0
10078

ФРЕЗСКИ

ПРЕДМЕТИ ЗА БАКАЛЕЈТЕ

4

ФРЕНСКИ ПЪТЕПИСИ ЗА БАЛКАНИТЕ XIX В.

ЧУЖДИ ПЪТЕПИСИ ЗА БАЛКАНИТЕ

ФРЕНСКИ ПЪТЕПИСИ ЗА БАЛКАНИТЕ XIX В.

СЪСТАВИЛА И РЕДАКТИРАЛА
БИСТРА А. ЦВЕТКОВА

1981
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

18

N 5329
1982
436

19-000007445

93/99

PEREGRINATORES DE TERRIS HAEMO
ADIACENTIBUS NARRANTES

PEREGRINATORES FRANCOGALICI DE TERRIS HAEMO ADIACENTIBUS NARRANTES

EDITIO ET REDACTIO LITTERATA
BISTRA A. CVETKOVA

SERDICAE MCMLXXXI
IN AEDIBUS NAUCA I ISKUSTVO

© Бистра Андреева Цветкова
c/o Jusautor, Sofia, 1981

ПРЕДГОВОР

С настоящия том се открива поредицата пътеписи от XIX в., да-
ече по-богата и разнообразна, отколкото тази, представена в
ом I на Френски пътеписи за Балканите. Краят на XVIII в. и на-
алото на XIX в. отбелязват ясна граница в интереса на фран-
ките управляващи среди и на френската общественост спрямо
Османската империя и спрямо балканските ѝ провинции, къде-
о подвластните народи, съзрели като нации, се устремяват
дин след друг към националното си утвърждаване и полити-
еско освобождение.

Този интерес повече или по-малко отразява позициите на
ранция по „Източния въпрос".[1] А това от своя страна налага
тпечатъка си и върху цялата книжнина с пътеписен характер.
В зависимост от това в нейното развитие се открояват няколко
ериода: 1. От началото на века до 40-те му години, когато
ренската политика засилва натиска си на Балканите. 2. От
ачалото на 40-те години до Кримската война. 3. От Кримска-
а война до „Източната криза". 4. От началото на 70-те години
о Освободителната руско-турска война (1877—1878 г.).

Настоящият том обхваща материали от първия посочен тук
ериод. Крайната му граница, отбелязана с пътеписите на Ами
уе, е условна, тъй като в същите хронологични рамки би трябвало да се включи и друг бележит учен и изследовател на България — О. Викенел, чиито обемисти пътеписи са поставени в следващия том III от „Френски пътеписи за Балканите". Характерът на материалите в настоящия том позволява да се набележат три основни вътрешни периода, които до известна степен съвпадат с динамиката на френската левантинска и балканска политика: 1. 1800—1815; 2. 1815—1830; 3. 1830—1838. Първият период е свързан с близкоизточната политика на Директорията и Консулството, която довежда до похода на Наполеон в Египет през 1798 г., целящ да наложи френското господство над тази богата и стратегически важна страна. Оттук трябвало да се разшири френското могъщество на Изток, за да се отстрани Англия от доминантните ѝ позиции върху пътя по суша до Индия. Острият конфликт на Франция с главните ѝ политически съперници — Англия, Австрия и Русия, разразил

се в Наполеоновите войни срещу тези политически сили, допринася за активирането на френската политика в Европейския Югоизток, засилва интереса на Франция към балканските провинции на османците, в това число и към земите, населени с българи. Още след мира в Кампо-Формио (1797 г.) френската република се свързва съвсем непосредствено със съдбата на този район поради преминаването на Йонийските острови Корфу, Кефалония, Св. Мавър, Зант, Итака и др. под френска власт и създаването от тях на три френски департамента.[2] На този терен във връзка с Наполеоновия поход в Египет, когато Турция потърсва срещу него помощта на Русия и Англия, републиканска Франция се сблъсква с руската военна намеса. Тази намеса слага край на френската власт в Йонийските острови. При такава обстановка Франция се оказва на позиции, враждебни на Османска Турция, която в момента се опира на другите френски политически съперници — Русия и Англия.[3] Въоръжените й действия срещу целостта на Турция с похода в Египет, както и установяването на властта й в Йонийските острови насърчават развитието на балканските освободителни движения[4] и привличат по-плътно вниманието на френските ръководни среди върху съдбата на покорените народи в Европейския Югоизток като потенциална опора за френските политически и военни планове тук. Този интерес се засилва през първите години на XIX в. Наполеон променя политиката си спрямо Турция, след като се обявява за император, за да я използува в борбата си срещу могъщите си неприятели — Русия, Австрия и Англия. След упорити дипломатически ходове и обещания за подкрепа с оглед възвръщане османските владения в Крим, Северното Причерноморие и Закавказието Франция успява да тласне Портата към война с Русия в 1806 г.[5] С тези ходове Наполеон разчита да умаломощава силите на руската империя. Едновременно с това в борбата си срещу Австрия той успява да разшири френското господство в балканските провинции под австрийска власт.

След Тилзитския мир (1807 г.) Франция възвръща властта си над Йонийските острови, въвежда военен режим и осъществява преобразования.[6] Подир френско-австрийската война през 1809 г. според Шьонбрунския мирен договор от Австрия биват откъснати Словения, част от Хърватско и Далмация и превърнати във френска провинция Илирия, която съществува до 1813 г.[7] Тази провинция става своего рода преден пост за френската балканска политика, чиято водеща линия е борбата за утвърждаване на френско надмощие в Близкия Изток и поставяне преграда за растящото влияние на Русия всред балканските народи. Опасенията от това влияние и от военната мощ на Русия, която воюва от 1806 г. с Турция, както и амбициозните планове на Бонапарт за разширение на господството му в Европейския Югоизток, са основните потици за

провеждане на една голяма френска разузнавателна кампания в балканските провинции, която все още не е проучена сериозно в историографията. От Франция, от провинцията Илирия и през Цариград се явяват френски военни чинове, военни инженери, дипломати и др. в балканските земи, които снемат топографски описания за пропътуваните райони, доставят сведения за пътищата, маршрути за най-използуваните от тях, данни за населените места, укрепителни съоръжения и военния потенциал, съсредоточен в тях. Част от тези материали, които са по облик пътеописания, са поместени в настоящия том. Само един от пътеписите за периода 1800—1815 г. — този на Танкоан — се отличава по характер от останалите — той е плод на едно обикновено пътуване и бележките от него не са събрани с определена задача.

Главните политикостратегически цели на пътеписната информация в повечето материали за този период са причина за оскъдните или неточни в много случаи сведения за населението, за етническия му облик, за броя му и пр. Вниманието на наблюдателите е насочено преди всичко към топографията и подробностите, които представляват някакъв стратегически интерес. Представите за етническия състав на жителите в не един от тези материали с пътеописателен характер не са достатъчно обособени. Немюсюлманското население е представено по верски, а не по народностен принцип, то изцяло се назовава „гръцко", т. е. източноправославно. В това отношение информацията не надвишава тази в значителна част от пътеписите за XV—XVIII в.

След Виенския конгрес (1815 г.) и особено през 20-те години на века източната политика на Франция се определя от солидарността ѝ към Свещения съюз, към феодално-монархическите сили начело с Русия.[8]

Победите на руската армия по време на войната от 1828—1829 г., подкрепена от въстанието на българите в Южното Черноморие и Странджа[9], и навлизането на руските въоръжени сили в Източна Тракия предизвикват изменения в дотогава лоялното отношение на Франция към Русия. Френските управляващи среди са загрижени от нарастващото руско влияние сред балканските народи и особено във въстанала Гърция, за която Русия се изявява чрез войната като най-действена покровителка. Освен това руските победи правят съвсем близка перспективата над Проливите и Цариград да се установи руско господство. Затова Франция заедно с Англия развива енергична дейност, за да внуши на Високата порта да приеме руския ултиматум, за да се предотврати безусловната капитулация на турците и пълното тържество на Русия. Едновременно с тази позиция, наложена преди всичко от стопанските интереси на френската буржоазия, заинтересована да не допусне руското икономическо съперничество в Близкия Изток, френските уп-

равляващи кръгове се придържат и към друга линия: да спечелят опората на Русия с оглед проектите им за завоевание на Алжир.

Част от поместените тук пътеписи за периода от разгрома на Бонапарт до 30-те години на века са твърде тясно свързани с набелязаните насоки във френската политика. Те са плод на нови военнополитически проучвания на българските земи, извършени от висши военни чинове и учени — сътрудници на френското външно министерство. От редица податки в тях личи, че интересът на пътеписците към стратегическите обекти и топографските подробности е насочен с оглед евентуални руски военни операции по време на източната криза, възникнала с гръцкото въстание от 1821 г., както и във връзка с действията на руските войски през 1828—1829 г. Няколко пътеписа от периода 1815—1830 г. се отделят по облик и съдържание. Те са плод на инцидентни пътувания или обиколки с научна цел. Единствено описанието на Барбие дьо Бокаж не изглежда резултат от лични наблюдения. Но цялата информация, която съдържа то, при това единствена по рода си за този период, е събрана от лица, лично посетили описаните места. В тази група пътеписи ярко се налага на вниманието този на Сейже с богатството и относителната точност на съдържащите се в него сведения и описания. Той е творба на французин, дошъл от руската столица и наблюдаващ със симпатия и уважение победите на руското оръжие, със съчувствие — съдбата на поробеното население в източната част на Балканския полуостров и най-вече на българите, от чиито качества Сейже изразява подчертано възхищение.

Съвсем обособено се отделя и пътеписът на Ришар, който представлява обобщен „Пътеводител“ със сведения, набрани от личните пътувания на автора и от достъпната за това време писмена информация.

Последният период, представен в настоящия том от пътеписите на двама бележити французи — поета Алфонс дьо Ламартин и учения д-р Ами Буе, е период, през който френската балканска политика се изразява в усилия за омаломощаване влиянието на Русия в Османската империя, пораснало след Одринския мир (1829 г.) и особено след Ункяр—Искелеския договор (1833 г.)[10]. С оглед на това Франция отново отстоява целостта на Османската империя и е естествено неблагоразположена към националноосвободителните движения на поробеното или зависимо в една или друга степен население в Европейския Югоизток. За осъществяване тези две основни цели в балканската си политика Франция насърчава реформената дейност на султан Махмуд II. Тя се явява като средство, което, осигурявайки права на потиснатите народи, би приглушило националноосвободителното движение и с това би подбило влиянието на Русия, покровителка на поробените християни

в турските провинции на Европейския Югоизток, и би осуетило вмешателството на другите европейски държави — също съперници на Франция. Наред с това френските управляващи кръгове полагат усилия да разширят политическото си влияние в Гърция, където се борят със съперничеството на Русия, в дунавските княжества, които до 1834 г. са под руска окупация, приключила в резултат на извънредното дипломатическо давление на Франция и Англия върху Турция и Русия. Отстоявайки целостта на прогнилата вече Османска империя, Юлската монархия не може обаче да пренебрегне размаха на националноосвободителното движение на българите, които ясно изявяват свободолюбивите си стремежи чрез въстаническите опити по време на руско-турската война — 1828—1829, и непосредствено след нея — в 1830 г.,[11] както и по време на Велчовата завера в 1835 г. и на селските въстания в Северозападна България през 1835—1837 г.[12] Това равнище на политическа съзнателност долавя Ламартин още в 1833 г., като представя българите „напълно узрели за независимост". Френските буржоазни кръгове обаче са загрижени България да се запази като подвластна на турците провинция, защото след обособяването на Сирия и Египет тя остава най-богатият обект за експлоатация от страна на западните капитали в пределите на Османската империя. Предотвратяването на откъсването ѝ от имперската цялост налага на френските политически кръгове задачата да се проучи действителното състояние на българските земи и българите, за да се внуши на Портата въвеждането на преобразования, които биха ограничили и осуетили българското освободително движение. С тези позиции и усилия на френските управляващи кръгове се свързват не само резултатите от разузнавателната мисия на френския дипломат Боальоконт[13] през 1834 г. в българските земи, но и големите проучвания на д-р Ами Буе през 1836—1838 г. В съчиненията си той дори определено подчертава, че Франция трябва да използува за целите на своето влияние и политическо господство в Европейския Югоизток обстановката на неразрешими национални противоречия сред подвластните на Турция народи там.

Независимо от политическите цели, които обслужват пътеписните и народописни материали на д-р Ами Буе обаче, те представят най-широката и най-пълна за онова време картина на природните особености, стопански, народностен и поселищен облик на балканските и българските земи. Те до голяма степен правят достояние на световната общественост тежките условия на османския режим — основна причина за съпротивителните и освободителните борби на балканските народи.

Този том бе подготвен с много и продължителни усилия на един компетентен колектив от историци и преводачи. Основният подбор на източниците бе извършен от Б. Цветкова. Тя продължително работи в Архивите на френската сухопътна армия

в двореца Венсен — Париж, в Архивите на френското външно министерство и в редица парижки библиотеки. Оттам тя издири и донесе около 2000 кадъра ръкописни и други източници за периода 1800—1878 г. Известно количество копия от някои материали, съхранявани в архивите на Венсен, донесе и К. Възвъзова. За отзивчивостта на сътрудниците при работата в този архив и особено на г-жа Комб им изразявам тук признателността си. Основното оформяне и редакция на тома осъществи Б. Цветкова. Речникът на термините и по-старите думи, както и показалецът на личните имена, е в голямата си част дело на Б. Цветкова. В него има участие и К. Възвъзова. Показалецът на географските наименования е дело на П. Коледаров и Ел. Коледарова. Предметният показалец състави Д. Икономова. Библиографията е подготвена от М. Кайнарова, която извърши и редица биографични и библиографски справки по целия том. Автор на маршрутните карти е П. Коледаров.

Изясняването на ботаническите термини е дело на Б. Китанов, комуто благодаря за съдействието.

При уточняване на някои албански думи в текстовете са ползувани и консултациите на А. Кацори, преподавател по албански език в Софийския университет, комуто също благодаря.

Дължа благодарност за доставянето на редица стари издания на пътеписи, липсващи у нас, на Народната библиотека „Кирил и Методий", София.

Признателна съм на френския академик М. Мола, който ни оказа съдействие да проникнем и съберем материали и информация от някои парижки архиви и библиотеки, както и на френската историчка д-р Кр. Вилен-Гандоси, научен сътрудник в IV секция на Ecole Pratique des Hautes Etudes à la Sorbonne, за някои доставени от нея фотокопия на един от източниците.

София, юни, 1979 *Б. Цветкова*

[1] По тези въпроси вж. по-подробно С. Дамянов. Френската политика на Балканите — 1829—1853 г. С., 1977 и Същият, Франция и българската национална революция. С., 1968 и там пос. книжнина.

[2] A. Vorpe. L'Albanie et Napoléon. P., 1974, p. 1—2.

[3] B. Mouravieff, L'alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes, Neuchâtel, 1954, p. 46 и сл.; А. М. Станиславская. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798—1807). М., 1962, с. 107—108.

[4] Срв. напр. Г. Л. Арш. Тайное общество Филики Этерия. М., 1965, с. 28 и сл.; Същият. К вопросу об идейном воздействии Великой французской революции на балканские народы (неизвестный текст конституции и „Военного химна" Ригаса Велистинлиса). — Французский ежегодник, 1963. М., 1964.

[5] М. Станиславская, пос. съч., с. 431—451; А. Д. Новичев. История Турции. II. Новое время. Часть первая (1792—1839). М., 1968, с. 50.

[6] А. Д. Новичев, пос. съч., с. 85 и сл.; E. Driault, M. Lhéritier. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, I. P., 1925, p. 65—66.

[7] K. Glaser. Zgodovina slovenskog slovstva, II sv. Od francuske revolusije do 1848. Ljubljana. 1895, p. 5—7, 13—14, 23—28; G. J. Prpič. French rule in Croatia — 1806—1813. Balkan Studies, V, 1964, 2, p. 247 и сл.

[8] Вж. повече у С. Дамянов. Френската политика, с. 14 и сл.

[9] За него вж. подробно В. Д. Конобеев. Българското национално-освободително движение. С., 1972, с. 236 и сл.

[10] Подробно у С. Дамянов, пос. съч., с. 39 и сл.

[11] Срв. В. Д. Конобеев, пос. съч., с. 236—271.

[12] История на България. С., 1954, с. 367 и сл.

[13] Archives du Ministère des Affaires Etrangères. Paris, Turquie, Mémoires et documents, 22, f° 28r—41v, 287r—297r, 299r—315v, 316r—337r. Документите от тези мисии са подготвени за научно издание от Б. Цветкова. Те не са включени тук поради това, че не можаха да се доставят своевременно, а пристигнаха, след като този том бе напълно оформен.

INTRODUCTION

Le présent volume contient une série de récits de voyages, datant du XIX-e siècle, beaucoup plus riche et plus variée que celle parue dans le I-er volume comprenant des notes de voyageurs français concernant les Balkans. La fin du XVIII-e et le début du XIX-e siècle marquent une nette démarcation dans l'intérêt des milieux dirigeants et de l'opinion publique française à l'égard de l'Empire ottoman et de ses provinces balkaniques, dans lesquelles les peuples soumis étaient devenus mûrs en tant que nations, s'efforçaient les uns après les autres d'affirmer leur nationalité et de se libérer politiquement.

Cet intérêt reflète plus ou moins les positions de la France dans le cadre de „la Question d'Orient"[1]. Et cela, de son côté imprima également son empreinte sur toute la littérature possédant un caractère de récit de voyages. Par suite de cet état des choses, dans son développement se dessinent plusieurs périodes: 1. A partir de début du siècle jusqu'à ses années 40, lorsque la politique française renforça sa pression aux Balkans. 2. A partir des années 40 jusqu'à la Guerre de Crimée (1853—1856). 3. A partir de la Guerre de Crimée jusqu'à „la Crise orientale". 4. A partir des années 70 jusqu'à la Guerre de Libération russo-turque (1877—1878).

Le présent volume embrasse les matériaux de la première période indiquée ci-dessus. Sa limite extrême, marquée par les notes de voyage d'Ami Boué, est conditionnelle, vu que dans le même cadre chronologique devrait être également inclu un autre remarquable savant et explorateur de la Bulgarie — Auguste Viquesnel, dont les volumineux récits de voyages sont publiés dans le volume suivant № III des „Voyageurs français à travers les Balkans". Le caractère des matériaux dans le présent volume permet de relever trois périodes intérieures fondamentales, qui à un certain degré coïncident avec la dynamique de la politique levantine et balkanique de la France: 1. 1800—1815; 2. 1815—1830; 3. 1830—1839. La première période est liée à la politique concernant le Proche-Orient menée par le Directoire et le Consulat qui aboutit à la campagne de Napoléon en Egypte en 1798, ayant pour but d'imposer la domination française sur ce pays riche et important au point de vue stratégique. De là, devait être élargie la puissance

de la France en Orient, afin d'écarter l'Angleterre de ses positions prédominantes sur terre sur la route de l'Inde. Le conflit aïgu de la France avec ses principaux adversaires politiques: l'Angleterre, l'Autriche et la Russie, qui s'est déclenché dans les guerres menées par Napoléon contre ces pays, contribua à activiser la politique française dans le Sud-Est européen, renforça l'intérêt de la France envers les provinces balkaniques de l'Empire ottoman, et dans ce nombre envers les terres peuplées de Bulgares. Après la paix de Campo-Formio (1797), la République française se lia directement avec le sort de cette région par suite du passage des Iles Ioniennes de Corfou, Céphalonie, Sainte-Maure, Zante, Itaque, etc. sous la domination de la France et leur transformation en trois départements français.[2] Sur ce terrain, en relation avec la campagne de Napoléon en Egypte, alors que la Turquie cherchait contre lui l'aide de la Russie et de l'Angleterre, la France républicaine se heurta à l'intervention militaire russe qui mit fin à la domination de la France sur les Iles Ioniennes. Dans cette conjoncture, Paris adopta des positions hostiles à l'Empire ottoman qui à cette époque s'appuyait sur les autres adversaires politiques de la France: l'Angleterre et la Russie.[3] Les opérations militaires menées contre l'intégrité de la Turquie avec la campagne d'Egypte, ainsi que l'instauration du pouvoir de la France sur les Iles Ioniennes, encouragèrent le développement des mouvements de libération[4] des Balkans et attirèrent une attention plus poussée de la part des milieux dirigeants français sur le destin des peuples soumis du Sud-Est européen, comme pouvant représenter un appui potentiel pour les plans politiques et militaires de la France dans ces régions. Cet intérêt se renforça au cours des premières années du XIX-e siècle. Napoléon modifia sa politique envers la Turquie après s'être proclamé empereur, afin d'utiliser ce pays dans sa lutte contre ses puissants ennemis: la Russie, l'Autriche et l'Angleterre. Par suite d'opiniâtres manœuvres diplomatiques et de promesses d'aides en relation avec la restitution des possessions ottomanes en Crimée dans les territoires septentrionaux des régions riveraines de la Mer Noire et dans la Transcaucasie, la France réussit à entraîner la Porte dans la guerre contre la Russie en 1806.[5] Par ces manœuvres Napoléon comptait réduire les forces de l'Empire russe. Simultanément, dans sa lutte contre l'Autriche, il parvint à élargir la domination française dans les provinces balkaniques sous le pouvoir autrichien.

Après la paix de Tilsit (1807), la France reprit son pouvoir sur les Iles Ioniennes, y instaura un régime militaire et y effectua des transformations.[6] Après la Guerre franco-autrichienne de 1809, d'après le traité de paix de Schoenbrunn, furent détachées de l'Autriche la Slovénie, une partie de la Croatie et de la Dalmatie, transformées en province française l'Illyrie qui exista sous ce statut jusqu'en 1813.[7] Cette province devit en quelque sorte un avant-poste de la politique balkanique française, dont la ligne dirigeante

était la lutte pour consolider la prédominance de la France au Proche-Orient et dresser une barrière devant l'influence croissante de la Russie parmi les peuples balkaniques. La crainte de cette influence, ainsi que les plans ambitieux de Bonaparte visant à étendre sa domination dans le Sud-Est européen, furent les stimulants fondamentaux qui incitèrent l'instauration d'une vaste campagne de renseignements de la part de la France dans les provinces balkaniques, une campagne qui n'a pas encore été étudiée sérieusement dans l'historiographie. Venus de France, de la province d'Illyrie et par Constantinople, arrivèrent des officiers, des ingénieurs militaires, des diplomates, dans les terres balkaniques, qui relevèrent des descriptions topographiques concernant les régions visitées, fournirent des renseignements sur les routes, les itinéraires les plus utilisés par eux, des données sur les localités, les fortifications et le potentiel militaire qui s'y trouvait. Une partie de ces matériaux qui revêtent l'aspect de notes de voyages, sont contenus dans le présent volume. Seul un de ces récits de voyages de la période 1800—1815 — celui de Tancoigne — diffère par son caractère des autres: il est le fruit d'un voyage ordinaire et les notes qu'il contient n'ont pas été recueillies dans un but déterminé.

Les principaux buts politico-stratégiques des informations contenues dans les notes de voyages de cette période, représentent dans de nombreux cas des renseignements succints et inexacts en ce qui concerne la population, son aspect ethnique, son nombre, etc. L'attention des observateurs est orientée avant tout sur la topographie et les détails représentant un certain intérêt stratégique. La description de la composition ethnique des habitants dans plusieurs de ces matériaux au caractère de notes de voyages n'est pas suffisamment précise. La population non-musulmane est représentée selon le principe religieux, mais non pas national: elle est entièrement appelée „grecque", c'est-à-dire orthodoxe. Dans ce sens, l'information ne surpasse pas celle contenue dans une partie importante des notes de voyages concernant la période s'étendant du XV-e au XVIII-e siècle.

Après le Congrès de Vienne (1815) et particulièrement au cours des années 20 de ce siècle, la politique orientale de la France était déterminée par sa solidarité envers la Sainte-Alliance, envers les forces féodales-monarchiques, avec en tête la Russie.[8]

Les victoires de l'armée russe au cours de la Guerre de 1828—1829, soutenue par l'insurrection des Bulgares dans la région sud riveraine de la Mer Noire et le massif de Strandža,[9] ainci que la pénétration des forces russes en Thrace orientale, provoquèrent un changement dans l'attitude jusqu'alors loyale de la France envers la Russie. Les milieux dirigeants français étaient inquiets de l'influence croissante des Russes parmi les peuples balkaniques et particulièrement parmi la Grèce insurgée, pour laquelle la Russie représentait par la guerre qu'elle menait comme le protecteur le plus

actif. En outre, les victoires russes rendaient fort proche la domination de la Russie sur les Détroits et Constantinople. C'est pourquoi, de concert avec l'Angleterre, la France déploya une activité nergique pour convaincre la Sublime Porte d'accepter l'ultimatum de Saint-Pétersbourg, afin d'éviter la capitulation sans condition des Turcs et le triomphe complet de la Russie. Simultanément avec cette position, imposée avant tout par les intérêts économiques de la bourgeoisie française, intéressée d'empêcher la concurrence économique russe au Proche-Orient, les milieux dirigeants de Paris suivaient également une autre ligne consistant à se gagner l'appui de la Russie en relation avec leurs projets de conquête de l'Algérie.

Une partie des notes de voyages contenues dans le présent volume, couvrant la période s'étendant à partir de la défaite de Bonaparte jusqu'aux années 30 du siècle, sont fort étroitement liées aux nouvelles orientations se manifestant dans la politique française. Elles sont le fruit de nouvelles études militaires et politiques des terres bulgares, effectuées par des officiers supérieurs et des savants — collaborateurs du Ministère français des Affaires Etrangères. Il ressort des nombreux renseignements qu'elles contiennent, que l'intérêt de leurs auteurs envers les objectifs stratégiques et les détails topographiques était orienté en relation avec d'éventuelles opérations militaires russes durant la crise orientale, qui avait surgi avec l'insurrection grecque de 1821, ainsi qu'en relation également avec les opérations des forces russes en 1828—1829. Certaines notes de voyages datant de la période de 1815 à 1830 se distinguent par leur aspect et leur contenu. Elles sont le fruit de voyages fortuits ou de tournées entreprises dans un but scientifique. Seule, la description de Barbier de Bocage ne semble pas le résultat d'observations personnelles. Mais toute l'information qu'elle contient, d'ailleurs la seule de son genre pour cette période, est recueillie de personnes ayant visité elles-mêmes les lieux décrits. Dans ce groupe de notes de voyges s'impose nettement à l'attention celles de Sayger avec la richesse et l'exactitude relative des renseignements et des descriptions qu'elles contiennent. Elles sont l'œuvre d'un Français, venu de Saint-Pétersbourg et observant avec sympathie et respect les victoires des armées russes, éprouvant en outre de la commisération pour le sort de la population asservie de la partie orientale de la péninsule des Balkans et surtout des Bulgares, dont les qualités sont soulignées par Sayger avec admiration.

Le récit de voyages de Richard, un ouvrage intitulé „le Guide", contenant des renseignements recueillis au cours des voyages personnels de l'auteur et de l'information écrite dont on disposait à l'époque, est également entièrement séparé et constitué à part.

La dernière période, représentée dans le présent volume, est celle des notes de voyages de deux éminents Français, le poète Alphonse de Lamartine et le savant Docteur Ami Boué. C'était une période lors de laquelle la politique balkanique française s'expri-

matériaux et des informations auprès de certaines archives et bibliothèques parisiennes, ainsi qu'à l'historienne française, le Docteur Ch. Villain-Gandossi, maître de recherches auprès de la IV-e section de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes à la Sorbonne, pour la photocopie d'une des sources qu'elle a fournie.

Sofia, juin, 1979 *B. Cvetkova*

[1] Pour ces questions, voir plus en détails *С. Дамянов.* **Френската политика** на Балканите — 1829 1853 г. С., 1977 et Id.: Франция и българската национална революция. С., 1968 et la littérature citée.

[2] *A. Boppe.* L'Albanie et Napoléon. P., 1974, p. 1—2.

[3] *B. Mouravieff.* L'alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes. Neuchâtel, 1954, p. 46 et suiv.; *А. М. Станиславская.* **Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья** (1798—1807). М., 1962, p. 107—108.

[4] Voir: *Г. Л. Арш.* Тайное общество Филики Етерия. М., 1965, p. 28. et suiv.; Id.: К вопросу об идейном воздействии Великой французской революции на балканские народы (неизвестный текст конституции и „Военного химна" Ригаса Велистинлиса). — Французский ежегодник, 1963. М., 1964.

[5] *М. Станиславская.* Op. cit., p. 431—451; *А. Д. Новичев.* История Турции. II. Новое время. Часть первая (1792—1839). М., 1968, p. 50.

[6] *А. Д. Новичев.* Op. cit., p. 85 et suiv.; *E. Driault, M. Lhéritier.* Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, I. P., 1925, p. 65—66.

[7] *K. Glaser.* Zgodovina slovenskog slovstva, II sv. Od francuske revolucije do 1848. Ljubljana, 1895, p. 5—7, 13—14, 23—28; *J. Prpić.* French rule in Croatia — 1806—1813. Balkan studies, V, 1964, 2, p. 247 et suiv.

[8] Voir pour plus de détails: *С. Дамянов.* Френската политика, 14 et suiv.

[9] A ce sujet, voir: *В. Д. Конобеев.* Българското национално-освободително движение. С., 1972, p. 236 et suiv.

[10] Voir pour plus de détails: *С. Дамянов*, op. cit., p. 39 et suiv.

[11] Cf.: *В. Д. Конобеев.* Op. cit., p. 236—271.

[12] *История на България.* С., 1954, p. 367 et suiv.

[13] *Archives du Ministère des Affaires Etrangères.* Paris, Turquie, Mémoires et documents, 22, f° 28 r — 41 v, 287 r — 297 r, 299 r — 315 v, 316 r — 337 r. Les documents de ces missions ont été préparés pour une édition scientifique par B. Cvetkova. Ils ne sont pas inclus dans ce volume, par suite du fait qu'ils n'ont pu être fournis à temps et sont arrivés alors que le volume avait été déjà entièrement rédigé.

ЖОЗЕФ-КЛОД'-МАРГЕРИТ, ГРАФ ШАРБОНЕЛ /1801/

Роден е в Дижон в 1775 г. Участвува в Наполеоновия поход в Египет и се отличава в битката при Пирамидите. Напуснал Египет поради тежко заболяване, той е заловен от турците и откаран в Янина, а след това в Константинопол. Оттам успява да избяга в 1803 г.

Шарбонел участвува във всички войни на Империята и достига чин дивизионен генерал. По време на Реставрацията е генерален инспектор на артилерията. В 1841 г. получава званието „пер на Франция". Починал в 1846 г.[1]

Описанието на пътищата през Балканския полуостров и бележките към него са очевидно плод на събрани от автора сведения и наблюдения по време на пленничеството му в Цариград.

●

КОНСТАНТИНОПОЛ (ПЪТЯТ ОТ СКУТАРИ ДО) С БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЕСТЕСТВОТО НА ПЪТИЩАТА, СТРАНИТЕ И НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА, КАКТО И ВЪРХУ ГРАДОВЕТЕ ФИЛИПОПОЛИ И АНДРИНОПОЛ

Г-н Шарбонел, артилерийски офицер

2 месидор[2], 9-та година — 21 юни 1801

Авторът съобщава, че от Венеция, Илирия и Епир има три посоки, по които може да се стигне до Цариград:

1) през Горна Албания, Скутари, Призрен, Скопие, Куманово, Крива паланка, Татар Пазарджик, Филипополи, Андринопол.

2) През Босна, идвайки от Далмация или Дубровник — Босна-Сарай, Йени Пазар, Прищина, след което се тръгва от Скопие по горния път — този е най-дълъг.

3) През Валона, Янина, Солун, по крайбрежието.

„Първият през Горна Албания е най-прекият, но на границата със Сърбия трябва да се прехвърли една доста висока и почти постоянно заснежена планина между Призренд и Кулканделен.[3] Много е трудно по този път да мине артилерия, който

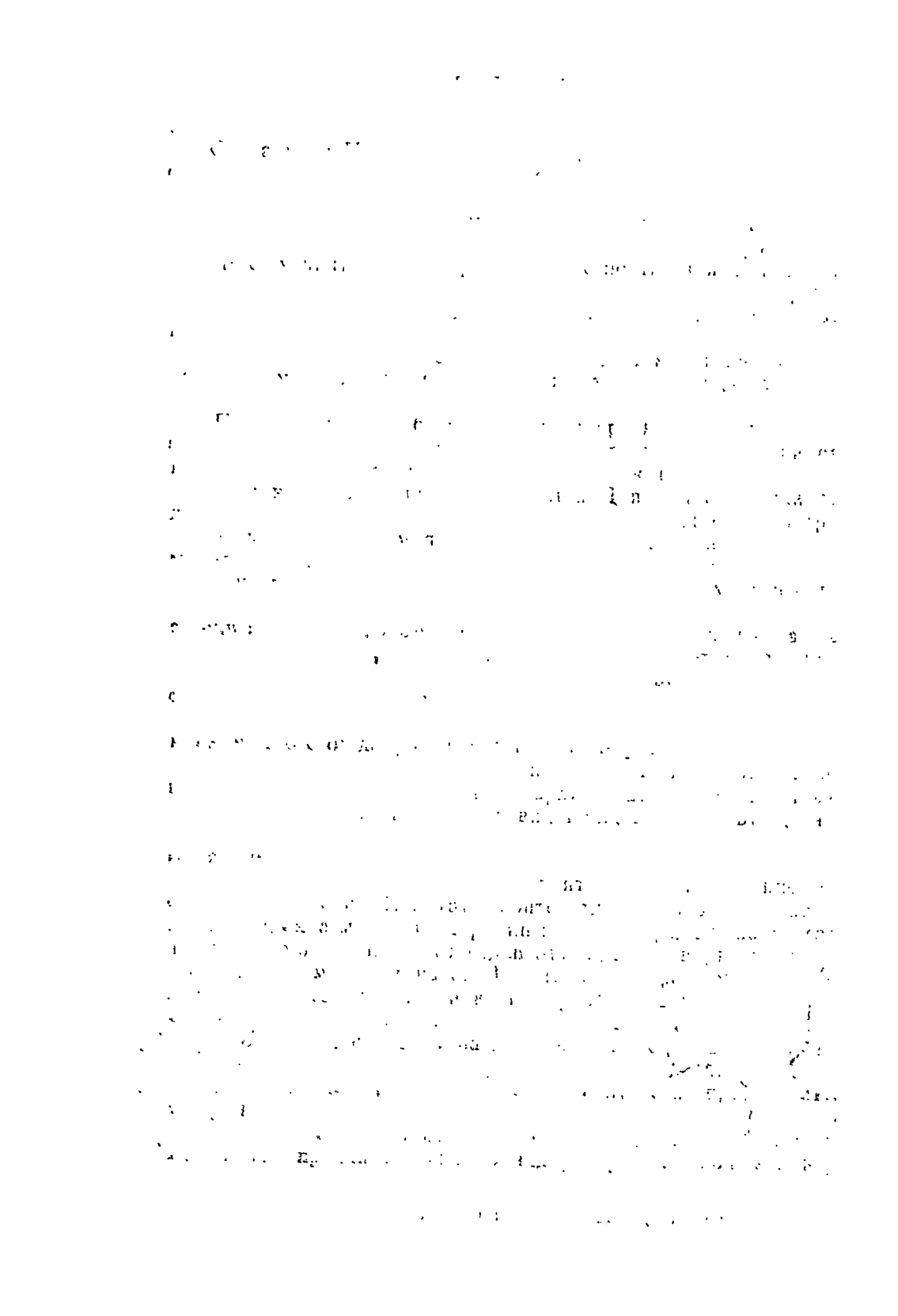

1. Маршрут на Жозеф-Клод-Маргерит, граф Шарбонел в 1801 г., капитан Делашас Веринь в 1806 г. и Луи дьо Заманя в 1807 г.

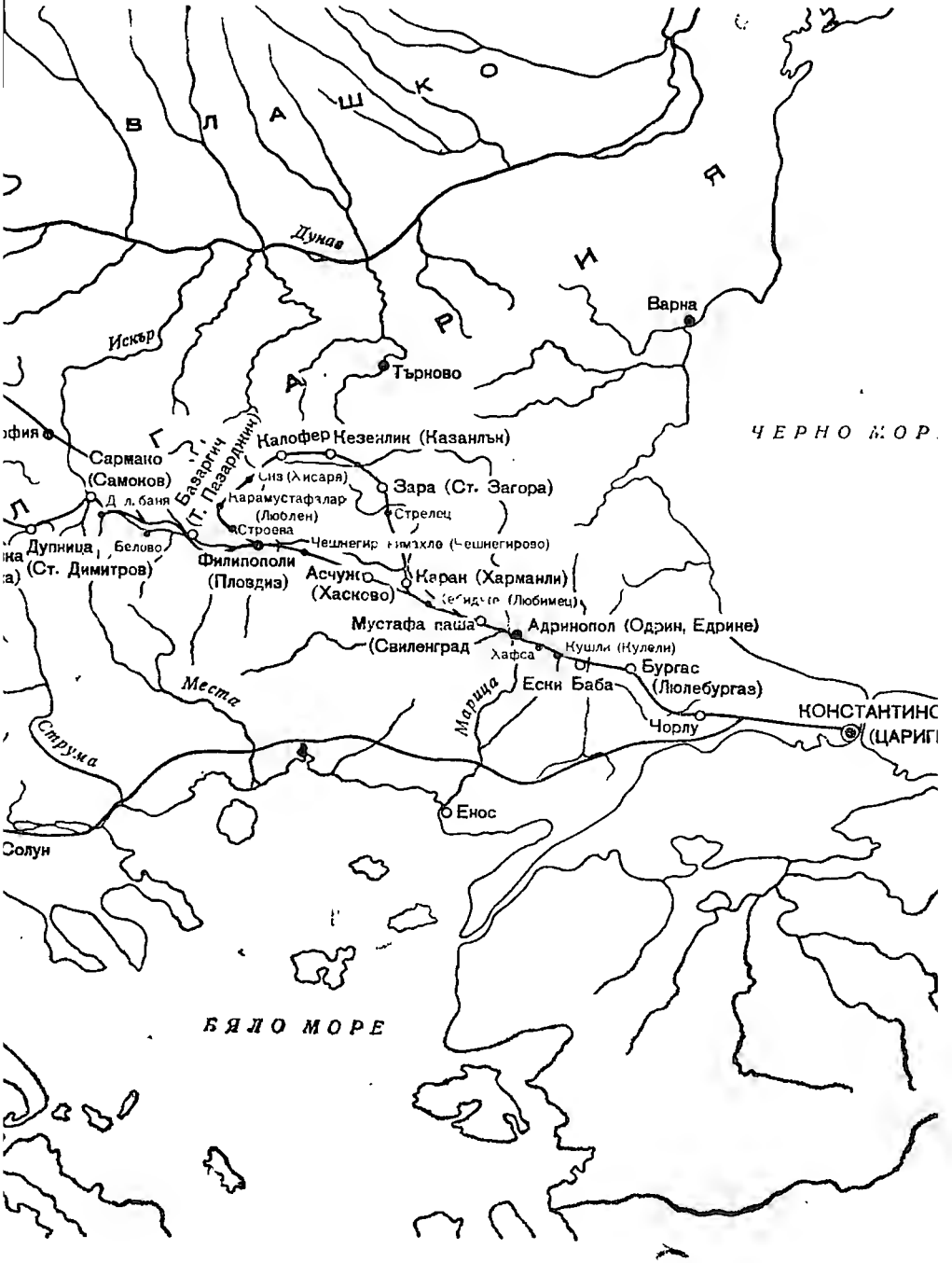
ВЛАШКО
Дунав
Искър
Търново
Варна
ЧЕРНО МОРЕ
Сармако (Самоков)
Д л. баня
Дупница
(Ст. Димитров)
Белово
Г (Т. Пазарджик)
Базаргич
Калофер
Кезенлик (Казанлък)
Зара (Ст. Загора)
Стрелец
Строева
Филипополи (Пловдив)
Асчуко (Хасково)
Каран (Харманли)
Мустафа паша (Свиленград)
Адрианопол (Одрин, Едрине)
Хафса
Бургас (Люлебургаз)
Ески Баба
Чорлу
Места
Струма
Марица
Енос
Солун
БЯЛО МОРЕ

МАРШРУТЪТ ОТ СЕБЕНИКО ДО КОНСТАНТИНОПОЛ В 33 ДНИ

. . . . 18. От Прищина за 10 часа в малкото село Качаник.

19. От Качаник се стига за 6 часа в Скопия. Пътят минава под един свод от 36 стъпки дължина, изсечен в този кът.

20. От Скопия се отива в Куманова.

21. От Куманова се стига за 12 часа до Агрипаланка.

22. От Агрипаланка[2] се прехвърля планина и за 5 часа се стига до Гюстендил — голям град.

23. От Гюстендил се отива за 6 часа до Дубница.

24. От Дубница за 7 часа — в Самоков.

25. От Самоков — в Бана за 4 часа.

26. От Бана — в Базаргич за 10 часа.

27. От Базаргич за 6 часа във Филипополи, голям и красив град. Седалище на паша с три туга.

28. От Филипополи се стига за 8 часа в Йенимала.

29. От Йенимала[3] в Асиуш[4] за 10 часа. Път за коли.

30. От Асиуш в Ебибзе[5] за 11 часа.

31. От Ебибзе се стига за 9 часа в Йедрин или в Андринопол.

32. От Андринопол се отива за 6 часа в Чурлу.

33. От Чурлу за 6 часа в Константинопол[6].

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Става дума за провинция Илирия.

[2] Изопачено от Егри паланка, тур. име на гр. Крива Паланка, СР Македония, СФРЮ.

[3] В същност Чешнегирйени махале, дн. с. Чешнигирово, Пловдивски окръг.

[4] Изопачено от Хасково.

[5] Изопачено от Хебибче, дн. гр. Любимец.

[6] Преводът е по оригиналния ръкописен текст от Archives de l'armée de terre MR, 1617,69—70: Constantinople (route de Sébénico à) en 33 jours avec une lettre d'envoi.

ЛУИ ДЬО ЗАМАНЯ
/1807/

Достъпните ни досега справочници не съдържат данни за живота и ролята на този пътеписец. От заглавието на пътния му дневник, запазено в една от ръкописните му версии в Archives de l'armée de terre *в Париж (MR1618/3), личи че е пътувал из Турция като секретар на полковник Форбие. Мисията очевидно е имала специална задача: да събере подробни сведения за пътищата, разстоянията между населените места и броя на населението в тях, за орографията и особеностите на терена. Бележките на Заманя върху Турция подсказват, че сведенията му са свързани с един голям план за стратегическо разузнаване, който обслужват и данните на повечето от поместените тук пътеписи между 1800—1815 г. Всичко това има безспорна връзка с политическите и стратегическите предначертания на Наполеон. Заманя изрично споменава в края на бележките си, че активната му левантинска политика възпрепятствувала руската политика по отношение на Балканите.*

Информацията на Заманя е повърхностна. Твърде изопачени са селищните имена. Пътеписецът няма ясна представа за етническия облик на селища и райони. В българските земи говори за „гръцки" села — там, където никога не е имало гърци. От „Бележките му върху Турция", т. 8, става ясно, че под гърци той разбира „източноправославни".

Покрай тези данни Заманя много бегло отбелязва някои големи събития от имперски обсег — сръбското въстание и вълненията около въвеждането на реформите (низам-и джедид) при султан Селим III.

●

ДНЕВНИК ЗА ПЪТУВАНЕТО МИ ДО КОНСТАНТИНОПОЛ

На 22 април 1807 г. авторът на дневника Луи дьо Заманя тръгва от Верона. През Удине, Хърватско и Босна стига Нови пазар, Гилав и най-сетне Враня.

„На 3 левги от Галав[1] се стига Морава, широка 8—10 тоаза. Върви покрай нея до Врана. Този град е в Сърбия. Бил е нападан много пъти от сърбите, но те постоянно са били отблъсвани.[2] Тръгвайки от Галав, по-кратък е пътят през Куманова. Ние бяхме принудени да поемем през планинския проход на Врана, за да избегнем разбойниците, които безпокоят пътя

Паула се върви през равнината, после се изкачва височина, от която се спуска в селото Сиза. Трябва да се отбележи, че най-краткият път е този за Филипополис; накараха ни да направим голям завой, за да избегнем този град, който остана на 4 левги поради станалите там вълнения в този момент.

23

Тръгнах от Сиза в 4 ч. сутринта и пристигнах в Кизенлик около 2 часа през нощта. В 11 ч. в Зара, т. е. 16 левги, казват, че Кизенлик е с 10 000 души, Зара — с повече от 20 000. Напускайки Сиза, се минава в течение на 2 левги през едноименна долина. Навлиза се след това в една теснина, напоявана от Сраска[16], по която минава каменен мост. Стига се на височина, от която се слиза в селото Калопер[17], на 4 левги от Сиза. Рекичката Калоперсу[18] пресича селото. На една левга от Калопер, малко вляво, извън пътя, в равнината се намира селото Шинхинсоба[19]. На 1 левга от това село е рекичката Балкансу, която води името си от планинската верига, откъдето извира. Тези планини се виждат вляво; те са много извисени и казват, че винаги са покрити със сняг. Това е, мисля, Хемус на древните. На 4 левги от рекичката Балкансу е градът Кизенлик. Напускайки града, се озоваваш в течение на 2½ левги в красива равнина чак до реката Тунджа, която се преминава по дървен мост и се стига най-сетне на височина. От нея се слиза през една теснина в долината на Зара[20].

24

На около 2 левги от Зара е Исмаво[21], където пристигнахме в 5 ч. вечерта, като тръгнахме от Зара в 5 ч. сутринта. Следвахме почти неизменно красивата равнина на Зара. Селото Чалиматиф[22] е на 5 левги от този град. На 2 левги от Чалиматиф — селото Дефихиг[23]; на 2 левги от него — селото Каран[24]. Реката Слую дере[25] тече до сами селото. Преминава се по дървен мост и се влива в Мериса. Най-сетне се стига селото Исмаво на 3 левги от реката. Исмаво има само 5—600 души население. Тръгнах от това село в 8 ч. вечерта.

25

Пристигнах в Кюпри (моста) Мустафа в 4 ч. сутринта и на обяд в Андринопол, т. е. на 14 левги. Кюпри Мустафа има 2000 жители. Мериса минава през Кюпри и се върви покрай нея до Андринопол. Населението на този град е повече от 100 000 души. Има един управител, един военен комендант, един съдия и един крепостен началник. През него минава Мериса и Ладра[26], над които са построени множество каменни мостове. В Андри-

нопол се виждат множество красиви джамии и един хубав пазар, който представлява алея, дълга 50 тоаза. Султанът има там дворец; има и обществени бани. Там живее един-единствен французин.

26

Тръгнах от Андринопол в 6 ч. сутринта и пристигнах в 4 ч. в Ескибаба, малко село с 4—500 души на 10 левги от Андринопол. В една красива еднообразна равнина се намира селото Хафса, на 6 левги от Андринопол; на 2 левги от него е селото Кулши[27], а на 2 левги от Кулши — Ескибаба. Напускайки селото, се прекосява Иенису по хубав каменен мост.

От Андринопол до Константинопол по един път от 45 левги няма уредени пощенски пунктове; пътят трае три дни и половина с взети под наем коне.

27

Тръгнах от Ескибаба в 5 ч. сутринта и пристигнах в 4 ч. вечерта в Чурлу, голямо село с 3—4000 души. Наброява 1400 души. Разположено е в красива, но необработена равнина. Селото Бургас е на 4 левги от Ескибаба. Пред селото се прекосява едноименна река по каменен мост; най-сетне на три левги от реката е Чурлу [разположено] на малка рекичка.

28

Напуснахме Чурлу в 5 ч. сутринта и след като извървяхме .... левги, влязохме в 2 ч. през нощта в Бирадос.[27] (12—17).

След това авторът съобщава за по-нататъшния си път до Цариград. Той разказва накратко за смутовете, избухнали в столицата поради въвеждането на „низам-и джедид" от султан Селим III (19—22).

След няколкодневен престой в Цариград авторът на пътеписа се връща обратно по големия военен път за Белград.

7

Заминах от Кюпри Мустафа в 3 ч. сутринта и пристигнах в Чирпан в 6 ч. вечерта по пътя за Филипополис. На 18 левги разстояние по пътя се срещат множество села. Чирпан наброява около 1500 души.

Заминах от Чирпан в 4 ч. сутринта, в 11 ч. пристигнах във Филипополис и в 9 ч. вечерта в Пасарджик, след като извървях 16 левги. Карлови су тече на 1 левга разстояние, преди да се стигне Филипополис. Тя се влива в Мериса, която прехвърлихме, преди да стигнем в този град. Тук Мериса е широка

повече от 100 тоаза, при 2—3 разкрача вода. По пътя има само едно село на 2 левги от Чирпан. Филипополис е с 30 000 души. Напускайки града, пак се преминава Мериса по дървен мост, дълъг 50 тоаза. Нито един град по пътя. В околностите на Пасарджик полето е покрито с оризови насаждения.

9

Заминах от Пасарджик едвам в 7 ч. сутринта поради закъснение на конете и стигнах по обяд в Бана, а среднощ — в Дупница, т. е. на 21 левги.

10

В 8 ч. сутринта излязох от Дупница пак поради липса на товарен добитък и стигнах в 1 ч. след обяд в Кюстендил и в 7 ч. вечерта в Паланка на 15 левги от Дупница.

11

Тръгнах в 9 ч. сутринта от Паланка пак поради забавяне на конете. Пристигнах в 4 ч. след обяд в Куманова на разстояние . . .

12

От Куманова до Скопия (Скупи), град с 5—6000 души население. Счита се около 6 левги разстояние. Пристигнах в 9 ч. сутринта, като бях тръгнал в 4 ч. от Куманова. След излизането от [Куманова] има възвишение, от което се слиза в долината на Скопия, където липсата на коне ме задържа през останалата част на деня.

13

Заминах от Скопия на разстояние от Пристина 17 левги, към ... ч. сутринта. В 7 ч. вечерта бях в Пристина. . . След напускането на Скопия се върви известно време през едноименна красива долина и се преминава реката Лепинза[28]. Там се виждат останките на древеи мост и множество селища. След това се навлиза в Качанишката теснина, дълга 5 левги. Лепинза тече през теснината. Пътят е ужасен. Минава се през свод, наречен Качанишки свод, който представлява скала, пробита, за да има проход през нея. Селото, носещо това име (т. е. Качаник), е разположено в края на теснина. Оттам се слиза в долината на Пристина. Множество села украсяват тази долина. Градът Пристина е на дъното на долината. Там именно

срещнах инженерните офицери, които отиваха в Константинопол (23—25).

Оттам през Босна и Сплит, Луи дьо Заманя стигa Италия.

Накрая на пътеписа Заманя добавя списък на пощенските станции и разстоянията между тях от Син в Далмация до Константинопол:

	От Син до Лемино	—	10 левги
Босна	„ „ Скопия	—	12 „ „
	„ „ Травник	—	6 „ „
	„ „ Яуца[29]	—	8 „ „
Босна	„ „ Сарай[30]	—	8 „ „
	„ „ Пиаца[31]	—	8 „ „
	„ „ Чайница[32]	—	10 „ „
	„ „ Таслица	—	10 „ „
	„ „ Препол	—	7 „ „
	„ „ Сеница	—	7 „ „
	„ „ Нови пазар	—	10 „ „
Албания	до Вучитр[33]	—	12 „ „
	„ „ Прищина	—	4 „ „
	„ „ Гилан"	—	8 „ „
Сърбия	„ „ Врана	—	12 „ „
	„ „ Дупница	—	7 „ „
	„ „ Бана	—	12 „ „
Румелия	„ „ Пасарджик	—	9 „ „
	„ „ Кизенлик	—	20 „ „
	„ „ Зара	—	8 „ „
	„ „ Андринопол	—	26 „ „
	„ „ Константинопол	—	46 „ „
			290 левги

Трябва да се отбележи, че не се намират пощенски коне от Андринопол до Константинопол, принуден си да вземаш под наем. На връщане не винаги следвах същия път.

1. Напускайки Андринопол, поех по пътя за Филипополи, по който се печелят 14 левги. Тези два града отстоят на около 34 левги. От Филипополис до Пасарджик има 6 левги; тъй че разстоянието от Андринопол е 40 левги, докато през Кизенлик и Зара се извървяват 54; но трябва да се отбележи, че между Андринопол и Филипополис няма пощенски коне.

2. Напускайки Куманова, поех по пътя за Скопия, понеже

там се печелят 9 левги. От Куманова до Скопия има 6 левги, а от Скопия до Прищина — 17, всичко 23; но по пътя Врана — Гилан са 32.

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ЗА ТУРЦИЯ

1. В Турция под левга разбират разстоянието, което един пешеходец може да измине за един час.

2. Тези часове ход или тези левги са изобщо големи за придвижване на войски. Трябва да се смята наполовина, при това най-вече поради лошите пътища и теснотията им, която често принуждава да се върви един по един.

3. От Син до Пасарджик пътищата са, общо взето, непроходими за артилерия, навсякъде, където са посред склона, навсякъде, където прехвърлят планини или планински разклонения и възвишения, т. е. върху $^2/_3$ от това разстояние. В долната част на долините и равнините те са широки, колкото е нужно, но минават през поля и влажни местности, където при снегостопяването или през дъждовния период и най-слабо натоварените коли биха били изтеглени само с най-голямо затруднение. Калдърмосаните пътища са още по-лоши, тъй като калдърмът е широк само 2 $^1/_2$ фута. Наклоните са извънредно остри и дори когато настилката е достатъчно широка, тя е толкова лошо направена, че образува дупки, и е твърде опасно за конете. Колите, които преминават, скоро биха се счупили, ако не се избегне това в рамките на възможното.

От Пасарджик до Константинопол пътищата, строго взето, са проходими за колите, но не без големи затруднения, въпреки че в това пространство те не прекосяват никаква значителна планина. Ако всички общини изпълнят едновременно голяма повинност, пътищата, макар не отвсякъде, в два месеца биха могли да станат проходими за артилерия, но достатъчно удобни, за да не се налага на места тя да се разглобява. Срокът от два месеца не бива да изглежда доста дълъг, ако се вземе пред вид малкият брой население в областта. Едно от най-леко проходимите места е вр. Пролог.

4. Всички реки по пътя са проходими по брод освен Цетина и Дрин. При все това, мисля, че и те също ще да са през лятото.

5. Мостовете изобщо са в лошо състояние. Много от тях биха изисквали известно внимание, ако през тях се прекара артилерия. Двата залива на Бююк Чекмедже и на Кючук Чекмедже се преминават през два големи, постлани с камъни мостове, от които две трети са с по тридесет свода всяка. Последният е по-къс и по-нисък. Строежът им е здрав и преминаването им — обезпечено. В тези два пункта има при това множество кораби.

6. Местата, които наричат укрепени, са: Лимно, укрепленията на Травник, Серай, Брандук, Нови пазар, Баница, Митровица, Паланка, Пасарджик, Зара, Филипополис, Андринопол и др. Но изобщо всички тези укрепления са в такова лошо състояние, че не биха могли да се считат за истинско препятствие. От последните смутове насам повечето от градовете в равнините са окръжени от стена с бойници, фланкирани с кули. Стените са две стъпки дебели и 8 — 10 високи, но обсегът им е толкова значителен, че те по необходимост са слабо охранени.

7. Областта изобщо е доста производителна, макар лошо обработвана. Има обаче големи междинни пространства, почти пусти, които не предлагат почти нищо за ежедневно съществуване.

8. Населението на Босна е от 400 000 души, от които 200 000 турци, 151 000 гърци и 50 000 католици. Казват, че Ромелия е по-населена от Босна, но сигурно не така, както би трябвало да е, защото в тази провинция се срещат необработени пространства, особено от Андрианопол до Константинопол. Нищо не казвам за Албания и Македония. Колкото за Сърбия, ето какви подробности успях да събера: говори се, че отдавна сърбите биха били притиснати, ако турците бяха действували поединно и енергично и че сърбите не струват повече от турците; че не бива да се смята какво те са въоръжени и дисциплинирани по европейски и че самият Кара Георги[34] дължи успеха си на бездействието на турците и на недостатъчните мерки, взети досега срещу него.

9. Главна характерна черта на турците е дръзкото им високомерие, съчетано с най-долно невежество и най-голяма леност.

10. Гърците в Европейска Турция съставляват повече от 1/3 от населението на този район и понасят с мъка робството. Примерът на сърбите ги порази: турците се плашат от тях. Дори ги обезоръжиха по заповед на правителството. Но те чакат само благоприятния момент, за да въстанат.

Ако русите биха могли да преминат Дунава с внушителна армия, ако се бяха притекли на помощ на сърбите, ако те биха съумели да се възползуват от всеобщото недоволство на гърците, свършено би било с Турция. Може би това бе и намерението им...[35], но геният на великия Наполеон бе сполука за Османската империя.

Подпис:
Луи дьо Заманя[36]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Изопачено от гр. Гниляне, в Косово поле, СФРЮ.

[2] Авторът е чул за събитията по време на сръбското въстание (1804—1813), но погрешно счита Враня за сръбски град. За участието на българи в сръбското въстание срв. Ст. Дойнов. Българското национално-освободително движение 1800—1812. С., 1979, с. 94.

[3] Неясно на фотокопието. Всички многоточия в превода се дължат на същото.

[4] Тур. име на Крива река, дала името си на гр. Крива паланка Н. Р. Македония, СФРЮ.

[5] Кюстендил и Македония спадали административно към вилаета Румили.

[6] Изопачено от Джерман, приток на Струма. Авторът погрешно пренася върху тази река турското име на р. Места — Карасу.

[6a] Очевидно пътеписецът нарича така села с население с източно-православно изповедание, тъй като там никога не е имало гърци.

[7] Гр. Долна Баня, Софийски окръг.

[7a] Р. Марица.

[8] Р. Марица.

[9] Реката, която минава през Долна баня, е Марица.

[10] Изопачено от Синджирли, преименувано на Вернгово, сега слято с гр. Хисаря, Пловдивски окръг.

[11] Неуточнено село на северозапад от Пазарджик.

[12] Неуточнено село, вер. Строево.

[13] Изопачено от Емирлии, изчезнало към 1882 г. село в землището на Черногорово, Пазарджишки окръг.

[14] Махала от с. Поибрене, Пазарджишки окръг.

[15] Неуточнено.

[16] Изопачено — р. Стряма.

[17] Изопачено от Калофер, гр. в Пловдивски окръг.

[18] Това е р. Тунджа.

[19] Изчезнало.

[20]Ески Загра, гр. Стара Загора.

[21] Изопачено от Смавлий, дн. с. Руманя, Старозагорски окръг.

[22] Изопачено вероятно Талашманлий, дн. с. Стрелец, Старозагорски окръг.

[23] Изопачено до неузнаваемост.

[24] Изопачено от гр. Харманли.

[25] Р. Сюютлийка.

[26] Р. Арда.

[27] Изопачено от улели, село в Одринско, Турция.

[27a] Неуточнено.

[28] Изопачено от Лепеница, приток на р. Вардар.

[29] Изопачено от Яйце, гр. в СР Босна, СФРЮ.

[30] В същност Босна Сарай, дн. гр. Сараево, СФРЮ.

[31] Изопачено от Прача, гр. в Босна, СФРЮ.

[32] Изопачено от Чайниче, гр. в Босна, СФРЮ.

[33] Изопачено от Вучитрън, гр. в Косово поле, СФРЮ.

[34] Ръководител на Първото сръбско въстание (1804—1813).

[35] Така в текста.

[36] Преводът е направен по оригинала — ръкопис от Archives de l'armée de terre, MR N, 166 3. № 1 — 31: Journal de mon voyage à Constantinople.

АНОНИМЕН ПЪТЕПИСЕЦ
/1807/

Върху ръкописа не е отбелязано името на автора. Несъмнено е обаче, че и той е един от участвуващите в многобройните експедиции и разузнавателни пътувания из българските и балканските земи, които били организирани по заповед на Наполеон. Пътеписецът проявява най-голям интерес към терена, към населените места и укрепленията из пропътуваните области. Сведенията му за етническия облик на населението се нуждаят от критична проверка. И той, както повечето европейски наблюдатели до този период, не различава балканските народности според етническия принцип, а ги категоризира по религиозен принцип. Затова често употребяваното от него наименование „гърци" и за население, което според други извори е българско или поне в него присъствува и български елемент, не бива да се възприема буквално, а в смисъл на „източноправославни".

Немалка част от географските наименования са зле възприети и предадени в изопачена форма.

ПЪТЕН ДНЕВНИК

от 16 май 1807 — 20 юни
на следната година

Групата тръгва от Син и преминава през Босна. Описанията са лаконични, но конкретни, придружени с няколко скици на стратегически обекти. През Вълчитрън и Прищина пътешествениците достигат Качаник на 15-ия ден от пътуването, т. е. на 30 май (1—10).

16-ия ден, 31 май

Тръгвайки в 5 часа от Качаник, се върви по Лепенц, която тече през тясно и гористо планинско възвишение. Пътят е красив. При все че е твърде стар, той е в добро състояние. Смята се, че е направен по заповед на султан Мурад, чийто гроб се вижда в Косовското поле. Той именно е наредил да пробият една отвесна скала на левия бряг на реката, за да прокара от-

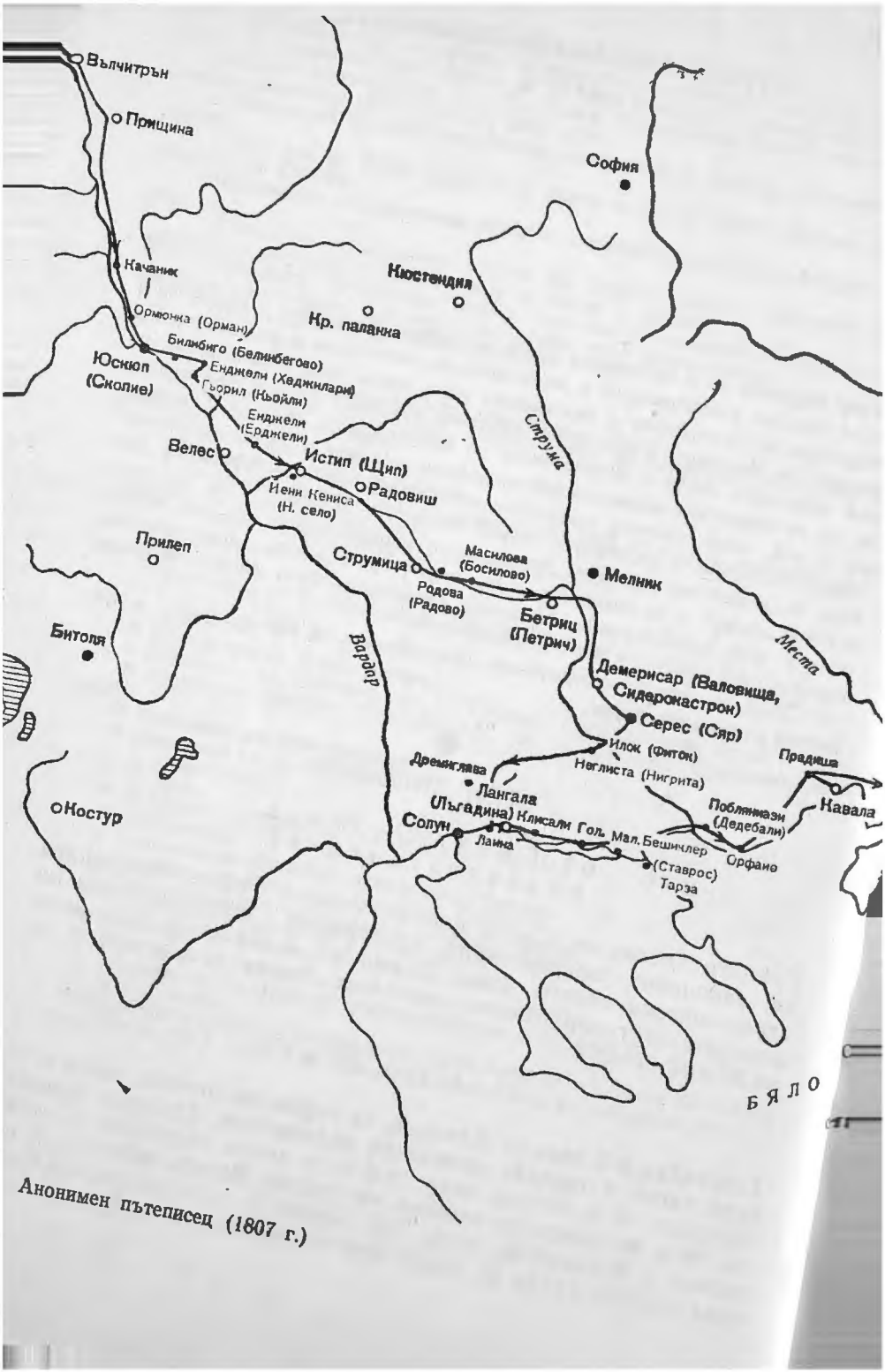

Анонимен пътеписец (1807 г.)

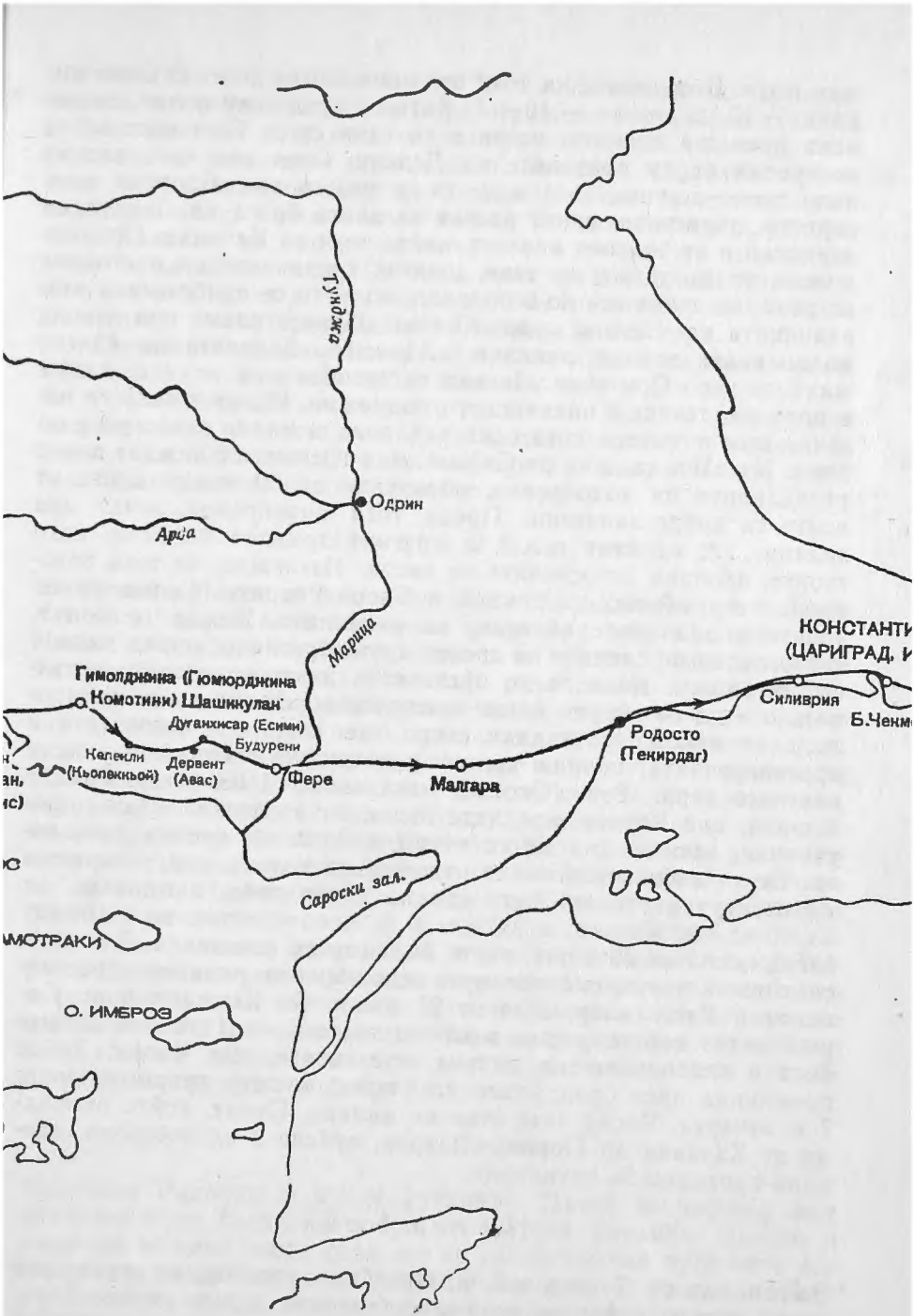
Тунджа
Одрин
Арда
Марица
Гимолджина (Гюмюрджина
Комотини) Шашикулан
Дуганхисар (Есими)
Будурени
Келечли
(Кьолекьой)
Дервент
(Авас)
Фере
Малгара
Родосто
(Текирдаг)
Силиврия
КОНСТАНТИ
(ЦАРИГРАД, И
Б.Чекм
Сароски зал.
МОТРАКИ
О. ИМБРОЗ

там пътя. Височината на този проход е около десет стъпки, ширина — 12, дължина — 10—12. Като се продължи пътят, се минава през два каменни моста с по един свод. Тези мостове са построени върху притоците на Лепенц. След два часа ход из тази тясна долина, изглежда, тя се разширява. Въпреки че е гориста, дърветата, които растат по двата бряга на Лепенц, са по-ниски и не толкова кичести, както тези до Качаник. Продължихме да пътуваме по тази долина, която запазва постоянна ширина, но става все по-безплодна, колкото се приближава към равнината на Скопия, или Юскюп. Пристигнахме при изхода на долината в тази равнина в 11 часа. Забелязахме вдясно малкото село Ормюнки. Лепенц се насочва към юг и се влива в притока, течащ в планинското подножие. Пътят тогава се насочва към югоизток през една хлътнала и малко безводна равнина. На един час път от Скопия, или Юскюп, се виждат вляво развалините на водопровод, образуван от 60 свода, доста от които са добре запазени. Преди този водопровод личат два зидани...[2]; единият е...[3], а другият прилича на нещо като сводче, вкопано до основите на свода. Изглежда, че този водопровод е трябвало да докара в Скопия водите, идещи от изворите в планините на север от равнината. Вижда се и път, който върви по следите на древен друм, пресичащ се под наклон със сегашния. Колкото до древността на тези останки, невъзможно е да се твърди нещо положително. Може да се предполага, че някои проучвания скоро ще осветлят неяснотата и противоречията, поради които са затруднени връзките между местните хора. Той (Скопие) има около 1500 къщи. Градът Скопия, или Юскюп, предлага също. . .[4] за тези интересни проучвания, защото има много стари и може би древни развалини. Не се забелязват обаче отломки от колони или завършени архитектурни откъси. Като наехме бодри коне, заминахме от Скопия, или Юскюп, в 2 1/2 ч. В 4 1/2 ч. минахме до с. Билибиго[4а] ,село от 20 къщи, което бе изгорено неотдавна. В 6 часа, след като пътувахме все през еднообразна равнина, пристигнахме в Каджанлар, село от 21 къщи. От Каджанлар до Гюрил[5] пътят най-напред се изкачва, после отново слиза в обширната и слабо залесена долина, през която тече Чисна[6]. Тя се преминава през брод близо до Гюрил, където пристигнахме в 7 ч. вечерта. Чисна тече отдясно наляво. Пътят, който вървяхме от Качаник до Гюрил, е широк, красив и еднообразен, идеално проходим за артилерия.

17-и ден, 1 юни

Заминахме от Гюрил в 6 ч. След като пътувахме през една тясна и твърде богата, но малко безводна долина, пристигнахме в 7 3/4 ч. в Чалхица[6а], село от 15 къщи, което оставихме

надясно. След това започнахме да се изкачваме по предпланината, на чийто връх се намира стражеви пост. Пристигнахме в 8 ½ часа. От този пост се разкрива обширна равнина, неоросявана от нито една река. Пътят, по който вървяхме, прекосява тази равнина и води до селото Клисели, където пристигнахме на обяд. Селото няма повече от стотина къщи. Напуснали Клисели, на час и половина оттам се намира селото Енжели[7] с двадесет къщи. От това село до Истип има три часа. Стигнахме в Истип в 6 ч., пътят до този град е широк и красив. Равнината, която преминахме, е широка и без гори.

Преди да стигнем Истип, се минава през брод малка река, през зимата — по доста хубав каменен мост с пет свода. Трудно е да се изчисли населението на Истип, защото много къщи са разрушени и изоставени. Като се върви срещу течението на реката, на 100 тоаза от града има предградие на Истип, наречено Йени Кениса, изцяло населено с гърци.[8]

18-и ден, 2 юни

Напускаме Истип в 2 ч. след обяд. На излизане от с. Йени Кениса се върви известно време по реката, която минава през Истип, след което се завива вляво и се тръгва срещу течението на един от притоците на Щипската река[9], който тече през доста обработена долина, образувана от две вериги — едната вдясно, насочена почти от изток към запад в права линия, а другата — паралелно на първата, без да ѝ прилича по отношение на непостоянната височина, тъй като се състои от възвишения, свързани с планински гърла. Между тези възвишения има тесни и недълбоки долини, през които текат планински реки. Водите им създават уголемяването на Карица, един от притоците, за които току-що бе дума. Оросяваната от него равнина е богата и добре обработена. След като пътувахме до 7½ ч. през тази равнина, напуснахме я и прехвърлихме лявата верига. Преминали през безводно планинско гърло, слязохме пак в равнината, през която тече [река] Радовиш[10]. Пристигнахме в Радовиш в 11 ч. през нощта. Това село е твърде значително и населено в голямата си част от гърци. Разположено е в обширна и много добре обработена равнина.

19-и ден, 3 юни

Напуснах Радовиш в 6½ ч. сутринта. Пътят се насочва към югоизток през богата и добре обработена равнина. Вдясно и вляво се виждат доста села, но не се преминава през нито едно, докато се пристигне в Стреница[11], недалеч от Радовиш. Вляво остава не твърде значителна планинска река; тя носи името на селото, до което извира, току до Стреница. Минава се малката река Велиш[12], която тече отдясно наляво и уголемява не-

далеч [река] Радовиш. Струмица е твърде значителен град, заобиколен със стени от недоброкачествени, печени на слънцето тухли; няколко кули фланкират тази стена.

Пристигам в 2½ ч. след обяд.

20-и ден, 4 юни

Напуснах Струмица в 5½ ч. Излизайки от града, ние преминахме Велиц, която тече отляво надясно. В 6½ ч. преминахме през селото Бабила[13], състоящо се от около 56 къщи. На четвърт час от селото се прекосява по брод Радовиш, който тече отляво надясно. Над брода има дървен мост за хора и коне. Пътят е красив и еднообразен, прокаран през богата и плодородна равнина. Виждат се множество селски колиби. В 6 ¾ ч. стигаме село Масилова[14], състоящо се от около 100 къщи. Недалеч от това село се пресича малка рекичка, която върви отляво надясно. На половин час от Масилова преминахме през село Радова и в 7½ ч. пристигнахме в Техикали, село от 150 къщи, населено почти изцяло с гърци[15], както и всички онези [села], на които попаднахме преди това. Тръгваме от Техикали в 9½ ч.; пътят е хубав и пресича плодородна равнина, оградена от две планински вериги[16], които все повече се приближават една към друга. След час и половина ход се пристига в тясна долина, където тече Радовиш. Върви се по левия му бряг до Девент хан, където пристигнахме в 12½ часа. От този хан до Бетриц[17] се изчисляват 2½ часа път. На един час път преди Бетриц се минава река Радовиш по доста красив дървен мост и се навлиза тогава в равнината на Бетриц, богата и добре обработена. Бетриц е град с 8—10 000 души с крепостна стена, фланкирана от четвъртити кули. Там получихме новини от Константинопол. Бетриц е разположен отчасти в равнината и отчасти по планинския склон, на който се опира. Крепостната стена увенчава различни височини.

21-ви ден, 5 юни

Заминах от Бетриц в 6½ ч. сутринта. Пристигнах на брега на Караса[18] в 11 ч. От Бетриц до Караса пътят е най-напред каменлив и неравен, ограден с плетища и пресечен от рекички. В тази си част, която върви под лек наклон чак до реката, той е по-широк и по-удобен. Караса се минава в каик, в който се побират 12—15 коня. Течението на реката е доста бързо и трябва да е широко 30 тоаза. Два часа преди да се стигне до брега на реката, се вижда Караса, която описва голям кръг в равнината. Пътят се насочва почти следвайки този кръг. На левия бряг се вижда чифлик, ограден с квадратна ограда от постройки. Всред тях има нещо като четвъртит кьошк. Оттам, откъдето се съзира този комплекс, ще помислиш, че това

е крепост. Отвъд Караса пътят следва левия бряг на реката и е притиснат между тази именно река и планината. Пристигнахме в Караса хан в 1 часа. Този хан е разположен при изхода от тясна долина, където тече реката в равнината Демерисар[19]. От този хан до града Демерисар[19а] пътят е красив и еднообразен. Той се насочва към североизток, докато Караса тече надясно през равнината, насочвайки течението си към югоизток. Преди да се стигне градът, се минава по малка река, която носи името му и която след това се прекосява в града по каменен мост. Тази река се влива в Караса. Градът Демерисар ще да има около 7—8000 жители. Има квартал, изцяло населен с гърци, които имат там и черква.

22-р и д е н, 6 ю н и

Заминах от Демерисар в 7 ч. сутринта. Пристигнах в 11 ч. в Серес. Пътят върви към изток, продължава по слабо извисените хълмове, с които завършва равнината на Демерисар. После той се изкачва малко и отново слиза в равнината на Серес. Този град вероятно има 20 000 души. Седалище е на Исмаил бей, който господствува над голям дял от областта, могъщ и внушаващ страх.[20] Хвалят се от управлението му. Този град е също седалище на един гръцки архиепископ. Населението на Серес е две трети от турци и една трета от гърци.[21] Няма никакви евреи. Не взимам под внимание като население няколкото западноевропейски граждани там — на брой четиримапетима. Серес е много търговски град. Най-значителните стоки са памукът и тютюнът. Част от памука се изпраща в Солун, а останалият в Германия през Оршова. Градът Серес е окръжен със стена и защитен с лоши фортове.

23-и д е н, 7 ю н и о т С е р е с д о С о в а

Заминах от Серес в 1½ ч. на обяд. Пътят за Константинопол върви към юг. В 12 ч. се стига Прависта. Поехме по пътя за Салоник, който отива на запад. Прекосихме по ширината ѝ великолепната долина на Серес, покрита с богати къщи. В 3 ч. пристигнахме на брега на втората Караса[21а]. Тази река е широка 40 тоаза, не е проходима по брод, тече отдясно наляво. Преминахме я по леко издигнат дървен мост, нещо, което ни позволи да предполагаме, че реката няма големи прииждания. Преминавайки Караса, намерихме някои рекички, произлизащи от нея. Задържайки се, те образуват локви и блата.

В 4½ ч. пристигнахме в Илюк[22], малко село, в което има само байос. Забелязахме в равнината вдясно и вляво от пътя два чифлика (летни къщи) на Исмаил бей. Великолепието им отговаря на мощта и богатството на този властелин. В 5½ ч. пристигнахме в Неглиста[23], значително село, което завършва

на запад долината на Серес. Изкачихме се по един път, почти навсякъде непроходим за коли, прекаран през планини и гористи, зле обработени пространства, пресечени навсякъде от .. . .[23] пукнатини, които дъждовете покриват. В 7 ч. стигнахме горите, а в 8 ч. преминахме една рекичка, която се влива в Караса, по мост с лек строеж. Пътят, който безспирно изкачва и слиза под много силен наклон, е отвратителен дори за катъри. Това е най-лошият път, на който попаднахме, откак минахме Пролог. Няма големи градове като Серес и Солун, които да поддържат такива търговски връзки помежду си, без да са свързани с по-добри съобщителни връзки. В 9 ч. пристигнахме на високия планински прелез[24], който отделя водите на Сереската равнина от тези на равнината при Клисели. Пътят върви надолу до Сова, където пристигнахме в 9¾ ч. Сова е село с около 100 къщи, опряно в планината. В него има много турци.

24-и ден, 8 юни, от Сова до Салоник

Заминахме в 5½ ч. сутринта; планинска, песъчлива и без простор област. В 6½ ч. стигнахме в Изарум, село с лоши къщи, пръснати на едно пространство от две квадратни мили. В 9½ ч. стигнахме в Клисели. То е лошо село с четиридесетина къщи без дървета, без градини. Там има чума.

Заминах от Клисели в 1 ч. Това село е в началото на една равнина, не толкова широка и по-бедна от Сереската. Продължихме по посока изток — запад. В 1½ ч. минахме близо до село Нейбирналеси[25], което оставихме вдясно. Няколко минути след това бяхме на височината на езерото Лангала[26]. Това езеро е широко почти 3 мили на 8 дължина. Подхранва се от извори и планински потоци, които се стичат през зимата и в бурно време от съседните планини. Няма видим отток, бреговете му са кални. Пространствата между планините и езерото изглеждат плодородни и са крайно зле обработени. Огромни пространства са обхванати от тръни. В 4 ч. преминахме езерото. Пътят продължава през равнината три мили. Отвъд се вижда в края на тази равнина върхът Дермиглова, забележителен с пирамидната си форма и с подядения си връх като кратер на вулкан. В 5 ч. на височината на селото Лаина, което оставихме наляво, по пътя, завиващ от юг, влязохме в планината и забелязахме развалините на една крепост. Тя сякаш бе предназначена, за да защищава устието на дефилето срещу хората от равнината. Пътят, който дотам бе твърде добър за коли, стана тесен и труден. Там обаче би могла да се прекара полска артилерия, като се увеличат впряговете. В 5½ ч. забелязахме Средиземно море, видяхме пред себе си просторна равнина, която ни изглеждаше необработваема; от дясната ни страна реката Вердаз[27] и в края на хоризонта планините на Тесалия.

Между тях — връх Олимп. Не се вижда Салоник, защото този град е скрит от планината, в чието подножие пътят е проходим. Вижда се само укреплението, построено на височината. В 6 ч. се натъкнахме на няколко развалини на един водопровод, почти заровен, който докарва вода за Салоник от планината. В 6½ ч. влязохме в този град.

25-и ден, 9 юни. Пребиваване в Салоник

Салоник е град с 60 000 души, от които 15 000 евреи, 20 000 гърци и 1500 турци[28]. Не включвам в населението двестата франки, почти всички марсилци, италианци или дубровничани. Салоник е едно от главните пристанища в Леванта. Износната му търговия се заключава в [износ] на памук, който се добива от полетата около Серес, на тютюн, идещ от Петриц и околностите, на вълна, от която в този край се правят покривки и груби килими. В същност Салоник няма никакво пристанище. Казват, че заливът му е великолепен. Градът е обкръжен със стена с бойници без вал, фланкирана на известни разстояния от кули или укрепления, образуващи ъгъл. Тя е построена амфитеатрално на планинския склон. Три по-значителни от другите, които са срещу морето, са онова, което се назовава укрепления; същинската крепост е горе в планината. Цялото това укрепително съоръжение е дело на генуезците. Крепостната стена изглежда добре поддържана. Салоник има 6 оръдия за отбрана. Поради това, че тази артилерия е лошо монтирана, зле разположена и зле снабдявана и още по-зле обслужвана, може да се смята, че крепостта не ще издържи и един ден срещу корабите или срещу войски с оръдия.

26-и ден, 10 юни. От Салоник до Клисели[28а]

27-и ден, или 11 юни. От Клисели до Орфано

Заминаване от Клисели в 6 ч. и 10 м. насред склона на хълмовете, покрити със скали, вляво — неплодородни планини, вдясно — зле обработена равнина. В осем часа пристигнахме в началото на езерото Бишиел. Това езеро е дълго десет мили, широчината варира от 2 до 4 мили. Подхранва се от изворни води и от онези, които в дъждовно време изтичат от съседните планини. То се излива чрез много пълноводната Ренде в Средиземно море, от което е отдалечено само на 8—9 мили. Пътят, непроходим за артилерия, върви по източния бряг на езерото и често се превръща в много тясна клисура поради планинските разклонения, които се откъсват от планината и навли-

зат във водите. В девет часа пристигнахме в Бююкбешислер (Голям Бешислер), лошо село с десетина къщици в развалини, населени от рибари. Планините покрай езерото са покрити с див бодлив чемшир и диви маслинови дървета. Няма нито посеви, нито стада, нито жилища. В 11 ч. пристигнахме в Кючук Бешислер (Бешислер малки), два пъти по-значителен от „големия" и много по-цветущ.

Заминаване от Кючук Бешислер в 12 ч. и 10 м. Пътят става по-добър. Дефилето се разширява. Стърнищата и овощните насаждения изпълват разстоянието между планината и водата. В 1 ч. ние сме на края на езерото. Планините, които образуват котловината, се приближават така, че на известни места оставят само необходимото проходно място за Ренде, само 4—5 тоаза широко. Те стават по-стръмни и по-високи, покрити са с красиви дървета. При навлизането в равнината забелязахме развалина, за която ни казаха, че е на старата черква „Света Мария". Пътят е непроходим за коли. В 1½ ч. попаднахме на един лош караулен пост, след половин час забелязахме Средиземно море. Пътят, който дотогава бе вървял почти в южна посока, напуска долината на Ренде до устието на тази река, за да завие на изток. Тук е кръстопътят с един коларски път, по-дълъг от този, по който вървяхме, идващ като този от Клисели и насочен по западния бряг на езерото Бешислер. В 2 ч. и 10 м. пристигнахме в Боасхан. Пътят е прокаран през пясъчна и похлупена, но плодородна равнина. Вървим покрай Средиземно море и от лявата ни страна остава планинската верига, покрита с храсти и диви маслинови дървета. Оставихме зад нас на десния бряг на Ренде и на 10—15 мили разстояние от Маден-дар[29] част от планините, където турското правителство отдава за експлоатация сребърни мини. В 4 ч. пристигнахме в караулката Проата на морския бряг. Равнината, в която пътувахме, променя облика си. Тя става блатиста, няма вече дървета. В 6 ч. и 10 м. пристигнахме в Тарза[30] на брега на Карасус. Надясно на брега има невъоръжена полска батарея, а вляво в началото на планината — малко село, което наричат Побле Шази[31]. Състои се от един хан и един обширен склад. Това е пристанището на Серес, от който отстои на 12 левги. Тук Караса е широка 60—80 тоаза. Тече отново надясно, дълбока е. Минаваме с каик, който може да побере 20 коня и също толкова хора. На левия бряг намираме солниците на Комлеса, откъдето носи името си и заливът. Скоро след това забелязваме от дясната ни страна солните басейни, експлоатирани за сметка на правителството. Тук пътят се отделя от селото. Прекосяваме планински, но обработен терен. В 8 ч. вечерта пристигнахме в Орфано. Това е село от 80 къщи, построени в тясна долина, на 300 тоаза от морето и с укрепление, т. е. с няколко колиби, обиколени от лоша стена с бойници. От Боасхан на-

татък пътят е проходим за артилерия. Увериха ме, че така е било до Константинопол.

28-и ден, 12 юни от Орфано до Кавала

Заминаваме от Орфано в 6 часа сутринта. Пътят се отдалечава от морето, прекосява равнина или безводна долина, широка 2—3 мили, оградена от север и юг с лишени от растителност планини. Северната верига особено е много висока и много стръмна, предпланините придобиват странни форми на разстояние повече от 200 тоаза от земята. Те преминават в голи скали, поради което няма постоянни и непрекъснати реки в долината. Тя е набраздена от легла на порои, където тече вода само след дъждове. Областта, която прекосяваме, е най-добре обработена и по-плодородна от всичко онова, което видяхме, откак пътувахме в Европейска Турция. Почвата е камениста, кирпичените стени, които поддържат нивята, са грижливо направени; има много дървета, особено arbres sautriers, пръстта изглежда рохкава, защото се оре с рало, впрегнато в два коня. Нито една нива не е останала целинна, отглеждат се всякакъв вид зърнени храни, лозя, лен, памук, тютюн; красиви и многобройни села стигат до планината, особено северната им страна; населени са с йерюци[32]. Това са мохамедани, които произлизат от тюркменски преселници. След завладяването на Македония те били прехвърлени в тази провинция, за да обуздават метежните поданици. Те са отдадени изключително на стадата си и на земеделие. В 9 ч. и 20 мин. пристигнахме в хана на Кайнарджи; в 10 ч. и 40 м. видяхме как долината се затваря пред нас. Предпланините, отделящи се от планините на север и на юг, се съединяват; пътят, прокаран през скалата, постлан по труднопроходимите места и доста широк навсякъде за артилерия, слиза рязко в Прависта, където пристигнахме в $1^{3}/_{4}$ ч. Прависта е паланка от 200—300 къщи, обиколени от стени с железни скоби, високи 15 стъпки, с бойници и фланкирани от квадратни кули на разстояние една от друга 15 тоаза. До Прависта има голяма оръжейна имперска фабрика.

Тръгнахме от Прависта в 2 ч. и 20 м., пред нас е обширна равнина, оградена от една от онези планини, назовани Берисетле. Видяхме една кула и развалини, за които поискахме сведения. Местните жители ги приписват на Александър. Клетите раи в Македония още възпяват подвизите на завоевателя на Персия и Индия. Пътят върви покрай планините на юг и прекосява някои предпланини, отделящи се от тях. В 3 ч. и 10 м. попадаме на едно разклонение: това е пътят за Драма. В 4 ч. сме във Валсак[33], лошо село с около двадесетина къщи. Ще прекосим тясната, но много остра верига, която отделя голямата котловина Прависта от Средиземно море. Пътят се изкачва бързо до планинския прелез, разделя се на два клона, и

двата водещи към Кавала. Следваме десния; наслаждаваме се на великолепния изглед, виждаме пред нас островите Тасос и Лимно, забелязваме в далечината Света Гора. Пътят слиза под много остър наклон. В 5 ч. сутринта стигаме на морския бряг, където няколко къщи, оградени със сенчеста градина и овощни дървета, са в приятен контраст със сивкавите скали. Няколко минути по-късно пристигаме в Кавала. Кавала е град от 500 къщи, построени по склона на една скала, образуват нещо като полуостров, свързан със сушата чрез провлак, който е най-много от 100 тоаза. Заобиколен е с голяма стена, фланкирана от кули, дело на генуезците. На върха на скалата има укрепление със същия градеж. Провлакът е надлъжно пресечен от акведукт на два етажа, малко раздалечени по строеж, но много смели. На съседната планина има множество разрушени кули. В околностите на града намерих римски развалини и надписи. Прочетох на единия от тях името Филипи. Този град, прочут с последната битка за свободата на римляните,[34] лежеше в земята на близко разстояние от Кавала.

29-и ден, 13 юни, от Кавала до Гимоджина

Заминаваме от Кавала в 2 ч. и 30 м. Пътят прекосява множество предпланини на планината и отива ту изкачвайки се, ту слизайки към големия чифлик на Сехирпат, където стигнахме след двучасов ход. Там той (пътят — б. пр.) съвсем се отдалечава от морето, прекосява обширна равнина. В нея попадаме най-напред на блатливи области и пасища, а после на обработени полета и безплодни земи. В 5¼ ч. минаваме през караула. Малко по-нататък оставяме вляво много малък разрушен квадратен правоъгълен мост, за който ни казаха, че е дело на генуезците. В 7 ч. минаваме през Шаришабан Халрадин[35], лошо село с тридесетина къщи, което носи името си от това на областта между планинската верига и морето, наречена Шаришабан. Юруците, които населяват областта, са крадци и убийци. В 7½ ч. пристигнахме на брега на р. Караса. Тази река няма нищо общо освен по име с р. Карасу; тя тече отляво надясно, широка е около 180 тоаза. В някои части от течението си тя заема само една трета или половината от леглото си. В другите тя го запълва изцяло. Минава се с лодки в същата форма, както тия, от които се правят мостовете на Рейн; всяка от тези лодки може да носи девет коня. Ние се натъкнахме на седем заедно. Преминаването на Караса трая един час. От Карасу до Йенидже областта е зле обработена и почти ненаселена. Ливади с изтравниче и блатливи ливади. Додето стига погледът, те са залети от стада овце, кози, крави и биволи. В 9 ч. и 15 м. преминахме малка река. В 10 ч. и 10 м. минахме край село Каракидзе, което остана вляво. В 11 ч. и 20 м. стигнахме

в Йенидже, паланка, оградена с 200—300 къщи. Почти всички ни се видяха нови.

Заминаваме от Йенидже в 1 ч. и 30 м. Областта ни изглежда по-хубава и по-добре обработена. След час и половина ход стигнахме на брега на Шабананка. Тази река протича отляво надясно. Широка е 12—15 тоаза, минава се по брод близо до селото Перистер[36]. Тя има вдлъбнатини. Над нея има лош дървен мост, над който могат да минават коне. В 2 ч. и 40 м. намерихме гроб на мюсюлмански светия, обиколен с няколко къщи. Това място, чието разположение е чаровно, се нарича Кютюклюдеде; след половин час ход областта, която бе гориста, стана съвсем гола и блатиста. Пътят минава през локви вода, които го правят непроходим през зимата. В 3½ ч. минахме край Бувикхане[37], стара крепост. Повечето нейни кули, част от стените ѝ и някои сводове са още запазени, градежът е прекрасен. Оттатък Бувикхане пътят се приближава до планините, прави завой, за да избегне едно много голямо езеро, което остава вдясно от нас. Почвата става по-добра, пътят е хубав. В 4½ ч. минаваме през Гаси Кенги[38], което остава отляво, а в 5 ч. и 20 м. прекосяваме почти пред лошо село — Варлу Канге, широка урва, чието легло има множество разклонения. В момента е с малко вода. В 6½ ч. преминаваме близо до мястото на древен град, който местните хора назовават Циргани кале[39] и който остава отляво. Той представлява пълен квадрат от 200 тоаза на всяка страна; много стени са още оцелели. Те се състоят от последователни пояси от тухли и . . .[40]. В 7 ч. минаваме през много рекички, които през зимата или когато има големи води, изглежда да образуват широка река. За преминаването ѝ съществува дървен мост, който може да служи само на пешеходците. В 7½ ч. пристигнахме в Гимоджина. Това е доста значителен град. Къщите, които са по-близо до полето, са свързани помежду им от една стена с бойници, оградена от градините и от големи дървета, скриващи къщите.

30-и ден, 14 юни. От Гимоджина до Мери

Заминаваме от Гимоджина в 7 ч. и 20 м. Ливади и обработени ниви чак до село Санбили до първите му къщи, откъдето минахме в 9 ч. Вървейки напред, областта става дива, обработваемата площ намалява, равнината е неравна. Няколко незначителни рекички прекосяват обширни пасища. Пътят е проходим за коли до селото Кепекли[41], където прави завой на юг, за да заобиколи планинската верига. В 11 ч. и 15 м. пристигаме в Кепекли, лошо село от двадесетина къщи. Виждаме такива само 40 по протежение от девет квадратни леври пред очите ни, гледано към северозапад, и с великолепни землища. Липса-

та на работна ръка е главната причина за лошото състояние на земеделието в Турция.

Заминахме от Кепекли в 1 ч. и 20 м. Оставихме коларския път, който възхожда и слиза непрекъснато по остър наклон и който е непроходим за артилерия. Планината е гориста, но трябва да се каже, че има само храсталаци и ниски дървета, защото растителният пласт почва върху скалата не е много плътен, за да се поддържа по-буйна растителност. В 2½ ч. пристигнахме в някакъв си Дерендхан, до който има великолепна чешма. Пътят след това навлиза в леглото на една планинска река, чиито брегове са прерязани след това от камък, забележителен по цвета си и с неправилна форма на пластовете си. Като се излезе от леглото на реката, се открива морето. В 4½ ч. пристигаме в Мери. Това е паланка с 400—500 къщи на брега на морето, срещу остров Самандраки, древния Самотраки, и срещу Ламбро, древния Имброс. Два руски кораба дошли преди няколко месеца да хвърлят там няколко снаряда.

31-и ден, 15 юни. От Мери до Фенер

Заминаваме от Мери в 7 ч. и 25 м. извън паланката, чиито къщи са обхванати от стени с бойници, попадаме на големи маслинови посаждения. Пътят се насочва след това към морето и паралелно на брега през съвсем безплодна област. Планините от лявата ни страна се снижават и отдалечават. Виждаме пред нас и вдясно залива Сарос и полуострова, където са Дарданелите, наричан от древните Тракийският Херсонес. В 9 ч. и 40 м. преминаваме пред хан Хасан Тахезли. По-нататък земната повърхност е по-неприветлива. Земята отначало е покрита с храсти, после с хубави дъбове. Има тук-там обработени полета. В 9 ч. и 40 м. пристигаме в Техедервент.[42]

Заминаваме от Техедервент в 11 ч. и 10 м. Пътят, прокаран през почти хоризонтален терен и почти по права линия, прекосява една съвсем гола равнина. След ¾ часа ход намираме житни полета с много дъбове и платани. В 12½ ч. минаваме вдясно край с. Шашкулан[43]. В един часа на 100 тоаза вляво от пътя забелязахме голяма каменна сграда. Казаха ни, че е баня с минерална вода. Малко по-нататък и на стръмна скала виждаме едно теке или манастир на дервиши. Пътят се отдалечава от морето, планините се приближават към него и се снижават. Прехвърляме ги, минаваме през незначителни рекички. Виждаме от дясната си страна големи блата или морски повлекла, които обикалят Сароския залив. В 2 ч. стигаме Вурамжик[44], красиво село от 200 къщи, населено изцяло с гърци. Пътят е все проходим за артилерия. В 5 ч. и 20 м. стигаме Фенет[45], паланка от 300—400 къщи, застроени на склона на хълм, ограден от стени с бойници и кули.

Оттук по описанията на пътеписеца се минава през Малкара, Родосто, Силиврия, Бююк и Кючук Чекмедже, за да се стигне в Константинопол.[46]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Изопачено от Орман, село в Скопско, СР Македония, СФРЮ.
[2—3] Така в оригинала.
[4] Също.
[4а] Изопачено от Белимбегово, село в Скопско.
[5] Вер. изопачено от Хаджилари и Кьоли, села в Скопско.
[6] Вероятно изопачено от Чиста.
[6а] Изоп. от Чашица, Скопско, СР Македония, СФРЮ.
[7] Изопачено от Ерджели, Щипско, СР Македония.
[8] Очевидно става дума за Ново село и „православни" жители, тъй като и по други сведения се знае, че в това чисто българско селище няма гърци. Навсякъде в пътеписа, където е дума за български селища, терминът „гърци" няма етнически смисъл.
[9] Това е р. Брегалница.
[10] Пътеписецът нарича Радовиш реките Стара река и Струмешница.
[11] Изопачено от Струмица, град в СР Македония.
[12] Изопачено от Велица.
[13] Изопачено от Дабиле, село, дн. квартал от Струмица.
[14] Изопачено от Босилево, село в Струмица.
[15] Т. е. православни. Това са българи.
[16] Това са Беласица от юг и Огражден от север.
[17] Изопачено от р. Петрич.
[18] Карасу наричали и р. Струма.
[19] Демнрхисарското поле.
[19а] Изоп. от Демир Хисар, Валовища, Гърция.
[20] Вж. за него и семейството му бележките на Е.-М. Кузинери във Френски пътеписи за Балканите, I, съст. и ред. Б. Цветкова, С., 1975, с. 382.
[21] Кузинери съобщава за наличност на българи (пак там, с. 382).
[21а] Места.
[22] Вер. изоп. от Фнток, дн. Фитоки, Нигритско, Югоизточна Македония, Гърция.
[23] Изоп. от Нигрита, град в Югоизточна Македония, Гърция.
[23а] Така в оригинала.
[24] Това е Богданица, или пл. Бешик даг.
[25] Вер. изопачено от Неби-махале, дн. Дафнуда, село в Лъгадинско, Югоизточна Македония, Гърция.
[26] Изопачено от името на гр. Лангада (Лъгадина), Гърция.
[27] Планината е Хортач, а реката Лъгадинска или Богданица.
[28] От други източници е известно, че тук са живеели и много българи.
[28а] В оригинала липсва текст за това пътуване.
[29] Вер. изопачено от Маденохория, местност в Халкидика между ез. Бешик (дн. Волви) и пл. Хломонда.
[30] Вер. изопачено от Ставрос, село в Халкидическия п-ов.
[31] Вер. изопачено от Дедебалия, дн. Ореокастрон, Правищко, Югоизточна Македония, Гърция.
[32] Юруци.
[33] Изопачено от Василак-чифлик, село в Кавалско, Югоизточна Македония, Гърция.
[34] Това е битката, в която Антоний и Октавиан разбиват през 42 г. пр. н. е. Брут и Касий.

[35] Изопачено от Саръшабан, дн. гр. Хрисуполис, Югоизточна Македония, Гърция.

[35] Вероятно изопачено от Перитор, изчезнало село в Ксантийско, Беломорска Тракия, Гърция.

[37] Развалините на средновековната крепост Перитор (Перитеорион), където на 7 юли, 1345 г., загинал Момчил войвода.

[38] Изопачено до неузнаваемост име на село в Гюмюрджинско.

[39] Вероятно развалини на средновековната крепост Грациану, Григан Асар до дн. Гратине, окр. Комотини,Югозападна Тракия,Гърция (вж.C.Asdraha. La région des Rhodopes aux XIII-e et XVe siècles Athènes, 1970).

[40] Така в оригинала.

[41] Вер. изопачено от Кьопеккьой, село в Гюмюрджинско.

[42] Изопачено от Дервент, дн. Авас, село в Александруполско, Беломорска Тракия, Гърция.

[43] Вероятно изопачено от Дуган-Хисар, Есимн, село в Александруполско, Югоизточна Тракия, Турция.

[44] Вероятно изопачено от Будурени, село във Ференско, Беломорска Тракия, Гърция.

[45] Изопачено от Фере, град в Беломорска Тракия, Гърция.

[46] Преводът е от оригиналния текст-ръкопис на Archives de l'armée de terre, MR 1618, 17.

Ж. М. ТАНКОАН
/1807/

Сътрудник на френското посолство в Персия през 1807 г., той пътува по Българското черноморие, откъдето се прехвърля по Дунава чак до Видин по време на бойните действия между Русия и Турция.[1]

Ценно е описанието му за малоазийските българи, преселени в началото на XVII в., за които се знае и от други известия.

На път за Анкара Танкоан попада в Мала Азия на едно село, населено изключително с българи.

Тръгнахме при изключителна жега, която ни се стори още по-непоносима, защото, като напуснахме бреговете на залива, за да навлезем навътре, местността стана гола и открита. Но за наше голямо задоволство намерихме няколко хубави сенки и рано пристигнахме в Къз-Дервенд[2], след като изминахме седем левги и половина.

Бяхме приятно изненадани, като открихме в това село жени, които се движеха с открито лице, и мъже, чиито нрави странно противоречеха на азиатските изобщо. Открихме също носии на жителите от бреговете на Дунава и чухме славянски език в местност, в която бихме го сметнали съвсем чужд. Някои сведения скоро ни дадоха обяснението на това откритие. Жителите ни разказаха, че са от български произход и че селото им е било основано преди почти един век от бащите им, изселили се и дошли да търсят в Азия щастието и спокойствието, което не са могли да намерят в родината си.[3] Тяхното прилежание и това на потомците им скоро довело до разцвет тази малка република, всичките жители на която изглеждаха щастливи и доволни. Атмосфера на охолство и благополучие цареше във всички къщи, в които намерихме най-сърдечно гостоприемство. Ако е вярно, че леността е майка на всички пороци, те трябва да са рядкост в Къз-Дервенд. Всичките му жители, мъже и жени, бяха заети в полезни работи: почти всички жени предяха коноп и ние научихме, че конопеното семе е най-голямото богатство на домакините ни и главният им предмет на търговия.

Жителите на това село са християни, източноправославни.

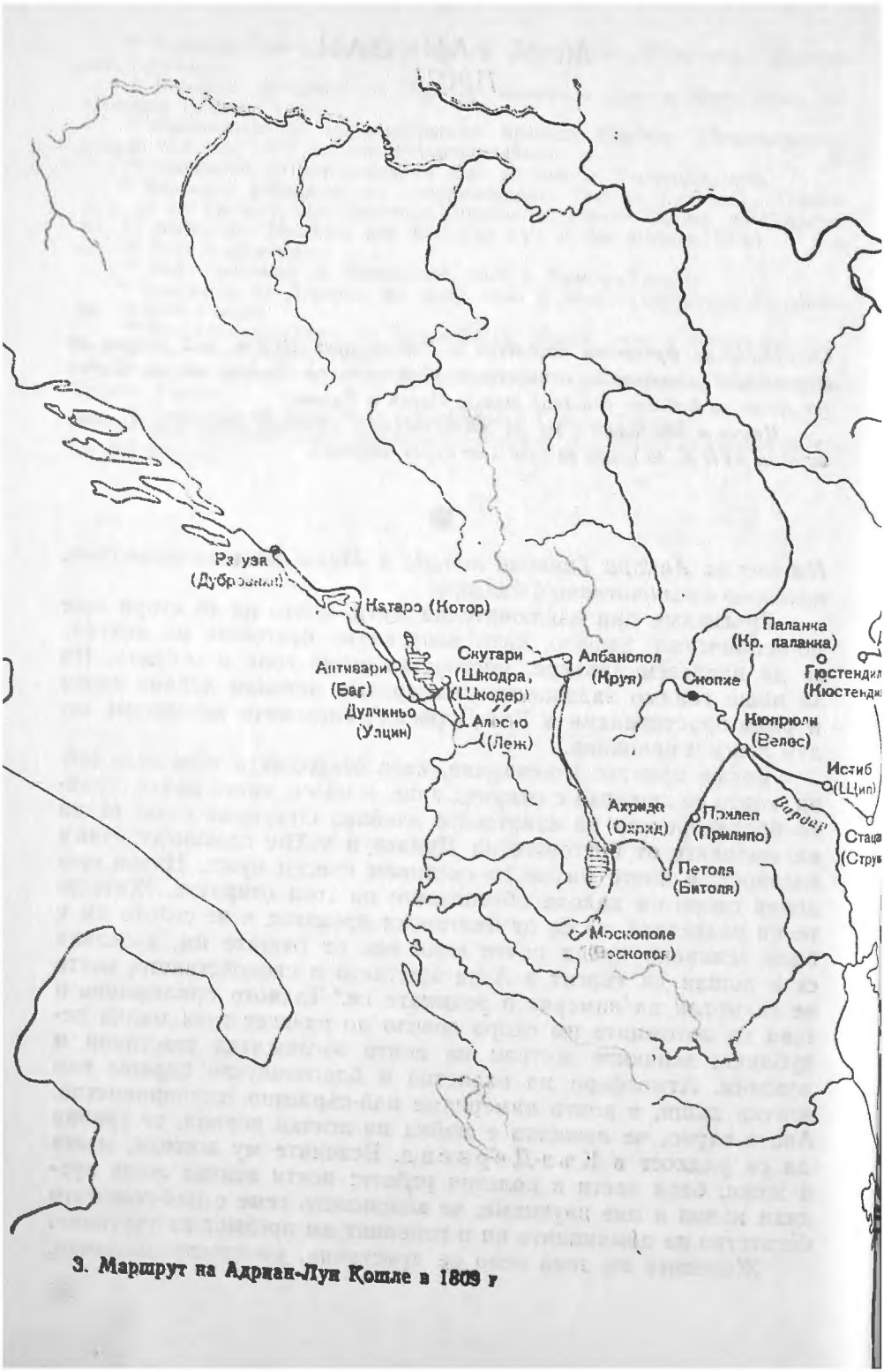

3. Маршрут на Адриан-Лук Кошле в 1809 г

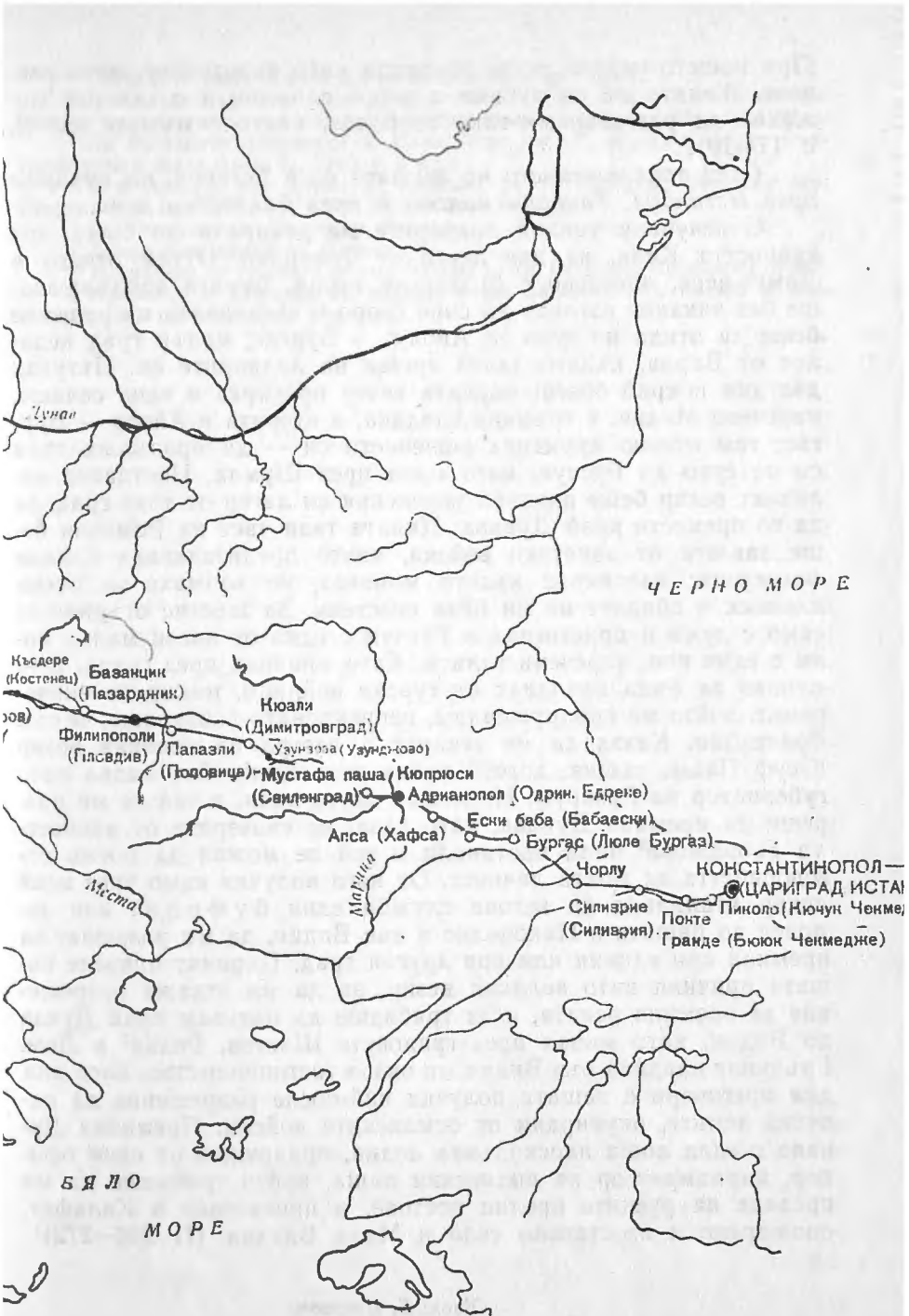
Дунав
ЧЕРНО МОРЕ
Къздере
(Костенец)
Базанцик
(Пазарджик)
Филипополи
(Пловдив)
Кюали
(Димитровград)
Папазли
(Подовица)
Узунзова (Узунджово)
Мустафа паша
(Свиленград)
Кюпрюси
Адрианопол (Одрин. Едрене)
Ески баба (Бабаески)
Апса (Хафса)
Бургас (Люле Бургаз)
Чорлу
КОНСТАНТИНОПОЛ
(ЦАРИГРАД ИСТА
Силиврие
(Силиврия)
Пиколо (Кючук Чекмед
Понте
Гранде (Бююк Чекмедже)
Места
Марица
БЯЛО
МОРЕ

При нашето идване те не проявиха нито подозрение, нито ревност. Жените им са хубави и добре сложени и с тях ние можахме да разговаряме така свободно, както с мъжете им (I, с 17—19).

След приключването на мисията си в Техеран, на връщане през Истанбул, Танкоан минава и през български земи.

С нечувани усилия лодкарите ме докараха до брега при крепостта Кила, на две левги от Фенераки. Оттам отидох в Домуз-дере, населено с български гърци. Бурята продължаваше без никакви изгледи да спре скоро и последното ми решение беше да отида по сухо до Айолу[4] — Бургас, малък град недалеч от Варна, където дадох среща на лодкарите си. Пътувах два дни покрай брега; първата вечер прекарах в едно селище, наречено Мидия, у гръцкия владика, а втората в Айолу — Бургас; там отново промених решението си — да продължа пътя си по сухо до Русчук, като мина през Шумла. Неотдавна великият везир беше вдигнал укрепения си лагер от този град, за да го премести край Дунава. Цялата тази част на Ромелия беше завзета от азиатски войски, които предизвикваха хиляди безредици; навсякъде където минавах, ме взимаха за руски пленник и обидите не ми бяха спестени. За щастие отървах се само с думи и пристигнах в Русчук с една от онези малки коли с един кон, наречени талиги. Като минавах през града, щях отново да бъда нападнат от турски войници, макар че еничеринът, който ме придружаваше, непрекъснато повтаряше, че съм французин. Казах да ме закарат в лагера на великия везир Юсуф Паша, същия, когото преди две години бях видял като губернатор на Ерзерум. Не можах да го видя, а той не ми разреши да премина Дунава, като каза, че еничерите от крепостта Гьорджова[5] били въстанали и той не можел да поеме отговорността за моята личност. От него получих само чрез един лекар италианец на негова служба един б у ю р д и[6], или заповед до пашите в Никополис и във Видин, да ми разрешат да премина при единия или при другия град. Първият приведе същите причини като великия везир, за да ми откаже разрешение да премина реката, и аз трябваше да пътувам край Дунав до Видин, като минах през градовете Шистов, Рохва[7] и Лом. Гръцкият владика във Видин ми оказа гостоприемство; след два дни преговори с пашата получих най-после разрешение да напусна земите, окупирани от османските войски. Преминах Дунава с една лоша плоскодънна лодка, придружен от един офицер, парламентьор на видинския паша, който трябваше да ме предаде на руските предни постове, и пристигнах в Калафат, опожарено и изоставено село в Мала Влахия (II 268—272)[8].

Увод: *Б. Цветкова*
Превод: *Ст. Кайнаров*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Оскъдните животописни данни за автора са от GDU.
[2] Изчезнало българско село в областта на Бруса, Мала Азия, след преселване на християнското населенне подир гръцко-турската война в 1921 г.
[3] За българите-преселници в Мала Азия вж. П. Коледаров. Българщината в Мала Азия, С., 1940, с. 6 н сл.
[4] Т. е. Ахиолу, тур. форма на Анхиало, дн. гр. Поморие, Бургаски окр. Свързва го с Бургас, който е бил тогава ново селище.
[5] Гр. Гюргево, ди. Джурджу, Румъния.
[6] Буюрултия, валийска заповед.
[7] Изопачено от турската форма Рахова за гр. Оряхово, Врачански окръг.
[8] Преводът е направен по изданнето със заглавие под № 286 в библиографията на настоящия том.

АДРИАН—ЛУИ КОШЛЕ
/1809/

Роден е в Шарлевил (Арденските) през 1788 г. в семейството на участник в Учредителното събрание. По време на Консулството той влиза в администрацията и достига до редица отговорни служби и постове. След идването на Бурбоните той е отстранен. Втората реставрация го лишава от административната му кариера. Той се заема с търговия и обикаля източната и северната част на Европа.

Около 1825 г. е консул в Бразилия и Мексико. След Юлската революция — 1830 г., става шарже д'афер в Мексико. В 1834 г. е генерален консул в Молдавия и Влахия (1834), в Египет (1837). Напуснал дипломатическата кариера, той става член на Държавния съвет през 1841 г., а по-късно, в 1857 г. — на Сената.

Представеният тук маршрут е изработен по данни, които Кошле е събрал, когато изпълнявал интендантска служба в провинцията Илирия през 1809 г. Този маршрут трябвало да улесни френските куриери, които били затруднени да се придвижат на Балканите поради обстоятелството, че по това време и по суша, и по море имало военни действия — войната с Русия, която започнала през 1806 г., военните операции на Англия в 1809 г. за овладяване на Йонийските острови и пр.[1]

МАРШРУТ ОТ РАГУЗА ДО КОНСТАНТИНОПОЛ

		Френски левги
1-ви преход	— От Рагуза до Кастелново, в Далмация.	6
2-ри „	— От Кастелново до Катаро, в Далмация.	6
3-и „	— От Катаро до Антивари, в Горна Албания; доста хубав път, малък град.	6
4-и „	— От Антивари до Дулчиньо, в Горна Албания; градът е разположен на малка река.	4

5-и „ — От Дулчиньо до Скутари или Скудра, 8
в Горна Албания; голям град,
укрепен и добре населен.
Пътят от Дулчиньо до Скутари е
труден. Трябва да се преминават
планини и реката Баянка.

6-и „ — От Скутари до Алесио. 8
Пътят е още по-труден; трябва да
се преминават планини и реката
Дрин, обикновено наричана Дримбихи,
до устието на която е разположен
градът.

7-ми „ — От Алесио до Албанополи 16

Пътят е планински и доста труден.
Градът, който обикновено наричат
Кроя, е бил някога столица на Алба-
ния; разположен е на Дрин.

8-ми „ — От Албанополи до Акрида или Ахрида[2], 18
в Македония; голям, добре населен
град; родно място на император
Юстиниан, чието име е носил някога.[3]

9-и „ — От Акрида до Москополи, 4
в Македония; труден планински път;
приятен търговски град.

10-и „ — От Москополи до Петоля[4] (произнася
се Бетоля) или Монастир, 8
в Македония; доста труден път.
Трябва да се преминават много пла-
нини и гори. Голям, укрепен, добре
населен град, някогашна столица на
царството на пеонците; разположен
е на извънредно богато с риба езе-
ро, името на което обикновено носи
(Бетоля).

11-и „ — От Петоля или Монастир до Прилипо, 8
в Македония; планински път. Гра-
дът, който обикновено наричат Пер-
лепе, е разположен на малка река.

12-и „ — От Прилипо до Кюпрюли[5], 12
в Македония; пътят е труден.
Трябва да се преминават много пла-
нини и гори и реката Вардари.

Градът е разположен на реката Псиня[6]; той е малък.

13-и „ — От Кюпрюли до Истиб, 10
в Македония; пътят е много труден поради високите планини и реките, които трябва да се преминават. Градът е разположен на реката Мармари; той е малък.

14-и „ — От Истиб до Стацаица[7], 5
в Македония; пътят е доста хубав. Местността е открита. Градът е разположен на река Мармари; той е малък.

15-и „ — От Стацаица до Паланка[8], 8
в Македония; страната е планинска, пътят безводен. Градът е разположен на река Ескер.

16-и „ — От Паланка до Гюстендил (произнася се Кюстендил), 6
в Македония; доста хубав път; открита местност. Градът е голям и укрепен, разположен на река Ескер.

17-и „ — От Гюстендил до Дусница[9] (или Бусница), 5
в Тракия; доста хубав път; открита местност; градът е малък.

18-и „ — От Дусница (или Бусница) до Бани[10], 8
в Тракия; труден път. Градът е разположен в равнина край малка река; но за да се достигне до него, трябва да се преминават планини.

19-и „ — От Бани до Късдере[11], 4
в Тракия; пътят е доста хубав; местността е открита; трябва да се премине само една малка река, на която е разположен. Малък град, населен предимно с татари, които са се установили тук.

20-и „ — От Късдере до Базанцик[12], 6
в Тракия; наричат го обикновено

Татар-Базанцик поради многото татарски ханове, заточавани тук, и за да се различава от множеството други градове със същото име. Доста хубав път; богато и приятно поле. Малък град, населен предимно от татари и турци, почти всичките овчари.

21-ви „ — От Базанцик до Филипополи, в Тракия; хубав път; богато и красиво поле. Градът е един от най-големите в османската империя; той е много стар, богат и търговски. Разположен е на река Марица, която минава през Адрианопол и се влива в Егейско море. 6

22-ри „ — От Филипополи до Папазли, в Тракия; пътят е хубав; преминава през прелестни градини. Има някои, изцяло потънали в рози, от които правят прочутото масло. Градът е малък, приятен, разположен на малка река, която се влива в Марица. 6

23-и „ — От Папазли до Кюяли[13], в Тракия; пътят е хубав; полето прекрасно. Градът е малък, но приятен; разположен е на малка река, която се влива в Марица. 5

24-и „ — От Кюяли до Узунзова, в Тракия; хубав, път; богато и приятно поле. Градът е голям, богат и търговски; разположен е на река, която се влива в Марица. 6

25-и „ — От Узунзова до Мустафа-Паша Кьопрюсю, или Моста на Мустафа-Паша, в Тракия; пътят е хубав, полето красиво и богато. Разположението е много благоприятно: по този мост се преминава Марица, за да се отиде в Адрианопол. До моста е гра- 10

дът, който носи името на оня, който го е построил; той е малък и добре разположен.

26-и „ — От Мустафа-Паша Кьопрюсю или Моста на Мустафа-Паша до Адрианопол, в Тракия; пътят е хубав; полето богато и приятно. Градът е старата столица на османската империя, много дълго преди превземането на Константинопол; той е укрепен, красив и богат; разположен е на мястото, на което се събират три реки, които се вливат в Марица. 6

27-ми „ — От Адрианопол до Апса (произнася се Хапсиа), в Тракия; малък град, разположен в полето край пътя. 5

28-ми „ — От Апса до Ескибаба, в Тракия; пътят е хубав, местността открита, полето е красиво. Малък, но приятен град. 5

29-и „ — От Ескибаба до Бургас, в Тракия; голям, населен и богат град, известен с работилниците си за грънчарски изделия, направени от червена и черна пръст, която се копае в околностите на града. 4

30-и „ — От Бургас до Чорлу, в Тракия; хубав път, който може да се премине за един ден. Градът е построен от дърво и е мизерен; той е на 6 левги от морето. 10

31-ви „ — От Чорлу до Силиврие, в Тракия; доста хубав път, който може да се мине за един ден. Градът е хубав, голям и добре населен. 10

32-ри[14] „ — От Силиврие до Понте-Гранде (на местния език се казва Бююк-Чекмедже), в Тракия; хубав път. Градът е 6

голям, населен и търговски. Мостът е прекрасен на височина и ширина.

33-ти преход — От Понте-Гранде до Понте-Пиколо (или Кючюк-Чекмедже), 3
в Тракия; хубав град. Градът е среден.

34-ти — От Понте-Пиколо до Константинопол, 3
в Тракия; пътят е павиран по цялата си дължина до вратите на Константинопол, в който се влиза през Адрианополската врата, наричана от турците Едирна-Капуси.[15]

Увод: *Б. Цветкова*
Превод: *Ст. Кайнаров*
Коментар: *П. Коледаров*

[1] Животописните данни за автора черпим от GDU.
[2] Изопачено от Охрид, СР Македония, СФРЮ.
[3] Родното място на имп. Юстиниан I (527—565) не е установено с положителност. Вж. Фр. Баришић Досадашњи покушаји и убификаији Града Iustiniana Prima. Сб. Филозофског факултета, књ. VII—1, Београд, 1963, с. 127—142 и пос. там литература. П. Коледаров, Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в., ИПИ, т. 18, 1967, с. 117, го локализира в дн. Таор, Скопско. В случая Кошле погрешно приема, че Охрид е родното място на византийския император, имайки пред вид титлата на архиепископа, чието седалище е в този град. Той се титулувал „Архиепископ на цяла България и Първа Юстинииана". Вж. Ив. Снегаров, Охридската архиепископия-патриаршия от основаването до унищожението ѝ (1019—1795 г.), С., 1928.
[4] Изопачено от Битоля, СР Македония, СФРЮ.
[5] Изопачено от Кюпрюлю, тур. форма на името на гр. Велес, СР Македония, СФРЮ.
[6] Изопачено от р. Пчиня.
[7] Изопачено от Страцин, град в СР Македония, СФРЮ.
[8] Кошле греши, Крива Паланка е ина Крива река, а не на Искъра. Същата грешка прави и за Кюстендил.
[9] Изопачено от Дупница, дн. гр. Станке Димитров. Кошле погрешно го поставя в Тракия.
[10] Тогава с. Долна баня, дн. град в Софийски окръг.
[11] Момин проход, Софийски окръг, дн. квартал от гр. Костенец.
[12] Изопачено от Пазарджик.
[13] Изопачено от Каяджик, дн. квартал в гр. Димитровград.
[14] Погрешно е повторен тук № 31.
[15] Преводът е направен по изданието със заглавие под № 117 в библиографията към настоящия том.

ГРАФ АНТОАН-ФРАНСОА АНДРЕОСИ (1812)

Този изтъкнат военен и дипломат е роден в Кастелнодари, Франция, през 1761 г. Офицер от армията, той достига благодарение на подготовката си до чин дивизионен генерал. Участвува в похода на Наполеон в Египет през 1799 г. Завръща се във Франция и подпомага дейно Бонапарт при установяването на Консулството. Назначен е за генерален директор на военния склад. Става посланик на Франция в Лондон, Виена и Цариград. Напуснал войската в 1815 г., той е избран през 1827 г. за депутат на родния си департамент. Избран е за член на Академията за естествени науки. Умира през 1828 г.[1]

Граф Андреоси е автор на важни трудове по инженерни науки и особено по хидростатика. Между тях е проучването му върху „Изливането на Черно море в Средиземно море". Интересът му към Близкия Изток е свързан с източната политика на Наполеон, с неговите планове за налагане на френско влияние и господство в Европейския Югоизток особено след установяването на френската власт в Йонийските острови (1807 г.) и създаването на провинция Илирия в 1809 г. Представеният от него маршрут съдържа информация, която той е събирал по време на пребиваването си като посланик в Турция.

ОПИСАНИЕ НА ПЪТЯ ОТ КОСТАНИЦА ДО КОНСТАНТИНОПОЛ СПОРЕД НАБЛЮДЕНИЯ НА ПОСЛАНИЧЕСТВОТО НА НЕГОВО ВИСОКО ПРЕВЪЗХОДИТЕЛСТВО ГОСПОДИН ГЕНЕРАЛ ГРАФ АНДРЕОСИ ПРЕЗ М. ЮЛИ И ПЪРВИТЕ ДНИ НА АВГУСТ 1812 Г.

Описанието е представено върху разграфен формуляр в графа. озаглавена „Подробности за пропътуваните страни". Другите две графи са: „Обозначение на населените места" и „Пътуването в часове". След подробно описание на Босна пътешественикът навлиза в Косовската равнина (1—7).

От Пристина до Качаник — 10 часа. Седалище на забит под ведомството на бейовете на Юскюп. Продължаваш да вър-

виш през Косовската равнина в течение на седем часа. След това се навлиза в една хълмиста и гориста област, за да се стигне една твърде стеснена долнна. В нея тече доста буйна планинска река, наречена Епеншаса[2],* която се влива в Качаник. Тази река, един от притоците на Вардар, извира в подножието на Шар, много висока планина, с конусообразна форма, която завършва на югоизток с Косовската равнина. Шар се намира във възела на три главни планински вериги, от които едната се насочва от изток към запад в Босна, другата отива на юг и отделя Румелия от Албания; най-сетне третата верига, която е само предпланина на първите. Те образуват планините Аржантара[3] и Родопите, които се разстилат на изток и ограничават обширните равнини на десния бряг на Марица.

Шар запазва по върха си снегове през цялата година.

Качаник е едно село от 80—100 къщи, разположено на левия бряг на Епеншасу, и оградено от доста високи планини. Там се вижда квадратно укрепление, което представлява вход към долината. Часовете път от Пристина до Качаник са разпределени по следния начин:

130 [часа път пеша]

От Пристина до Карловица, село	2 часа
„ Карловица до Кадикен, също	1/4 час
„ Кадикен до Сазеле, също	3 3/4 часа
„ Сазеле до Каменослав, също	2 часа
„ Каменослав до Качаник, също	2 часа
	Всичко: 10 часа

От Качаник до Юскюп, седалище на трима бейове, собственици. Те са братя. Властта е у най-старшия.

Бел. Всички румилийски бейове са с власт на паши или управители на тази провинция. Контингентът, който доставят в армията на великия везир, се събира под командата на сереския Исмаил бей. Това не им се нрави.

Пътят е прокаран по левия бряг на Епеншаса. Долината е много тясна в течение на три часа път, след което се стига в една хубаво обработена равнина. През нея се върви чак до Юскюп, град със 7000—8000 души, разположен на левия бряг на Вардара, река, образувана от Епеншаса, съединена с други реки, идещи от съседни на Шар планина. Юскюп е свързан със Скутари, Солун, Татар Базарджик и Пристина чрез четири пътя, които водят към всички части на Европейска Турция. В Юскюп се вижда една крепост, разположена на възвишение, което се из-

* Долината на Епеншаса, силно, но приятно залесена чак до върховете ѝ, може да се сравни по една от чертите си с долината на Гондо, където е прокарана част от прочутия Симплонски път, спускащ се към Италия.

дига над града. Там се забелязват също и остатъци от древни паметници.

От Юскюп до Команова, седалище на един бей, собственик — 6 часа.

За два часа се стига до село Арашина[4], като се върви през равнината Шаир оваси[5] (т. е.) равнина, доставяща сено. След това се прехвърля една невисока планина, но с доста просторно плато и слабо обработена. Стига се в Команова, град с 2000 жители, разположен в котловина и окръжен от безводни възвишения.

От Команова до Паланка, седалище на бей, собственик — 11 часа.

Преминава се през едно възвишение на североизток от Команова и се стига до една добре обработена равнина и напоявана от малка река, наречена Сапиаки[6]. След това се прехвърля една висока планина, на върха на която са колибите Страсин. Това е в долината на Браниста, която изкачваш до Паланка, град с 2000—3000 жители. В него се вижда едно укрепление, обиколено със стена с кули по краищата. В околностите на Паланка има желязна мина, която се експлоатира.

От Паланка до Гюстендил, седалище на бей, собственик. В Гюстендил — желязна мина, която се експлоатира — 8 [часа път].

Час и половина се изкачва тясната долина, в която тече малката река Браониста[7]. Наляво се преминава висока планина, покрита с гори, и се стига по дълъг и много слаб наклон до равнината на Гюстендил, през която се върви още около час, за да се стигне до града, богат и населен от 10 000 жители.

От Гюстендил до Дубница, седалище на един военачалник узурпатор — 7 [часа път]. Продължава се през плодородната равнина на Гюстендил до Кади кюпрюсю, или Кадин мост, укрепен пост на три часа [път] от Гюстендил и на левия бряг на Карасу*[8], река от 60—70 тоаза. Тя не изглежда да се преминава през брод, а по много красив каменен мост. Прекосява се след това висока планина, покрита с поляни, и се стига до долината на Зерма, река, която се минава по брод, широка 20—25 тоаза. Върви се по течението ѝ по левия бряг чак до Дубница. Този град е разположен в най-тясната част на долината. Населен е с 6000 жители, околностите му са засадени най-вече с лозя. На една левга на юг от този град се виждат планини, чиито върхове задържат сняг през цялата година. [174 часа път дотук]. Планини, които ограничават тази равнина.

След два часа път долината се разширява. Изкачва се по

* Карасу — черна, мръсна, кална. В планините, откъдето извира Карасу, има железни мини, които допринасят водите ѝ да имат мръсен оттенък.

дълъг, но не силен наклон и се прехвърля планинската верига Арджантара, за да се стигне до обширната и плодородна равнина на Самакоф. Това е град, населен с 5—6000 души. При влизането в Самакоф се преминава по дървен мост широка планинска река, която, поела много други, идещи от планините Аржантара, образува Ескир[9], река, вливаща се в Дунав. В околностите на Самакоф има желязна мина, която се експлоатира.

От Самакоф до Бана, седалище на забит, подведомствен на самакофския бей — 5 [часа път].

Пак цял час се върви през равнината на Самакоф. След това се прекосява висока, слабо обработена планина, в голямата си част покрита с гори, и се стига до тясна долина, през която тече буйна планинска река, един от притоците на Марица. Върви се през тази долина до Бана, село с около 100 къщи.

От Бана до Татар Базарджик, седалище на бей, собственик и на други двама бейове, братята му. Най-старият като глава на семейството има властта — 9 [часа път].

Продължава слизането през долината на Бана. Други планински реки се сливат с течащата близо до селото и образуват при сливането си река Марица. Тя, прекосявайки голяма част от равнините на Ромелия, минава през Андринопол, откъдето се насочва на юг, за да се влее в [морето] при Архипелага в залива Сарос. Три часа след напускането на Бана долината се разширява изведнаж и човек се озовава в обширна добре обработена равнина. По нея се върви до Татар Базарджик, град с 8—10 000 жители, разположен на левия бряг на Марица. Прекосява се тази река, която е широка около 60—70 тоаза и която се преминава по брод, за да се стигне Татар Базарджик. [188 часа път дотук]. От Татар Базарджик до Филипополи, седалище на назър (инспектор), или пълномощник на губернатора, или най-сетне комендант — 6 [часа].

Областта между тези два града е голяма, много плодородна равнина. Пътят е прокаран по левия бряг на Марица, която намирате и прекосявате по дървен мост, за да пристигнете във Филипополи, град с 30 000 жители, построен на усамотено възвишение и разположен на десния бряг на тази река.

От Филипополи до Андринопол, седалище на един аянин и на един бостанджибашия, началник на султанската гвардия. Бостанджибашията е заграбил властта: изобщо всички, които наричат аяни, последваха примера на този в Андринопол — 33 [часа път], а именно:

От Филипополи до Папазли	6 часа
„ Папазли до Курукесме[10]	„ „
„ Курукесме до Узунджова	4 „
„ Узунджова до Харманли	4 „
„ Харманли до Ебибца	4 „

„ Ебибца до Мустафа кюпри	3	„
„ Мустафа кюпри до Студената чешма	5	„
„ Студената чешма до Андринопол	1	„
Всичко:	33 часа	

Областта между Филипополи и Мустафа кюпри е равна в няколко сектора. Обаче се виждат издигнатини в полето. Тази област е слабо населена. Пътят е прокаран по десния бряг на Марица чак до срещу Мустафа кюпри. Тази река се преминава лете, а зиме по леда в близост до един каменен мост, чиито три свода са срутени. Марица е широка в тази си част 120—130 тоаза. От Мустафа кюпрю до Андринопол пътят върви по левия бряг на Марица. Областта е по-вълнообразна и по-обработена най-вече в околностите на Андринопол. Населението на този град е от 100 000 души: 50 000 турци, 30 000 гърци и 20 000 арменци или евреи.

[227 часа път дотук].

Андринопол е разположен при втичането на Марица, Арда[11] и Тонза[12]. Когато тези три реки се разлеят едновременно, една трета от този град е насред водите.

При влизането в Андринопол откъм Ромелия се намира Михал кюпри, или моста на Михал, дело на някогашен влашки княз.[13] Той служи като мост, път и дига. Намира се на реката Тонза, приток на Арда, чиито наводнения са твърде значителни.

Андринопол е в центъра на пътищата в Ромелия. Той е свързан с България, Влахия и др. през Шумла, Русчук и пр.; със Сърбия, Босна и Албания през Филипополи, Татар Базарджик и пр.; с Архипелага през Димотика, Траянополи; най-сетне Андринопол е свързан с Константинопол, преминавайки през Чорлу, Силиврия и пр.

От Андринопол до Силиврия, седалище на аянин — 32 [часа път], а именно:

от Андринопол до Апса	5	часа
от Апса[14] до Кулели	2 1/2	часа
от Кулели до Баба Ескиси	2 1/2	часа
от Баба Ескиси до Бургас	4	„
от Бургас до Каристиран	4	„
от Каристиран до Чорлу	6	„
от Чорлу до Киникли	3	„
от Киникли до Силиврия	5	„
Всичко:	32 часа	

[259 часа път дотук].

Областта между Андринопол и Силиврия е в голямата си част равнина; там се виждат няколко невисоки планини. Тази област се оросява само от няколко рекички. Има много малко вода по време на суша. Обработката на земята там е много

изоставена и населението — рядко. Човек е много изненадан да види пред входа на една столица полета с изглед на изоставена област.

Силиврия е малък град, населен с около 3000 души и разположен на североизточния бряг на Мраморно море. Там се виждат остатъци от укрепление (7—13).

След това са дадени сведения за пътя от Силиврия до Цариград (13—14).

ОБЩИ НАБЛЮДЕНИЯ

Авторът на доклада съобщава, че разстоянието, изминато за един час с кервански ход, е равно на 2970 тоаза, а същото разстояние, извървяно за същото време в обичайния за турските куриери ход, е от 4020 тоаза само в равнинна местност; в планините може да се върви само с кервански ход (14—16).

В точка 3 той отбелязва следното:

„Областта между Митровица и Команова през Вуситрина, Пристина, Качане и Юскюб е слабо планинска и може да се премине в обикновен куриерски ход. Обаче планинската верига Аржантара, която се прехвърля преди пристигането в Качаник, както и долината, през която се върви, за да се премине от това село към равнината на Юскюб, създават известни трудности и могат да причинят закъснение. То може да се навакса едвам в просторните равнини на Косова и Юскюб. Пътят от Митровица за Куманова е хубав за коли и разстоянието между тези две места ще бъде дадено с приблизителна точност чрез броя на часовете, за които се извървява.

4. Областта между Команова и Бана, село, разположено в началото на Маричината долина на път през Паланка, Гюстендил, Дубница, Самакоф и пр., е просечна от високи планини. Между тях се намират красиви долини и дори понякога доста големи равнини подобно на онези в Гюстендил и Самакоф. От това следва, че може приблизително да се счита, какво $^1/_3$ от разстоянието между Команова и Бана може да се измине с обикновен куриерски ход, а другите $^2/_3$ — с кервански ход. В тази област пътищата са проходими. Обаче те създават някои трудности при преминаването през планините.

5. Областта между Бана и Константинопол през Татар Базарджик, Филипополи, Андринопол, Чорлу, Силиврия и пр. образуват само обширна равнина. В нея се виждат няколко слабо изразени издигнатини. Следователно разстоянието от Бана до Константинопол или до някои междинни пунктове ще бъде дадено приблизително точно в броя на часовете. Това разстояние може само да се премине в обикновения куриерски ход, но и един бърз куриер би могъл да навакса в тази област четвърт от времето, обозначено в маршрута. Пътищата от Бана

Маршрут на граф Антоан-Франсоа Андреоси в 1812 г.

Русчук
(Русе)
Шумла
(Шумен)
Варна
ЧЕРНО
МОРЕ
Харманли
Мустафа Кюприю
(Свиленград)
Ебибца (Любимец)
Андринспол
(Одрин, Едирне)
Бабаескиск
Бургас (Люлебургаз)
Димотина
Силиври
Чорлу
Кинекли
Родосто
(Тенирдаг)

до Константинопол са съвсем годни за минаване на коли, особено в сухо време.

Негово превъзходителство господин граф Андреоси бе събрал от своя страна множество факти и наблюдения, които ни предаде и които бяха използувани в настоящия труд.

Константннопол, 1 октомври 1812 г.[15]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Данните за автора черпим от личното му досие в Archives de l'armée de terre, Château de Vincennes, Paris.

[2] Вероятно р. Лепеница.

[3] Изопачено от Аргентаро. Имат се пред вид Рила и Пирин пл., наричани през тази епоха така от западноевропейските пътешественици.

[4] Изопачено от Орланци, с. в Сръбско, СР Македония, СФРЮ.

[5] Изопачено от Чанровасъ.

[6] Изопачено от Пчиня.

[7] Изопачено от Страцин, град в СР Македония, СФРЮ.

[8] В същност това е турското име на р. Места. И Андреоси, и други пътеписци назовават с това име и р. Места, и р. Струма.

[9] Изопачено от р. Искър.

[10] Изопачено от Куручешме, дн. с. Горски извор, Хасковски окръг.

[11] Момин проход, Софийски окръг, дн. квартал от гр. Костенец.

[12] Р. Тунджа.

[13] Погрешно свързва този мост с влашкия княз. Това е в същност мост, датиращ още от византийско време, а по-късно поправян и заздравен. Името му е свързано с Кьосе Михал бей — византийски помюсюлманчен феодал, действувал по време на ранните османски завоевания, и на потомците му — Михалбеевци, крупни феодали с владения и в българските земи.

[14] Изопачено от Хавса (Хафса).

[15] Преводът е по ръкописния текст от Archives de l'armée de terre MR 1619 9: Description de la route de Costanizza à Constantinople.

ФРАНСОА-ДАНИЕЛ ТОМАСЕН
/1814/

Роден е в Жезие, департамент на Горна Сона. Висш офицер от военно-инженерните войски на Франция, Томасен е участвувал във всички походи на Наполеон между 1805—1815 г.[1]

Описанията в неговия маршрут, направени по сведения, събрани при собственото му пътуване, имат най-вече топографски характер за стратегически цели вероятно с оглед евентуални военни операции на френската армия в тези райони.

Покрай това обаче в пътеписа са представени обилни данни за стопанския облик на различни области и населени места. Не липсват сведения и за етническия облик на тези области.

МАРШРУТ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО БУКУРЕЩ ПРЕЗ АНДРИНОПОЛ И ОТ БУКУРЕЩ ДО ЧЕРВЕНАТА КУЛА, ИЛИ РОТЕНТУР,

където има лазарет на границата между Влашко и Трансилвания. Подробности за градовете, през които минават тези пътища, и по-специално за Русчук и Букурещ с една скица на прехода през Хемус и една скица на позицията Кинени във Влахия. Капитан-инженер Томасен

26 декември, 1814

Първия ден, според сведенията на наблюдателя, се изминава разстоянието от Пера до Понте Пиколо. Втория и третия ден се стига от Силиврия до Чорлу, за който се съобщава, че „бил укрепен по времето на гръцката империя[2]*, и още личат останките от древната стена" (с. 1—2).*

Маршрут на Франсоа-Даниел Томасен в 1814 г.

4-и ден

От Чорлу до Карис-Теран[3], малко турско село, са шест часа в западна посока; пътят е лош при влажно време. Открит изглед и слабо обработено. Близо до Карис-Теран се виждат три водосточни пирамиди или сутеразид (така в оригинала, б. пр.) за докарване на водите в селото.

5-и ден

От Карис-Теран до Ески-Баба са осем часа в западна посока, като се минава през Бургас, малък град на четири часа път от Карис-Теран, забележителен с работилниците си за керамични вази в красиво тъмночервено. Пътищата са твърде добри и изгледът открит, съвсем слабо е обработено.

6-и ден

От Ески-Баба до Андринопол са 10 часа в западна посока по доста добри пътища. Трябва тук да се забележи, че пътят от Константинопол до Андринопол е постлан; но тази настилка е била толкова занемарена, че днес човек предпочита да прекара колите отстрани на пътя, отколкото да върви по него. От Ески-Баба до Андринопол се минава през Кулели и Апса. Последното село, в което има много ханове, е на пет часа път от Андринопол. Час и половина, докато се стигне в този град, се озоваваш на доста извисено плато, от което се откриват красиви равнини. Сред тях тече Мариса, реката, която минава през Андринопол и чието устие е при Енос, на брега на Архипелага. Тези равнини са много плодородни и много добре обработени. Те са насадени с всякакъв вид дървета и особено с черници. Андринопол е разположен при сливането на Мариса и Арда. Този град е амфитеатрално разположен. Населен е от 120 000 жители: турци, гърци, арменци и евреи.[3а] Освен това има няколко семейства на западни търговци. В Андринопол се виждат няколко забележителни сгради, като джамията на султан Селим, чиито минарета са с триредни стълби, хубав хан, красив пазар или базар. Запазен е от пожари и старият султански сарай, който е вън и на запад от града.

7-и ден

От Андринопол до Бююк-Дервенд са шест часа в западна посока. Пътят е хубав и почти винаги върви по билото на едно планинско разклонение. Минава се през Конджерле, село на четири часа от Андринопол. Областта е открита и слабо обработена. Бююк-Дервенд е голямо село, населено с българи и разположено в голяма урва, чиито води се вливат в Арда. В

това село се вижда отбранителна кула, където поставят пост за сигурността на съобщенията.

8-и ден

От Бююк-Дервенд до Папазли има шест часа в северозападна посока. Минава се през Кючук-Дервенд[4], село на три часа път от Бююк-Дервенд. Тази област, която е набраздена от урви, е слабо обработена и покрита в голямата си част с храсти и сечища. Пътят е проходим за коли. Папазли е българско село, разположено в малка долина, в която тече малка река. Преминава се по брод току преди да се влезе в това село. Там се вижда една отбранителна кула за сигурността на съобщенията.

9-и ден

От Папазли до Докуз-Юклер[5] има 9 часа в северна-северозападна посока. Пътят е малко труден за коли до Саранлък, турско село на 4 часа от Папазли. Останалата част от пътя е доста добра. На половин час път от Саранлък[6] се намира Ейдекле[7], българско село. Половин час преди да стигнем в Докуз-Юклер, се минава на 150 тоаза от Изетли[8], село, оставащо надясно от пътя и в което се виждат две укрепени кули. Докуз-Юклер е българско село, разположено сред обширна равнина, която би била много плодородна, ако бе по-обработена. Голяма част от областта, през която преминахме този ден, е покрита с храсталаци и сечища. На половин час отвъд Ейдекле се минава през теснина, която образува вододела между реките, течащи към Архипелага, и тези, течащи към Черно море.

10-и ден

От Докуз-Юклер до Добрал има 6 часа. Напускайки Докуз-Юклер, се прекосява част от равнина, в която е разположено това село, и след два часа път се стига до теснина, образуваща пак вододел; на ½ час след теснината се намира Тюрбекьой[9], село, разположено на много високо и много просторно плато. Това плато е миого добра позиция, заета военно, както може да се предполага въз основа на един кордон могили, разположени по билото му. От Тюрбекьой се слиза в хубава равнина, където се намира Комарова, село на час и половина път от Турбекьой; красиви гори с високи дървета. След това се прехвърля висока предпланина и се стига в Добрал. То е село, населено с българи и разположено в подножието на планината Хемус, или Балкана, чиито реки се насочват към Черно море. Областта, през която се минава между Докуз-Юклер и Добрал, е доста обработена, най-вече околностите на споменатото село.

Посоката е почти от юг на север. Добрал е на края на Румелия, тъй като Хемус отделя тази провинция от България.

11-и ден

От Добрал до Чалъкавак са четири часа. Насочвайки се към север, се върви по планинския склон и след това се стига на възвишение, което се прехвърля чак до задната му страна. След час и половина ход се преминава по брод в дълбока равнина една бърза планинска река, която образува с другите притоци малка рекичка, наречена Качисуи[10]. Тя се влива в Черно море при Мизеврия. След като се прекосява тази планинска река, се прониква в една странична много тясна долина, която се насочва почти на север-северозапад. Изкачваш се по тази долина чак до върха на Хемус, където се стига след ¾ часа ход от планинската река нататък. Там пътят минава през теснина на 50—60 тоаза над височините, между които се намира. От тази теснина се слиза по постепенно спущащ се склон в продължение на ¾ час, за да се стигне до Чалъкавак, първото село в България, разположено в началото на една долина, където идват множество притоци, които образуват рекичка, наречена Пара суи. Водите ѝ се втичат направо в Черно море. Преминаването на планината Хемус не представлява големи трудности. Пътищата там са винаги проходими за колите с изключение на време, когато има големи снегове. Тези планини са покрити с дъбови и букови гори. Не се виждат елхи.

12-и ден

От Чалъкавак до Драгой има 4 часа. Напускайки Чалъкавак, се изкачваш около един час. След това се стига на върха на планинска верига, която се отделя от Хемус в западна посока и свършва в Дунавския басейн, като отделя притоците на тази река от онези, които направо се вливат в Черно море.

Два часа се върви по билото на тази планинска верига. След двучасово слизане се стига в Драгой, голямо село, разположено в подножието на висока планина и в началото на красива долина, чиито води образуват един от притоците на рекичката, вливаща се във Варненския залив.

Околностите на Драгой са плодородни и добре обработени. Трябва да се отбележи, че през последната война между турци и руси[11] последните дойдоха до това село, което бе крайният предел на проникването им.

Пътищата са по-трудни, отколкото в предходния ден. В този ден се натъкваме на много големи стръмнини и пътищата по планинските склонове са доста стръмни. Но са винаги проходими за коли с изключение на върховете, където има много сняг.

Преходът през Хемус е обозначен върху скица № 1 на края на този маршрут.[11а]

13-и ден

От Драгой до Караджос[12] са 9 часа. Като се тръгне от Драгой, три четвърти час се върви през рекичката, която се насочва към Варненския залив. След това се навлиза в широка урва, в която се намира турското село, наречено Ески-Истанбул. Там има водна мелница. Намира се на един час от Драгой. От тази урва се стига на едно плато, на което се вижда Бешевелет[13], село вдясно от пътя. Прекосява се върху същото плато за близо половин час едно доста гъсто сечище. Най-сетне, след като се преминават две долини, чиито води се насочват към север, се стига по слаб наклон до едно плато, под което е разположено Бугелар Кьой[14], турско село на четири часа от Драгой. Платото на Бугелар е било военна позиция; там се виждат следи от стар военен лагер.

Напускайки Бугелар, продължава прекосяването на същото плато и на един час от селото се озоваваш на най-високото място от планинската верига, разделяща водите, насочващи се право към Черно море, от тези, които отиват в Дунава. На тази верига и на три часа път на север от Бугелар е разположена голямата крепост на Сумла. Тя дължи силата и значението си на това, че се намира в един планински възел, откъдето започват множество долини. Водите на едните се насочват право към Черно море, а на другите — към Дунав.

От върха на въпросното плато се слиза в долина, чиито води се стичат в Дунава. След около три часа път през нея се стига Караджос, турско село, разположено на половин час път на хълма от дясната страна на тази долина. Пътят от Драгой до Караджос е твърде добър и посоката му е горе-долу северозападна.

14-и ден

От Караджос до Дорлак са девет часа. Пътят минава през същите долини, както предния ден. На три четвърти час от Караджос се минава край една воденица и вдясно остава голямото село, наречено Паша Кьой[15]. На три и половина часа от Караджос се намира Разград, малък град в долината, за която току-що говорихме. Този град бе почти изцяло изгорен през последната война от русите, които отвели в плен всички жители без разлика на възраст и пол. На половин левга от Разград се минава през Хасенлер[16], българско село. На половин час от това село има воденица, край която се вижда голямо укрепително съоръжение от пръст, направено от русите, за да отбраняват прохода в тази долина.

На 25 минути от воденицата се излиза от главната долина и се изкачва на север-северозапад една странична долина, в която е разположено Юсеингенет[17], село на два часа път от Разград. След това вдясно се стига през лека стръмнина на голямо плато, откъдето се слиза в тясна долина. В нея има един пост за сигурност на пътниците. Преминава се през него, за да се прекоси още едно планинско разклонение, преди да се стигне до Дорлак. То е голямо село, разположено при сливането на много долини. През този ден се минава през обработени пространства и през пасища или гори-сечища, или с големи дървета.

15-и ден

От Дорлак до Русчук са седем часа към северозапад. Пътищата са доста добри. Тук трябва да се отбележи, че изкуството не е допринесло с нищо, за да направят проходими пътищата от Андринопол до Русчук: те приличат на преките пътища във Франция. Същото е с почти всички други пътища в Османската империя.

Напускайки Дорлак, се слиза половин час през долината, в която е разположено това село; след това се тръгва наляво и се стига по хълма до върха на едно плато, където се виждат до пътя окопите, направени от турците през последната война. След едночасов път през платото се слиза в тясна долина, през която тече от изток към запад рекичка. Минава се по каменен мост. Оставяйки вдясно и на 200 тоаза от това място село, наречено Бизанца[18], след това се изкачваш на отсрещното възвишение и след едночасов ход виждаш село, наречено Бонзим[19]. То е на около 150 тоаза на дясната страна на пътя. След 3/4 час ход по това възвишение се слиза в тясна долина, в която се минава по брод през рекичка, течаща на север. Там има красива чешма, наречена, доколкото знам, Мустафа паша чешме. Оттам се стига по доста голяма стръмнина на едно плато, разстилащо се чак до един час път от Русчук. На това плато тъкмо русите бяха разположили военния си лагер през последната война, докато обсаждаха тази крепост. От височините се слиза по лек наклон до Русчук. Областта между Дорлак и Русчук е слабо обработена; там се виждат големи пространства, покрити с храсталаци и поляни.

Градът Русчук е разположен на брега на Дунава, на десния бряг. Тази крепост е обкръжена със землено укрепление, предхождано от ров и опиращо в двата си края до реката. Обиколката на стената е най-малко 200 тоаза и линията, която крепостта заема покрай Дунава, е 1000—1200 тоаза. Над нея на юг се издигат височините, за които говорихме преди това и чиито стръмнини се разстилат чак до укрепленията. От другите страни тази крепост е по-труднодостъпна. Укрепленията ѝ господствуват над полетата. Въпреки че стената на Русчук не

бе с голямо значение, русите не успяха срещу тази крепост в 1811 г., когато атакуваха неколкократно много пунктове. Там те загубиха 10—12 000 души. Те успяха да я овладеят едвам няколко месеца по-късно, когато тя се оказа без продоволствие и военни припаси. Русите изгориха голяма част от този град, като го изоставиха. Понастоящем турците правят в Русчук нова стена, която ще бъде с по-малка обиколка от другата и ще бъде обкована със зидария. От тази нова стена е завършена сега само четвърт от обиколката ѝ. Дунавското крайбрежие между двата края на стената в Русчук е със стръмни скали. По-голямата част от тях се вижда само от повърхността на водата. Част от това крайбрежие образува вдлъбнат ъгъл с плаж, на който се слагат корабите и лодките, използувани за плаване по Дунава. В дясната част на този вдлъбнат ъгъл и на носа, с който завършва той на североизток, се виждат остатъците от старо укрепление, считано за генуезко, служило вероятно за охрана на корабоплаването по Дунав. На лявата страна към югозапад има корабостроителница, където се строят обикновени лодки, корабни лодки и пр. Русчук е плоско място, чиято извисеност над водите на Дунава е 30—40 стъпки. Този град е стоварище на различни стоки от Германия и най-вече от Виена, откъдето ги товарят по Дунава.

Срещу Русчук Дунав се разделя от голям остров, продължаващ до под Гюргево. Ширината на главния ръкав е поне 300 тоаза. Другият ръкав е много по-малък. На този остров именно храбрият Чапаноглу бил обкръжен месеци наред от русите. Там той капитулира само по заповед на султана, след като изгуби три четвърти от хората, които командуваше.

16-и ден

На левия бряг на Дунава и на около ¾ час под Русчук е разположен градът Гюргево. Там личи крепост, построена на дунавския бряг и оградена с фортификации, които, изглежда, да са в добро състояние. Облицовката им е от зидария и рововете са пълни с вода. Насред крепостта има четвъртито укрепление с кули по ъглите, които служат за убежище. Градът Гюргево е бил разрушен от русите. Сега там се виждат само бараки.[20] В околностите се забелязват много землени укрепления, направени през последната война. Този град е на границата на Влахия, провинция, която отсам граничи с Дунав... Съобщенията между Русчук и Гюргево се осъществяват с новоизградени кораби и лодки. Само за половин час се стига от Русчук до Гюргево, защото течението на Дунава улеснява това преминаване, докато от Гюргево до Русчук са необходими два часа поради трудностите да се преодолее бързото течение на реката. Русите бяха направили понтонни мостове на Дунав. Но такива мостове не могат дълго време да съществуват на реката по-

ради значителните ѝ приижданија (с. 2—8). *По-нататък пътуването продължава през Букурещ и Трансилвания към Австрия* (9—10).

Подпис: Бригаден капитан
Томасен[21]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров и Б. Цветкова*

[1] Сведенията за него черпим от личното му досие в Archives de l'armée de terre. Château de Vincennes, Paris.
[2] Т. е. Византия.
[3] Изопачено от Каръщиран, гр. в Югоизточна Тракия, Турция.
[3a] Авторът не е осведомен, че в Одрин по това време живеят и българи.
[4] Дн. с. Лалково, Ямболски окръг.
[5] Изопачено от Докузек, дн. с. Деветинци, Бургаски окръг.
[6] Дн. с. Саранско, Ямболски окръг.
[7] Изопачено от Дюкмен, с. Леярово, Ямболски окръг.
[8] Изопачено от Инджеклий, дн. Бисер, Хасковски окръг.
[9] Изопачено от Тюркбейкьой, т. е. Турско Бей Кьой, дн. с. Искро, Бургаски окръг.
[10] Изопачено име на р. Камчия.
[11] Т. е. руско-турската война (1806—1812).
[11a] Не разполагаме с тази скица.
[12] Изопачено от Караджос, дн. Веселина, Разградски окръг.
[13] Изопачено от Бешевлие, дн. Кирково, квартал от гр. Преслав.
[14] Вероятно изопачено от Бурханлар, дн. Единаковци, Шуменски окръг.
[15] Дн. с. Войвода, Шуменски окръг.
[16] Изопачено от Хасанлар, Гецово, квартал от Разград.
[17] Изопачено от Хюсенче, Осенец, Разградски окръг.
[18] Изопачено от Писанец, Русенски окръг.
[19] Изопачено от Бъзан, Русенски окръг.
[20] През руско-турската война (1806—1812 г.).
[21] Преводът е по оригинала-ръкопис на Archives de l'armée de terre, MR 161 , 1 —12.

МАРИ-ЛУИ-ЖАН-АНДРЕ-ШАРЛ ВИКОНТ ДЬО МАРСЕЛЮС /1816—1820/

Роден е в родовия замък Марселюс в 1795 г. в семейството на известен държавник от времето на Реставрацията, убеден и деен роялист. След 100-те дни на Наполеон Мари-Луи Марселюс навлиза в дипломатическата кариера. Назначен е по-късно за държавен подсекретар на външните работи, след което напуска дипломатическото поприще.

Умира през 1865 г.

Служебните му задължения му създават възможност да опознае Европейския Югоизток. Пламенен поклонник на класическата древност и съчувственик на гръцкото националнореволюционно движение, той има особени заслуги за разкриването и пренасянето във Франция на Венера Милоска.

Плод на пътуванията му в Европейския Югоизток са пътните му бележки, поместени тук. Те се отличават не само с точни описания на населени места и паметници, на природни красоти и географски забележителности, но и с литературни достойнства. Интересът към древността на Марселюс е насочил вниманието му и към траките, към които се връща неколкократно. Той проявява интерес към гръцкото учебно дело в Одрин, но никъде не говори за съдбата на българите в земите, през които минава. Заслужават внимание сведенията му за наличност на българско население в Източна Тракия.

Марселюс е автор на няколко съчинения върху Истока, както и върху Шатобриан.[1]

Напускайки Константинопол, виконт дьо Марселюс достига през Силиврия Чорлу.

„Пътят, очертан от конските стъпки през обширни поляни с изтравниче, без дървета, без граници и преграждания, не напуска равнината. От време на време се минава покрай множество скупчени къщи, чието събиране не се обяснява с нищо — нито с [наличността на] някаква рекичка, джамия или плодородни полета. Вдясно се виждат планинските вериги на Тракия, а към юг на хоризонта — Ганейските планини, които окръжават Родосто. Спирам се вечерта в Каристран.

На втори ноември започва дъжд през нощта. Спах в един обор за голямо неудоволствие на няколкото нещастни крави,

които бях лишил от него и които се връщаха, за да тропат на вратата. Трябваше да напусна този подслон и да вървя срещу пороищата, които падаха от небето и превръщаха равния и без дупки път в езеро от вода и кал. В Бургас след един час престой, ужасен дъжд. Пристигам вечерта в малкото българско село, наречено Кулели. Там намирам яйца, лук и масло, както във всички тези колибарски селища, през които преминавам. Спя на рогозки; по-добре е от вчера. Наближавайки мястото, в което отседнах, пътят стана по-живописен. Трябваше да вървя покрай и да се катеря по малки възвишения, които ми се видяха въпреки мъглите, че внасят някакво разнообразие в лейзажа.

На трети ноември след кратък отдих в Кавса влизам в Андринопол. От Константинопол дотук са само 45 левги. Аз ги извървях за около четири дни на същите коне. . . .

Малко се говори в света за Андринопол; Византион е твърде близо до него. Възпоминанията, които човек отнася от Босфора, или пък нетърпението да пристигнеш там са причина да се пренебрегва този красив град, на който Константинопол, столица на империята, отстъпи прозвището столица на Румелия. При все това той има нещо древно в произхода си: големи битки са назовани по името му и пребиваването на първите султани, завоеватели на тия европейски провинции, го разхубави великолепно. Предварително обещавам на пътника, който би имал рядкото хрумване да изучи Андринопол, няколко необикновени открития и наслаждения: неговите базари с дълги извисени сводове ми се видяха по-оживени и по-бляскави от тези в Константинопол; бих ги дори предпочел пред Бруса, ако не си бях спомнил за онези обилни чешми с толкова чиста вода, която Олимп увеличаваше в града на Прузиас и от които площадите, пазарите и джамиите са винаги обилно водоснабдени.

Андринопол е с население 100 000 души. Той поделя със столицата привилегията да държи зад стените си едно поделение от султанската гвардия на бостанджиите и двамата капитани на султанската гвардия. Тези двама бостанджибашии са единствените дворцови офицери, които имат правото да носят брада и оранжеви пантофи.

Джамията на Селим II е един от най-любопитните паметници на османската архитектура. Дворът ѝ е обширен и доста наподобява преддверията на големите имперски джамии: вътрешната врата е с рядко изящество и е с най-завършените детайли на мавританската скулптура; височината на купола ѝ, ширината на сводовете ѝ, дългите ѝ стълбове и орнаментите ѝ наподобяват Ахмедовата джамия[2], която се счита за по-голяма от Света София; но „Селимието“ в Андринопол има в повече от съперниците си една чешма, която блика в центъра му под купола и която, падайки в широк басейн, създава непрекъснато вътрешно ехо в тази величествена постройка.

6. Маршрут на Мари-Луи-Жан-Андре-Шарл Марселюс в 1816—1820 г.

„Селимието“ се отличава най-вече по четирите си красиви минарета, които бе издигнало мюсюлманството. Тези изящни стрели са наредени в права линия в четирите ъгъла с толкова точна ориентация към Мека, че пристигайки по пътя от Силиври, много преди това се виждат повече от две: балкончетата на трите им галерии, направени на еднаква височина, са изградени от пробити камъни, образуващи хиляди разнообразни украшения. Двеста петдесет и осем стъпала от по 11 пуса ме отведоха на най-горния етаж. Три отделни стълбища, всяко от които с отделен вход към двора на храма, водят до последната галерия. И трите, едно над друго в спирала, вървят едно след друго във вътрешността на тази толкова тънка и права игла, без да се срещнат или преплетат някога; първото отвежда до първата галерия, откъдето се изкачва до втората и третата; второто има изход само на втория етаж; и най-сетне третото стълбище се изкачва безспир до най-високата част. Наклонът е много остър и тези много къси площадки не позволяват да се отморяват качващите се и слизащите, мъчително заети с това да се изпъват по рампите или да се изкачват по тях. Съвсем оригинален и великолепно изпълнен замисъл. Така мюезинът от първата галерия, ако по невнимание и от разсеяност се качи по третото стълбище на минарето, след като е изкачил 258 стъпала, трябва да слезе оттам по 150, за да призове на молитва от обичайния си балкон. Това вътрешно разположение не се възпроизвежда в никоя джамия на Константинопол и съществува само в двете минарета на запад от двете други.

Докато напразно може би се мъча да обясня тези дръзновени камбанарии с човешки глас такива, каквито ги видях и разбрах, щях да забравя да кажа какъв очарователен изглед ме очакваше на върха: просторната одринска равнина се разстилаше пред очите ми с овощните си градини, градините си и зелените си ливади, където пасеха многобройни тракийски кобили, „приятели на конете“, както ги нарича Омир.* Погледът проследява в далечината извивките на Тунджа и на Арба, някогашните Агриан и Тенар. Близо до стените — Хебър, протичащ през пасищата, се крие под едно по-пасторално име — Марица. Дълги редове дървета, любими на крайбрежията, бележат за погледа течението на красивите реки, които буйният Хебър влачи към морето на Самотраки, където го бях видял да се губи под укреплението на града на Еней — Енос. В предградията се откроява със старите си кули и сараят на първите султани, когато те идвали в Андринопол, за да обучават за победи отрядите на храбрите си еничери; на север Балканът огражда хоризонта.

* *Homère*, Iliade, ch. XIII, v. 4.

Видях гръцкия архиепископ Пройос*. Имал бях вече известни връзки с този сановник. Той ръководеше успешно образователната система на сънародниците си. „Училището в Андринопол, ми казваше той, съществува от незапомнено време; последният патриарх Кирил, сега заточен в Света гора, човек с голяма ерудиция, прекара там младостта си. Нашият град, виждате, е обширен; но търговията замира и бедността е всеобща; впрочем ние създадохме безплатни училища за религиозно образование и първоначално образование. Учителите, подчинени на избрани от нас инспектори, се издържат на наши разноски; децата, научили се да четат и пишат и които желаят по-висока степен на образование, преминават в обществения колеж, където под ръководството на трима преподаватели изучават старогръцки, граматика, поезия, реторика и философия. Досега в Андринопол не се налага по-пълно обучение." От тези подробности може да се заключи, че образованието на гърците не бе занемарено в 1820 в тези варварски райони...

На пети ноември заминавам с 9 пощенски коня и двама водачи. Ходът ни се промени, не е вече бавната и еднообразна стъпка, а големият оживен тръст на татарите (куриери), които нашите древни тракийски коне поддържаха в течение на шестседем часа. Преминавам Хебър по мост в Мустафа Кюпрю и след първата спирка в Ейбибдже[3] пак го преминавам, но този път по брод: водата стига чак до седлата ни; това преминаване е неосъществимо през сезона на дъждовете. Реката влачи бистрите си води по легло от чакъл и пясък; ромоленето ѝ е някакси печално из тези самотни поля respondent flebile ripae, както когато лирата и главата на Орфей се търкаляха сред вълните ѝ и когато скалите по брега повтаряха: Евридика, Евридика!

Напускаме Маричината долина, за да поемем посред няколкото възвишения пътя, който води право към разклоненията на Балкана. Спя в Коянлу[4], българско село; настанявам се под един навес, покрит със слама, поддържан от два реда пръти; и това се нарича къща. Подпалваме там голям огън. Димът излиза, когато пожелая, през отвор, направен сред колибата; донасят ми кобилско мляко, козе сирене и аз си спомням, че се намирам в отечеството на добиващите и пиещи конско мляко. Така Омир представя тези траки, най-справедливи от хората,** които умеят да доят кобилите си и да се хранят с мляко. Той ги назовава също „безжизнени народности". Строгият Страбон коментира тези двусмислени думи по съвсем деликатен начин, като казва, че поетът намеквал за онези мъже меж-

* Архиепископът на Андринопол Пройос, след като бе преподавал философия и физика в гръцкото училище в Куру чешме на Босфора, достигнал до най-високите почести в Синода, бе заклан още в началото на смутовете през 1821 г.

** *Homère*, Iliade, loc. cit.

ду гетите, които нямали никакви жени и за да се понравят на боговете, правели най-жестоки жертви. Впрочем не е живот да живееш далеч от жени и географът обяснява така и поддържа точността на Омировия епитет. Нека добавим, че ако някое фанатично и диво племе пренебрегваше империята на красотата, повечето от траките бяха доста чувствителни към нея и думите, които комикът Менандър влага в устата на един от тези варвари, ми напомняха харемите, които току-що бях напуснал. „Никой у нас не се жени за по-малко от десет, единадесет жени, понякога и дванадесет. Онзи, който има само четири, пет, изглежда в очите ни клетник, непознаващ сладостите на брака, и е считан в нашата страна за юноша."*

Тези класически възпоминания ми дойдоха наум, като гледах да влизат и излизат шест-седем млади и стари жени с боси крака и ни предлагаха сирене, погачи, печени в пепелта, и кукурузени баници, които печеха на жарава. След като ошетаха и разстлаха няколко рогозки, те налягаха между нас около големия огън с крака, обърнати към пламъка. Този огън изтрая цяла нощ и осветяваше колибата, в която всички дълбоко спяха.

На другия ден, като вървях покрай големи сечища от дъбове с пожълтели листа и покрай плоска и влажна равнина, се приближавам без прекъсване към Захара[5], град с 12 хиляди жители, населен почти изключително от турци, размесени с няколко евреи. В предградията се натрупаха при преминаването ми. Сипеха хиляди ругатни и камъни по европейското ми облекло. Не държа сметка за ругатните. Но когато един камък улучва коня ми, карам да ме заведат при аянина (управителя) и излагам оплакването си. Като вижда фермана ми, той предлага да ударят тояги на кварталния първенец, свидетел и участник в сцената, от която се оплаках. Той иска при това да ми даде почетна стража при пребиваването ми в Захара. Отказвам с благодарност и казвам на аянина, че предоставям изцяло на неговото благоразумие да накаже миналите изстъпления, както и да предотврати подобни нарушения в бъдеще. Моята умереност успява напълно. Придружават ме с уважение чак до пощенската станция и аз напускам Захара.

Навлизам в тясно планинско гърло. Стигнал висока равнина, вървя към Кьозанлук[6], родината на розите, където стигам в 8 ч. вечерта. Едвам слязъл от коня, нападнат съм от арменски и турски търговци. Всеки ми предлага мускали с есенция, конфитюр от рози, сухи листа, пасти, огърлици. Един казва, че е придворен доставчик; друг се хвали, че е бил доставчик на

* "Αν τέτταρας δ' ἢ πέντε γεγαμηκὼς τις ἦι
Καταστροφὴ τις, ἀνυμέναος
Ἀθλίος, ἄνυμφος, οὗτος ἐπικαλεῖτ' ἐν
τοῖς ἐκεῖ.

Mênandre. Fragments

не знам коя си Валиде султан. „Пашата на Адрианопол се отнася само към мен", ми обяснява трети. Отстъпвам най-сетне и добавям към багажа си пълна колекция от благоуханните произведения на Кьозанлук.

На 7 ноември минавам през големи поля с рози, където личат още някои зелени листа, но без цвят; спирам се в Шипка, преди да изкача Балкана. Денят е разкошен. Полето, което наблюдавам внимателно от Адрианопол насам, принадлежи несъмнено на това Тракийско царство, което изтънчените жители на Гърция и Мала Азия считаха за студени и варварски области. Но за нас, хората от Запад, тези просторни равнини, оросявани от Хебър[7] и заслонени от Хемус откъм северните студове, ще да са по-скоро като нашите красиви междинни провинции, защото са с тяхната температура и плодородие.

След слизане от два часа и половина пристигам на връх Хемус. Над мен бяха само няколко заледени и необитаеми върхове.

Ulterius nihil est nisi non habitabile frigus.*

Недебели снежни преспи вече побеляват земята. Изгледът е просторен. Под краката си виждаш всички тези второстепенни планини, дъщери на Балкана, които се спускат към Евксин[8] и Пропонтида[9]. Намираш се над Филипополи и течението на Хебър; броиш върховете на Родопите; но в този голям полукръг много отдалечените предмети се сливат и линиите, мрачни като облаци, се смесват с тях на хоризонта.

Tantum campi jacet!

Никак не виждам Адриатическо море, както малко се надявах, доверявайки се на достоверността на Помпоний Мела. За да не опровергая напълно този географ, си въобразявах, че виждам Черно море. Това е последната ми топографска станция. Хвърлих още един поглед към източните плажове и далечните вълни на Егейско море, които блестяха на хоризонта като сребърна ивица. После, тъжен и примирен, се загърнах в палтото си и слизайки стръмно по северния склон на Балкана, се предадох на мъглите, скрежа и калта.

Прекосих няколко планински реки, извиращи от Хемус, градеца Грабова, студените и мъгливи възвишения и стигнах да нощувам в българското село Дряново (542—545).

На 8 ноември вървя дълго покрай влажните брегове на реката Янтра, древния Ятрос, който се образува от водите, идещи от Балкана, напоява столицата на Северна България и отива да се влее в Дунава. Влизам отрано в Търново, седалище на българските царе, и после на няколко независими патриарси. Коларят ми обръща внимание върху планините, опасващи града, и големите гори, незасегнати от дърварите. Там всред реки от мляко живеят старци, вещи в магьосничеството, и въл-

* *Ovide*, Tristes, liv. V, élégie IV, v. 51.

шебници, чиито страшни чудеса той [коларят] ми разказва.

В търновския хан, където престоях един час, ме очакваше съвсем изискан прием. Заведоха ме в изящен кьошк, украсен с дивани, покрит с красиви брусенски тъкани. Веднага ми сервираха едно след друго дузина много подбрани турски ястия. Най-сетне, когато поисках да разбера всичката тази благосклонност, ми отговориха, че моят ферман задължавал началника на пощата да нахрани пътника и че не дължа нищо. Бях толкова повече изненадан от този царски обичай, понеже досега не бях и подозирал, че имам привилегии. Освен това управителят на търновския хан не изгуби нищо от това, че бе точно изпълнил смисъла и съдържанието на върховното разпореждане. Бакшишът бе съразмерен с неговия прием.

Пътуваме дълго из планините, покрити с тези вековни дървета, които плашат водача. Стигаме на края на една дълга равнина колибарското селище Белай[10], където в колибата на един дървар намирам гостоприемство не с много удобства, но много благосклонно. Там, прекарвайки нощта със семейството край обширно огнище, което гори цяла нощ, не мога да не съжалявам, че ще заменя тези простички и патриархални порядки с подозрителността и алчността на европейските ханове. Припомням си тези толкова обични приятели, които срещах по бреговете на Хиос и Родос, благите благословии на духовника от Тир под сянката на архиепископската му колиба, чистосърдечната любезност на арабина Абу Гош под шатрата му; най-вече приема на Смарагда в Маратон; навсякъде — от пръстената хижа на фелаха земеделец в Нилската долина до дървената къщица на дърваря от българските гори, намирам все тези благородни грижи на брат към брата; сякаш из тези пустотии бяха научили или не бяха забравили красивите слова на големия поет: „Гостите и бедните са изпратени от бога.“*

На сутринта денят е студен и мрачен — в Европа сме вече. Спирам се в селото Убретане. Два часа след това се разхождам под стените на крепостта Русчук, голям турски град и граничен пашалък, в очакване да ми намерят лодка, за да премина през реката. Прехвърлям Дунава с платноходка в един часа при насрещен вятър.“ (546—548)[11]

Увод, превод и коментар: *Б. Цветкова*

**Homère.* Odyssée, ch. XIV, v. 57.
... Πρός γάρ Διός εἰσιν ἅπαντες
Ξεινοί τε, πτωχοί τε'...

[1] Сведенията за живота на пътеписеца са по Larousse du XXe s.
[2] Джамията султан Ахмед I в Истанбул.
[3] Изопачено от Хебибче, Любимец, Хасковскн окръг.
[4] Дн. с. Овчарово, Хасковски окръг.
[5] Изопачено от Загра, Загра- и Ески Хисар, гр. Стара Загора.
[6] Изопачено от Кезанлик (Казанлък), гр. Казанлък, Сливенски окръг.
[7] Античното име на р. Марица.
[8] Античното име на Черно море — Евксинос Понтос.
[9] Античното име на Мраморно море.
[10] Гр. Бяла.
[11] Преводът е по текста на книгата със заглавие под № 202 в библиографията на тома.

ПОЛКОВНИК РОТИЕ
/1818/

Напуснал Франция по политически причини, този висш френски военен постъпва на служба при руския император Александър I през 1808 г. Службата му протича най-вече в Тифлис (Тбилиси, Грузия).

Уволнил се, той се връща обратно в страната си през Южното черноморско крайбрежие и Цариград. Оттам се отправя през Източна България за Букурещ по лична работа.[1] В пътните си бележки е отделил място и на това пътуване. Спира вниманието си най-вече на Шумен и Варна, като привежда факти от древната им история и изтъква стратегическите предимства на Шумен. Описвайки бегло Стара планина, той се позовава на антични източници за нея.

ПЪТЕШЕСТВИЕ ОТ ТИФЛИС ДО КОНСТАНТИНОПОЛ

Тъй като през време на престоя ми в Константинопол някои въпроси ме повикаха за известно време в Букурещ, имах възможност, минавайки през Шюмла, да разгледам положението на това място, чието значение ми беше вече известно.

Шюмла, а не Шумла, както твърдят някои географи, е бил някога сборното място на римските армии срещу даките и гетите. Там са събирали и варварските пленници и са подбирали онези, които е трябвало да бъдат изпратени в Рим, за да украсят някое триумфално шествие или да умрат в цирка. Има още следи тук-там от паметници, които вероятно произхождат от епохата на императорите Адриан и Траян. Виждат се също, вградени в стените на турските укрепления, фрагменти от скулптури и надписи, които сигурно датират от най-хубавите времена на Гърция. Това ме кара да мисля, че тук се е намирала древната Аристеа, която Плиний неправилно поставя на самия връх на Хемус. Диодор Сицилийски казва, че Аристей, син на Аполон, отишел да търси Бакхус, който тогава се намирал на планината Хемус. Вероятно той е основал града, на който е дал и името си.

Към началото на втори век този град е бил наречен Марцианополис в чест на Марциана, сестра на Траян, която той

толкова обичал, че ѝ дал титлата Аугуста.[2] Марцианополис е бил столица на Долна Мизия. Още с идването си в Европа турците разбрали, че за тях това място ще има срещу силите от север, дори и цивилизовани, такова значение, каквото е имало за римляните срещу варварите. Развоят на всички водени тук войни доказва, че те са имали право. Един известен северен военачалник нарича Шюмла турските Термопили и non plus ultra за русите.

Стратезите са се измъчили да търсят начини да заобиколят или да превземат тази страшна позиция, готово създадена в планините. Те никога не биха могли да успеят дори ако изкуството не бе добавило защитните си средства към тези, създадени от природата. Самият град е почти обкръжен от един склон на планината Хемус, или Балкана, който го обхваща от двете страни като конска подкова. Стръмнините на това голямо укрепление са покрити с отделни скали и гъсти бодливи храсти. Този характер на терена го превръща в една от най-изгодните позиции за турския войник, който под защитата на този профил, на стръмните склонове и на окопите може да развие цялата си ловкост на добър стрелец. Има оратори, които не могат да говорят публично, ако нямат пред себе си трибуна или просто една маса, която да ги закрива отчасти. Турчинът е същият; той не може да стреля, ако не се заслони зад някой камък или даже дръвче; но оттам изстрелът му е безпогрешен.

Градът е много по-дълъг, отколкото широк: дължината му е около една левга, а ширината — половин левга. Трябва да има около тридесет и пет хиляди жители. Архитектурата на укрепленията му е варварска: ров с проста стена, понякога от пръст, понякога от тухли, тук-там с малки кули, които не могат да окажат никаква опора или съпротива и побират само седем-осем войници. Но трябва да се има пред вид съвсем не градът, а целият този укрепен лагер, в центъра на който се намира той, и който може да побере грамадна армия със складовете, арсеналите и екипировката ѝ. Нея неприятелят не може да обезпокои нито с бомби, нито с каквато и да е маневра.

Тук се събират пътищата от Рючук[3], Силистрия[4], Исмаил и Варна, за да продължат за Константинопол; а до тази столица има още 85 левги.

Във високите части на Балкана и в долините между склоновете, които, както швейцарските, са разположени по-високо от върховете на много планини, въздухът е извънредно здрав. Действително планината Хемус е толкова висока, че от един от върховете ѝ, казват, можело да се видят едновременно Адриатическо и Черно море. Тит Ливий дори казва, че веднаж Филип Македонски чул, че от Хемус се виждат Италианските Алпи. Изкачил се на тези огромни върхове, които Плиний нарича Excelsitates, но не можал да види италианските планини, защото

казва историкът, хоризонтът в тази посока бил забулен с облаци. Тези планини под различни названия продължават в същност от Черно море до Адриатическо. Но нека се върнем на здравословния климат. Виргилий, като изброява най-чудните места на земята, онези, на които без суета би искал да се наслаждава на реките и горите, се провиква:

... O, qui me gelidis in vallibus Hoemi
Sistat, et ingenti ramorum protegat umbra!

Нищо по-нездраво, напротив, от земите, които се простират от подножието на Балкана до бреговете на Дунав и Прут. За тази страна е чувал Флорус, когато е отправил до Адриан своите стихове, така познати, както и отговора на императора:

Nolo Caesar esse;
. . . . . .
Scitias pati pruinas,

Действително тогава Адриан е воювал с даките, скитите и сарматите по бреговете на Дунава.

Тази разлика между климата на планините и този на равнината е най-страшната защита, която природата е дала на Шюмла. Докато неприятелите им лагеруват във влажни от дъждовете места, между миязмите на блатата, нямат дърва, нямат храна и понякога нямат здрави хора, за да гледат болните, турците дишат свежия, сух, макар и малко хладен въздух, ако може да се вярва на думите на Овидий:

Qua patet umbrosum Rhodope glacialis in Hoemum.
. . . . . .

Но те поне са имали на разположение обширни гори и неприятелят им не ги е безпокоил край огнищата.

Лятото в Шюмла е много приятно: градът е заобиколен с хубави градини и лозя, а един поток, който идва от планините на юг, поддържа свежестта на ливадите. В мирно време тук се минава свободно, а турците дори разрешават на любопитните да се разходят и да посетят всички позиции: в това може би има известна скрита гордост и желание да покажат на другите увереността си в тяхната непревзимаемост. Действително, след като човек обиколи това място, напълно вярва, че в него може да се влезе само със съгласието на тези, които го владеят.

Тъй като описвам укрепленията, които съм посетил, ще стигна и до Варна, която по военно значение стои на първо място след Шюмла.

Варна, или Барна, в България, разположена до езерото Девина, носи сегашното си име от една малка река, която се влива в Черно море малко под крепостните стени. Тази река е

някогашната Зирас[5]. Някои автори са взимали Варна за Тибериополис на Куропалат, други са я смесвали с древния Одесус[6]. Те се лъжат. Прави са само онези, които виждат във Варна стария Дионисиополис; в това ме убеди и проверката, която направих на място, но би било твърде дълго да я излагам на читателите. В края на краищата Варна ни интересува главно като модерен град.

По-нататък авторът минава към анализ на войната между Русия и Турция от 1828—1829 г.[7]

Увод: *Б. Цветкова*
Превод: *Ст. Кайнаров*
Коментар: *П. Коледаров*

[1] Биографичните данни за полк. Ротие са черпени от GDU.
[2] Авторът подобно на Ришар погрешно поставя древния град Марцианополис при Шумен вместо при Девня, Варненски окръг.
[3] Русе.
[4] Силистра.
[5] Древният град, край който течала р. Зирас, е дн. Балчик, античният Дионисополис.
[6] В същност древният Одесос е бил тъкмо Варна.
[7] Преводът е направен по изданието със заглавие, описано под № 266 в библиографията.

1. Атака на руските войски срещу редута при Созопол, подпомогнати от българските въстаници през 1829 г. (По Ал. бума на Сейже и Дезарно)

2. Бой и завладяване на Сливен от руските войски — 31. VIII. 1829 г. (По Албума на Сейже и Дезарно)

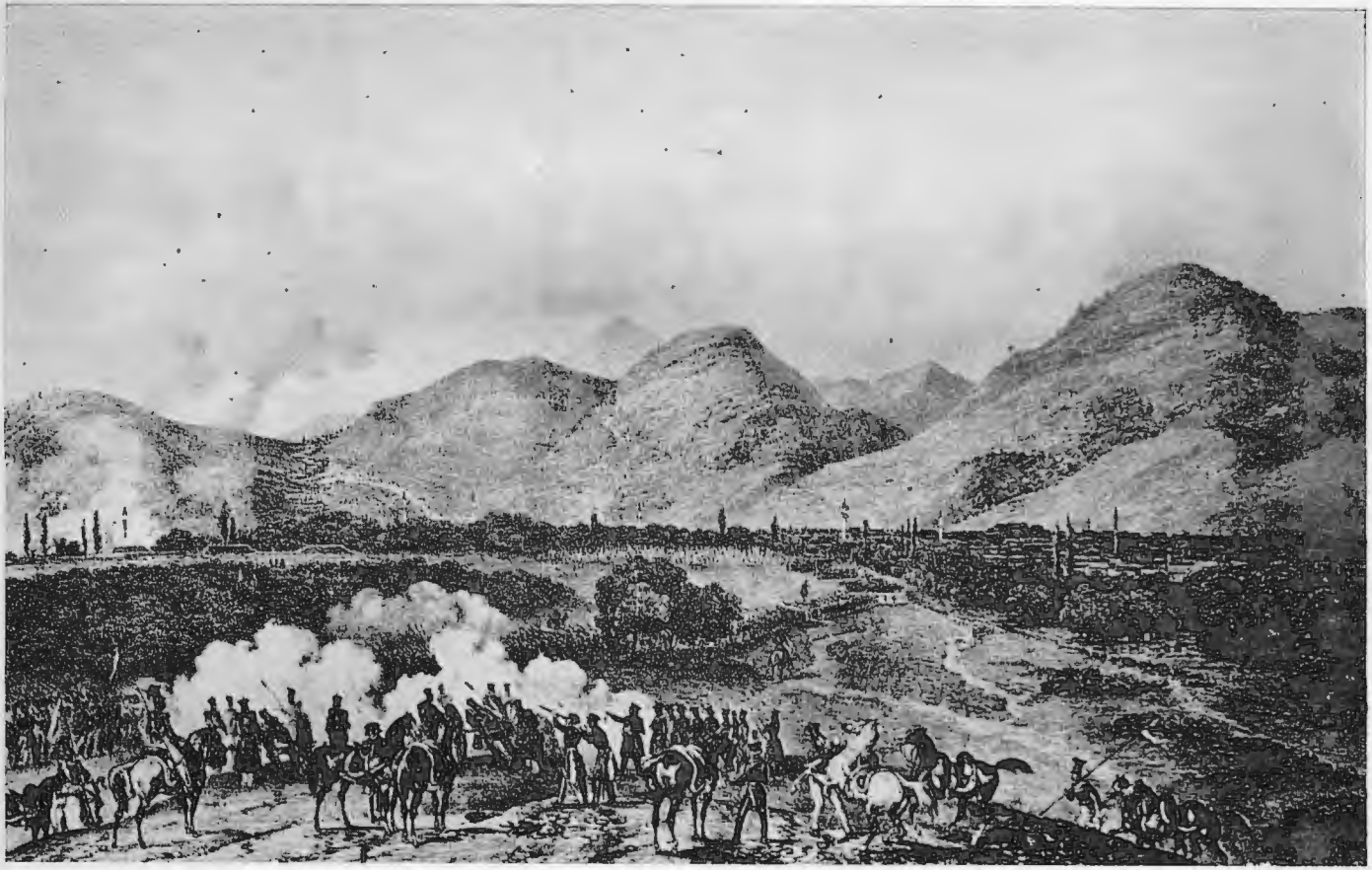

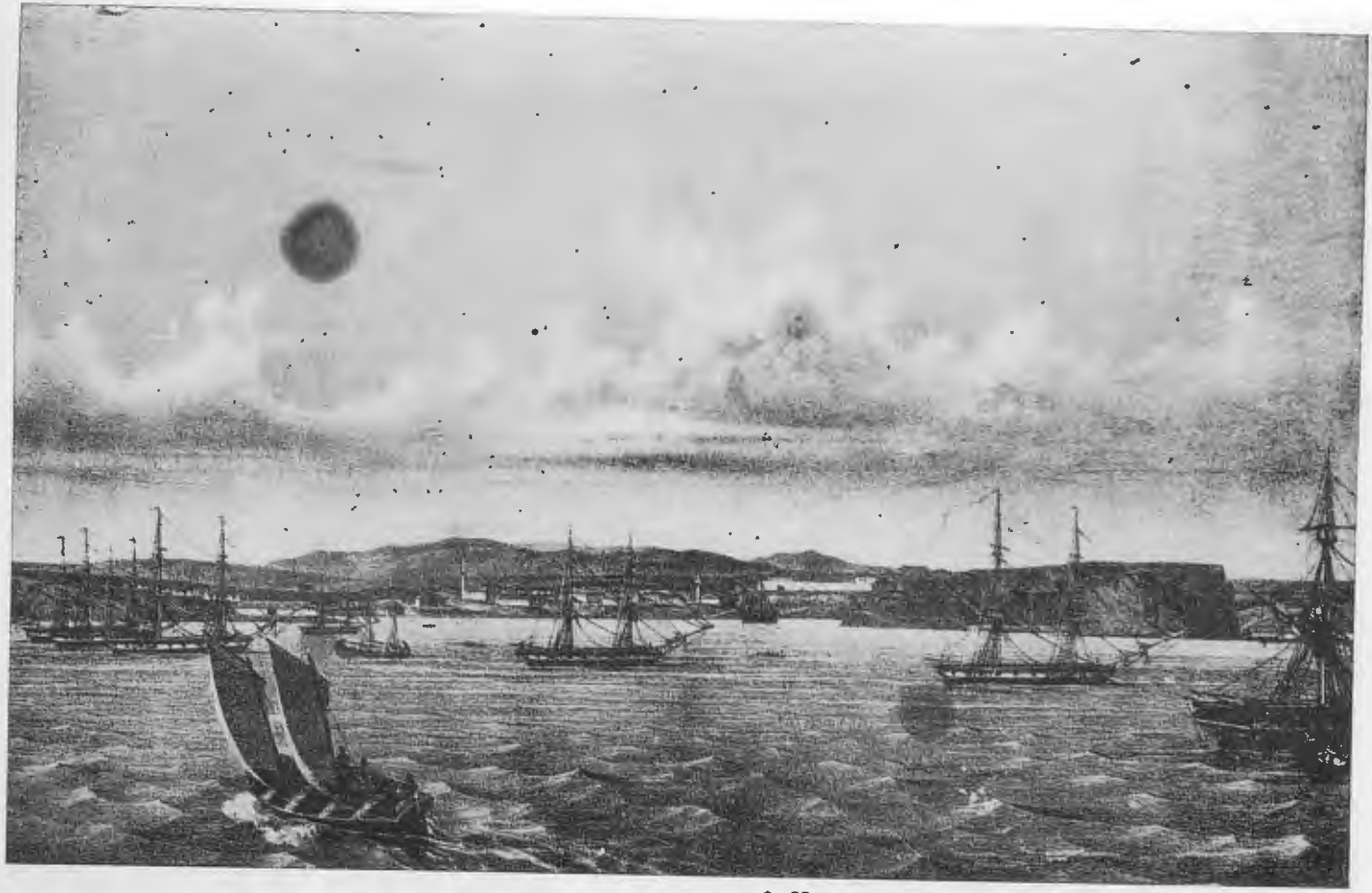

3. Изглед от Бургас (По Албума на Сейже и Дезарно)

4. Островът в Бургаския залив (дн. о-в Болшевик) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

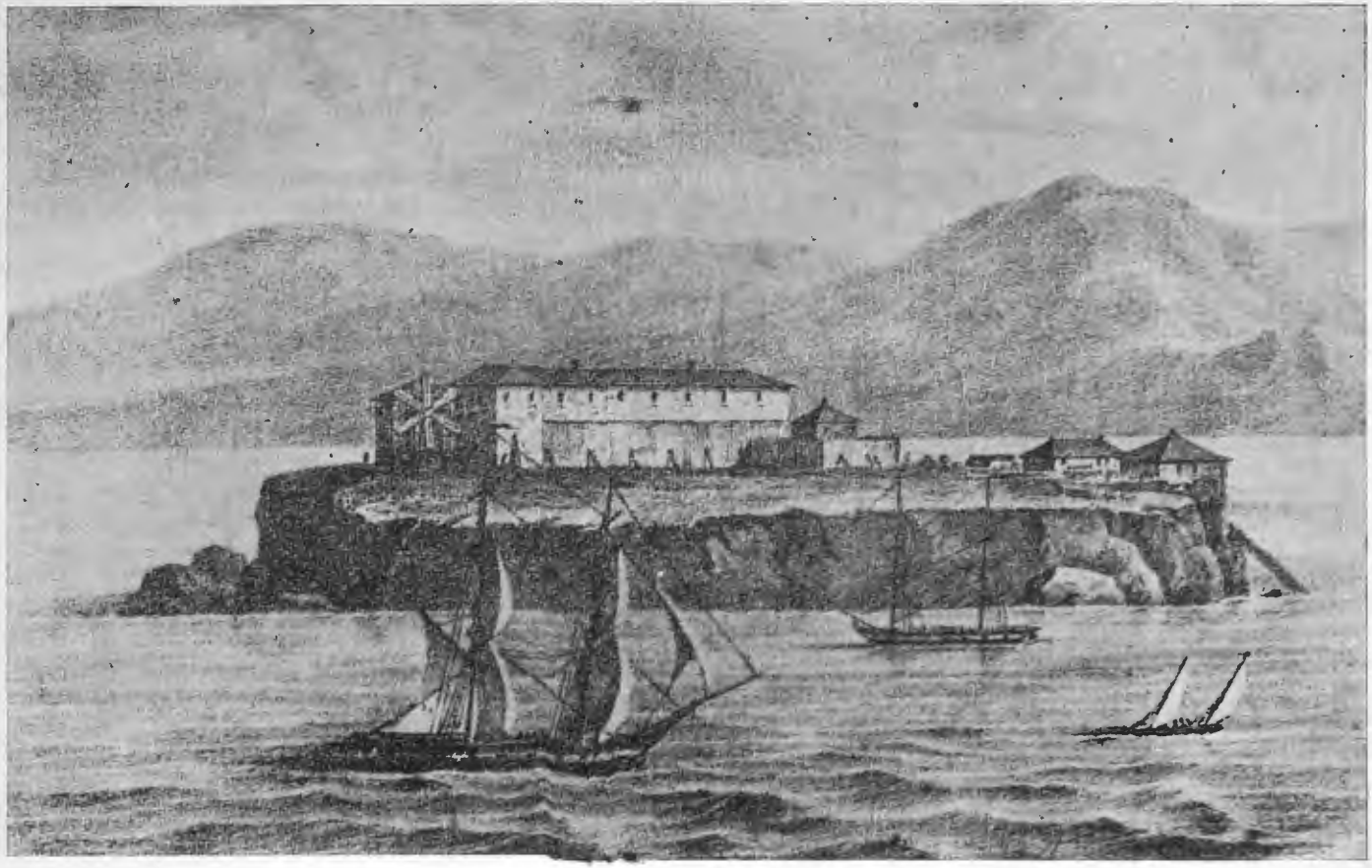

5. Развалини от старата катедрала в Месемврия (Несебър) (По Албума на Сейже и Дезарно)

6. Развалини от Месемврийската църква „Христос Пантократор" (по Албума на Сейже и Дезарно)

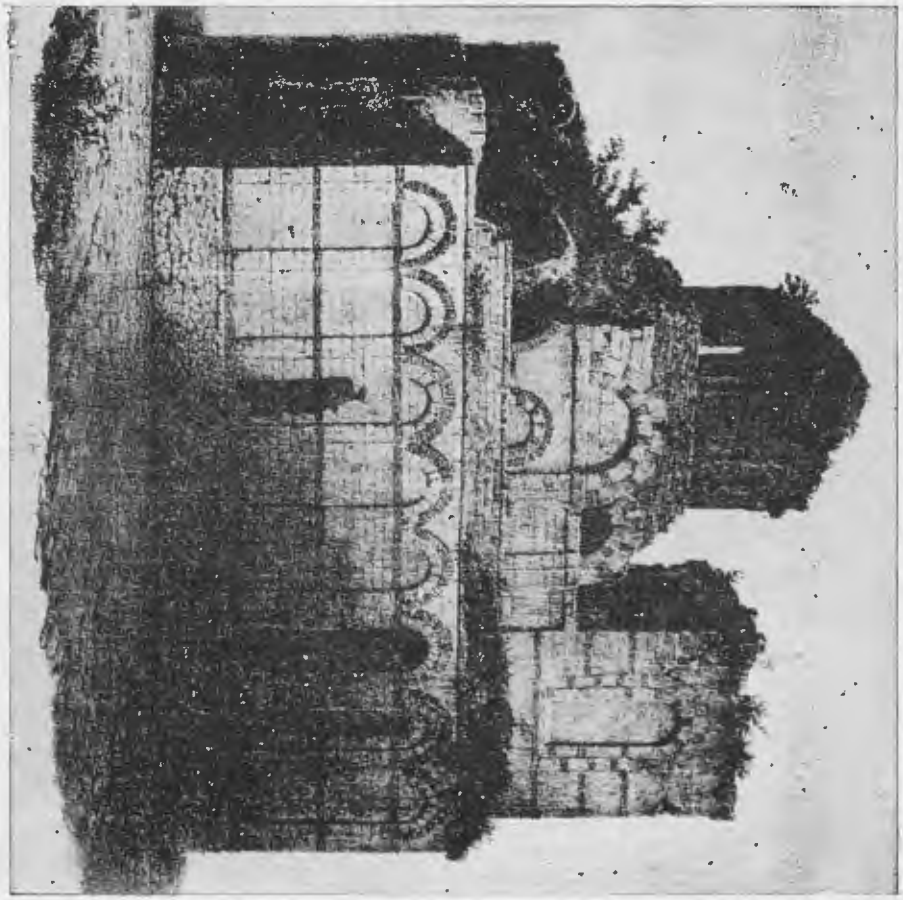

7. Развалини от черквата „Св. Михаил“ в Месемврия (По Албума на Сейже и Дезарно)

8. Рисунка на Созопол от фламандския художник Ян Петерс — 1653 г. (сн. Б. Димитров)

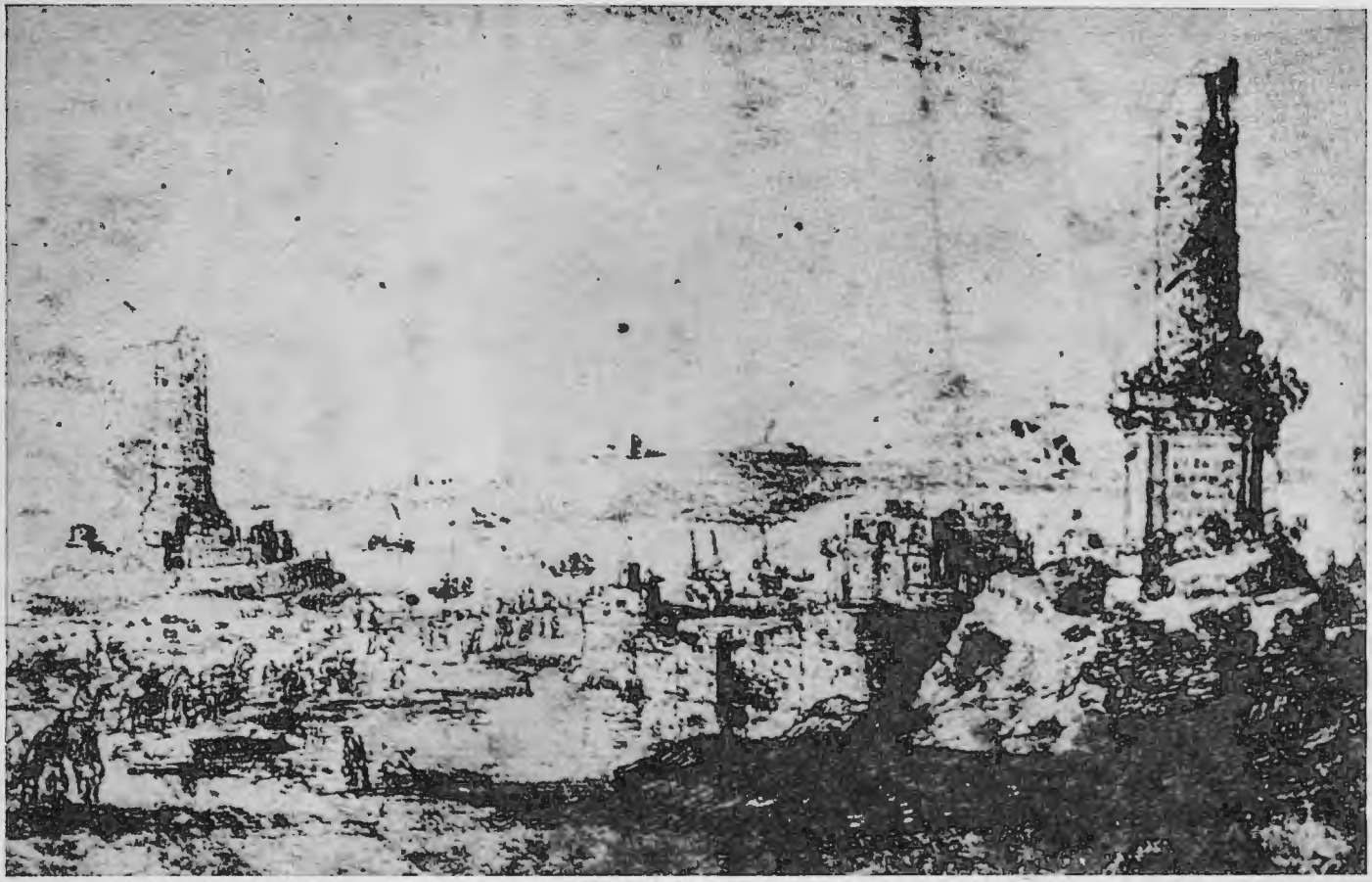

ОГЮСТ ДЬО МЕСАНС, ГРАФ ДЬО ЛАГАРД /1824/

Роден е през втората половина на XVIII в., починал след Юлската революция. Напуснал Франция през 1790 г. и намерил убежище отначало в Австрия, а след това в Полша, където бил приютен от граф Феликс Потоцки. Превеждал и писал литературни произведения. Между тях е една ода по случай погребението на полския патриот и революционер Косцюшко, която добива известност, издадена в Мюнхен през 1818 г.

Оставил е освен това и бележки за пътуването си от Москва до Виена през Киев, Одеса, Константинопол, Букурещ и Херманщад (вж. библ. № 183).

Пътешественикът идва от Москва и през Одеса пътува по море до Цариград, откъдето отново се връща по море до Варна, за да продължи след това пътя си по суша за Виена.

Той описва мъчнотиите на пътуването по Черно море през есенните и зимните месеци. Граф дьо Лагард предава разнообразните си впечатления от Цариград и дава сведения за стопанския живот в империята, за различните националности и пр.

●

Малко народности могат да съперничат по предразсъдъци с тази (т. е. с турците). Сега соча само онова, което си спомням. Забравил съм хиляди подробности, но при малко усилие дори вие сами ще ги схванете. Поисках от един млад арменец бегъл обзор върху финансите на империята. Той ми каза, че цялостната сума от приходите на държавното съкровище не надминава 100 милиона франка, че се състои от териториалния данък — мизи[2], от данъка върху имуществата, добива от митниците, от постоянните конфискации, които султанът извършва над поданиците си; от караджи[3], или поголовния данък, налаган на раята, на мъжките поданици, християни или евреи, които от 12-годишна възраст не трябва никога да плащат на глава повече от 14 пиастри, нито по-малко от 4; и най-сетне приходът от продажбата на житото, което султанът получава от провинциите на ниска цена и препродава след това в столицата според цена, която му е угодна да определи. Това е отделно от карних или частното съкровище на султана, което винаги е управлявано от началника на черните евнуси.

Златните и сребърните монети, прибави той, се влошават все повече ежегодно. Среброто сега се сече в пари и грошове или пиастри от по 40 пари. Пиастърът струва почти колкото вашия франк — има само различие в курса. Върху монетите са изсечени титлите на царствуващия султан, годината по хиджра и името на града, където са изсечени. Говорихме за Махмуд[4], сегашния султан, когото всички единодушно считат достоен за своя век. Той има многократно замисления и толкова пъти осуетяван проект да преобрази нацията си и да приложи в Изтока това, което Петър Велики осъществи в Русия, но съмнявам се, че за да стигне до същите благополучни резултати, той ще се съгласи да подражава на царя, който в най-строго инкогнито се бе обучил в първото от изкуствата на механиката . . . (236—238).

След това пътешественикът описва вътрешността на Константинопол. Базарът, където са изложени стоки от цял свят, има наистина чудесен изглед. Дюкяните му са толкова хубаво поддържани. Източният разкош изисква толкова злато и ярки цветове, че не вярвам никъде да съм видял такъв куп от богатства. Оттам отидох в кафенето, където раздават опиум. То е край джамията на Сюлейман. Спрях се там за няколко мига, за да наблюдавам ефекта му върху онния, които са привлечени тук от необходимостта да се опиват ежедневно. Те пристигаха бледни, смазани, влачейки се с мъка до пейките, поставени под сводовете на платаните. Малко след като погълнеха донесените им хапчета, някои от които бяха големи колкото маслина, лицата им внезапно се оживяваха. Разстроените им черти не носеха вече пиянски отпечатък, а израз на вдъхновение и очарование. Те жестикулираха по странен начин и гримасите им биха предизвикали смях, ако човек не изпъшкваше пред това желание за скъсяване на живота чрез едно непрестанно състояние на умопомрачение. Отидох в края на града откъм Мраморно море, за да видя прочутата „крепост на седемте кули", която Мехмед II построи и укрепи върху развалините на Циклопедон, близо до Златната порта. Ти знаеш, че там именно зад стените й затварят държавните престъпници и чуждестранните посланици, щом Високата порта обяви война на силите, които те представляват. Колкото до тях (посланиците), тяхното затворничество е смекчено от това, че се отнасят към тях с почитта, която дължат на сана им. Не така е с държавните затворници. Бесараба, влашкият войвода, обвинен в предателство, бе затворен там със жена си, дъщерите си и четирима от синовете си. Подложен в течение на три последователни дни на нечувани изтезания, след като силата на мъченията не изтръгна признание за съкровищата му, султанът заповяда цялото му семейство да бъде избито пред очите му и нареди това жестоко зрелище да завърши с екзекутирането на злощастния княз.[5] (257—258).

През м. декември граф дьо Лагард се отправя с кораб по западното Черноморско крайбрежие. През януари той достига до Созопол (258—279).

Зизополи, януари

Макар и малък, мръсен и слабо населен, Аполония при все това ми се видя рай в сравнение с тази пустош Игнада, където бяхме започнали да чувствуваме липса от всичко до такава степен, че трябваше да плащаме по 40 пиастри за 10 ливри сухар. Пожелах, като слязох, да ме заведат при управителя на града, но той бе избягал същата нощ, за да осуети малката неприятност да бъде обезглавен. Великият везир, възмутен от жестокостта, с която той се е отнасял към тукашните злощастни гърци, бе изпратил заповед за това. Очакваха наследника му всеки миг.

Този град е разположен на един полуостров, окръжен със стени в развалини. Пристанището му е най-сигурното в целия залив. Там могат да хвърлят котва по всяко време военни кораби. В момента там бяха на престой два малки едномачтови рибарски кораба. С малко повече внимание разбирам добре български, един от многобройните говори на славянския език. Моите полски прислужници са във възторг да го слушат и да бъдат разбирани. Намирам съвсем естествена тази радост, която ги свързва с отечеството.

След вечеря, която ми се видя отлична, защото сега необходимото ми се вижда почти излишество, отидохме с Жозеф да потърсим разнообразие в полето. На ¼ левга има голям кладенец, който единствен снабдява с вода целия град. Попитах един стар грък, който пълнеше там меховете си, дали няма други чешми в Зизополи. „Не, господине, ми отговори той, но не би било трудно да се направят, защото има добри извори. Поради това, че не ги използуваме, ние отдалечаваме турците, които се установяват там, където водата е в изобилие, предпочитаме повече трудности, отколкото да бъдем изложени на тяхното опасно съседство.“ Ето впрочем с какво се натоварва робът, за да облекчи игото си. Каква тирания е тази, която те задължава да си лишен от наслади пред страха да възбудиш завист или алчност. „Колкото по-неизвестен, толкова по-малко обезпокояван“ — ми каза старецът, като се отдалечи.

Зизополи, януари

Агата, който замести тук избягалия управител, пристигна миналата нощ. Отидох да го моля да нареди да ме настанят, понеже тези гърци дотолкова се страхуват да не им бъде пренесена чумата от Константинопол, че без изрична заповед нямаше да бъда приет на никаква цена. Този добър турчин, след като ми предложи учтиво кафето си и лулата си, незабавно заповяда на градоначалника да разпореди да ми приготвят жи-

лище и кехаята, който предварително целуна праха на мюсюлманските крака, излезе, за да изпълни поръчката. Час след това той ме подслони в нещо като къщурка, в която светлината влизаше през отвора на комина. Той много се извиняваше, че не бе могъл да намери по-добро, като ме уверяваше, заклевайки се, че всички къщи в Зизополи приличат на този карцер. Моят добър Жозеф веднага започна да готви и аз прекарах някак деня. Но като се свечери и огънят загасна, и в бордея навлезе дъждът, снегът и вятърът, започнах да мисля наистина, че ще завърша живота си по най-студения път и ще заспя в този леден сън. . .

. . . Шест бедчифте току-що загинаха. Спасени бяха 18 души. Тази сутрин ги намериха умрели от студ на планината. Всички жители се хвърлиха да събират по плажа ечемик, пшеница, сухи зеленчуци и хиляди други предмети, които морето непрестанно изхвърляше. Жителите на Зизополи са възрадвани. Те никога не са били по-богати. Казват, че няколко подобни нещастни случая стават и през доста други зими. Но че откакто се помнят, нито една буря не им е донесла толкова много. Те приличат на онези гробари, които наричат добри годините с епидемии. Какъв възмутителен егоизъм!

Зизополи, януари

В моята българска дупка бях посетен тази сутрин от двама гръцки принцове, които отиваха в Яси[6] със семействата си при Калимаки, владетел на Молдавия. . . (279—282).

Зизополи, януари

Днес след обяд посетих принц Комен[7] и очарователното му семейство. Дъщеря му Тързица е забележително красива. Гърците изобщо са по красота това, което са били и някога. Ако мъжете бяха запазили също така и древната си енергия, те биха могли лесно да се отърсят от игото, което трудно понасят, без обаче да имат смелостта да го премахнат. Те говорят с презрение за турците, които им връщат в действие това, което тези роби им дават с думи. Комените са много образовани и с удивителна начетеност, особено като се вземе пред вид това, че никой измежду тях не е пътувал. Би рекъл човек, че тяхната сфера не би могла да се разпростре отвъд хоризонта им. Те обаче говорят за Европа, за политиката на дворовете, за приходоизточниците на техните правителства по такъв начин, че могат да изненадат един опитен дипломат. Но това, което особено характеризира гения на фенерските гърци, то е умението, чрез което са спечелили доверието на турското правителство... (285—286).

Зизополи, януари

Току-що бяха отвлекли архиепископа с цялото духовенство, за да го закарат в лагера на великия везир в Шумла. Казват, че ще са необходими 50 кесии, за да откупи главата си, и че градът ще бъде доста тежко натоварен с данъци. Изглежда, че бившият управител се е оправдавал и че в резултат на това битите на всичкото отгоре ще платят и глоба.

Сутринта срещнах един млад гръцки моряк, който бе накарал български селяни да танцуват на улицата под звуците на много лоша цигулка. Казаха ми, че е един нещастен корабокрушенец. Като един нов Амфион[8] той бе спасил само инструмента си, който използува в същност не за да построи град, както предшественика си в Тива, но просто — да се спаси от гладна смърт. По произход е от Атина и при щастливата несъзнателност на неговата възраст сегашното му положение го очароваше: те ме хранят добре, ми каза той, пия и живея с тях. Приятно ми е и да ги карам да играят през целия ден. Също толкова му е приятно, колкото да навива въжета, пеейки „кирие елейзон" (287—288).

Пътешественикът пристига във Варна през януари. Пристанището е покрито с разплакани жени и деца, които морето е лишило от подкрепата им. Вече са научили, че 30 кораба от града са загинали и съществува опасение, че ще се узнае за нови нещастия. Тези, които бяха се спасили от тази катастрофа, бяха смазани от нежности. Сякаш се съмняваха за тях, че съществуват. Този контраст между радостта и отчаянието е наистина сърцераздирателен. Последната буря бе предизвикала потъването на седем кораба, закотвени в този залив. Още се виждат върховете на мачтите им. Студът е толкова голям, че щом един кораб потъне, всички, които не са погълнати от морето, умират замръзнали на брега (289).

Варна, януари

Градът е голям, но зле застроен, разположен на устието на една река. Населението му е от около 16 хиляди души — турци, гърци[9] и арменци. Той доставя на Константинопол зърнени храни, птици, сирене, яйца и оттам се изнася вино за Херсон. Заливът му е красив, но недостатъчно сигурен. В него се набройват 12 джамии и много гръцки църкви, някои от които са твърде красиви. Ако може да се съди за плодородието на почвата по умереността на цените на хранителните продукти, ти ще се убедиш в това по следната тарифа:

4 ливри бял хляб струват 3 френски су.

Ока говеждо месо, равностойно на 40 онса — 4 су.

Ока вино с вместимост малко повече от една пинта — 1 су.

Птиците, морската и речната риба са в тези рамки.

Една кола дърва, равностойна на едно наше возило дърва — 2 франка и 10 су.

Захарта, чаят и кафето са също на ниски цени (290—291).

Напускайки Варна, дьо Лагард поема по суша и достига до селото Визирли Колуджа[10] (301—302).

Прекосявам България, някогашната Мизия, като мустейм-мин, т. е. западен пътешественик въз основа на договорите. След два дни ход достигнах до това малко турско градче, което отстои на 5 часа от Варна. Добрата ми звезда се спря там на един български шивач, който ме прие на квартира по възможно най-сърдечен начин (303).

Управителят, когото посетих сутринта, сметна да отговори на учтивостта ми, като ми изпрати тази вечер танцьорите си, наречени на турски дженги. Много момченца, едни облечени като момичета, а други с дрехите на своя пол, влязоха неочаквано в гостната на българския шивач. Придружаваха ги пет души музиканти. Двама свиреха на флейта, двама на барабани и последният — на китара. Те започнаха една пантомима, чиито подробности ще ти спестя. Няма нищо по-отвратително. Тези дечица, откраднати от циганите по островите на Архипелага, са обучени от тях на този срамен занаят и след това разпродадени според дарбите и лицето им на доста извратени господари, за да плащат този вид услуги със злато. Побързах да ги отпратя, като им дадох няколко дребни монети. Но сметнах за уместно да наредя на Жозеф да иде и да благодари на агата. Смятайки, че съм очарован от вниманието му, той ми изпрати в отговор китайските си кукли, чиито непристойности ме възмутиха не по-малко. Най-сетне Ибрахим в желанието си да изчерпа всички средства за турските развлечения ми изпрати своите акробати, които се биеха полуголи с опитомени мечки и се бореха всички като атлетите (304—305).

За да ти създам представа за нашия керван, направих една рисунка, която ти изпращам. Той се състои от 17 коли, теглени от биволи. Съвсем не знам как да нарека тези коли от страх, че наименованието гальота ще бъде много достолепно. Повечето прекарват това гръцко семейство и обкръжението му в Яси. Редът на движението е такъв: начело е един емир. началник на моите арабаджии, когото останалите почитат доста, тъй като зелената му чалма сочи, че той е от потеклото на Фатма, дъщерята на Мохамед. След това — турският ескорт на принца, който, предполагам, е сбирщина от просяци и разбойници, насъбрани по кръстопътищата на столицата. Следва неговата кола. Моята — веднага след нея; най-сетне колоната на обоза. Един от албанците от свитата на принца бе изживял едно слабо утешително развлечение. При един метеж в Смирна този нещастник бил набучен на кол. Колът бе излязъл от лявата му страна, видях белега му. След три часа с това ужасно изтезание другарите му бяха дошли да го освободят и по чудо

той не бе умрял. Прощавам му, че вярва в предопределението си (305—306).

Ето ме в едно село, наречено Черно дърво[11], а съм само на 25 левги от Варна, при все че вървим от шест дни насам. Накарахме да помолят кехаята, който е чиновникът тук във всяка паланка, да намери квартира за пътниците.

Настаняват пътешественика в мизерна колиба, ниска и с разбит покрив.

Тези злощастни раи привикват още от детинството си да пълзят, като схващат така смисъла на тази османска поговорка: преклонената глава не я отрязват. Има обаче няколко къщи с хубав изглед. Но тукашните турци безмилостно ни бяха затворили вратите от страх да не забележим жените им. Не ти описвам местностите, земята, нито наименованията на произведенията. Сега е зима. Този сезон подобно на старостта лишава природата от красивите ѝ форми и я прави безинтересна. Срещаме един керван, който се състои от големци и търговци, отиващи във Варна. С какво възмутително презрение те приемат бедните гърци, които се стичат около тях. Не, не обичам тези мюсюлмани, те си придават суров изглед, като искат да представят мудността си за царственост. Колко това чувство е далеч от предизвикващата почит достолепност, бликаща от душата, а не от горделивостта. Мисля, че един турчин не се смее никога през живота си, и понеже само хората, които знаят да се смеят, знаят и да плачат, смятам османците за почти нечувствителни. Вечно с лулата в ръка, не я изоставят даже когато яздят. Ето защо Надир Шах[12] казваше на персите, за да ги насърчи в битка срещу турците: „Не се бойте от тези хора! Бог им е дал само две ръце, едната, за да си държат чалмите, а другата, за да придържат гащите си. Ако имаха трета, щяха да я използуват, за да носят лулите си."

Носията на българките е твърде изящна. Те вплитат в косите си няколко златни украшения и носят гривни, удивително дебели, от метал или от стъкло. Формата им е абсолютно подобна на тези, които са намерени при разкопките на Херкулан. Вкарват им ги още като са деца и те не ги оставят чак до гроба (308—310).

Продължавайки пътя си, дьо Лагард се оплаква, че в турските села не намира подслон и гостоприемство, тъй като местните турци за нищо на света „не биха отворили вратите си на един гяурин". Поради това пътниците страдат от тежката зима и се придвижват с големи трудности (310—312).

Ето ме най-сетне в Силистрия[13], т. е. между купища развалини и пепелища, свидетелствуващи за всички ужаси на войната, чиято жертва бе този обсаждан и изгорен град.[14] Няколко землянки, подпрени на развалините от бани и джамии, няколко нещастници, лишени от всичко и плачещи върху остатъците от печалните си жилища. В една малко по-обширна колиба Са-

7. Маршрут на Жак-Жан Жермен, барон Пьоле в 1826 г., ген. лейтенант Арман-Шарл Гийемино в 1826 г.

Серет
Галац
Исмаилов
(Исмаил)
Браила
Тулча
Терговист
(Търговище)
Хърсово
Л А Ш К О
БУКУРЕЩ
Кирлови
(Кълъраш)
Расова
Силистра
Олт
Юрсхор
(Гюргево, Джурджу)
Русчук (Русе)
Никополи
(Никопол)
Дунав
Систов
(Свищов)
Шумла
(Шумен)
Провадия
Варна
ЧЕРНО
МОРЕ
Габрово
Шипка
Хасът (Крън)
Кезенлик
(Казанлък)
Ески Зара
(Ст. Загора)
Пишманкьой (Разкаяне)
Карапунар (Гълъбово)
Куюнлу (Овчарово)
Пловдив
Симанлу
(Марица)
Арабаджи кьой (Коларово)
Мустафа паша (Свиленград)
Ебибше (Любимец)
Андринопол
(Одрин, Едирне)
Арда
СТРАНДЖА
Марица
КОНСТАНТИНОП
(ЦАРИГРАД, ИСТАНБ
Делчев)
Места
ТЕКИРДАГ
Родосто
(Текирдаг)
БЯЛО
МОРЕ

лих паша, млад и доста симпатичен генерал, бе наредил да премахнат почестите от бордея му, чиито неизмазани стени и големият под странно контрастират с бляскавата и многобройна свита, която го заобикаля. Ето картината на Силистрия, където ще отдъхна няколко часа (512)[15].

Увод, превод и коментар: *Б. Цветкова.*

[1] Биографичните данни за автора са по GDU.

[2] Може би има пред вид данъка „емляк", данък върху недвижимите имущества.

[3] Т. е. джизие.

[4] Султан Махмуд II (1808—1839).

[5] В същност това е княз Константин Брайковяно (1688—1714). След екзекутирането му Портата наложила в дунавските княжества режима на фанариотите, като поставила на престолите няколко фанариотски родове: Маврокордато, Гика, Мурузи, Ипсиланти и др. (Л. Е. Семенова. Русско-валашские отношения в конце XVII — начале XVIII в. М., 1969, с. 151).

[6] Гр. Яш, Румъния.

[7] Гръцка фамилия от рода Комнен.

[8] Митичен герой, син на Зевс и Антиопа, поет и музикант. Построил стените на Тива. Когато свирел, камъните се нареждали сами в градежа.

[9] Т. е. източноправославни.

[10] Вер. Суворово, Варненски окръг.

[11] Вер. Кокарджа, район Адамклиси, Румъния.

[12] Персийски владетел (1688—1747 г.).

[13] Гр. Силистра.

[14] През руско-турската война (1828—1829 г.) тук са станали големи сражения. След оттеглянето на руските войски българите, които ги подпомагали с оръжие в ръка, понесли турското отмъщение.

[15] Преводът е направен по изданието, чието заглавие е посочено под № 183 в библиографията.

ЖАН-ЖАК-ЖЕРМЕН, БАРОН ПЬОЛЕ /1826/

Роден е през 1777 г. в Тулуза (Горна Гарона). Доброволец през 1799 г., той израства бързо във военната йерархия, използуван в армията най-вече като военен инженер-географ. Достигнал чин дивизионен генерал, той участвува и в генералния щаб. Взима участие в Наполеоновите войни през 1800—1815 г.[1]

Сериозен познавач на военните и политическите проблеми в близкоизточната политика на Франция, Пьоле анализира в поместения тук мемоар отбранителните възможности на Османската империя в Европейския Югоизток. Този анализ свидетелствува за солидната осведоменост на автора в резултат на добре проучени източници или на лични наблюдения, събрани при пътуване из балканските предели.

За неговата политическа и военна осведоменост свидетелствуват и други негови публикации от 20-те години на XIX в. Тези проучвания очевидно са плод на активната френска политика във връзка с кризата на Балканите, предизвикана от гръцкото въстание и довела до Лондонската конвенция от 6. VII. 1827 г. между Франция, Русия и Англия. С тази конвенция Великите сили целели да принудят Османска Турция да даде автономия на въстаналите гърци.[2] *Напрегнатата политическа обстановка, която поставя пред европейските фактори и възможността да се преодолее неотстъпчивостта на османските управляващи среди чрез въоръжена сила, активизира естествено френските военни кръгове към подготовка на стратегически планове и военна информация.*

●

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТУРЦИЯ. КОПИЕ ОТ ЕДИН МЕМОАР НА ГОСПОДИН БАРОН ПЬОЛЕ, БРИГАДЕН ГЕНЕРАЛ, И ОБЯВЕН ОТ НЕГО ПРЕЗ 1826 Г.

След едно кратко въведение за установяването на Турция в Европа авторът на мемоара се стреми да разкрие обсега на Европейска Турция. После той бегло се спира върху различни географски райони от тази сфера. Когато говори за Сърбия, отбелязва, че тя е почти изцяло населена с гърци и че опира чрез Македония и Албания до Гърция (1—8).

След описанието на Влашко и Молдова се преминава към „Дунавската линия".

И Дунав, тази страшна защита, която природата даде на Османската империя, е в голямата си част обградена и премината от нейните (т. е. на империята, б. пр.) неприятели. Но тази внушителна по ширината на леглото си, по обема на водите си и по трудността на преходите си бариера (въпросната трудност доста намалява в много пунктове от островите, които изпълнят реката) е много по-малко изгодна, отколкото се предполага от гледище на общата посока на течението и най-вече от гледище на местоположението на Константинопол. Западната част на тази защита, създадена от Дунава и Сава, е по права линия, но е безкрайно отдалечена от Константинопол, докато десният ѝ край е много приближен до него. Три пъти е по-далеч [разстоянието] от Урма до Константинопол, отколкото до Силистра. Тази дясна част има при това едно голямо неудобство. То е, че от Ньорса[3] до Галац тя прави обширна извивка, която обхваща Влашко, навлиза дълбоко в България и центърът ѝ е към Търговист[4]. Така от тази централна позиция е застрашено цялото протежение на Дунава и с едно минаване на реката към Расова се пресича и заобикаля целия Долен Дунав. От това съображение владеенето на Влахия бе необходимо за Турция, за да поправи защитната линия на Дунава чрез компенсацията с Крапак от Черна до Серет.

Укрепленията по Дунава. Дунав е охраняван от множество повече или по-малко значителни крепости, разположени по двата бряга: Белград, Ньорсова, Видин, Орсава[4a], Никополи, Систова, Юрсхор[5], Русчук, Силистра, Расова, Кирлови[6], Браилов, Яша, Тулча. Един втори кордон с укрепления е малко по-назад от Зворник[7], Висерград[8], Ниса, Мустафа паланка, Дриновец, Мелховац[9] и най-сетне — Варна, пристанище и крепост на черноморския бряг. Между тези две укрепления се намира голямо незащитено пространство в частта, която най-много се нуждае да бъде укрепена. Това образува значителна празнина всред масата от укрепления по Долни Дунав и тази в Сърбия. Не трябва да се смята, че тези линии с укрепления са резултат от една обмислена защитна система. Тези крепости са се оказали там, където случаят ги е разположил. Навсякъде другаде това биха били мизерни укрепления или никой не би се решил да постави там гарнизон. Но те биха били упорито отбранявани от турците, свикнали твърдо да се съпротивяват до краен предел. Сега Белград, проходно място на Османската империя, обект на толкова остро съперничество между турци и австрийци, е окръжен от сръбска територия. Исмаилов е под властта на русите. Въпреки всички тези крепости Дунавската бариера е преодоляна и лесна за преминаване. Вече се отбелязва по Долни Дунав двойният ръкав, образуван от леглото му на север от Силистра и на изток от Галац. При този ръкав Дол-

ният Дунав може да бъде обходен и околностите на Варна биха били непосредствено застрашени, а отбраната на Дунав между Галац и Силистра ще бъде атакувана във фланг чрез десант при Исмаилов. Но този терен е много труден, изпълнен с планини, езера и наноси от Дунав. Там се намират две крепости, много близо по двата бряга на реката, включително Силистра и Варна. Това би могло да създаде друг отбранителен пояс с изкуствени и естествени препятствия, които биха послужили за ъглово укрепление на България в тил на линията на неприятелските операции. Те биха подсигурили дясната страна на отбраната.

Планината Хемус. Отсам Дунава Турция притежава втора отбранителна линия, не по-маловажна, останала непокътната: това е планината Хемус, или Балканът, който се свързва с планините в Босна, насочва се от запад към изток и изцяло покрива Румелия и подстъпите към Константинопол с началото на Архипелага. Проходите през тази верига са редки и трудни, следователно подходящи за защита и отбрана. Най-големите спънки след трудностите на терена се състоят в липсата на хранителни продукти. Срещу Черно море тази верига се разделя на два големи клона. Единият от тях се насочва към Константинопол, другият — към устието на Дунава. Така този последният клон, продължен от голяма верига, е напречен на течението на реката и по-непосредствено прикрива хинтерланда на Константинопол, опирайки се от едната страна на морето и крепостта Варна, а от другата на планината Родопа. Въпреки че е благоприятно разположена в целостта си с оглед отбраната на столицата, дясната ѝ част предлага повече предимства поради това, че главните комуникации се събират около укреплението на Шумла, където бяха на два пъти спрени победоносните руски войски. Назад предпланините и планинските реки на западния склон предлагат паралелна отбрана, толкова по-добра, колкото е по-стръмен и по-труден този склон. Веригата на Странджа сама прикрива хинтерланда на Константинопол.

Към левия край на линията на Хемус различните притоци и предпланини на Маричиния басейн, различните дефилета на тези долини увеличават дотолкова отбранителните възможности, че атакуващите сили ще бъдат заставени да направят дълъг завой, за да стигнат Константинопол. Те биха били принудени да преодоляват и още трудности, които им противопоставя планината Текери (8—12).

Тук авторът на мемоара излага някои свои виждания относно възможностите за атака на Константинопол и главните линии за неприятелски операции срещу Турция. Той изброява най-важните комуникационни връзки, идещи от Европа към столицата, по които може да се извършат евентуални военни операции или въстанически действия: 1) През Белград — София — Одрин — през басейните на Марица; 2) Букурещ, Гюр-

гево — Одрин, където се слива с първия път; 3) Оршова — Видин — Габрово, който оттук се слива с втория път; 4) Силистра — Одрин и пр.; 5) Хърсово или Исмаил-Провадия покрай морето на разстояние 8—10 левги — Одрин, свързва се пак с другия път там.

Друга мрежа от комуникации, която можела да служи само на гръцките и албанските въстаници откъм бреговете на Вардар, започва от Морея (Пелопонес) или от Албания. Тя върви покрай морето, прекосява устията на Понто[10] и Серумо[11], височината Завала, Места, планината Текир и крепостта Родосто. От Солун до Цариград има най-малко 140 левги (12—19).

Задна отбранителна основа на Балкана. Ако Турция би била едновременно атакувана от морейците[12], сърбите и албанците, крайно необходимо е тя да съсредоточи войските си по билото на Балкана и на Шуменските възвишения, прикривайки лявата си страна чрез Вардара, Понто или Неврокопската планинска верига. В процеса на съсредоточаването те събират войските си, увеличават силата си чрез заетата позиция и се освобождават от всякакъв страх от вътрешните си неприятели. Теренът се поддава отлично на тези последователни съсредоточения и им предоставя множество допълнителни и чувствително различни по степен бази".[13] (19).

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

[1] Биографичните бележки са по досието на Пьоле в Archives de l'armée de terre, Paris.
[2] По-подробно за това вж. у С. Дамянов. Френската политика на Балканите (1829—1853), с. 16 и сл.
[3] Изопачено от Нова Оршова, Румъния.
[4] Изопачено от гр. Търговище във Влашко, СР Румъния.
[4а] Изопачено от гр. Оршова (Стара Оршова).
[5] Изопачено от Гюргево, Румъния.
[6] Изопачено от Кълъраш, Румъния.
[7] Изопачено от Зворник, гр. в Босна, СФРЮ.
[8] Изопачено от Вишеград, Херцеговина, СФРЮ.
[9] Изопачено от Медковец, с. в Михайловградски окръг.
[10] Античното име на р. Струмица.
[11] Изопачено име на р. Струма.
[12] Населението на Пелопонес, най-вече гърци.
[13] Преводът е направен по оригинала — ръкопис на Archives de l'armée. MR 1619 24.

ГЕН.-ЛЕЙТЕНАНТ АРМАН-ШАРЛ ГИЙЕМИНО /1826/

Роден е в 1774 г. в Дюнкерк. Започнал военната си кариера като доброволец от девети батальон на Националната гвардия (1789) и достигнал до чин ген.-лейтенант, член на ген. щаб на армията. Участник в редица войни на Франция, той е назначен за посланик в Цариград от 1823 г. нататък. Особено енергична дейност развива в Турция по време на руско-турската война от 1828—1829 г. с цел да внуши на турските ръководни кръгове отстъпчивост пред Русия, за да не се допусне пълно тържество на руското оръжие и влияние в Близкия Изток. Едновременно с това Гийемино провежда усърдно и ловко друга линия във френската политика спрямо Турция — стремеж да се спечели разположението на Русия с оглед замисленото от Франция завладяване на Алжир.

Гийемино умира през 1840 г. в Германия.[1]

В началото на 1826 г. Гийемино пътува през Източна България, като посещава Стара Загора, Казанлък и Габрово. В краткия си пътепис той отбелязва най-характерното за пропътуваните места. За разлика от други той е осведомен добре за българския характер на областта.

●

ПЪТЯТ ОТ АНДРИНОПОЛ ДО РУСЧУК, ИЗВЪРВЯН ОТ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ ГРАФ ГИЙЕМИНО ПРЕЗ ФЕВРУАРИ И МАРТ 1826 Г.

От Андринопол до Мустафа Паша — 4½ [часа] равнина. Мустафа паша има воденици отсреща и малко по-горе на 2 часа е Ебибше[2]. Половин час след мелницата напускаме долината на Марица, изкачваме се по възвишенията; вървим по билото им, откъдето се вижда долината на Сазласу вляво и се стига до Арабаджикьой три часа след като оставяме Марица.

От Арабаджикьой — в Коюнлу[3] на един час път, като се заобиколи възелът хълмове вдясно. От Коюнлу в Симанлю[4] — 1 час и ½. Симанлю е на една река с достатъчно вода, за да кара две воденици. След половин час се стига до долината на Сазласу, широка половин левга и се върви нагоре по реката до мяс-

тото на четвърт час път от Карапунар, където се преминава по дървен мост. Тя може да кара осем воденици.

Карапунар[5] е на два часа от Симанлю. От Карапунар до Пишманкьой — 2½.

23 февруари

Целият този ден е по възвишенията, чиято най-висока част е между Арабаджик и Коюнлу, пътят е проходим за местните коли и за артилерия.

24 февруари

От Пишман до Чалъкьой — ¾ ч. Леко възвишение. От Чалик започва равнината на Ески Зара, която е пет левги широка на това място и е съвсем равна. Това е котловина, заравнена от наносите.

На час и половина от Чалик се прекосява река при една воденица на един час оттам. Оставя се наляво на 10 минути оттам селото Анджикьой[6]. Един час след това се минава през Чингян искелеси[7] и 1 час по-нататък се прекосява друго като него. Оттам има само четвърт час до Ески Зара.

Ески Зара е голям и богат град с 19—20 хиляди души, почти всички мюсюлмани. Тя е разположена в подножието на невисока верига, която отделя котловината ѝ от тази на Тунджа. Водите на двете котловини се събират на около два часа под Ески Зара. От едната към другата се преминава след цял час изкачване през един проход, прекосява се в продължение на четвърт час по едно плато и после се слиза в друг проход три четвърти час. След това се преминава Тунджа по добре направен каменен мост и човек е вече в котловината на тази река или на Кезенлик. Тя е равна, с наноси и може би е 1—2 левги широка и 12—14 дълга.

От моста в Кезенлик на три часа и половина се преминава през едно село, на един час път преди пристигането.

25 февруари

Кезенлик е богат и красив град. Трябва да има 15 000 жители, почти всички мюсюлмани, котловината му е много плодородна и сносно обработена от българите, чиито села са в подножието на планината. От Кезенлик се върви два часа в равнината, като се минава диагонално към планината. В подножието ѝ се стига до селото Шипка, след като се прекоси с. Ханкьой[8] на половината път.

От Шипка се изкачвам два часа по стръмен наклон, който лъкатуши по предпланината, стига се после до прохода, един от най-високите в Балкана, после се прекосява в течение на четвърт час едно вълнисто плато. След това се слиза по обратна страна напряко и по-бавно, отколкото при качването в течение на два часа и половина до брега на една река, от която

извира Янтра. Върви се покрай нея два часа до Габрово, прекосява се два пъти по каменни мостове. Този път, който в момента е проходим само за коне, лесно ще стане такъв и за артилерия, защото планината е с рохкава пръст и би станало винаги много бързо. Но поради това, че [пътят] се придържа близо до билото, няма опасност да ги затрупа със снежни лавини. [Снегът] впрочем не трае повече от четири месеца в Балкана. Габрово е с 2—3000 християни.[9]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров*

[1] Биографичните данни са взети от личното досие на Гийемино. Archives de l'armèe de terre, Paris.
[2] Изопачено от Хебибче, Любимец, Хасковски окръг.
[3] Изопачено от Куюнли (Куланлии), Овчарово, Хасковски окръг.
[4] Изопачено от Сеймен, гр. Марица.
[5] Изопачено от Карабунар, гр. Гълъбово.
[6] Изопачено от Ханджикьой, изчезиало село в Старозагорски окръг.
[7] Село със същата съдба.
[8] Изопачено от Хасът, дн. с. Крън, Старозагорски окръг.
[9] Преводът е направен по оригинала-ръкопис на Archives de l'armée de terre, MR 1619 I.

Ж.-Г. БАРБИЕ ДЬО БОКАЖ
/1828/

Роден е в Париж през 1793 г. Син е на бележития френски географ Жан-Дени Барбие дьо Бокаж (1760—1825). Бащата е автор на внушителен брой изследвания по география, на множество карти и атласи. Той е основател на Френското географско дружество и член на Френската академия. Единият му син — Ал.-Фр. Барбие дьо Бокаж, се занимава също с география и е автор на изследвания по историческа география. Ж.-Г. Барбие дьо Бокаж поема също по бащиното си поприще и стига до поста географ при Министерство на външните работи на Франция. Бил е професор в Сорбоната, член на Географското дружество и на други научни дружества. Автор е на редица трудове по география и на географски и военни карти.

Настоящото описание свидетелствува за солидната му подготовка и осведоменост на географ, който доставя данни за военностратегическа информация.

●

ОПИСАНИЕ НА ГРАД ШУМЛА И ОКОЛНОСТИТЕ МУ С ПРИЛОЖЕН ПЛАН, ИЗЯСНЯВАЩ ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОБСАДИТЕ НА ТОЗИ ГРАД ОТ РУСИТЕ В 1774, 1810 И ПО ВРЕМЕ НА НАСТОЯЩАТА ВОЕННА КАМПАНИЯ, ОТ Г-Н Ж.-Г. БАРБИЕ ДЬО БОКАЖ

Днес, когато руските войски преминаха Дунава и се намират в подножието на Балкана пред крепостта Шумла, сметнахме, че няма да е безполезно да [поднесем] на вниманието на тези, които следят политическите и военните събития на Изток, едно описание на тази крепост, опора на османоките владения, която неведнъж е [възпирала] настъплението на русите и е спасявала империята.

Приложили сме и изложение за обсадите, които този град претърпял и които за щастие е преодолявал досега.

Първият от тези разкази е извадка от труда на Васиф ефенди, който в 1774 г. е играл [известна] роля при преговорите с Русия и оттогава е работил върху летописите на Османската

империя. Ние сме го извадили от превода, който е дал г-н Косен дьо Пърсивал на една част от тази история*, чието значение днес е очевидно.

Вторият е подробно изложение на обсадата на Шумла от русите в 1810 г., което дължим на една личност, чиновник в турския лагер при великия везир Кьор Юсуф паша, който благодарение на положението си е успял да наблюдава и опознае всичко, станало при тези обстоятелства. Този разказ е бил поместен в един труд, който не е имал продължение и е бил слабо разпространен, така че остава, тъй да се каже [донякъде], непознат за голямата част от читателите.

Към описанието на паметниците и укрепленията на града и околностите му, което предшествува тези бележки, е приложен план, частично умален от чертежа, изготвен по заповед на великия везир Кьор Юсуф в 1810 г., в мащаб 13 : 100 000 (тринадесет към сто хиляди) и където разстоянието между всяка батарея е отбелязано в метри. [Този план] дължим на същия този доктор Залони, тогава лекар на великия везир, понастоящем пенсионер във Франция. А изгледът на Голямата джамия е нарисуван от един немски офицер. Понеже доктор Уолш** и други пътешественици са публикували някои подробности върху този град, ние сметнахме, че е необходимо да ги използуваме и да се опитаме да съберем наедно всички сведения, които притежаваме за това днес толкова интересно селище.

През 1385 г. (787 по Егира) Шумла паднал под властта на мюсюлманите.[2] Крепостта се предала на везира на султан Мурад I, Али паша, или Кара Али, син на Хайредин паша.*** Оттогава до края на миналия век това е място без каквото и да било значение. Днес то придобива огромен интерес като театър на събитията, които са ставали и стават в него в момента.

На два пъти руските войски са се приближавали до това укрепление и сега за трети път се появяват под стените му, но без да могат да проникнат отвъд. Първия път Румянцев е бил принуден да се оттегли;[3] втория път Каминской след кърваво сражение не постигнал по-голям успех.[4] Въпреки че Шумла съумява да окаже известна съпротива на русите, малко вероятно изглежда тя да е удържала дълго срещу дисциплината и силите на добре командуваната руска армия. Хюсеин паша, комуто Портата възложила военното командуване, не пренебрегнал нищо при подготовката на отбраната; султанът му изпра-

* Вж. Prècis historique de la guerre des Turcs contre les Russes, depuis l'année 1769 jusqu'á l'année 1774; прев. M. C. de P..., 1882, I vol. in 80.

** Вж. „Le Globe", „Le journal des Voyages". „Bulletin de la Sociètè de gèographie" № 36, Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne par R. P. J. Boscovich, 1762.

*** У Vassif effendi, прев. M.C. de P. b Dict. de géogr., се казва, че Али ша е на везира на Мурад II и че става господар на крепостта Шумла през 1942 г.

ща непрекъснато (подкрепления) войскови части, муниции и артилерия. Но главната надежда и истинският заслон, на който турците разчитат най-много, е планината Хемус, или Балканът, който те наричат Емине даг и който представлява за империята им естествена [защитна] крепост. Тази планинска вреига, която отделя столицата от равнините, напоявани от различни реки, вливащи се в Дунава, се проточва на едно разстояние от около 500 мили (160 — до 170 левги) — от Венецианския залив до Черно море; ширината ѝ, включително с резките изменения в релефа, който тя образува на север и на юг, трябва да е 100 мили (около 30—35 левги). Тя се състои от поредица хълмове, които се извисяват внезапно на голяма височина в планини, почти недостъпни откъм страната на Дунава и които следват хоризонта по права линия, прилични на обширна стена, постепенно издигаща се до облаците. От южната страна първата поредица се състои от доста ниски планински вериги. Обширна равнина образува от тях плато и се простира до по-горната верига, която е широка не повече от 25—30 мили (около 8—10 левги). Тези планини са прорязани от големи равнини с български села и покрити с добитък и житни ниви. Самата дума Балкан означава трудно проходими проломи. Действително поради стесняването на клисури и долини тази верига представлява много по-страшна преграда, отколкото всички крепости, построени преди от човешка ръка. По протежението на тази колосална крепостна стена се наброяват само пет достъпни прохода, единият от София за Пазарджик, два от Търнова за Казанлък и Селимние* и два от Шумла през Карнобат и Хайдос. Първите три водят към Андрианопол, другите два директно за Константинопол. От тези последните пътища най-тежък е този от Търнова, който прекосява най-издигнатите и непристъпни точки на веригата. Пътят от Хайдос е много оживен, разкъсването на планината дава повече възможности за изкачване, отколкото където и да било другаде. При все това нито един от тези проходи не изглежда непроходим за турските войскови части. Обаче разчитайки на естествената укрепеност на тази планинска верига, те не са укрепили почти нито един от тези проходи.**

„Между Дунава и Балкана, казва доктор Уолш, единственият сезон през годината, благоприятен за военни операции, е пролетта: тогава този край е извънредно красив и със здрав климат, изворите и реките дават мека и приятна питейна вода,

* Град на южния склон на Балкана. Има около 20 000 жители, почти всичките българи. Произвеждат се различни стоки, които са много търсени като прости вълнени платове, пушечни цевн с нарези отвътре, много ценени при турците. В [този град] се приготовляват големи количества розово масло и огромни площи са предназначени за отглеждането на това цвете.

** Вж. труда на д-р Уолш и откъсите, дадени в „Le Globe", Journal de Voyages, Bulletin de la Société de géographie и в „Annales des Voyages".

тревата и фуражът са изобилни, въздухът е лек и здравословен. Но с настъпването на лятото реките пресъхват, растителността изчезва, остава само една безплодна, изгаряща почва, изсушавана през деня от слънчевия пек и опасна през нощта от студената изобилна роса; всяка някогашна и модерна армия, която е воювала в България през този сезон, е изпитала тези лоши климатични условия. Да се премине през зимата с армия тази планинска верига е още по-трудно осъществимо начинание. Тресавищата, препълнени от дъжда, не могат да издържат тежестта на обозните коли или артилерията. Урвите, препълнени от снега или пороищата, които, спускащи се от планините, могат да се прекосят само по люлеещи се дървени мостчета, които заплашват да се срутят; многобройните проломи, които могат да бъдат отбранявани от шепа хора срещу цяла армия, са също така естествени крепости. Зад тях турците се сражават с толкова енергия и упорство; разпръснатите села, които не предлагат нито подслон, нито подкрепление, всичко това са препятствия, които самите руси добре познават. При последния си поход те превзеха цялата страна от Балкана до Дунава с изключение на Варна, Ниш и Шумла, където турците се бяха укрепили. Те имаха около 100 хиляди души изцяло екипирани долу в равнината и при все това никога не се решиха да я изкачат, с изключение на няколко казаци мародери, които прекосиха веригата и едвам тръгнали, веднага се върнаха.*

В подножието на тази верига, която служи за крепост на Османската империя, на ъгъла на една долина, на северния склон се намира Шумла или Шумна (тъй като се употребява и едното, и другото), където султанът е трябвало да направи първото си голямо спиране. В съседство с този град планините образуват амфитеатър. В подножието му започва обширната равнина, която се простира до Дунава на север и до Черно море на изток.**

* Вж. труда на д-р Уолш и откъсите от „Le Globe", „Journal des voyages" и „Bulletin de la Société de géographie".

** България, както повечето други провинции на Османската империя, е все още слабо позната. Първите събрани сведения [за нея] дължим преди всичко на отделни пътешественици, които, колкото и несъвършени да са, представляват голям интерес. Може би един ден, ако имаме възможност да обиколим тези места, ще можем да ги изследваме по-усърдно и впоследствие да хвърлим известна светлина върху много факти от историята на средновековието, за чието обяснение познаването на терена е абсолютно необходимо. Разположена между Дунава и северните разклонения на Балкана, България се простира по протежението на Дунава от вливането на Тимок над Видин до устието на първия (т. е. Дунав, б. м.) в Черно море. Дължината ѝ е приблизително 550 мили (около 120 левги), а ширината ѝ от 40 до 50 (12 до 15 левги). Тя е разделена на много пашалъци, на санджаци и на голям брой кази или окръзи, управлявани от аяни или аги. Тъй като не сме си поставили за цел да разглеждаме подробности около всеки един от тези санджаци и окръзи, ще минем по-нататък към описание на града Шумла, най-интересното за опознаване място.

Шумла, главен град на окръга, или на едноименната каза, административно подведомствен на санджака Силистри, е един от главните градове на България, на 86 часа път от Константинопол и на 10 от Русчук.* Той представлява най-пряката връзка между Влахия, Молдавия и столицата на Османската империя. Като военна база това е пунктът с най-голямо значение за Турция, тъй като това е центърът, където свършват всички пътища към дунавските крепости и откъдето започват тези, които се отправят към Черно море и към вътрешността — единият води за 20 часа до Силистри, другият до Варна за 16 часа.** Само 10 часа са до Осман базар и 24 — до Исмаилия на запад.

Разположен на склона на една от предпланините на планината Хемус,*** от чиято главна верига е отдалечен на 3½ часа път, градът Шумла е построен отчасти в една долина и се опира на склона на две планини, които образуват нещо като фуния или по-скоро залив.**** В средата теренът е прорязан от малки долини и хълмчета. Главната долина се простира от запад на изток и на един час и половина път се издига постепенно и незабелязано. Тя може да се забележи само откъм страната на Стража***** поради планините, които я заобикалят почти отвсякъде и които закриват гледката; тези много високи предпланини, изцяло покрити с гъсти непроходими гори, особено за една армия представляват естествено укрепление, което от много страни заслонява града от нападения от много посоки, тъй че с някои съоръжения откъм страната на равнината градът може да устои дълго време на обсада. Всред долината кротко тече една малка рекичка, която, образувана отначало от пороища и извори, достига равнината и смесвайки водите си с тези на много други потоци, се влива в Кючук Камчик[6] (Малък камшик)******. В най-голямата си дължина, т. е. от Кьошклер капусу (Вратата на кьошкьовете) до Варна или Урду капусу (Варненската врата, или Вратата на лагера) гр. Шумла е дълъг 5 014 турски аршина,******* а дължината му, взето от Чум-

* Шумла е на 15 мили геогр. ширина от Адрианопол и на 16 от Русчук, като се мине през Разград, откъдето е най-добрият път (Gugomos, Reise und Fragment, Landshut, 1812 .

** Пресмятат се 10 мили геогр. ширина от Шумла до Силистри и 10 от Шумла до Варна (Gugomos, Reise und Fragment, Landshut, 1812).

*** Основата на Балкана е от мрамор и варовиков камък.

**** Мнозина от нас, казва Р. Бошкович[5], без да бяха споделили мислите си..., смятаха, че това място ще да е било голям морски залив, чието устие и няколкото острова изглеждаше като че ли наистина бяха съществували и морето сякаш бе заело това пространство, изравнило дъното и подяло бреговете.

***** Село на 22 минути разстояние на север.

****** Малък Камшик — назован така заради множество завои, които образува реката.

******* 3520 френски метра. Турците назовават три мерки като „аршин". Първата и най-голяма е „бина", или „мимар аршини" (строителна стъпка); с нея си служат често като мярка при маршрути; дължината ѝ е 708 мм

лекджилер капусу (вратата на грънчарите) до Страза капусу (вратата на Страза) — е 2842.* Разделя се на горен и долен град, първият е населен с турци, вторият — с евреи, арменци, гърци и пр.

В този град, днес толкова значителен и известен със занаятите и индустрията си, живеят много търговци; в него има предачници, работилници за коприна, дъбилни, леярни за мед, които в 1762 г. са били под ръководството на един грък; произвеждат се много турски дрехи от сукно, които се изпращат в Константинопол и другите големи градове на империята. Кинкалерията, грънчарските изделия и виното са все още основните стоки на търговията му (на града, б. пр.). Медникарите и тенекеджиите, които се считат за най-изкусните в цяла Турция, са достигали до много голямо съвършенство в изкуството си.

По времето, когато става мюсюлмански център, т. е. през 1385 г.**, Шумла е била само едно село от 7—800 къщи. Благоприятното разположение на града, здравият въздух, който се диша, и качеството на водите са привличали много пришълци. Населението му, което, общо взето, е от здрав произход и сред което се забелязват твърде възрастни хора, може би възлиза на около 30 000 жители.*** В 1810 г. те са били разпределени в 4000 къщи, от които 750 — обитавани от българи, 46 — от арменци, 38 — от евреи и останалите — от гърци или турци.

Всяка подчинена народност, позната под името „рая"****, живее в отделни обособени места или квартали, в които се намират нейните храмове и черкви, също както [в] целия Изток и дори в много европейски държави т. нар. „чингянет"***** цигани скитници, които обикалят мюсюлманските провинции и за които едни считат, че са по произход от бреговете на Инд, а други смятат, че са дошли от вътрешността на Етиопия. Броят им е толкова малък, че те се смесват с другите жители. При все то-

или две стъпки, два пуса, 2 линии и $^1/_4$. Другите две мерки са „чоха аршини" (сукнена стъпка). Тя е около 672 мм или 2 стъпки и 10 линии и служи за измерване на платове. Третата, известна под името „ендазе", е най-малка и е почти 648 мм или една стъпка, 10 пуса и 9 линии.

* Около 2000 френски метра. Д-р Уолш казва, че обхваща 3 английски мили на дължина и 1 миля на ширина. Законната английска миля е $69^1/_2°$, равна на 826 тоаза или 1 609 м$^9/_{10}$.

** Според Васиф ефенди.

*** Други ги изкарват до 60 000 души. Вж. „Le Globe". Васиф ефенди набройва там 4—5000 семейства. Гюгомос казва, че го уверявали, какво там имало 40 000 жители, но добавя, че се съмнява много в това. Отец Бошкович казва, че са му преувеличили с повече от половината населението на този град, като са изкарали броя на къщите, населени с гърци, по-голям от 15 000 души, а това на еничерите — повече от 4000 души (Voyage de Constantinople en Pologne).

**** Тази дума следва да се пише „реая". Така назовават всички поданици на султана, които не изповядват мюсюлманската религия и плащат харач или поголовен данък.

***** Вж. Histoire des Bohèmiens от Grellman; Maltebrun, Prècis de gèographie, t. 6, p... et suiv.

ва са им отредили, както в другите градове, място за строеж, което образува отделен квартал.

КВАРТАЛИ

Различните квартали на Шумла, прорязани от много мръсни и тесни улици, често криволичещи, са 27 на брой и повечето от тях са взели името на някоя джамия, разположена в тях.

Пилидж-Хаджи махалеси (Квартал на поклонника Пилидж) е взела името си от една джамия, разположена в чертите на този квартал.

Ючбунар* махалеси — Квартал на трите извора.

Кузу-оглу махалеси (Квартал на Кузу-оглу) е получил също така името си от една джамия.

Чифлик махалеси — Квартал на чифлика — наречен така несъмнено по името на малък полски чифлик, който отначало е бил единствен там и около който по-късно са били построени някои постройки, които вкупом са образували и квартала. За отбелязване е изолираността му от останалите части на града и местоположението му, което е, така да се каже, сред полето.

Топракли махалеси — Квартал от пръст.

Кале махалеси — Квартал на крепостта.

Равана махалеси — Квартал Равана, разположен между едноименни укрепления.

Чифте хамам махалеси — Квартал на двойната баня, в който има баня с това име.

Сарай махалеси — Квартал на сарая, разположен в близост до седалището на валията, което съществува под името „паша капусу“** на границата със Сунтур хамам махалеси.

Ермени махалеси — Квартал на арменците.

Чингяне махалеси — Кварталът на циганите е недалеч. Съвсем на запад в подножието на планината са Текие махалеси — квартал на манастира, и горе, в покрайнините на града — Квартал на евреите — Чифут махалеси — (квартал на лошите), термин, изразяващ презрението на турците спрямо еврейската нация, чието древно име е „яхуди“***.

Ески махалеси (Старият квартал) бележи с името си

* Пише се „бинар“, което се произнася и като „бунар“.

** Така се нарича седалището на пашите и по-специално онази част от сарая им, където се намира кехаята или заместникът и където са канцеларите на администрацията.

*** Някои твърдят, че това име е дошло от арабски и се основава на това, че с него се назовава понякога този народ в събирателна форма „худ“, което не е нищо друго освен „хайед“ и означава „получаващ“. Други пък го изкарват от изопаченото име на пророка „Ход“, божи пратеник.

разположението си в близост до главните паметници и гробища първоначалното образуване на Шумла.

Орта махалеси — Централен квартал — наречен така според разположението си преди уголемяването на града.

Солак* махалеси — Квартал Солак или Левам, носи името си по името на една джамия, не много отдалечена от валийския сарай.

Шейх Мустафа махалеси — Квартал на Шейх Мустафа е взел името на една джамия, чийто основател се е наричал така.

Чарши** базари махалеси — Квартал на пазара; това е кварталът на търговците.

Думдар*** махалеси — Квартал на джамията на Думдар.

Чумлекджи махалеси — Квартал на грънчарите. Името му достатъчно добре показва каква прослойка го обитава. Има една джамия и една градена врата, които се наричат така. Тази врата води към Бешик таш (Камъкът на люлката) и оттам в планината.

Козлук махалеси — Квартал на орешаците. Той е най-обширният в града; през него минава една от красивите улици, която свършва до сарая на агата, ага капусу.

Келисе махалеси — (Квартал на църквата) е предимно обитаван от православните — българи, които са построили своята митрополия и разположили гробището си в покрайнините на този квартал. Броят им е значителен, те заемат още Коста махалеси**** (квартала на Константин), всред който има българско гробище, както и черква, чието име е останало неизвестно.

Останалите квартали са: Шир Сик махалеси, Шейх Синан махалеси (Квартал Шейх Синан), Шейх Пири махалеси (Квартал Шейх Пири), чийто произход, мисля, ще бъде трудно да бъде изнамерен, освен ако не се припише (както този на Шейх Мустафа) на някой вакъф.

Кошук йоли е един огромен площад. Той се превърна в главна квартира на еничерите, които по време на обсадата от

* Солак — под това име съществувал еничерски отряд. Те придружават пеша султана, когато излиза за церемония.

** Чиар су, произлиза от персийски, означава точно „четири страни". Това име се дава на площадите. После, понеже пазарите стават по площадите, това местно име става име на самия пазар. Така те почти всички се обозначават с името „чарши".

*** Думдар, т. е. ариергард. Често се случва да се даде това прозвище на командуващия началник. Оттам името Думдар паша. Думдар има и друга етимология, която звучи „звучен" „идващ звук", Дум е звукът на барабана, а „дар" на персийски значи „който пази, носи със себе си". Така се е казвал един от сиювете на Осман I (вж. Кантемир)[8].

**** Гърците си служат някога със съкращения, дори и при личните имена и често казват на Константин — Коста или Костаки.

1810 г. от русите са опъвали палатките си на това място. Те използували бъркотиите, които войната винаги докарва, злоупотребявайки със силата, която им давала тяхната численост, за да тиранизират и оскърбяват по всякакви начини нещастните раи, намиращи се в града. Русите отправили към това място няколко от своите батареи и хвърлили много бомби, но без да причинят много щети. Къщите са главно ниски, почти всичките всред двор и градина, построени и разпределени по същия начин, с по една беседка с решетка отпред.

Пътникът не намира на това място никакъв хан* и щом пристигне, той кара да поискат квартира от градоначалника. Той го настанява при някой „рая", комуто се плаща бакшиш** за направените разноски.

Крепостната стена на града включва освен гробищата обширни парцели: едни, засадени с лозя и дървета, се наричат баглар (лозя); други, предназначени за обработка, се наричат „бахче" (градина). На тези места отива мюсюлманинът, който обича да съзерцава природата, отива през лятото да вкуси сладостите на почивката, под сянката на няколко китки дървета, които му предлагат едновременно заслон в полето и приятна разходка. Сред тези места за разходки се забелязва особено „Чауш*** оглу Кору (гора на сина на чауша или по-скоро Чауш оглу), разположена близо до квартал Текие. Съществуват още и други, но те са вън от града; ще го отбележим, когато говорим за околностите на Шумла.

* Ето описанието, което отец Бошкович прави на една от най-красивите гръцки къщи в града: „Къщата е дървена, каквито са всички, с ниска и тясна портика, зад която има няколко стаички с прозорци само към самата портика. Тази къща е обаче на два етажа, долният служи за леярна. Отгоре е салон за разговорн, мобилиран със софи или канапета по ориенталски, с изящни рогозкн отдолу. Възглавниците, макар и по турски вкус, бяха добре избродирани. Колкото и бедна да беше тази къща, увериха нн, че тя е най-хубавата, която местните гърци притежават, и в нея отсядат всичкн министри, когато минават [оттук].

** Това е съвсем безплатен дар, но толкова наложен от обичая, че е необходимо да дадеш такъв вид възнаграждение и на най-незначителното лице, с което би си послужил. Това [възнаграждение] се повтаря твърде често, но въпреки това неохотно биха го отказали.

*** В Турция се срещат много хора с имената на сана си нлн на саиа на родителите им; само че при втория случай те добавят думата „син"; така са „чаушоглу (син на въвеждащия), кафтанджиоглу (син на търговеца на кафтани), „хаджиоглу" (син на поклонника). Прякорнте са също доста чести между турците и стигат дотам, че замеият имената на тези, които са гн получили; завещават ги дори на децата си и на учрежденията, които са създали. Така именно се среща името Бекироглу (син на куция), Бекир джамиси (джамията на куция) и пр.

Паметниците във вътрешността не притежават нищо, което особено много да привлича вниманието; това са джамии, бани и чешми, някои от които са построени с особено изящество. Джамиите, изградени само от дъски, носят името месджит* (място за молитва, поклонение) и служат за обикновена молитва, но в петък вярващите са принудени да се прехвърлят в джамии или първокласните мюсюлмански храмове. От 37-те религиозни сгради в Шумла се открояват 7. Една от най-хубавите е джамията „Шериф Халил ефенди", построена в 1746 г. (1156 по Хиджра). След това идва Голямата джамия, разположена всред площада и от която има изглед в началото на това описание.

Джамията Кантемир** (Кантемир джами) е в квартала Пилиджи хаджи; наблизо се вижда едно жилище с доста красива външност, с градина; в началото това е било само един чифлик на Хасан ага (Хасан ага чифлиги). В другия край на квартала е джамията на поклонника Пилидж (Пилидж-хаджи джамиси), вакъф, Кузу оглу джамиси, Ова джамиси (джамия на равнината) е малко по-долу.

Мангалак джамиси (джамията на Мангалак) е дала име на една голяма и красива улица, която минава в околностите — Мангалак йолу (улица Мангалак). От името на Кала джамиси пък произлиза името на един цял квартал. На границата на еврейския квартал е Месджит джамиси и по-долу — Муезин*** оглу или Киарджик джамиси и Айгир джамиси (джамия на жребеца). По на изток, близо до кварталите на циганите и на арменците, се издига Реиз джамиси**** (джамията на Реиз). Ески джами (Старата джамия) се намира в едноименния квартал. В Солак махалеси има две джамии; тази, от която произлиза името му, Солак джамиси, и тази на Шериф паша (Шериф паша джамиси), в която се намира тюрбето, или гробът на тази личност.

Месджит-дебаг-хане (Малката джамия на дъбилнята) е построена от дърво. Орта джамиси (Средната джамия) е позначителна. Освен това име тя носи също името Саат джамиси***** (Джамия на часовника) поради един часовник, който се числи към нея и който мюсюлманите въпреки предразсъдъците

* Произнася се понякога и като „мескит".

** Необикновено е да се срещне джамия с това име, което е гръцко, т. е. на неверник.

*** Мюезин е този, който пее езана, или вероюто на мохамеданите и ги призовава на молитва.

**** Реис означава буквално „глава"; оттам произлиза това, че се дава името „реис" на този, който държи кормилото в плавателен съд и насочва хода на кораба. Министърът на външните работи в Константинопол носи обикновено титлата „реис ефенди"; като началник на писарите в канцеларията на Великото везирство го наричат „реис-ел-кутаб" (началник на писарите).

***** Такива часовници се срещат на някои места. Има един много

си и отвращението си към всичко, което идва от християните, не бяха се побояли да поставят за свое удобство.

В Сунтур хамам махалеси е една друга джамия, наречена Дебаг хане джамиси (Джамия на кожарската работилница), която, както кварталът Месджит по-горе, е заела името си от кожарската работилница, разположена сред тях. В същия квартал са и джамиите Ага джамиси (Джамия на Агата), Гюмюш ага джамиси (джамия на Гюмюш ага), или Мекиеме* джамиси (Джамията на съда), чието име сочи близостта ѝ със съда, където заседава като съдия моллата на града.**

В Сарай махалеси са джамиите Шеихоглу или Кавак джамиси (джамията на Шеихоглу или на Платана), Чукур джамиси (или джамията на ниското място), Куйдурмасъ джамиси и Азем Азимет джамиси.

В квартала Шеих Мустафа, прорязан от улица Шеих Махмуд-оглу (Шеих Махмуд-оглу йолу) са джамиите Шеих Омар (Шеих Омар джамиси), Ак-джамиси, бяла джамия и Месджит балаа джамиси, малка джамия, разположена на улица Шеих Махмуд оглу.

Съществуват три джамии в пазарския квартал: Чарши джамиси (джамия на площада или на пазара), Мурадие (джамия на Мурад), и Мушабакли джамиси. По-горе е джамията Думдар (Думдар джамиси) в едноименния квартал; а Чумлекчи джамиси (джамията на грънчарите) — в квартала на грънчарите. Намираме в Кузлук махалеси джамиите Сиркели джамиси (джамия на оцета), Кинали*** джамиси (Червената джамия), разположена в улицата Кузлукйолу (улицата на орешаците), Шериф ага-джамиси е разположена в края на улица Румелия (Румелийолу), която води към квартала на гърците.

На Кочукйолу се разпознава Такта джамиси (джамия от дъски), Бекир ага джамиси (джамия на Бекир ага), залепена за манастира или текето на алжиреца Хасан паша (Джезаирли Хасан паша Текиеси), където се намира тюрбето, или гробът на този велик везир. Недалеч оттам е Амбар**** или складът на местния господар; Залик оглу джамиси (Джамията на Заликоглу) не заслужава особено внимание.

Сред другите паметници на Шумла трябва да се отбележи

красив в Солун и турците поставиха един преди 1658 г. в паланката Татар Пазарджик в България.

* Хюнки[10] (декрет, присъда); оттам идва името „меккиеме", давано на съда на моллата, т. е. стаята или залата за заседания, където се пледират и решават делата.

** Молла — човек на закона. След като са изучили медресета или академии в Константинопол, тези, които се посвещават на тази карнера, биват изпращани в градовете на империята, където разглеждат всички дела с титлата „наиб" (наместник), кадия или молла — различните степени, през които се преминава.

*** Кина[11] е един вид червен прах, с който жените си боядисват косите.

**** Такива складове има в много военни крепости като Белград и др.

още Безистенът*, голяма каменна постройка, в която се влиза през две срещуположни врати и в която се намират дюкяните на най-богатите търговци. Те докарват там най-ценните предмети на търговията си, за да ги предпазят от огън, както и за да ги изложат пред погледите на купувачите.

Баните са извънредно многобройни в този град; те се отоплявят както в целия Ориент посредством паропроводи. Най-главните са Ески хамам (Старата баня); дала е името си на улицата, на която е разположена; Йени хамам — Новата баня, разположена в Козлук махалеси; Сунтур хамам (двойна баня), които дават — респективно всяка своето име на един градски квартал; Дебагхането, или кожарницата, е на малката рекичка, която прекосява града.

В отделни квартали са прокопани кладенци под името бунар (извор). Забелязват се тези на Зинджерли бунар (Верижен извор), Дирекли чешме (чешма на кола), наречена така поради конструкцията си. Водата се вади посредством приспособление с лост, разположено на върха на един кол и в краищата на който са закачени въжета или железни вериги. Едната от тях снема съда за вода, а другата служи за противотежест, за да повдига или сваля [съда]. Въпреки че другите кладенци не носят тези имена, те са при това всичките построени по същия начин. Някои от тях са предназначени за пречистването на мъртвите, които измиват преди погребението им.

Чешмите, обект от първа необходимост за мюсюлманите, са в изобилие във всички градове. Те им служат, за да правят своите абдести, или ритуални измивания, които трябва да извършват по няколко пъти на ден. Тези, които заслужават най-много внимание в Шумла, са Гази Ибрахим чешмеси (чешма на Ибрахим, победителят), Коджа чешмеси (чешма на Коджа) на големия площад Равана; Ага-баши чешмеси (чешма на Ага баши). Близо до джамията на Шеих Омар съществува още една друга чешма, чиято вода е лоша и възсолена.

Гробищата (Мазарлек)[12] са разпределени в няколко квартала. Намират се често близо до джамиите, но е по-обичайно днес да се пренасят мъртвите вън от жилищните центрове, особено в големите градове; тези тела, които са заровени в отделни трапове, заставят да бъдат отделени за гробници огромни пространства. Върху всеки гроб се издига надгробен камък, на който е отбелязано името и занятието на покойника и годината на смъртта му.

Тъй като мюсюлманите избягват да се смесват приживе с други нации, те са сметнали също така за необходимо да се отделят от тях и след смъртта си; съобразно с това се полагат грижи да се отпускат отделни гробища за всяка религия. По

* Безаздан — на персийски значи място, където се събират търговците.

такъв начин българите, евреите и арменците имат гробниците си на други места, които лесно се разпознават.

Намазгяхът, или параклисът, който се намира до вратата на грънчарите (чумлекджилер-капусу) е нещо като платформа, която се издига в средата на гробищата и често на пътищата. Поставя се един камък, обърнат по посока на Мекка и върху който са издълбани няколко сентенции от корана. Разположението на този камък показва на вярващия на коя страна трябва да се обърне, за да се помоли.

Сарайт на валията — Паша капусу (врата на пашата) е в центъра на града; дадено му е това прозвище по подобие на двореца на великия везир в Константинопол. Сарайт, в който е седалището на началника на полицията, носи същото име — Ага капусу (врата на агата); това здание е в Думдар махалеси, в края на улица Кузлук йолу. Няколко по-незначителни други сгради са пръснати из града. Още през 1810 г. се е забелязвал кьошкът на Кылидж Байрактар (байрактар, смел като сабята си) и този на Шейх Бекир ага; това са само места за почивка, където турците често прекарват деня в пушене на лула, пиене на кафе и в съзерцание.

ГРАДСКИ ПОРТИ[13]

От Шумла се излиза през 12 врати; една, тринадесета, затваряща се с решетки, е само изход за водите; имената на тези различни врати са*:

Кьошклер капусу (врата на Кьошковете), Даве баардан капусу — (врата Деве Баардан), Чумлекджилер капусу (врата на грънчарите), Таспжи капусу (врата на майсторите на тасове), Ченгел капусу (врата на ченгела), име на едно село; Орлу или Варна капусу (врата на лагера или на Варна), Казлар ова капусу (врата на Казлар ова), име на едно село, Страза капусу (врата на Страза), име на едно село; Керемид капусу (вратата на тухлите или на керемидите), Дурмуш кьой капусу (врата на село Дурмуш), Джума капусу (вратата на Джума или сборище), име на едно село; Зили баба капусу (вратата на Зили баба, име на едно село).

ОКОЛНОСТИ

Околностите на Шумла са разкрасени от многобройни и прекрасни места за разходка и градини. Под кастела, който се издига над града, е едно обширно и открито място, наречено Даг бунар (Планински извор), което става през лятото място за развле-

* Вж. разположението им върху плана.

чение: тече свежа и бистра вода, която вкарва в движение колелата на множество мелници. На неголямо разстояние от вратата на Чумлекджилер капусу се вижда една малка пещера с един кьошк, Гюле кьошк, откъдето излиза вода, смятана за най-добрата и най-здравословната в околността. Недалеч оттам е Бешчик таш (Камъкът на люлката), едно от най-приятните места за разходка. Като се покачваш обратно на север, попадаш на едно турско гробище.

Еврейският квартал се проточва до вратата на Кьошковете. Отсреща е градината Джем оглу с един кьошк и една чешма с доста добър външен вид. Изкачвайки се в планината, се стига до два кьошка с чешми, от които бликат струи вода, смесващи се с рекичката, чийто извор излиза от пещерата, наречена Ин бунар (пещерен извор). Мястото, откъдето избликва, е 8 пръста широко и 5 дълбоко. Водите му, обикновено много прохладни, изобщо не се изменят, в който и да бъде сезон, и заедно с другите потоци образуват един доста голям воден обем, който движи всички воденици на града. По на изток една друга пещера дава име на височината, на която е разположена: наричат я Планина на пещерите или на манастира, тъй като се твърди, че във вътрешността е установен един манастир. Днес това е една кошара, която турците наричат Магаре (пещера) и която може да побира 3000 овце. На това място именно през 1810 г. са станали първите схватки между руси и турци, близо до опасни пропасти, които придават на тази позиция повече преимущества. Тази височина е част от една голяма планина, която се издига над околностите и в подножието на която започва една малка равнина, почти цялата покрита с гори и прорязана от хълмове и потоци. След като се съберат, те вливат водите си в Кючук Камчик (Малкият Камшик). На входа на Закка дере, една от тези долинки, е разположено на няколко височини селото Страза. Населението му — половината турско, половината българско — се състои от 42 семейства; оттам до града разстоянието е само 22 минути ход пеша. Това колибарско село е пострадало много по време на нахлуването на русите през 1810 г.

Приближавайки се до Шумла, се върви в долината и покрай реката Генди дере, която се спуска към Текие дереси (долинка на манастира). За нея често се споменава в изложението за същата обсада. Отпред е гората на казармите Кишла курусу, вторият боен театър, окупирана последователно от две армии. Недалеч оттам се виждат още няколко турски гроба, издигнати през време на походите от 1771, 1773 и 1774 г., и до тях турско гробище с едно малко възвишение, наречено Санджак тепеси (Могилата на санджака), построена от зидария, покрита с пръст и трева. Този тип могилки са предназначени да носят свещеното знаме, което се поставя винаги в средата на лагера, близо до палатката на везира. На неголямо разстояние, на един

хълм, който се издига над батареите на Назир, русите издигнаха редут, който скоро напуснаха и след това дойдоха да го разрушат. На юг по пътя за Константинопол е селото Ченгелкьой (село Кука), най-много на половин час [път] от вратата, на която е дало името си.* В близост до него е един мост, където русите настанили едно военно поделение с цел да прекъсне съобщенията. Това село, състоящо се от 112 турски и български къщи, предлага в околностите си повече култури и разнообразие, отколкото Стража. На еидния от бреговете, вдясно между него и града, през 1810 г. великият везир е искал да нареди да построят един публичен дом, но той никога не е бил завършен и днес от него се намират само няколко запазени тук колони.

УКРЕПЛЕНИЯ[14]

Укрепленията на Шумла са неправилни. Този град е обграден от един дълбок ров и землени крепостни стени, издигнати за първи път по време на войната (1771—1774 г.). Великият везир Везир-Мухсин-заде наредил тогава да работят на тях в продължение на месеци. Ровът, който е бил издълбан тогава, е бил 12 лакти на ширина, 10 на дълбочина. Отзад са били построени землени укрепления, подкрепени от върбови пръчки, снабдени с оръдия. Защита им се осигурявала от редути, издигнати на определени разстояния, така че от този момент нататък градът придобил облик на военна крепост.

През 1810 г., когато големият корпус на руската армия се придвижва от Разград към Шумен и е принуден да отстъпи пред тази крепост, стените на града са били все още предпазени от каменни караулни помещения, немного раздалечени едно от друго и които могат да поберат 5—6 човека; но по-късно, за да са по-заслонени от атаките на неприятеля, са били изтеглени напред укрепителните съоръжения до началото на равнината и е била построена нова стена с ров, по-висок, отколкото първият; отворени са били само две врати, едната приела името Сигир капусу (врата на вола), а втората името Страза капусу поради разположението ѝ по отношение на това село. От страната на село Ченгел са удължени рововете до Чанак калеис (укреплението „Паница"), разположена насред склона на една много стръмна, почти отвесна планина, в която няма опасност от изненади; тази отбранителна линия, макар и не много изправна, е била доста добре поддържана от голям брой батареи. Между двете отбранителни укрепления великият везир

* Турско село с бедна джамия и дървено минаре. По пътя от това село за Шумен се виждат множество добре изградени каменни чешми. Местността е добре обработена, има много лозя и овощни дървета; пътят е ограден с плетове и с диви розови храсти и свирчовина.

разположил своя генерален щаб близо до лозята на Лимеса. Командуването на батареите е било поверено на началници, излъчени по храброст и лични заслуги. Сред тях се откроявал Осман паша, Галиб ефенди, тогавашният Реис ефенди (министър на външните работи) и Загарджи баши*. Освен отбранителните съоръжения, за които току-що говорихме, на север от рекичката на Шумла бяха поставили извън това множество батареи. Командуването им било предоставено на Ибрахим Назир (генерален инспектор), който показал в тази война голяма храброст и твърдост.

Днес всички тези укрепления, защищавани от европейски войскови части, биха били несъмнено от малко значение и съвсем незначителни. Защищавани от турци, те биха оказали съпротива още известно време**, но биха послужили само временно да забавят настъплението на русите, освен ако лошият сезон не дойде на помощ на Османската империя.

Превод: *Ел. Дойчинова*
Увод и коментар: *Б. Цветкова*

* Офицер от еничерския главен щаб.

* Отбраната на турците, казва г. Кералио, е удивителна в укрепленията. Учудващо е, че един народ, привикнал повече от всеки друг към отпуснат и охолен живот, понася с толкова търпение най-големите неудобства и се излага по-скоро на най-големи крайности, отколкото да капитулира. Тяхната съпротивителна сила е безкрайно по-слаба в открито поле, най-вече при големите схватки, и офанзивата е толкова по-резултатна срещу тях, колкото им се отнеме възможността да узнаят за подготовката на битката, като се замени за тях с прикрити ходове и се прикрие истинското място за атака ((Précis historique на M. C. de P.[15]).[15]

[1] Сведения за биографията му черпим от GDU .

[2] Датата на завоеванието е погрешна. Походът на Али паша е в 1388 г. В същност това е временна окупация на града. Окончателното му падане след завладяването на Търново в 1393 г., след което капитулира цялото Търновско царство (П. Н и к о в. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. ИИД, VII—VIII, 1928, с. 41—112).

[3] През Руско-турската война 1768—1774 г.

[4] През войната 1806—1812 г.

[5] Хърватски учен и хуманист, посетил Цариград през 1761 г. с научни интереси. Прекосил Източна България през 1762 г., като придружавал английския посланик Портър, който отивал оттам за Полша.

[6] Р. Камчия.

[7] Данните за кварталите и улиците са идентифицирани от Г. Д ж у м а л и е в. Интересно описание на Шумен от 1810 г. (J. B. Barbié de Bocage). Description de la ville de Choumla et ses environs, avec un plan pour slervir à l intelligence de la relation des sièges de cette ville par les russes en 1774, 11810 et pendant la campagne actueile).
Микрогеографско проучване. Сб. Шумен и Шуменско. Шумен, 1971, с. 42—48.

[8] Вероятно позоваването е на Османската история от Димитрий Кантемир.

[9] Срв. Г. Д ж у м а л и е в, Пос. съч., с. 48—53.

[10] Изоп. от хюджет.
[11] Кънà.
[12] Правилната форма е мезарлък.
[13] Г. Джумалиев, Пос. съч., с. 56—60.
[14] Пак там, с. 56—60.
[15] Преводът е направен по изданието на текста със заглавие под № 15 от библиографията към настоящия том.

ЖАК-ЖАН-МАРИ ФРАНСОА БУДЕН, ГРАФ ДЬО ТРОМЛЕН /1828/

Роден е през 1771 г. в Плонжо (деп. Финистер). От 1807 г. служи във френската окупационна армия в Далмация. Оттам е изпратен със задача в Турция. През 1810—1812 г. е в армията на провинция Илирия. Достига до чин дивизионен генерал.[1]

Поместените тук „Бележки" за пътищата в Източна България са подготвени въз основа на лични наблюдения с оглед на военни действия. Отбелязани са стратегическите предимства и недостатъци на различните райони. Те съдържат наред с топографските сведения и данни за броя на населението и за народностната му принадлежност. Разбира се, тези данни, както всички статистически сведения за периода, изхождащи при това от неофициални източници, трябва да се използуват критично и предпазливо.

●

БЕЛЕЖКИ ЗА ПЪТИЩАТА ОТ ДУНАВ ДО КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ БАЛКАНА, ИЛИ ПЛАНИНАТА ХЕМУС

Ако Дунавската линия се вземе за основа на военни операции, много изходни пътища прекосяват планината Хемус, позната при турците под името Балкан, от които три са проходими за коли:

1. Като се поеме от десния край на действуващата армия, първият преминава през околностите на Систова и Русчук и през Търнова, Қаброва[2], Кезанлик, Ески Загра, Джезаир Мустафа[3] — до Марица и Андринопол. Той е дълъг 59 часа и половина.*

2. Вторият от Русчук или от Силистра преминава през Разград, Ески Джума или по-напряко през Шумла, Қарнобат, Папазли и Андринопол. Той е 59 часа и половина.

3. Третият от Хаджи Оглу Базарджик, където се събират всички пътища по долното течение на Дунав, между Силистри

* Часът или обичайната левга в Турция, наречена агач, е от 22½ градуса или 2,590 тоаза; керванският час е от 19.3°, 2,970 тоаза.

и Черно море, преминава към Кузлидже[4], Правади, Айдос, Омур Факих, Кърк Килисия. Той е 54 часа.

От Кърк Килисия (или Четиридесетте църкви) до Андринопол се смятат 10 часа път през долината на Салсдере[5] и 10 часа до Чатал Бургас[6] по пътя, който води право от Андринопол до Константинопол.

Така че три армии могат да се придвижват паралелно от Дунав към равнините на Тракия, като прекосят Балкана, за да се съединят в околностите на Андринопол, с 12 прехода и три престоя, всичко за 15 дни.

Дясното крило през Тернова за Андринопол — за 59 часа и половина; центърът през Шумла и Ески Джума за 59 часа и половина; лявото крило през Правади, Кърк Килисия за 44 часа.

Достигнала до това място, тази последна колона, изравнена с другите, може да се свърже с тях посредством долината на Салсдере за 10 часа; всичко до Андринопол за 54 часа.

Позицията на Шумла, застрашена така отдясно и отляво, докато централната колона я атакува фронтално, не ще удържи повече и трябва да бъде най-бързо евакуирана по прекия път за Карнабат, за да не бъде отрязана от складовете си, разположени от Константинопол до Андринопол... (1—3).

От Андринопол и Кърк Килисия, където трябва да се съсредоточи действуващата армия, тя ще има да преодолява малко трудности в похода си към столицата; областта е открита, но вълнообразна, така че навсякъде предлага позиции, изгодни за маневрираща армия, докато мюсюлманската армия не ще може вече да се възползува от трудностите на терена, каквито предлагат тесninите и проломите на Старопланинската верига.

Тракия се състои от поредица открити плата с урви по тях, където артилерията може да се движи по всички посоки, а редовната пехота да разгърне редиците си и кавалерията — да маневрира с предимство.

От Андринопол атакуващата армия трябва да се опре вдясно на Марица (древния Хебър), а с левия си фланг — на Черно море. Марица е плавателна от Андринопол до устието ѝ при Енос по течение от 24 левги. Долината ѝ е добре обработена и богата на жито, ориз и вино; планините, които я ограждат вдясно, изобилствуват подобно на Балкана с всякакъв вид добитък и с фураж. Тази труднопроходима и дива планинска верига, която отделя Тракия от Македония, има само два изходни пункта към запад, проходими за коли. Единият на север е при изворите на Марица между Татар Базарджик и Самаков. Това е голямата връзка с Босна и Албания през Горна Македония. Другият се намира на юг край морския бряг на противоположния край на тази верига, като тръгва от бреговете на Марица срещу Фереджик или Ипсала, върви покрай брега на морето на Кавала. Важен и леснозащитим пункт. Древните, които го считали от тази страна като ключ към Македо-

ния, го бяха грижливо укрепили. От развалините на крепостните му стени турците направиха военен пост, дълго време поверен на Мехмед Али, египетски паша, който бе тогава само бюлюкбашия. Древният римски път[7], който иде от Рим за Константинопол през Дирахиум и Тесалоника, минава оттам; още се забелязват следи от него.[7] Целият този район е богат и добре обработен. Планините, които го ограждат от север (древните Родопи), са населени с турски колонисти — юруци*, докато крайбрежието и равнината са обработвани от християни.

Съществуват няколко пътища, които, поемайки от равнините на Филипи и Серес, прекосяват тези планини между двете големи комуникационни линии, за да стигнат до Тракия. Те преминават през необработени и труднодостъпни места, покрити с гори и богати с железни мини. Турското население, което живее в тези теснини, е войнствено и ще бъде контролирано от резервите, настанени в Андринопол, които ще трябва да изпращат части към Филипополис и Татар Базарджик.** Изходният пункт към юг трябва също да бъде контролиран от корпус, настанен в Екзамилия[8] и в Дарданелите, който ще изпрати силен авангард към Марица срещу Фереджик и Ипсала.

Лявата колона на Правади до Кърк Килисия се отдалечава малко от Черно море. Съществува дори един път, но непроходим за коли, който върви покрай брега... От Айдос, разположен в южното подножие на Балкана, лявата колона ще се свърже с Месембрия под нос Емине. Трае 6 до 8 часа. От Умур Факих със залива на Бургас има 6 до 8 часа. От Кърк Килисия до Ай Нада и Мидия има 10 до 18 часа по хълмист, но проходим за коли път... (4—7).

Дясна колона
Пътят от Систова до Андринопол

Селища	Часове	Преходи***	Забележка
Систова — Никюп	9 (1)	2	
—„— Търнова	4	1	
—„— Каброва	8	2	Планини. Преминаване. Престой.

* Юруците произлизат от тюркменски групи, които са били прехвърлени през 16 в. от Азия в Македония, за да обуздават покорените народи, които не понасяли робството, и за да заместят загиналото във войната население.

** Филипополис и Татар Базарджик са двата значителни града, разположенн в началото на Маричината долина. Те доминират над изходните места към София и към Северна Македония. Филипополис е с 10000 къщи, половината турски и половината християнски, Базарджик — 2000 къщи.

*** За прехода на войските винаги трябва да добавим $^1/_5$ от разстоянието, изчислено в кервански часове от 19 $^1/_5$ градуса.

—„—	Кезанлик	7	1	
—„—	Ески Загра	6	1	Престой.
—„—	Чали Кени[9]	5	1	
—„—	Кара Пунар	4	1	
—„—	Арабаджи Кьой	5	1	Престой.
—„—	Джезаир Мустафа	5 ½	1	
—„—	Андринопол	6	1	
		59 ½	12	

Всичко 15 дни път, включително 3 престоя.

Централна колона
Първият път от Русчук за Андринопол

Русчук —	Разград	12	2	Древно укрепление
—„—	Ески Джума	5	1	Шумла остава вляво
—„—	Чатак	5 ½	1	
—„—	Казан	4	1	Пролом. Преминаване Балкана
—„—	Дели кьой, или Мораш Богази[10]	5	1	
—„—	Карнабат	5	1	Град Айдос 4 ч. вляво. До Ямболи 10 ч. вдясно
—„—	Папазли	10	2	
—„—	Ак Пунар	8 ½	2	
		59 ½	12	

Вторият път от Русчук за Андринопол

Селища		Часове	Преходи	Забележка
От Русчук —	Турлак	7	1	
„	Караджос	9	2	
„	Разград	5 ½	1	
„	Драгой Кьой (преминаване на планински прелез)	3 ½	½	
„	Чали Кавак	4	1	
„	Добрал	4	1	Пак балкански пролом
„	Докуз Юклер	6	1	
„	Саранлик	5	1	
„	Папазли	4	1	
„	Буюк Дербенд	6	1	
„	Андринопол	6	1	
		59 ½	12	

Тези два пътя са проходими с известни поправки. Вместо да се мине презЕски Джума, ако се атакува фронтално Шумла, ще се отиде от Разград към Шумла за 10 часа.

Разград —	Чали Кавак	8
—„—	Карнабат	7
		25

Лява колона

Селища		Часове	Преходи	Забележка
Правади —	Кюпрю Кьой	4*	1	
Надир Дербеид		5	1	Преминаване на Балкана. В Айдос започва равнината; от този град до Карнабат — вдясно 5 часа; до морето — 6 часа вляво.
Правади —	Айтос	3	1	
—„—	Бенли[11]	2	1	
—„—	Туз Касри[12]	2	1	град и укрепление
—„—	Омур Факих	6	1	град в Бургаския залив 10 часа [път], проходим за коли
—„—	Канара	4	1	
—„—	Ереклер	4 ½	2	
—„—	Кърк Килисия	4	1	до Медия 16—18 часа през планини
—„—	Андринопол	10	1	през долината на Салс дере, вляво
		44 ½	9	

От Кърк Килисия са 10 часа до Чатал Бургас, където намираме правия път от Андринопол за Константинопол (16—18).

От Дунав до Андринопол са 59 часа и половина, които може лесно да се извървят с 12 прехода и 3 престоя ... 15 дни.

До Андринопол... 5 престоя
Андринопол — Константинопол
43 часа, 8 прехода, 2 престоя ... 10 дни
30

* От Хаджи Оглу Базарджик до Правади са около 10—12 часа.

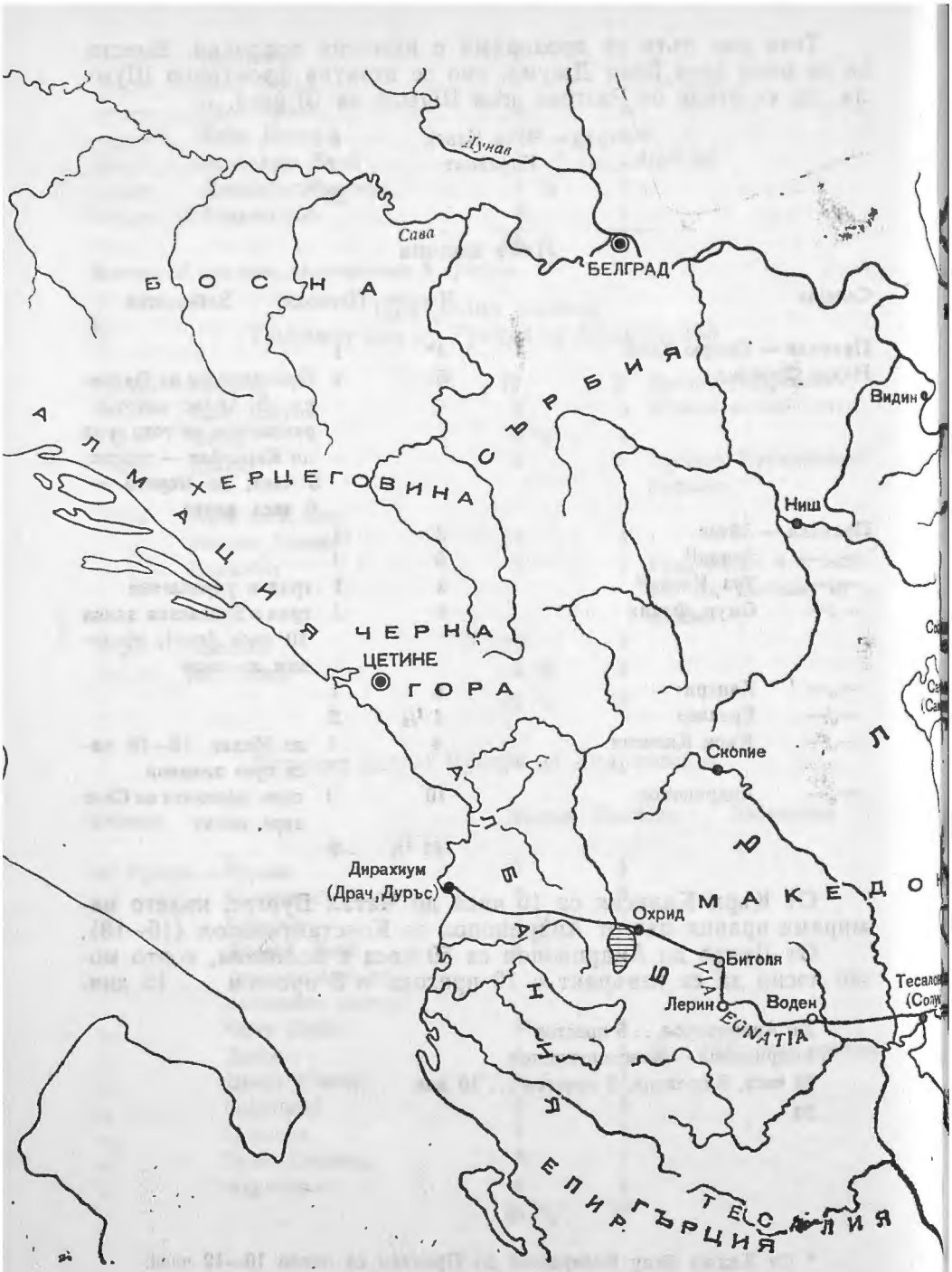

8. Маршрут на Жак-Жан-Мари-Франсоа Буден, граф дьо Тромлен в 1828 г.

Тулча
БУКУРЕЩ
Силистри
(Силистра)
Русчук (Русе)
Басарабас
(Бесарабово)
Турлак
Разград
Хаджиолу Базарджик
(Толбухин)
Кузлидже
(Суворово)
Бусарод
(Ботрово)
Веселина
Караджос
Бяла
Шумла
(Шумен)
Варна
Провадия
Никюп
Ески Джумая
(Търговище)
Драгойк
Кадъкьой (Бозвелийско)
Дряново
Търнова
(В. Търново)
Чатак
(Тича)
Чаликавак
(Риш)
Карнабйяти-кьопрюкьой
(Гроздьово)
Каброва
(Габрово)
Казан (Котел)
Добрал
(Прилеп)
Надър Дербенд
(Надър)
Деликьой (Аврамов)
Кузла
Айтос
Месемврия
(Несебър)
Кезанлик
(Казанлък)
(Крумово градище)
Карнобат
Бургас
Еренлй (Железник)
Туз Касри (Русокастро)
Ески Загра
(Ст. Загора)
Докуз Юклер
(Деветинци)
Бенли (Светлина)
Т.Пазарджик
Саранли
Омурфакъ
(Факия)
Кара Пунар
(Гълъбово)
Папазли
(Попово)
Филипопол
(Пловдив)
Буюк Дервент
(Г.Дервент)
Качара
Еркелер
Арабаджи кьой
(Коларово)
Акбунар
Кърклисия (Лозенград, Къркларели)
Джезаир Мустафа
(Свиленград)
Адринопол (Одрин,
Едирне)
Мидия
Кафса
(Хафса)
Ески баба (Бабаески)
Карастан
(Бююк Каръщъран)
Чатал
(Люле бургаз)
Чорлу
Силиври
КОНСТАНТИНОПОЛ
(ЦАРИГРАД, ИСТАН
Ипсала
Пиват
(Епизат)
Понте Гранде
(Бююк Чекмедже)
Кавала
Родосто
(Текирдаг)
Фереджик (Вира)
Енос
Ексамил
ЧЕРНО
МОРЕ
БЯЛО МОРЕ

Има един път от Варна за Константинопол, който върви покрай морето, но не е проходим за коли, от Варна до мястото, отстоящо на 15—18 часа от Константинопол. От Варна до столицата са 60 часа.

Населението на главните населени места по пътя Силистри—Андринопол

61 града, села и колиби.

По пътя . . . . . 31, т. е. 6268 домакинства
Вдясно и вляво от пътя 30 — 942
60 7210

Силистри — по пътя, 2250 домакинства, от които: 1800 турци
360 гърци
50 арменци
50 евреи

Хаджиоглу Базарджик . . . 80 домакинства, много малко гърци
Кузлидже . . . 150
Правади . . . 550
Кадъкьой . . . 150
Карнабияти — Кюпрюкьой . . . 150 с околностите
Джихан[13] . . . 800 турци
1000 домакинства, от които
Айдос . . . 200 гърци
Кариабат 1020 домакинства, от които 800 турци
220 гърци
Кузла[14] . . . 24 домакинства
Еренли[15] . . . 100
Бюик Дервенд 225, включително околностите

Русчук—Андринопол

64 часа ход, 65 града, села и колиби.

По пътя 8681 домакинства, 35 села или градове
Вдясно и вляво от пътя 800 30
9481 65

Русчук . . . 3000 домакинства
Басарабас[16] . . . 70
Бусарод и[17]
околностите . . . 530
Бела . . . 55
Тернова . . . 1750
Дренава—Дербент 750
Каброва и
околностите . . . 350
Кезанлък, където се произвежда розова
есенция . . . 450
Ески Загра . . . 1250

Карафорио[18] . . . 50
Кара—Пунар (малко укрепление) . . . 35
Джезаир-Мастафа-Паша . . . 60

Андринопол—Константинопол

44 часа ход, 32 града или села
По пътя... 18 града или села
Вдясно и ляво от пътя . . . 14
32, т. е. около 20 543 домакинства

Андринопол . . .	16 000 домакинства, от които	10 968 турски
		3893 гръцки
		582 арменски
		557 еврейски
Кафса . . .	190 домакинства, от които	140 турски
		50 гръцки
Ески Баба . . .	200 домакинства, от които	130 турски
		70 гръцки
Чатал Бургас . . .	891 домакинства, от които	700 турски
		180 гръцки
		10 еврейски
		1 арменско
Кариstан, Чорлу и околностите . . .	1338 домакинства, от които	900 турски
		300 турски
		40 еврейски
		38 арменски
Силиври . . .	450 домакинства	
Пивато . . .[19]	200 домакинства	
Понте Гранде . . .	250 домакинства	
Константинопол		

В цяла Тракия има само 70—80 000 арменци.

Силистра—Константинопол през Варна

Този път върви по Черноморското крайбрежие и е 100 часа.
По него има 5888 къщи на пътя
1170 вдясно и вляво от пътя.
7058

Шумла . . .	3000 домакинства
Правади . . .	550 домакинства
Варна . . .	1500 домакинства

От този град до Константинопол пътят е много лош, стига детам по-край брега на Черно море.

Населението на Европейска Турция

Влашко и Молдава . . .	1 400 000
Сърбия . . .	950 000
Босна и Хърватско . . .	700 000
България . . .	1 200 000
Албания . . .	800 000
Епир . . .	370 000
Македония . . .	500 000
Румелия и Тракия . . .	2 300 000
Тесалия . . .	370 000
Същинска Гърция, море и островнте . . .	1 300 000
	9 890 000

Като се разпределят по народности тези народи, ще се получат: 3 000 000 гърци, 92 ½ милиона славяни, 2 милиона турци, почти милион албанци и 150 хиляди власи и молдавци.

Гърците и турците са пръснати из цялата империя. Албанците и власите са установени в провинициите, откъдето произхождат и имената им.

Разпределено по религии, населението е три милиона мюсюлмани, включително славяни и албанци, които изповядват исляма — 3 000 000, шест милиона християни, гърци и арменци 6 000 000. Около 500 хиляди католици.

Останалото е от еврейска религия (18—23).[20]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *П. Коледаров*

[1] Биографичните бележки са по данните от личното му досие в Archives de l'armée de terre.
[2] Изопачено от Габрово.
[3] Джезаир Мустафа е друго име на Мустафа паша паланка, гр. Свиленград.
[4] Изопачено от Козлуджа, с. Суворово, Варненски окръг.
[5] Р. Сазлийка.
[6] Изопачено от Люлебургас.
[7] Via Egnatia
[8] Изопачено от Ексамил, село на шийката на Галиполския п-ов в Турция.
[9] Изопачено име на село в Старозагорско.
[10] Мокренски, дн. Аврамовски проход.
[11] Изопачено от Бейкьой, дн. с. Светлина, Бургаски окръг.
[12] Изопачено от Русокастро, с. в Бургаски окръг.
[13] Неуточнено.
[14] Изопачено от Кулазлий, дн. с. Крумово градище, Бургаски окръг.
[15] Изопачено от Еврени, дн. с. Железник, Бургаски окръг.
[16] Изопачено от Басарабово, с. в Русенски окръг.
[17] Изопачено от Ботров, с. в. Русенски окръг.
[18] Изопачено до неузнаваемост.
[19] Изопачено от Епитав, с. в района на Цариград, Югоизточна Тракия, Турция.
[20] Преводът е по текста, издаден под заглавие № 289 в библиографията към настоящия том.

С. СЕИЖЕ
/1829/

Биографични данни за автора на този забележителен по проникновението си и богатството на данните си пътепис не се намериха засега. От произведението му личи ясно, че този французин заедно с придружаващия го френски художник Дезарно идва от Санкт Петербург и че се ползува с престиж и уважение сред руските управляващи и интелектуални среди. Затова той е улеснен и подпомаган и от руското командуване да се движи във военната зона при завършека на Руско-турската война — 1828—1829 г. Сам главнокомандуващият маршал Дибич-Забалкански му оказва особено внимание и му осигурява възможности да проникне с цяла нарочно организирана група дълбоко в Източна Тракия.

Очевидно е по сведенията на пътеписа, че Сейже пътува с една основна задача — да се осведоми за състоянието на древните и средновековните паметници в източнобългарските области и да събере антични монети и медали. За тази цел придружаващият го художник А. Дезарно заснема скици на най-важните паметници, които издава заедно със Сейже в Албум-приложение към настоящия пътепис. В Одрин Сейже натоварва с подобна задача и офицера Дьо Балу от инженерните войски. Той скицира фасадите и вътрешността на Султанселимовата джамия.

Пътеписът най-добре представя качествата и мирогледа на автора си. От него личи, че Сейже е интелигентен и добре осведомен наблюдател, който познава и историята, и културата, и етническия облик на пропътуваните места, както и политическата обстановка. Той се придвижва през райони, където до неотдавна са се развивали ожесточени военни действия между Русия и Турция. Пътува в извънредна и трудна обстановка, когато на всяка стъпка се сблъсква с тежките последствия от току-що стихналия двубой и с отношението на покореното население към тези големи събития. Макар да е в досег с области, населени главно с българи, пътеписецът долавя отзвука на гръцкото въстание, натъква се на редица изяви на национално самосъзнание на подчиненото немюсюлманско население. С непредубеденост и стремеж да обхване всестранно и да осмисли правдиво фактите и събраната информация Сейже рисува османския режим в тази част от балканските земи, както и общото състояние на империята. Авторът на пътеписа е убеден в това, че империята е в положение на пълно разложение, че една по една се изтръгват от деспотичното ѝ господство различни подчинени страни и народи. Гърция е най-пресният пример в това отношение. Сейже многократно изтъква всеобщата изостаналост на Турция и несъобразностите на

9. Маршрут на С. Сейже в 1829 г.

управленческата система в нея. Залезът на имперската сила, както справедливо забелязва Сейже, е започнал още от времето на Селим II, т. е. от края на XVI в., и е достигнал до това ниво, което пътеписецът оценява най-отрицателно с песимистични предвиждания за бъдещето. Той не вярва в обновителната сила на реформите, макар да ги счита за необходими в безпросветната обстановка на разпадащия се имперски колос. Въпреки решителните методи на провеждането им Сейже смята, че те по-скоро биха усложнили царуващото безредие, защото липсва подготвена почва за тях. Непреодолимият мюсюлмански фанатизъм, който в миналото е бил тласъчна сила за утвърждаване на османското могъщество, сега е главна пречка за нейното обновление. Като върховен израз на това трагично съчетание на фанатизъм и изостаналост е пред очите на пътешественика зрелището с дервишките обреди в една от одринските джамии. „Не можех да напусна тази странна церемония, пише той, без мъчително чувство, като мислех, че само невежеството и глупавото оскотяване могат да накарат хората да приемат толкова необичайни ритуали. . ." При това Сейже отбелязва, че на тази имперска изостаналост противостои не само европейската цивилизованост и напредък, но и въоръженото превъзходство на европейските неприятели на Турция. Току-що завършилата война и предхождащите я други са доказали тази нарастваща неравномерност в съотношението на силите, която непрестанно понижава самочувствието на османците. Нещо повече — пътеписецът долавя и друга промяна в господарското им светоусещане — те вече не считат трайно владичеството си в Европа. Сейже съвсем ясно схваща, че само разногласията между европейските политически фактори удържат разпадащата се имперска сила.

Френският наблюдател представя атмосферата на безконтролен произвол, наложен от турската власт, който създава условия на несигурност и спъва напредъка на по-бързо развиващите се и дейни подчинени народности в европейските провинции. Поради този произвол селските труженици са застрашени от ограбване на плодовете от непосилния им труд. Заможните граждани—немюсюлмани, които създават стопанското оживление на провинциите, са заставени да показват привидна бедност от страх пред безнаказаното грабителство на господарите. Дискриминацията на немюсюлманите е налице в ежедневието, с което се запознава пътеписецът. Нейните уродливи черти придобиват още по-страшен вид в разгара на войната. Озверените от претърпените неуспехи турци се нахвърлят върху беззащитни християнски села, най-вече български, ограбват, отвличат младежи и девойки, всяват ужас сред населението. Страхът от такива изстъпления, както и непоносимата вече тежест на режима причиняват масови изселвания на българи от Черноморието и от вътрешността в Русия.

Всяка съпротива срещу насилническата система, всеки опит срещу волята на султанското самодържавие се наказват жестоко. Паметници на безогледната разправа срещу нарушителите на режима от различни среди и народности, от обикновения рая до могъщите непокорни паши или до военнопленниците са затворитѐ, един от които Сейже описва с безпощаден реализъм.

Вътрешната и военната слабост на Османската империя противостоят рязко на военното превъзходство и цивилизованост на руската армия, обла-

гоприятствувана от един важен фактор в тези земи — съчувствието и подкрепата на християнското население. Сейже подчертава многократно храбростта на руските бойци, интелигентността и високата професионална подготовка на руския команден състав начело с Дибич-Забалкански. Това превъзходство над турците личи и в разгара на друга стихия, не по-малко опустошителна от войната — чумната епидемия, покосяваща и войските на двете страни, и местното население. От една страна, в посочено фаталистичното примирение, бездействие и невежество на мюсюлманите, а, от друга, организираните мерки — карантина, болници, военни забрани на русите и спонтанните превантивни мерки на християнското население, най-вече на българите.

Пътеписът на Сейже е особено ценен и със сведенията си за различните народности в пропътуваните области. Авторът е сравнително добре осведомен за етническия облик на населените места, някъде дори привежда статистически данни, редки за този период в други източници. Той засвидетелствува присъствието на българско население дълбоко в Източна Тракия. Стреми се да изтъкне най-типичното за всяка от тези народности. Заклеймил тиранията на турския режим, Сейже полага усилия да отличи крепителите му от самата турска народност. „Действията на един брутален деспотизъм и жестокостта на една фанатична и варварска военщина не могат основателно да се смесват с характера на отделните лица." Обикновеният турчин според свидетелството на пътеписеца има и семейни, и граждански, и човешки добродетели. Религията му създава известни нравствени норми, гостоприемството се съблюдава навсякъде, а скромността в бита е обичайна. В селското стопанство и в градската стопанска дейност турчинът е далеч надминат от подчинените народности. Образоваността е на незавидно ниво. Религиозните училища, които среща пътеписецът, подготвят само служители в духовната и гражданската администрация — т. нар. улема. Невежеството на широките маси определя и безразличното им или варварско отношение към старите паметници. Рядко се срещат образовани турци с почит към книгата. Сейже се натъква на един от тях. Той притежава богата библиотека с източни ръкописи. Наред с подобни частни библиотеки Сейже научава и за големи библиотеки в одрински джамии и медресета. Френският пътешественик не пропуска и някои подробности от бита и нравите на турците, описва погребалните им обреди.

Френският наблюдател е доловил не само повърхностно социално-икономическото, демографското, политическото и духовното обновление и възход на подчинените от турците народности. Увеличаващи естествения си прираст, те застават на предна линия във всички дейности в целия живот на балканските османски провинции.

Подчертано положителни са впечатленията и оценките на Сейже за българите. Неедноkратно той изтъква трудолюбието и гостоприемството им. За да подчертае достойнствата им, той ги съпоставя с гърците и намира, че имат повече физически и морални добродетели: вижда у българина повече прямота, независимост и чистота. Счита ги за грижливи и много трудолюбиви селски стопани с добра битова култура. Намира дори предимства в богатството на носиите им, в остатъците от войнствен дух, наследен от славянските им прадеди. Според сведенията на Сейже, лишени от традици-

онната за мнозина други западни пътеписци враждебна предубеденост или неосведоменост за българския народ, българите са непокорни и непримирими с чуждото потисничество. Тези впечатления не са безосновни. Българският народ проявява изключителна борческа активност и изявява ясно п ш. о съзнание в целия ход на руско-турската война. То намира израз в настойчивите усилия на българите да получат оръжие от руското командуване още от самото начало на войната и особено във въоръжените им действия в помощ на руската армия през пролетта и лятото на 1829 г., както и във въстанието през юли—август на същата година в Югоизточна България и особено в Странджанско.[1] Сейже не съобщава нищо определено за размаха на българското националноосвободително движение. Само някои податки у него бележат следите на това голямо движение, засвидетелствувано в други източници: съобщението за разрушени или опустошени от българи и гърци турски културни сгради и жилища в населени места, епизодите за срещнатите по пътя хиляди изселници българи и гърци. Както е известно, повечето от тези изселници се оттеглят пред заплахата от турско отмъщение заради участието им във въоръженото освободително движение по време на руските операции през 1829 г.

В оценката на Сейже българите, макар и скромни в бита си, се радват на благосъстояние, придобито с честен труд. Разбира се, над всичко това, както навсякъде в европейските провинции, тежи произволът на тираничната система. „Но това благосъстояние..., пише Сейже, е твърде несигурно и зависи много от съзнателната прищявка на местните господари, прищявка, срещу която несъвършените закони не предлагат никакъв заслон."

Гостоприемството на българите прави навсякъде отрадно впечатление на чуждия наблюдател. Дружелюбното им отношение към русите увеличава още повече вниманието и безкористната топлота спрямо френския пътешественик, който се движи с руски придружители и с руско съдействие. Бедните селяни, макар разорени от войната, отказват всякакво заплащане за квартируването на пътешественика и с трогателно себеотрицание се стараят да направят най-приятен престоя му.

Гърците според Сейже заемат предно място в градския стопански живот. Френският наблюдател ги представя като ловки и дейни търговци и корабоплаватели. Среща ги не само в по-големи градове като Варна и Одрин, но и в някои по-малки селища по Българското черноморие. Там в средите на гърците има и засегнати от елинизма българи, които чужденците вземат за гърци.

Сейже изтъква ръководната роля на гръцкото духовенство за духовното и просветното развитие на християните в балканските земи, интересува се от възраждането на гръцкото учебно дело.

Ценни са и сведенията му, свидетелствуващи за съперничеството в градската стопанска дейност между гърци и арменци. В тази дейност личи и ролята на евреите. Не са отминати без внимание и циганите, показани са с полуномадския им начин на живот и физическите им отлики.

Пътеписът на Сейже се отличава с много ярки описания на населените места и най-вече на градовете. Пътешественикът наблюдава и предава в най-типичните подробности живописното разнообразие и оживление в градската

търговска дейност, разкрива внушителната прелест на някои обществени и културни строежи и едновременно с това — ориенталската нищета и нечистотия.

Заслужават доверие и сведенията му за стопанския живот. Многократно той сочи характера и облика на земеделското производство в различни райони, представя важни сведения за занаятите и търговията по градовете и селата, за корабостроителството по крайбрежието.

Особенно внимание отделя той, при това с голямо познание на материята, на археологическите паметници и находки, които усърдно търси, описва и регистрира чрез скиците на Дезарно. Проявява интерес към старобългарските и византийските черкви, някои от които са в развалини.

Не пропуска да отбележи и стратегическите особености на пропътуваните области: състояние на пътищата, крепости, предимства на заливи, пристанища и пр.

Интересни са и бележките на Сейже върху природния облик на описания от него район. Той често споменава за флората, за почвата, за недостатъчно оползотворените подземни богатства, за особеностите на климата. Той наблюдава необикновени климатични и природни феномени: сняг и студове през септември, урагани и дори земетресение.

И най-сетне твърде интересни данни за историята на медицината съдържат описанията му за чумата и борбата с нея, за турските болници и домове за душевно болни.

Цялото това многообразие в пътеписа на Сейже представя автора му като особено проникновен наблюдател с широки интереси и забележителна осведоменост и с относително по-голяма непредубеденост при представяне тежката съдба на покорените народи и разложението на Османската феодално-деспотична империя.[2]

ОПИСАНИЕ НА ЕДНО ПЪТУВАНЕ

Глава първа

Авторът на пътеписа заминава от С.-Петербург през Витебск, Березина и Тулчин, за да стигне Одеса. Пътуването започва на 12 август 1829 г. В Одеса се е появила чума, пренесена от австрийски кораб от Кюстенджа. В Одеса пътеписецът научава за завладяването на Одрин от русите (3—5).

Прехвърлянето на Балкана и бързината на военните действия бе хвърлило турците в такъв ужас и толкова много ги бе обезсърчило, че вторият град на Румелия с многобройно и войнствено население и с гарнизон от 10 000 души бе сложил оръжие, без дори да помисли за съпротива. Резултатите от завземането на Андринопол бяха 20 знамена, 5 конски опашки, 54 артилерийски оръдия, огромни бойни и хранителни припаси... (5—6).

Пътешественикът представя препоръчителните си писма на граф Воронцов, който урежда пътуването му по Черно море с

дубровнишки кораб, пренасящ боеприпаси за Бургас. Докато чака заминаването му, пътешественикът разглежда Одеса, проявявайки подчертан интерес към старини и музеи. Директорът на археологическия музей Дьо Бларемберг му показва множество мраморни отломки, погребални паметници и надписи, събрани неотдавна от Варна благодарение на граф Воронцов (5—7).

Бях особено поразен от един откъс от надпис с началото на някаква псефизма, или декрет, за нещастие пресечен, който отдава почести на един гражданин на Епидамн[2а]. Този по-добре съхранен мрамор, сочещ съществуването на древен град на мястото на Варна, би могъл да доведе до разрешаването на проблема за предполагаемата идентичност на древния Odessos със съвременната Варна (8—9).

Тръгнал по море на 28 август, пътешественикът съобщава следното: Забелязахме Кюстенджа, древната Фоми, прочута със заточението и смъртта на певеца на любовта[3]; Мангалия, древната Калатис, Балчик, древния Круни, и Варна, някогашния Одесос, който руската армия покори през последния поход, отмъщавайки за поражението на нещастния Владислав* и успокоявайки духа на героичния Хуняди.

Най-сетне открихме червеникавите била на древния Хемус, който легендата бе обагрила с кръвта на Тифон, наказан от бащата на боговете с мълния заради безбожната си дързост, че пожелал напразно да проникне в жилището на безсмъртните. След като преминахме нос Емине, видяхме вечерта на голямо разстояние града Месемврия. Тогава силен вятър ни застави да се върнем в открито море, за да избегнем корабокрушението по тези опасни брегове. През нощта бурята стана ужасна. Различавахме съвсем до нас един малък търговски кораб, който ни даваше отчаяни сигнали, без да можем да му окажем никаква помощ.

При изгрев слънце съгледахме Созополис, древната Аполония. Този град се бе предал в началото на похода на адмирал Кумани[4]. Руската флота имаше внушителен вид в обширния залив на Созополис, който предлагаше сигурно убежище от бурята. Различаваха се батареите и руския стан на една височина над града. Насрещният вятър ни застави да обикаляме до обяд, за да влезем в Бургаския залив. Отминахме най-сетне острова на свещениците; малка скала, където се издига манастирът Св. Анастасий, и хвърлихме вечерната котва пред Бургас след седемдневен преход.

* Отнася се до битката при Варна в 1444 г., в която Амурад утвърди превъзходството на османското оръжие и завладяването на Европейска Турция. Владислав, полско-унгарски крал, загина там само на 21-годишна възраст.

БУРГАС. ПРЕМИНАВАНЕ НА НИСКИЯ БАЛКАН. АНДРИНОПОЛ. МИРЪТ. КАЗАРМИТЕ. ЧАРШИЯТА. ДЖАМИЯТА НА СЕЛИМ II. ДЖАМИЯТА НА БАЯЗИД. ПРИЮТ ЗА ЛУДИ. ХАНЪТ РУСТАН ПАША. ДЕРВИШИТЕ БЕДЕВИ. ЦИТАДЕЛАТА. МИТРОПОЛИТЪТ. ГРОБИЩАТА. СТАРИНИ. АРМЕНЦИ. ОРЪЖИЕПРОИЗВОДИТЕЛИ. ЗАМИНАВАНЕ ЗА ДЕМОТИКА

След като разпореди да проверят книжата ни на карантината, комендантът на Бургас нареди да ни определят военни квартири в една изоставена турска къща. Там бяха останали само стени. Понеже бяха задържали вещите на борда, малко слама, разстлана по пода, ни послужи за легло. Събуден бях призори от влюбеното гугукане на гургулиците, които населяваха овощната градина, окръжаваща къщата. Изгледът, който се откриваше от прозореца ми, бе великолепен. Вляво красивият залив на Бургас, спокоен и прозрачен, бе оживен от множество транспортни кораби, които докарваха боеприпаси и хранителни припаси за армията; вдясно езерото Мунгрие гьол[5]* разстилаше бяла водна покривка; в дъното се издигаха гористи височини на планините Кючук (Малки) Балкан.

Дадох нареждане да се подготви всичко за заминаването ни и слязох на пристанището, за да ускоря стоварването на екипажа и вещите ни. Бях поразен от жалкия вид на няколкостотин турски военнопленници, на които бяха възложили да пренасят снаряди от брега до склада за муниции. Повечето от тези клетници бяха деца или най-малко юноши до 16—18 години, изтощени от треска и нищета. Няколкото пари, които ни поискаха без стеснение, предизвикаха от тяхна страна дълги благословии.

Бургас, окупиран без съпротива от руската флота на 12 юли след капитулацията на Месемврия, е малка паланка, разположена на морския бряг в дъното на едноименен залив. Това селище е с 350 къщи, от които най-много десетина заслужават такова наименование, тъй като останалите са куп жалки дървени бараки, в които живеят гърци и малко българи. Там се виждат само две много скромни джамии и гръцка[6] черквица в развалини. Понеже тази паланка имаше склад за боеприпаси и хранителни припаси, там бе настанен един батальон войници и множество бойни кораби бяха спрели край брега. Малките кораби се приближават съвсем до брега през лятото. През зимата Бургас не предлага никаква сигурност за кораби, които са принудени да търсят убежище във Форос[7], Чингани[8] или най-вече в Созополис.

След като турските жители бяха напуснали паланката,

* Срв. фиг. II в албума.

бяха останали само гърци и българи, които продаваха из чаршията хранителни продукти, пъпеши, тютюн и лошо местно вино. Научихме в чаршията, че корабът, който видяхме до нас по време на бурята, бе загинал. Приветствуваха ни, че сме избягнали урагана.

Укрепленията на Бургас са незначителни. Те се състояха от една батарея, която изглежда, че турците бяха издигнали набързо, снабдена с няколко стари едрокалибрени оръдия, много зле монтирани и почти неизползваеми.

Около 11 часа горещината стана нетърпима. Термометърът показваше на сянка 30 градуса по Реомюр. Въздухът прежуряше. Върнахме се в квартирата, за да накараме да ни сготвят вечеря от провизиите ни и да подготвим заминаването ни, определено за 5 ч. вечерта. Понеже бе организирана военна поща чак до главната квартира, получихме необходимия брой коне за три екипажа и тръгнахме.

Разстоянието от Бургас до Андринопол се изчислява на 35 версти до Карабунар, 20 до Кладенците, 35 до Къзълсиклеи[9], 25 до Буюк Буялик, 15 до Буюк Дербент, 35 до Андринопол, всичко — 150 версти. Напускайки Бургас, минаваме през тясна ивица суша, отделяща езерото Мунгрис гьол от залива. След едночасово ходене теренът се извисява. Колкото се приближаваме към Малкия Балкан, се срещат множество чешми, изградени поради мюсюлманското благочестие. Те доставят сладка вода на населението в Бургас, което има само блудкава вода. Щом падна нощта, навлязохме при хубава лунна светлина в проломите на Малкия Балкан. Терасите на тези планини са покрити с високи дървета. Забелязах кленове, орехи, липи, кестени и особено няколко гигантски платани. Дъбовете там бяха доста редки и изродени. Пътят от Карабунар до Казълсиклеи става често пъти тежък, но без големи затруднения за придвижването на армията. През хубавия сезон, т. е. от април до октомври, артилерията и обозът преминават с лекота и без много разчиствания през тези планини, които създават само през зимата непреодолими препятствия.

През нощта често чувахме недалеч острите пронизващи крясъци на чакалите, привлечени от труповете на волове и коне, които покриваха пътя и които тези хищници предпочитат пред всякаква друга храна. Този край е пълен с чакали. Но крайното им малодушие ги прави не толкова опасни. Съмнително е дали биха се осмелили да нападнат дори едно дете, освен ако не ги подтикне към това изключителен глад. Те издирват стръвно трупове в усамотени гробища и нашият водач ме увери, че ги изравят много умело и ги разкъсват, ако предвидливо не са били покрити с негасена вар.

Пристигнахме сутринта в Казълсиклеи, селце, до което бе лагерът на един уланski полк. Българските жители обработват успешно лозята по хълмовете, окръжаващи колибарското им

село. Качеството на виното, което ни продадоха, ми се стори доста добро; гроздето бе отлично. Пътят от Кизилсиклеи до Буюк Буялик, друго българско село, преминава през местност с живописна прелест, която напомня приветливите долини на Швейцария. Буюк Буялик е доста благоприятно разположено по склона на хълм, засаден с лозя. Бистър поток и множество извори поддържат великолепна прохлада в тази долинка. Жителите поддържат с Одрин значителна търговия с птици и изглежда да разполагат с известно благосъстояние.

Напускайки селото, пътят става труден и на половината път от Бююк Дербент доста тежък проход на планината ни задържа много часове. Турските коне, не твърде привикнали към впряг, и водачите, изтощени от треска, увеличаваха трудността му. Пътят бе осеян с трупове на коне, волове и камили, свидетелствуващи за трудностите, които е трябвало да преодолеят артилерията и обозът. Ние пристигнахме чак вечерта в Бююк Дербент, голямо турско село и последната станция пред Андринопол. Пътят, който ни оставаше, бе много хубав. Слиза се в равнината буквално с търкаляне по мрамора, който е покрит само с тънък пласт земя с растителност, натрупана при бавното въздействие на времето. Залязващото слънце позлатяваше надалеч изящните минарета и внушителните кубета на многобройните джамии в Андринопол, чието плодородно землище напоява древният Хебрус. Пристигнахме в полунощ в главната квартира при Ески Сарай.

Маршал граф Дибич-Забалкански ме прие с онази искрена доброта, която бе същност на характера му, и ме покани, преди да замина за Димотика, където възнамеряваше да ме изпрати да прекарам няколко дни в Андринопол, за да ми намери драгоман, водач, коне и всичко необходимо за тази страна, където пътешественикът намира само малко възможности.

Мирът бе току-що сключен на 2. IX. Този славен мир обезпечаваше за Русия огромни предимства. Преминаването на Дарданелите и Босфора отсега нататък свободно и открито за търговията на всички народи в света щеше да създаде нова дейност за черноморските и азовските пристанища и оттам — множество възможности за благосъстояние на южните провинции на Русия. Сигурността на границите и главно откъм Азия е обезпечена с това, че турците изоставиха крепостта Анапа[10], Поти, Акалцик, Ацкури Акалкалаки[11]. Получиха се обезщетения за военните разходи и личните загуби, претърпени от руските поданици. Старите привилегии на княжествата Молдава и Влашко бяха потвърдени и благосъстоянието им — утвърдено с нови придобивки, които биха накарали тези страни да вземат участие в придобивките на европейската цивилизация. Правата, дадени на сърбите с Букурещкия договор[12] и потвърдени от Акерманската конвенция[13], щяха отсега нататък точно да се спазват. Политическото съществуване на Гърция бе изрично

потвърдено от османската Порта. Това са главните принципи на мира, който приключи така щастливо една кръвопролитна и упорита война.*

На излизане от при г. маршала срещнах г. ген. Головин, генерал-губернатор на Румелия, който ме покани да се отбия при него. Намерих генерала настанен в хубави казарми, построени по заповед на султана в 1826 г. за създадените от него редовни части. В тези казарми, разположени в равнината, прилежаща до Ески Сарай, има джамия, много хубави мраморни бани, множество черкви и изящни помещения за висшите офицери. Увериха ме, че 12 000 души биха могли спокойно да квартируват там. Тази сграда, гледана от известно разстояние, прави много хубаво впечатление с обширния си обсег, но отблизо е съсипана поради неправилността на строежа си. На няколко версти на север от тези казарми се намира хълмът или курганът на Чидурлак, където личат останки от гроба на един много уважаван от мюсюлманите дервиш. Оттам се наслаждаваш на великолепен изглед към Андринопол и околността.

Приех с удоволствие любезното предложение на един дежурен офицер при генерала да ме придружи до чаршията Али паша, наречена така по името на основателя си. Преминахме Тунджа по масивен каменен мост с тежка конструкция от времето на Източната Римска империя. Навлязохме в дълга тясна улица, която прекосява града почти по цялата му дължина. Възхищението, от което е обхванат пътешественикът, съзерцавайки красивия Едирне от хълма Чидурлак, скоро се заличава, като се проникне в самия град. Тесни, мръсни и зле застлани или незастлани улици са застроени от двете страни с къщи, повечето дървени и със слаб строеж; навсякъде развалини, купища мръсотии, глутници отвратителни кучета, тълпа просяци с патерици представляват характерна картина за голям турски град. Приближавайки се към чаршията, движението по улиците ми се видя обикновено и бях приятно изненадан от разнообразието на облекла и пъстротата на това множество, състоящо се от хора от всички националности, всеки облечен според страната си, ранга и положението си и най-често по много живописен начин. Сред турците с тежко държание и с мъжествена красота лесно бе да се различи маслиновият тен на азиатците, красивите правилни черти на гърците, лукавите лица на арменците, откритото изражение на българина, неискрения поглед на евреина, жълтеникавото лице на циганина. При жените можеха да се видят само хубави черни очи, единствената част от лицата им, която е открита; защото булото и крайно плътните дрехи, които ги покриват от главата до петите, скриват от нас техния стан и стойка.

* Вж. приложение № 1.

Али паша, образуван от една дълга улица, пресечена от множество пасажи, е главната и най-дълга чаршия на Андринопол. Той обхваща огромен брой дюкянчета. В тях има почти всички необходими неща за ежедневието и изглеждат много оживени. Те са далеч под нивото на елегантните заведения в нашите страни. Там забелязах малко произведения на европейската индустрия и дори ценните платове на Азия не изобилствуват там. Изобщо този пазар не отговори на очакванията ми и представата, която си бях създал за богатствата на чаршиите в Изтока. Още повече, че там се срещат и много просяци, слепи и дори прокажени, които дотегливо измолваха благодеянието на минувачите.

След като вечерях у г. маршала, използувах остатъка от деня, за да посетя главните джамии на Андринопол. Тази на Селим II, за която леди Монтегю[14] ни е дала толкова изящно описание в писмата си, ми се видя най-красивата. Наистина малко второстепенни градове в Европа могат да се похвалят, че притежават божи храм с толкова внушителна красота. Разположена много благоприятно на една височина почти насред града, тази джамия е най-разкошното му украшение. Усамотеността му позволява да се доловят едновременно всичките му прелести, които се дължат на великолепието на ориенталската архитектура, съчетано с правилността на европейската. За да видя се един поглед в целия му обсег Андринопол, се качих на едно от изящните минарета, които украсяват четирите ъгъла на постройката, като се възхищавах на гения на архитекта, който бе съумял да построи така изкусно трите стълбища, водещи до трите етажа или галерии на минарето. Трима души, които се качват заедно и обикалят, не се срещат. Натоварих г. дьо Балу, капитан от инженерните войски, да направи рисунки на фасадите и вътрешността на Селимовата джамия.* Този офицер вложи безупречно усърдие и точност.

До Селимовата джамия има множество обществени сгради, основани от същия султан: училище, библиотека и болница, която ми се стори добре поддържана. Поне там имаше чистота и храната, предлагана на болните, ми се стори здрава и обилна. За нещастие основното, медицинската помощ, изглежда, почти липсва. На 50 болни или ранени имаше само един лекар, или нещо подобно, чието невежество бе изявено и който ми се стори само един от онези италиански шарлатани, с каквито изобилствува Турция. При все това той се оплакваше много от неспособността на двама турски младежи, които бяха учили медицина в новото училище в Константинопол и които му бяха изпратени неотдавна за помощници.

В училището (медресе), основано за 20 студенти, на младежите се преподават източни езици, хуманитарни науки, поезия и законодателство. Мюсюлманите в Андринопол, които ис-

* Вж. фиг. 6 и 12 от Албума.

кат да влязат в средите на улема, посещават главно това училище; те не могат да станат правници нито да упражняват функции на свещенослужители, без да са учили там. Училището при джамията Селим минава за най-доброто в Андринопол. Две специални училища, предназначени за местни деца, също са към тази джамия. В тях се преподава четене, писане, основи на турския език и религия. Тридесет и двама от най-бедните измежду тези ученици са на квартира и храна за сметка на джамията. Обучението е безплатно за всички ученици, които ходят в това училище.

Една от обществените сгради, която най-много ме порази след Селимовата джамия, е тази на султан Баязид, разположена край брега на Тунджа в махалата (квартала) Йени Смарет[15]. Тази древна и красива джамия* е забележителна найвече с красотата на йонийските си колони от жълтеникав мрамор, които поддържат перистила на вътрешния двор, и с няколкото отлично изработени мозайки, вбити в бялата мраморна настилка на джамията.

Гъркът, който служеше за водач, привлече вниманието ми върху торса на една колосална статуя от много красив червен мрамор. Една народна легенда сред одринските гърци твърди, че това е била статуята на Адриан, забележителна по размерите си и красотата на драперията.** Тя е дълга един аршин и пет вершока. Ширината при раменете е един аршин и четири вершока. Тази красива останка от древността се намира в един ъгъл вляво от входа на предния двор, спадащ към Баязидовата джамия. Служи за стъпало на турците, за да яхнат конете си на излизане от джамията след богослужение.

Подобно на всички султански джамии Баязидовата е окръжена от множество благотворителни заведения. Показаха ни приюта за луди, където намерих в обширна зала десетина нещастници, наредени около стените и вързани с верига, прикачена към огърлица около вратовете им, която се спуска в краката им, където е запоена за пода. Те едвам можеха да направят няколко крачки. Повечето бяха без дрехи и имаха само рогозки от оризова слама, за да спят на нея, и вълнена завивка, за да се закриват. Понеже лудостта бе считана от турците за небесна милост, лудите са за тях свещени. Дори ми се стори, че пазачите им се отнасяха меко с тях. Стаята бе чиста, пилафът, който им даваха — в изобилие. Но фатализмът на мюсюлманите не позволява лекарското изкуство да се опита да им окаже помощ, която би могла да им възвърне разума.

В Андринопол се наброяват около 200 джамии и месчиди, от които 10 султански, т. е. основани от султаните. Последните се отличават както по строеж, така и по предназначението им.

* Вж. фиг. 18 и 24 от Албума.
** Вж. фиг. 17 от Албума.

Обикновените джамии, основани от везири и паши, са далеч не толкова красиви и месчидите са, така да се каже, само обществени параклиси. Много от тези строежи са в развалини. Между султанските джамии заслужава да се посетят тази на Ташлик, първата, построена от турците в Андринопол, Ески Джами и тази на Илдъръм, построена от Баязид II.

Върнахме се късно вечерта в лагера на главната квартира, където палатката ни бе разпъната под вековни платани, срещу кьошка, наречен Бостанджи паша, зает от г. маршала.* В заседателната зала на този кьошк именно ставаха конференциите на руските и турските пълномощници, където бе подписан мирът и бяха разменени ратификациите.

Привечер прекрасна хладина замени задушната дневна горещина. Нощта бе много студена. Този внезапен преход от горещина към студ причинява трески и дизентерии, от които армията щеше много да страда. Един от спътниците ми заболя от нея през нощта.

На другия ден продължих обиколките си из града. Първото ми посещение бе у г. Фулон, руски консул, чиято канцелария бе в Рустан-паша хан[16]. Този хан или кервансарай, най-значителният в Андринопол, е здраво изграден от камък и служи главно за склад на европейските търговци. Състои се от две квадратни постройки, отделени от една улица. Обширните дворове на тези сгради са окръжени с дюкяни, кафенета, стаички, предназначени за квартири на пътниците срещу съвсем малко възнаграждение. Тези стаи при все това нямат никаква мобилировка и пътникът трябва да си носи там всичко необходимо. Не могат да се считат за друго освен за гостоприемно убежище за чужденците, които идват в града, без да имат там ни роднини, ни приятели.

Намерих при г. Фулон един грък, който трябваше да ми бъде преводач. Този младеж, роден в Константинопол в почтено семейство, който бе живял много години в Марсилия и говореше еднакво добре турски и френски, ми бе много полезен по време на престоя ми в Румелия.

Като прекарах част от деня в това да си набавя коне и абсолютно необходими неща за всеки пътник в Турция, излязох точно от един кьошк на височината в махалата Стамбул йоли с великолепен изглед към долната част на града и полето, напоявано от Марица и Тунджа, когато новият ми преводач ми предложи да влезем в малка джамия, за да присъствуваме на религиозните церемонии на дервишите бедеви[17]. Той ги назоваваше на руски „виещи“ и с удоволствие ми описваше за своеобразието им.

На влизане в джамията той ме изкачи на нещо като галерия, която се издигаше от двете страни и където намерихме

* Вж. фиг. 4 от Албума.

доста много правоверни, следещи внимателно странното зрелище, на което станахме свидетели, без някой да се почувствува засегнат от присъствието на гяури. Службата започна с молитва. Седнали в полукръг около един шейх, петдесетина дервиши, които не бяха облечени особено, пееха полугласно стихове от корана, като се полюшваха отдясно наляво. Те после станаха и отидоха да седнат на един ред на петѝ, произнасяйки нови молитви, придружени с по-бързо полюшване. При знака на шейха всички станаха, за да образуват полукръг, като се държаха за ръка и повтаряха думите „Аллах!“ и „ху!“. Най-старият дервиш оживява събратята си с движение и с глас, като ги кара да ускорят движенията и виенията „ху!“. Това би могло да се сравни само със засилващото се грухтене на стадо раздразнени свинчета. Скоро трима дервиши с чинели, дайрета и нещо като тимпани застават сред кръга и увеличават чрез нехармоничните звуци на тези инструменти оглушителните викове „Аллах, ху, ху, ху“, които всички дервиши виеха различно, докато най-сетне се чуха само сподавени звуци, излизащи от запъхтяна гръд. Пот тече от челата им. Устните им се покриват с пяна. Вените на вратовете им, издути до крайност, сякаш ще се пръснат. Видях мнозина от тях да падат на земята, като че ли бяха болни от епилепсия, и гледах едно момченце, най-много на 10 г., как го изнесоха почти безчувствено. При знака на шейха цялото сборище застана неподвижно в продължение на няколко секунди, падна много пъти ничком и бавно се оттегли в съседната зала. Не можах да напусна тази странна церемония без мъчително чувство, като мислех, че само невежеството и глупавото оскотяване могат да накарат хората да приемат толкова необичайни ритуали за приятни приношения към божеството. Според г. Д'Осон[18] орденът на дервишите бедеви е бил основан от Абул-Фетах-Ахмед-Бедеви, умрял в Томта в Египет през 675 г. от Егира (1276 г.).

Посетихме след това гръцката митрополия в крепостта. Мизерна черква с незабележителна архитектура. Вътрешността ѝ не представлява нищо любопитно освен подземията, където са останките на деспотите. Арменската и католишката черква са с модерен строеж. Последната притежава и няколко добри италиански картини. В крепостта има и някои останки от езически храмове, множество гръцки, почти в развалини, няколко синагоги и три малки джамии, които не заслужават никакво внимание.

Крепостта, най-старата част на града, е разположена на едно възвишение, което незабележимо се понижава към Тунджа. Стените са от дялан камък, смесен с много мек градивен камък. Тази стара крепост, ценна с древността си, не би могла да окаже сега и най-малка съпротива. На север от външната стена е вратата, през която в 1363 г. Мурад I е влязъл в града.[19] Турците я наричат Херма капу, врата на нахлуването. Там

са окачени череп и кости на един мамут и две огромни гранитни гюллета, с които в миналото са си служили турците в артилерията си. Дълго се опитвах напразно да си набавя превода на надписите над тези гюллета, когато при второто ми пребиваване в Андринопол Халид ефенди, мюсюлмански учен, за когото ще ми се отдаде случай да говоря по-нататък, ме увери, че тези надписи, още доста четливи, сочеха, че гюллетата са били закачени, за да се отбележи мястото, през което непобедимата армия на истинските правоверни влязла в града Едирна.*

Капитулацията на Андринопол, която гарантираше всички обществени и частни имущества, не позволяваше да се изнасят гюллетата. Понеже Русия бе първата сила, проникнала оттатък Андринопол, откак турците бяха завзели града от християните, нейната храбра войска в същност би имала правото да откара гюллетата като трофеи от престоя си в Андринопол, за да украси с тях арсенала на С.-Петербург.

След като пребродих по всички посоки тесните и мрачни улички на крепостта, посетих архиепископа на Андринопол, който живее в красива отвън къща в необикновен контраст с разтуреността на черквата, на която се обляга. Намерих в лицето на този прелат с почтена външност образован човек. Нему дължа множество интересни сведения общо за Румелия и по-специално за Андринопол. Той дълго ми разказваше за грабежите, които е търпял от турците. Опасявах се тези приятелски връзки с русите да не го доведат след оттеглянето им до участта на злощастния му предшественик митрополит Доротей Пропози, когото тълпата в Андринопол удави в Хебрус в началото на гръцкото въстание. Осведомен за моите нумизматични проучвания, този достоен старик ми изпрати на другия ден един грък, който ми достави малко извънредно любопитни медали от Тракия, Македония и Епир.

След като посетихме първоначалното гръцко училище, където архиепископът бе въвел Ланкастерския метод, се върнахме в лагера през едно от огромните гробища, които заобикалят Андринопол и сигурно заемат, ако не повече, поне толкова площ, колкото и самият град. Мюсюлманският закон забранява да се премества, когато и да било, прахът на правоверните или да се маха камък, който вече е служил за надгробен паметник. Гробовете са покрити с пръст и са малко издигнати над земята, за да не се допусне да бъдат тъпкани. Тези на богатите или на хора с по-високо положение са в двата си края с два каменни пиедестала, украсени с надписи и понякога с чалма, чиято форма сочи положението на умрелия. Между тези паметници различих много от красив бял мрамор, какъвто използуват в големи количества в Андринопол. Скулптираните в релеф укра-

* Фиг. 15 и 16 от Албума представят с голяма точност сегашното състояние на този любопитен исторически паметник.

шения представляват арабески, изпълнени с много вкус и с ценна завършеност. Много надписи бяха с позлатени букви върху основа с много ярък цвят, въпреки че паметникът изглеждаше стар. Това изкуство да се боядисват в най-хубави и трайни бои камъни е специфично за турците. Епитафиите обикновено отбелязват името на умрелия, положението му и деня на смъртта му; поняк га там се добавят и поетически строфи, изразяващи несгодите на човешкия живот и щастието, на което се наслаждава човек в един по-добър свят.

Докато проучвах паметниците, видях да идва процесия. Дървеният ковчег, изцяло покрит със скъпи материи, бе носен от четири окъсани хамали и следван от десетина роднини на починалата, която, както подразбрах, била дъщеря на богат оръжиепроизводител. Докато спускаха ковчега в изкопа, присъствуващите мълвяха полугласно молитви. Като сложиха ковчега на дъното на изкопа, дълбок около десет фута, оставиха доста значително празно пространство, покриха го после с дъски, над които нахвърлиха най-много 2—3 фута пръст. Поставиха откъм главата, към изток, малка мраморна колона, украсена със скулптирани рози, знак, че починалата не е била омъжена.

Пристигнахме доста късно в лагера през огромно разбито предградие с риск да бъдем разкъсани от ордите отвратителни кучета, които единствени оживяваха тези самотни улици. Денят бе много горещ, термометърът показваше в 11 ч. сутринта 29°; нощта бе почти студена.

На другия ден отидох при един богат арменски търговец, за да разгледам една древна скулптурна отломка, за която той твърдеше, че я намерил в градината си при Марица, като ровел останките от стар строеж. Там видях статуетка на легнал старец, доста красива работа, на която липсваше само едната ръка.* Арменецът според обичая поиска за нея извънмерна цена. Накрая ми я даде за 1/10 от първото искане. Като свърши сделката, ме поканиха да вляза в градината, където се възхищавах на красиви черници, от които [хранейки се] копринените буби доставят добив с отлично качество. Седнахме в сянката на красив платан и ми поднесоха лула, кафе и великолепен шербет с розова вода. Арменецът, роден в Ереван, ми разказа за пътешествията си в Русия, където бе посетил Астрахан и панаира в Нижний Новгород. Той ми говори за предимствата на едно справедливо и закрилящо управление и ми призна накрая, че възнамерява да търси в Одеса, където смяташе да се установи, убежище от варварското потисничество на турците спрямо нацията му. Потисничество, чиито жестоки примери по отношение на членове от собственото му семейство, станали негови жертви, ми посочи той.

Около 3000 арменци живеят в Андринопол. Те са търговци

* Вж. фиг. 5 от Албума.

или сарафи и няколко банкери, които се считат притежатели на значително богатство, но което те крият грижливо. Да създаваш впечатление за бедност е единствената закрила, която може да те запази от бруталното хищничество на турските власти. Установилите се в Румелия арменци са запазили в голямата си част религията на прадедите си от Велика Армения, чийто език при все това им е чужд, защото говорят главно турски. Римската пропаганда покръсти много семейства от Андринопол в католичество. От последната революция в Гърция турците предпочитат арменците пред гърците в търговските си операции. Тези пък (гърците, бел. пр.) се оплакват остро от преследванията срещу тях, предизвикани от клеветите на арменците. Изглежда, че тези последните доста често са предизвиквали строгостта на турските власти срещу гърците поради завист и изявена омраза. Заставени да живеят под робство, те доста често са подменяли първичните си добродетели с пороците на господарите си. Обвиняват ги може би съвсем несправедливо, че са последователно низко сервилни или нагли до безсрамие. Ако развият характер, той винаги ще надминава гърците със същите недостойни черти, от които те сами са страдали. Изобщо може да се забележи, че различните християнски секти, установени в Турция, са по-настървени една срещу друга и по-усърдни да се преследват взаимно, отколкото самите турци въпреки фанатизма им. Гърците и арменците се оплакват от суровостта и мизерията на положението си. Но те имат черкви, позволяват им свободно упражняване на култа. Свещениците им редовно отслужват, без да са оскърбявани или обиждани. Търпимост, която мюсюлманите проявяват към всички християнски секти, установени сред тях, и която сами те не биха намерили в много страни на цивилизована Европа (19—38).

Арменският търговец завежда пътешественика при познати сарафи, които той натоварил да търсят антични медали. Посещават главните турски оръжиепроизводители, където намират стари източни оръжия (38).

Оръжиепроизводителите в Андринопол се ползуват с репутация, която ми се видя оправдана поради красотата на изработката на много от избраните оръжия, чиито цени ми изглеждат доста умерени. Това е един от занаятите, в който занаятчиите все още блестят, защото главният лукс на турчина е в оръжията му.

Моят арменец стигна дотам в любезността си, че ми показа главните манифактури в Андринопол, където трудно бих имал достъп без него. При все че моят гръцки преводач видя в тази предвидливост само пресметливост и искаше с националната си омраза да ме предварди от арменското коварство, аз срещах често този търговец при пребиваването си в Андринопол. На любезността му дължа сведенията за търговията, манифактурите и индустрията в този град, които, чуждите консули ме уве-

риха, са много точни и част от които бях в състояние да проверя.

През деня горещината бе все така убийствена, а нощта крайно студена. Обилна роса проникваше през завивката в походното ми легло. След като всичко бе подготвено за заминаването ми, на 11 септември се представих на маршала, за да се сбогувам. Негово превъзходителство ме задържа за вечеря, затова тръгнах едвам вечерта. Керванът се състоеше от г. Дезарно, художник, от преводача, водача и полицейски офицер, който командуваше казашкия ескорт, от слугите, всички на коне, от един гвардейски подофицер, който бях довел от С.-Петербург и който се грижеше за палатката и багажа ми, натоварени на руска талига. Бях принуден да оставя в лагера г. дьо Бларемберг, син на археолога от Одеса. Той и фелдйегерът, който ме бе придружил дотук, бяха така изтощени от треска, че не можеха да се държат на коня.

Глава трета

ДЕМОТИКА. КРЕПОСТИ. СТАРИНИ. КЪЩАТА, В КОЯТО Е ЖИВЯЛ КАРЛ XII. ПОДЗЕМИЕ ЗАТВОР. ЛУДАТА. МАНИФАКТУРИ. ТЪРГОВИЯ. ЗЕМЕДЕЛСКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ. ВРЪЩАНЕ В АНДРИНОПОЛ. ЗАМИНАВАНЕ В КЪРКЛИСЕ. ИЗГЛЕД НА ОБЛАСТТА АСКЬОЙ[20]. КЪРКЛИСЕ. СТАРИНИ. НАСЕЛЕНИЕ. ЗАМИНАВАНЕ ЗА ВИЗА. ГОРАТА. ЙЕНЕ. БИНАР ХИСАР. ТУРСКИ МАВЗОЛЕЙ. КЛАДЕНЦИТЕ С РИБИТЕ. ВИЗА. СТАРИНИ. ДЖАМИИ. НАСЕЛЕНИЕ. ЗЕМЕДЕЛСКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ. МИДИЯ. ВРЪЩАНЕ В АНДРИНОПОЛ

След като прекосихме Андринопол по цялата му дължина, минахме Марица на брод — водата стигаше до гърдите на конете. Багажите бяха прекарани с ладия, която, щом придойдат водите, не винаги прави възможно преминаването. Два пътя водят от Андринопол към Демотика. Това разстояние се изчислява на 35 версти. Първият и най-добрият завива вляво, след като мине Марица, която вече почти не изчезва от погледа. Другият, не така добър, завива вдясно. Той е каменист и пресечен от урви. По едно недоразумение нашият водач ни накара да тръгнем тъкмо по този път. След четиричасов ход през доста добре обработена местност се спряхме привечер в едно турско село, изоставено от жителите, за да разположим за почивка конете от екипажа, крайно изморени от затрудненията по пътя. Поехме отново пътя в един часа след полунощ и пристигнахме в лагера, разположен на височината над Демотика в момента, когато камбаната на една гръцка черква от града биеше пет часа. Звънът на тази камбана в Турция ме накара да получа едно необикновено усещане поради това, че Демотика е единственият град в Румелия, като изключим Шумла, който притежава часовник с камбани. Нашият български водач, жител на едно село в околности-

те, ме увери с важност, че този часовник е бил подарък, който крал Карл[21] направил някога на гръцката катедрала.

В Демотика имаше смутове. Турското население, подбудено от няколко хиляди нередовни войски, се бе разбунтувало и бе отказало да приеме един руски гарнизон. Енергичните разпоредби на адютанта ген. Сушасанет скоро смазаха всякаква мисъл за съпротива. Пашата току-що бе капитулирал, руска войска заемаше главните пунктове и от лагера една батарея господствуваше над града. Полк. Белогушев, началник на лагера, ни прие много благосклонно. Наредих да разпънат палатката ми край една чешма в подножието на хълм, от който се откриваше великолепен изглед над града.*

Демотика, разположена на левия бряг на Казълдере на около две версти от сливането на тази река с Марица в санджака Галиполи, е построена отчасти върху склона на издигащия се над нея хълм, увенчан с развалините на старо турско укрепление. Те са обкръжени от полуразрушена стена, фланкирана от няколко кули, които представляват само съсипни. Северната страна разкрива най-живописен изглед към отвесни и непристъпни скали с древни строежи [от времето] на Източната империя, останки от подземен проход, водещ някога от височината на укреплението до реката. Един мост в развалини води над реката, която лете се преминава по дълбок брод. Над града се издигат височини, които го заобикалят от северозапад. Околностите предлагат богати посаждения, главно лозя, турско жито, тютюн, памук и черничеви посаждения.

Г. полк. Белогушев пожела да ме придружи при митрополита, почтен старец, който ни прие благосклонно и нареди да ни поднесат кафе и лули. Осведомил се за целта на пътуването ми до Демотика, той заповяда на един низш свещеник да ми покаже гръцката митрополия, да обиколи с мен развалините на укреплението и да ме заведе при главните арменски сарафи, за да си търсим антични медали. Митрополитското седалище не възбужда с нищо любопитството освен с необикновеното си местоположение, защото е буквално заровено в почвата на хълма. Аз обаче открих в едно оградено място преди него, което някога е било място за погребение на гръцките деспоти, една икона на св. Лука евангелист, изсечена в релеф на бял мраморен блок, забележителна работа. Придобих го срещу няколко дуката за черквата. Клисарят ми продаде също една добре запазена антична лъвска глава от мрамор, която бе намерил в околностите на града.

Напускайки черквата, пребродихме развалините на древното укрепление. Пътникът се спира там с интерес пред остатъците от къщата, където Карл XII намерил убежище след поражението при Полтава и откъдето „той още удивява с възвише-

* Вж. изгледите от Димотика в Албума.

ните странности на своята твърдост, с дързостта си, с надеждите и с безделието си. Потомството се възхищава още от една велика личност, търсеща опора в себе си при всички злощастия на съдбата, личност, която, възвеличавайки човечеството, падна само от върха на собствената си слава."* Едва бе изтекъл век от тази епоха и вече няма остатък от жилището на героя освен няколко стени и основите. Действието на времето е по-бързо и по-разрушително в Турция, отколкото навсякъде другаде (44).

Очакваха ни вълнения от друго естество. Демотика е често място за заточение на жертвите на прищявката или недоверието на султаните. Срещу митрополитското седалище укреплението има подземен вход, който служи за държавен затвор. Анадолският паша неотдавна бе прекарал там няколко месеца и бе измъкнат оттам едвам при приближаването на руските войски. Този затвор е нещо като издълбан в скалата кладенец от около 2 квадратни сажена повърхност и дълбок 6 сажена. Затворникът се сваля там с въже и по същия начин му подават храна през малък отвор в стената горе. Над това пребивалище на нещастието има голям подземник, който вдъхва още по-голям ужас. Тези подземни сводове са били затвор за 26 френски подофицери и войници, пленени в Гърция. Четяха се имената им, отбелязани наоколо по стената с кюмюр и изписани с латински букви така грижливо и търпеливо, както може един затворник да направи. Човешките кости показваха, че много от тия пленници бяха намерили гроба си в това противно място, което би могло да даде повод за любопитни коментарии на туркофилите, почитатели на мюсюлманския режим. Напускайки крепостта, за да мина през града, забелязах древен гръцки надгробен камък от мрамор, доста добре запазен. Той ми се стори красив. Накарах да го извадим от стената, в която бе вграден.**

Демотика има 7 джамии, малки и с посредствена външност, две бедни гръцки черкви, една арменска, няколко турски къщи с доста чиста външност и множество чешми. Там се наброяват 13—14 000 жители, от които половината мюсюлмани, а останалите гърци, като изключим няколкото арменски, еврейски и цигански семейства. Повечето от селата от хинтерланда на града са населени с мюсюлмани. Чаршията е зле снабдявана с европейски и азиатски стоки, при все че Демотика има доста значителни търговски връзки с Енос и Смирна, където изпраща много тютюн от великолепно качество, обработван в околностите ѝ.

Като се върнах вечерта в палатката си, заварих лагера много оживен. Пашата и кадията с многобройна свита бяха дошли да направят посещение на полк. Белогушев. Бяха ги почерпили с чай и бяха наредили на военната музика да изпълни маршове

* Voltaire, Hist. de Charles XII.
** Вж. фиг. 48 от Албума.

и оркестрови пиеси, които, изглежда, много ги забавляваха. Забелязах между тях няколко делии, чиято мъжка красота, изящно облекло и войнствен вид ме поразиха.

На другия ден, когато се събудих, намерих много арменски сарафи пред палатката ми. Те ми носеха доста медали, от които купих много редки и добре запазени. Като влязох в града, за да посетя главните манифактури и работилници, имах възможност да наблюдавам религиозната почит, която турците оказват на лудите.

Една отвратителна старица бе клекнала на ъгъла на една джамия, почти съвсем гола, разпенена от бяс и хвърляща камъни подир минувачите с ужасни крясъци, без някой да помисли да я залови и заведе на сигурно място. Неколцина турци бяха насядали чорбаджийски под един кипарис срещу тази луда, пушейки свободно лулите си, без да изглежда, че това ужасно зрелище ги засяга и най-малко. Като им отправих чрез преводача си няколко думи относно необходимостта да се окажат грижи на тази нещастница, най-възрастният измежду тях отговори набързо: „Аллах е велик“ и пак се зае с лулата си.

Демотика има малко манифактури за копринени и памучни платове, въпреки че качеството на тези платове е превъзходно. Едвам се събират от тях за нуждите на жителите. Гърците произвеждат значително количество обикновено сукно за домашна употреба. Обработената кожа, приготвяна тук, ми се видя доста по-долнокачествена от тази в Андринопол. Поне цветовете ѝ бяха не така живи. Виното, доста посредствено, се консумира в града. Главните износни артикули са висококачественият тютюн, глинените вази с твърде изящни форми и извънредно красивата керамика, много търсена в Константинопол и в Азия, където се изпращат през Смирна.

Нивите в околностите на Демотика дават богата реколта на тютюн, овес и ечемик в изобилие, малко турско жито и пшеница. Забелязах по бреговете на Марица някои оризови посаждения и овощни и зеленчукови градини, обработвани грижливо и умело. Недалеч от града част от земите са засадени с лозя. Както в цяла Румелия, поддържат лозниците съвсем ниско, без да ги прикрепват с колчета. Показаха ми на около пет версти разстояние кариера за бял мрамор с много красив строеж, която обаче ми се видя изоставена. Оттам видях само мрамор, необходим за гробовете на турците. На главното гробище е мавзолеят на една гръцка принцеса, изграден от този мрамор и забележителен по чистота и изящество на формите си. Този паметник не носи никакъв надпис и никой не можа да ми посочи името на погребаната там принцеса* (9—48).

Г. Дезарно завършил рисунките си и авторът възнамерявал да отиде до Траянополис[22] и Енос, античната Полтиобрия, когато

* Вж. фиг. 45 от Албума.

получил заповед да се върне веднага в главната квартира. Стигнали в Одрин на 15 септември сутринта (48—49).

Пътят, по който се движехме и който върви покрай Марица, е великолепен. Там има множество чешми, някои от които са изградени от бял мрамор с много вкус, често с много красиво изваяна украса и с надписи, извлечени от корана. Малки медни канчета са прикачени на тях с вериги, за да се даде възможност на пътника да получи винаги прясна вода.

Напуснах Андринопол на другия ден след завръщането си, понеже маршалът бе решил да отида до Кърккклисе, Виза и Мидия. Кърккклисе, главен град на едноименен санджак, е на разстояние 12 часа път или на около 40 версти от Андринопол. Напускайки този град, ние вървяхме цял час по много хубав път през красива местност, покрита с лозя и плодни дървета. Забелязах също множество памукови посаждения. Скоро обаче навлязохме в обширна вълнообразна равнина, която се разстила почти до Кърккклисе. В това необработено пространство не се виждат други следи от човешки живот освен няколко скитащи български пастири. Почвата при все това е богата, а климатът хубав. Сякаш всичко се е струпало из тези места за житейските нужди и дори развлечения. Пътникът преминава със свито сърце през самотиите на Румелия, които изискват само малко човешки труд, за да се покрият с богата жътва. Обезлюдяването на тези земи поразява мъчително и при пръв поглед свидетелствува за пороците на едно деспотично и непредвидливо управление.

След четиричасов път горещината стана убийствена и ние спряхме в Аскьой или Хаскьой, където български земеделец ни достави малко мляко и яйца за вечеря. Това село, населено главно с турци и с малко българи, трябва да е било някога значителен градец, ако се съди по заобикалящите го обширни гробища, които заемат сигур десет пъти повече пространство от самото населено място. Печални паметници на древно благосъстояние. Половината от селото е в развалини. Има две джамии и множество чешми с хубава вода. Там се отглеждат лозата, памукът, тютюнът и черниците. В околностите са развалините на древен мюсюлмански мавзолей, който наредих да бъде нарисуван.*

На излизане от Аскьой намерихме останките от римския път, отчасти тревясал и покрит с мъх. Скоро необработената равнина се разстила отново, докъдето стигне погледът. Вървяхме в абсолютно усамотение, без да срещнем до вечерта живо същество. Умората на конете ни застави да спрем в едно българско село с много хубаво разположение, на широк планински поток. Навсякъде, където се настанят тези дейни и усърдни земеделци, местността придобива друг изглед и селата им, обгра-

* Вж. фиг. 13 в Албума.

дени от градини, в които се обработват зеленчуци и плодове, изглеждат чисти и заможни, резултат от техния мирен труд. Но за нещастие тези блага са и много често изтръгвани от варварските им господари, неспособни да схванат огромните предимства, които скоро би донесло на страната едно работливо население при едно покровителствено управление.

Дадоха ни една чиста стая при един от старейшините на селото, където пренощувахме, меко разположени на великолепни черги, изработени от жените в семейството. Чорбаджията или стопанинът на дома отказа категорично да приеме пари за пребиваването ни и ми поиска само ножица за дъщеря си. Намерих само една за голяма слука в пътните си вещи и с удоволствие му я подарих. Няколко часа път ни отведоха рано сутринта в Кирккliса. След като се представих на ген. граф Пахлен, началник на втори армейски корпус, отидох да видя неговия началник на главния щаб — ген. Херман, стар приятел. За нещастие го заварих болен от злокачествена треска, която месец след това отне на армията един много изискан офицер и на многобройните му приятели — един рядко заслужил човек. Познавал съм малко хора, които са отнесли в гроба си толкова много искрени съжаления и толкова заслужено.

Кирккliса, разположен в западния клон на Странджа планина, открива откъм андринополския път живописен изглед. Но при влизането в града намерихме само тесни улици, мръсни, лошо застлани или без настилка, малки каменни къщи, повечето от които при това се рушат. Дървените постройки са ниски и неправилни. Множество чешми с чиста вода ободряват погледа на пътника. Заведоха ни в една изоставена турска къща, обкръжена с обширен двор и яхъри и ни поканиха да се качим по разбита стълба, водеща от малък коридор към две мрачни, тесни и нечисти жилища. Кирккliса, което всички европейски националности назовават различно на различните си говори градът с четиридесетте църкви (Кърк еклесия), малко потвърждава днес това наименование, тъй като православните имат там само една бедна мъничка разбита църква. Останалите, ако въобще някога е имало 40, са обърнати в джамии. Г. Уолш* ни съобщава, че турците твърдят, какво истинският правопис на това име е Кирк Кениси (40 души), защото някога този град е бил седалище на толкова светии, на които била посветена малка джамия. Моят гръцки преводач отхвърли с възмущение тази етимология и ме увери, че варварската суета на мюсюлманите, която унищожаваше всичко чак до имената на всеки остатък от древния гръцки блясък, не би могла да противостои на всеобщата традиция на всички цивилизовани народности. Както и да е, в града понастоящем няма никакви останки от минало величие. Единствената отломка от древността, която намерихме там, бе един

* Voyage en Turquie et à Constantinople.

мрамор, открит сред дюкяните от г. полк. Енехолм*, с гръцки надпис: „На Аполон, бог на горите, божествен прадядо..."

Полковникът бе накарал също да разкопаят една могила недалеч от града, която покриваше един свод от дялани камъни. Той подозираше, че това са остатъци от езически храм. Въпреки че липсата на надписи и отсъствието на какъв и да е предмет, който би могъл да насочва при тези обстоятелства, позволяват само да се правят предположения, прецених след щателно наблюдение във вътрешността на свода, че там се вижда само древна тракийска гробница. Много такива могили или възвишения се срещат из Румелия. Често съжалявах, че обстоятелствата или местностите не ми разрешаваха да уредя разкопки в тях.

Остават само няколко незначителни развалини от старата крепост или укрепление, която Амурат II бе завладял в 1436 г.[23] и бе наредил да я разрушат. Сега Киркклиса има печалния изглед на западащ град. Имам основание да смятам, че приписваният му брой от 20 000 жители е много преувеличен. След събрани сведения, доколкото такива могат да бъдат точни в Турция, мисля, че той не надхвърля 15—16 000 души от двата пола. Три четвърти от тях се състоят от мюсюлмани, останалото са гърци, българи, малко цигани и няколко еврейски семейства. Тези последните някога са били повече. За тях казват, че са прехвърлени от Подолия по време на войните с Полша. Видях много от тях, които още говореха развален немски. Това скитащо население се среща из всички главни градове на Румелия. Гъвкави, интриганти и дейни, запазили своеобразния си тип, евреите създават богати източници на приходи чрез умението си, което не се ограничава от никакви съображения. Турците очевидно поради някаква прилика с религиозните им вярвания се отнасят към тях със снизхождение, което не проявяват към християните. [Поради това] много от тях разполагат със значителни богатства и дори се ползуват с известно уважение сред мюсюлманите, на които оказват полезни услуги, най-вече в търговските им връзки. Задължен съм към еврейските сарафи за това, че ми доставиха множество красиви древни медали на македонските и тракийските царе, намерени в околностите на града.

В Киркклиса няма нито една значителна манифактура, чаршията е незначителна. Плодородните околности произвеждат зърнени храни в изобилие; но главната култура е лозата, която дава голямо количество много доброкачествено червено вино, което прилича много на „пети бургон". То и сушените меса представляват единствените значителни артикули за износ.

* Ген полк. Енехолм е автор на един труд, озаглавен **Notice sur les** villes situées au delà des Balkans. St Petersbourg, 1830; който съдържа много сведения и много интересни статистически проучвания. За нас от най-голям интерес е най-вече бележката за Андринопол.

Червеното вино на Кирккліса ми се видя най-доброто, което бях открил в Румелия.

Вероятно е околните планини да крият минерални богатства. Г. полк. Енехолм посетил* между Кирккліса и селото Петри[24] в пролома Инкая една древна мина, явно експлоатирана от римляните и сега изоставена от дълго време насам. Мострите от минерала, които той донесе, съдържаха кварц, олово, малка част сребро и още по-слаби следи от злато. Донесоха ми много парчета от един много чист бял мрамор и от един жълтеникав мрамор с червени жилки, великолепен строеж. Той се среща в изобилие из околностите на Кирккліса.

Един турски географ** твърди, че в едно малко разклонение, което Странджа отделя към Константинопол, се срещат многобройни жилища, изсечени в самата скала, образуващи етажи и дълги сводове — с една дума[25] — град от троглодити[26], може би поселище на варварите, които в древността са обитавали негостоприемното крайбрежие на Евксинос Понтос[27]. Всички сведения, които събрах за това, бяха безрезултатни. Споменавам го, за да подтикна някой бъдещ пътешественик да започне проучвания може би по-благополучни.

След като прекарах три дни в Кирккліса, продължих пътя си за Виза. Напускайки Кирккліса, вървяхме известно време сред лозята, които го окръжават; после местността разкрива изглед на необработена равнина, без каквато и да било сянка. Прекосихме Андринопол насам, където не видяхме никакво живо същество, с изключение на няколко орли, които бяха разперили криле във въздуха. След два часа ход навлязохме найсетне в една гора, наречена Бейлак Куран. Сянката ѝ ми създаде великолепни усещания. Тази гора е собственост на върховната власт, която извлича оттам дървен материал за строителство. На значителна височина се извисяват букът, ясенът, трепетликата и кленът. Зеленият дъб (Quercus ilex) и друг един вид (Quercus bellota)[28], които се срещат в голям брой, не са толкова красиви. Бяха изсекли огромно количество за нуждите на османската флота. Гората се разстила чак до Иене[29], където пристигнахме по обед след петчасов ход. Иене, някога значително село, сега е в развалини. То е населено главно с гърци и с няколко български семейства. Спряхме в къщата на един свещеник, който се случи да отсъствува. Жена му ни прие с древно гостоприемство и ни приготви чуден пилаф за вечеря. Оттегляйки се към Константинопол, азиатските орди бяха минали преди две седмици през това клето село и го бяха безмилостно опустошили. Жителите ни разказаха прояви на възмутителна жестокост.

Пристигнахме вечерта през една необработена равнина в

* С. 88 [т. е. страница от бележките на Енехолм].

** Хаджи Калфа, Румелия, прев. на г. Хамер.

Бинар Хисар, градец, в който личат още някакви развалини от крепостта,* която Мурад II е наредил да разрушат.

Бинар хисар (крепостта с извора) се намира на границите на санджака Кирккликса в [санджака] Виза, на пет часа ход от последния град. Забележителен е само с благоприятното си местоположение и с един минерален извор, който се влива в красив естествен басейн насред градеца. Открих около басейна една мраморна маса, покрита с мъх. Въпреки че надписът бе почти унищожен от въздействието на времето, разчетох там едно посвещение на местната русалка.

Бинар хисар е населен само с турци и с неколцина българи-работници. Първите бяха изцяло напуснали градеца при приближаването на руските войски, като бяха отнесли дори скромната си покъщнина. Ето защо това очарователно селище изглеждаше печално запустяло. Пренощувахме в къщата на аянина, разположена на живописно място всред градина, прохлаждана от поток, вливащ се в рекичката Гене, под сянката на красиви кипариси и гигантски тополи. Множество гургулички единствено обитаваха това великолепно място, където ни бе невъзможно обаче да намерим и парче хляб за хората ни, нито пък фураж за конете ни.

Продължихме пътя си рано на другия ден. На около един час път от Бинар хисар попаднахме на един съвременен турски мавзолей** с изящен строеж, разположен срещу развалините на древен гръцки манастир. Яростта на българските хайдути не бе пощадила светостта на това място за отдих. Очевидно смятайки, че си отмъщават за разрушението на манастира, те бяха осквернили тайната на гроба и разпръснали чак костите на потисниците: жестоко отмъщение, по-достойно за варварските орди, отколкото за един християнски народ.

Манастирът, от който са останали само развалини, се нарича „Църквата с чудотворния басейн". Показаха ни там недълбок кладенец с хубава вода, която остава все на едно ниво, без някой да бе открил извора ѝ, нито мястото, от което тя излиза от басейна. Един поток, течащ съвсем наблизо, би бил леко обяснение за това, което изглежда като някакво чудо за християнското население, предизвикано от молитвите на един калугер, уединен в манастира. Този манастир нямал чиста вода преди намесата на калугера. Моят български водач ми показа десетина рибки, които живеели от векове в тази света вода, без числото им да се увеличи, нито да намалее. Той добави важно, че турците, разярени от това чудо, често взимали и избивали рибките; но за голямо тяхно разочарование на другия ден пак там се оказвало същото число. Казах му,че смирено се възхитих от едно подобно чудо, като съжалявах, че мюсюлманската недо-

* Вж. фиг. 32 от Албума.
** Вж. фиг. 34 от Албума.

верчивост го използуваше единствено в своя полза. Г. Уолш* говори за едно подобно чудо, от което се бе удивил недалеч от Константинопол по пътя за Селиврия. Вероятно е гръцките монаси да са се възползували от суеверието на народа, за да окръжат с религиозна почит един източник на хубава вода, която при един изгарящ климат може да се счита за благодеяние на природата и за една от първите нужди на човека.

Пристигнахме към обяд във Виза след пет часа ход в задушаваща горещина. Този град е окупиран неотдавна от една дивизия руски войски под командуването на княз Лубомирски. Той ме прие с присъщата му благосклонност и съжали, че не може да ми предложи друго, освен една доста лоша квартира в турско кафене и някои продукти от първа необходимост. Градът имаше печален изглед. Турските жители бяха избягали. Гърците бяха опустошили и оплячкосали жилищата им и дори бяха осквернили джамиите им. Множество болни препълваха къщите и тревожни признаци се бяха появили даже сред християнското население. Самият княз Лубомирски бе заразен от треска, която прави страшни опустошения сред непривикналите към климата европейци.

Виза, древната Бизия, столицата на района, назован от древните Астика и седалище на тракийските царе, още съхранява останките от древното си величие. Разположен отчасти на стръмна височина, турският град се извисява над древните стени с римски градеж. Християнските жители са събрани около хълмовете. Виждат се вече само няколко останки от древната цитадела, завладяна и разсипана от разрушителния гений на Мурад. Там се различават останките на много древна кула, която гърците, без да знаят много, наричат „кулата на Велизарий“**.

Градът и околностите са осеяни с множество останки от древно строителство, с отломки и части от колони, капители и повредени мрамори. Накарах да ни приберат един доста красив римски барелеф от бял мрамор***, вграден в една турска чешма, и купих една женска статуя с драперия, за жалост без глава и ръце, но дрехата ѝ бе съвършена изработка. Докараха ми дори торса на една нимфа, или русалка с красиви форми, но съвсем повредена. Варварското безразличие на турците към всичко, което се отнася до паметниците на древността, бе навредило положително много повече от времето. Един древен отломък е за тях само груб камък. Те го разбиват, за да си послужат за вар, или го употребяват при строежите си, като често поставят надписите от вътрешната страна. Впрочем може да се потвърди само невежеството им, защото те нямат и представа за злото, което извършват, като унищожават тези скъпоценни остатъци.

* Voyage en Turquie, p. 72.
** Вж. фиг. 22 в Албума.
*** Вж. фиг. 7 в Албума.

Съвременните гърци ги запазват малко по-грижливо с надежда да ги продадат на твърде висока цена на пътешествениците. Не знам какво станаха мраморите, които получих във Виза. Бях ги предал на местния комендант, за да бъдат изпратени в Киркклиса. И ген. Херман ми съобщи сетне, че при минаването си през Андринопол ги бил експедирал заедно с една колона ранени в период на възстановяване за Бургас, за да се препратят в Одеса. Понеже лошото време тогава бе направило пътищата непроходими, вероятно е да са ги изоставили в някой пролом между Киркклиса и Бургас. Защото въпреки точните заповеди на маршала всички издирвания бяха напразни и те не бяха никога открити. Говоря за тази загуба, за да спестя на някой бъдещ археологически пътешественик, който ги намери в самотите на ниските Балкани, задълбочените хипотези и мъчителни проучвания, за да открият храма или мястото, което те някога са украсявали.

Показаха ми във Виза една джамия, която преди завоеванието е била гръцка черква. Съвременните гърци бяха запазили легендата за нея и бяха отлепили от вътрешните стени пласта, който покривал иконите на светиите във фрески. Те поддържаха надеждата си, че отново ще изпълняват там религиозните си ритуали. Много се опасявам, че необмисленото усърдие, което бяха вложили, ще им навлече след оттеглянето на руската армия ужасни преследвания от страна на свирепите им господари, от които те явно се считаха завинаги освободени. В тази джамия личат няколко древни колони, чиито капители са с изящен вкус и изработка.

Виза има девет не толкова забележителни джамии, една бедна гръцка черква, множество чешми и извори с хубава вода и 7—8000 жители, от които най-много една трета са мюсюлмани. Именно във вътрешността на провинциите човек е поразен от слабостта на Османската империя и от бързината, с която намалява мюсюлманското население. Причината за това трябва да се отдаде на варварската неспособност на едно потиснически правителство и на глупавата устойчивост на институциите на един народ, който изостава с много столетия от християнските народности, докато те вървят с бързи стъпки по пътя, който са им отворили придобивките на цивилизацията.

Всред турците в Румелия, които западат, християнското население нараства бързо. Гърците в градовете като градски занаятчии, но най-вече българите в полетата като дейни и усърдни земеделци заслужават непрестанно внимание. Това християнско население нараства бързо и скоро ще замести османската раса при едно покровителствено управление в тази красива, но пуста Румелия.

Виза има малко или никак работилници. Околностите, обработени от гърци и българи, произвеждат малко долнокачествено вино и богат добив от пшеница, ръж, ечемик и просо. Зеленчу-

ковите градини дават в изобилие плодове, великолепни пъпеши и най-вече необикновено количество лук, много търсен в Константинопол. Този зеленчук и дърветата, с които са обрасли планините, са главните стоки за износна търговия. Получих само малко ценни медали (48—66).

Пътешественикът не продължава към Мидия, защото там има чума и русите са оттеглили войските си (66—67).

Напуснахме Виза на 25 септември сутринта, за да се върнем в Андринопол по същия път, по който бяхме дошли. В Кирккліса изживяхме един от онези ужасни урагани, които предвещават в Румелия наближаването на есента. Качвах се на коня, когато един порив на вятъра срина с ужасен трясък голяма дървена постройка до двора, в който се бе събрал керванът ни и се готвеше за път. Нещастието бе така непредвидено и стана с такава бързина, че бягството бе невъзможно. Множество казаци бяха ранени. Двама войници, които бяха настрана, бяха убити, багажите и конете, които ги теглеха, бяха погребани под развалините. Моят кон бе със счупен крак и трябваше да забавим с 24 часа заминаването си. Времето се захлади много след този ураган. Термометърът даже на обяд не се качи никак над 15°. Имахме няколко поройни дъждове и нощите станаха съвсем студени. Пристигнахме на 28 септември в Андринопол.

Глава четвърта

ПРЕСТОЙ В АНДРИНОПОЛ. ЕСКИ САРАЙ. НАСЕЛЕНИЕ. КЛИМАТ. ТЪРГОВИЯ. РАБОТИЛНИЦИ. БИБЛИОТЕКИ. ФОЙЕРВЕРКИ В ЙЕНИ САРАЙ. ПРАЗНИК НА ГРОЗДОБЕРА. РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ ТУРЦИТЕ. ЗАМИНАВАНЕ ОТ АНДРИНОПОЛ.

Намерението на граф Дибич-Забалкански бе да ме изпрати във Филипополис, голям цветущ град в санджака София, който турците назовават Филибе и където Мустафа, паша на Скутари, командуваше значителен корпус от албанци. Не знам причините, които накараха маршала да промени становището си и получих заповед да остана в Андринопол до заминаването на главната квартира. Понеже непрестанните дъждове бяха направили пребиваването в палатката много мъчително и нездравословно, се установихме в развалините на Ески Сарай, старата разрушена резиденция на султаните, където заседателната зала ни предлагаше все още доста удобно жилище. Този стар дворец, който бе започнат от Мурад I към 1365 г., бе довършен от Мехмед I и обитаван от наследниците му до завземането на Константинопол в 1453 г. Мехмед II бе прибавил там великолепен харем, чиито развалини чак до днес представят древния ориенталски лукс. Дворецът изглежда от дълго време изоставен и е забележителен само с мраморната порта на главния вход на голямата стълба, удивителна и великолепно съхранена източна

творба. В харема, отделен от двореца с множество огради със стени дворове, заслужава да се видят диванхането, или салонът, баните и позлатената чешма на кьошка. Ансамбълът е ограден с маса от развалини, които са представлявали кухня, конюшните и други пристройки. Вдясно от входа на големия дворцов двор се вижда модерен кьошк, жилище на сегашния султан, когато посещава Андринопол. В него има само няколко доста прости жилища. Отвъд моста, който минава над Тунджа, се намира къщата на бостанджибашията, заета от маршала. Тази къща е оградена от великолепна гора. Сянката ѝ прави чудни сводове с разкошна хладина, увеличена от водите на Тунджа, които я оросяват, и където са възхитителни най-вече гигантските платани.

През време на престоя си в Андринопол направих множество проучвания, за да опозная точно населението на този град, което се изчислява твърде общо на 120 000 души. Изчислението ми се видя преувеличено. В Турция не съществуват регистри за рождаемостта. Работата с броя на къщите е също така неточна, понеже много от тях са в развалини или необитаеми. При това е много трудно при турското безразличие и резервираност да получиш положителни сведения по въпроса, както изобщо за всичко, което се отнася до обществената администрация. Въпреки многото сведения, които имах случай да събера, не смятам, че постигнах съвсем точен резултат, но той вероятно се приближава доста до истината.

В Андринопол се наброяват:

	Жители
мюсюлмани	63 500
гърци, българи	24 200
арменци	2800
евреи	2500
цигани	1200
постоянни жители	94 200
непостоянно население, чужденци	8000
гарнизон в мирно време	3000
Всичко	105 200

Според една сводка, която имам основание да считам твърде точна, в града има:

Къщи			
турски	християнски	еврейски	цигански
13 589	4 689	506	250

Всичко: 19 034 къщи

Като се пресмятат по 5 души на домакинство, ще се получат 95 170 души, което отговаря доста на горепосочения брой.*

Климатът на Андринопол минава за здрав. Разположен отчасти на височини, отчасти в равнина, напоявана и прохлаждана от водите на Марица, Тунджа и Арда, открита за южните ветрове и заслонена от Балкана откъм северните ветрове, този град е с благоприятно местоположение, което до голяма степен се дължи на здравословния климат, пословичен сред турците. Наистина треските там са твърде редки и въпреки постоянните връзки с Константинопол чумата не се бе разпространявала в Андринопол от 50 години насам. Имало бе само единични случаи. Този бич, който извърши ужасни опустошения след заминаването на руската армия, бе донесен там явно от войските.

Андринопол, който открива пред пътешествениците, идещи от север, омагьосващ изглед, не би могъл обаче да се оприличи на големите европейски градове. Тук няма никакви широки и прави улици, никакви редовни площади, никакво здание, което да показва вкуса и богатството на частни лица. Освен султанските джамии — нито един паметник, достоен за величието на едно просветено правителство. Вътрешността на града е със същия еднообразен изглед на разрушение, на отвратителна мръсотия и нищета, както и всички останали градове в Румелия. От тях той се отличава в това отношение само по огромния си обхват.

Чаршиите са доста обширни и имат най-вече в петък много оживен или извънредно любопитен изглед за чужденеца, който намира там отново някои от онези сцени, толкова удивително описани в очарователните източни приказки. Във всеки случай тези чаршии нямат тази външност на чистота и богатство, нито това множество скъпи предмети, които бяха толкова поразили леди Монтегю при пътуването ѝ в 1717.**

Напразно търсех из всички чаршии един-единствен магазин за книги. С много труд си доставих „Анис ал-мосаферин“ („Придружител на пътешествениците“) от Балгери Адранаул,[29] която съдържа история на Румелия и Андринопол и която един приятел от Санкт Петербург ме бе помолил да му изпратя. Между ръкописите, които гърци и арменци ми предлагаха за продан, не намерих ни едно произведение, което заслужава да се купи. Андринопол има обаче множество частни библиотеки, между които заслужава да се спомене библиотеката на Хамид ефенди. Този почтен турчин, на когото имах случай да направя малка услуга, ме приемаше често в къщи с любезност и доброта и ми

* Ген. полк. Енехолм във великолепното си описание на Андринопол дава на този град 120 000 жители. Цифрата ми се вижда много з вишена

** „Безистенът..., блестящ навсякъде със злато, бродерии и скъпоценности, има много приятен изглед ... магазините са толкова чисти, те изглеждат сякаш току-що боядисани.“

засвидетелствува доверие, което един мюсюлманин рядко отдава на християнин и чужденец. Библиотеката му съдържаше ценни ръкописи, доста арабски и турски историци, както и избор от най-добрите персийски поети. Извън тези частни колекции големите джамии и медресета притежават значителни библиотеки, където може би биха се намерили предмети от най-голям интерес. Не успях да проникна в тези библиотеки, толкова бе голям страхът на турците, че не ще зачитат условията, при които градът се бе предал и които гарантираха обществените и частните имущества. Единственият ценен ръкопис, който отнесох от Андринопол, бе коран с голяма красота, който Хамид ефенди ни даде за спомен. [Това бе] може би неповторим подарък, който един мюсюлманин е дал на един неверник, без да счита, че осквернява словото на Пророка. Андринопол има само една печатница.

Работилниците в Андринопол доставят на търговията малко стоки за значителен износ освен обработена кожа, която се произвежда в голямо количество с великолепно качество и с най-блестящи цветове. С тази стока се занимават немалко бояджии, които не стоят по-долу от най-добрите френски и английски работници.

Копринените и памучните платове ми се видяха недоброкачествени и десените им — безвкусни. Няколко работилници за фесове (червени шапки) доставят шапките, на които истинските мюсюлмани гледат все още с ужас и които заместват чалмата в армията. Изнасят се в големи количества сапун и кóла. Трите работилници за макарони снабдяват само града. Лулите в Андринопол се ценят слабо, с основание се предпочитат тези от Люле Бургас. Тютюнът е долнокачествен. Производителите на оръжие се ползуват с известност. Но произведенията на златарите са доста по-долнокачествени от тези, които видях да се донасят от Константинопол. Пет или шест манифактури доставят обикновено сукно и груби килими. Черниците от околностите на града донасят малко коприна, но от великолепно качество. Произвежда се малко розово масло, но много опиум. Памукът е твърде изобилен. Маслиненото дърво не вирее. Градинарството е значително и добре разпространено. Зеленчуци и плодове в изобилие и най-вече чудно вкусни пъпеши. Гроздето е великолепно.

Благоприятното местоположение на Андринопол му осигурява значителна транзитна търговия, която обменя произведенията на Турция срещу тези от Европа, Азия, Египет и Гърция. Тази търговия, която бе пострадала за кратко от войната, е в голямата си част в ръцете на гърци и арменци. Най-вече между първите има вещи търговци с изискана образованост, усъвършенствувана чрез тяхното пребиваване в главните търговски градове в Европа. Те извършват успешно разумни комбинации в разгръщащата се търговия. Русия, Франция, Англия и Австрия имат консули, установени в Андринопол, за да бдят над интере-

сите на нациите си. Тези чужденци обаче гледат на престоя си в Андринопол само като на едно изгнаничество; наслажденията им се свеждат до такива от материалния живот и интелектуалните придобивки, които би могъл да предложи такъв голям град в една цивилизована страна, са също така непознати в Андринопол, както и в недрата на Азия.

Г. маршалът пожела да устрои за града празник по случай размяната на ратификациите на мира. Той трябваше да направи силно впечатление на жителите и с новостта си да им остави приятен спомен. За тази цел бяха разпънати палатки в равнината зад Ески Сарай, където г. маршалът, окръжен от бляскав генерален щаб и командуващите различните армии, прие пашата, посланиците, върховните властници в града и чуждите консули. След изискано угощение бяха пуснати ракети, при които съединените инициали на императора и на султана с орел и полумесец над тях, вплетени с лаврови и маслинови клони, се появиха сред бляскав огън. Виковете „ура“ на войските, строени в равнината, шумът от пушечните залпове и тътенът на многобройна артилерия подсилваше блясъка на букета, който увенча празника. Цялото население от града и околностите се бе стекло, за да присъствува на това толкова ново за него зрелище, понеже, откакто се помнеха, ни един жител на Андринопол не бе виждал ракети. Въпреки това огромно стичане на хора никакво нещастие не смути празника, който бе облагоприятствуван и от хубавото време. Тази маса от ориенталски лица, осветени от червеникавия блясък на огъня, изглеждаше великолепно. Изглежда, че най-вече оръдието стъписа пашата, който, разделяйки се с г. маршала, му каза: „Нека русите и османците, помирени сега, никога да не чуват подобен шум на такъв празник.“ Доста добре скроена фраза за един турчин.

По повод празниците не трябва да премълча този, който гърците в Румелия празнуват през време на гроздобера и в който се долавят още поразителни следи от древните мистерии в чест на веселия син на Семеле[30]. Щом свърши денят и работата, привечер се запалват в лозята големи огньове. Около тези огньове се събират мъже и жени, старци и деца. Чашата бързо минава наоколо. Млади момичета, украсени с гроздове, започват да танцуват не твърде целомъдрени танци. Младежи скачат върху пръчове с виковете на Евое. И скандалната хроника на Андринопол твърди, че на тези оргии, празнувани в градините, култът към Бакхус бил доста често последван от култа към красивата богиня на Пафос, а не на целомърдената Венера Апострофия*. Гърците от Андринопол се бяха възползували от временната си свобода, която им създаваше престоят на руската армия, за да подновят този празник по гроздобер, който турците бяха от дъл-

* Венера Апострофия, предпазваща, която отвръщала сърцата от всякаква нечестивост.

го време забранили като ужасно и нечестиво осквернение, толкова противно на религията и на нравите им.

Не без колебание вмъквам тук известни размишления върху турците. Не мисля, че девет месеца, прекарани сред един народ, без да се познава езикът му, и с който влизам в допир само посредством преводачи, е достатъчно време, за да се опознае и прецени основно този народ и най-вече през период на война, революции и нещастия. При това съвременната епоха трябва да се счита само като преходно състояние в политическия и нравствения живот на тази нация, където свирепите преобразования на султана разяждат и разстройват изцяло основите на обществения живот на мюсюлманите, без новите учреждения да намират подготвена почва, за да бъдат възприети и да могат да се вкоренят. Затова представям само впечатленията, които получих във взаимоотношенията си с турците, без да държа да произнеса авторитетна преценка. Възможно е желязната воля на султана да закали характера на народа му; може би политическите интереси и съперничества ще поддържат още в Европа Османската империя, която последните събития разклатиха до основите ѝ и чието съществуване дори се запази само поради умереността и благородството на победителя. Но в Азия също се върви към бързо разпадане. Египет и Сирия може би не след дълго ще се изплъзнат от османското владичество, както неотдавна се измъкна от него Гърция.*

Реформите, осъществени или проектирани от султана, за да издигне народа си на нивото на европейските нации, ще срещнат винаги почти непреодолими пречки в мюсюлманската религия, която, така да се каже, съставлява целия политически, граждански и нравствен живот на нацията. Коранът ще изключи завинаги огромните придобивки и просвещението, което дължим на християнската религия. Разглеждайки Мохамед само като законодател, не можем да не му признаем големия гений да съчетае превъзходно законите и религията си с нуждите и характера на източните народи, чиято енергия той закали. Догмата за предопределението, съчетана с религиозния фанатизъм, даде на султаните сила, която неведнъж бе накарала Европа да тръпне и бе застрашила съдбините ѝ. Но подтикът, който пророкът бе дал на свирепата сила на турците, отстъпи пред превъзходството на просвещението в европейската цивилизация. Тази цивилизация не може да се развива със стабилността и недостига на мюсюлманските учреждения. Славата на Турция започва да залязва още от царуването на Селим II и могъществото, което султаните черпеха от влиянието на религията, се обръща срещу самите тях.

Като изоставям тези общи разсъждения, които подлежат на голямо доразвиване, ще се занимая с нравствения характер на

* Това е писано в 1830 г.

турците в Румелия такъв, какъвто сам го наблюдавах. Кървавите сътресения и ужасите, които предлагат дворцовите анали, са създали на мюсюлманите славата на жестоки, която събитията от гръцкото въстание, изглежда, още повече разкриха, без обаче аз да я считам основателна.

Действията на един брутален деспотизъм и жестокостта на една фанатична и варварска военщина не могат с основание да се смесват с характера на отделните лица. Турчинът, както всички южни народи, е сигурно отмъстителен и увлечен в отмъстителността си; но в навиците на частния си живот той ми се видя, че притежава меки нрави. Въпреки влиянието на полигамията той е нежен баща за децата си и милостив господар спрямо робите си. Суров и затворен спрямо чужденците, турчинът е спрямо тях церемониално учтив, но способен на благородство и думата му е свята. Гостоприемството, тази древна добродетел, е съблюдавано религиозно в Турция. Догмата за предопределението е причина мюсюлманинът да понася нещастието с търпение и достойнство. Той спазва с благочестиво смирение повелите на провидението. Въздържан и непознаващ тънкостите на европейския лукс, начинът му на живот е много прост, а жилището — скромно. Дори ако е богат, той избягва всякакви разноски, които биха привлекли върху му погледите на хищните власти. Считайки този живот само като преход към небесния рай, който му е обещан, религията му е за него вътрешно убеждение, култ, който ръководи и направлява съществуването му и чиито нравствени предписания са свещени за него. Чужд от вековe на напредъка в науките, той е слабо образован, но зачита познанието. В разговор с чужденци прозира желанието му да научи и се образова. С изключение на строителството, което дори е само традиционно за обществените паметници и главно — джамиите, изящните изкуства са в ранното си детство. Малко е застъпена търговията на едро и главните клонове на занаятчийското производство са в ръцете на раята. Турските села без изключение ми се видяха бедни и земеделието по-слабо разгърнато, отколкото при българите и даже при гърците. Като завоевател на страната турчинът предоставя работата на раята, която счита за част от плячката си, за роби, чийто живот даже му принадлежи по правото на завоеванието и който им е запазен само като благодеяние, утвърдено чрез пълното им подчинение. Кръвта на мюсюлманина е великолепна и малко нации биха могли да създават толкова красиви хора с по-благородна и изискана физиономия. Най-голямата част от недостатъците в националния характер трябва със справедливост да се отдава само на закономерните изяви на едно деспотично и порочно управление и на неизбежните последици от невежеството и варварството.

Последните войни бяха особено смазали смелостта на турците и унищожили доверието в личната им храброст; те призна-

ват напълно военното превъзходство на християните. Но реформите на султана не вдъхват никакво доверие за в бъдеще: новите институции предизвикват ужаса на масата от народа. А мюсюлманите гледат на Европейска Турция само като на провинция, която вечните повели им заповядват да напуснат рано или късно, за да се върнат в Азия, истинското им отечество.

Не възнамерявам да дам подробно описание на Андринопол. Тази задача бе осъществена с удивителна точност от г. полк. Енехолм. Многобройните проучвания на този офицер, обнародвани в неговите „Кратки бележки за отвъдбалканските градове", заслужават най-голямо доверие. Едно двумесечно пребиваване в Андринопол, главно оползотворено за проучване на този интересен град от различни страни, би могло да ми достави само незначителни подробности като добавка към картината, очертана от г. Енехолм.

Наближаваше моментът да напуснем Андринопол. След предаването на Джурджево, крепост, която според условията на мирния договор трябваше да се събори и територията ѝ да бъде върната на Влахия, г. маршалът съобщи намерението си да пренесе главната си квартира в Бургас. Това предаване на Джурджево е забележително, защото е пръв пример на турска крепост, предала се в мирно време на Русия по силата на договор. Получих заповед да ида в Бургас по пътя Ямболи, Селимно и Карнабад.

Глава пета

ФИКЕЛИ. ВАКОФ[32]. КАВАКЛЕ[33]. БЮЮК МАНАСТИР. АБКУНАР. ЯМБОЛИ. СЕЛИМНО. НАСЕЛЕНИЕ. БЪЛГАРСКИ ИЗСЕЛНИЦИ. ТЪРГОВИЯ, ЗАНАЯТИ. ЗЕМЕТРЕСЕНИЕ. — ДРАГОДАН. КАСАПЛЕ. АЛАДАКЬОЙ. ЦИГАНИ. КАРНАБАД. — МИНЕРАЛНИ ВОДИ. РУМИЛИКЬОЙ. БУРГАС. ЧУМАТА.

Напуснахме Андринопол доста късно сутринта на 5 ноември в студено и дъждовно време. След като вървяхме няколко часа покрай Тунджа, навлязохме в местност, прорязана от хълмове и слабо обработена. Изпреварихме множество лазаретни и обозни коли, които заедно с артилерията бяха направили много труден пътя. Често бяха необходими усилията на нашите казаци, за да подтикнем да вървят напред колите ни, затъващи ежеминутно в калта. Пристигнахме привечер във Фикели, разрушено турско селце, окупирано от бригада разузнавачи, където ген. Тиман бе така добър да сподели с мен една бедна колиба, скъпоценен заслон от проливния дъжд.

На другия ден в сухо, но студено време продължихме пътя си с този великолепен и достоен човек, който впоследствие преждевременната смърт отне от приятелите му. На излизане от Фикели надясно съзряхме развалини от стар замък, разположен на

един хълм при устието на една теснина, която, изглежда, е отбранявал в древността. Областта, зле обработена и просечена от гористи хълмове, имаше див и живописен изглед Пътят беужасен и след тричасов ход трябваше да изоставим обозите си, които изтощените коне нямаха вече сили да измъкнат от една пукнатина, където ги изоставихме, потънали в кал. Пристигнахме към 3 часа във Вакоф, голямо българско село, където полк. Сержбутовски, комендант на артилерийска бригада, ни прие най-дружелюбно. Даде ни великолепна вечеря и искаше да ни даде бодри коне, за да докарат багажа ни. Вакоф, на разстояние 25 версти от Фикели, е с благоприятно разположение в малка котловина, прорязана от бърза река и оградена от високи хълмове, прошарени от скали, но обилно засадени с лозя, които дават червено доброкачествено вино. Огньовете на войсковите части, които бяха лагерували по околните височини, придаваха вечер най-живописен изглед. Пренощувахме в това село.

Пътният ми лист сочеше Фундукли[34] като място за отдих през следващия ден. Но поради това, че твърдяха какво пътят, задръстен от артилерия и обози, е ужасен, че започна недостиг на фураж, аз приех настоятелното предложение от ген. Тиман да го последвам в с. Кавакле на 15 версти вляво, където той трябваше да презимува с бригадата си. Тези петнадесет версти бяха за нас три часа път под плющящ дъжд през област с дива красота, прорязана от залесени хълмове, скали и планински реки. Съжалявах, че не можах да скицирам местността на един гръцки манастир, разположен на склона на една планина до великолепен водопад и ограден с гори със съвсем живописно местоположение.

Старейшините на селото, уведомени за пристигането на генерала, дойдоха да го посрещнат и ни заведоха в доста голямо жилище, което бяха приготвили за него. Там намерихме хубав огън, от който се нуждаехме, за да си изсушим дрехите. Едвам се бяхме настанили, когато представиха на генерала пратеничество от петима стареи, жители на гръцкото село на 10 версти разстояние, дошли да го умоляват да ги закрили срещу опустошенията на разпуснатата турска армия, която грабела безмилостно областта с ужасна жестокост, като бе изтръгнала от семействата им множество девойки и младежи. Генералът трябваше да откаже със съжаление молбата им да дойдат поне за фураж в околностите, понеже селото им бе извън зоната, която руската армия следваше да окупира според военните споразумения. Прекарахме деня в Кавакле, бе 3° студ и първият сняг покриваше земята. Селяните твърдяха, че русите бяха докарали зимата, тъй като много рядко в тази област можеше да се види сняг преди средата на декември и дори тогава той се задържаше обикновено няколко дни.

На 9 ноември се разделихме с нашия достоен хазяин ген. Тиман, за да отидем в Бююк Манастир, гръцко[35] село, отдалечено

само на 15 версти, където пристигнахме едвам вечерта по ужасен път, който трябваше да извървим почти изцяло пеша́, понеже конете напредваха само с най-голямо затруднение през блатлив, неравен, замръзнал и хлъзгав терен. Преминаването през двете рекички, чийто лед трябваше да счупим, бе много трудно и ни задържа 3 часа време. Настаниха ни в жилището на селския свещеник. Колибата имаше само две стаички, толкова ниски, че едвам можех да стоя прав. Но бяха чисти. Подът от набита пръст бе покрит с изплетени от тръстика рогозки, с хубав огън, който блестеше в огнището и осветяваше стаята. Никога няма да забравя искреното и сърдечно гостоприемство, с което ни прие това бедно семейство, което се състоеше от четирима души: свещеникът, жена му, син и снаха. Чертите на снахата, кърмеща край огъня детето си, представляваха красив идеал за мадона, достойна за четката на Гуидо[36]. След скромна вечеря, която бабата (стопанката на дома) ни приготви с провизиите, донесени от нас, към които тя добави мляко, чудесна баница и пресни яйца, ние си легнахме с крака към огъня върху абени застилки и прекарахме спокойна нощ. Тези бедни хора отказаха всякакво заплащане за затруднението, което им бяхме причинили, и приеха само пари за фуража, който моите придружители бяха взели, и няколко ливри хубав димотишки тютюн, които, изглежда, им доставиха голямо удоволствие.

Напускайки Бююк Манастир рано сутринта при 7° студ, навлязохме в гола необработена равнина, където не срещнахме живо същество освен огромен лешояд, кацнал върху скелета на един бивол. След десет версти ход бурен ураган, съпроводен от силен вятър, смитащ снега, ни застави да търсим подслон в Акбунар, опустошено от турците българско село, в което бяха останали само няколко изтощени от треска българи, завърнали се едвам предната вечер от Балкана, където бяха потърсили убежище. При все че бедното село не можеше да ни предложи никакви припаси и че бе невъзможно да доставим храна за конете си, силата на урагана ни застави да пренощуваме в един окаян хангар около огъня, поддържан с останките от изгорелите колиби. Напуснахме това тъжно селище на другия ден в зори и пристигнахме след двадесет версти ход през слабо обработена равнина в Ямболи, където реших да остана два дни, за да полекуваме мнозина от нашите казаци, болни от треска, и да подковем конете си, които падаха всеки миг. Времето се поправи, небето се изясни, но студът нарасна до 10° — много рядко нещо в тези области, който най-старите жители не помнеха да са видели.

В Ямболи намерихме г. княз Горчаков, началник на дивизия и бивш губернатор на Мингрелия. Той ни обсипа с добрини и ни настани в очарователна, много чиста турска къщица, изоставена от стопаните си. Ямболи е разделен на две части от Тунджа, която се минава по дървен мост в доста лошо състояние. Тази река, древната Тонзус, която извира от Балкана, се

спуска от височините над Калофер, прекосява Ямболи и се влива при Андринопол в Марица. Множеството ръкави на Тунджа, преди да се слеят ведно, създават пролетно време при нарастване на водите от снега известни затруднения за преминаване, които изчезват през лятото. Тази река с не бързо течение е плавателна само за малки плоски кораби поради плиткото ѝ дъно. Онази част от града, която е разположена по левия бряг на Тунджа, се намира на неголяма височина; тя е населена главно с турци: Коргун[37], който в същност е само предградие, е населен с българи и с евреи. Населението бе изчислено на около 10 000 души, половината от които са мюсюлмани. Ямболи има 11 джамии, 2 синагоги, една доста добре снабдена чаршия и множество чешми и кладенци. Околностите, където се добива малко и долнокачествено вино, са богати на земеделски продукти и най-вече на ориз. Там се отглежда огромно количество добитък, който се продава в Константинопол. Градът произвежда много обработени кожи, обикновено килими и много пастърма (осолено изсушено месо). Лойта, както и вълната, са също значителни артикули за износ. Изобщо този градец благодарение занаятчийството на българите изглежда с нарастващо благосъстояние. Евреите ми продадоха множество доста редки гръцки медали и малко мускали с великолепна розова есенция, по-доброкачествена от тази, която купих в Андринопол, където гърците продават малко неподправени неща.

Напуснахме във влажно утро Ямболи на 13 ноември, за да отидем в Селимно, отдалечен на около 20 версти. Студът бе намалял и скоро слънцето стопи малкото сняг в равнините, покрити със стада овце. Вървяхме цял час по едно турско шосе, което прекосява блатлива местност. Повечето от тези пътища са непроходими, покрити с големи неравни и зле поддържани камъни. Краката на конете затъват всеки миг в дупки, като излагат конника си на непосредствената опасност да си счупи врата. Колкото е възможно, за предпочитане е да се върви по пътеките покрай тези отвратителни пътища. Областта между Ямболи и Селимно е с много височини и хълмове. Обработена е най-вече непосредствено край града по начин, превъзхождащ онова, което бяхме видели дотогава.

Селимно, който руските карти назовават Сливно, има живописно местоположение в подножието на самия Балкан, който образува там амфитеатър, завършващ под остър ъгъл. Позицията му, много силна, е окръжена с ущелия, достъпни само от юг, където турските окопи обаче създават само слаба преграда за силата на руските войски. Европейски инженери леко биха я превърнали в ужасно укрепление. Градът е просечен във всички посоки от рекички, спускащи се от планините, които му придават съвсем специален характер и движат множество мелници и манифактури. Той е с население от 20 000 души, от които половината мюсюлмани. Остатъкът се състои главно от българи, от

малко гърци и арменци. Селимно е известен със значителния си панаир, който става там ежегодно и привлича множество търговци от южните провинции на Русия, от Унгария и дори от Анадол. Градът и околностите създават всички условия за богато и разнообразно занаятчийство. Той е най-вече забележителен с превъзходството на оръжейното производство. Турското правителство извлича оттам ежегодно до 12 000 оръдия, пушки, муниции, като плаща само по 20 пиастри парчето. Купих на твърде умерени цени здрави и отлично изработени пушки.

В Селимно главно си поразен от деятелността на българите и от тяхната дарба за технически дейности. При все че са послаби от турците в оръжиепроизводството, те далеч ги превъзхождат във всички други клонове на разнообразно занаятчийство. Колкото повече се изучава тази нация, толкова човек е склонен да я предпочете пред румилийските гърци, техните едноверци. При все че и те споделят с тях тъжната участ на всички християни под турско владичество, изглежда, че българите понасят игото с повече достойнство и показват даже и под робство независимост, която, изглежда, допринася да намалее бремето. Освен това между гърци и българи има рязко прокарана линия, която ги отделя много определено. При все че гръцката кръв е по-хубава и лицето им по-благородно, българинът е по-едър, по-издръжлив на умора и има в чертите си прямота, независимост и чистота, които липсват у гърците. Рядко тези две националности се свързват с бракове. При все че са по-сближени в градовете, на село те живеят в отделни села. Изобщо гъркът разбира повече от търговия и корабоплаване; българинът е повещ в земеделието изобщо и специално в лозарството. Българските села имат по-цветущ изглед от гръцките, посажденията са по-богати и по-разнообразни. Добитъкът е по-многоброен и по-гледан, жилищата има са по-добре поддържани и по-чисти. Дори носията им, най-вече женската, е по-изящна и по-богата. Българинът пази още много от древния войнствен дух на славянските си прадеди. Понася нетърпеливо мюсюлманското иго и страхливото недоверие на турците рядко му позволява да употреби оръжие, за да прогони в планините дивите зверове и кръвожадните животни. Без съмнение мюсюлманското иго, каквото и да се казва, изглежда като желязно бреме върху това християнско население. Тъкмо в Селимно и околностите му срещнахме първите кервани от български изселници, които се бяха възползували от чл. XIII на последния мирен договор, за да търсят нова родина в руските провинции отвъд Дунава и главно в Бесарабия. Броят им се увеличи впоследствие необикновено много и би бил още много по-значителен, ако ги бяха насърчили с някои парични помощи, за да отговорят на нуждите на тези семейства по време на пътуването. Тези помощи не ще да са били значителни. Българинът товари имуществото си на една кола, впрегната в два бивола, които през пролетта и през голяма част от

есента намират трева по пътя; въздържаността на тази нация е причина те да се задоволяват с малко за прехраната си. Иначе признавам, че земеделецът в Румелия има изобщо известно благосъстояние, каквото често пъти не се среща в много от европейските цивилизовани страни. Но това благосъстояние, плод на упорит труд над плодородна земя, при хубав климат, е твърде несигурно и зависи много от съзнателната прищевка на местните господари, прищевка, срещу която несъвършените закони не предлагат никакъв заслон. Привидната бедност въпреки множеството неудобства, която тя създава, е най-често единственото лекарство срещу истинската нищета. Само в Бургас и Месемврия повече от 600 семейства бяха наели на свои разноски кораби, за да ги прекарат в Крим и в Одеса. Такова население не напуска домовете си, където има заможно съществуване, без да има твърде основателни мотиви.

Връщам се пак към Селимно. Чаршията в този град, която има 500 дюкяна, е много добре снабдена с произведения от Европа и Азия, както и с предмети, произведени в самия град. Между тях забелязах значително количество обикновени сукна, множество килими от великолепно качество с богата и разнообразна разцветка, обработени кожи, конски покривала, цял куп артикули от желязо и стомана, розово масло. Търговията с памук, който докарват от Анадол, е значителна.

За Австрия се изнася много вълна, лой и сурови кожи. Околностите произвеждат много вино с отлично качество, но зимите са много студени за черничевата култура. Има плодове и зеленчуци в изобилие. Изобщо в Селимно се забелязва дейно и цветущо занаятчийство, толкова рядко в други градове на Румелия. Жителите на Селимно получават от Русия част от желязото, което употребяват в работилниците си и останалото — от мините в Самоков, в Горна Македония, които не бива да се бъркат със самоковите в Самоково, между Тирнова и Ниада[38], които е описал г. Енехолм.* Напразно търсих да си доставя някои данни за минералните богатства, които, изглежда, ще да се намират в Балкана, чието образуване е почти непознато от гледище на науката за земята. Един интелигентен грък, който бе живял дълго в града Казан на пътя между Селимно и Шумла, ми показа няколко къса от вкаменяла сол, донесени от скитащите из планините цигани; той ме увери, че често бил виждал при българските пастири мостри от златарски метал; сигурно е, че цялата тази планинска верига е богата на желязо. Изглежда обаче, че турците не бяха направили никакво усилие досега, за да се възползуват от минералите, които без съмнение крият в изобилие хребетите на тези планини. А християните, номадстуващи обитатели на тези планини, които случайно можеха да узнаят за тези съкровища, се пазеха много да ги изкажат на безмилостните си

* Notices sur les villes situées au-delà des Balkans, p. 104.

господари. Грабливостта на тези господари не би им позволила сигурно да използуват предимствата от това и може би би им докарала допълнителни тежести и потисничество. Основателно е прочее да се предполага, че минералните богатства на Балкана съвсем не ще бъдат експлоатирани, докато тези провинции са под мюсюлманско господство.

Селимно, който съществува едвам от един век насам, няма нито една забележителна постройка, освен гръцката черквица* в Енджикьой[39], която минава за най-старата черквица в тия краища. В нея според преданието са изпълнявали обредите си павликяните, българско католишко население. Открих един гръцки надпис върху голям мраморен блок, вбит в стената на тази черква, видимо много изменен и изтрит от времето, за да се разчете. Селимно има две други новопостроени гръцки черкви, един арменски параклис, множество малки джамии, които не заслужават никакво внимание.

На 14 ноември към 4 ч. сутринта бях внезапно събуден от необикновен шум и тракане на прозорците. Вратата на стаята ми се отвори със сила, гредите на пода и тавана се размърдаха. Изправен в походното легло почувствувах люлеене на цялата къща, разклатена от земетресение. Докато слизах бързо в двора, усетих друг доста слаб трус, намерих станали всички наши хора, които бързаха да изкарат конете от конюшните, чийто покрив се събаряше. Ужасът на българките, виковете на децата, ругатните на казаците и виенето на кучетата ни представляваха сцена на крайно объркване. Един трети по-силен трус, придружен с глух шум, подобен на много далечен гръмотевичен трясък, бе веднага последван от четвърти, крайно слаб. За щастие нямаше нещастен случай и на сутринта научих, че целите щети се свеждаха до няколко пукнатини в джамията на Ахмед и срутването на стара необитаема турска къщица.

Това явление не е рядко в тези краища; в 1818 г. едно земетресение бе унищожило голяма част от град Пловдив и бе предизвикало смъртта или бе осакатило много от жителите му. Страбон ни съобщава в VII книга, че градът Бизоне[40], който се е намирал на брега между Калатис и съвременната Мангалия и Месемврия, е бил в голямата си част погълнат от земетресението. Трусовете, на които бяхме свидетели и чиято трайност не бе повече от 8—9 м., станаха през тиха нощ. След четиридневен студ от 24 часа бе настъпило размразяване. Термометърът показваше 4°. Движението бе с посока от юг към север. Това земетресение бе почувствувано в България[41], Молдавия, Влахия и в множество провинции в Южна Русия.**

* Вж. фиг. 44 в Албума.

** Срв. в приложение № 2 списък на градовете, в които е било началото и продължителността на земетресението от 14/XI така, както е било обнародвано в Journal politique et littéraire de Saint-Pétersbourg.

На другия ден използувах хубавата утрин, за да накарам да се нарисува града Селимно* и околностите му. Изгледът бе взет от хълма, където се намираше г. маршал граф Дибич-Забалкански по време на битката на 31 юли, която командуваше лично. Един офицер от ген. щаб, който бе присъствувал на това, посочи на рисунката, която е извънредно точна, разположението на войските. Докато г. Дезарно се занимаваше с тази рисунка, аз посетих в наршията дюкяните на арменските сарафи, богати с римски медали от Източната Римска империя, които българските селяни и пастири намират често в изобилие покрай остатъците от римския път, минаващ в древността покрай Балкана. Намерих там и няколко красиви македонски и тракийски медала. Подбрах чудесни и редки източни и турски оръжия в арсенала на Селимно, където бяха поставили оръжията на пленниците, събрани по време на битката на 31 юли и тези на обезоръжените жители от града.

След като прекарахме една седмица в Селимно, продължихме пътя си към Бургас, обсипани с внимание и любезности от г. ген. Монтрезор, губернатор на града, комуто съм безкрайно задължен. Спряхме се вечерта на първия ден в Драгодан (16 версти), бедно гръцко село, където чумата се беше току-що появила от преди няколко дни. Пътят върви часове наред покрай Балкана, чиито недостъпни била, покрити със сняг, откриват най-внушителен изглед откъм тази страна. Пътят прекосява добре обработена почва чак дори до подножието на тези планини.

Изглежда, че древните са имали само много погрешни представи за Хемус. Всички автори, които говорят за него, му придават височина.** В ново време пътните бележки на пътешествениците много преувеличават трудностите на прехода през тези планини, които изчезнаха пред храбростта и порива на руския войник.

На другия ден продължихме пътя си при плющящ дъжд и през ужасни пътища до Касапле[42] (19 версти), турско село, което ни бе посочено като спирка. Намерихме селото изгоряло до основи. Останали бяха да стърчат само някои остатъци от огнищата, зад които бе приклекнала една стара циганка, възпряна очевидно да рови из развалините от лошото време и от нашето пристигане. Тази старица ни предложи да ни заведе до българското село Аласдакьой[43], разположено вляво в планините на около 4 версти разстояние. Тя ни увери, че ще намерим там подслон и фураж. След едночасов много мъчителен ход пристигнахме вечерта в това село, което представяше ужасна пустош. Оплячкосано и опустошено от турците, в него имаше само малко жители, лишени от всичко, и на всичкото нещастие между тях се

* Вж. фиг. 8 от Албума.
** Вж. Страбон, Помпониус Мела и Плиний.

беше появила чума. Щом влязох в една изоставена колиба, но с доста хубава външност, първото, което видях, бе един размекнат труп, проснат на земята. Отдръпнах се с ужас и исках да продължа пътя, но на това попречи изтощението на конете и падащата нощ. Намерихме обаче накрая една бедна колиба, която ни предложи подслон, но чиято вътрешност, както и обитателите ѝ, изтощени от треска, изглеждаха в такава нищета и мръсотия, че ми бе невъзможно да намеря покой. Предпочетох прочее да се присъединя към ескорта ни, разположен около бивашки огън. Намерих нашата циганска водачка сред казаците, на които тя бе намерила начин да достави нещо за храна. Тази стара вещица, клекнала до огъня, чиято червена светлина хвърляше неясна светлина върху повехналите ѝ и жълтеникави черти, представляваше картина, достойна за чудните цветове на Уолтър Скот. Покрита с нещо като чалма, тя носеше мъжки обувки, вързани с дебела кръстосана сиджимка; шалварите ѝ в синьо прикриваха горе-долу крехките ѝ крака. Върху жилетка с неопределен цвят тя бе наметнала вместо палто стар конски чул — червен и продупчен, като допълняше така тази най-странна и най-отвратителна натруфеност. Това противно лице обаче не изглеждаше съвсем лишено от женска суета. И въпреки че видимо никаква вода освен небесният дъжд не бе изчиствала от дълго време кирливия слой по костеливите ѝ пръсти, тя носеше два големи сребърни пръстена, а дългият ѝ сбръчкан врат бе украсен с два реда черни мъниста, размесени с турски парички. Срещат се множество цигани, не само скитащи из планините, но дори уседнали в градовете на Румелия. При все че не се бяха отказали от странните идолопоклонски церемонни, свойствени на народността им, те външно следваха предписанията на мюсюлманството. Затова те са не само търпени, но дори покровителствувани от турците в споровете си с християните. При все това ми се видя, че тази раса води мизерно съществуване, което се дължи очевидно на отвращението им от труда и на скитническия им нрав. В градовете те упражняват някои занаяти и търгуват по малко на дребно.

Пристигнахме на другия ден рано в Карнабад (16 версти). През нощта температурата внезапно се промени. Сутринта дебел пласт сняг покриваше земята и термометърът показваше 4° студ. Излизайки от планинските клисури, срещнахме Мехмед Рустан паша, началник ген. щаб на великия везир, идещ от Шумла, за да подготви квартири за господаря си и за един армейски корпус, който трябваше да иде в Андринопол, за да поддържа реда. Въпреки султанския ферман, изпратен до Алиш, андринополския паша, за успокояване на духовете царуваше още голям кипеж в този град, който при това бе считан за средище на недоволниците.

Мехмед Рустан паша бе придружен от многобройна и бляскава свита и дълъг керван катъри, носещи багажите и следвани

от колона пет дълги и тежки коли, които превозваха харема му. Те бяха херметически затворени и покрити с дебело восъчно платно. Напразно недискретното любопитство би пожелало да проникне в загадките на тези подвижни гробници, за да открие святкащите очи на някоя черкезка красавица. Десетина черни цербери със свиреп поглед окръжаваха и пазеха сладостите за господаря си.

Карнабад, малък град с население от 6—7000 души, половината от които са мюсюлмани, няма ни една сграда, достойна за отбелязване. Повечето от жителите се занимават със скотовъдство, което им дава много пастърма за износ и представлява главното им богатство поради кожите, лойта и селскостопанските продукти. Околностите доставят малко вино от долно качество. Единствената значителна стока, която се произвежда в града, е обработената кожа.

Ние възнамерявахме да отидем от Карнабад в Айтос. Чумата обаче току-що се бе проявила там толкова силно, че бяха принудени да изтеглят гарнизона и да окръжат града с кордон от войска със забрана никой да не влиза и излиза оттам. Бяхме прочее принудени да оставим този град на няколко версти отляво, но можахме да посетим изворите с топла минерална вода, които се намират в околностите.[44] Както изглежда, до тези води според Херодот Дарий бе издигнал два стълба в памет на похода си. Няма вече следи от тях, ако не се считат за обозначение на тези места безформените каменни купища. Отнесох няколко шишета от тази вода, за да ги предам в Бургас за химически анализ. Нашият водач ми каза, че изворът е престанал да тече на 14 ноември по време на земетресението и че водите се появили едвам на другия ден привечер. Заслужава да се видят баните със сярна вода, които султан Селим II бе наредил да се построят при селото Лиджехор[45]. Пътищата, покрити със сняг и лед, бяха много лоши. Нещастните ни изтощени коне се движеха едвам с много трудност и падаха всяка минута. След дълъг и мъчителен преход от 28 версти спряхме в селото Румеликьой, където господа генералите Сухелен и Камутов благоволиха да ни предложат да споделим с тях за една нощ бедната колиба, в която живееха. Прекарахме великолепна вечер с тези изискани офицери, чиято многостранна образованост и рядка любезност ми оставиха скъп спомен. В селото се бяха проявили някои симптоми на чумата. Необходими бяха цялата бдителност и крайни грижи на висшестоящите, за да предпазят войската от зараза, която въпреки това бе вече отнесла няколко жертви.

Пристигнахме на 23. XI в Бургас, след като бяхме прегледани, дезинфекцирани и прочистени на карантината, установена по бреговете на залива на известно разстояние от града. След нашето заминаване за Селимно бяхме навлезли в един район на страната, където чумата силно вилнееше, и признавам, че първите дни не можех да преодолея едно безпокойство и ужас;

но, нещо необяснимо, човек свиква лесно да живее сред опасността, която не прави вече почти никакво впечатление, и скоро споделя апатията и безразличието на турците спрямо този бич. Впрочем изглежда, че е необходимо да има човек специално предразположение, за да бъде засегнат от болестта, освен ако не се допре до някой чумав или до дрехи и предмети, които са били в пряк допир с него. Освен това болестта не винаги е смъртоносна, много хора се спасяват и дори не веднаж. Един жандармерийски офицер от моя ескорт бе оживял от нея и нашият гръцки преводач, който носеше следите от това по тялото си, се бе разболявал дори три пъти. През време на пребиваването ми в Андринопол един татарски куриер бе дошъл някъде от Азия, ако се не лъжа, от Иконium, където чумата извършваше ужасни опустошения. Тези куриери имаха обичай, когато минаваха през заразените селища, да носят над дрехата си голямо катраносано наметало. Пристигайки у дома си, този татарин закачвал наметалото си на клоните на някое дърво в градината си, понеже росата и въздухът бяха считани за главно средство за дезинфекция. Случайно дъщерята на куриера, 10-годишно дете, докоснало наметалото, заразило се и умряло за два дни, докато бащата не се бе разболял. Турците проявяват най-голямо безразличие и не вземат никакви административно-полицейски мерки, за да преодолеят или намалят заразата. Те се подчиняваха трудно на разпорежданията на нашите власти и твърдяха, че е далеч по-добре да се предоставят на милосърдието и разпоредбите на провидението, които направляват еднакво съдбата на хората и от което не е възможно да се изплъзнеш.

Глава шеста

БУРГАС. АНХИОЛ[46]. СТАРИНИ, НАСЕЛЕНИЕ. ТЪРГОВИЯ. БОЛНИЦИ. МЕЗЕМБРИЯ[47]. СТАРИНИ. РАЗВАЛИНИ. ЧЕРКВИ. НАСЕЛЕНИЕ. ГЪРЦИТЕ В РУМЕЛИЯ. ЗАВРЪЩАНЕ В БУРГАС. ЧУМАТА. СИЗЕБОЛИ. ЗАМИНАВАНЕ В ОДЕСА.

Понеже маршалът бе установил главната си квартира в Бургас, градът бе толкова препълнен, че би било невъзможно да квартируваме там, ако фелдйегерът, който ни придружаваше по време на пътуването ни и когото бях принуден да оставя болен в Андринопол, не може да последва генералния щаб в Бургас, където бе намерил начин да ни подготви малка турска къща. Този славен човек си бе доставил стъкла чрез един търговски кораб, с които бе направил прозорците. Тъй че килимите и силният огън в огнището правеха доста поносима суровостта на сезона в Турция, където има малко средства, за да се предпази човек от влагата и студа, защото къщите там сякаш са построени само за хубавия сезон. Дотогава понасях без големи неудоб-

ства климата на Румелия и умората, неделима от пътуването ни. Но след една силна простуда усетих признаци на треска, от която още дълго щях да страдам.

Починахме си в Бургас до 3. XII, където получих заповед да посетя Анкиол и Мезембрия. Разстоянието от Бургас до Анкиол е само 15 версти или около 3 часа път. Недалеч от Бургас преминахме през провлак, който отделяше залива от езерото Атанас. Това езеро бе покрито с лебеди, гъски и безбройн множество диви патици с великолепен вкус. Кожите на лебедите доставят на българите артикул за значителна търговия. Остатъкът от пътя преминава през необработени степи покрай брега. По-навътре в района процъфтява лозарството.

Наближавайки Анкиол, разположен на един полуостров, до който се достига през тесен провлак, дълъг около 3 версти, този град се разкрива с много предимства. За жалост вътрешността му никак не отговаря на тези красиви външни прелести. Преминали през всички спънки на карантината, се представихме пред ген. Рот, който не само благоволи да разпореди веднага да ми се доставят възможности за завършване на изследванията ми в Анкиол и Мезембрия, но ни отрупа и с добрините си през време на нашето пребиваване в тези градове.

Анкиол, древният Анкиал, който принадлежеше на аполонците, съхранява няколко слаби останки от древния си блясък. В двора на митрополията намерих красив саркофаг от бял мрамор*, в самия град два капителa на изящно изработени мраморни колони и множество гръцки надписи, издълбани в стените на черквите или къщите. Изглежда, че местоположението на древногръцката колония трябва да се търси на няколко версти разстояние от съвременния град, на малко плато, сега покрито с лозя, където се различават остатъци от стени, почти срснати на земята. Жалко е, че сезонът и други обстоятелства не ми позволиха да направя проучвания в този район, където земеделците, копаейки земята, намират още често медали от Анхиало и Аполония. Те ми продадоха много такива, както и гравирани, много красиво изработени камъни, които също бяха намерили на това място.

Градът Анкиол има сега 5—6000 жители, повечето гърци и българи. Броят на турците, които имат там само една малка джамия, е незначителен. Никакъв строеж освен дома на пашата, където живее ген. Рот, не заслужава да се спомене. Анкиол е седалище на гръцки митрополит. Там има 6 християнски черкви, почти всички освен митрополията съвсем разрушаващи се. Там се виждат също и остатъци от множество други черкви. Жителите се бяха възползували от пребиваването на руската армия, за да поправят стените и покривите на няколко черкви, за да предпазят светилищата от суровата зима. Те не биха дръзнали

* Вж. фиг. 41 от Албума.

да сторят това под турско управление, което дава разрешение само срещу парични жертви, надвишаващи възможностите им, жертви, които не биха посмели да направят, дори и да имаха власт за това, от страх да не увеличат още смазващото ги бреме.

Заливът на Анкиол няма заслон; дори само много малко кораби могат да приближат до брега. Все пак градът търгува дейно по море с Константинопол и Анадол, където откарва долнокачествена сол, изваждана в голямо количество от солените блата, намиращи се в околностите. Те са собственост на султана, който ги задължава да я оползотворяват за негова сметка. Градът няма манифактура, което заслужава да се спомене. Базарът е много зле снабдяван със стоки. Повечето от жителите са земеделци или риболовци. Последните минават за великолепни моряци. Главните износни артикули са доброкачествено бяло вино, прилично много на виното от Грав, и рибодобивът. При все че християнското население изглеждаше заможно, повечето гръцки и български семейства се готвеха да се изселят в Русия веднага щом пролетта направеше по-безопасно корабоплаването. Тези нещастници се освобождаваха от къщите си и собствеността си на ниска цена. Мерките, взети в Анкиол срещу чумата, ми се видяха превъзходни. Освен болницата, непосредствено предназначена за чумавите, по заповед на ген. Рот бяха създали предпазна болница, където поставяха всяко заподозряно лице. При посещението на тези заведения бях поразен от крайната чистота, която господствуваше там, както и от просветената човечност, която съчетаваше суровостта на санитарните предпазни мерки с грижите за намиращите се в него нещастници. Болницата на предвидливостта вдъхваше такова доверие на християнското население, че мнозина гърци и българи, щом почувствуваха подозрителни симптоми, се представяха доброволно с искане да ги приемат — нечувано явление в тази страна. Изобщо човек можеше само да се възхищава от деятелността и усърдието на всички, които бяха от санитарната администрация. Всички участници в нея от най-висшестоящите до последните хирурзи показаха в най-трудни обстоятелства преданост над всяка възхвала. Но за нещастие мнозина от тях станаха жертви на човечността си. Отечеството дължи дълбока признателност на преданите лекари, чрез които му бяха опазени много храбреци.

След като прекарахме шест дни в Анкиол, отидохме в Мезембрия, отдалечена оттам на 15 версти и на 3 часа път. Страбон ни съобщава, че Мезембрия, е колония на мегарците и преди е била наречена Менембри*, от Менас (името на основателя

* Стефан Византийски, според Николай Дамаски, казва, че градът се е наричал Мелсембрис на някой си Мелзус и че впоследствие са го нарекли Месамбрия, за да смекчат произношението му.

й), и брия, което на тракийски означава град. Древната колония се простираше очевидно отвъд носа, на който се намираше съвременният град; до него се достига по тясна ивица земя, дълга ½ верста. Когато водите спаднат, на южния бряг се откриват значителни развалини от древни стени, откъдето рибарите извличат множество медали и някои гравирани камъни. Месемврия дори в сегашния си вид съхранява някои останки от древния блясък. Там намерих множество мраморни барелефи* с чист рисунък и грижлива изработка и много гръцки надписи, за които ученият академик г. Греф направи доклад пред императорската академия на науките в Санкт Петербург под заглавие „Inscriptiones graecae inter tropaea belli turcici nuper reportatae restituuntur".

Под Византийската империя изглежда, че Месембрия ще да е била значителен град. От тази епоха още стоят огромни останки от древни укрепления от дялан камък, устояли под въздействието на вековете, и целият град е осеян с развалините на многобройните си черкви. Между тях развалините на старата катедрала** са най-внушителни. Там се вижда доста добре запазеният гроб на принцесата Марта Кантакузин***, дъщеря на императора Йоан Андроник Палеолог Младши, която се е оженила в 1335 г. в Андринопол за княз Асаниус Михаил[50], син на българския цар Иван Александър. След смъртта на съпруга си тази принцеса се оттеглила в манастира при Месембрия, където се замонашила под името Матилда и умряла в 1390 г. Тя е била погребана в Старата катедрала, където гробът ѝ се намира вляво при влизането в развалините. Надгробният мрамор е бил изваден от гроба от сегашния архиепископ от страх турците да не го вземат за строежи.

Месембрия би могла да стане лесно със съдействието на европейски инженери укрепен пункт с голямо значение. Изкуството би добавило само малко към трудностите, които естеството на местността противопоставя на нападателя. Въпреки всички предимства в местоположението си Месембрия обаче оказа слаба съпротива на руската сила. След множество кървави битки, станали в околностите ѝ след преминаването на Балкана, градът се предаде на ген. Рот. Гарнизонът от 2000 души под заповедите на Осман паша, изплашен от експлозията на един барутен склад, се предаде като военнопленници. Там бяха намерени 15 едрокалибрени оръдия, десет знамена и значително количество барут и военни муниции.

Месембрийският залив, който се разстила до нос Емине, предлага удобен заслон за мореплавателите; но само кораби с малка вместимост могат да стигнат в пристанището на града,

* Вж. фиг. 35 от Албума.
** Вж. фиг. 21 от Албума.
*** Вж. фиг. 28 от Албума.

разположено на провлака. Меземврийските рибари са източник на великолепни моряци, много ценени в турската флота.

Меземврия е населена главно с гърци, на брой около 4000, и от малко българи. Турското население не надвишава 800 души. Множество гръцки семейства бяха склонни да търсят убежище в Русия. В града няма и следа от манифактурно производство. Чаршията му е извънредно бедна. Жителите се предават на земеделие, на лозарство, риболов и търговия. Околностите, богати на дървен материал, доставят материал за строеж на малки кораби, които докарват в Константинопол добива от риболов и дърва за горене. Видяхме дори в един док на известно разстояние от града двумачтов военен кораб, който турското правителство бе наредило да се построи.

Намерихме в лицето на гръцкия архиепископ, пребиваващ в Месемврия, един изискан прелат, притежаващ различни познания, доста редки при духовенството от тези области. Оцелял по чудо при кланетата в Хиос, този вдъхващ уважение старец бе намерил убежище в Румелия, откъдето се надяваше не след много да успее да се измъкне, за да завърши живота си в свободна Гърция. Като отправи горещи пожелания за по-добро бъдеще, той признаваше открито съвременното принизяване на гърците в Румелия, „които според думите му са такива, каквито трябваше по необходимост да ги направят толкова векове в невежество, варварство и гнет".

Наистина, възпламенен от възвишените възпоменания за древна Гърция и за хубавия характер на героите ѝ, наблюдателят може да изпита само мъчителна милост и дори презрение, при все че несправедливо, към наследниците, лишени от такава слава и такова величие. Древни господари на Тракия, на тази земя им остава само наглото иго на варварския гнет и несигурният живот, откупен с цената на робското принижение. Гърците в Румелия са запазили от първичния си нрав само порочни черти, които ги отличават от варварските народи; всичко велико, красиво, гениално е изчезнало с много малко изключения. Подобно на паметниците им действието на времето е оставило само обезобразени останки. Но дори от тези останки, които ни учудват още, може да се разгърне по-добро бъдеще за тази нещастна нация под едно справедливо и покровителствено управление.

Върнахме се на 22 декември в Бургас, където се заехме да направим приготовления, за да минем Балкана и да посетим страната отвъд тези планини. Времето пак бе много променливо; след ужасни урагани идваше студ, сняг, дъжд и най-после няколко пролетни дни. В разстояние на осем дни термометърът често се променяше от 8° топлина до 6° студ. Бургас беше през този период доста печален престой. При все че нямаше още припаси в значително изобилие, често липсваха прясна вода и дърва; и по време на бурите, които предизвикваха прилив на

залива и езерата, казаците срещаха големи затруднения да ни намерят тези два съществени артикула. Като връх на злото чумата бързо напредваше въпреки най-дейната бдителност на властите, чиито грижи и преданост бяха извън всяка похвала. Сам г. маршалът, чието опазване бе толкова ценно за армията му, в желанието си да осигури заповедите му да се изпълняват със строгост и човечност посети многократно болницата на чумавите и донесе там утеха и смелост. При това изглежда, че болестта е загубила много от силата си и голям брой болни бяха спасени.

Понеже здравето ми значително се подобри и нашите приготовления за преминаване през Балкана бяха свършени, щяхме да потеглим, когато получих заповед незабавно да се върна в С. Петерсбург. Решено бе впрочем да пропътуваме на борда на много малък неаполитански кораб, който на път от Константинопол за Одеса бе спрял в Бургас, за да прибере част от товара си от вино и плодове. Качихме се на 8 януари отрупани с добрини и изява на внимание от страна на маршала и потеглихме на другия ден, за да хвърлим котва в Сизеболи край кораба „Меркурий", завинаги прочут в аналите на руската флота с прославената битка през миналия 15 май.* Противни ветрове ни задържаха в пристанището на Сизополис до 28 януари.

Сизополис или Сизеболи[51], както го наричат турците, древната Аполония, е разположен на скалиста височина, която, образуваща полуостров, се свързва със сушата само чрез тесен провлак. Страбон казва, че тази древна колония на милетчаните е построена в голямата си част на малък остров, където се е намирал храм, посветен на Аполон.** Този остров, според както изглежда, трябва да е най-големият от трите острова на Св. Иван, разположен в морето срещу Сизеболи, където още се намират развалините на древна черква, построена според гръцките традиции върху основите и с материалите на езически храм. Понеже този остров бе служил като място за престой и погребване на чумавите от сухопътната и морската армия, които се бяха оказали многобройни в Сизеболи в началото на похода, не можах да получа разрешение да правя разкопки там. Не без трудности ми разрешиха да стигна дотам, за да нарисувам тези развалини.*** Жителите ми продадоха сребърни медали от Аполония, които се намират още в изобилие на този ос-

* Този кораб с 18 оръдия под заповед на храбрия капитан Козарски, сражавайки се пред погледа на цялата османска флота цели три часа срещу два големи военни кораба, командувани лично от капудан пашата, не само че успя да се оттегли и да достигне до руската флота, но и застави неприятеля, толкова превъзхождащ по сила, да се оттегли доста увреден.

** От този храм Марк Лукул бе изтеглнл колосалната статуя на Аполон, която поставил на Капитола. Тази статуя е била творба на Каламис, прочут ваятел, за който често се говори у Павзаний и Плиний. Цицерои и Квинтилиан говорят също за него.

*** Вж. фиг. 37 от Албума.

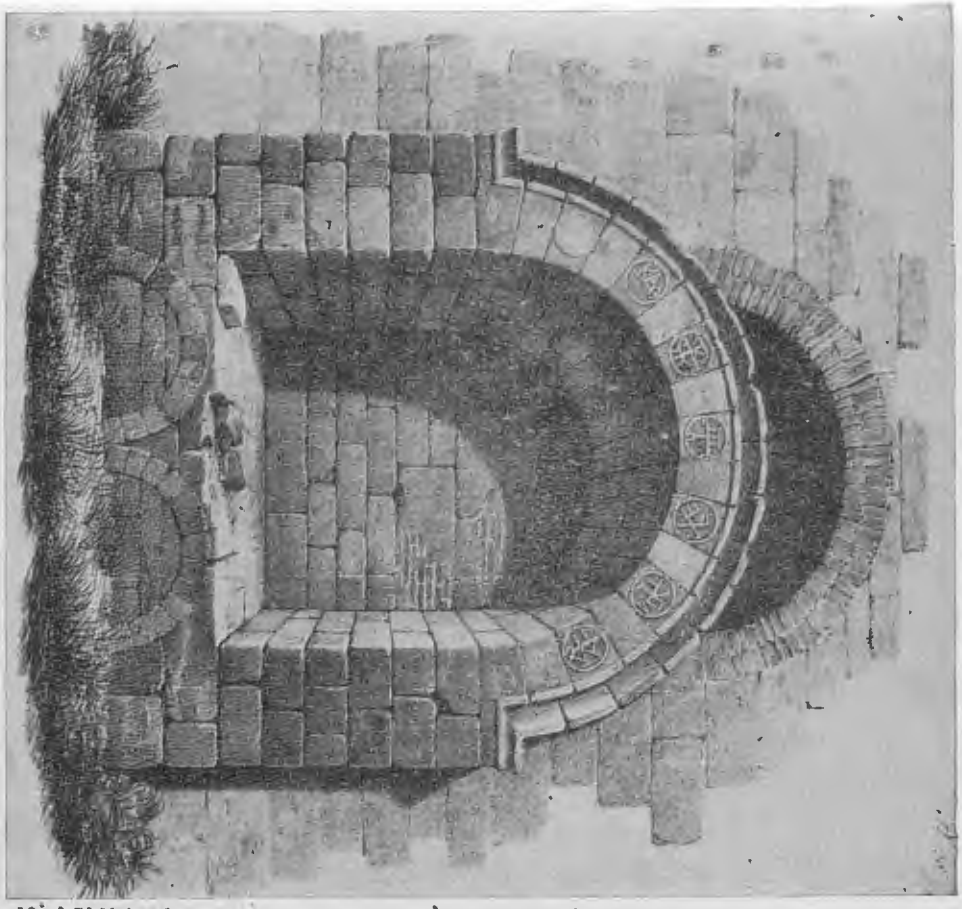

9. Гробът на принцеса Мария Кантакузин Палеолог в старата катедрала в Месемврия (Несебър) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

10. Развалини от острова Св. Иван при Созопол (По албума на Сейже и Дезарно)

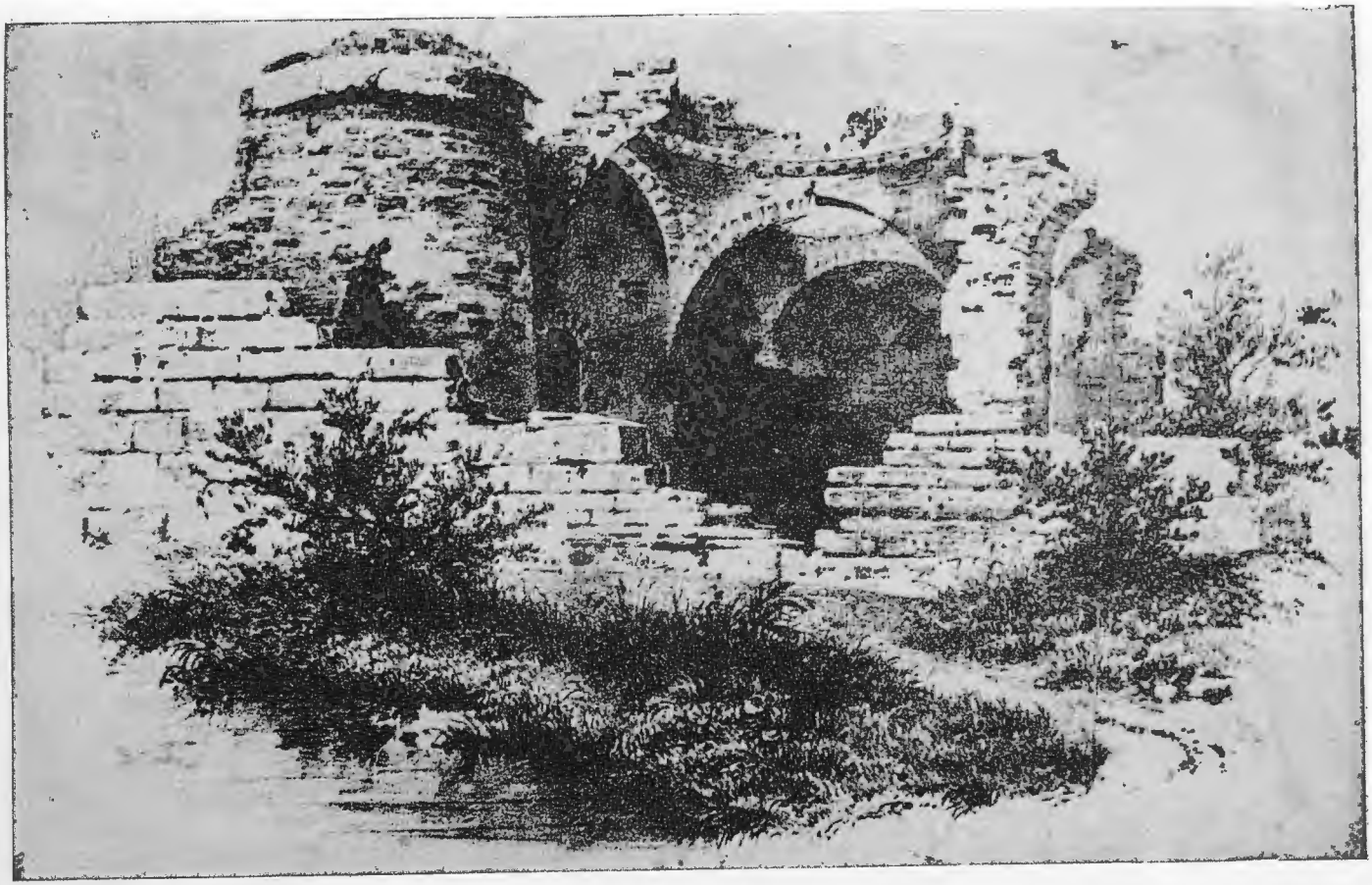

11. Развалини до Хаскьой (Хасково) — (По албума на Сейже и Дезарно)

12. Изглед от гр. Адрианопол (Одрин) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

13. Главната квартира на руските войски начело с ген. Дибич Забалкански в Адрианопол — Ески Сарай (По Албума на Сейже и Дезарно)

14. Молебен по случай сключването на Адрианополския мир — 1829 г. в долината на Ески Хисар в Адрианопол (По Албума на Сейже и Дезарно)

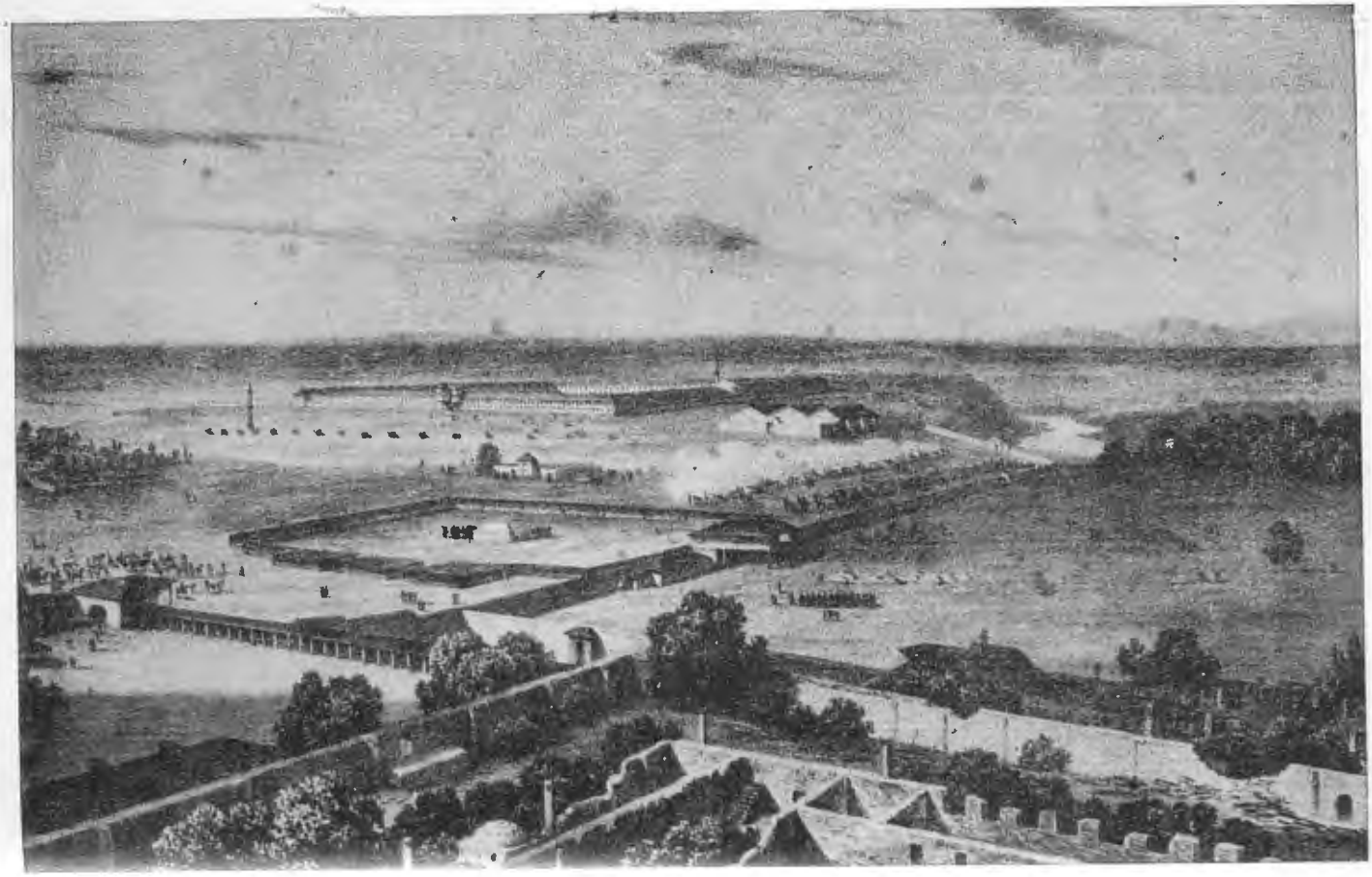

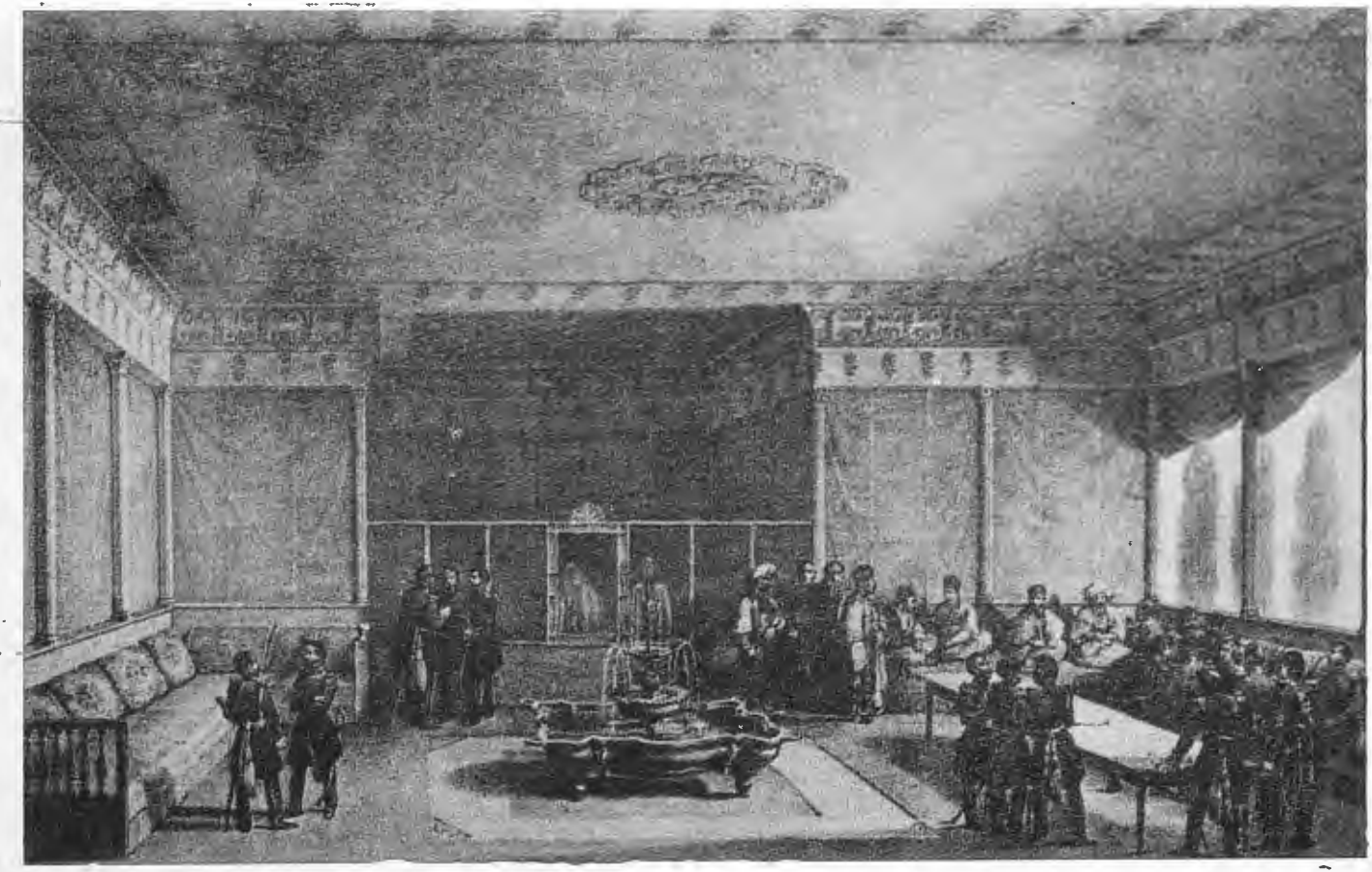

15. Размяна на ратификации между руското и турското главно командуване в главната квартира в Ески Сарай — Адрианопол (По Албума на Сейже и Дезарно)

16. Развалини от стара църква в Сливен (По Албума на Сейже и Дезарно)

тров, като се разрови земята, както и в някои развалини от древните стени, разположени на малко разстояние от Сизеболи към нос Баглар Буруну. Дори в едно лозе бяха открили малка статуя на Амур, твърде добре съхранена. Разстоянието от 1500 стадия или 50 левги, което Страбон измерва от Аполония до Симплегадите, отговаря точно на разстоянието, което съвременните карти дават от Сизеболи до входа на канала при Константинопол.

Сизеболи е днес само една бедна малка паланка с около 3000 жители гърци и малко българи, които се занимават с прибрежна търговия и земеделие. Лозята дават само долнокачествено вино. Там се виждат шест малки разнебитени параклиса и развалините на доста разрушени църкви. Няма древни укрепления освен няколко остатъка от тухлени стени. Мястото няма чешми, а множество кладенци, чиято вода е твърде добра. Сизеболи* е значителен само от стратегическо гледище. Владеенето му осигурява владеенето на Бургаския залив и предлага място за удобно натоварване. Великолепното му пристанище, което може да побере огромна флота, предлага сигурен заслон срещу ветровете. Най-големите кораби могат да се доближат на оръдеен изстрел от брега и са защитени от крайбрежните батареи. Въпреки всички тези предимства Сизеболи се предаде след слаба отбрана в началото на войната на руската флота под командата на адмирал Кумани. Турците разбраха значението на тази позиция едвам след като я загубиха. Напразно Хюсеин паша, командуващ турските войски в Румелия, направи отчаян опит да възвърне Сизеболи. Една яростна атака пропадна срещу руската храброст. Ген. Вахтен надви и се противопостави на неприятеля със значителна загуба. Този боен подвиг реши мирното владеене на Сизеболи през остатъка от военния поход. Безпомощността на турската флота не посмя да оспори този значителен пункт. Морските сили на Османската порта следваха непрекъснатия упадък на тази сила. В битката при Чешме[52] звездата на Екатерина Велика направи да избледнее полумесецът. Напразно геният и куражът на Хюсеин паша се опитваха да прикачат победа на знамето си. Победите на принц Насау утвърдиха превъзходството на Русия. От това време турската флота изпадна в състояние на дълбоко разпадане, от което всички просветени усилия на злощастния Селим[53] и на сегашния султан[54] не можаха да я изтръгнат. Въстанието в Гърция[55] я лиши от най-добрите ѝ моряци, чиято ловкост и опитност контрастираха толкова силно невежеството на турските началници. Въпреки слабостта на морските им сили дръзката смелост на гърците често причиняваше най-чувствителни загуби на турската флота, на която битката при Наварин[56] нанесе последния удар.

* Вж. фиг. 37 от Албума.

Морските сили на султана се състоят понастоящем от 7 големи военни кораба с по 74—80 оръдия; от Махмуд — със 120 оръдия още на док, от 10 фрегати с по 36—60 оръдия; от 13 бързоходни кораба (корвет) с по 18 — 30 оръдия; от няколко двумачтови кораба и два парахода. Всичко 34 кораба, някои от които толкова стари, че не можеха повече да издържат на море. И ако флотският материал претърпя големи подобрения чрез усилията на Махмуд, липсата на подготовка на началниците и недостатъчната опитност на турските моряци правят за дълго време още тази флота не толкова страшна за християнските сили.

Противните ветрове и студът ни задържаха 20 дни в залива на Сизеболи и едвам на 29 януари можахме да потеглим за Одеса (48—130).

В глави VII—VIII авторът описва обратния си път през Севастопол за С. Петерсбург.

Накрая прилага в превод текста на Одринския мирен договор от 1829 г. и сепаративния договор за Влахия и Молдавия (153—173). *В приложение е дадено и едно описание на гробница, открита на 6 версти от Керч* (175—181).[57]

Увод и превод: *Б. Цветкова*
Коментар: *Б. Цветкова и П. Коледаров*

[1] В. Д. Конобеев, Българското националноосвободително движение. С., 1972, с. 189 и сл.

[2] Авторът на този пътепис, считан за анонимен, е Сейже, чието име стои върху албума със скици и рисунки, събрани от това пътуване. Вж. № 274 в библиографията.

[3] Античното име на Драч, дн. Дуръс, НР Албания.

[4] Т. е. Овидий.

[5] Подробно у В. Д. Конобеев, пос. съч., с. 235 и сл.

[6] Изопачено от Мугрис, дн. Горно Езерово; отнася се до дн. Бургаско езеро, което се намира отдясно на Атанасовското, като се обърнем с лице към морето.

[7] Т. е. православна.

[8] Залив и нос при дн. с. Крайморие в Бургаския залив. P. Koledarov, West Black sea coast ports in the late Middle Ages 14th—16 th centuries), listed on natical charts. — Etudes Historiques, V, 1970, 253).

[9] Изопачено от Ченгене скеле — залив между носовете Форос и Чукала в Бургаския залив.

[10] Кладенците, вер. Герге Бунар, с. Росеново, Бургаски окр. Казълклеи — изопачено от Къзъликлисе, Желязково, Бургаски окръг.

[11] Изопачено от гр. Ахалцихе, Грузинска ССР.

[12] С този договор (1812) завършва руско-турската война 1806—1812 г. Според него наред с териториалните и политическите придобивки за Русия се утвърждава автономията на борещите се за свобода сърби (Внешняя политика России XIX — начала XX веков, серия первая. 1801—1815, VI-январь 1811-декабрь 1812), М., 1962, с. 412—417.

[13] Тази конвенция, подписана на 7. X. 1826 г. между Русия и Турция, е резултат от поставения ултиматум на Османската империя от страна на

Русия за прилагане на неизпълнените клаузи на Букурещкия договор за обезпечаване автономия на сърбите (А. Д. Новичев. История Турции. II. Новое время, часть первая (1792—1839), с. 154).

[14] Пътеописателка, посетила балканските земи с едно посланичество през 1717 г. (срв. J. M. Berton Les Turcs dans la balance politique au dix neuvieme siècle ou Conciderations ur l usurpation d'une nouvelle traduction des lettres de Lady Montague sur la Turquie, Paris, 1822).

[15] Вероятно Йени Имарет.

[16] Построен по заповед на великия везир Рустем паша. За него споменават и по-ранни пътеписи. Вж. Френски пътеписи, 1. С., 1975, с. 155.

[17] Мюсюлмански религиозен орден, основан в същност от Сеод Ахмед юл-Бедеви.

[19] В същност Одрин е завладян около 1369 г. от войски на тюркски бейове и Мурад I е влязъл в него едва през 1376—1377 г. (Срв. Ir Steinherr-N. Beldiceanu. La eonciête d'Andrinople par les Turcs, la pènètration turquie eu Thrace et la vlalur des chroniques ottomanes. Travaux et Mèmoires. I. Paris. 1965, p. 430—461)

[20] Изопачено от Хаскьой, село в Одринско, Турция.

[21] Карл XII Шведски (1682—1718). След поражението му прн Полтава (1709) от Петър Велики той намира убежище в Турция.

[22] Античен и ранновизантийски град, чиито развалини са при дн. с. Лутра, Александруполско, Беломорска Тракия, Гърция.

[23] Градът е завладян още при Мурад I.

[24] Изопачено от Петра, село в Лозеиградско, Турция.

[25] Не е ясно дали се касае до скални жилища или до скален манастир (вж. и Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. Румелия и Босна, изд. от Ст. Аргиров, Архив за поселищни проучвания, I, 1938, кн. 2, с. 75—76).

[26] Древно племе, обитаващо пещери.

[27] Черно море.

[28] Quercus ilex, зелен дъб, не се среща у нас. За Quercus bellota (правилната форма е ballota) е прието названието „каменен дъб". Не се среща на Балканския полуостров, пътешественикът го е посочил погрешно.

[29] Т. е. Балгери от Одрин. Не може ли да се осмисли като „Българинът от Одрин", вер. някой местен помюсюлманчен българин.
изопачено от Яна, с. в Бунар-хисарско, Югоизточна Тракия, Турция.

[30] Бог Дионис.

[31] Изопачено от Фикел, дн. с. Маточина, Хасковски окръг.

[32] Изопачено от Ваково или Вакъв, дн. с. Устрем, Ямболски окръг.

[33] Изопчаено от Каваклии, дн. гр. Тополовград.

[34] Изопачено от Фъндъклии или Пъндъкли, дн. с. Тенево, Ямболски окръг.

[35] И тук е в смисъл на „православно". Селото е било населено с българи.

[36] Италианският художник Гуидо Рени (1575—1642).

[37] Изопачено от Каргуна, квартал в гр. Ямбол.

[38] Изопачено от Инеада, дн. Пинеада, Гурция.

[39] Изопачено от Инджекьой, с. Новачево, Сливенски окръг.

[40] Бизоне е бил разположен на хълма Чаракман при Каварна, голяма част от който е сринат в Черно мо[illegible].

[41] Авторът се ръководи от традиционната в Западна Европа областна географска номенклатура според римското административно деление на провинциите. Под влияние на хуманистичните идеи Македония и Тракия като области се възвръщат в античните си граници. Международният престиж на средновековната българска държава измества името Мизия. По този начин Европа разбира под името „България" само една несъществуваща в действителност провинция между Дунава, Стара планина и Черно море, а не цялата страна, населена с българи.

[42] Изопачено от Касаплии, изчезнало към 1889 г. село в бивша Карнобатска околия.

[43] Изопачено от Аладаглии, дн. с. Гергевец, Сливенски окръг.
[44] Айтоските бани, средновековният гр. Термопол, дн. Банево, Бургаски окръг.
[45] Гръцка форма на с. Лъджакьой.
[46] Анхиало, дн. гр. Поморие, Бургаски окръг.
[47] Гр. Несебър, Бургаски окръг.
[48] Град във Франция.
[49] Авторът греши. В античността градът се наричал Месамбрия.
[50] Това е българският княз Михаил-Асен, син на Ив. Александър, оженен за Мария, дъщеря на Андроник III.
[51] Гр. Созопол, Бургаски окръг.
[52] Морската битка през 1770 г. в пристанището Чешме на малоазийския бряг.
[53] Султан Селим III (1789—1807) (Срв. St. Shaw Between the Old and the New. Harv. Univ., Cambridge, 19 1).
[54] Султан Махмуд II (1808—1839).
[55] Гръцкото въстание — 1821—1829.
[56] Морската битка от 1827 г., в която обединена ескадра от кораби на Англия, Франция и Русия разбива турско-египетския флот и попречва с това да дебаркират в Гърция нови силн срещу гръцките въстанници.
[57] Преводът е направен по изданието, чието заглавие е посочено под № 237 в библиографията.

Ж.-Б. РИШАР
(ПСЕВД. НА ЖАН МАРИ ВЕНСАН ОДЕН)
/МЕЖДУ 1828 И 1851 г./

Сведенията за този автор са съвсем оскъдни. Според тях[1] *под името Ж.-Б. Ришар, който сам бележи, че е „инженер-географ", се крие парижкият издател и книжар Жан Оден. Роден е в Лион през 1793, починал в 1851 г. След завършване на образованието си работил известно време като адвокат в родния си град. От 1815 г. се установил в Париж, където отворил книжарница. Същевременно се занимавал с книжовна и издателска дейност: пишел политически памфлети в полза на Бурбоните; съставял популярни книжки и брошури върху индустрията и художествените занаяти; създал известната колекция „Пътеводители-Ришар", наброяваща повече от 25 тома. Автор е на няколко многотомни съчинения върху лутеранството, калвинизма и други църковни движения и исторически събития, написани в духа на ортодоксалния католицизъм, но богати с нови факти, черпени от архивите и библиотеките на Италия и Германия.*

Ако се осланяме на уводните бележки в Пътеводителя, трябва да приемем, че авторът в пътувал неколкократно из Европа, следователно и в Европейска Турция във връзка със съставянето на справочника. Първото му пътуване би трябвало да бъде около 1828/29 г., когато излиза Пътеводителят, преиздаден в 1834 и 1852 г.[2] *Но според някои източници авторът е черпил почти изцяло сведенията от Пътеводителя на Райхард*[3]*, издаден също няколко пъти на немски, преведен и на френски. Дори нещо повече — смята се, че той е присвоил и името му като псевдоним, но в неговата френска форма. Самият Ришар-Оден препраща читателя за повече сведения във връзк със земите в Европейска Турция към Пътеводителя на Кетен*[4] *(един неуточнен автор, скрит може би също под псевдоним, а може би и един от многобройните псевдоними на Ришар), издаден в 1846 г.*

Данните в Пътеводителя на Ришар не излизат от кръга на съдържащите се в обикновените туристически справочници. Бележките за нашите земи се отнасят главно за крайдунавските и крайморските селища, както и за разположените по централния път Белград — Ниш — София — Пазарджик — Пловдив — Одрин — Цариград. Те засягат тяхното положение и броя на населението, както и някои исторически паметници и други обекти.

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Предлаганият „Класически пътеводител за пътуващия из Европа“ е книга, каквато досега няма нито във Франция, нито в чужбина. Тази книга, чието второ издание публикуваме сега, е подходяща еднакво и за обикновения пътник, и за ученията-пътешественик.

На туриста тя посочва най-бързия и най-икономичния начин за пътуване; най-добрите хотели и разноските, които трябва да заплати, формалностите, които трябва да се извършат във всяка страна; стойностите на парите и пр.

Артистът и ученият тук ще намерят многобройни и точни сведения за историческите паметници както за античните, така и за новите; за музейните и за научните колекции в Европа.

Дългогодишен съвестен труд и многобройни пътувания бяха направени за проверка на този важен справочник.

Първото издание на пътеводителя, състоящо се от два големи тома, го правеше понякога неудобен. За да се избегне това неудобство, бяха излети специални букви и бе произведена специална хартия, така че успяхме, без да съкращаваме труда си, да го поберем само в един том.

Една карта за пътищата в Европа, съставена от А. Х. Дюфур и отпечатана от Дионе, представлява още едно преимущество на това ново наше издание; тази карта, истински шедьовър по отношение на рисунъка и отпечатването, посочва всички нови промени в Европа, пътищата, жп. линиите и корабните рейсове.

Една специална карта за жп. линии и за морските рейсове в Европа допълва многобройните подобрения, които вече отбелязахме.

РИШАР

В началото на Пътеводителя е дадена таблица на жп. и на морските линии в Европа, както и общ географско-статистически обзор (I—V, 1—3). *Следват маршрути за Франция, Белгия, Холандия, Германия* (3—403).

ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ

Тази страна, през която ние ще пътуваме, макар че принадлежи към Европа, не предлага нищо от това, което се среща в другите райони на тази богата част на света: пейзажът, из-

делията, нравите, обичаите, езикът, облеклото — всичко е различно. Това е един нов свят за туриста от Запад.

Територия. Този обширен полуостров е разположен в крайната част на Източна Европа, на която се дава наименованието Източен полуостров, чиято южна част заема Гърция. Той обхваща земите, познати в древността с наименованията Тракия, Македония,[5] Босна, Албания или Илирия, Сърбия, Тесалия, Молдавия и Влашко; без Гърция той обема може би една територия от 64512 кв. клм, с най-голяма дължина около 1240 клм при около 1000 клм ширина; населението му наброява 9 800 000 жители.[6]

Пари, теглилки и мерки. Чужденците водят търговските си сметки според възприетите в техните страни [парични знаци]; що се отнася до турците, те пресмятат в турски пиастри по 40 пари или по 100 стари аспри, или по 120 сегашни аспри (около 25 сантима).

Една кесия със сребърни пари (кефер)[7] е равна на 500 пиастри или на 125 фр.; една кесия злато (кисе) е равна на около 30 000 пиастра или на 15 000 секвени.

Стойността на монетата дава повод за постоянни изменения. Обменният курс за Лондон е 35 пиастри за 1 л. стерлинга; за Амстердам 115 пари за един сегашен флорин; в Ливорно 285 пари за осминка пезета; във Венеция 80 сантима за един пиастър; във Виена 140 пари за един текущ флорин.

Златни монети:		
секвен фондукли	струва	9 фр. 80 сант.
половината	„	фр. 90 сант.
четвъртината или рубие	„	2 фр. 45 сант.
секвен зермахмуд	„	7 фр. 30 сант.
секвен от Кайро	„	6 фр.
половин мисенр [мъсър]	„	2 фр. 71 сант.
йермибешлик	„	15 фр. 67 сант.
Сребърни пари:		
половин секвен от Селим III	„	3 фр. 15 сант.
четвърт	„	6 фр.
алтбишлек от 60 аспри	„	3 фр. 72 сант.
пиастра от Мустафа III	„	2 фр. 31 сант.
яремлек [йермелик] от 20 пари или 60 аспри	„	2 фр. 99 сант.
руб от 10 пари	„	2 фр. 49 сант.
пара от 3 аспри	„	2 фр. 4 сант.
пиастра от 40 пари или 120 аспри	„	2 фр. 4 сант.
пиастра от Селим [III] от 1801	„	1 фр. 37 сант.
монета от 5 пиастри от 1811	„	4 фр. 13 сант.
пиастра от 1818	„	4 фр. 97 сант.

Маршрут на Ж. Б. Ришар (Жан-Мари Венсан Оден) между 1828 и

Галац
Рени
Исмаил
Килия
Нова
Ески
(К. В
Браила
Исакча
Тулча
Йен
Су
Хирсово
(Хърсово)
БУКУРЕЩ
Капона
(Адунаци Копъчени)
Ат. Расова
(Расова)
Джурдево
(Гюргево,
Джурджу)
Тица (Дъмбр)
Силистра
Русчук (Русе)
Тюрнел
(Т. Мъгуреле)
Пизаница (Писанец)
Торлаш (Торлак)
Рахова
(Орехово)
Никопол
Систов
(Свищов)
Разград
Ташчи (Наменар)
Шумла (Шумен)
Варна
Драгоела
(Драгоево)
Търново
Чаликавак (Риш)
Добрал (Прилеп)
ЧЕРНО
МОРЕ
Н. ЕМИНЕ
Карнобат
Бургас
Созопол
Т. Базарджик
Палазли
(Попово)
Филипополис
Буюк Дервент
(Гол. Дервент)
Апунжар (Акбунар)
Н. ИНЕАДА
Неороскоп
(Г. Делчев)
Андринопол
Мидия
Баба Ески
Драма
Гюмюрджина
(Комотини)
Силиври
(Силиврия)
Серес
(Сяр)
Кавало
(Кавала)
Йенидже
(Йенисея)
Схепсхе (Шапчи, Сапе)
Родосто
(Текирдаг)
Прависта
(Елефтеруполис)
Киркстезия
(Кирки)
Дервена (Дербент, Авас)
Йениджи
(Айнаджик)
Ески Ереглй
(Мармаре Ереглиси)
Фере Кешан
Малгара
Орфано
О. ТАСОС
Бююк Бешлик
(Мегали Волви)
Галиполи
(Гелибол)
О. САМОТРАКИ
АТОС
(СВ. ГОРА)
О. ИМБРОС
О. ЛИМНОС
БЯЛО МОРЕ

Тези монети, чиято стойност се мени много често, са твърде неудобни за употреба.

Начин на пътуване. В Турция не се намират, както е в повечето други европейски страни, елегантни и бързи пътни средства, свързващи големите населени центрове. Тук трябва да се потърси един татарин[8] или пощенски началник, който да ви осигури коне, коли, водачи и всичко, от което се нуждае пътникът. Разстоянията между пощенските станции се измерват с часове; за един кон се плаща един пиастър (около 1 фр.) и толкова на суруджията (водача); разстоянието от една станция до друга е около 22 км.

Паспорти. Съществуват три вида паспорти в Турция; пътникът има нужда само от едно тескере, което му дотрябва също много рядко, тъй като никой не му го иска; но добре е да може да го представи на властите при случай, че му бъде изискано.

Хотели или квартири. С изключение на няколко големи градове, където могат да се намерят добре поддържани хотели, пред погледа на пътника по целия път не се изпречва нещо, което дори да прилича на една странноприемница; ханища и кервансараи са разположени на различни растояния по главните пътища, за да подслонят пътника както и да е, и дори безплатно; стаите са, общо взето, чисти, но човек в тях не намира нищо друго и трябва да носи провизии със себе си.

Обичай е, когато се напуска ханът, да се даде на пазача малък подарък. От време на време обаче се намират кафенета, където се продават яйца, хляб, мляко, шербет и пр.

Пътникът скоро ще разбере значението на думата „бакшиш", която означава „възнаграждение"; защото един турчин не би ви направил и най-малката услуга, ако вашето ухо не навикне веднага с тази дума (404—424).

Маршрут 341

ОТ ПАРИЖ ДО КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ БРЮКСЕЛ, КЬОЛН, ХОНОВЕР, БЕРЛИН И БРЕСЛАУ

По железницата

От Париж до Виена

Следват конкретни сведения за разстоянията в км, за времетраенето и за цената на билета (405).

От Виена до Константинопол

Също се дават сведения за разстоянията, за цената на билета, за времетраенето (405).

Единственият път засега от Виена до Константинопол е с параход по Дунава. Повече от 20 параходи пътуват между Виена, Пресбург, Пеща, Землин[9], Дренкова, Скела-Кладова, Русчук,

Джурджево, Галац и Константинопол и оттам за Левант, за Трапезунд, Салоник, Смирна, Родос (405).

Следват конкретни сведения за формалностите по паспортите; за разстоянията между отделните пристанища; за часовете на пристигане и тръгване. След това се дават сведения за селищата по двата бряга на Дунава, в които корабите спират. Между тях на Балканския полуостров се изброяват: Землин, Белград, Панкова, Семендрия, Базиаш, Стара Молдова, Нова Молдова, Дренкова, Стара Орсова, Скела-Кладова, Северин[10] *Флорентин, Калафат (405—408).*

Видин (по турски Кикадова)[11], укрепен град, разположен на десния бряг на Дунава и защитен с 280 оръдия; това е един от най-важните градове на Турция. Гледан отдалече, той е много живописен със своите 22 минарета и джамии, чиито бели силуети се издигат високо над къщите. Именно тук за пръв път пътникът ще чуе мюзеините да призовават от високите минарета правоверните на молитва. Нас[еление] — 20 000 жит[ели]. Българските брегове имат доста пасторален изглед, добре обработени полета, богати пасбища с многобройни стада добитък, коне и биволи, чак до

Рахова[12], значителен град, който се вижда надясно върху едно възвишение, в чието подножие се намират останките на една крепост и руини от римски бани. Няколко мили по-нататък е

Никополис, град, някога силно укрепен, ограден със стени и защитен от крепост, която се извисява над реката; бил е основан от римляните. Население — 20 000 жит[ели].

Срещу Никополис, върху левия бряг на реката се издига влашката крепост Тюрнюл[13], разположена в устието на Алюта[14], която река на това място е доста широка. След два часа плуване се достига до

Систов или Систова, укрепен град на България върху десния бряг на Дунава; известен е поради мирния договор, сключен между Австрия и Портата в 1791 г.[15] [Има] значителна търговия. Население — 21 000 жит[ели]. Тук реката е широка почти 1400 м. По-далеч се намира

Ручук, китен град, разположен на десния бряг на реката, заобиколен с хубави укрепления и защитен от солидна крепост; той е един от най-търговските центрове на България. Население — 30 000 жит[ели]. На това място Дунав е широк 5 км. Насреща, върху левия бряг се намира

Джурджево[16], укрепен град. Крепостта е отдалечена няколкостотин метра от брега и е разположена на един остров, който се съединява с града чрез един висящ мост. [Води] твърде оживена търговия. Население — 18 000 жит[ели].

Тази част на реката, която следва да се премине, е покрита с многобройни острови, осеяни с китни храсти; и преминавайки този архипелаг, се пристига в

Силистрана, крепост и център на един санджак в България, разположен на десния бряг на Дунава, там, където се

влива Дристра; отличила се е с една голяма съпротива на атаките на Русия, която я е обсаждала цели 6 месеца, капитулирайки на 22 юни 1829 г.[17] Според Андринополския мирен договор тя била върната отново на Портата.

След това се пътува покрай Ат Расова (Аксиополис) [8], българско село, разположено близо до възвишенията на Балкана. Върху същия бряг, но малко по-нататък, се намира селото Пеникьой, в което има една значителна крепост, наречена „стената на Траян".

Хирсова, древната Карсиум, укрепен град с една крепост. Тук реката прави завой на запад, обратно на своето естествено течение; укрепленията са били разрушени от русите. Между Хирсова и Браила реката има твърде тъжен и монотонен изглед, но окото понякога се развеселява от многобройните ята от пеликани.

Браил или Браила, друга турска крепост, чиито укрепления са били сринати; днес това е един цъфтящ град върху левия бряг на реката. [Има] значителна търговия; пристанището ѝ е посещавано годишно от 400 търговски кораба. Забележителности: житни хамбари. Население — 25 000 жит[ели]. Малко по-далече е

Галац или Галас. Хотел: само един (твърде лош). Малък град и единствено пристанище на Молдавия върху левия бряг на реката; има твърде оживена търговия. Тук пътниците, които слизат на Дунава, са задължени понякога да чакат параход, който идва от Константинопол, 3 или 4 дни. А пътниците, които идват от Константинопол, трябва да бъдат карантинирани; карантината трае между 7 и 14 дни. Лазаретът е добре поддържан и удобен. Градът има население 7500 жит[ели].

Параходите тръгват от Галац за Константинопол 3 пъти месечно през лятото. Недалеч от Галац се минава покрай устието на Прут, реката, която отделя Турция от Русия.

Рени (Деможеция) върху левия бряг на реката, е първият руски град, който срещаме.

Исакча, турска крепост на десния бряг. Скоро десният бряг на реката Дунав се покрива с множество езера, от които най-значителното се нарича Юлбуг[19], върху източния бряг на който се издига, при устието на Килия на Дунава, руската крепост.

Исмаил (на турски Смир), някога цъфтящ град, който е бил изпепелен от Суворов и жителите му избити, през 1789—1790 г. Население — 8000 жит[ели].

Тулча, българо-турска крепост, разположена близо до разклонението на делтата на Дунава, която тук се разделя на 7 ръкава, чрез които реката се излива в Черно море; тези различни устия турците наричат „богази". Върху един от северните ръкави се намира

Килиянова (Нова килия на турски Йенкилия),

търговски град, заобиколен със стени, с добре укрепена крепост, построена на една скала. Население 6000 жит[ели]. Върху десния бряг на този ръкав, срещу Нова Килия, е разположен

Е с к и К и л и я, малък, добре укрепен град, известен отпреди много столетия под името Колостома[20]. Непосредствено на Черно море и върху северния ръкав на Кили е разположен, върху ивица земя, градът

К и л и я, който носи също и името Липовени[21], с 6000 жит[ели], които въртят голяма търговия с мед, восък, добитък, рибна каша, хайвер, значителен риболов.

С у л и н а м, малък град в Бесарабия, разположен на левия бряг на устието на Сулина-Богаз, докато българският град

Й е н и Ф а н а л е разположен на десния бряг на същото устие. Именно между тези два града е мястото, където се стига до Черно море [Понт Ексинус]. Около 9 часа след напускане устието на Дунава голямо количество от джамии, от минарета се издига на брега, отдясно на пътника, които възвишават своите живописни силуети; всичко предвещава наближаването на един укрепен морски център и на един значителен град. Това е

В а р н а, укрепен град на България, разположен на брега на Черно море, с едно голямо пристанище, което може да приема големи кораби. Новите укрепления правят този град много добре защитен; след един кратък престой във Варна корабът продължава своя път по Черно море, преминавайки край нос Емине, където завършват последните разклонения на Балкана.

От Варна пътникът може да наеме едно корабче с весла и следвайки брега, да достигне чак до Константинопол или пък да наеме коне, което е лесно, и да продължи по сушата пътя си. Цялата тази част на черноморския бряг е с алпийски характер и живописна чак до

Б у р г а с, силна крепост, разположена в дъното на превъзходен залив, със същото име, на Черното море. Крепостта е полусрутена; една хубава долина, добре обработена, се простира между двата склона на Балкана; именно тук генерал Дибич е установил своя щаб през зимата на 1828 г.,[22] преди превземането на Андринопол. Преминава се още покрай много други малки селища, като Созопол, Иняда, Мунтпапиас[23], Проммедиа и др., разположени на брега на Черно море, които се виждат отдалече от парахода, който пътува 18 часа от устието на Дунава, докато навлезе в Босфора (408—410).

Следват описания на Босфора и на Константинопол (411—415).

Маршрут 342

ОТ ПАРИЖ ДО КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ МАРСИЛИЯ С ПАРАХОД

Следват сведения за маршрутите, за цените на билетите, разписанието на корабите и пр.; след това се дава кратко описание на Малта, Лавалет, Чита Векия, Сира, Смирна, Галиполи и др. (415—417).

... Ние навлизаме, след 36-часово пътуване в хубавия залив на Смирна, в дъното на който се издига богатият и разкошен град

Смирна[24]. Хотели: Най-добрият е „Двамата августи", чийто съдържател е г. Мил; това е един превъзходен хотел, чието обслужване е организирано по френски маниер и няма нищо повече да се желае. Разноски на ден — 2 колонади (от 10 до 11 фр.). Мястото за слизане обикновено е кеят срещу британското консулство (416).

Следва кратко описание на гр. Смирна (416—417).

Галиполи, внушителен град, разположен на края на Мраморно море върху европейския бряг (416—417).

Следва кратко описание на града (417).

Маршрут 343

ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО БЕЛГРАД ПРЕЗ АНДРИНОПОЛ И СОФИЯ, 182 1/2 Ч. ПЪТ. ПОЩЕНСКИ ПЪТ

Следват изброени 46 селища, голяма част от които български, през които се минава с обозначение на разстоянията между тях и часовете, които се пътува (417).

Сведения и начин на пътуването. Обикновено се наемат шест коня за пътуването, толкова за багажа, колкото и за водача „татарин"; конете обикновено се сменят на всяка пощенска станция; разноските за тази чудесна разходка не превишават 600 фр. Най-подходящото облекло за път (с изключение през зимата) е един турски шал, един пояс, вълнена наметка, кожени панталони, две или три големи мушами, и освен това един чифт пистолети, втъкнати в пояса по-скоро за да се спази обичаят, отколкото от нужда. Най-употребяваната монета е малката златна монета от 20 пиастра (5 фр. приблизително). Трябва също така човек да се снабди с една чанта, пълна със сребърни пиастри, защото турските села са така бедни, че трудно тук би могло да се размени едра златна монета. 12 часа след напускането на Бизанс, следвайки красивите и живописни брегове на Пропонтида, пътникът пристига в Силиври (417—418).

Следва описание на града, както и на БабаЕски (418).

След петчасов път през една леко хълмиста местност, покрита от време на време с богата растителност, стигате пред вратите на

Андринопол или Адрианопол (Едерне по турски). Ханът или странноприемницата на Андринопол е твърде голям, но мръсен; обаче тук може да се получи една чиста стая, пускайки няколко дребни монети като бакшиш (за почерпка) в ръката на ханджията (съдържателя). Този град, който в началото бил столица на Турската империя в Европа, днес е нейният втори град. Той е на 270 км на запад-северозапад от Константинопол при сливането на р. Тунджа, Арда и Марица; в него се намират забележителни сгради като джамията на Селим II, считана за най-великолепния храм, какъвто е бил издигнат в чест на исляма; неговото грамадно кубе, поддържано от мраморни колони (от порфир), е с 66 см по-високо от купола на „Св. София" в Константинопол. По спираловидни стълби се стига до три различни галерии с минарета, обърнати едни срещу други, без каквото и да е свързване помежду им; изгледът, на който човек може да се възхищава от най-високата галерия, е възхитителен, броят на прозорците на тази джамия е може би 1000. Трябва да се посети и джамията на султан Баязид, украсена с един голям купол и с две изящни минарета; джамията на султан Мурад II, разположена в центъра на града, украсена с девет кубета и с четири минарета; пазарът на Али паша, гордостта на Адрианопол, е един от най-хубавите в света; неговата висока галерия, изпълнена с най-скъпи предмети, е дълга близо 300 метра и открива възхитителна гледка. Извън града се намира Ески сарай, или старият султански дворец, чудесна сграда, изоставена от дълго време.

Околностите на Андринопол са низ от красиви и китни градини, изпълнени с рози, от които се добива тази есенция, с която Андринопол е толкова известен. Население — 100 000 жит[ели].

От Андринопол нашият път следва десния бряг на Марица, минавайки през пет или шест незначителни населени места; след 33 часа път се пристига във

Филипополис (или Филибе по турски). Хотел: пощата, твърде удобен. Голям град на Румелия върху един малък остров на Марица, която тук е вече плавателна. Население — 30 000 жит[ели]. В града има много джамии[27], едната от които е многоживописна; много гръцки[28] и арменски църкви, хубави работилници за копринени платове, за платна и памучни платове; един пазар с богат асортимент. След шест часа път все през хубавите полета на Румелия се стига в

Татар Базарджик, малък град, чийто хан (гостоприемница) има две или три стаи, доста удобни. Скоро се преминава Балканът през знаменитите Траянови врати, бариера, издигната от римляните срещу нашествията на даките. Тези плани-

ни тук имат импозантен изглед; след това земята става равна и през богати полета се пристига в

София (по български Триадица), голям град, който минава за столица на България[29], разположен в една долина, оросена от р. Искър; градът развива активна търговия; в него има 25 джамии, много гръцки и католически църкви[30]; седалище е на беглербея на Румелия[31], на един гръцки митрополит и на един католишки епископ; много гръцки къщи предлагат удобни квартири. Напускайки София, пътят описва твърде живописни завои по дължината на подножието на планината Тезович[32], която образува един от извитите ъгли на Балкана и ни води до

Ниса, старата столица[33] на Сърбия, днес град без значение, разположена в една плодородна долина върху р. Нишава, приток на р. Морава. Население — 7000 жит[ели]. След това пътят пресича р. Морава по живописния мост на Равенац, единственият мост заедно с мостовете на Андринопол и на Филипополис, които се срещат по пътя след Константинопол. След това се пътува по китната долина на Морава, като отдясно се намира самата река, а отляво се простират ливади, чийто изглед напомня хубавите английски паркове; после се навлиза в гори, които разкриват чудесни изгледи особено близо до Хасан Паланка[34] и до Семедрия... (417—419).

Следва кратко описание на местността преди Семедрия (419).

Маршрут 344

ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО БУКУРЕЩ ПРЕЗ АНДРИНОПОЛ 119 1/2 ЧАСА ПЪТ. ПОЩЕНСКИ ПЪТ.

От Константинопол до Андрианопол (вж. маршрут 343) — 44 часа.

Апункар[35] — 3 ч.; Бююк Дерен[36] — 4; Папазли — 5; Йеникьой — 4; Карнабат — 10; Добрал — 4; Чалъккавак — 4; Драгоела — 4; Шумла — 4; Ташкьой[37] — 3; Разград — 6; Торлаш[38] — 2; Пизанитца[39] — 2;

Русчук — 5; Бак на Дунав при Джурджево — 1/2; Тица[40] — 2 1/2; Капока[41] — 5 1/2; Букурещ — 4.

За описанието на първия етап от този път на Андринопол вж. маршрут 343.

До Андринопол пътят, който следва от Константинопол, се раздвоява; разклонението към запад води до Белград, но това, което ние поемаме, се отправя към север. Местността, която се прекосява, не е особено интересна чак до

Карнабат, малък приятен и живописен град, гледан отвън. Той има около 200 къщи. Област — доста обработена. След полето на Карнобат се навлиза в една област с алпийски характер и след това се спускаме в една равнинна област, която води до

Добрале. Оттам се влиза в Боказе[42], или тесен проход

през Балкана. Нищо в обикновените пейзажи в алпийските местности не подсказва приближаването на планината Хемус; няма високи върхове нито величествени местности. Това е едно тясно дефиле между една верига от хълмове, покрити с дъбова гора. През средата се преминава една бързотечна река и оттам нататък пътят продължава в същата област, без изгледът да се променя.

От Добрале в продължение 13 ч. път, пътувайки през една област, понякога с алпийски характер и живописна, понякога равнинна и еднообразна, но добре обработена и покрита с лозя, се достига до

Шумла, значителен град и добре защитен от своите стени и двойни ровове. [Развива] търговия с вино и зърнени храни. [Предполага се], че Шумла е разположен на мястото на древния Марцианополис[43]. След това се преминава през една добре обработена област чак до

Разград, малък и древен град,[44] чиито околности са осеяни с много гробни могили, които са останки без съмнение от някогашните големи битки. Колкото повече се отдалечаваме от Разград, областта, винаги добре обработена, става все по-малко хълмиста чак до

Русчук (вж. маршрут 341).

Излизайки от този град, пътникът преминава Дунав на един сал; реката, която на това място не е нито китна, нито живописна, може би да има 3½ клм ширина, но е покрита с островчета и с плитчини; половин час е достатъчен, за да се достигне десният бряг и да се влезе в

Джурджево, укрепен град с една от най-хубавите крепости, построени в Османската империя. Цялата местност, разположена между Дунав и Букурещ,никак не е по-добра от руските степи; но колкото повече се приближаваш към тази столица, планините със снежните върхове на Трансилвания се очертават все повече и повече пред нашите очи; най-сетне след 12½ часа път от Джурджево се стига до Букурещ (419—420).

Следва описание на града, за който е отбелязано, че е голям, но мръсен и че има 80 000 жители (420).

Маршрут 345

ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО САЛОНИК ПРЕЗ СИЛИВРИ, 108 ЧАСА ПЪТ. ПОЩЕНСКИ ПЪТ

От Константинопол до Силиври (вж. маршрут 343) — 12 ч.

Ески Ерегли[45] — 3; Тюркмале — 3½; Родосто — 6; Йениджик[46] — 4; Девели — 3; Малгара — 5; Кешан — 5; Фере—7; Дервена[47] — 5½; Перестезиа[48] — 1; Схепсхе[49] [?] — 1; Калиа-Гедерай[50] [Гедере?] — 3; Тефахт-Чеир[51] — 1; Гюмюрджина или Гюмюрджин — 5; Енидже[52] — 8; Брод на Нестус или Карасу — 4;

Шарпанту-чефлик[53] — 2; Лакавал или Кавало (Неаполис) — 2; Прахуста или Прависта — 3; Кан [Хан] Кунарга — 2½; Орфано — 4; Боюк-Бешик — 9; Килисели[54] — 2; Салоник — 6.

След два часа път от Силиври пътникът напуска пътя за Андринопол и продължава да следва брега на Мраморно море; местностите и областите, през които минава, не са особено интересни чак до

Р о д о с т о (старият Бизант), голям град, но тъжен и неинтересен, разположен в дъното на един залив на Мраморно море. Скоро пътят се отдалечава малко от брега и преминава през тъжните равнини на Тракия чак до

К е ш а н, търговски град, на края на планинската верига на Родопа.

След около 6 часа път се достига до бреговете на Марица (Хебрус), голяма река, която напоява широката равнина, наричана Дорискус[55], където Ксеркс направил преглед на своята войска, преди да се спусне към Гърция[56]. След това се влиза във

Ф е р е или Фери, малък град, разположен източно от планината Сериум, на брега; изгорен от Одисей, когато е принадлежал на киконите. Пътят, който се следва, е старият римски път, който е водил до Константинопол. От тази част той предлага красив изглед към Егейско море, към островите Самотраки, Имброс и Лемнос. Пътят се приближава към брега, пресичайки много местности без особен интерес, освен че са исторически, чак до

Г ю м ю р д ж и н а, или Гюмюрджи, град доста значителен, с 5 или 6000 жит[ели]. [Води] оживена търговия с жито, тютюн, памук, вълна и пр. Местността, която се преминава, е доста живописна и е покрита с исторически останки чак до

Е н и д ж е, малък град с 200 къщи.

След 4 часа път се преминава Нестус или Карасу, хубава река; после се пресича едно от разклоненията на планината Пангей [Пагенус], откъдето изгледът е много красив и се простира до остров Тасос, пред нас; на север — до стария Неаполис; на изток — до извисения връх на Самотраки; на юг до мистичната планина Атос [Атон]. Оттам един лек наклон отвежда до

Л а к а в а л, или Кавало, старият Неаполис, където е слязъл св. Павел след своето завръщане от Троас и остров Самотраки. Тя е разположена върху един морски нос, който има пристанища от всички страни, което придава особена важност на неговата морска търговия. Изнася се памук и тютюн, произвеждани в страната. Тук се намира и голям акведук, който довежда вода от Пагенус в цитаделата; два стръмни склона от тази планина се спускат толкова близо до морето, така че образуват тесни дефилета, някога защитени със стени.

Преди да се пристигне в П р а в и с т а, се прекосява долината на С е р е с, надясно от който се издигат планините на Н е о р о с к о п и Д р а м а[57]. Върху последната се виждат развалините

на Филипи, които въпреки тяхната важност не са изследвани още от никой съвременен пътешественик. Когато Белон[58] ги е посетил, той обръща внимание особено на намиращи се там големи гробници от бял мрамор, отбелязва един амфитеатър с кръгла форма, много статуи, останки от един колосален храм, въздигнат в чест на Клавдий. Именно тук наблизо е станала паметната битка[59], която е решила за втори път съдбата на Рим. Този град предлага още и един голям религиозен спомен: тук за пръв път в Европа е било проповядвано евангелието; именно тук в тези стени е бил издигнат първият християнски храм; тук св. Павел написал своите послания и тук бил затворен.

Прахуста или Прависта — малък град, мръсен и мизерен — 2½ часа път довеждат до

Хан на Кунарга[60]. Върху левия бряг се издига висок планински масив, който не е покрит със сняг. Пътникът ще намери близо до Кунарга останки от колони и на края на долината, върху един неголям терен — 6 или 7 чешми; оттам хубав застлан път отвежда към един хълм, откъдето човек би могъл да се порадва на красивия изглед на Прависта, дори и на широката долина на Серес, където се простират богати насаждения от памук и тютюн. Оттук пътят слиза, за да достигне

Орфано, град, разположен на Орфанския залив и в подножието на висока планина, с една малка крепост. Пътят следва морския бряг; после той се отправя към изток, като от лявата му страна се намират езера; след това се минава през средата на развалините на Амфиполис, наречени Ески-Келч. Местността става алпийска и залесена чак до

Боюк-Бешик, или Микра-Бешик (Малък Бешик), малък град, разположен върху един нос, откъдето изгледът е прекрасен и напомня красивите швейцарски пейзажи.

След това ние прекосяваме

Трана Бешик (Голям Бешик), хубаво село с прекрасен изглед.

След като известно време се върви покрай брега на красивото езеро Болбеа, стига се до плодородната долина на Скреваст[61], където се намира

Кисели, или Шиселе. Геологът тук ще види не без интерес в средата на равнината много перпендикулярни скали, които приличат на циклоповски развалини.

После, след 6 часа път, се стига до

Салоник (древната Терми). Голям град в Македония, построен амфитеатрално в подножието на планината Хосташ[62], дъното на залива на Салоник, с едно обширно пристанище, което може да побере 800 търговски кораба. Тук има консули на всички държави и кервани донасят памук, обработени кожи, тютюн и пр. Обществени сгради: набройват се десет джамии, гръцки църкви и синагоги. Забележителности: крепостта, разположена на най-високото място — хубавия амфитеатрален склон, на

който този град е разположен, наричана от турците „Еди Куле“ и от гърците „Хепта пиргиум“, което означава в същност „седем кули“. Това е старият Акрополис. Тук се намират останки от пъстроцветни колони и една триумфална арка, издигната от Марк Аврелий. Пропилеите на хиподрома, който испанските евреи от квартала наричат „лас инкантадас“ (омагьосаните фигури) и турците „сурти-малек“ (ангелските образи) — прекрасна колонада в коринтски стил с пет стълба, подпиращи едно подстрехие с четири отвора на разстояния, служещи за вход на хиподрома или на форума. По-нагоре се намират релефни фигури. На запад се издига кулата „Намази-куле“, наречена така поради един колосален торс, който смятат, че е на жената на цар Касандър.

Ротондата е построена по образец на Пантеона в Рим. Някои учени твърдят, че това е било храм, посветен на мистериите на Кабирис[63] и че е бил построен по време на Траян. Вътрешността е покрита с мозайка, каквато на купола на „Св. София“ в Константинопол. Хиподромът, ограден чудесно, е разположен между ротондата и морето. В черквата „Св. София“, едно малко подражание на тази в Константинопол, се виждат няколко колони и една бема (катедра). Джамията „Ески-джами“ понякога е била храм, посветен на Венера Термес. От всяка страна имало по 12 колони в йонийски стил; шест колони от преддверието съществуват още скрити между стените. Малко работа е нужна, за да се възвърне на този хубав античен паметник предишният вид и след храма на Тезей в Атина това ще бъде най-запазената сграда от античността. Вратата на Вардар, наречена така, защото тя отвежда към тази река, била старата триумфална арка на Август, построена след битката при Филипи; тя се намира на края на една улица, която пресича града от изток на запад; на другия край, пред портата на Касандър, ще видите арката на Константин. Население 70 000 жит[ели].

Съвет: пътник, който не би желал да продължи по-нататък, би могъл да вземе парахода, който ще го отведе отново в Константинопол след близо 60 ч. пътуване (420—422).

Край на пътуването в Европейска Турция.

Следват маршрутите за другите европейски страни (423 — 996).

Коментар: *П. Коледаров и К. Възвъзова*
Увод и превод: *К. Възвъзова*

* За по-големи подробности и за други пътувания из Европейска Турция вж. В о д а ч в Ориента от Кетен. Издател Л. Мезон, Париж.

[1] Те се съдържат в следните източници, по които са направени и горе-споменатите биографични бележки, *J. M. Quérard.* La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France... V. I — XII. Paris, 1827 — 1839; 1865 — 1888; 1854 — 1864 (вж. т VIII XII); Grand dictionnaire universel, Paris, Larousse, v. I — XVII. с 925

[2] Описанията на ориг. загл. вж. в прилож. библиография № 262. Под. борът и преводът на поместените тук откъси са по изд. от 1852 г.

[3] *Reichard.* Guide des voyageurs en Europe. Par Mr. Reichard, conseiller de Guerre. Nouvelle édition, revue et augmentée. V. I — II. Weimar, 1802.

[4] Quétin. Guide en Orient. Itinéraire scientifique, artistique et pittoresque. Paris, Maison, 1846.

[5] Явно е, че авторът тук е пропуснал да спомене България, както и някои други балг. земи, влизащи в обсега на Балк. п-ов и в тогавашните владения на Османската империя; но по-нататък той я споменава неколкократно, като под това име включва главно само дн. Сев. Б-я и част от Софийско.

[6] По дадените цифрови показатели е ясно, че Ришар стесиява териториалния обсег на Балк. п-ов, като изключва от него не само Гърция и островите, но и други земи. Днес иеговата площ се изчислява към 505 578 км² при най-голяма шнрина от север към юг 930 км и най-голяма дължина от запад към изток 1280 км.

[7] Вероятно се касае за кемер — тесен пояс като кесия за носене на пари. Авторът н по-нататък предава доста неправилно турски думи и термини. За паричната система в Османската империя вж. *N. Pere.* Osmanli larda Madeni Paralar. Istanbul, 1968 и Л. Беров. Движението на цените на Балканите през XVI—XIX в. и европейската революция на ценнте. С., 1976.

[8] За водачите-татари дава по-подробни сведения А. Буе.

[9] Среднов. балг. форма на Земун, дн. в СФРЮ.

[10] В ориг. изоп. Сезерин, дн. гр. Дробета-Северин.

[11] Авторът явно греши. Среднов. балг. гр. Бдин, който през османското иго и дн. се нарича Видин, не е известен под това име. В кр. на XVII и нач. на XVIII в. тур. власти още повече го укрепили с оглед спирането на зачестилите австрийски военни походи на Изток.

[12] Турска форма на името на гр. Оряхово.

[13] Срещу Никопол в същност е дн. Т. Мъгуреле — среднов. балг. крепост Холъвник.

[14] Изоп. лат. име Алутус — дн. р. Олтул, възприето в рум. ез. чрез славянобълг. форма Олта.

[15] Касае се за австро-руско-турската война от 1787—1791 г.

[16] Изоп от Iюргево — балг. име на дн. рум. гр. Джурджу.

[17] Касае се за обсадата по време на руско-турската война от 1828 — 1829 г., завършила със сключването на Одринския мирен договор (2 септ. 1829 г.). В битката за тези обсада се отличил особено Георги Мамарчев (вуйчо на Г. С. Раковски), капитан на рус. служба, известен като „кап. Буюклиу". Той бил назначен за комендант на крепостта, която по силата на договора останала под руска власт до 1836 г.

[18] Аксиополис бил при дн. гр. Черна вода в Сев. Добруджа, дн. в Румъния.

[19] Изоп. от Ялпух, в Юж. Бесарабия, дн. в УССР.

[20-21] Авторът греши, като поставя античното име на дун. ръкав Калонстомаза среднов. гр. Килия. Неправилно се пренася на Килия името на значителното поселение от преселници руси-староверци, наричани и липовани.

[22] Дибич бил назначен за главнокомандуващ в нач. на 1829 г.

[23] Погрешно се назовава гр. Мидия с близкия нос Иниада; също и с. Подимавер е изоп. името на нос Малатра; също и с. Орманли при нос Календжик, при което се изопачава латинското име, дадено в Птолемеевата „География". Promontorium Philae (Philea acra) на близкия н. Карабурун. Вж. P. Koledarov, West Black See Coast Ports.. , S. p. 247—250.

[24] Макар че Смирна е извън обсега на балканските земи, принципът тук е нарушен съзнателно, тъй като в този град през Възраждането живеят и наши дейци и специално К. Фотинов, който тук издава в 1844 г. „Любословие".

[25] В началото на османското завоевание на балканските земи.

[26] Касае се за използуване на малки плавателни съдове — лодки и салове.

[27] За джамните и други обществени сградн в Пловдив вж. повече у Б. Цветкова. Материали за селищата и строителството в българските земи през XV—XVI в. Известия на И-та за градоустройство и архитектура. VII—VIII, 1955, с. 490 и сл.

[28] Т. е. православни.

[29-31] София не е била столица на България (освен за много кратко време, както някои учени смятат, когато Преслав бил превзет в 972 г. от византийците, след което седалището на България се пренася в Охрид). В случая Ришар има „пред вид западноевропейската представа за страната България като „провинция".

Назовавайки града столица, авторът вероятно има пред вид, че след Одрин (вж. бел. 25) той става център на бейлербейството (до XVII в.). Католишката пропаганда в българските земи установява тук през XVII в. няколко диоцеза, между които и софийски (със седалище в Чипровец до избухването на въстанието в 1688 г.). Соф. катол. черква е описаиа в една от редакциите на П. Богдан (вж. Ив. Дуйчев), Софийската католишка археопископия през XVII в. С., 1939, с 29—31; за катол. пропаганда през XIX в. вж. Кирил, патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората пол. на XIX в., С., 1962). За броя на източноправославните черкви, които авторът нарича „гръцки", дава сведения руският пътешественик В. Григорович, който пътува в нашите земи в нач. на 40-те г. на XIX в. и отбелязва, че в София те били 8, което число е намалено, тъй като за XVI в. Герлах сочи 12. (Подробно за черкви и други постройки срв. Б. Цветкова, пос. съч., с. 480 и А. Иширков, София през XVII в. С., 1912.)

[32] Вер. изопачено от пл. Видлич и продължението й Свърлишка, югозападни предпланини на Балкана.

[33] Ниш, древната Наисус, е познат още от римско време като значително селище, процъфтяло особено по време на имп. К. Велики. През средновековието влиза за кратко време в границите на Сърбия (но повече е в пределите на България), превзет от турците (1386 г.). По слата на Берл. договор (1878 г.) се предава на Сърбия, на която в същност той никога не е бил столица. Вероятно тук авторът има пред вид факта, че е бил център на пашалък.

[34] Дн. Смедеревска паланка в СР Сърбия — СФРЮ.

[35] Вер. изопач. от Пунар (Бунар) Хисар, гр. в Югоизточ. Тракия, дн. в Турция.

[36] Изопач. от Бююк дервент, дн. с. Голям дервент, Ямболски окръг.

[37] Изопач. от Ташчи, дн. с. Каменар, Разгр. окръг.

[38] Изопач. от Торлак, дн. с. Хлебарово, Разгр. окръг.

[39] Изопач. от Писанец, с. в Русенски окръг.

[40] Изопач. от Дъница, с в Гюргевско, СР Румъния.

[41] Изопач. от Адунаци Копъчени, с. в Букурещко, Румъния.

[42] Изопач. от тур. дума боаз (богаз) — проход; в случая Рижкият.

[43] Римският гр. и селище на Долна Мизия Марцианополис се локализира при дн. гр. Девня.

[44] Край Разград бяха разкрити развалините на античния гр. Абритус.

[45] Античната Хераклея, дн. гр. Мармара Ереглиси.

[46] Изопач. от дн. с. Айнанджик — ант. Апри, в Югоизточна Тракия, дн. в Турция.

[47] Изопач. от Дервент, дн. преименувано Авас, Александруполско, Беломорска Тракия, дн. в Гърция.

[48] Вер. с. Кирка (Кирки) в Александруполско, Беломор. Тракия, Гърция.

[49] Изопач. от Шап-хан (Шапчи), дн. Сапе, гр. в Комотинско, Беломор. Тракия, Гърция.

[50-51] Вер. съвсем изопач. имена на изчезнали дн. селища в Гюмюрджинско.

[52] Дн. Йенисея, паланка в Беломор. Тракия, Гърция.

[53] Изопач. от Чарпанди-чифлик, дн. с. Неа Карвали, Кавалско, Беломор. Македония, дн. в Гърция.

[54] Изопач. от Клиселн, дн. с. Профитис, Югоизт. от Македония, дн. в Гърция.

[55] Авторът погрешио назовава „Дорискус" равнината край левия бряг на Марица при устието ѝ, като пренася името на античното селище Дориск, разположено в тази област.

[56] Касае се за гръко-персийските войни от 500—449 г. пр. н. е. и по-конкретно за похода на Ксеркс в 480 г.

[57] Авторът има пред вид разположената между двата града (Неврокоп и Др ва) Мраморица пл. (на тур. Боздаг, дн. Фаларон).

[58] За фр. пътешественик от XV в. д-р Пиер Белон вж. т. I на Френски пътеписи за Балканите..., с. 79—114.

[59] Касае се за битката при Филипи в 42 г. пр. н. е., където Антоний и Октавиан победили Брут и Касий.

[60] Изопач. от Пърнардаг, бълг. Кушиница пл., преименувани с антич. си име Пангеон. Вер. се касае за останки от рударско поселение или култова сграда от древността, когато се разработвали от трак. и мак. царе и от римляните богатите на благородни метали находища.

[61] Вер. се касае за р. Рендина (ант. Рихиос, тур. Бешик); може би това е изопач. форма от слав. Скребат (сравни дн. с. Скребатно, Благоевгр. окръг).

[62] Изоп. името и пл. Хортач, преим. дн. Кисос.

[63] Вер. се касае за култа на Кабирите, божества, почитани на о-в Самотраки и съседните о-ви, а по-късно — в цяла Гърция и Италия.

ФЕЛИКС ДЬО ФАВИЕ
/1830/

Биографични данни за него не се намериха досега. От краткия текст, както и от придружителното писмо към него личи, че Фавие е бил натоварен с поверителна задача от висши френски военни кръгове — може би от самия генерален щаб. Той е събрал данни за турския военен потенциал в източнобългарските райони от Източна Тракия до Русе и Силистра.

КРАТКА ЗАПИСКА ЗА ОНОВА, КОЕТО УСПЯХ ДА ЗАБЕЛЕЖА ПРИ ПОСЛЕДНОТО СИ ПЪТУВАНЕ ДО КОНСТАНТИНОПОЛ ОТНОСНО СЪСТОЯНИЕТО И РАЗПОЛОЖЕНИЕТО НА ТУРСКИТЕ И РУСКИТЕ ВОЙСКИ КАКТО В ЕВРОПА, ТАКА И В АЗИЯ

Тръгнал от Франция на 21 май 1830 г., слязох в Баба, малко пристанище на 6 дни път от Константинопол. Изминах този преход на кон, като преминах през Дарданелите, градовете Галиполи, Родосто, Силиврия, Понте Гранде и Понте Пиколо. По това протежение на крайбрежието има малко турски войскови части и съществуващите там са облечени по азиатски. В Константинопол и околностите му на 20 часа път в радиус може би има около 25 000 души в различните части. Тези войскови части са въоръжени по европейски, но са облечени по египетски. Други петнадесет до двадесет хиляди въоръжени мъже, облечени по същия начин, са разпределени между Андринопол, Силистри, Русчук, Шумла и други големи градове, всичко около 50 000 души. Но аз съм убеден, че в цялата тази армия най-много 10 000 души са снабдени с хубаво оръжие. Върнах се по суша през Андринопол, прекосявайки Балкана. Пътят из тези планини от тази страна бе изсечен в скалите от русите през последната война,[1] за да премине артилерията им и товарите им. Този отрязък от пътя, който се простира на около 15 левги, изглежда, им бе създал необикновени трудности и усилия, като се има пред вид, че преди по цялото това протежение на пътя можеше да преми-

не един кон. По този нов път, така прокаран в Балкана, срещнах шуменския гарнизон, който се връщаше със снаряжението си в Константинопол (1—2).[2]

Увод, превод и коментар: *Б. Цветкова*

[1] Т. е. руско-турската война от 1828—1829 г.

[2] Преводът е по оригиналния текст-ръкопис на Archives de l'armée de terre MR 1619, 31, 32. Записката е с придружително писмо до някакъв генерал, чието име не е посочено.

АЛФОНС-МАРИ-ЛУИ ДЬО ЛАМАРТИН
/1832—1833/

Големият френски поет, дипломат и политически деятел е роден през 1790 г. в Макон, в семейството на дребен аристократ. Още твърде млад той изявява поетическите си дарби. За известно време се посвещава на дипломатическа кариера — служи в Италия, а после в Гърция. През 1832—1833 г. предприема голямо пътуване в Близкия Изток, обикаля Мала Азия и през Цариград и България се завръща във Франция. Избран за депутат, той развива широка обществено-политическа дейност. Привърженик на републиката през 1848 г., той съставя временно правителство начело с него. Назначен за министър на външните работи, той отправя един „Манифест към Великите сили", като апелира за мир в света. След възцаряването на Луи Наполеон той се оттегля от политическа кариера и се предава изцяло на писателското си призвание. Умира в Париж през 1867 г.

Внезапното му тежко заболяване по пътя от Цариград за Белград, сърдечният прием, грижи и топлота, с които го окръжават по време на болестта му българските селяни от Ветрен, привличат вниманието на поета върху тежката участ и освободителните въжделения на българския народ. В своето „Пътуване из Истока" той разказва със съчувствие за робската съдба на българите, които счита узрели за независимост и вярва в близкото им свободно бъдеще. В разрез с официалната френска политика по онова време, която поддържа традиционната позиция за запазване целостта на Османската империя, Ламартин смята, че тази империя е осъдена на разпадане. Той съзира дълбоките несъобразности и изостаналост на вътрешното ѝ устройство. Поклонник на разума и човешкия напредък, той с възмущение описва варварските отживелици в Турция, като срамната търговия с роби, и осъжда фанатичния консерватизъм на Османска Турция. Въпреки европеизацията на османските управляващи среди, която сам установява при посещението си в султанския двор, въпреки реформената дейност на султан Махмуд II, която той одобрява, осъждайки при това нейната ограниченост, Ламартин е уверен в скорошното разпадане на империята и съчувствува на освободителните стремежи на подчинените народи. Той набелязва бъдещата съдба на османското наследство. Смята, че то трябва да мине под върховенството на Великите сили, като се обособи за всяка от тях определена сфера на влияние: за Австрия — Сърбия и цяла България, за Англия — Египет и пътят за Индия, за Франция — Сирия и Кипър, за Русия — бреговете на Черно море и Константинопол. Гърция следва да присъедини егейските острови. Този план, макар да изхожда от предпоставката за унищожаването на османското

владичество, предвижда не пълната независимост на балканските народи и българите, а замяната на едно тежко робство с протекторат на голяма европейска политическа сила. При това предвиждането на Ламартин за предоставяне на Русия Проливите и Цариград е утопично. Предходното политическо развитие показва, че Франция, Англия и Австрия не биха допуснали господството на Русия в един толкова важен пункт Освен това планът на Ламартин не е съобразен с това, че по силата на много исторически обстоятелства българите естествено тежнеят към Русия, а не към Австрия.

Независимо от това обаче гласът на Ламартин, вещаещ неизбежността от поделянето на разложената Османска империя, насочва общественото мнение в посока, различна от тази, която спазва официалната френска политика спрямо Турция. Той привлича вниманието върху съдбата, достойнствата и естествените освободителни тежнения на поробените балкански народи, в това число и на българите.[1]

На връщане от Сирия Ламартин посещава Константинопол, запознава се отблизо не само с паметниците му, но и с политическата атмосфера там, с нравите и порядките в столицата.

22 май (1833)

Сутринта един цариградски младеж ме заведе на робския пазар.

След като прекосихме дългите улици на Стамбул покрай стените на стария сарай и минахме през множество великолепни базари, задръстени от многолюдна тълпа търговци и купувачи, се изкачихме през тесни улички до един кален площад, където се откриваше портата на друг базар. Благодарение на турското облекло, с което бяхме облечени, и на съвършения говор на моя водач ни пропуснаха да влезем на този човешки пазар. Колко време и [колко] последователни прозрения са били необходими на човешкия разум, за да престане за него силата да бъде право и робството да стане в разбиранията му и престъпление, и светотатство! Какъв напредък! И колко обещания! И колко неща, които не ни смущават, ще бъдат престъпления, непонятни за съзнанието на потомците ни! Размишлявах над това, като влизах в този базар, където се продава чуждият живот, душа, тяло, свобода, както ние продаваме вол или кон, и където човек се смята собственик на онова, което е купил по такъв начин! Колко узаконени неща от такъв род или за които не си даваме сметка! Те обаче съществуват, не може да се иска от човека повече от онова, което знае. Убежденията му стават истини; той не притежава други...

Робският пазар е широк открит двор, заобиколен от портика, покрита с покрив. Под тази портика, оградена откъм двора със стена, висока до лакътя, се разтварят врати, които водят в отделни стаи. Жените не са забулени. Извън робите, затворени в долните стаи, има голямо множество такива, събрани в гале-

рията под портиката и в двора. Започнахме да обикаляме различните групи. Най-забележителната беше една тълпа девойки от Абисиния — 12—15 на брой. Опрени едни на други като онези древни изображения на кариатидите, които крепят ваза на главите си, те образуваха кръг, където лицата на всички бяха обърнати към зрителите. Тези лица бяха изобщо с голяма красота: бадемови очи, орлов нос, тънки устни, овално и изящно очертание на страните, дълги лъскави черни коси като гарваново крило. Замисленото, тъжно и мечтателно изражение на физиономията прави абисинките въпреки бронзовия им тен една от най-възхитителните породи; те са едри, тънки, стройни като палмовите стволове в красивата им страна. Ръцете им имат очарователна стойка. Тези девойки бяха облечени само с дълги ризи от грубо жълтеникаво платно. На краката си имаха гривни с мъниста от синьо стъкло. Седнали на петите си, неподвижни, опрели глави върху обратната страна на ръката си или върху коляното, те ни гледаха с благи и тъжни очи като очи на коза или агне, което селянката държи с въже и се пазари по панаирите из нашите села; понякога някоя [от тях] казваше по някоя дума на другата и те се усмихваха. Имаше една, която държеше на ръце малко дете и плачеше, защото търговецът искаше да го продаде без нея на един посредник за продажба на деца. Недалеч от тази група имаше седем-осем малки негърчета на по 8—12 години, доста добре облечени, здрави и охолни по външност; те играеха заедно на една източна игра, чиито инструменти са малки камъчета, комбинирани по различен начин в малки дупки в пясъка. През това време търговците и посредниците обикаляха около тях, вземаха ту едно, ту друго за ръка, разглеждаха го от глава до пети внимателно, опипваха го, караха го да покаже зъбите си, за да разберат възрастта му и здравето му; после детето, за миг откъснато от игрите си, се връщаше бързо при тях. Преминах след това под покритите портики, изпълнени с тълпа роби и купувачи. Турците, които извършват тази търговия, облечени разкошно, с подплатени кожи, дълги лули в ръка, се разхождаха между групите с неспокойни и угрижени лица и следеха с ревниво око и най-малкия взор, който мъже и жени хвърляха към вътрешността на дюкяните им. Но взимайки ни за араби или египтяни, те не се осмелиха да ни забранят достъпа до нито една от тях. Амбулантни търговци на дребни сладкиши и сухи плодове обикаляха галерията, като продаваха нещо за ядене на робите. Пъхнах много пиастри в ръката на един от тях, за да раздаде кошницата си на група негърчета малчугани, които лапаха тези сладкиши.

Там забелязах една нещастна 18—20-годишна негърка, забележително красива, но със сурова и тъжна красота. Тя бе седнала на една скамейка в галерията с открито лице и богато облечена сред дузина други негърки в дрипи, изложени за продан на много ниска цена. Тя държеше на коленете си великолепно

3—4-годишно момченце, също разкошно облечено. Това дете, което беше мулатче, имаше най-благородните черти, най-изящните устни и най-интелигентните и горди очи, каквито бе възможно да си представи човек. Аз играх с него и му давах сладкиши и бонбончета, които купих от съседната лавка; но майка му изтръгна от ръцете му това, що му бях дал, и го хвърли с гняв и гордост на калдъръма. Тя бе навела лице и плачеше; мислех, че е от страх да не я продадат отделно от сина ѝ, и, трогнат от тази зла участ, помолих г. Морлаш, моя услужлив придружител, да я откупи за моя сметка заедно с детето. Бих ги отвел заедно и бих отгледал красивото дете, като го оставя при майка му. Обърнахме се към един търговски посредник, познат на г. Морлаш, който влезе да преговаря по това със собственика на красивата робиня и на детето. Собственикът най-напред даде вид, че наистина иска да я продаде, и нещастната жена започна да хълца още по-силно, а детето започна също да плаче, като обви ръце около майчиния си врат. Но този пазарлък беше само игра на търговеца. Щом видя, че ние веднага дадохме високата цена, която бе поставил на тази двойка, той извика настрана посредника и му довери, че робинята не бе за продан, че тя е робиня на богат турчин, чийто син бе детето; че тя била с много горд и неукротим нрав в харема и за да я оправи и унижи, господарят я бе изпратил в базара, като че ли за да се освободи от нея, но с тайната заповед да не я продава. Такова изправление се случва често и когато един турчин е недоволен, най-обичайната му заплаха е изпращането в базар. Така и отминахме.

Продължихме през множество стаи всяка с по четири-пет жени, съвсем черни и грозни, но със здрав изглед. Повечето изглеждаха безразлични към положението си и дори търсеха купувачи; те бъбреха, смееха се помежду си и сами правеха критични бележки за физиономията на онези, които се пазареха за тях. Една или две плачеха и се криеха в дъното на стаята, и се връщаха насила да се изложат на естрадата, където бяха седнали. Видяхме да отвеждат мнозина от тях, тръгнали весело с турчина, който току-що беше ги купил, като вземаха багажа си, сгънат в кърпа, и покриваха лицата си отново с белите си воали. Бяхме свидетели на две-три милосърдни постъпки, при които християнското милосърдие би могло да завиди на милосърдието на добрите мюсюлмани. Дойдоха турци да купят стари робини, изхвърлени от господарите им поради старост и недъгавостта им, и ги отведоха. Попитахме с какво тези нещастни жени можеха да им бъдат полезни. „За божия угода“ — ни отговори посредникът. Научих от г. Морлаш, че множество мюсюлмани изпращаха така по пазарите да откупуват нещастни недъгави роби от двата пола, за да ги хранят по милост по домовете си. Божият дух никога не напуска напълно хората.

Последните стаи, които посетихме, бяха полузатворени и за известно време ни оспорваха влизането в тях. Във всяка имаше

само по една робиня, пазена от жена. Това бяха красиви и млади черкезки, новопристигнали от страната им. Бяха облечени в бяло и със забележителна елегантност и кокетство. Красивите им черти не издаваха нито скръб, нито учудване, а едно презрително безразличие. Тези красиви бели робини от Грузия или от Черкезия се срещат все по-рядко, откакто гърците не изпълват вече сараите и откакто Русия забрани търговията с жени. Обаче грузинските фамилии възпитват винаги дъщерите си за тази срамна търговия и контрабандистите посредници успяват от време на време да откарат товари с тях. Цената на тези красиви създания стига до 12—20 000 пиастри (от 3 до 5000, докато черните роби с обикновена красота се продават само от 5 до 600, а най-красивите от 1000—1200). В Арабия и в Сирия можеш да се сдобиеш с такива за 500—600 пиастри (от 150 до 200). Една от тези грузинки беше със съвършена красота: нежна и с меки изразителни черти, с мек и замислен поглед, кожата с възхитителна белота и блясък. Но физиономиите на жените от тази страна далеч нямат чара и чистотата на арабките: чувствува се северът в тези лица. Тя бе продадена пред нашите очи за харема на един млад паша от Константинопол. Ние излязохме с покрусени сърца и влажни очи от тази сцена, която се повтаря всеки ден и всеки час в градовете на Изтока, и се върнахме умислени на базара в Стамбул.

Ето какво значат непроменените законодателства. Те освещават вековните варварства и дават правото на древност и на законност на всички престъпления. Фанатиците на миналото са също така зловредни за човечеството, както и фанатиците на бъдещето.

Едните принасят човека в жертва на своето невежество и на спомените си, другите — на своите надежди и недомислие. Ако човек правеше, мислеше, вярваше в това, което правеха и вярваха тези отци, целият човешки род щеше да бъде доведен от това до фетишизъм и робство. Разумът е слънцето на човечеството. Той е непогрешимото и вечно разкриване на божествените закони, приложими към обществата.

Трябва да вървиш, за да го следваш, под заплахата да си останеш в злото и в мрака; но не трябва и да го изпреварваш, за да не паднеш в пропастта.

Да разбираш миналото, без да съжаляваш за него, да търпиш сегашното, като го подобряваш, да вярваш в бъдещето, като го подготвяш: ето закона на мъдрите хора и на благотворителните учреждения. Грехът срещу светия дух — това е битката на някои хора срещу подобряването на нещата, това е усилието на егоиста и глупеца да върнат назад моралния и социалния свят, който бог и природата тласкат винаги напред: миналото е гроб на рухналото човечество; то трябва да се уважава, но не трябва да се затваряш и да искаш да живееш в него.

Големите базари с различни стоки и особено този с подправ-

ки, представляват широки засводени галерии, от двете страни на които има тротоари и магазинчета, пълни с всякакви търговски стоки. Снаряжение, конски такъми, бижутерия, хранителни стоки, кожени изделия, шалове от Индия и Персия, платове от Европа, килими от Дамаск и Карамания, есенции и парфюми от Константинопол, великолепни наргилета и лули от всякакъв вид кехлибар и корал, изработени по ориенталски маниер за пушене с томбак, сергии с кълцан тютюн или сгънат като свитъци жълта хартия, дюкяни със сладкарски изделия, апетитни по форма и разнообразие; хубави дюкяни на сладкари с безбройните им видове бонбони, захаросани плодове и всякакви видови захарни изделия; дрогерии, откъдето се носи аромат, който изпълва с благоухание въздуха на всички базари; арабски палта, изтъкани от злато или кози косъм, дамаски воали, бродирани със сребърни и златни нишки; в средата на всичко това една огромна тълпа, непрекъснато обновявана от турци пешеходци с лули в устата или в ръка, следвани от роби; забулени жени, придружени от негърки, носещи красиви деца, паши на коне, прекосяващи в бавен ход тази забързана и смълчана тълпа, и турски коли, затворени в позлатените им решетки, носени на ръце от кочиаши с дълги бели бради и пълни с жени, които се спират от време на време, за да се пазарят при вратите на бижутериите: ето какъв е видът на всички тези базари. Ако бяха събрани в една галерия, те щяха да имат много левги дължина.

Тези базари, където човек е заставен да си пробива непрекъснато път с лакти и където евреите излагат и продават дрехите на чумавите, са най-активните преносители на заразата. Чумата току-що избухна в Пера с пет или шест смъртни случая и ние преминахме тревожни през тази тълпа, която тя можеше утре да покоси (210—217).

В Константинопол Ламартин посещава двореца и е приет от някои османски държавни ръководители.

Най-напред направихме посещение на Намук паша, един от младите любимци на султана, който ме беше поканил на обяд в своята казарма в Скутари и който ми бе предоставил конете си, за да посетя азиатските планини. Същия този ден Намук паша беше дежурен в двореца на султана в Беглербег, на брега-вете на Босфора. Там ние щяхме да слезем от кораба. Благодарение сана и благоволението на Рустем бей ни позволиха да прекрачим тези врати и да разгледаме околностите на султанския дом. Султанът се готвеше да отиде в една малка джамия в едно село в Европа, от другата страна на Босфора, срещу Беглербег. Неговите великолепно оборудвани каици бяха привързани покрай кея, който обгражда двореца, а арабските му коне, извънредно красиви, бяха държани в дворовете с конярите, за да може султанът да ги яхне, минавайки през градините си. Ние влязохме в едно крило от двореца, отделено от главното здание и където пребивават пашите, дежурните офицери и главният щаб

на двореца. Пресякохме обширни зали, където се движеше тълпа от военни, чиновници и роби. Всичко беше в движение, както в министерство или европейски дворец в ден на церемонии. Вътрешността на този дворец не беше разкошно обзаведена: канапета и килими, стени, изписани с фрески, и кристални полилеи бяха цялата му украса. Ориенталските костюми, тюрбани, кюркът, широкият панталон, коланът, златният кафтан, изоставени от турците заради окаяния европейски костюм, лошо скроен и смешно носен, бяха превърнали суровия тържествен изглед на този народ в жалка пародия на западноевропейци. Димантената звезда, която блести на гърдите на пашите и на везирите, е единствената украса, която ги отличава и която напомня някогашното великолепие.

Преведоха ни през много салони, преизпълнени с народ, чак до малкия салон, който гледа към външните градини на двореца на султана. Там Намук паша се присъедини към нас. Седна с нас, нареди да ни донесат лулата и шербета и ни представи много млади паши, които се ползуваха заедно с него от благоволението на господаря. Полковници на низама или редовни войскови отделения от стражата се присъединиха към нас, за да вземат участие в разговора. Намук паша, наскоро завърнал се от посланичеството си в Петербург, говореше френски с усет и лекота; маниерите му, научени от руснаците, бяха [маниери] на елегантен европейски дипломат; той ми се видя духовит и изискан. Калил паша, тогава капитан-паша, който по-късно се ожени за дъщерята на султана, говори също така много добре френски.

Ахмед паша е също един млад и елегантен османлия и има изцяло вид на европеец. Нищо в този дворец не напомняше азиатски двор, с изключение на черните роби, евнусите, прегрaдените с решетки прозорци на харемите, красивите кьошкове и сините води на Босфора, върху които се спираха погледите ни. Ние говорехме въздържано, но искрено за състоянието на търговията между Египет, Западна Европа и Турция, за напредъка, направен и който предстои да бъде направен от турците в тактиката, в законодателството и за тактиката на различните политически сили по отношение на Турция. Нищо в нашите разговори не издаваше, че ние беседвахме за това, което се нарича [разговор] на варвари с варвари и че слухът на самия султан, тази сянка на Аллаха, можеше да бъде поразен от шума на нашия разговор. Той не би бил нито по-задушевен, нито по-дълбок, нито по-малко изящно поддържан в някой лондонски или виенски салон. Тези млади мъже, жадни за просвещение и напредък, говореха за положението си и за себе си с благородна и затрогваща искреност (220—222).

Султан Махмуд е мъж на 45 г. Среден на ръст, с изящна и благородна осанка. Очите му са сини и меки, цветът на лицето му е кафяв, устата му миловидна и интелигентна: брадата му, черна и блестяща като катран, се спуска на плътни вълни върху

гърдите му: това е единственият остатък от национален костюм, който той е запазил; с всичко останало, като изключим шапката, ще го вземеш за европеец. Той носеше панталони и ботуши, кафяв редингот с яка, обшита с диаманти, шапчица от червена вълна с висулка от скъпоценни камъни на върха. Походката му беше отривиста; погледът му — неспокоен, нещо го беше стъписало или го бе сериозно загрижило. Той говореше енергично и развълнувано на пашите, които го придружаваха: забави хода си (когато се приближи до нас) по стъпалата на вратата, погледна ни благосклонно и кимна леко. Заповяда с жест на Намук паша да вземе писмената молба, която една забулена туркиня му подаваше, и влезе в джамията. Той остана там само 20 минути. През цялото това време военната музика свиреше откъси от опери на Моцарт и Росини. После излезе с по-прояснено и ведро лице, поздравяваше надясно и наляво, вървеше бавно към морето и усмихнат се спусна в лодката си. За един миг го видяхме да достига азиатския бряг и да влиза в градините си в Беглерберг. Не е възможно да не бъдеш поразен от физиономията на Махмуд и да не отправиш тайни благопожелания за един владетел, чиито черти [издават] мъжествена твърдост и дълбока чувствителност. Но уви! Тези благопожелания падат обратно в сърцето, когато си помислиш за мрачното бъдеще, което го очаква. Ако той беше един истински велик човек, той щеше да измени съдбата си и да надвие фаталността, която заобикаля. (Все още има време за това): дотогава, докато един народ не е мъртъв, има в него, има в религията и в националността му един елемент на сила и възкресение, който само един способен и силен дух може да оплодотвори, да раздвижи, да възроди и да доведе до достойно за прослава преобразяване. Махмуд е велик човек само по сърце, непоколебимо да се бори и умре. [Силата] на волята му отслабва, когато трябва да действува и да управлява. Каквато и да бъде съдбата му, историята ще го пожали и почете. Той се стремеше към велики неща; той разбра, че неговият народ ще бъде мъртъв, ако той не го промени, отсече мъртвите клони на дървото и то не можа да даде сок и живот на това, което остава вън от този силен и здрав ствол. Това негова грешка ли е? Мисля, че да. Това, което трябваше да се направи, не беше нищо в сравнение с разтурването на еничерите. В Турция нямаше съпротива. Европа, плаха и сляпа, го поощряваше със своята подлост и бездействие. Бяха пропуснати благоприятни обстоятелства. Минаха години... Махмуд няма вече нищо освен собствената си смелост. Обкръжен от ласкатели и предатели, един бунт може да го събори от трона и да хвърли империята в пълна анархия. Турция държи на живота на Махмуд. Империята и той ще загинат в един и същи ден. Велика и фатална съдба на един господар, който ще отнесе със себе си двете най-красиви половини от Европа и Азия!

Хазнедарят, открит, весел и духовит човек, ме въведе в апар-

тамента, който заемаше. В него видях за първи път в Турция малко от европейските удобства и лукс в обзавеждането: канапетата бяха високи и покрити с копринени възглавнички; имаше маси и дървени рафтове около стаята...

По тези рафтове имаше тефтери, книги, географски карти и един глобус. Донесоха ни сладко и шербет. Говорихме за изкуствата и науките в Европа, сравнени със състоянието на хуманитарните познания в Османската империя. Хазнедарят ми се видя така образован и освободен от предразсъдъци, както всеки европеец. Той разбираше всичко; той желаеше успеха на Махмуд в опитите му за подобрения, но тъй като беше възрастен и беше прекарал живота си в поверителните служби на сарая при четирима султани, той като че ли малко се надяваше и философски се примиряваше с бъдещето. Той водеше тих и самотен живот в глъбините на този изоставен сарай. Разпитва ме надълго за много неща: философия, религия, поезия, народни вярвания в Западна Европа, система на управление на различните държави, били те монархии или републики, политика, тактика. Целият преглед, направен от него с духовна прямота, находчивост и здрав смисъл на разсъжденията, ми дадоха да разбера, че имам работа с един от най-забележителните мъже в империята (223—225).

След известен престой Ламартин напуска Константинопол и поема по стария път за Белград.

„Потеглихме от Андрианопол за Филипополи. Пътят минава през гористи и приветливи проломи и речни басейни, макар и пусти, между високите вериги на планините Родопи и Хемус. Вървим три дни. Красиви села. Вечерта на три левги от Филипополи забелязвам в равнината кавалкада от турски, арменски и гръцки конници, които се притичват към нас. Един красив млад човек, възкачен на великолепен кон, пристига пръв [до нас] и докосва дрехата ми с пръст. След това застава до мен; той говори на италиански и ми обяснява, че тъй като пръв ме е докоснал, трябва да приема неговата къща, колкото и да настояват другите конници да ме заведат на друго място. След това пристига кехаята на управителя на Филипополи, поздравява ме от името на господаря си и ми казва, че управителят ми е приготвил обширна и удобна къща и вечеря и че иска да ме задържи няколко дни в града; но аз упорствувах да приема [настаняването] в къщата на младия грък г-н Моридес.

Влизаме във Филипополи — 60—80 конника; тълпата е по прозорците и по улиците, за да види това шествие. Ние сме посрещнати от сестрата и лелите на г-н Моридес: обширна и красива къща; хубава приемна с 24 прозореца, обзаведена по европейски, където управителят и старейшините на различните народности в града идват да ни поздравят и да пият кафе. Трите дни във Филипополи са прекарани, като се възползувахме от възхитителното гостоприемство на г-н Моридес и като приемаме и правим посещения на турци, гърци и арменци.

Филипополи е град от 3000 души, на 4 дни път от Андрианопол, на осем дни от София, разположен на брега на една река, върху едно планинско възвишение от изолирани скали в средата на една широка и плодородна долина. Това е едно от най-красивите местоположения на град, което можеш да си представиш. Планината образува един рог с два върха; и двата, еднакво увенчани с къщи, градини и улици, се спускаха, криволичейки кръгообразно, за да омекотят наклона на реката, която пък обикаля в подножието на града и го опасва с ров течаща вода; изгледът на мостовете, градините, къщите, на големите дървета, които се издигат по бреговете на реката, на гористата равнина, която отделя реката от планините на Македония, на самите тези планини, чиито склонове са прорязани от пороища, чиято пяна се вижда да се белее, и осеяни със села или големи гръцки манастири, прави от градината на г-н Моридес едно от най-възхитителните места за наблюдение. Градът е населен наполовина с гърци, арменци и турци. Гърците са, общо взето, образовани и са търговци; по-личните от тях изпращат децата си да бъдат възпитавани в Унгария; след това турският гнет им се струва потежък. След като техните братя в Пелопонес [извоюваха] независимостта си..., те копнееха [за нея]. Запознах се там с трима очарователни млади гърци, достойни по дух и енергия за друга съдба и за друга родина.

Напуснахме Филипополи и пристигнахме след два дни в един красив град сред облагородена равнина, наречен Татар Пазарджик; тя принадлежи, както и околната област, на една от тези големи турски феодални фамилии, от които съществуваха пет или шест поколения, уважавани от султаните.

Младият управител, който владее и управлява Татар Пазарджик, е син на бившия везир Хюсеин паша. Той ни посреща с рицарско гостоприемство, дава ни новопостроена къща на брега на една река, която огражда града; обширна, красива и удобна къща, собственост на един богат арменец. Едва сме се настанили, и виждаме да се приближават 15—20 роби, като всеки носи на главата си калаен поднос; те поставят на пода, в краката ни, обилие от пилаф, сладкиши, ястия от дивеч и всякакви видове захарни изделия от кухните на принца; довеждат ми като дар два хубави коня, които отказвам; телета и овце, за да нахраня свитата си.

На другия ден започваме да виждаме пред нас Балкана; тези красиви планини — гористи и пресечени от големи села и богати насаждения, са населени с българи. Цял ден се движим по бреговете на планинска река, която образува блата в равнината, и пристигам в подножието на Балкана. Заварвам всички по-изтъкнати жители на българското село Йеникьой[2], които ни очакват, поемат юздите на конете ни, застават отдясно и отляво на колите ни, поддържат ги с ръце и рамене, повдигат ги на няколко пъти, за да попречат на колелото да се подхлъзне в пропаст-

та, и ни завеждат така до бедното село, където моите татари ни бяха изпреварили. Къщите, разпръснати в безредица по склоновете и билото на два хълма, отделени от дълбока урва, са заобиколени от красиви овощни градини и ливади; всички планини са обработени в подножието си и са покрити с красиви гори по хребетите си; билата са скалисти. Тези български къщички са построени от плет и покрити с клони заедно с листата им; ние заемаме седем или осем [от тях] и нашите татари и конници стануват в овощните градини; всяка къща има само една стая и голата пръст служи за под.

Разболявам се от треска и едно възпаление на кръвта вследствие на скръб[3] и умора, прекарвам двадесет дни легнал на рогозка в тази бедна колиба без прозорци между живота и смъртта. Възхитителна е предаността на жена ми, която прекарва петнадесет дни и петнадесет нощи, без да мигне, до сламеното ми легло. Тя изпраща [хора] да търсят пиявици из блатата в равнината; най-накрая българите успяват да открият такива... 60 пиявици върху гърдите и върху слепоочията намаляват опасността; усещам състоянието си и мисля денонощно за моята жена, в случай че умра — изоставена на 400 левги без всякаква утеха всред планините на Македония..., ужасни часове! Нареждам да извикат г-н дьо Кампас и му давам последните си наставления, в случай че умра. Моля го да ме погребе под едно дърво, което видях, когато пристигах, от едната страна на пътя. С една единствена дума, написана върху камъка — тази свръхутешителна дума: Бог. На шестия ден от треската опасността вече е минала; чуваме шум от коне и оръжие в двора; много конници слизат от конете: това е младият грък от Филипополи, г-н Моридес, придружен от един млад лекар от Македония, множество слуги, които разтоварват конете, натоварени с припаси, мебели, лекарства. Един татарин, който преминал Балкана, за да отиде в Андрианопол, се беше спрял в хана на Филипополи и беше разпространил мълвата, че един европейски пътешественик се е разболял и умира в Йеникьой. Този слух достига до г-н Моридес в 10 ч. вечерта. Той предполага, че този западноевропеец е неговият гост; изпраща да потърсят неговия приятел-лекар, събира прислугата си, нарежда да се натоварят конете му с всичко, което той с милосърдната си щедрост смята за необходимо за един болен, тръгва посред нощ, върви, без да спре, и идва след два дни път, носи помощ, лекарства и утеха на един непознат, когото той не ще види никога. Ето някои черти, които освежават душата и разкриват благородството на човешката природа навсякъде и при всички климати. Г-н Моридес ме завари почти съвзел се от болестта; работата му налагаше да се върне във Филипополи; той си тръгва обратно още същия ден и ни оставя младия лекар от Македония: това беше един талантлив и образован човек; той беше получил медицинското си образование в Землик, в Унгария, и говореше латински. Талантът му се оказа безполезен за нас; нежността, присъствието на духа и енергичната решител-

ност на жена ми заместваха всичко. Но обществото му ми беше мило през двадесетте дни на смъртна опасност, прекарани в Йеникьой, необходими, за да изчезне болестта, да си възвърна силите и да яздя отново.

Управителят на Татар Пазарджик, осведомен още от първия момент за болестта ми, ни засвидетелствува не по-малко трогателен интерес и гостоприемство. Той ми изпращаше овце и телета за моите хора и през цялото време на пребиваването ми в Йеникьой пет или шест конници от стражата му стояха постоянно в моя двор с оседлани коне и готови да изпълнят и най-малките ми желания. През последните дни на оздравяването ми те ме придружаваха в препускания с кон в планините из околността на Йеникьой; управителят нареди да ми подарят чак и роби; едно отделение от неговите конници ме придружи до границите на неговата област. Там можах да проуча вътре в самите семейства нравите на българите; това са нравите на нашите швейцарски и савойски селяни: тези хора са простовати, меки, работливи, изпълнени с уважение към свещениците си и с усърдие към религията си; това е източното православие. Свещениците са прости селяни, орачи като тях. Българите са няколкомилионно население, което непрекъснато расте. Те живеят в големи села и в малки градове, отделени от турците; един или двама турци, упълномощени от пашата или аянина, обикалят цяла година тези села, за да събират данъците. Извън тях и някои повинности, те живеят в мир и според своите нрави. Облеклото им е като това на селяните от Германия. Носиите на жените и момичетата приличат приблизително на тези от швейцарските планини. Те са красиви, живи, грациозни. Нравите ми се видяха чисти, въпреки че жените вече не са забулени, както в Турция, и посещават свободно мъжете. Видях селски танци сред българите, както в нашите френски села. Те презират и мразят турците; те са напълно зрели за независимостта си и заедно със сърбите, техните съседи, ще положат основите на бъдещите държави на Европейска Турция. Страната, която обитават, ще бъде скоро една прелестна градина, ако сляпото и глупаво потисничество не на правителството, но на турската администрация ги оставеше да обработват земята в малко по-голяма сигурност — те имат страст към земята.

Напуснах Йеникьой и любезните му и добри селяни със съжаление; това е един очарователен престой през лятото. Цялото село ни придружи на една левга в Балкана и ни обсипа с пожелания и благословии. Ние преминахме първия Балкан за един ден: това са планини, които приблизително приличат на тези в Оверн, достъпни и обработваеми почти навсякъде; петстотин работници за един сезон биха могли да направят тук най-хубавия път, проходим за кола. След три дни стигнах в София, голям град в една вътрешна равнина, напоявана от река. В него пребивава един турски паша. Той изпрати при мен своя кехая и

съм посетил. Общо това достига приблизително до 300 000 [души]. В Сърбия и България се пада едвам по един турчин на село. Допускам, че същото е и в другите провинции на Европейска Турция. Като отстраним грешките, които може да съм допуснал, и като сметнем, че във вътрешността на Мала Азия турското население надвишава това, за което свидетелствуват личните наблюдения и сведенията, не мисля, че в същност общият брой на турското население надминава 2—3 милиона. Далеч не смятам дори, че достига този брой. Ето впрочем завоевателската раса, която пое от бреговете на Каспийско море, за да се стопи под средиземноморското слънце. Ето впрочем и Турция, владяна от толкова малко на брой хора или по-скоро унищожена от тях. Защото, докато догмата и фатализмът, както и произтичащата от тях неспособност, непроменливостта на учрежденията и варварското управление принизяват съвсем победителите и господарите на Азия, славянските народности и християнските народности на север и юг в империята, арменската, гръцката маронитската и покорената арабска народност нарастват и се засилват със силата на нравите, религията и деятелността си. Броят на робите надминава неизмеримо броя на угнетителите. Морейските гърци, слабо и злощастно население, в прилив на сила прочистиха сами Пелопонес от турците. Молдавия и Влахия разклатиха робския режим. Островите биха се освободили изцяло, ако не бе европейското споразумение, което ги осигури за султана. Цяла Арабия е разпокъсана на родове, които не се познават едни други, и е постоянно тормозена от турци и египтяни, разяждана в най-добрата си част от голямата схизма на вахабитите. Две трети от арменците са изтръгнати от мюсюлманското господство от русите и персите. Грузинците са руси, маронитите и друзите ще станат господари на Сирия и Дамаск, когато истински пожелаят това. Българите са многобройно и здраво население, все още подвластно, което, по-многобройно и по-способно за самоорганизиране от турците, ще се освободи с една дума. Тази дума сърбите произнесоха и разкошните им гори започнаха да се пресичат от пътища, да се покриват с градове и села. Техният глава, княз Милош, допуска турци в Белград само като съюзници, но не и като господари. Завоевателският дух, душа на османците, изчезна. Духът на въоръжения прозелитизъм отдавна се изгуби сред тях. Ударната им сила не съществува вече никъде. Тяхната сила за самосъхранение, която би била в една единна просветена и напредничава система на управление, е само в главата на Махмуд. Народният фанатизъм умря заедно с еничерите. Ако еничерите възкръснат, с тях ще се възроди и варварството. Необходимо би било свръхчовешко чудо, за да възкръсне империята. Махмуд е само смел мъж — липсва му гений. Той е жив свидетел на собствената си разруха и среща пречки навсякъде, където един по-широкоглед и по-твърд дух би намерил средства (за действие). Той най-сетне е докаран до това да

търси опора в русите, непосредствените му неприятели. Тази политика на отчаяние и слабост го погубва в съзнанието на народа му. Той е вече само сянка на султан, присъствуващ на непрестанното разтление на империята си. Притиснат от Европа, която го покровителствува, и Мехмед Али, който го застрашава, ако той се противопостави на унизителното покровителство на русите, ще се появи Ибрахим и с идването си ще го катурне. Ако се бори с Ибрахим, Франция и Англия ще му вземат флотските сили и ще се разположат на лагер при Дарданелите. Ако се съюзи с Ибрахим, ще стане роб на своя роб и ще намери затвора или смъртта си в собствения си дворец. Една героична сила и изява на върховно отчаяние могат единствено да го спасят и да възвърнат за известно време османската слава (521—523).

След това Ламартин чертае проект за подялбата на османското наследство между Великите сили. Той отново изтъква гибелта на Турция и призовава европейските политически фактори:

Не ускорявайте гибелта на Османската империя, не заставайте в ролята на съдба, не поемайте отговорността на провидението. Но не поддържайте с една илюзорна и престъпна политика този фантом, който можете само привидно да представите като жив, защото той е мъртъв. Не ставайте помагачи на варварството и ислямизма срещу цивилизацията, разума и по-напредналите религии, които те потискат. Не бъдете съучастници на робството и обезлюдяването на най-красивите части от света. Оставете да се изпълни съдбата. Наблюдавайте, чакайте, бъдете в готовност! (524—525). *Ламартин предлага разпределяне на европейските провинции като зони, зависими от различните велики сили. Сърбия и българските земи трябва да минат под върховенството на Австрия. Той начертава и перспективите за бъдещо управление на освободените от османската власт народности. На всички доскоро поробени народности трябва да се осигури възможност за самоопределение и самоуправление (525—529).*

Възможността, бих казал дори крайната лекота [за осъществяване] на подобна организация, проличава за всеки, който преброди тези земи. Извънмерната робия, разрухата, обезлюдяването, липсата на право на собственост, на прехвърляне наследства, произволът на пашата, който тегне безспир върху имота и живота, бяха до такава степен обезличили народностно тези хубави страни, че всяко знаме, което би било издигнато при тези условия, скоро ще обедини болшинството от населението. Повечето от това население е узряло за тази голяма промяна: всички поселници от Европейска Турция и всички гърци, арменци, маронити и евреи са трудолюбиви земеделци, търговци и се стремят само към собственост, сигурност и свобода, за да се умножават и да покрият островите и двата континента. В двадесет години мерките, които предлагам, ще създадат благоденствуващи нации и милиони хора, насочени към нова цивилизация под егидата на Европа... Турците поради порочността на управление-

то си, на нравите си са негодни да управляват Европа и Азия или поотделно тези райони. Те ги обезлюдиха и сами се самоубиха с бавното самоубийство на управлението си. Но като човешка раса, като нация, те са все още според мен първите и най-достойните между народностите от обширната им империя... Ако те имаха по-добри закони и по-просветено управление, те биха били един от челните народи в света (531—532).

Превод: *Ел. Дойчинова*
Увод и коментар: *Б. Цветкова*

[1] Биографичните бележки са по M Chervet. Lamartine. Premières méditations poétiques. Paris, 1957, p. 3—11. Срв. и Л. Доросиев. Французки учени, писатели, публицисти и политици за българския народ. Сборник в чест и в памет на Луи Леже — 1843—1923. С., 1925, с. 115—118; С. Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 50—54.

[2] С. Ветрен, Пазарджишки окръг.

[3] Поради смъртта на единствената му дъщеря.

[4] Ламартин не познава добре етническата принадлежност на тези гранични райони. По други данни е ясно, че Ниш и Поморавието са населени главно с българско население. Срв. Б. Цветкова. Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, 13, 1967, с. 270—285; Същата. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, 14, 1968, с. 220—239.

[5] Тази съпоставка е несъмнено повлияна от стремежа на Ламартин да покаже, че робството оставя тежък отпечатък върху облика на подчинените народности, а свободата им дава друго самочувствие. Други източници като Сейже напр. още в 1829 г. свидетелствуват, че въпреки тежкото робство българите са с достойнство и поведение, подсказващо стремежа им към свобода.

[6] Преводът е направен по изданието от 1887 г. на съчинението, описано под № 184 в библиографията.

Д-Р АМИ БУЕ
/1836, 1837, 1838/

Роден е в Хамбург на 16 март 1794 г. Произхожда от старо френско емигрантско семейство на хугеноти. По майчина линия е потомък на известна фамилия от Елзас, а по баща — на семейство от Бержерак, преселило се в XVII в. в Бордо, а след това в чужбина. Според някои родови документи фамилията Буе имала известни връзки с Балдуин Фландърски.

Семейство Буе принадлежи към големите морски търговци и има завидно състояние.

Получава много солидно образование. Отначало учи у дома, а по-късно в търговско училище, показвайки големи способности по математика. След това изучава в Берн и в Женева книговодство. Гимназиалното си образование завършва в Париж, и висшето — в Единбург, Шотландия, като доктор на медицинските науки. Обаче още от студентско проявява подчертан интерес към геологията. Първият му голям труд, отпечатан през 1820 г., отразява такива негови изследвания в Шотландия. Изобщо в центъра на вниманието му стои тази наука. Специализацията си в тази област той осъществява чрез теоретични и практични занимания в кабинетите и в лабораториите на известните френски и немски естественици Кювие, Ламарк, Бленвил, фон Буш и други; чрез прослушване лекции в Берлинския университет по минералогия и кристалография при проф. Вайс; чрез системни научни пътувания. През 1820—1834 г. прави геоложки проучвания и други изследвания в Шотландия, Англия, Ирландия, Франция, Германия, Австрия, Унгария и в други страни.

По препоръка и със съдействие на френското правителство А. Буе се насочва към това да осъществи системни проучвания на Балканския полуостров. Тези препръки са в духа на френските политически интереси по „Източния въпрос" с оглед да се набележат пътищата за опазване на политическото равновесие в тази зона. За тази своя много голяма и отговорна задача той се готви задълбочено близо две години: прави подробни библиографски справки, като се запознава с почти всичко писано дотогава за Балканите в областта на геологията, както и с обнародваните пътеписи за тези земи и с редица географски трудове за тях. Голяма част от тях използува при написването на своите трудове.

На 24 януари 1836 г. той уведомява Геоложкото дружество в Париж, че възнамерява да започне проучвания на балканските земи, спадащи към европейските предели на тогавашната Османска империя. За тази цел сформира добре подбрана комплексна научна експедиция, в която влизат: геоло-

зите Монталамбер (бивш офицер от френската кавалерия) и младият учен Викенел; ботаникът и познавачът на старините Фридрихщал и зоологът-фармацевт Шваб. Самият Буе пък като медик, естественик-геолог и полиглот (ползуващ няколко балкански езика — албански, сръбски, турски и други, — както и още няколко славянски и европейски езици) допълва необходимата квалификация на тази сериозна и ерудирана бригада с естествоизпитателен профил. Нейната задача е да посети и проучи Сърбия, Босна, Албания, Хърватско, както и тогавашните български земи — България или Мизия, Тракия и Македония. През с. г. започва първото му пътуване, за да се повтори и потрети след това съответно през 1837 и 1838 г., но вече с известни изменения в маршрута и с други придружвачи.

Времето, когато ученият прави своите пътешествия на Балканите, съвпада с царуването на султан Махмуд II (1808—1839 г.), известен с опитите си за реформи, които обаче не довеждат до някакви обективни и съществени резултати за подобряване положението на Империята и още по-малко на поробените народи. През трите си последователни пътешествия, всяко от които трае по няколко месеца, д-р Буе успява да събере огромен материал, да натрупа непосредствени впечатления. Те засягат най-различни проблеми, свързани с посетени земи и с населяващите ги народи. Сред тях естествено преобладават свързаните с геолога — географските му проучвания. Но не са малко и отнасящите се до икономиката, бита, историята, религията, езика и други сфери от духовния и социалния живот на местните жители. Той посещава по-голямата част от балканските земи, опознава почти всички тогавашни български земи, влизащи в пределите на Османската империя. Сам Буе подчертава това и изтъква с известно съжаление, че не е могъл да обходи изцяло Родопите и че не е достигнал до Добруджа.

Д-р Ами Буе е учен с всестранни интереси, с енциклопедични познания, с голяма ерудиция. Макар че главните му изследвания са от обсега на естествените науки и най-вече от областта на геологията, минералогията, географията, орографията и ботаниката, по време на постоянните си пътешествия той следи с голям интерес, проучва с внимание редица факти, събития и проблеми, свързани с историческото развитие и просветно-културните изяви на населението на посетените страни, особено на тези в европейската част на Империята. Те са сравнително по-малко познати не само нему, но изобщо на европейския свят. Той проявява особено внимание към етнографията, топографията, топонимията, фолклора, историята и книжнината на народите, влизащи в състава на Османската империя. Не отбягват от погледа му и някои демографски и социално-политически проблеми. Интересува се специално и от археологическите паметници, както и от старите ръкописи и книгохранилища. Не пренебрегва и езиковите въпроси. Особено важно е обстоятелството, че той е между малцината чужди пътешественици, които така всестранно, системно и сравнително обективно (като прави известни критични бележки както по адрес на подчертаните туркофили, така и към туркофобите, посетили преди него Империята) проучват и опознават балканските народи в тяхното тогавашно ежедневие. И още нещо го отличава от другите пътешественици: неговото продължително пребиваване в нашите земи. Това му дава възможност да получи впечатления и да направи изводи не само за тогавашното положение на Османската империя, но и за нейното бъдещо развитие, ко-

ето интересува много Западна Европа и не по-малко Франция с оглед откриване на нови пазари, на възможностите за търсене на източници за суровини. Макар че не е чужд на основната линия в политиката на Франция спрямо Турция, която е за запазването на нейната цялост, Буе прозира отмирането на Империята и възможностите за възраждането на подвластните ѝ народи. Той неколкократно отбелязва, че те притежават прекрасни качества и добродетели (без да отминава и някои техни недостатъци), които безсъмнено ще ги изведат до широкия път на прогреса. И предвещава голямата бъдеща роля на славянството и на славянската култура, богата в своята самобитност, носителка на многообразен духовен заряд. Изследванията на Буе са най-конкретни и в най-широк мащаб от това време — 30-те години на миналия век — и имат подчертан енциклопедичен характер. Естествено големият кръг от въпроси и проучвания, които занимават учения, не му позволяват да ги обхване в необходимата пълнота и задълбоченост. Затова от неговия поглед се изплъзват редица факти и събития особено такива от живота и развитието на нашия народ, характерни за бързия и всестранен негов растеж през Възраждането. Епохалното дело на Паисий, започналата национално-църковна борба и други подобни събития от нашата история остават за него неизвестни. А при посещението си в Габрово той проявява интерес и отбелязва незначителни неща, но нищо не споменава за Габровското училище, основано тук преди неговото идване. Или пък давайки сведения за състоянието на книгопечатането сред балканските народи, не споменава нищо, вероятно поради неосведоменост, за съществуването на българската печатница в Солун, основана през 1838 г. Може би причината за известна едностранчивост и непълнота в неговата информация би трябвало да се търси в обстоятелството, че той не е познавал българския език. Затова общува повече със сърби и гърци, от които вероятно черпи и сведенията си относно българските въпроси. Разбира се, за това е допринасял и фактът, че по онова време Гърция е вече независима, а Сърбия — полувасална . И още нещо: че тогава гръцката и сръбската книжнина, които той ползува, имат значително по-високи постижения. Не без значение са и личните контакти, които ученият има особено със сръбския княз Милош и синовете му. Той предоставя на Буе свои доверени хора, за да го придружават и осведомяват по време на някои негови маршрути. И все пак странно е, че Буе не бележи нищо за немалките постижения на възрожденската ни книжнина. Защото тогава тя вече наброява няколко десетки заглавия, между които са издаденият от Софроний Врачански „Неделник", книги на Йоаким Кърчовски, на Кирил Пейчинович, д-р Петър Берон и други учебно-педагогически, географско-исторически, филологически и най-вече църковно-религиозни съчинения. Или пък че не споменава за подвизите на изявени по онова време наши хайдути, нито пък за порасналото политическо съзнание на народа ни, в резултат на което точно тогава са организирани Велчовата завера, както и няколко опита за въстание в западните български земи. Слабост в трудовете на Буе са и допуснатите немалко неточности и грешки особено при предаването на географските наименования; на личните имена; на турски, български, румънски, албански и другоезични думи и термини. Обяснението за това би трябвало да се търси преди всичко в обстоятелството, че все пак той не владее добре тези езици, че те звучат странно за неговото

ухо, и особено в невъзможността да се предадат на френски някои особености от фонетиката на балканските езици.

Отбелязаните непълноти, неточности и слабости в трудовете на Буе не омаловажават огромния му принос в науката и в нейното развитие през миналия век. И особено неговите постижения в областта на геологията и изобщо на балканистиката. Той и до днес се счита заслужено за основоположник на балканската геология. Голямото му научно дело е оценено още от неговите съвременници: избран е за почетен, редовен или дописен член на почти петдесет научни института, академии и дружества в Европа и в Америка. И на първо място във Франция, Австро-Унгария, Англия, Русия.

Отначало, както бележи и самият Буе, трудовете му са достояние само на тесен кръг специалисти. Но когато след Кримската война „Източният въпрос" навлиза в най-решителната си фаза, те получават широка гласност и разпространение. Сред многобройните му публикации, писани на няколко езика (с преобладаване на френския), главно място заемат посветените на Балканите, плод на неговите трикратни пътешествия из тези земи. Те наброяват няколко хиляди страници. Между тях се открояват двата му капитални труда, пътеписи по своята същност, а именно: четиритомникът „Европейска Турция" и двутомникът „Сборник от маршрути", от които по-долу следват значителни откъси. Той е автор също така и на няколко карти — географски и етнографски, — които бележат етап в балканската картография. Особено ценна е неговата етнографска карта, която се смята като първа в историята на нашата етнография (тъй като съставената от Шафарик подобна карта била изработена по устни сведения, взети от втора и трета ръка. Тя е издадена на немски език в 1849 г. и е включена във физическия атлас Бергхаус, отд. 8, № 19). В трудовете му, посветени на Балканите, голям дял се пада на нашите земи. Изобщо той допринася много за популяризирането на българското име в Европа и за изявяването на българския народ като отделна нация. За българите Буе пише не само в посочените тук две произведения, но и в своята автобиография, както и в труда си, посветен на тогавашното състояние и перспективите за развитие на жп. дело на Балканите (вж. тук библиогр. № 61). Той пише за нашия народ още в 1836 г., пише за него и след 40 г., по време на Априлското въстание, когато целият прогресивен свят издига глас в негова защита.

Името на Ами Буе и някои от трудовете му са известни у нас още през Възраждането. В своите пътеписи за България Л. Каравелов не само, че го споменава, но дава положителна оценка на делото му (Независимост, IV, 52, 29. VI. — 12. X. 1974; Знаме, I, 1—7, 8. XII. 1974 — 26. I. 1875; Знаме, II, 3, 4, 5, 15 и 30. III. 1976, 15. III. 1978). След Освобождението българската наука оценява също достойно големите заслуги на д-р Ами Буе още в началото на нашия век. През 1901 г. по случай 20 г. от смъртта му (Буе умира във Виена на 21/9 ноември 1881 г.) е била учредена тържествена научна сесия, на която тогавашният ректор на Висшето училище, днес Софийския университет „Климент Охридски", известният наш геолог проф. Георги Златарски, произнася обстойна академична реч за неговото дело и заслуги.[1]

Досега от трудовете на Ами Буе у нас са превеждани отделни неголеми откъси във връзка с изследвания на наши геолози, географи, историци и пр. Но едва чрез настоящото издание за първи път голяма част от двата негови основни труда за Балканите ще станат достояние и на българския читател.

МАРШРУТ ОТ БЕЛГРАД ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ПОЖАРЕВАЦ, МИЛАНОВАЦ, ВИДИН, ШИПЧЕНСКИЯ БАЛКАН И АНДРИНОПОЛ

Ами Буе представя в началото данни за пътуването от Белград до Видин през Пожаревац и Милановац (I, 5—24).

От Видин нататък главните пътища в България са: този за Ниш (около 20 часа), този за Пирот през Арзер паланка[2] и Чипровац (около 23—24 часа), този за София през Арзер паланка, Дриновац (Дреновче), Микловац (тур. Мелговджа), Берковац (тур. Берковча) и Сумугу балкан[3] (35—36 часа). Най-сетне пътищата покрай Дунава и към Балкана.

Укрепеният град Видин има красив изглед с 20-те си минарета. Просторни каменни двуетажни сгради принадлежат на пашата и са разположени на малко възвишение. Около повечето къщи има китки дървета. Там се вижда нещо като замък с малки кули. Този търговски град наброява повече от 20 000 души, между които има много българи и власи. По Дунава винаги са спрели големи ладии. Срещу града в Дунава има един остров. Видин е център на доста голям пашалък, в който има 12—13 паланки и дори 5 града — Видин, Никополи, Плевна, Ловча и Шистова. Населението му е преобладаващо българско, но малка част от тези българи в сравнение с останалите са мохамедани и значителен брой са римокатолици. Азиатските турци изчезват почти сред тази славянска маса. Броят на това население достига около 200—300 хиляди души. Освен в четирите града главните аяни са и в следните паланки: Раова, Вичедрина[4], Джибра-Паланка, Азер-Паланка, Белградчик, Дриновац, Мелковац[5], Враца, Каменопол, Пирсник[6], Чипровац, Сирищник, Берковац, Викрар[7] и Извор.

От Видин до Ловча (около 35 часа) пощенският път е вървял някога покрай Дунава до Раова, но според картата на Киперт той сега изглежда минава от Арзер-Паланка право към Вишедрина (Вивардже) и оттам в Плевна или Ловча, като минава или не минава през Раова. От Видин до Острова се върви покрай Дунава през вълнообразен терен с малки терциерни възвишения или през равнина, докато влашкият бряг е съвсем равен. До Лом се преминава през дузина планински реки, главните от които са: Тернек[8], Видбаут[9] (?), Арзер при Арзер-Паланка и Смордеи[10]. Лом-Паланка е изградена върху склона на един хълм и също над река. След брода на Лом, който извира в Черни-Вър над Пирсник[11], се стига в Цибру или Джибра-Паланка[12], село с джамия и с повечето дървени къщи сред дърветата. Цибрица, на турски Джибра, извира на северозапад до Чипровац и Сирищник, малки български паланки, под чието ведомство са доста села. Друго едно възвишение с еднообразно било, идещо от североза-

пад към югоизток, отделя този район от долината на Нишава. Цибрица се преминава след Джибра-Паланка, но Угустул[13] преди Костолин (тур. Кодосли) и недалече Скидул[14] (Сейдул) се влива в Дунава. Угустул, или Огустул или Огуст, е образуван от множество рекички в Берковската котловина, оградена откъм югозапад от Стара-Планина (?). по г. Киперт[15], докато изворите на Скидул са също в източната част на споменатото възвишение. Всичките шест големи реки между Видин и Раова текат от югозапад към североизток и извират в надлъжни долини, които пресичат под прав ъгъл първото направление и са успоредни на големия канал на геологически терциерни времена между котловините на Ниш, София и Горна Тракия или на големия военен път от Ниш за Татар-Базарджик. Картата на г. Киперт твърде добре определя числото на тези долини на две или три. Гънката на северозапад-югоизток от Баня за София е оградена от възвишение, което обхваща Черни-Вър или връх (Черния връх) на север от Пирот и Сумугу Балкан на север от София. Оттатък минава гънката Печенаброд по пътя Берковица — София и на югозапад от Стара-Планина (?). После гънката, където са Сирищник, Чипровац, Лом, Изнебол[16] и Мали Тимок. Най-сетне гънката Берковац — Пирсник, Търговище, Велики Тимок. Г. Киперт назовава с името Кируш[17] част от планинския гребен на североизток от споменатата вдлъбнатина. Както в Юра и в Алпите, водите от тези успоредни гънки извират само през напречни клисури или проломи, общо взето, варовикови, като при Белоградчик на (р.) Арзер, при Средокрив[18] на (р.) Сморден, над и под Пирсник на (р.) Лом, при (Биелоград)[19] и над Мелковац на (р.) Цибрица. На север от Берковац на Огустул и над Враца на Скитул. Тази орография продължава отчасти по северния склон на Балкана, но тя е по-слабо изразена вследствие на по-късните деструкции и гънките, както и бърдата се простират почти по посока запад—изток. След преминаването на Скидул се достига Раова, наречена още Орова (?). Паланката Раова е разположена при изхода на една долинка към Дунава, има около 8 джамии и няколко сносни къщи, както и китки с дървета, пръснати по бърдата и към Дунава. Тези дунавски брегове са били обитавани още от римско време. Сега те изглежда, че са с 2000 католици българи, истински оазис сред гръцката църква в този край. Те са съсредоточени главно в Арзер и Лом-Паланка и са най-вече само остатъци от маджарски колонисти от времето, когато българските царе са се считали васали на унгарската корона. След брода на Инсикра се стига в Острова, където се оставя Дунавът, за да се навлезе в България. Искърът се преминава с лодка при Глава, но Вид или Щерещул на власите — по брод след Махала[20] (Магала от картите), и при Плашия[21] преди Плевна се прекосяват последните ниски терциерни възвишения на България, които се простират успоредно на Дунава и се извисяват все повече, колкото се върви на юг.

Плевна (тур. Пилавна) е български град с 10—15 хиляди жители, с множество джамии и с обичайните за Турция дървесни видове. Оттам се преминават само две височини, за да се стигне в обширната алувиална равнина преди Ловча. По този военен път, както по всички подобни, по които някога са били настанени мюсюлмански колонисти, българските села остават надалеч, скрити, въпреки че по тази равнина има доста такива. При все това там е селото Кържине[22]. Второто бърдо след Плевна е по-извисено от първото и заравненият му връх е покрит с храсталаци и стига до 1425 фута височина. От билото му се наслаждаваш на просторен изглед над предпланините на Балкана и над широката долина на Осма, течащ от север към изток. В нея има множество български села. Между Дунава и тази височина се различават три големи гънки на терена, докато в южното му подножие има още две възвишения, между които има чешми. В тези околности са скрити в теснини българските села Шалковица[23], Слатина и Ново село[24]. Остатъкът от пътя до Ловча върви през суха равнина, само отчасти обработена. Преди града има пасбища. Той е разположен от двете страни на Осма, при устието на дълбока теснина от варовикови планини, много стръмни, спадащи към системата на долната креда.

Ловац (на турски Ловча или Лофча) е град с най-малко 12 до 15 хиляди души. Наброяват се 300 къщи или християнски домакинства, останалите са мюсюлмани, които населяват главно западния бряг на Осма. Покрит каменен мост с дюкяни свързва двата бряга на тази река. Конакът на аянина е до площада на източния бряг. Това е четвъртита едноетажна сграда с просторен двор. Има един часовник и 8—9 джамии с минарета. Източната част на Ловча се опира на Балкана и е построена амфитеатрално. Тесни улички водят към върха на възвишението, което, като се издава в равнината, представлява великолепна наблюдателница за инженера-географ. Понеже генералщабни офицери са се били качили там при руската окупация, османците не обичат никак да виждат там чужденци. Друга уличка с къщи върви срещу течението на Осма, оградена с високи варовикови брегове, и отвъд двете извивки, които тази река описва, има гробища. Други гробища има при изхода на града към запад и север и първото е оградено с хубава ограда, истинска новост в Турция. Най-сетне големият хан с обширния си двор и с първия си етаж напомня само на двуредни клетки от менажерия. Освен това местоположението на Ловча е извънредно красиво, процепът на сивите скали, който е зает от Осма, е в рамката на хълмове, покрити с хубави лозя и овощни градини. През сезона на разлистването изгледът е наистина очароващ. За един неприятел, идващ откъм Дунава, Ловча е първото укрепление за отбрана на Балкана, но с оглед завладяването на България, мюсюлманското население на този град, както и в Шумла, има голямо значение, поради това че се намира всред множество турски или българо-мо-

хамедански села. При все че е открит град, той би могъл да се превърне в убежище за османците, както и за изходен пункт на техните бойни операции. От друга страна, този град е разположен като Търнава, или Тирнава, при изхода на долините от планините, където има славянско население, най-непокорното в България, а именно онова при изворите на Вид, Осма, Русита и Янтра. Девствеността на Високия Балкан е била през всички времена убежище за недоволните и оттам те са могли лесно да достигнат до Родопите и до други също така сигурни планински вериги в Македония и Горна Мизия. А пък и проходите във Високия Балкан турците избягват и там няма пощенски станции, но търговците от Татарбазарджик и от Филипополис и най-вече кираджиите или наемащите товарни коне преминават понякога през тези усамотени места, за да стигнат Дунава и най-вече Ловча. В зависимост от изходното място долината на Трyча[25] или на Кумсу им е преходът, за да се изкачат в Балкана, и ако целта им е Ловча, те вървят покрай Осма и отиват в Калужерица[26], където се намира манастирът Успение Богородично, после в Троян и Латец[27]. Всички тези селища и някои други села съществуват наистина и дори ми говориха за стръмни проломи до манастира. Пътят Ловча — Селви излиза непосредствено от теснината на Осма и започва да се изкачва през овощни градини, орешаци и черешаци. Но е необходим един час, за да се достигне вълнообразното плато, което е необработено или покрито най-много тук-там с дъбови храсталаци. То се извисява на 900 фута и над Ловча, който ще да е на около 800 фута над Черно море. На 3 левги от града се слиза в долинка, където има една чешма, после пак се изкачва на плато над 2000 фута височина и същото като предходното. И тук също не се забелязва посаждение дори в долината на запад. На 4 левги от Ловча се преминава долинка с посока запад—изток и с хубава почва за растителност, напоявана от Рупчер. Единствени биволите използуват там природните дарове. Понеже това е един от главните пътища в Турция, не бива да се учудваме, че българите са били държани далеч от него. При това османците сами са насърчавали установяването там на мюсюлмански села и изобщо са успели да изтикат трудолюбивото българско население повече към Балкана в Горна Мизия и Македония. Останалото са свършили войните с русите, в резултат на което от всички провинции в Турция България има най-много целини и предлага най-малко съестни припаси за една армия. От друга страна, комуникациите там са по-леки, отколкото другаде в Турция, с изключение на Тракия, защото тази област, главно с възвишения, предлага също най-вече пътища, достъпни за коли. Малко плато отделя долината на Рупчер[28] от друга, със същото направление и едва на височината пò към югоизток остава вдясно турското село Агинджилар[29]. То е обкръжено с ниви от жито и царевица и на изток има лозя и плодни дръвчета. На юг гористите хълмове се издигат на 400 фута над този обширен

планински прелез. Там работеха незабулени турски жени из нивите, докато други се бяха покатерили по черешите, които ние пожелахме да вкусим, но страхът да бъдем изненадани от турците ни накара да отминем, без да заговорим на когото и да било. Спускането в равнината на Селви на 1200 фута височина е доста стъпалообразно и през всичкото време на изток можеш да наблюдаваш течението на Русита в просторната долина на Селви и лозята по хълмовете отвъд реката. На югозапад при източните извори на Осма се издигат извисените и покрити с ливади била на Коджа Балкан над зоните с брестове и дъбове. Това са най-вече върховете, наречени Туриан Балкан[30] (5000 фута), Деспотохайласи[31] (5100 фута) и върхът на 5251 фута до Свендол Богоридица над Калофер или между това селище и Калужерица на Осма. Г. Киперт с основание отбелязва комуникацията между Селви и Зладица, защото предпланините на Балкана не ни се виждаха високи в това направление.

На три четвърти час преди Селви на север се отминава турското село Гърмеси[32] и се прекосява малка река, изтичаща пак в посока запад—изток в Русита. Селви трябваше преди чумата от 1838 г. да има около 5—6 хиляди души, ако се съди по обсега му и по трите му джамии с минарета (срв. моята Urquie, т. 3, с. 563). Като кръстовище на четири пътища тя може да е с някакво значение и равнините на Росита със съседните хълмове биха били доста благоприятни за разгръщането на бойните сили, докато от Селви ще може да се проникне с известна лекота в долините в подножието на Централния Балкан. Русита се преминава по брод на югоизток от голямото гробище, което е при изхода от града. Реката е с широко легло, пълно с речни камъни, и твърде плитка през лятото. На югоизток от Селви се разстила един полски изглед над хълмовете с лозя, сред които има ниви и къщи. Но тези следи от култури изчезват скоро, защото на 3/4 левга от Селви се изкачваш през дъбови горички на малка платформа, откъдето към изток се вижда една предпланина на Балкана от варовикова креда, разстилаща се, както и тази планинска верига приблизително от запад към изток. Тя е вероятно една левга широка. В средата ѝ се различават гори и пасища, между тези сплескани върхове, а пък стръмнините се извисяват срещу веригата на Балкана. Но под тези скали планината слиза със слаба полегатост към долината. Щом се стигне до ниския планински превал, на 2100 фута, който свързва това възвишение с другото при Троян, се намираш над една дива област, отделяща пътника от Балкана. При все това поради постепенното изкачване до това място пътят не изглежда да допуска дълга отбрана главно с оглед на това, че липсват големи гори, пооткроен релеф и дълбоки планински теснини. От друга страна, тези места могат да се използуват като наблюдателен пост, защото оттам може да се изкачиш на съседна варовикова верига от 2800 фута и да обгърнеш значителен обсег от областта. В та-

зи обширна доста гориста долина се открояват две или три ниски бърда, успоредни на Балкана и на веригата, за която токущо споменах и която се издига на около 500—1000 фута над дъното на долината. Там се слиза, като се пресече косо подножието на съседното възвишение, и човек е изненадан, че тази местност не е така дива, както изглежда, защото сред множество дървета са скрити доста села.

Цялото северно подножие на Балкана и най-вече на Коджа-Балкан чак до Демир-Капия[33] е доста гористо и просечено както от напречни долини, така и от надлъжни бразди. Поради това то е военно шахматно поле, което изглежда благоприятно разположено за призованите да се отбраняват откъм север, толкова повече че има на доста голямо разстояние от Балкана нещо като крайна стена, разрушена само тук-там. Би могло да се предполага, че в случай на въстание българите могат да се оттеглят в този край, където селата биха се изгубили в горите, както в Сърбия, и осланяйки се на Балкана, могат да противостоят на турците, при все че са неспособни да им окажат отпор в равнината или на ниските оголени плата в Долна и Източна България. Кавалерията там би била не от особена полза и дори би пречела. Сами при този брой българите от България не могат и да мислят за подобно нещо.

Първото село, което се среща, е Азабели[34], населено с мюсюлмани. По-нататък видяхме цяла група цигани на път — едни на коне, други в коли, а трети пеша. После забелязахме, че от един съседен манастир в подножието на планината се връщат множество пременени българи. След като се бяха причестили, те хубаво се бяха напили и наяли и в първия момент по шума, който вдигаха отдалеч, помислих, че е някакъв панаир. Наистина поклоненията са винаги свързани със събиране на панаирски търговци. Понеже Габрова беше на 3 левги, след това отидохме да спим в Колибола[35], български колиби от 60 домакинства, разположени (на 1832 фута височина) извън пътя към юг отвъд малка рекичка. Мястото е подбрано великолепно, за да се скрие цялото село от погледа на турците, защото в първия момент се вижда само гора от високи редки дъбове върху малък склон. Едва когато се стигне до най-високото му място, се разкриват селските къщи, всяка от които е с градинката си и с бахчата си, обкръжена с дървен плет* от сплетени клонки.

* Понеже субашията или българският селски първенец не бе у дома си, ние сами потърснхме в селото къщата, която изглеждаше да има най-много удобства за отсядане. Спряхме се на една, която бе с открит балкон или чардак на първия етаж и без да изчакаме стопаните на жилището, отворихме вратата към двора, разтоварихме конете си, заведохме ги в конюшнята и се настанихме на чардака. Стопанката на къщата не закъсня и разгорещена от угощението при поклонението, ни оказа прием по твърде досаден начин и дори ни каза неща, които според нашия татарин бяха дързости. Той бе приседнал спокойно, пушейки лулата си, но при несдържаното бъбрене на тази хубавица, сложи ръце на кръста и я обсипа с псувни. Това, както и пристигането

Оттук до Габрова на разстояние $2^1/_2$ часа, по пътя* няма нищо забележително. Той прекосява леко хълмиста област, покрита с дъбрави, обработена или с пасбища, но не се виждат села. Влизайки в Габрова, пътят се стеснява между Янтра и варовикова скала, на която има турски чардак. Пред града има каменен мост с 4 свода, изграден от старите български царе според надписа. Габрова е разположено на 1084 фута височина в подножието на скалист хълм, на ръба на източния бряг на Янтра. Този градец се състои най-вече от една единствена голяма, много дълга и лошо постлана улица. Към средата ѝ има нещо като площад с доста дюкяни и с една часовникова кула. Всички къщи са само едноетажни и в голямата си част са дървени. Населението почти изцяло е българско и ще да е до 5000 души. Султан Махмуд, който неотдавна бе минал преди пристигането ни през 1837 г., бе направил, разказваха там, големи дарения на бедните без разлика на религия. Говореха за 100 000 пиастри и добавяха, че това е било заради лоялното поведение на жителите от паланката по време на войната срещу русите. Ние намерихме там един сносен хан с три стаи, едната от които беше с камина, другите бяха покрити с рогозки и килимчета. За разлика от други градчета на Турция Габрова имаше и няколко леки момичета, но бяха преценили, че трябва да ги прогонят от града поради султана, докато в Европа пристигането на коронованите глави се отпразнува, като се събират артисти, балерини и леки жени.

Едва напуснахме Габрова, трябваше отново да прекосим Янтра по втори каменен мост, който също е остатък от епохата на българските царе и е силно извит. Извървява се нагоре населената долина на Габровасу, чиито очертания са такива, че след четвърт час път на юг, след това се тръгва на изток, от 3 градуса южно към 3 градуса северозападно. После се насочва човек отново за четвърт час от север към юг, за да тръгне след това от

на мъжа ѝ, който ни поздрави и запуши устата. Един брадат български старец пристигна малко след това и татаринът от уважение към възрастта, както всички турци, му предложи да смръкне емфие и чаша сливова ракия. В това време стопанката и нейната другарка се бяха съвсем закротили. Наистина не бе леко за тях, вместо да си легнат, да съблекат хубавите си дрехи, за да приготвят вечеря на турци и на невернници. При все това нашите приветливи обноски, перспективата, че ще бъдат възнаградени и дори че ще споделят остатъка от вечерята с нашите слуги, и това, че нашият татарин започна разговор на български, всичко това създаде сърдечно сближение и предизвика татаринът да се провикне: „Когато са учтиви към нас, аз също умея да съм нежен с жените." Щяхме също да повторим с нашите стопани поклонението от предишната вечер, но старата черква бе разрушена, за да я възстановят. Освен това тези тегоби по настаняването на пътниците в Турция са доста по за предпочитане пред настаняването на военни, когато ги призовават в Европа, понеже стопаните нямат защо да се оплачат от някаква щета и на това отгоре са заплатени по-добре.

* Учудващо е, че пощенският път от Селви за Габрова липсва на картата на г. Киперт.

североизток към югозапад и отново от изток към запад. Съседните височини са покрити с дъбове или са с голи скали. Изобщо по този път няма нищо интересно, докато се изостави посоката изток—запад, за да се навлезе в една долинка, водеща в подножието на Балкана на 2198 фута височина. Малък пролом от белезникави варовични скали затваря входа ѝ и върху планинската рекичка минава мостче. Тя се влива в Янтра и извира на запад и югозапад в балканското подножие.

На една голяма левга от Габрова е първата част от изкачването по Шипченския балкан. То е много тежко и трае повече от половин час или 35—40 минути. Трасето на пътя не е много очертано; при все това всякаква лека кола може лесно да се изкачи и особено ако се използуват волове. Тези животни умеят по-добре от конете да устояват леко на глинеста почва. Прекарването на оръдия с известен калибър е дори възможно с волове или на ръка, но ако човек не бърза много, не би било трудно и да се направят 2—3 заобикалки по пътя, и временно да бъде подкрепен пътят с камъни и с дъбови стволове, с каквито изобилствува околността. Една чешма е сложена тъкмо до върха на тази стръмнина, където пътят е извънредно широк. Когато стигне човек до първата преграда на Балкана, там се виждат царевичаци и черешаци и в югозападна посока се достига скоро първата караулка. Буковете започват от този пост до следващия, който е разположен на друг планински ръб. До него се стига по хубав коларски път, описващ обширна извивка към запад. Оттук до планинския прелез има само половин час път, така че цялото изкачване не трае повече от 2 часа и половина, като се смята от балканското подножие. След това се изкачва върху един хребет, който отделя дълбоките гористи долини и се разстила към юг. При очертанията на наскоро поправения през 1837 г. път бяха държали сметка за изгледа. През пролуките се виждаха балканските предпланини, но най-доброто място за съзерцание се намира на малкия гол връх на няколкостотин крачки, преди да се достигне странноприемницата на Шипченския проход на 4453 фута височина.

От този малък връх се виждат множество долини и ниски възвишения, по които се открояват само буковите и дъбовите гори, отвъд тях се виждат вълнообразните краища на Дунавската равнина, а към запад — малък връх с поляни над горите на Шипченския балкан. Странноприемницата се намира на планинския прелез, толкова тесен, че към югозапад веднага се рейваш към Шипченската равнина, а към североизток — към високите гористи бразди на балканските долини. Този заслон, изцяло дървен и много полезен за пътниците особено зиме, бе построен по заповед на султан Махмуд, когато бе минал оттам. Той се състоеше от широк яхър, пред входа на който имаше две стаи за пътниците.

Преди острото спускане от Шипка трябва още да се изкач-

ваш няколко минути, за да заобиколиш едно голямо варовиково възвишение, което се издига над прохода откъм юг. Едва след като се премине това последно препятствие, се разгръща пълен изглед към горния басейн на Тонджа, или Тунджа, и на малката верига, която го отделя от Тракийските равнини. На изток от пътя има много остър и гол наклон. Поради преминаването на султана в 1837 г. бяха сметнали за нужно да поставят там дървена преграда. По-нататък пътят описва множество извивки през шистови оголени и ронливи скали над Шипка, поради което е необходим цял час, за да се стигне до селото. Този път, поради това че е съвсем изкуствен, има чести срутвания, най-вече в долната си част. Незначителен брой войски, снабдени с няколко оръдия, поставени към върха на Шипченския проход, вероятно биха могли да удържат затворен прохода и да попречат на изкачването на планината от двете страни. Затова русите не можаха да го форсират в 1829 година.

Шипка (дантела) на 1760 фута е заобиколена с розови градини и купището розови цветове разпръсва постоянно благовоние. При все че тук се извлича розово масло, то се рафинира само в Кезанлик. Ако не беше тази култура, околностите на това село не биха били особено привлекателни, защото балканските склонове са голи, а пък равнината в голямата си част е само със сухи пасища, без дървета и отвъдната верига е без открояващи се очертания. На запад се вижда врязано място между споменатата верига и високия Балкан, прелез, през който се отива в Калофер, и в равнината на Филипополис.

Равнината на Шипка има дузина могили (вж. моята Turquiə т. 3, с. 349), които ни карат да мислим, че пътят от Кезанлик и дори може би този от Габрова, са били използувани през римско време. Но отсъствието на всякакви следи от пътища и римски съоръжения навежда поне на предположението, че Балканският проход се е намирал на място, различно от днешното. Очевидно равнината е била дъно на обширно езеро, което се е оттекло преди историческо време през теснините, които днес заема Тунджа. То е било поне 3 левги дълго и $1^1/_2$ левги широко и дъното му е понастоящем на височина средно от 1600—1700 фута. На една левга от Шипка турското село Шекерли (Захарна) е приветливо обкръжено с орешаци, други плодни дървета и розови храсти. Група български пътници, седнали под едно столетно дърво, представляваше една от онези картини, които имаха още по-оригинален изглед, поради това че по същото време минаваше в силен галоп татарин при непрекъснатите възгласи на своя сюрюджия или куриер. След това пътят минава само през хубави ниви и пасища чак до град Кезанлик (на 1650 фута). Улиците там са поддържани чисти благодарение на множеството течащи вади, които се вливат в Тонджа, течаща на юг. Градът е с около 10 000 души, има множество джамии и доста обширна чаршия, където тук-там се виждат сплели се лозини. Пощенската

станция има доста удобен конак и чисти стаи, покрити с килими за пътници. Едва слезли, при нас дойде да ни посети търговец на розова есенция. Той е млад турчин с много красиво лице. Есенцията се продава на тегло и в малки стъклени мускалчета, украсени по вкуса на туркините. Търговците разполагат с асортимент от тях и ги пълнят според това, кои от тях ще предпочете човек. За всеки неприятел, който прехвърли Балкана в този пункт, Кезанлик е първото населено място, където би могъл да се надява, че ще може да се снабди със съестни припаси. Околностите на този град са твърде приятни, най-вече към североизток, защото розовите градини и лозята покриват склоновете на малките бърда, покрай чието подножие се върви известно време, за да се стигне до Ески-Загра. Но на една левга от града човек е заставен да прекоси равнина с морави и блата, където пасат крави, биволи и коне. На 1½ левга от Кезанлик се преминава малка река, идеща от запад или северозапад, а на 2½ левги има чешма, от която пътят завива към югоизток по посока на гористите възвишения. Преди да се стигне до тях, трябва да се премине Тонджа по древен каменен мост, оттатък който след минаването на султана бе направено турско кафене, много чисто, на един етаж. В краен случай там може да се пренощува. Недалеч оттам, на изток, се намират развалините на сярна минерална баня. Разрушението ѝ изглежда да е било причинено от разливането на малката планинска река, която идва от югозапад и се влива в Тонджа, минавайки покрай тази постройка. Басейнът още съществува и ние не можахме да устоим на изкушението да се изкъпем в него и понеже нямахме долни гащи, татаринът не счете за благопристойно да се изкъпе с нас и ни изчака да свършим.

След банята почваш да се изкачваш постепенно, за да прехвърлиш предпланината на Балкана[36], която с плато на върха отделя Кезанлъшката равнина от околностите на Ески-Загра. На 3/4 левга оттам този коларски път е великолепен и се минава през съвсем оголен район. Върхът на платото е с ниви. А на 2 левги преди Ески-Загра, на височина на изток от пътя, се забелязва турското село Дербенд-Кьой (селото в прохода). Още продължава изгледът към балканските върхове, които компенсират липсата на красота по тези малки голи била, обкръжаващи пътника по това ниско възвишение. Планинският прелез е само на 5—6000 фута над Тонджа и малко повече над равнината на Ески-Загра. Добре проправен и често изсечен във варовикови скали път се спуска през пролома, който завършва в Тракийския басейн. Най-напред се върви към югозапад, след това към юг. Единственото нещо, което липсваше тогава по този път, бяха двата или трите едносводести мостове, направени така, за да не спъват много течението на планинската река. Тя движеше няколко воденици, една от които бе разположена при южния изход на този естествен процеп. Военното значение на тази тесни-

на за спъването на неприятеля да проникне откъм юг се намалява извънредно много от достъпността на околните проходими била, които позволяват да се заобиколи това ключово място, от която и да е страна.

След като си гледал само скали и груба природа, си очарован да се отзовеш при Ески-Загра на 1249 фута височина, всред градини и бахчи, с възможно най-красивата растителност. Ниските склонове, ограждащи потъналата в зеленина равнина, са наистина естествен парник, понеже са заслонени откъм север от Балкана и предпланините му. Култури от розови храсти има и там. Недалеч от града жителите с много съобразителност бяха избрали един такъв конак, за да построят малък кьошк, където султанът можеше да приеме израза на уважение на поданиците си сред най-почитаното от ориенталците благоухание.

Ески-Загра е град с 15—20 000 души, построен по нестръмния склон на планинската верига, която току-що преминахме. В нея има 13 големи джамии с минарета, обширна покрита чаршия и много криволичещи улици с множество големи площади и чешми. Конакът на аянина е на северозападния край на града. Той бе така любезен да ни настани във великолепна странноприемница със съдържател цинцарин. Тази къща на аянина е била някога седалище на турската власт. Входът бе под първия етаж и водеше към голям двор, около който имаше двуетажна сграда с дървени чардаци. На тях се настаняват слугите, а господарите са в стаите, чиито врати са открити към тези чардаци. Странноприемницата имаше около 30 стаи, някои от които бяха с камини по турски образец, а долу бяха конюшните и сайвантите. Благородният цинцарин, който трябваше да ни настани по заповед на аянина, искаше да ни установи най-напред в една малка стая с прозорци само към галерията, но ние скоро бяхме разположени на чистичко по килимите на една стая, обитавана преди нашето пристигане от жени. Ние счетохме тази странноприемница за една от най-хубавите в Турция.*

Преминавайки из града Ески-Загра, ме поразиха хората с чадъри, една рядкост в Турция. Видях също как се завършва голяма гръцка черква от дялани камъни, която вътрешно беше украсена с мраморни колони и на страничните крила имаше по девет прозореца в средата. Но чаршията и площадите не ми харесаха поради вонята им и нечистотиите там. За-

* Между хората, които срещнахме тук, бе един австриец от Клагенфурт, който каза, че е лекар, и говореше по малко всички езици. Сивата му брада, външността му и особено недискретното му любопитство ни стъписаха. Покъсно ние узнахме, че той дълго е бил лекар на аянина в Исливне и че там си бе събрал малко пари. Понеже това бе известно, той се страхуваше, че напускайки този град, ще бъде ограбен по пътя и заминал, както казваше сам, като заблудил познатите си за действителния момент на заминаването си. Това може да създаде известна представа за обстоятелствата, при които би могло да стане опасно да се движиш сам по големите пътища в Турция, както впрочем и навсякъде.

щото, макар и отчасти върху склон, водата там не е много изобилна, за да направи безполезни уличните метачи, както е в Кезанлик. Зеленчуковите градини, обработвани от българи или гърци, обкръжават Ески-Загра към юг. Има красиви места за разходки между градините и бахчите над града. В една от тях изненадах млади незабулени туркини, които беряха плодове. Разговорът ни не бе дълъг, поради това че в съседство имаше малко кафене с мюсюлмани. От височините зад Ески-Загра изгледът на известно разстояние към запад се ограничава от възвишенията с посока юг или югозапад, но пред нас се разстила безкрайна равнина, сред която една самотна могила възбужда любопитството. Не е възможно да се различи родопската верига, освен ако се изкачи човек на неприветливите възвишения по̀ на север. Ески-Загра, изглежда, е на мястото на древен град, както показва и името му Ески, означаващо на турски древен. Въпреки това там не личат вече следи от паметници, с изключение на няколко развалини от стени, които някога ще да са образували онази част от градската стена, която е откъм равнината. Като се прекоси раззеленялото се поле на юг от Ески-Загра, се върви до Харманли, или Хирменли, през област с малки бърда, които са отчасти терциерни. На югоизток от Кара-Бунар (Черната чешма), недалеч от пътя се издигат две конусообразни могилки от трахитични скали, част от вулканичните маси, пръснати между Карабунар, Ямболи и Тонджа. Полека-лека се слива в долината на Марица (тур. Меридже или Мерич), която тече на север от Харманли между хълмовете и се преминава по дървен мост.* Това селище, разположено в източното подножие на гнайсови възвишения, вероятно е било някога доста по-голямо отсега, защото сега е само с 30-ина къщи, джамия и огромен кервансарай в развалини. Той създава добра представа за средновековните странноприемници. Конюшнята служи за трапезария и за спалня и всяко място за коня има и камина (вж. моята Turquie, т. 2, с. 283). При преминаването си видяхме там двадесетина товарни коня с кираджии, които се връщаха в Албания. Пътят от Хебибдже преминава през ниските плата без гори и по него няма нищо интересно. Хебибдже, на 993 фута, е село с много цигани. Ханът на пощенската станция е сносен само лете и в него може да се настаниш на две квадратни платформи, извисени над земята и покрити със сводове от сухи клонки. От това селище се виждат най-източните краища на Родопите или Деспотодаг, или върховете Курткьой калеси[73], които са на три левги по-нататък на юг и югозапад от Хебибдже. От това село до Джезаир-Мустафа-Паша, или накратко Мустафа-Паша, най-напред се преминава през извънредно ниско плато, покрито тук-там с храсти, откъдето още по-добре се виждат невисоките планини

* Г. фелдмаршал дьо Хауслаб бе така любезен да ми даде подробни указания за пътя Ески-Загра — Харманли.

с нагънати форми, образуващи краищата на Родопите и по-специално възвишението Яйлъджик, което изпъква като издатина още по̀ на изток, отколкото Курткьой-калеси. След това има само обработена равнина покрай Марица. Преминават я преди Мустафа-Паша по каменен мост с 19 свода. Той е с твърде масивен строеж, но сводовете са слабо заоблени. Мустафа-Паша, паланка с 200 къщи, е на източния бряг, докато на отсрещната страна има само един хан и една-две къщи. Равнината, оградена на север от малките терциерни възвишения, продължава чак отвъд Андринопол и пътят е разположен в най-долния край на тия възвишения. На една левга от Мустафа-Паша на южния край на Марица, в подножието на височините се вижда градчето Чирмен. По него някога се именувал санджакът и географите неправилно са го поставяли на северния бряг. На една левга по-нататък има минаре в развалини до един хан, където конюшните са в съседство с квадратен двор, а отпред има един чардак. Обичайно е пощата да се спира там, за да отдъхнат конете, да се изпие чаша вода, да се напълни нова лула, защото това е около половината път от Андрианопол за Хебибдже. От този хан, наречен Икик-минаре-хан, продължаваш да вървиш по долния ръб на Маричината долина и най-накрая се приближаваш до възвишения, покрити с люзя или с култури. Те представляват околностите на Андринопол от северозапад, от север и от североизток. На около две левги преди този град за султана бе построен един кьошк с дървени решетки около една чешма. Когато минахме, видяхме, че пътниците с удоволствие го използуваха. Между тях имаше турски войници отпускари. Изпитите им лица и избледнелите цветове на дрехите подсказваха за дълго пътуване. Един идваше чак от Багдад и беше от България, а друг, мисля, от Ерзерум. Беше яздил на кон. Имаше и кюрдски първенци, изселени в Европа, и един арабин. Имаше и два други подобни кьошкове между този пункт и Андринопол. Единият на една левга, а другият на $1^1/_2$ левга от този град. В него също имаше пътници и продавачи на плодове, които бяха дошли да търсят купувачи из тези селища, самите те търсени от жителите в Турция. Недалеч от всеки кьошк има рекичка, която се минава по слаби дървени мостчета, които не изглежда да са трайни. Влизането в Андринопол (на 25 часа отЕски-Загра и на 33 часа от Филипополис) създава добро впечатление за този град, защото главната улица е широка и е застлана с хубави квадратни камъни. Тонджа се минава по два каменни моста и при входа на града се вижда кафене, разположено пред малка джамия, с която, изглежда, е свързано. Само една градинка го отделя от нея и тя е добре поддържана и достъпна за публика. В центъра на града се възхищаваш от четири красиви джамии с множество минарета, с два или три реда галерии, две доста красиви, засводени чаршии, всяка от тях с по няколкостотин дюкяна. Тази на Али паша има 150—200. Има също огромен от-

крит базар, или с други думи, множество улици изцяло с всякакъв вид дюкяни, събрани според различни професии. Сред дюкяните стрехите се издават, за да образуват чрез малки дървени пиластри нещо като галерия. Понеже 2000 дюкяна бяха отново изградени поради пожар, тези прясно боядисани стрехи в бяло и синьо и тези чисти дюкяни създаваха красива гледка. Има и няколко площада в този голям град, който вероятно е със 150 хиляди души, при все че обикновено му дават 130 000. Един цял квартал е зает от гърци и доста евреи, но мохамеданите са там твърде многобройни. На юг от града брегове на Марица са приятни със сенките си. Голямо кафене с градина е подходящо разположено край голям мост, за да можеш през лятото да изпитваш наслада от хлада и едновременно да наблюдаваш минувачите. Между града и този мост има най-напред обширно гробище, извисено над улиците и украсено тук-там с малки кипариси. Отвъд моста има едно предградие. Марица образува като Тонджа един остров, поради което има два големи моста. Вторият, каменен, има дванадесет свода. Една голяма равнина, отчасти с ливади, огражда от юг града Андринопол. Там се сливат Арда, Марица и Тонджа. Там циганите отглеждат коне. На източния край на града е продължението на малките възвишения, покрай които се минава, идвайки от Мустафа-Паша. Ако Тонджа е доста пълноводна, водите на Арда (Сурмиша?) създават впечатление за още по-значителна река, идваща отдалече. Наистина, като се гледа към запад, в края на Родопите се вижда една огромна празнина. Средата ѝ образува леглото на Арда, което върви най-вече почти от запад към изток. Краищата на Родопите са на север — Яйладжик на около четири левги от Андринопол, и на юг — Коджайла-Яйла[38] на 9—10 левги на югозапад от същия град. Това очертание на местността създава веднага точна представа, че тези планини с доста стръмни склонове на изток са били в терциерната епоха носове на обширен залив, сега зает от терциерни маси, пресечени от Арда и другите реки и разкрасени от села и култури, докато басейнът на Марица е бил обширно море. Дъното му, което сега е малко неравно, е било неведнъж поле на решителни битки.

Андринопол на 400 фута височина е главен град на най-големия и най-населен пашалък в Европейска Турция. В него живеят най-много мохамедани и особено азиатски турци. Остатъкът от населението са гърци или българи, но гърците изглежда, че са по-многобройни от последните. Има доста села, паланки и дори градове, главно мохамедански, като Исливне, Чирмен и други. Броят на населението ще да е около 800 хиляди или дори 1 милион, но ако това е под реалното, поне изглежда, че не надминава 1 милион и 200 хиляди души. Разбира се, че населението на Константинопол или на бреговете на Босфора не се включва в това изчисление, защото само то се изчислява на половин милион. Ако Сърбия е повече от 800 000 души, тя го дъл-

жи на броя на селата си, докато в пашалъка Андринопол най-вече 18-те града и 28—30 градчета са, които увеличават броя на населението. Родопите и крайбрежието на Черно море са с най-малко жители. Градовете в този пашалък са следните освен Андринопол: Татарбазарджик, Филипополис, Кезанлик, Ески-Загра, Исливне, Кърккилисе, Виза, Чорлу, Силиври, Родосто, Галиполи, Узункюпрю, Димотика, Чирмен, Мустафа-Паша, Енос и Кавала. Градчетата са следните: Хаскьой, Йени-Загра, Ямболи, Папаскьой, Иниада, Мидия, Сарай, Бунар-Хисар, Инджигиз, Чаталджа, двете Чекмеджета, Карищиран, Люле-Бургас, Ески-Баба, Айробок, Аймаджик, Малгара, Кешан, Феред, Ипсала, Макри, Марония, Колмуджина, Карасу-Йенидже, Кърджали, Чепина и Баня. Тези градове и градчета са най-вече седалищата на мюселими, аяни или аги или пък висши служители на пашата.

От Андринопол чак до Мраморно море и дори докъм Константинопол (разстояние от $42^1/_2$ часа) пътникът върви през област само с малки хълмове, със съвсем оголени плата. Само отчасти тя е засята с пшеница или е със сухи пасбища. Но през време на жътвата този район и най-вече от Хавса нататък има пустинен изглед, въпреки че, общо взето, изглежда да е с хубава почва, напоявана от множество реки, идещи от север и североизток. Но по-голямата част през лятото имат вид на безводни изкопи, пълни с речни камъни. Приятелят ми г. Викенел[38] ги е обозначил точно. Понеже почвата е терциерна и алувиална, реките не трудно са издълбали тия пясъци, тия мергели и речни камъни. Само около градчетата и градовете има лозя, градини и китни дървета. За да се стигне Хавса, трябва да се прекосят четири малки притоци на Марица, най-голям от които е Искендер-Дере. Трябва да се прекосят още 5 други притока, които се вливат към юг в Акадик-Дере. Най-значителният е предпоследният, а именно Неделер-дере. След Хавеса, градец с няколко хиляди души, се преминава Хас-Дереси, по чието течение на север се намира Хас-Коe[39], където има железен минерален извор. Той израства на юг по пътя с водите на Мурдасар-Дере, на който се натъкваме също. Изобщо между тази река Хас-Дереси и Ески-Баба има още 8, седем от които се сливат с 5-те преходни и образуват река, вливаща се от изток към югозапад в Марица, на север от Елчили.

Ески-Баба (стар баща) е разположен в долина, доста издълбана от голямата планинска река Тете-Дереси. Точно там редовните отреди на Землин бяха разбити през август 1806 г. от одринските еничари. Теке-Дереси излива водите си на юг в Рема-Су и извора към височините на юг от Омур Факи. Многобройните му притоци, идещи от североизток, за които ще стане дума при друг маршрут, събират водите по старите пластове на терена, докато на отсрещния бряг господствува главно терциерният терен, образуващ доста по-ниски бърда. Между Ески-Баба и Луле или Чатал-Бергас, или Бургас, текат 8 притока на Рема-Су, най-важните от които са Кавак-Дере, Яръчешме-Дере и Кара-

гач-Дере. Луле Бергас е получил името си от работилниците си за лули. Той е градец с 5000 души, има доста дюкяни, 3 джамии с минарета и един мост. Между града и гръцкото село Карищиран има още 8 други притока на Рема-Су, между другото Синур-Дере и най-сетне отвъд Карищиран е и самата Рема-Су. На пътя Карищиран (тур. Кареш-Дервенд) — Чорлу при Сандукли се минава Еркене по мост със седем свода, но през лятото в нея има малко вода. Тази река тече през доста разширена долина, която още повече се разширява по-долу, докато горното ѝ корито представлява изобщо тясна долина. Тя извира далеч в планините покрай Черно море, на север от Скепасто, под паралела на Инада[40] и течението ѝ е твърде забележително с измененията в посоката ѝ. Наистина тя тече в посока северозапад на югоизток от извора си до след Виза, после в прав ъгъл на тази посока, а именно североизток-югозапад — чак до Сарлар, след това отново поема първоначалната си посока между Сарлар[41], Айробол и притока на Рема-Су и накрая тя отново поема от североизток към югозапад през Узун-Кюпрю чак до вливането си в Марица при Ипсала. Моят приятел г. Викенел има особени заслуги към географията с уточняването на течението на тази река. Преди Чорлу се минава през моста с 5 свода по реката Чорлу-Су, която тече от североизток към югозапад и завивайки на северозапад, се влива в Еркене, под Сарлар. Чорлу е разположен под нещо като ниско плато, засято с пшеница. Има около 4000 жители и околностите са по-населени, отколкото може да се допуска по картата, защото поне на север от града има на 1—2 левги 3 села, за които ми казаха, че се наричат Хаджичерета, Чорлидере, Майквода и на $2^1/_2$ левги — един чифлик.*

* Стана произшествие с един от конете ни, което ни и забави на пътя толкова, че пресмятахме, че ще можем да стигнем в Чорлу едва през нощта. Бяхме се снабдили с някои припаси, за да вечеряме на открито в някое подходящо място. Слънцето бе вече на заник при Еркене, когато скочихме от конете и изпразнихме дисагите си. Няколко твърдо сварени яйца, бяло сирене, сурови краставици, малко лук, хляб и две чутури с вино и с ракия ни позволиха да си устроим истинско османско угощение. Междувременно, понеже нашите коне искаха да направят същото, се бяха значително отдалечили от нашия бивак. Товарът на един от конете се бе обърнал и това смути веселото настроение на моя татарин. То струваше на куриера няколко удара с камшик заради невнимането му. Великолепна луна след това освети пътя ни, който при това в равнинния район не бе никак опасен. Но когато влязохме в Чорлу, небето бе помръкнало и ние за малко щяхме да стъпчем хората, налягали покрай главната улица. Пред една от големите къщи в града бяха се спряли десетина коли или турски ароба и с фенер, който ги осветяваше. Пашата на Андринопол, Мустафа, който бе получил пашалъка Янина, изпращаше сарая си, за да тръгне по море за Константинопол. Пощенската станция на Чорлу е просто голяма конюшня, висока като църква, с една стая до вратата, където поднасят кафе. Понеже беше смръкнало, нямаше къде другаде да спим освен на отсрещната страна на кафенето, където къщата образуваше вдаден ъгъл. Но рано ни разбудиха конете, които минаваха толкова близо до постелята ни, че сметнахме за по-благоразумно да станем. При това заминаването за Константинопол на 10—12-те коли предизвика голямо раздвижване. Един татарин на бившия паша на Андринопол, грък по

Преди Чорлу на изток има лозя сред плодни дървета и градини, но скоро тази свежа растителност престава и чак до Силиври не се вижда нито едно дърво. Тази вълнообразна област, засята отчасти с пшеница, е печално оголена. Пътникът намира заслон от слънцето само край някои жилища. На малко разстояние от Чорлу в доста разширената долина на Балакасли-Дере срещнахме кола с кюмюр и друга с кафези с домашни птици. Това бе първият признак, че приближаваме столицата. След това слязохме по голям наклон в долината на Араплидере, където се намира ханът на Киникли... (24—45).

II

МАРШРУТЪТ БЕЛГРАД—КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ НИШ—СОФИЯ И ФИЛИПОПОЛИС

По този маршрут Ами Буе сочи Гроцка Паланка, Ягодина, Крагуевац, Кюприя, Парачин, Ражан, Алексинац (54—60).

Нещо като предградие, образуващо сутерена, предшествува значителната крепост на Ниша (или на тур. Ниш). Една от вратите на вътрешното ѝ укрепление е едновременно и градска врата (вж. моята Turquie, т. 2, с. 340). Пътят върви между стените на крепостта и Нишава, един покрит мост точно срещу вратата на крепостта води към града. Ниш е населен български град, в него има 16 хиляди души, от които около 6 хиляди са мюсюлмани. Има 11 джамии с минарета, 1—2 гръцки черкви, една часовникова кула, голяма, пълна с дюкяни чаршия и големи ханове. Базарът е с дъсчен покрив и улиците му са толкова широки, че може да се мине по тях с кон или с кола. Хановете, които държат българите, са едноетажни и с много стаи за пътници. Аз дори намерих в един от тях един-два стола. Единственото неприятно нещо е, че жените на ханджиите не живеят в хановете. Едно голямо предградие се намира на изток отвъд малкото полусъборено землено укрепление, заобикалящо града, и трето предградие — на северния бряг на Нишава, на изток от крепостта. Жилищата на циганите са именно тия последните места. Ниш е седалище на паша от малък разряд, който управлява главно българско и християнско население. Пирот и Ак-Паланка или Мустафа-Паша са почти единствените градчета, в които има висши турски чиновници и мюсюлманите са само ограничен брой домакинства. Няма никакви паланки освен Изнебол и Цариброд, но

произход, сновеше, за да подреди симетрично на земята такъмите за всички необходими коне. Разбрахме, че трябваше да изчакаме заминаването на хубавиците, преди да помислим за получаване на необходимите ни коне. Колоната от коли най-сетне потегли начело с турски офицер със зелена униформа и напет, след това вървяха няколко гавази в кафяво, с пистолет на хълбоците. И накрая арабите, чиито странични решетки бяха отворени и една-две от тях украсени с позлата. Четири жени бяха легнали във всяка кола и тези госпожи водеха със себе си по няколко бели и черни робини (вж. моята Turquie, т. 2, с. 463).

има значителен брой села, които по всяка вероятност наброяват най-малко 60 до 80 хиляди българи. Аяните пребивават най-вече в последните три споменати селища. От Ниш до Шаркое или Пирот на българите са 12 левги, 2 от които се изминават край красивата обработена равнина на Ниш — над 400 фута височина, разстилаща се от запад към изток, в триъгълна или овална форма, с 4 левги дължина от запад към изток, 1½ до 2 левги ширина от север към юг. Понеже посочих топографските подробности на този път в маршрут № 1, задоволявам се тук със следните общи бележки. Пътят Ниш—Баня минава покрай бреговете на Нишава, която на изток от последното селище (на повече от 2 часа път от Ниш) напуска дълбоко и скалисто дефиле. Човек се намира впрочем там в истинска задънена улица, тъй като пътят среща препятствия в значителната височина от около 600 фута, която е само долната част на Стара планина. Там е естествената граница между България и Сърбия. Това обяснява защо Ниш е бил най-предният пункт на австрийската окупация през миналия век и защо тази крепост става място за нападение срещу Сърбия най-вече поради входното местоположение на най-слабата част на сръбската граница. Като начален пункт и заслон Ниш е бил тъй полезен на османците, че без тази крепост голямата част от Горна Мизия отдавна щеше да бъде сръбска. За една европейска армия нещата щяха да са другояче, защото тази крепост поради малкия си обсег би била бързо завладяна или блокирана. Ако сърбите се разбунтуваха срещу турците някога, безспорно първата им операция щеше да бъде опит да завземат Ниш и Новибазар. Със завладяването на последния щеше да се изолира Босна от останалата част на империята (вж. моята Turquie, т. 4, с. 17). А със завладяването на първия щяха да бъдат улеснени да завладеят Горна Мизия. В Баня си още в началото на този пояс от планини, който се простира от северозапад към югоизток и винаги е улеснявал комуникациите между Сърбия и Тракия. Този обширен канал, който напомня малко в теснините си на канала между Анеси и Шамбери, е ограден откъм запад последователно с посока северозапад-югоизток от Стара планина, Суво-Планина (тур. Куру-Яйла — сухата планина), от бърдата зад Цариброд и Сливник, от височините на изток от Красава и Бръсник[42], от Витош и малките планини между Баня и Ихтиман. От другата страна, на изток, се издигат по посока северозапад-югоизток Черни-Връх, бърдата на Пирот, Сумугу-Балкан, Голубица[43] и Ихтиманските планини. Дъното му е заето от Нишава, Лукова, и други притоци на големия Искер. От двете страни голяма част от коритата на многобройни рекички с малки урви са точно паралелни на най-голямото. Ние вече говорихме за три от тези урви на североизток от канала Баня — София — Ихтиман, но между последния и Българска Морава има най-малко 9—10, както добре посочва картата на г. Киперт. Долините на Кутинска река с тази на Раковска река, част от течението на

Темщица, Сукова и Луканичка река и горният ръкав на Струма, или Стримон, са главните нарези. Височините в околностите на Радомир или още повече Витош много добре позволяват да се обхване с един поглед този орографски облик на източната част от Горна Мизия и Западна България. За геолога е очевидно, че това са процепи от терциерната епоха, към която спада и част от течението на Българска Морава под Ниш. Тези поредици от долинки са приютили твърде многобройно българско население, нещо още по-учудващо, като се съпостави с ограничения брой мохамедани. Изглежда, че не е било така преди; ако седалището на румилийския валия бе определено с удивителна проницателност в София, то бе защото Йени-Хан, Ихтиман и Татарбазарджик и други, от една страна, и Шалкали, Шаркьой и Мустафа-Паша Паланка, от другата, образуваха поредица мюсюлмански поселения, които, както и другаде, бяха дервенджиите на тази значителна проходна зона. Но тази система, заимствувана от римляните, се бе доста променила по този път вследствие на преместването на румилийския валия и поради умножаването на българите при намаляването на мюсюлманите. Стражевите постове не можаха да възпрат въстанията на българите и временното затваряне на този път. Понеже не може лесно да се отиде по-нататък по течението на Нишава, трябва при Баня да се прехвърли вече посочената височина през един планински прелез, където има стражеви пост и оттам да се стигне до една тясна безводна пазва, успоредна на Нишавската долина. Там се преминава през две реки, а именно река Тополница и Червена река и се излиза в голямата и плодородна равнина на Мустафа-Паша-Паланка, дълга от северозапад към югоизток две левги и в средата широка повече от една левга. Преминава се реката на Мустафа-Паланка и се върви по източния край на нещо като канал между две варовикови стръмни възвишения до моста на Темщица. Оттам трябва само да се прехвърли един хълм на 400 фута височина над това задънено място и през онова, което предшествува Шаркьой.

От Шаркьой до Цариброд се върви покрай Сукова и после покрай реката, която тече в долината на Цариброд. Долината все повече се стеснява. Минава се край Аян-Хан и Калотина. Между тези теснини, разположени между хребети, тук-там покрити с храсти, се изкачваш между Драгоил и Сребриц[44] и оставяйки вляво Драгоман, стигаш най-сетне до съвсем малко известния вододел на реките Нишава и Лукова, доста голям приток на Искер. На такава височина от около 2000 фута не се разкрива просторна гледка, защото над този планински прелез се издигат планини от двете страни към север и юг. Минава се край Блато. Един стражеви пост е насред хребета, към котловината на София. Твърде постепенно спускане по множество тераси. Оттам изтичат рекички, вливащи се в Искер.

В Слибник[45] и Шалкали най-сетне си в овалната и просторна софийска равнина, която е на 1600 фута височина и е дълга от северозапад към югоизток 12 левги, на 4 левги в най-голямата си ширина. Изцяло е обиколена от планини, но те са най-вече с вдлъбнатини в южния край, а именно тази, през която Искер идва от котловината на Самаков, и тази, която води към Ихтиман. На югоизток стеснението на долината на Малина, водещо към Етропол, остава скрито, но ясно се откроява на североизток тесният процеп, през който Искер достига Дунава. Това е най-голямата пукнатина на басейна, тя пресича целия този балкан на около 2500—2600 фута височина. От нея изтичат водите на това древно езеро, нещо, което личи достатъчно поради отсъствието на каквато и да е гора в равнината и поради алувиалния характер и покритото с морави съвсем плоско нейно дъно.* Затова, както чух, пътят от Кремиковци (от варовик) до Враца, покрай извивките на Искер бе живописна поредица от скалисти варовикови стръмнини. На запад извисява острия си гол връх високата Витош, или Витошка-Планина. Тази масивна пирамида е най-малко 4500 фута висока или над 3000 фута над София и е покрита с гори в източната си част, а е по-гола към върха, особено по отсрещния склон. Срещу нея на изток котловината е оградена само от планини, които ми се вижда, че не са над 1000 фута над равнината, докато на югоизток господствуват съвсем малки гористи възвишения от по 6—800 фута високи над дъното на Искерския басейн. Най-сетне на юг от тези планини величествено се извисяват стените на Родопите на повече от 7000 фута височина, с малки снежни преспи чак до май—юни. Пътят от Шалкали за София върви през равнината. Прекосяват се най-малко 6 рекички, които се вливат в Лукова,[46] главния приток на Малки Искер, преди да напусне басейна на София. Третата от тези малки реки се нарича Белица, а петата — Калканиц.

София е великолепно разположена, за да стане много населен и красив [град], защото тя е в равнина, насред Турция, на кръстовището поне на 7—8 пътища. По главния път северозапад-югоизток тя е на 71¾ часа от Белград и на 18 часа от Андринопол. По един втори път от север на юг тя е на 35 часа от Видин и на 9 часа от Самаков, откъдето може да се отиде към Егейско море през Родопите. По един трети път североизток-югозапад тя свързва средната част на Долни Дунав с Радомир, Кюстендил и Северна Македония. Разстоянието му от Костендил е 14 часа, а от Дунава по течението на Големи Искер на около 32 часа. Най-сетне още един четвърти път запад—изток води, от една страна, през Етропол в Русчук и към Долни Дунав, а, от друга страна, към Горна Албания в Призрен или в Горна Македония. Във военно време завземането на София е в тясна връзка със завзе-

* Сравни моето изложение върху негористите местности в Comptes rendus des séances de l Académie de Vienne, Juillet, 1851.

мането на проломите, водещи към Мизия и Македония, както към Тракия и към България. Този, който владее всичко това посредством добре избрани и укрепени места, отделя значителната част на Западна Турция от източната половина, като в същото време, намирайки се сякаш всред една крепост, разполага освен това със свободата да извършва нападения в повечето направления. Този град обаче е почти изцяло открит и е пазен само временно през война от няколко укрепления. Природата е създала възможности той да се превърне в укрепен град, понеже височините, които го доминират, са доста далече и той е в равна местност. Биха могли дори да се напълнят от реките рововете, които не би било трудно да се изкопаят в тази алувиална почва. София (слав. Триадица[47]) е обкръжена със зелена морава и с множество могили (вж. моята Turquie, т. 2, с. 352). Пред града има обширни гробища. Джамиите му и 22-те им минарета подсказват за значително население, при все че този град има само 5000 домакинства, или 20—22 хил. души, повечето от които са български семейства. Вътрешността не отговаря на външния вид. Явно е, че много е страдала. Древната стена е почти изчезнала, улиците са неравни и са с ужасна настилка, изпълнена с дупки и кал, а тротоарите са така развалени, че трябва много да се внимава, като се върви. Множеството големи площади са покрити с големи торища, вероятно от преди повече от век. Чаршията е с тесни покрити и воняющи улички, старото седалище на румилийския валия не е възстановено след опожаряването му и част от това значително пространство е покрито с остатъци и мръсотии, докато останалото пък е за сушене на вълна. Наблизо като ярък контраст се извисява грамадна джамия с 9 купола. Вътрешността ѝ е доста мрачна, без украса и се поддържа от доста масивни квадратни стълбове. Подът е покрит с рогозки, има една галерия за властите и амвон за имама, както във всички джамии. Старата българска катедрала на София е разположена в източната част на града[48], белег, че София е била някога по-голяма. Част от олтара на тази сграда не е бил довършен и впоследствие е бил разрушен, а фасадата му е без всякакво изящество и без външна украса. Турците го бяха превърнали в джамия и може би го бяха пребоядисали. Отстрани има развалини на голяма каменна сграда, която мюсюлманите казаха, че е била голям кервансарай. На предната му страна има няколко жалки дюкянчета на подковачи. Дали по-скоро това не са остатъци от старата сграда на епископията? Пашата има доста обширен конак, но без изящество. Пред входната врата на двора има малко пространство, през което тече рекичка, с няколко дървета. Има градинка с кьошк отстрани, напоявана с водно колело. Тогавашният паша беше от модерната школа и ми показа дървен макет на топилня английски тип, каквато бе наредил да се построи в железарниците си в Самоков. Той ме обсипа с учтивости и дори ми даде един болубаши и спахия от района, поря-

дъчен човек, за да ме придружи чак до границата на неговия пашалък. Така можах да се информирам за поведението на някои турци по отношение на българите, трудолюбив и лесен за управляване народ, ако умее човек да бъде справедлив и човечен. София е главният град на доста малък пашалък с българско и най-вече християнско население. Мохамеданите там не са многобройни. Те образуват там малко села и главно са съсредоточени по пътя Ниш—Константинопол, докато другаде турските чиновници са единствените мюсюлмански жители. Населението вероятно достига до 60—80 хиляди души. Освен София няма друг голям град, но най-малко 6 големи градчета, а именно Радомир, Етропол, Зладица, Ихтиман, Самаков и Трън. Затова пък броят на селата е твърде голям. Аяните са в посочените градчета, в Радомир има един мюселим, а в Трън — ага. След София може без затруднение да се отиде до върха на Витош, или Витошка планина. Подножието ѝ на две левги от града се оросява от хиляди рекички, които карат 50-ина воденици. Има множество села и между тях са Балефенди[49] и Пеган[50]. Един турски лагер с бели шатри бе разположен там, когато минавах. Изкачването на планината трае над 3 часа и се върви по пътеки през дъбови, букови и иглолистни гори. Изгледът от скалистия ѝ връх напълно компенсира трудността, защото човек се озовава като че ли в центъра на една панорама и обкръжен отвсякъде с различни планини, тези на Горна Мизия с гънки по дължината от югоизток към северозапад, с хубавите им равнини, високите групи планини на югозапад и на северозапад от Костендил, Родопите, Хемус, Етрополския балкан, по ниските възвишения покрай Големи Искер и дори хълмовете на Долна България. Пътят за Ихтиман е през долината чак до отвъд Йени-Хан, но след това се приближава край последните склонове на планините на изток от София. Преминава се Големи Искер при Грублян на 2 левги от София. През лятото той се пресича по брод, но през зимата за целта се използува мост. Йени-Хан е отчасти мюсюлманско село с джамия с красиво местоположение, понеже оттам има очарователен изглед към раззеленелите се брегове на един от горните притоци на Искер. На около 1 левга оттам започва навлизането в малки височинки и теснини, отчасти гористи, които отделят водите, вливащи се в Искер, от онези, които се спускат към Вид през забележителна цепнатина, напречна на веригата между Дунавска България и вдлъбнатините на София и Ихтиман. В този пролом има множество стражеви постове. Преминаването през тази стена, отделяща последните две равнини, представлява незначително изкачване между Диркли-Таш[51] и Вакарел Кулиси, последното населено място, при което започва вече спускането. Човек е приятно изненадан, излизайки от горичките на долината на Авликьой-Су, течаща от запад към изток, и с няколко стражеви поста, да види напред ливади и ниви по дъното на древното Ихтиманско езеро. Изглежда дори, че изчезването

на блатата от тази равнина се отнася към историческо време. Понастоящем тези хубави, винаги зелени морави се използуват дори през лятото поради височината им от 2060 фута за отглеждането там на голям брой коне, които се пласират най-вече в Тракия. На север височините изглеждат само на 300—400 фута над равнината, а на запад — 7—800. Малката Златишка река, идеща от югоизток и поела водите на Авликьой-Су, се измъква от тази котловина пред дълбок и тесен процеп на планината, доста извисяваща се на изток от Ихтиман, и преминава отвъд тази планина на Висока Стара планина край Зладица в България.

Ихтиман е разположен към средата на равнината, недалеч от подножието на планините, изцяло с дъбови гори, които я заобикалят. Там има много джамии и 4—5 хиляди души. Повечето са българи, част от тях са мюсюлмани, както в София. Наоколо в равнината са скрити множество села, както сочи виенската карта, но не могат да се забележат. Планините на югоизток от Ихтиман, извисявайки се на 5—600 фута над равнината, образуват две теснини. Най-източната е тази, в която някога е била малката Траянова врата, паметник, сочещ границата между Тракия и Мизия. При преминаването ми в 1837 г. пашата току-що бе наредил да я разрушат, тъй че бе останал спомен от нея само в турското наименование на Капулу-Дербенд[52], или пролома с вратата. Малко се изкачва човек, за да стигне до това място на 2 левги от Ихтиман. Отвъд текат в противни посоки две начални рекички, образуващи Хармандере, което се слива с Марица при Татарбазарджик. Слиза се към първата планинска река от северозапад към югоизток и се изкачва на югоизток покрай втората, за да се прехвърли вододелът им с тези на рекичката при Ново село (тур. Йени-Кьой), която също отива в Марица. Целият този път е скалист и песъчлив и тук-там доста наклонен. В средната му част пак има стражеви постове. Така през поредица от теснини и планински празнини, слабо залесени с дъбове и нисък спрямо средната височина на Мизийското плато (1500—1900 фута), човек се озовава за малко часове по южния склон на Висока Стара планина в едно задънено място, напълно доминиращо огромния басейн на Тракия. Поради очертанията на това проходно място и местоположението му спрямо Горна Мизия Балкана и Родопите, то винаги е било значителен стратегически пункт и през време на Римската империя, и под взантийските императори, по времето на Душан[53], както и при завоеванието на Сърбия от турците. По-късно, през 1443 г., победоносният поход на Хуняди се спря дотук.[54] При все това трябва да се знае, че охраната му изисква също такава и в Златишката клисура, и в малкия „Пролом на Момата", или Къз-Дербенд, между Баня и Йени-Хан, защото без това той би могъл да бъде обходен. Ако, напротив, и трите теснини са охранявани, естествената врата между стръмните и гористи склонове на Родопите и на Високия Балкан е затворена и би могла да се отвори само извънредно

трудно. Сегашните стражеви постове отбелязват там няколко от най-благоприятните пунктове за защита.

От Йени-Кьой до Татарбазарджик пътят прекосява долната обиколка на възвишенията и след това обработена равнина от около 1 левга широчина от север към юг, тъй че човек не би могъл да схване величествеността на Балкана и на Родопите, поради това, че те са в непосредствена близост. Изходът на Чепинската долина в последната спомената планинска верига остава скрит сред гори и храсталаци.

Татарбазарджик на около 1200 фута височина е град със 7—8000 души, с едно мюсюлманско гробище, почти в квадрат насред селището, с джамии и една българска църква във византийски стил, насред обкръжаваща го иззидана стена близо до западния изход. Едно турско кафене с доста приятно разположение се намира на този край. Аянският конак е доста обширен. В главните околности на този град има ливади и няколко алеи с хубави тополи, елхи, липи и други. Но недалеч на запад и на изток има оризища със значителен обхват, които са образувани най-вече при влизането на Хармандере, Кузлудере, Труча и Алвандере в Марица. Тези реки се спускат буйно от висока Стара планина, не са с регулирано течение през равнината в подножието на тия планини и жителите, вместо да оправят това, увеличават злото чрез създаването на оризищата. По пътя за Филипополис, като се прекоси по голям дървен мост Марица, недалеч от града, тези скръбни и нездравословни места се прекосяват по извисено трасе и по множество мостчета. Естествено, тези блата биха могли да бъдат полезни за отбрана. Най-вече през зимата е необходимо въпреки мостовете да се правят огромни завои към Родопите поради наводненията и калните пространства. На $1^3/_4$ час от Татарбазарджик най-сетне се стига до твърда земя, т. е. в една твърде еднообразна равнина, леко вълнообразна и без нито един храст. Тя се разстила далеч към север, към Кум-Су и подножието на Висока Стара планина, докато подножието на Родопите се намира само на 1 левга и дори помалко от пътя или от Марица. Тя е само част на басейн с повече от 12 левги дължина, широк от 2 до 3 левги, а дори и повече от 5 левги. Абсолютната ѝ височина е между 1000—1400 фута. Обширната долина на Марица го свързва с този [басейн], сред който е Андринопол и чиято обиколка е с големи извивки особено на север към Ески-Загра, Ямболи и Карнабат, както и на запад по течението на Арда. Естеството на този басейн се изменя според местностите. Има блатливи места край големи реки, има и сухи или покрити с морава степи, или пък каменисти местности в по-извисени райони, но има и обработени места върху мергелова почва наред с други, заети от горички или даже нагънатости на терена. Единствените неща, които се виждат в тази равнина, са многобройните могили и селата, обкръжени от ниви и покрай и на разстояние от пътя. Най-напред се вижда на север от

пътя Кори-Кьой, или Кору-Кьой[56], а после Северчик[56] на Марица. На 3 левги от Татарбазарджик се минава между Селапичка[57], която е на север от пътя, и Одака на юг от Марица. На $1^1/_2$ левга понататък се открояват отвъд реката селото Хайрамли. През тази триъгълна равнина, през която протичат от северозапад към югоизток шест големи реки, се отива от Татарбазарджик или от Филипополис в Кезанлик и в Ески-Загра. Човек забравя нерадостната природа на тази равнина, като отправя поглед отвъд и съзерцава ту висока Стара планина, ту величествения амфитеатър на Родопите. Балканът, съвсем залесен, е от тази страна с пострѣмни склонове, отколкото Родопите, но му липсват стрѣмнините, теснините и острите очертания, за да бъде наистина една красива планинска верига. От друга страна, понеже тези предимства са почти всички събрани в Родопите, Балканът губи още повече от това, съпоставен с тях. При това той е доста далеч, за да се различи гористата му растителност, докато наклонът на Родопите позволява да се видят ясно техните пояси от дъбове, букове и елхи заедно с лиственици. Въпреки това вместо възправените върхове на високите Алпи или едрите върхове на варовиковите вериги в Западна Турция високата част на Родопите има още от равнината изглед на плато, върху което се издигат от време на време големи гърбици или слабо пирамидални планини с широка основа вследствие характера на планините, състоящи се от кристалинни шисти. Измежду главните върхове, които се виждат от равнината на Филипополис, се открояват найвече Карлук-Даг[58], на юг и югозапад от Татарбазарджик, Персенк-Даг при изворите на Перущица и Дегирмендере на юг от Филипополис и Кушанлар[59], на юг и югоизток от същия град и от Станимак. Високият Допсада-Яйласъ[60] остава скрит. Голямата красота на Родопите се състои главно в многобройните ѝ долини, нещо, което придава, както е известно, друг характер на древния шистозен терен. Между надлъжните или напречните гънки последните представляват пукнатини със стрѣмнини, тъй че много от тези напречни процепи се намират в онази верига на Родопите, която е най-близо до голямата Маричина долина. И вместо еднообразието на гористите склонове ви обкръжава голямо разнообразие от дълбоки долини. Главните са тази на Карлова или на Карлъдере[61] на юг от Салутлин, тази на Перущица, на юг-югозапад от Айранли[62], тази на Дегирмендере на югозапад от Филипополис или Йени-Кьой, тази на Станимак на югоизток от същия град. Но има и множество други не със същия обсег. На $2^1/_2$ часа от Филипополис е Български Хан, отделен от Ортабане-Хан. Множество пътешественици го познават, защото е разположен насред път между Татарбазарджик и Филипополис. Обикновено там се прави спирка и околностите са осеяни с толкова много могили, че географите се считат длъжни да ги отбележат на картите си. На 1 левга от Филипополис има китка от 4 тополи и една върба, нещо като оазис всред тази област, в ко-

ято хората са унищожили всички гори. Рядко се минава оттам през лятото, без да не се освежи за миг човек под сянката на тези красиви дървета, дори и ако току-що е тръгнал от Филипополис. Наблизо отвъд Марица е селото Кормат.

Трябва да се премине Марица през дълъг дървен мост, за да се влезе във Филипополис. На съвсем равния бряг на тази река се намират 4 сиенитни хълмчета, от които последният е най-голям. Главно около и на този хълм, както и на друг един, е построен този голям град, докато двете други конусообразни възвишения са отделени към запад от гробищата на града. Филипополис, Филипопел на българите[63], Филибе на турците, е един от най-цветущите градове на Турция. Разположен на около 1000 фута височина всред тази област, между Константинопол и Белград, между Салоник, Серес и Букурещ и между Андринопол, Дурацо и Скутари, транзитната му търговия ще да е значителна, но извън нея сръчните му жители гърци, арменци и евреи извършват експортна търговия и банкови операции. Чрез тях Филипополис застава в предните редици на търговските градове в Турция. През време на война той е ценен поради местоположението си, големите си ресурси, а даже и хълмовете му биха могли да се използуват за укрепления. Там се наброяват около 25 000 къщи и 90—100 000 домакинства, смесица от българи, гърци, мюсюлмани, отчасти българи и към тях известен брой арменци и евреи. Този град се управляваше в 1837 г. от един аянин, представител на султанската сестра. Конакът му е обширна постройка и се намира вероятно на мястото на древния Акропол[64]. Улиците на Филипополис са доста по-добре застлани от тези на София, но също има и множество тесни улици, най-вече в онези части на града, които са застроени по склоновете на споменатите хълмове, чиито скали се показват дори из някои от улиците. На върха на главния хълм, висок около 200 фута, римляните, изглежда, са имали укрепления, защото е като наблюдателница, откъдето добре може да се наблюдава това, което става в равнината и в подножието на Родопите. В долната част на града има големи, отчасти покрити чаршии, има дори, мисля, засводени. Там се намира също голяма четириъгълна сграда. Вратата ѝ се затваря вечер. Заета е само от бюрата на сарафите. Това е Сераф-Кане. Тук не липсват и джамиите, и християнските черкви. Огромни гробища окръжават този град от всички страни. Има дори едно отвъд моста на Марица. Но те не са украсени с кипариси, нито окръжени със стени.

Както другите градове в Турция, и този град е лишен от места за разходка и човек си почива в кафенетата или в кьошковете, построени по брега на Марица. А пък околностите, колкото северният бряг на Марица да изглежда равнина, лишена от прелест, толкова пък полето на юг от Филипополис е красиво с долината на Пашачай[65] в дъното на изгледа, затворена между огромни гористи склонове. Там има множество села, където

богатите търговци имат имения и отиват да си отпочиват през неделните и празнични дни. Изобщо това подножие на Родопите, покрито със села и лозя, има най-приятни изгледи и очарователни места за разходка. Без всякакво съмнение при един европейски начин на управление то ще се изпълни с най-хубави имения и замъци. Сега богатите хора не смеят да изваждат наявеимуществото си с луксозни строежи и в планинските теснини има само няколко манастира. Поклонението в тях е за християните случай за хубави излети през лятото и същевременно при такива събирания те могат без свидетели да споделят без страх мисли и надежди за подобрение на политическата си съдба.

На една и половина левги от Филибе се минава Станимак по един каменен мост с два свода, наречен Кемер-Кюпри (Чемер-Кюпри, или пунктът Чемер). При входа на моста има хан и голям кьошк, или квадратен чардак, където човек може да си почине и да се наслади на прохладата, идеща от близостта на водата. От това място се разстила най-красива гледка към пролома на Станимак, един от най-живописните в Родопа. Оградена с големи гнайсови стръмнини и с лозови посаждения при входа си, с голямото село Станимак, тази дълбока долина приютява Бачковския манастир и естествените красоти, заради които тя е място, много посещавано от жителите на Филипополис. Последните върхове на Родопите се извисяват на 2000—2500 фута над равнината. Станимак е населен с българи и мюсюлмани.

Папазли, също разположено в равнината, е само окаяно колибарско селище с една джамия. Едно турско кафене под един кьошк се намира в двора на джамията. Насреща е един български бакалин, който същевременно е и ханджия. Като се отива от Папазли към Йени-Махале[66], на североизток се виждат ниски планини, които отделят тази равнина от равнината на Ески-Загра. Те изглежда да са на юг само 300 крачки високи, но на север между Илиджа (Лиа)[67] и Калофер те сигурно достигат най-малко 800 до 1000 крачки над равнината на Филибе. Ако обърнеш взор към запад, се вижда много добре от това място колко е дълбока празнината, водеща от Татарбазарджик към Ихтиман, докато долината, водеща от същия град към Баня, има вид на някакъв процеп в тия планини. На 1 левга от Папазли се оставя равнината на Филипополис, за да се прекоси чак до отвъд Хаскьой една област с малки терциерни хълмове, с широки плата по върховете им. Те се извисяват колкото се върви към изток. Преди Йени-Махале, българско село, обиколено със сливаци, се преминава по брод през 2 рекички. Между това място и Куручешме (Сухата чешма) се преминава през чернозем, който представлява дъно на древно блато и отчасти е покрито с ниви с царевица и с нещо като просо. През зимата тази глинеста почва става толкова кална, че пътят е непроходим и трябва да се върви покрай Родопското подножие, за да се стигне от Хаскьой във Филипополис. При малкото село Куручешме местност-

та има три възвишения и на север се различават планините ѝ. На 1 левга оттам е българското село Каячик или Койаджик[67] (на български Каяли), откъдето има изглед към източния край на Родопите. Кушанлар образува там последния висок връх на първата северна верига. След това тя бързо се снижава и на $1^1/_2$ левги на югоизток от Каячик има вид на планини, които отдалече изглежда да не са извисени над равнините на повече от 1000 фута. Малки трахитни височини от по 500—800 фута образуват предпланини към горния край на долината на Узунджа-Ова. На една левга от селото Куручешме е ханът на Семишче-Хан, разположен в долинка, извънредно много разширена от Семишчедере[68]. Има голямо гробище по-нататък на пътя отвъд рекичката и спада към турското село Семишче, което остава отдясно. След тази долина доста дълъг и лек наклон води към едно плато, от което се слиза направо в градчето Хаскьой, разположено в друга долина, оградена от скали и напоявана от Олудере[69]. Хаскьой е построен отчасти в дъното на тази празнина и отчасти амфитеатрално по склоновете на хълмовете. Там има около 1000 къщи или 5—6000 жители, доста от които са мюсюлмани. Конакът на аянина, разположен на възвишението към север, е най-изпъкващата сграда. Има 6 джамии с минарета и 3 гробища извън града. Лозовите посаждения и градините по височините му придават приятно местоположение. На изток в долината отвъд гробището има ливади. След това се прекосяват пасища, размесени с обработваеми площи и с китки дървета. На две левги от Хаскьой турското село Турали-Вилаеси[70] е окръжено с ниви от царевица и тютюн. Тази култура изглежда, че преуспява и в алувиалната и наносната почва на Узунджа. Прекосява се по брод тази малка река, която бавно тече, лъкатушейки от югозапад на североизток. Според г. Киперт тя изглежда носи в горната си част на югозапад турското име Оглу-Чай (река на сина). В равнината на тази речна долина, наречена Узунджа-Ова, става един от най-големите панаири в Тракия. Той е през лятото и понякога там има до 100 000 души. След като сме оставили тази рекичка, отново се натъкваме на нея. На 4 левги от Хаскьой тя кара воденица, над която чрез една дига се образува нещо като вир. Насред пътя между Хаскьой и Хебибче това е място за отдих, при все че там може да се намери само вода. След мелницата веднага започва изкачване по пътя или по песъчлива пътека по гнайсови и гранитни височини, отделящи тази част от долината на Узунджа-Ова от онази, в която е разположено Харманли. Покрай тази река, която извира в северното подножие на Кушанлар, като тече от запад към изток, а после от югозапад към североизток, не може да се върви, защото тя се скрива в процеп с посока от запад към изток, за да прекоси тази предпланина, издадена от Родопите. Платото се извисява на 517 фута над равнината на Хебибче или на 1510 фута над морето. То е покрито тук-там с дъбови храсти или друг вид храсти и е напълно необработено. От

върха му има изглед към ниските планини на юг от Ески-Загра, Родопите и височините, които на изток от Тонджа образуват част от веригата, крайбрежна на Черно море. Според г. Викенел външната верига на северната част от Родопите носи там името Курткьой-Калеси и завършва на известно разстояние на запад от Чирмен, но северните ѝ предпланини образуват Айгър-Оглу. Спускането към Харманли не е дълго, но доста стръмно и преди да се влезе в това село, се преминава през Узунджа. Остатъкът от това пътуване бе вече подробно описан в предишния маршрут.

III
МАРШРУТ
ОТ НИШ ЗА ЛЕСКОВАЦ И ОТТАМ ПРЕЗ ТРЪН ЗА СОФИЯ, А СЛЕД ТОВА ПРЕЗ ЕТРОПОЛ И ТЪРНАВА ЗА ВАРНА

Отвъд гробищата на югоизток от Ниш веднага се извисяват хълмове, покрити с лозя. Това са местата, където богатите жители на града отиват през лятото, за да се насладят на полето. От тези възвишения се разстила изглед над Ниш към мястото, където се сливат Нишава и Морава. Наоколо са ливади, а на юг — Мали и Велики-Ястребац и планините на запад от Прекоплие (тур. Уркуб). Тези хълмове доминират отдалеч Нишката крепост, която лесно може да бъде бомбардирана, ако не се обстрелва с едрокалибрени оръдия, поне доколкото си спомням. Ясно е колко лесно сърбите биха могли да завземат този ключ към Горна Мизия, ако бяха снабдени с европейски военни принадлежности. Пътищата не са с много препятствия за тежките обози и Нишава е дълбока само понякога. През лятото там има бродове, както и по българска Морава. В подходящия сезон снабдяването с провизии се улеснява от многобройното българско население по тези долини и в околностите им. Войнствените арнаути от долината на Топлица, от югозападната част на Горна Мизия и от Горна Албания винаги са възпирали сърбите и са потушавали всички български въстания. След това се пътува през равнината и на известно разстояние от Морава. На юг са планини, покрити с храсти. На $2^1/_2$ часа след Ниш остава вляво селото Мало Сич[71]. Курвинград е разрушено укрепление, разположено на хълм на $2^1/_2$ левги от Ниш в една област, където Морава е оградена от северния край на Бадичка-Гора и от съвсем малко възвишение на северния ѝ бряг (вж. моята Turquie, т. 2, с. 367). Явно е, че някога Морава го е заобикаляла, понеже на север е само просторна равнина, покрита със села и с култури чак до подножието на Мали-Ястребац. Хълмът с укреплението е на 300 фута височина, а този насреща е на 200 фута. До него може да се стигне само чрез дънер на дърво, издълбан във форма на лодка. В това малко затворено място е разположена в подножието на развалините странноприемницата Курвин-Хан. Там има два ар-

наутски стражари, защото тук е границата между пашалъците Ниш и Лесковац. Зад този караул е скрито в тясното гърло на малка урва българското колибарско селище Клисура (пролом). Оттатък хана се върви през добре разработена равнина, в която се вижда най-вече много жито, коноп и рапица. На ½ левга оттам се преминава по брод Морава, която, изглежда, има широчината на Марна при Шарантон, не е така дълбока през лятото и бреговете ѝ са покрити с речни камъни. Вляво, на източната страна на тази река, остава селото Шешине в подножието на Бадичка-Гора. Тази красива планина с изтегнат гръб, без разклонения и с доста полегати склонове се издига до 1—2000 фута над долината. По-ниски гористи бърда от 6—700 фута са разположени покрай нея към запад. От този пункт на юг в далечината и през планините на юг от Лесковац се вижда самото заоблено възвишение, което нашият куриер нарече Спац[72]. От него г. Киперт може би с основание бе изкарал Спаш. То бе още със снегове в началото на юни. Формата му, неговата уединеност и разположение ни накараха да мислим, че това е върхът на Курбетска планина[73], висока 5000 фута, тъй като планината Снегпол е по̀ на изток и при това не се виждаше поради близостта и вмъкването помежду на планини. От друга страна, планините Дованица на югоизток от Егри-Паланка бяха твърде далеч и по билата им би се видял не един връх. На ½ левга от брода е реката Пуста-Риека с един хан, който носи името ѝ. Тогава на изток се забелязва голото сиво и напукано било на Стара-Планина от вторичен варовик, която се извисява отсам долината на Кутинска-Риека (срв. Маршрут № 13) над раззеленялата Бадичка-Гора. В нея почвата от кристалинни шисти е благоприятствувала гниенето и образуването на растителен терен. Това позволява да се обработват склоновете ѝ, поради което нивите и къщичките на работливите българи се разстилат чак до горите на тези бърда. Окръжен от села и от най-хубави култури от всички страни, пътникът би се почувствувал сред най-цивилизованата страна в света.

От Пуста-Риека може да се отиде в Прекоплие, без да става нужда да се минава по брод Топлица, защото при този град има лош дървен мост. Ако, напротив, от Ниш се върви до Прекоплие, се преминава Морава и на няколко левги оттам — и Топлица. Прекоплие е по-малък град от Лесковац с улици отчасти зле застлани и населени най-вече с арнаути и с много малко български християни. Същото е и в Куршумлия или Куршумли (от олово на турски), разположен още по-нагоре по северния бряг на Топлица. Между Прекоплие и споменатия малък град тя получава от юг голям приток, спускащ се откъм юго-югозапад от планините, толкова слабо познати на арнаутите към равнината на Ситница. Известно е, че едно село, наречено Дубица, е по бреговете ѝ и че един от главните ѝ горни притоци се нарича Липерица. Топлица носи името си от банята с топла хи-

дросулфурозна вода при Баня на югозапад от Куршумлия, малко над мястото, дето се сливат Топлица с планинска река, идеща от едно планинско разклонение при Копаоник. Самата Топлица се изкачва на югозапад през Кратово и Подружево до един планински прелез, водещ към Вучитрън или Прищина. Цялата тази красива долина на Топлица изглежда разработена приблизително колкото тази на Морава, поне само до отвъд Прекоплие и може би чак докъм Куршумлия. Но по-нататък горната ѝ и тясна част съставлява част, както казват, от девствената област на изток от басейна на Косово. Краищата на тази долина се оформяват на юг от възвишения, частично залесени, и на север от други, тук-там с култури или дори с лозя. Над тях се издигат две планини: Ястребац и по-нататък към запад — Лепенац Планина. На бърдото, или поне доста близо до него, в тези споменати планини има сръбски постове. Затова и арнаутите от този пашалък са много подозрителни, дори и към пътуващите търговци и само си въобразяват, че тези са сръбски емисари. Изобщо последните смятат, че турските власти са най-неблагоразположени в пашалъците Прекоплие, Новипазар и Зворник. Малкият паша, или мютеселимът, на Прекоплие и на Куршумли зависи от пашата на Лесковац. Но понеже властвува най-вече над мюсюлмански арнаути, смесени със сърби и българи, той проявява известна независимост, търпяна само в страна, която е организирана като Турция. Населението на тези области съвсем не ще да е над 20—30 хиляди души, защото, ако в долините има доста села, планините изглеждат твърде безлюдни, като се имат пред вид старите изселвания на сърби. На ½ левга по-нататък в подножието на Бадичка Гора се откроява селото Туршина и на 3 левги преди Лесковац се достига до Липоваци-Хан, който се намира на ¼ левга на запад от селото Липовац (върбова гора). На ¼ левга по-нататък селото Разгор се намира на източния бряг на Морава. Бреговете ѝ са обитавани от многобройни птици с плавателна ципа като жеравите. На 1 левга от Липоваци-Хан е Пецанепца-Хан, също до едноименно село и до река, която се влива в Морава. Приближава се до възвишенията на изток от пътя и вдясно на ¼ левга от него остава селото Брияновце, чиято нова черква е скрита сред дърветата в подножието на хълма. Малка рекичка, Натишка-Риека, тече покрай него в посока юг—север и стига до Пецанепца. На източния бряг на Морава се виждат множество села, между които е и селото Жиртаница. На 1½ левга от Лесковац се стига до селото Дублян на Натишка-Риека, а после на известно разстояние на пътя е Дублян-Хан — с турско кафене край него. В него около един кладенец с прясна вода има квадратен дървен кьошк с керемиден покрив; по обиколката му има пейка, или дървена естрада, а няколко полегати дъски го украсяват отстрани. Това е много приятно за кратък отдих място; оттам до Лесковац човек продължава пътуването си сред същите красиви култури. Преди да

се влезе в града, се преминава по дървен мост Бучанска-Риека, идеща от запад.

Лесковац, на 8 часа от Ниш и на 14—15 от Враня, е разположен в подножието на малко бърдо, покрито с лозя и зеленчукови градини, и при входа на доста разширяващата се долина на Бучанска-Риека. От останалите страни този град е заобиколен от равнина, широка 2 $^1/_2$ левги. На изток извисяващите се обеи ти са: Стара-Планина и Сува-Планина. Сивите скали на билата им, разстилащи се от север към юг, нямаха вече сняг в началото на юни. На югоизток има доста високи и залесени бърда, но на юг планините са по-ниски и приблизително на височината на Бадичка-Гора. Те отделят басейна на Лесковац от този на Враня. В поредицата възвишения се открояват три главни вдлъбнатини, едната на изток, насочена към Шаркьой, другата на югоизток — към Трън и София, и третата на югозапад с леко открояващи се теснини, през които Горна Морава прониква в равнината на Лесковац. Преди този пролом и преди сливането си с Власина Морава получава откъм юг и юго-югозапад голям приток. Изворите му са към хълмовете на Ново-Бърдо. Над него са разположени Вратария, Медока[74] и Търговица. Застроен на Морава, Лесковац наброява 3000 къщи с около 12 000 жители. Има 6 джамии, една часовникова кула, мелници и дървен мост на Морава. Турците живеят на западния бряг в подножието на хълма, а българите — най-вече на другия бряг. Черквата им е в Коморава на $^1/_2$ левга от града, Улиците са доста чисти, странноприемницата при пощенската станция е великолепна за Турция. Околностите на града предлагат множество зеленчукови градини, много хубаво поддържани от българите, които почти единствено съставляват жителите на всички тия многобройни околни села. Изобщо този пашалък свидетелствуваше, че тогавашният паша, брат на бившия паша на Белград Юсуф паша, не бе твърде голям подтисник. Въпреки трагичното въстание и опустошенията от 1841 г.[74] г. Спенсер отново намери този край през 1850 г. в същото цветущо състояние (срв. Travels in European Turkey, 1851, т. I, с. 165, 188). Лесковац е главен град на малък пашалък, предимно български и християнски, чието население, изглежда, е 40 хиляди души, поради това че там има множество села и при това никакви градчета. Под този паша са муселимите на Прекоплие и на Куршумлия, за които говорихме по-горе и ги изключваме сега. Преди да продължим пътуването си, трябва да направим бележка за голямата дарба на турското правителство в прилагането на divide et impera. Още от времето на сръбската държава този народ (сърбите, бел. пр.) населявал значителна част на северозапад от Горна Мизия, между Морава и католишка Албания, както и между сегашните граници на Сърбия и Горна Македония. Кралете им владеели там цели градове, както и укрепления като крепостите Митровица, Качаник, Ново-Бърдо и Призрен, от които двата последни още съществуват. Османците при

наличността на подновявани въстания било на изток от Косовските равнини, било в Метохия, причинили опустошението на тези райони и дори оставили множество от жителите им да потърсят убежище в Унгария. После те ги презаселили малко с албанци, най-вече мохамедани, или поне с помохамеданчени славяни. В резултат на това ключът на Централна Турция остана в ръцете им и сърбите никога не успяха да прехвърлят планините и да се разпростратвърху това плато, покрито само с равнини и малки планини. Едно вторично последствие от това състояние на работите бе отдалечаването на пътниците от тези райони, поради което няма област в Турция освен планинската група на юг от Костендил и тази между Кюприли на Вардара и Кричово, която да е толкова слабо позната, както значителната част от споменатата албанска и мюсюлманска област, а именно между Българска Морава, Топлица и малките планини, ограждащи басейна на Ситница. Знае се само, че трите или четирите големи долини, извисяващи се от североизток към югозапад, отвеждат направо в Косовската равнина и че преминаването между Вушитрън и Куршумли през Барлиево-Село и Подружево е най-често практикувано. При все това според нашите сведения в тези мюсюлмански области има още доста славянски села. Но ако те са с тенденция да заменят тук и там старите колонии на азиатски турци, съвсем не е така по отношение на албанците, които, изглежда че са със също такава висока раждаемост, както и славяните. Пътят към Трън на пощенско разстояние от 16 часа се отправя на изток-югоизток през равнината към нещо като широко задънено място, образувано от южния край на Бадичка-Гора и от другите планини на юг. В подножието на първата верига е разположено на изток от пътя селото Стайковица и една воденица на пашата. Лозя покриват планинското подножие и на малко разстояние са блатата на Батмиловца, от които се събират множество пиявици. На $2^1/_2$ часа от Лесковац на север от пътя се вижда колибарското селище Конапница, намиращо се оттатък Власина и тези плата, в подножието на малко конусообразно възвишение. Има черква и по-нататък на североизток в долина, която навлиза в Бадичка-Гора, е селото Шишова. Голямото село Власидица[75] е разположено на 3 левги от Лесковац, при изхода от проломите, където протичат жълтеникавите води на Власина, извираща на изток в Ширена-Планина. На изток от Власидица височините са покрити с лозя, последните, които се срещат по пътя до Шаркьой, София или Дубница. Кривилски-Хан, или ханът в лъкатушещата долина, е в подножието на Ширена-Планина на 4—5 левги от Власидица. Тя е единствената, която се среща по пътя от Трън през планината на разстояние 13 левги от Власидица. За да се стигне дотам, човек трябва да прехвърли около осем възвишения, чиято височина нараства, колкото се прониква в тази планинска вдлъбнатина, оградена на север от Крушевица-Планина, а на юг от планинското разклонение на Ширена, или Широка-Планина. Именно във Власидица и по тези

височини се бяха твърде предвидливо оттеглили българските въстаници през 1841 г., изгонени от Лесковац от арнаутите. Като се има пред вид обхватът на този куп планини и на техните разклонения, те постоянно предлагат на недоволниците сигурно убежище, поради което винаги там има хайдути, както казах другаде. Изобщо в Горна Мизия българското население — най-силното и най-вече най-непокорното, е съсредоточено в многобройните планински долинки между Морава и пътя Ниш—София. Оттатък този път те се съединяват със сънародниците си от планините на запад от Чипровац, Берговац, Враца и околните Викрар и Етропол. Не може да се пътува покрай Власина, защото тази планинска река заема в планинското подножие гънки с много стръмнини и лъкатуши. Този път минава ту през пасбища и няколко житни ниви, ту през горички. На едно място, наречено Ясен, недалеч от едноименното колибарско селище, на 879 фута височина на третия хълм има чешма, засенчена от големи дървета. Оттам планините придобиват субалпийски изглед и между 3—4-та височина се преминава голяма планинска река, идеща от север. Шестото възвишение е по-издигнато от другите с 5—600 фута повече от третото, а осмото е най-високо и по него има само овесени ниви. Една втора планинска река — Обулагница, идеща от север, отделя споменатото възвишение от предишната височина и е на 3 левги от Власидица. Най-сетне пак се слиза в долината на Власина или се върви покрай северния бряг, украсен с храсти, чак до усамотената странноприемница Кривилски-Хан. Този хан е разположен на 748 фута височина в подножието на скали, крайно притискащи долината. Власина идва от юг, или от Ширена-Планина, и при хана в нея се влива планинска рекичка, чието течение заема източния остатък от гънката запад—изток. През нея дотам е минавала Власина. Смятахме да спим в Кривилски-Хан, но усамотеността му не се понрави на моя татарин, още повече че ханджията твърдеше че в планините имало български хайдути и че те вечер слизали в долината. Сам ханджията имаше оръжие, а може би и се страхуваше, че ще го накараме да ни храни даром. Решихме да се изкачим на Широка-Планина и там да търсим гостоприемство в някоя колиба. Пътеката се възкачва покрай тясна долина, отчасти залесена. Българските пастири там ни взеха без съмнение за разбойници или придружители на някой паша и се впуснаха да бягат с всичка сила. Малките колибарски селища Брегена-Село и Алексинице са разположени във високите части на тази гънка. В долната част, където една планинска рекичка се слива с Власина, се намира бедното колибарско село Гаре. Към средата на изкачването за платото Ширена-Планина пътеката става несгодна поради множеството клони, които се препречват. Човек е удовлетворен, когато достигне пасищата, покриващи голяма част от северния дял на платото. Оттам се разкрива хубав изглед към Сува-Планина (тур. Куру-Яйла — едно югоизточно продължение на Ста-

ра-Планина отвъд и малко на североизток от долната част на долината на Власина и при изворите на Кутинска и Белава. На юг се издига отсам дълбоки бразди масивният и покрит с морави чал на Снегпол (снежното поле). Там личат още през юни няколко снежни преспи. На платото намерихме овчари с добитъка и между две от най-извисените й части на планината има чешма, обиколена с дървета.

От тази точка, най-извисената в споменатия край (на 2461 фута над морското равнище), трябваше да вървим право на юг към Ябуковик (селото с ябълките). Но вместо това ние се насочихме на изток и много бързо стигнахме на върха на източния склон на платото. Там се откри дълбоката долина на Раковска Рнека, течаща от югоизток към северозапад. Започнахме вече да слизаме, когато неочаквано дочухме песни в тези усамотени гори. Много се изненадахме да видим насъбрани на малко равно място шестдесетина български селяни мъже, жени и деца, които играеха и пееха. Разхладителните им напитки бяха ракията (имаше хляб и бяло сирене). Всички бяха празнично облечени — жените с дългите увиснали плитки, с червени шамии на главите и с нанизи от стъклени парчета и парички, всичко това наистина представляваше една картина сред тази сурова природа, която напомняше по-скоро диваците в Америка, отколкото Европа. Скоро научихме, че тези хора са почти хайдути или разбойници, понеже бяха избягали от селото си, за да се избавят от хищничеството на техния спахия или турски местен властник и че бяха предпочели да живуркат в тия гори, отколкото да останат при това положение в долината. Въпреки мизерията си те веднага ни поканиха за добре дошли от сливовата си ракия и от хляба, но трябваше два пъти да ги молим да не правят това, когато се отнасяше до татарина. Изкачихме се на платото и се насочихме на югозапад, заобикаляйки малките възвишения. Дойдохме до ръба на огромна урва. Тя се спуска от югоизток към северозапади излиза в горната част на Власина. Там изглежда се намираше българското колибарско село Ябуковик. Но напразно оглеждахме откъм всички страни, не се виждаше нито едно жилище, при все че обезлесените склонове и дори една-две малки ниви сочеха близост на човек. Най-сетне мина един старец и ни заведе след малко в Ябуковик по толкова голяма стръмнина, че конете едва се задържаха, и трябваше да слезем на земята. Разбира се, че къщите бяха останали скрити за нас, въпреки че бяхме толкова близо. Най-личното семейство в селото ни прие много добре и ние се настанихме под чардака пред къщата, състояща се от една единствена стая, в която имаше 30-ина души. Поне тук залезът не попречи да ни дадат да се нахраним. Ябуковик е на северния склон на урвата, а не в дъното й, което е от черни шистозни скали. Отсреща на югозапад се издига Чернатрава-Планина (планината с черната трева), покрита с пасища и дъб-

рави, докато на запад се извисява над всички съседни планини Снегпол (снежното поле), високо най-малко 4000 фута. За да се изкачиш на този връх, трябва да прекосиш дълбока долина или да заобиколиш долината на Ябуковик. Това е най-дългият път, т. е. път от 2 1/2—3 часа. Изгледът от това било обгръща в широк обсег планините на Горна Мизия и последните планински стени на Сърбия. Този изглед дава възможност да се изучи конфигурацията на планинската група и Шрена-Планина и връзката ѝ със съседните планини. Пътят от Ябуковик за Трън води пътника по платото, откъдето се завива на югоизток и се върви по горист хребет, разположен между долината на Раковска-Риека и тази на Ябуковик. На 3 левги от това колибарско село сме заставени да прекосим две малки възвишения, откъдето се слиза към южния край на Ширена-Планина. Това е равно място, чиято бяла трахетична почва е покрита с горички. Там личат развалините на няколко къщици. На запад има три гористи върха, които се издигат на 5—600 фута над това плато. От тези височини забелязах на изток във Високия Балкан един заоблен връх, покрит със сняг в началото на юни. Тогава се намираме на 3 левги от Трън и започваме да слизаме по коларския път на едно издадено планинско разклонение. Над тези брестови гори прекосяваме дъбови гори и лещаци (Corylus Colurna).[76] По-долу склоновете са по-наклонени и оголени. Това доста стръмно спускане трае около един час и може да стане и по друг склон. Слизаме от височина на около 1200 фута. Този път води до Милославци, докато другият отива на Зеленград, село, разположено малко на изток-югоизток, на 1/4 левга от края на спускането. Ако се върви съвсем право, се стига пътя от Трън за Клисура или се отива до едно село от другата страна на Гомела-Вода.

Тази долина на Гомела-Риека или Небоитица (безстрашна вода) върви от запад към изток и е доста широка. Планините на юг са слабо полегати и без гори. Дъното ѝ (на долината, б. пр.) е добре обработено и с множество села. В подножието на Ширена-Планина са Зеленград (зеленият град), Милославци и по на запад Ярловице. Зеленград е разположен при изхода на теснина от варовикови скали. Попът, или местният свещеник, ни посрещна доста добре, понеже тук нямаше странноприемница. Селото наброява 70 къщи и 500 жители. Към планината има една воденица. По време на обиколката ни за да проучим съседните скали трябваше да влезем в истинска битка с общинските кучета. Отсъствието на жителите от домовете им ни бе изложило безпомощни на яростта на тия животни, които щяха да ни изтормозят доста, ако бяхме дали вид, че се плашим.

На 1/2 левга от Зеленград в подножието на планината, на юг от Гомела-Риека се виждат селата Туреков и Баревци, както и конакът на един турски спахия. Там срещнахме началника на пощенската станция в Трън, който се разхождаше на кон с един турски мола, твърде особена компания, защото първият от тях

беше едновременно и местният свещенослужител. Понеже имахме нужда от коне, заведохме с нас и попа. На това място долината ще да е в най-широката си част от север към юг малко помалко от една левга. На 1/2 левга по-нататък пътят заобикаля за малко на север, за да се върне скоро към първоначалното си направление на изток. Озоваваме се тогава във варовиков пролом, където са разпръснати къщи, представляващи една част от Трън. Воденицата на Трън е първото жилище, а след това идва селото с нова християнска черква, заобиколена със стена. Гробището е украсено от един стар бор, който се откроява живописно върху пещеристите варовикови скали. На 1/4 левга оттам има мюсюлмански къщи, тази на началника на пощенската станция и ханът. Има 16 до 20 турци и квадратна кула, чийто първи етаж е дървен и се издава над основата. В нея има затвор и няколко стражи. Това е Таран-Паланка на турците. Трън спада вече към пашалъка София и е на около 1542 фута височина (вж. нашето приключение в Трън в моята Turquie, т. 2, с. 435). Съвсем планинският район на Трън обхваща 24 села, между които е Ябуковик. Трън е на 3 левги от Дивлянска-Риека, която се влива в Сукова. Вече отбелязах другаде военното значение, което биха имали за въстаналите българи такива долини, разположени всред планините. Те разполагат още с достатъчно ресурси, за да осигурят съществуването там и главно през лятото поради височината им, докато очертанията им и броят на проломите сякаш прави защитата им толкова лесна, колкото е мъчно завземането им. Това съвсем не е терен за кавалерията, поради това че там липсват големи равнини и че обикновената ширина на гънките им е съвсем незначителна. Доста често склоновете на планините образуват по протежение на тия долини тераси или поне тук и там малки площадки, които могат да се обработват и където будните българи прикриват селата си. На изток от Трън пътят към Брезник прекосява нисък планински проход, откъдето се слиза в малка река. Тя върви от юг към север, за да се влее в Гомела-Вода или Небоитица, най-горният приток на Сукова. Този пролом е отчасти покрит с дъбрави и на прохода (на 1884 фута височина), както и отсам този пункт, пътят е издълбан във варовикови скали. Оттам се слиза в долината на Сикерница или Филиповица, оградена от малки островърхи планини с варовикови стръмнини. Северният им край, разположен на изток от въпросния проход, представлява дълбока вдлъбнатина. Това е отточният канал на водите от тази планинска гънка. На изток един твърде остър връх разкрива красив изглед. Планините се снижават към юг и стигат накрая до 100 фута на изток и 5—600 фута на запад. Спускането от прохода в долината на Филиповица е по-малко стръмно, отколкото от прохода към Трън, защото това е село, разположено малко по-долу, отколкото долината на Филиповица. В подножието на склона се прекосява по брод планинската река и се върви през долината по източния бряг.

Там има ливади и ниви, които придават приятен изглед на тази част от пътя, при все че не се вижда нито едно село. На една левга от Трън излиза планинска река от източните планини. На изток в долината, към средата ѝ, отдалеч се забелязва селото Филиповица в едно затворено пространство и насреща към запад склонът на височините е с няколко хамбара (кошари) и с една планинска река, идеща от запад. На 1¾ часа от Трън долината заобикаля малко към югоизток след нещо като стесняване, образувано от един малък висок нос на планината. Три остри пироксенични могилки привличат погледа към изток. Варовиковата система разкрива същото на запад. По-нататък се изкачваме през две тераси на един доста нисък и широк прелез, който отделя долината на Филиповица от тази на Гърло, но при все това е с височина от 2000 фута. Почвата е черна и изглежда, че някога едно езеро е заемало тази горна част от долината. Прелезът е само със сухи пасища и над него стърчат възвишения от 50 фута, докато на запад има също така оголени върхове от 300—400 фута, а на изток — други от 100 фута. Спускането от този прелез към долината на Гърлска-Риека е доста леко. Почвата там е чернозем, отчасти засята с жито. На изток-североизток се виждат конусообразните пироксенични могилки на Гърло, на изток-югоизток малките възвишения на Брезник, които се свързват там чрез едно по-ниско бърдо, а на изток е планината Витош и на юг — планините от Радомирската котловина. Отсам тях хоризонтът стига до величествената стена на високите Родопи. На мястото, където се прекосява доста разширяващата се и обработена долина на Гърло, се минава на около 1900 фута височина край усамотено жилище, после се преминава към височината, която скрива Брезник от погледа на пътника, идещ от Филиповица. Насред склона има една чешма и след половин час път, откак започва долината, се стига в Брезник на 1900 фута над морското равнище. Това е българско село с около 200 къщи. Аянинът има там конак, има и една джамия. Странноприемницата представлява голямо турско кафене с конюшня и с отделен кьошк, разположен над една чешма.* Околностите на Брезник не са толкова приятни поради липсата на дървета, които се срещат в малко количество само край къщите, и поради грозните скали, пироксенично образуване. На изток то сбразува куп необработени възвишения, нещо като леко наклонена поляна с изтравничета, която би била много тягостна за прекосяване, ако не беше изгледът към планините на *Костендил и даже към най*-високите върхове на Горна Мизия на североизток от Егри-Паланка. Все още се виждаше малко сняг по тях в началото на юни.

* Нашият татарин, проявявайки към мен топло внимание, бе избързал, за да уреди да се опече пиле в конюшнята на това кафене. Но щом пристигнахме, един от конете стъпи в котела и го проби. Това не само ни лиши от вечерята, но ни забави, защото веднага трябваше да изпратим да се поправи този съд, толкова важен при пътуване в Ориента.

Между най-високите върхове на тази вулканична площадка се намират на 2587 фута и 2687 фута височина две малки празнини, през които минава пътят. Отсам тях теренът е просечен от урви, които сме принудени да заобиколим, за да се смъкнем в Софийската котловина. Тук-там няколко розови храста или няколко veratrum[76] , или Inula[77] намаляват крайно голямата оголеност на почвата. На 3 левги от Брезник е колибарското село Клисура, разположено на първата тераса, под която могат да се различат най-малко още две. Известно е, че тези неравности на терена са навсякъде около всички древни оттекли се блата, т. е почти е несъмнено, че Софийската равнина е била някога дъно на обширно езеро. На 3 левги от София край една рекичка се намира усамотената странноприемница Бански-Хан. И една левга по-нататък от това място е колибарското селище Върдо-Калина. От този последен пункт се виждат добре всички орографски подробности, които представляват красиво обкръжение на раззеленилата се Софийска равнина. Терасите, за които току-що споменах, и малките възвишения, които ги ограждат, й придават изглед на някакъв кръгъл римски цирк с гигантски размери. Между Бански-Хан и София минаваме през селото Филиповци и прекосяваме малката рекичка Калканиц, извираща от Витош и вливаща се в Искер. На 1/2 левга на изток от София е колибарското село Одиана[77a],където русите са държали аванпостовете си, понеже не са влезли в града. След Одиана се насочваме към югоизток и на 2 левги от София прехвърляме по брод Големи Искер. Той е дълбок и изглежда, че при голямото прииждане на води става недостъпен за преминаване. На 1/4 левга от тази река се минава край една чешма и след това се прекосява Бугров. А на 2½ левги от София прехвърляме малка река по стар български мост с 3 свода. Целият този преход е най-вече сред пасища и понякога сред житни ниви. Значителен брой могили съставляват главния обект, който привлича вниманието на пътника и създава повод за разговори (вж. моята Turquie, т. 2, с. 352).

Българското село Уселия[78] е разположено на 5 часа към югоизток от София и на малко разстояние от планините, които ограждат на изток равнината. Един стражеви пост, който представлява наблюдателница и затвор, се издига насред селото. Оттам има приятен изглед към Йени-Хан и долината, водеща в Ихтиман. Малко езеро огражда селото от югозапад. Немного след Уселия се навлиза в долината на Малина, където на 1 левга от предишното село е разположено колибарското село Малина. Тази долина отива от запад към изток и е оградена с малки възвишения, които са на север 100 до 300 фута и на юг до 1000 фута. Няколко седмици преди пристигането ни конни разбойници бяха оплячкосали и убили пътуващи търговци. На 1 левга по-нататък е Таук-Кьой[79] (селото на кокошката) в подножието на гориста височина в нещо като задънено място с ниви и ливади. След като прекосихме тази равнина, стигнахме на 3 левги от Уселия до

селото Ташкиси. Там има едно турско кафене. След него се преминава през прелез на 400 фута височина над равнината. На 1 левга на север от Ташкиси е българското село Стригъл и на 1 2 левга по-нататък на брега на река, течаща от северозапад — Долни-Комарци (долното село на комарите) и Горни Комарци, разположено на една съседна планина. Долни Комарци е село с 500 души на 5 левги на изток-югоизток от Излади или Зладица, главен град на една доста населена българска околия с територия главно в котловината на Вид и много близо до подножието на Високия Балкан. Там има една черквица, която са успели да построят само след като заплатили 250 франка за разрешение. На възвишението на север от селото се намират стените на едно укрепление, завзето от кърджалиите по времето на Селим.[79a] По на север е Голубеца-Планина. Не знам защо г. Киперт поставя в долината на Малина Барежево и Новоселце и забравя Уселия.

Дотам пътят бе минал през красива област, напомняща пасторалната Сърбия. Задъненото място, в което се намира Комарци, е покрито най-вече с най-красивите пасища и украсено с цветя. Но по-нататък тази българска Аркадия прекъсва, пътят поема край планинска река, където може да се види отново на север селото Стригъл[80]. Скоро се виждат само стръмните брегове на планинската река, която прекосяваме много пъти. По-нататък се изкачваме по обраслите с дъбове склонове, където няколко устноцветни Galeobdolon luteum[81] и няколко други горски растения представляват единствената украса. Най-сетне се навлиза в зоната на брестовете и се стига после до караул или стражеви пост. От този пункт има още едно малко изкачване през горите, преди да се стигне до най-високия пункт на планинското възвишение на 4129 фута височина. Необходими са около 3 часа, за да се осъществи това изкачване, и повече от 2 часа, за да се слезе в Етрополе. Това спускане става по пътища, които лъкатушат по много стръмен и изцяло залесен склон. Долу е много тясната долината на Суа-Риека (сухата река), където на два пъти се прекосява планинската река по дървени мостове. Горите по бреговете ѝ са с красиви китки дървета. Този преход би могъл лесно да се затвори с изсечени дървета и военни постове. На 3 4 левга преди Етрополе долината на Суа-Риека, която тече почти от запад към изток, се слива с друга, идеща от югоизток, и се навлиза в обширната и живописна етрополска долина. Тези събрани води се назовават Мали Искер. При Етрополе в тях се вливат водите на една долина, която, насочена от запад към изток, дебушира на север от този град. Втора рекичка, идеща от изток, се присъединява тук. Долината, спускаща се от запад до северния подстъп към Етрополе, води до един планински прелез, по-нисък от този в началото на Суа-Риека. Това е пощенският път, най-кратък от Етрополе за София през Григорево и Слатина, а именно на разстояние от 12 часа. Г. Киперт е възпроизвел не-

точно потамографията на етрополските околности. Етрополе, вече в пашалъка Видин и на 1759 фута височина, е открит градец с 4—500 къщи и с близо 2000 жители, отчасти българи. Има джамии, една гръцка черква, голям конак за аянина и няколко дюкяна на мястото, което турците наричат чаршия. Много от къщите и най-вече турските са с градини. На Мали Искер има една тепавица и друга рухнала постройка, където някога е била топилнята на желязо. Но в 1837 г. нито се топеше, нито се експлоатираше вече желязната руда из тия места. Все пак тази индустрия бе съществувала до неотдавна и бе задушена от злоупотребите на фиска. Местоположението на Етропол е твърде приятно. Планината на север от Големи Искер е единственият не дотам живописен обект, защото е без гори и с грозни възвишения от сиви глинести шисти. Затова пък на юг Етрополският Балкан е твърде хубав. Големите му стръмнини насред горите създават великолепно впечатление наред със зелените ливади по височините, заемащи двете долини на запад и на изток от градеца с височина 2300—3000 фута.

Етропол се намира при пресичането на пътя от София за Източна България с този от Видин за Високия Балкан. От Видин до Етропол има около 27 30 часа, но връзката му със Зладица и Балкана е само една планинска пътека, слабо използувана най-вече от турците. Вероятно е планината между Вид и котловината на Мали Искер да се преминава през долината по продължението на долината на Суа-Риека или дори много по̀ на изток от Етропол. Върви се по брега на Мали Искер, който тече към североизток и е толкова затворен в нещо като скалист канал, сякаш изсечен от човешка ръка. Тази естествена любопитна подробност започва на половин левга от Етропол и продължава чак след 2 левги от този град. На 3/4 левга от Етропол е границата на неговия район при мостче над планинска река, течаща от югоизток. Недалеч оттам е рекичката Лепен[82] и Брусиненска-Риека. И двете се вливат близо една до друга в Мали Искер. Тези реки, идещи от юг и югоизток, протичат също през канали, оградени с песъчливи шистозни скали. На Лепен се намира усамотената странноприемница Лепеница-Хан. Селото е на известно разстояние оттам на югоизток. Тези рекички се преминават по брод, както и третата, която е по-нататък сред слабо залесена местност или само с горички. Най-сетне се излиза в голяма обработена равнина, оградена откъм север от планинска верига, с извишение над 800 фута или на около 2000 фута височина. На юг има само малки възвишения като тези, които личат от етрополския път до това място. В подножието на веригата, идеща от запад-северозапад към изток-югоизток, е разположено селото Викрар, на западния бряг на Мали Искер. За да се стигне, трябва да се премине през него (през Мали Искер, бел. пр.). Зад Викрар тази река си пробива път през равнината през зигзагообразен процеп, изпълнен с гори. Това село представлява с обработените

си пространства очарователен изглед пред планинския склон, украсен от стадата и от една разрушена християнска черквица. Горите на Искерския пролом се открояват с дивия си изглед. Този пролом отвежда до манастира Свети Ангел[83] на 2 левги оттам. Реката, изглежда, е зарибена и се влива в Големи Искер при Роман. На юг от Викрар се разстила гледка към Високия Балкан, който е на 6—8 левги на юг. Той се вижда като четири пласта вериги, от които най-извисените с доста меки върхове имаха само на едно място снегове през юни. Викрар е българско село с няколко цигани. Там има 800 души. Има малка гръцка черква без минаре и един спахийски конак. Понеже посещението ни беше тегоба за селото, ние се съобразихме да направим малко приношение за черквата и да почерпим половин дузина старейшини от селото с ракия.

След Викрар минаваме по брод Искер и се насочваме към изток през една област с малки бърда, отчасти залесени с дъбове. Това е див и слабо населен край и при това трябва добре да се познава пътят. Там намерихме само едно семейство от скитащи цигани, разположило се в една долина. Децата ни преследваха, като просеха пари. Част от тях бяха накацали на едно дърво като птици. На 2 левги от Викрар стигнахме селото Ябланица. То е разположено в подножието на стръмен хребет към юг, който представлява продължение на този при Викрар. Реката там тече от северозапад към югоизток. Пътят отива на изток и навлиза в долина, която се простира от запад към изток. Изкачваме се по южната ѝ страна, за да пристигнем до един нисък и залесен превал, който при все това е на височина от 1797 фута. Поради това, че цялата местност е доста извисена оттам, слизаме в друга долина, където има хан на 3 левги от Викрар. Трябва пак да се прехвърли друг нисък и покрит с горички прелез, за да се стигне долината на Вид, заобиколена от малки възвишения от по 100—200 фута. Край тази река има засенчен от дървета кладенец, където пътниците обикновено се спират. Един коларски път, подълъг от този, по който вървяхме ние, прекосява по-горе долината на Вид и се спуска по нея чак до този пункт. Като се върви покрай споменатата река, се стига районът на Зладица. На картите са отбелязани само селата Тетевен (може би Тетово) и Гавардин[84], докато не са назовани като спадащи към горепосочения район следните 16 села, а именно Лагана[85], Душанци, Пердоп, Клисекьой[86], Шелопеч[87], Карлиово, Киланеларе[88], Мирково, Кармакьой[89], Смоско, Буново, Връш[90], Новошане, Правец, Комарци — Долни и Горни, както и Стригъл. По тия последни села, които посетихме, се вижда, че районът се разстила вън от басейна на Горни Вид чак до една задънена местност край Искер. Г. Киперт изобразява при Гавардин вливането на голям приток на Вид под още съмнителното име Ураш[91] и го представя като отправящ се към Високия Балкан.

Вид, който тече към югоизток, се минава по брод, има по-

д. к.

широко корито от това на Мали Искер и е покрито с речни камъни. На 1/4 левга оттам трябва пак по същия начин да се прекоси Калница, която тече от изток към запад. По-горе тя се насочва от юг към север. На 1/2 левга оттам в една равнина е разположено турското градче Извор. Там именно гавазите ни трябваше да ни напуснат, но етрополският аянин изпрати по тях поръка до агата на Извор, за да го помоли да нареди да ни придружат. Споменатият ага изглеждаше засегнат от дързостта, която си позволяваше аянинът, или от повелителната форма на писмото му и затова започна усилено да спори с гавазите. Ние веднага забелязахме, че не ще имаме придружители, една безполезна учтивост, от която се поздравявахме, че сме се освободили. Но се надявахме поне да спим в Извор. Така агата, навъсен по природа, или може би страхувайки се от чумата, или по някаква непонятна причина заяви на нашия татарин, че не може да ни настани. Това така вбеси моя придружител, че той незабавно си вдигна чуковете, като му изпрати най-грубата възможна благословия. Поради това че в друга страна подобна обида не би останала безнаказана, ние бяхме разтревожени от тази непримиримост на нашия водач. Но агата преглътна, без да обръща внимание, и ние бяхме принудени да търсим друг заслон надалеч от негостоприемния Извор. А той се задоволи само с няколко револверни изстрела при излизане от това голямо село. Оттатък Извор има една долина с известни посаждения, но скоро навлязохме в дъбови горички и се отклонихме на юг от пътя, който отиваше към североизток, за да се насочим по Сопотска-Риека, приток на Вид, течащ от изток към запад, където е разположено дългото българско село Сопот на 1435 или 1495 фута височина. Субашията ни даде своя слуга, циганин, за да ни настани в подходяща къща, и скоро намерихме всичко, което ни беше необходимо. Само кучетата бяха доста: колчем искахме да преминем от леглото, нагласено край къщата, до нея, изглеждаше като че ли ще бъдем разкъсани. На 2 левги от това село напускаме долината на север от тази при Сопот, продължение на долината на Калница, и пресичаме косо към североизток един горист хълм. На юг в подножието на гористите планини в една дива долина е колибарското село Микриу. С други думи, то е неправилно посочено на картата на Киперт. Височините тук се извисяват на 800 фута.

Чак до Ловча няма никакви странноприемници и в течение на тези 5 левги от незалесената местност се срещат само 3 турски села. Насред пътя един поток, течащ през долината на Микриу, е нещо като спирка за отдих. Там намерихме пътници българи, които пасеха конете си. Малки възвишения от 100—150 фута окръжават тази планинска река, вливаща се във Вид при Аглен. После се преминава през равно пространство, покрито с житни ниви. Пътят, дълбоко издълбан или ограден с плет, беше затлачен от доста турски коли, които караха жито за Лов-

ча. Скоро след като стигнахме до мюсюлманското село Извор на 3 левги от Сопот и на 1/4 левга по-нататък, има друго подобно село с голямо гробище. Г. Киперт отличава този Извор със съмнителното наименование Турски в противовес на предишния Извор, който ще да е Български Извор. Колибарското селище Колибала е на 1/4 левга по̀ на изток и още по-нататък следва голямото турско село Мирково. Всички тези села са разположени на нещо като площадка с наклон от запад към изток. На юг има една долина, разстилаща се от запад към изток и оградена от ниски залесени планини. На около 1/2 час от Ловча започва спускането към този град насред градини и лозя, засадени на варовита почва. Там изобилствуват черешовите, ореховите и сливовите дървета. Околностите на Ловча, равнината му, овощните му градини с част от града разкриват от това място удивителна гледка. От Ловча за Търнава или Тирчава може да се върви през равнината или през Какрина, като се изкачваш по височините на изток от Ловча и след това вървиш по северния бряг от Никоп, образувана от сливането на Рубшер и Рушита. Минава се по брод тази река при Мужна или по северната страна на Никоп, както е на картата на г. Киперт, като се прехвърля реката при Плушна. Тези пътища, както и пътят Ловча — Селви минават през необработена местност, с изключение на околностите на селата и на равнината. От Тирнава към Златарица са 5 левги през местност, от които 2 левги през долината на Салтар между Лесковац, или Ласковица, и Златарица са обхванати от ливади и ниви. Срещу Ласковица се влива откъм юг Капинова. Една хълмиста област, отчасти покрита с малки горички, отвежда пътника през Железлар за Османбазар. Постепенно се изкачваме по долината на Буюкдере до платото на споменатия мюсюлмански град. Между него и Ески-Джумаа остава на изток височината Бинар-Даг. Прехвърляме вълнообразното продължение на същата платформа, от което се слиза само в дефилето на Киргечи на 3 левги от Османбазар. Пътят от Ески-Джумаа до Шумла преминава през открита област и с много малки възвишения, които образуват горното течение на притоците на Голям Камчик (Акали-Камчик) в тази част от нейния басейн. Едва след Булар[92] се прехвърлят височините, покрити с горички, които го отделят от водите на Рашбунар и се поема пътят Разград—Шумла. Може също да се отиде от Османбазар до споменатия град, като се мине на изток платото и се върви след това покрай Голям Камчик. Една равнина, пресичана само от малки възвишения, се разстила между Шумла и Паравади по Сиришендере-Су, откъдето се стига Варна, като се върви все по склоновете на малките бърда, ограждащи езерото Девна. Варна е укрепен град с повече от 20 хиляди души, с дузина джамии. През 1837 г. се бяха заели да възстановят малко укрепленията ѝ, които толкова дълго бяха задържали руската армия по време на похода от 1829 г. и които са обкръжени от равна и блатлива местност.

IV
МАРШРУТ
ОТ
ОТ НИКОПОЛИ ЗА АНДРИНОПОЛ
И ЕНОС ПРЕЗ ИСЛИВНЕ

При вливането на Осма в Дунава градът Никополи (сл. Никополие, тур. Нигеболу), отчасти амфитеатрално разположен, е с приятно местоположение сред полукръг от височини, украсени с градини и плодни дървета, докато към Дунава тук-там се виждат скалисти стръмнини с варовикова външност. На височината на един хълм, издаден към Дунава, се намира крепостта с няколко постройки и една джамия в подножието. От двете страни са жилищата и джамиите. Човек е толкова по-склонен да счита този град за приятен, поради това че влашкият бряг на Дунава е съвсем равен и блатлив. Никополи е голям български и турски град с повече от 10 000 души. Там има джамии и укреплението, възстановено и снабдено с оръдия, заобикаля града. В нещо като залив, образуван пред града от Дунава, спират лодки и рибарски корабчета. Отсреща на влашкия бряг е портът Турнул. Околностите на Никополи са известни със злополучната битка от 28 септември 1396 година между Баязид I и Сигизмунд, крал на Унгария, където бяха пленени толкова знатни френски рицари.[94] Шистова или Систов е също с много хубаво разположение върху склона на едно бърдо над малки стръмни брегове, които ограждат Дунава. Почти на средата на част от града край тази река се издига хълм, който поддържа древно укрепление още държано от турците. Към другия край на друго възвишение се намират развалини на второ укрепление. Жилищата са пръснати в подножието на тези височини, но най-голямата част от града е зад първия хълм и по склоновете му. Той е разположен, така да се каже, насред овощна градина, до такава степен градините са се сраснали с къщите. Има около 8 джамии с минарета, един базар и повече от 20 хиляди жители. Островите в Дунав, пълни с дървета, създават красив изглед особено когато тази река е оживена от големи и малки лодки. Зад този открит град има приятни места за разходки из гористите долинки в околностите. До този град могат да стигнат малки търговски кораби.

От Шистова до Търнава (Тирнава, или Търнова, на 7—8000 фута височина) областта е с малки хълмове, между чиито била текат планински реки, които се вливат в Янтра. Това е място най-вече с пръснати по пътя села като Шария, Козловец, Ебели[94] и Шеновци.[95] Русита, или Рушита, се преминава при Никополи.

В Търнава сме както в Ловча сред последното северно разклонение или истинско укрепление на Балкана, което се разстила от района оттатък Враца чак докъм Шумла (вж. моятаTurquie

т. I, с. 95). Този град, древната столица на България, наброява около 12 хиляди жители, повечето българи. Той е построен изцяло амфитеатрално по склоновете на варовиково-кредови възвишения и както другаде в Турция, повечето от мюсюлманите бяха предпочели горния, отколкото долния край на града. Там те бяха разрушили всичко, което можеше да напомня за българската народност, защото знаеха колко възпоминания още са свързани с тази древна царска столица. Недоверието им е толкова голямо в това отношение, че аз дори не смеех с моя татарин да отида да видя един латински надпис на пазара в Ловча, защото беше пълно с народ. В Търнава има бояджийници за червен памук, памучна и копринена прежда. Там се произвеждат груби сукна и се занимават с бубарство. Като застанеш над града, изгледът е приличен на този при Ловча, понеже Янтра обикаля там, както Осма пред този град, насред раззеленила се или обработена равнина. По склона на височините над Търнава има, както и в Ловча, овощни градини и ливади, прошарени от дървета, както и някакви развалини. По на юг Янтра прекосява поредица от варовикови проломи, които правят твърде живописни някои части от пътуването между Търнава и Габрова през Дранова. Тази река получава там многобройни притоци, а пътят, който остава по десния бряг, прехвърля там през 11 планински реки и особено Келифар при Чулошар и Бейлик-Су на юг от Дранова.

От Търнава до Беброво се върви покрай варовикови възвишения, за да се достигне след това до малко разработена област. Преминава се по брод при Яковци вливането на Сиенокор на г. Киперт в Капинова [река] и отново се идва до последната планинска река, преди да се стигне до Докуздере-Су при Беброво. Едва отсам споменатото селище се навлиза в истинските проломи на Балкана, които приличат на тези при Габрова. От Беброво се минават височините, за да се стигнат изворите на Буюкдере-Су и Старека. Оттам започваме да се изкачваме по Демир-Капия, или Железната врата, доста извисен планински прелез, който ще да има поне 2800 фута височина. Той се намира почти при мястото, където се свързват главната верига на Балкана с Кючюк-Балкан (Мали Балкан). Това по-ниско и гористо възвишение се разстила към североизток и отделя котловината на Мали Камчик (Кючюк-Камчик) от този на Буюкдере или Салтар[96]. След това се върви по северния край на истинската верига на Балкана в най-горните и залесени части на долината на Малък Камчик, за да се стигне до ниската вдлъбнатина, от която се слиза вече отначало само през гори, а после през пасища към града Исливне. Това спускане разкрива неповторим изглед. Обширната долина на Тунджа, или Тонджа, с гористите ѝ острови се налага от пръв поглед в картината на просторната Тракийска равнина. Едвам по-късно в подножието ѝ се вижда градът Исливне и раззеленелите му градини, които се открояват с приятен изглед в противовес на планинските урви отдясно и отляво,

които представляват ужасни сиви и черни купчини от шистозни варовити скали. Този град с около 15 хиляди души е разположен на 1126 фута височина в едно задънено планинско място, пред което има само малък хълм. Зад града от всички страни, с изключение на север и изток, се извисяват остри скалисти и покрити с моравѝ стръмнини. Над тях се открояват горите на Балкана, от които се спускат буйни планински потоци на запад и изток от града. Тези води протичат по толкова наклонени плоскости и влачат толкова отломки, че построяването на мостовете там е много мъчно; затова в дъждовно време достъпът в града е опасен особено през брода на голямата планинска река на запад. На североизток се извисява вулканичната група на Чаталдаг, чиито разкъсани върхове, назъбени като разрушена стена и със стръмнини, покрити с огромни скали, контрастират с меките очертания на варовиковите планини в Балкана. Един конусообразен връх, най-високият с 3264 фута височина, се издига над това сборище от стръмнини. В подножието на тия планини са естествените градини, най-разкошните, които съществуват. Там именно жителите на Исливне отиват да поседнат край брега на планинските потоци, извиращи от Чаталдаг, за да се насладят на хладината и за да вкусят различни плодове с костилки (зарзали, праскови и др.), които са надвиснали в изобилие над главите им. Изгледът от височините на Чаталдаг е просторен, при все че не може добре да се различат Родопите. Но се виждат равнините на долината, както и Бургаският басейн. Между него и котловината на Исливне има само хълмчета и една река, вливаща се в Черно море, която извира от планината на около $1^1/_2$—2 левги от този град. Две главни планински реки извират от тези планини и текат отначало от север към юг, завиват на изток, щом стигнат равнината, и се сливат с голямата планинска река при Исливне. Тя се спуска от Балканите, разположени на север-северозапад от града, и описва доста голяма извивка към юг, преди да достигне югозападния край на Исливне. Свързва се на юг от града с по-малката планинска река, спускаща се по-направо от север към юг и минава на изток от султанската фабрика за сукно. Тази твърде хубава манифактура, разположена на най-високата част на града, при устието на теснина, е най-откроващата се постройка на Исливне (вж. повече подробности в моята Turquie, т. 3, с. 100). При все това има джамии и извънредно малко минарета. В източната и българска част на града има три християнски черкви, повечето жители на тази част изглежда да са мюсюлмани. Освен това има няколко зле поддържани площада, покрит с покрив базар и доста дюкяни. Конакът на аянина е на един етаж и няма нищо забележително. Той е украсен от няколко асми, както това е при някои кафенета и други жилища. Този открит град изглежда да е страдал през последния поход на русите.[96 а] Българите са се оттеглили оттам, понеже са се страхували от ненавистта на турците, срещу които се бяха

твърде открито изявили. Към края на юни там става един от най-значителните панаири в Румелия, фабрикантите и търговците на едро от съседните провинции имат обичай да отиват там и да взимат предварително под наем подходящи дюкяни от базара. Имахме нещастието да попаднем точно по това време в Исливне. Градът бе при това толкова пълен и жилищата за чужденци толкова заети, че трябваше да се настаним в пощенската станция под малка галерия на първия етаж и в тесен двор, където един куп с торище почти докосваше леглото ми.

Но ако Исливне е напълно открит към юг, този град е силно заслонен на север от Балкана, чиято най-голяма стръмнина е по северния склон. Изглежда, че няколко малки батареи по планинските прелези и над Вечера биха могли да преградят тези пътища към едно селище с толкова изобилни проходи. За да се отиде от Исливне в Ямболи, трябва да се прехвърли по брод широкото каменливо корито на голямата планинска река при Исливне. След това се пътува между градините и лозята, покриващи хълма на запад от този, който отделя басейна на Исливне от равнината. Пътят там е широк и направен за коли, орешаци го засенчват тук и там. След като се мине това малко възвишение, остава още само една мора̀ва чак до големия дървен мост на Тонджа, вече значителна река, в която се влива по̀ на изто̀к планинската река на Исливне и променя внезапно течението си от запад към изток вместо от север към юг. Бреговете на Тонджа са плоски, хълмовете са доста отдалечени и реката тече през малки стръмни скали от наносна глина. Тази почва естествено се поддава на хубави култури от царевица и тютюн. Ямболи е разположен при излаза на малка рекичка, отправяща се от Йени-Загра към Тонджа. Този град с множество джамии с минарета е населен от турци, българи и гърци. В него има, както казват, 5—6000 души. Известен е със сладкишите си и най-вече с халвата си (вж. моята Turquie т. 2, с. 247). Там се произвеждат груби сукна.

На това място Тонджа се преминава по мост и оттам се върви покрай източния бряг чак до Йенеджели. Преди мястото, където на запад се влива река в Яуздере, се преминава на отвъдната страна през друг мост и се върви все по тази страна до влизането в Андринопол. Според г. Киперт този път може да се извърви изцяло по западния бряг. Целият този преход е през самата долина и по последните краища на терциерните възвишения, ограждащи тази плодородна и красива кухина.

На юг от Андринопол отвъд Марѝца има няколко жилища, отчасти цигански, на 1/2 левга по-нататък е селото Хаджи-Илбеги[97] отвъд блатисти ливади, които бяха наложили да се направи шосе. Областта е обработена и отделните дървета там са рядкост. Насред тези нивя се стига до турското село Емерли, което е на 1½ левги от Андринопол. То вече е извън равнината на споменатия град и е разположено на първата от терасите, за-

обикалящи го от всички страни. Те бележат ясно отдръпването на голяма водна маса през последователни пукнатини като поредица вулканични нагъвания. В селото има малка джамия с минаре и един хан. На юг от него се достига през малък склон до една втора тераса, която на по-високо ниво от първата достига до селото на чифлика Богаз, разположен на 2 левги по̀ на юг.

Б газ е разположен на камениста почва непосредствено в подножието на почти вертикален склон, образуван от алувиална глина и покрит с чакъл. Сякаш виждаш брега на вир, който като че ли изтича пред очите ти. Оттам нататък се преминава през необработен район, безводен и по-извисен чак до пред Димотика. Местността е вълнообразна и насечена най-вече от 3 доста дълбоки и разширени долини. Няколко горички се срещат по склоновете им, както и по платата на няколкостотин фута височина. Оттам се разстила просторен изглед към север, толкова по-приятен поради близостта на равнината на Андринопол и значителното разстояние до възвишенията в Тракийската равнина. Според картата на г. Киперт покрай Марица може да се върви пак и след Андринопол. По този по-дълъг коларски път има множество села.

Преди Димотика има лозя и градини, разположени по склоновете на бърдата. Този град с около 6—8 хиляди души е разположен в долината на Кизилдели-Чай[98] (Кризолдени по картите), недалеч от вливането ѝ в Марица. Тази планинска река извира на много места в източните краища на Родопите, а именно в южното подножие на Коджа-Яйла. Около мястото, където излиза от Родопите, в нея се влива Шейтан-Дереси (реката на Дяволската долина), която се спуска от Мукате-Яйла и по-надолу при Гьокчебунар Болчибук-Чай, идеща от северното подножие на Коджа-Яйла. Казилдели-Чай минава на юг от Димотика, като заобикаля възвишението, в чието източно подножие е застроен градът. По възвишението на 200—300 фута височина се намират останките на старо укрепление с подземни бункери. Веднага на изток и на юг над двойната му крепостна стена има застлани улички, стръмно изкачващи се от Димотика. През средновековието укреплението ще да е имало значение като преграждащо пътя от Феред за Андринопол. Сега то е съвсем различно. Прочуто е сред турците като много страшен държавен затвор поради влажните си и пълни с плъхове карцери.[99] Най-добре застроените части на града са в равнината и аянинът държи там конака си. Там има джамия и кула с часовник. Гърците, изглежда, са главните жители на Димотика. Отглеждането на копринената буба е главният занаятчийски бранш там. Възвишенията край Димотика са приблизително на една височина. Изгледът от старото укрепление не си струва никак труда да се качиш до него. Поне през лятото околностите извън лозята са с много засушен изглед.

Широкото каменисто корито на Кизилдели-Чай се премина-

ва по брод и един красив и много просторен път води през Карабейли на 2 часа до Салтикьой[100] на 522 фута височина през истинска градина с всякакви видове култури, сред които не са пропуснати черниците и тютюнът. Долината на Марица е обширна и само отдалеч се виждат възвишенията по противоположния източен бряг, докато от страната, по която се пътува, на 1 левга от Димотика се стига последният склон на възвишенията, при това с гнайсовите скали на Родопите.

Салтикьой е голямо българско село, разположено в подножието на продължението на тези бърда и окръжено от множество дървета и хубави ливади.* След като в продължение на половин час се върви край гнайсовите възвишения, напускайки Салтикьой, се пресича малка урва, идеща от запад, и скоро се стига до самия бряг на Марица. Там коларският път открива гнайса, който образува малки височини, покрити с гори. На една левга оттам се прехвърля селото Софлу, отчасти гръцко, насред градини от бадемови дървета, черници и орешаци, както и полета с тютюн, памук и хвойна. Тази долина на Марица е с една дума Елисейски полета.

От този пункт чак до Феред, който е на 6 левги оттам, се движим все далеч от Марица, защото тя описва значителен зав й към изток. Тази част от пътя минава през малки изгърбени трахитични плата, често необработени и покрити тук-там с paliurus aculeatus[101] и с други храсти, типични за сухите и песъчливи терени. Първото село след Софлу е Кара-Бунар, разположено на 1/2 левга. На 1 1/2 левги по-нататък се намира Чолмечи. Агломератите от стрита пемза правят тази част от пътя съвсем бяла. На 1 левга от Кара-Бунар се прекосява там малка река, която се влива в Марица и която вероятно е Черна или Кара-Бунар-Су на г. Киперт и на запад, от която трахитът образува стръмни възвишения като краищата на потоците от лава. Чолмечи е голямо турско** село, където се събират пътищата от Феред и

* Поне заварихме хана затворен, се изкачихме в онази част на селото, която е на бърдото, за да поискаме от субашията квартира. Но той също отсъствуваше от къщи. Отчаяни, се разположихме под много чистия чардак, понеже научихме, че жителите на селото отнвали да спят извън къщи, за да избягнат чумата и чумавите пътници. Като видяхме, че долу в селото е отворен един бакалин, побързахме да изпратим там един от слугите ни. Но щом ни зърна, този търговец затвори дюкяна си и отиде при своите, не знам къде, някъде по хълмовете. Изтощени от умората и горещината, се отдадохме на плячкаджийство и попаднахме на бадемите, които нападнахме, докато субашията благоволи да се яви. Този благороден българин се отнесе към нас най-добре, доставени ни бяха сирене, хляб, вино и ракия. Но бе доста късно, когато стана готова пилешката супа, към която добавихме ориз от храните си. Останаха само няколко часа до тръгването ни на другия ден, защото из тия краища никак не може да се пътува в най-голямата горещина.

** Няма ханове, но един богаташ обикновено освежава пътниците там. По обичайному вратата на двора му беше отворена, но никой не се появяваше. Най-сетне, когато татаринът се осмели да потропа на вратата на къ-

17. Чешма в Кърккилисе (Лозенград) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

18. Край Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

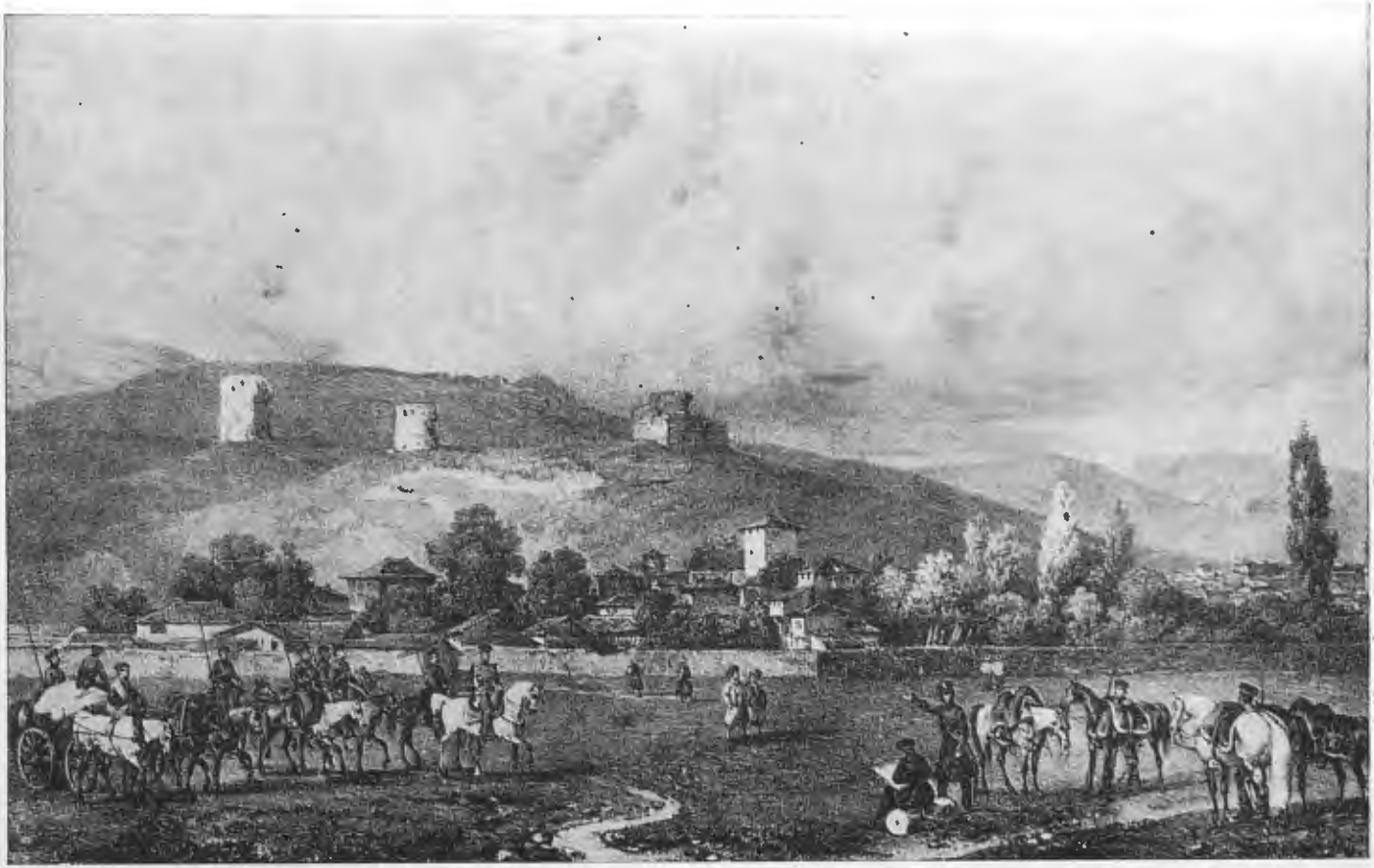

19. Развалини при Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

20. Джамията в Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

21. Гръцки гроб в Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

22. Завземането на Димотика от руските войски — 1829 г. (По Албума на Сейже и Дезарно)

23. Аянската къща в Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

24. Турски мавзолей край Бунархисар (По Албума на Сейже и Дезарно)

писала. На 1 левга оттам се намира друго мюсюлманско село, аречено Семенли[102], в подножието на малки възвишения от 00—800 фута височина. На 1/4 левга оттам на запад от пътя оингери е разположено също османско колибарско селище в естност с малки горички. Оттам чак до Феред се преминава рез вулканична необработена и дива местност. Тя е обособе- а от височините, които г. Викенел назовава с. Чампкьой и ги ита високи 350—400 м. На 1 1/2 левги от Коингери се пресича еката Катранчи дереси, идеща от запад и северозапад или от гоизточното подножие на Мукате-Яйла и вливаща се в Марица. Малки дъбове покриват местността. По-нататък има дори ня- олко китки с големи дървета, след които се минава през две ъзвишения от бял трахитичен агломерат. Най-сетне се върви рай трахитични възвишения и се излиза в обработените окол- ости на Фереджик или съкратено — Феред. Този градец е за- троен от 480 фута височина на 2 скалисти хълма, отделени от рва, в която има вода само щом вали дъжд. Най-значителната аст от жилищата е на северната страна на тази река. Там се ижда особено конакът на аянина с доста големия си харем на ва етажа и с градина. Главната джамия е била някога гръцка ерква, на която са прибавили само минаренца. Феред е открит рад с 3—4 хиляди турски и гръцки жители. Разположен на оста високо ниво по отношение на равнините край Марица, ттам има просторен изглед. На югоизток се вижда малката пла- инска верига, която стига до Енос, и отвъд един ръкав на мо- ето — масивният и извисен остров Самотраки сякаш докосва ебето. При все това извисеността на това двойно възвишение а планината Фенгари не ще да надминава 3000 фута (?), както оже да се прецени отдалеч. Г. Киперт изобразява на билото ратер. На северозапад се вижда източният край на Родопите, бразуван най-вече от две големи пирамидални планини с твър- е широка основа. Това са планините на Мукате-Яйла и Коджа- йла (1000—1100 м). Между тях обширна вдлъбнатина открива стието на една долина. По на запад се виждат редица по-ниски ълмове с няколко малки пирамиди, особена форма за терени т кристалинни шисти, докато на север са трахитичните застроени планински върхове от групата на Чампкьой. За да се стигне до Енос, трябва да се мине Марица с лодка при Калеркос[103] на ед- а малка левга от Феред. Пътят дотам минава всред посажде- ия, овощни дървета и диви средиземноморски храсти като

дата, един женски глас му отвърна, че идват. Наистина едно 7—8-годишно дете излезе скоро и ни каза, че баща му отсъствува, но че майката с охота ще ни даде това, което желаем. Ние се настанихме направо на един доста чист чардак или кьошк, който бе в единия край на двора, и едвам успяхме да изпушим по една лула, когато детето ни донесе вече на табла яйца, бяло ирене, **халва, плодове и хубава вода.** Една дребна парà на момченцето бе единственият начин да изразим признателността си към непознатите ни ха- яи, които вероятно на свой ред ни бяха тайно проучили.

калинки (Vitex Agnus castus, paliurus aculeatus).[104] Дивата лоза покрива тук-там дърветата, като увеличава богатството на тази растителност. Марица е доста широка в този пункт и източният ѝ бряг е покрит с голям пояс от високи ракитовици Сред тях има толкова пътища, че може много лесно да се изгубиш, така че дори конникът е като че ли погребан там всред море от зеленина. Отвъд тази необикновена гора се намира безбрежна равнина с ливади и блата. На ½ левга от Марица се преминава по мост рекичката Кара-Асмути, или Кара-Асмак у г. Киперт, която се губи в блатата на юг. Напускаме тръстичищата и пасищата едвам в подножието на малкия хълм, където е разположено гръцкото колибарско село Ахоркьой[105] на 3 ½ левги от Феред и на 1 час на юг от Ипсала. Оттам нататък сме принудени да вървим все по височината, за да избегнем блата-та, разстилащи се пред залива на Енос, които се подхранват най-вече от водите, спускащи се от височините на юг от Малкара и Кешан. Те отделят споменатите тераси от други подобни и по-широки, ограждащи на северозапад залива на Сарос. Според Гризебах[106] тази река се преминава при Челебикьой и се минава още през три села преди Енос, а именно: Черибан, Джинидгекьой и Амигдалия. Това градче е известно с рибниците си и има добро пристанище. Над задната му част няколко трахитични възвишения образуват Чатал-Тепе. Наблизо на североизток е манастирът „Св. Атанасий", наречен Скалоти (стълба) поради формата на трахитичните скали.

V
МАРШРУТЪТ ОТ СИЛИСТРИ ДО ИСЛИВНЕ ПРЕЗ РАЗГРАД

Силистри е крепост, разположена на плоския бряг на Дунава и в подножието на малки бърда. Там се вижда особено голяма джамия с високо минаре и десетина други джамии с минарета. Този град бе изгубил част от турското си население след завземането от русите, но след това отново беше населен. Някога наброяваше повече от 20 хиляди души. Силистри е седалище на високопоставен паша, защото нему е подведомствен един от най-големите пашалъци, обхващащ цялата турска територия на североизток по протежението на Черно море, която преминава дори отвъд Балкана чак до Бургас. Населението на този пашалък вероятно достига до 200—300 хиляди души, доста малобройно с оглед на обхвата му, но областта Добруджа е твърде ненаселена. Основната част от населението е главно българско, но мохамеданите там са доста многобройни било онези, които произхождат от азиатски турци, било пък най-вече от българи, станали мохамедани. Тези последните сами образуват градчета и села, най-вече около Шумла и Силистри. Има татари в Добруджа и гърци на юг от Балкана. Този пашалък наброява

7—8 града, а именно: Силистри, Шумла, Варна, Паравади, Бургас, Хаджиоглу, Базарджик, Айдос и 16—18 градчета: Ески-Стамбул, Косладжик, Мисиври, Йени-Базарджик, Кайнарджи, Кузгун, Расова, Костендже, Мангалия, Каварна, Балчик, Хърсова, Мачин, Исакчи, Тулча и Бабадаг. От Силистри до Исливне има множество пътища, между които пътят през Шумла е най-посещаван и най-кратък. Той минава през Канада[107], Айненджик[108], Каралал[109], Чобан-Су[110] (водата на овчаря), Кьоклюдже Ерикли[111] и Секлик[112] на р. Ерикли-Су, един от главните източници на Сиришендере в Паравади. От Шумла нататък се изкачваме през затворената долина на Акали--Камчик до Чатак[113]. Пътят от Силистри до Разград върви само през местност с ниски бърда или терциерни тераси, чиито обработени части са изобщо само край селата. Преминава се Шара[114] или Дриста и се насочваме към Семершикьой и Юносапад[115] и стигаме през Дучитабак[116]. От Разград (на 913 фута) се преминава през Арнауткьой, откъдето се изкачваме на плато 1654 фута високо. Отвъд него е разположено в една долина от креда селото Шушак[117]. Второ необработено плато води от Шекере (от захар), турско село, окръжено от житни нивя. По-нататък се слиза в долината на Кубадин[118], оттам нататък се преминават още три плата, отделени от три долини, за да се стигне до платото на Ески-Джумаа (стария петък). В първата долина след Кубадин на ½ левга от пътя в северозападна посока остава селото Ейрадин или Ейладин[119]. Тази вдлъбнатина е оградена с малки височини от по 150 фута и се разстила от запад към изток. Една долина, идеща от югозапад, завършва там в онази част, през която минава пътят. Предпоследната долина на час и половина преди Ески-Джумаа върви от северозапад към югоизток и там се намира колибарското село Тауларчифли-Кьой.[120]

Ески-Джумаа, турски град с 5000—6000 души, е застроен на 949 фута височина на двата бряга на малка планинска река, която тече към Шумла. Има множество джамии с минарета. Отседнахме там у един българин, който ни нагости много приятно в градината си и който имаше извън жилището си две стаи за странници. Околностите на Ески-Джумаа са с много черници за отглеждане на копринената буба и с доста нивя с бобовото растение долихос леплеб.[120а]

За да се стигне от този град до Осман-Базар, се изкачваш покрай планинската река, която се влива в тази при Ески-Джумаа, и се нарича Киргедчи-Су (водата, която се преминава 40 пъти), защото на една левга от града пътят върви през пролом, в който реката се прехвърля през брод приблизително толкова пъти. Пътува се през обработена долина с лозя чак до устието на тази теснина. Ако се хвърли поглед към изток, на около две левги напред, се виждат височините на Шумла, които имат формата на две големи усамотени кредови планини със сплескани върхове. Като че ли някакъв остров, извисен над развълну-

вано море. Киргечи-Су излиза от един процеп в гористите планински гребени, които се разстилат почти от запад към изток на разстояние 2 до 3 левги. В подножието ѝ има лозя, от които се произвежда бяло вино, и в долината пасища с добитък или пък нивя. Това са последните лозя, които съзираме по този път на север от Балкана. Извиващият се пролом на Киргечи-Су е ограден с варовикови стръмнини, украсени с дъбове, липи, върби, лещаци и диви лозя. Към средата има два малки водопада, от които единият е на 30 фута височина. Тази теснина от югозапад към североизток е дълга една левга. При излаза от нея на 2 ½ левги от Осман-Базар е селото Дербенд-Кьой (селото в пролома). Оттам се насочваме към югозапад през две плата, разделени от долина, в която има чифлик. Малки дъбове, смесени с тополи и скоруши, покриват почвата. Но на второто плато, до селото Карачоли, има ливади с пръснати черешови дървета.*

Тогава пътуваме на височина от около 1700—1800 фута. Между платото Карачоли и това на Осман-Базар има една долина, напоявана от река, която тече от север към юг. Дълбочината ѝ е доста голяма, за да се слезе в нея за повече от половин час. Осман-Базар е разположен в нещо като доста стеснена вдлъбнатина на едно плато с 1663 фута височина. На североизток е заобиколен от горичка, а от другите страни се виждат само безводни пасища. Това е турски град с 4000 души, има две джамии с минарета и гръцка черква.

Пътят от Осман-Базар за Чатак е безинтересен и минава през извисена местност, често необработена или покрита с дъбрави. Най-напред се изкачваме на югоизток, после на юг, където достигаме до едно по-извисено плато от това на Осман-Базар, или най-високата част на терасата, на чийто северен склон се намира този град. След това се преминават четири плата, отделени от твърде дълбоки вдлъбнатини. Техните реки текат към изток. От тези височини на 1990 фута се виждат само предпланините на Балкана на изток от пътя. Те са доста ниски, докато на запад има гористи планини, които ще да са 2500—3000 фута височина. Преди да се достигне склонът, водещ към долината на Голям-Камчик при Чатак, трябва да се измине нещо като вдлъбнатина или планински прелез на височина близо 2000 фута, през който на 1/4 левга на север от пътя е селото Бадела.

* Според турския обичай на крайпътните дървета се гледа като на обществена собственост. Ние нападнахме черешите. Татаринът, който бе отчупил огромен клон, под чийто листак се губеше конят му, продължи така пътя си в беритба на череши. Навикът да се късат така клони от плодните дървета по пътищата е толкова всеобщ, че през есента те имат съвсем обезобразен вид, най-вече долната част. Но понякога си дават труд да се изкачват на дърветата и да ги окъсат подред.

Чатак е село, населено с турци и българи, и при свършека на истинските предпланини на Балкана, защото оттам нататък има чак до Дунава само плата и хълмове, снижаващи се към север. Но на запад от Чатак при изворите на Камчик се издигат планини или извисени тераси под името Индже-Баир. Доста голяма стръмнина води към наклонената тераса, която господствува в подножието на последния страничен гребен на Балкана. Той се прекосява през процеп, над който се извисяват върхове на повече от 300 фута. Тези планини образуват поредица остри върхове и под горите са с множество стръмнини от белезникав и жълтеникав пясъчник, с доста красив изглед. По тези гребени може да се върви в продължение на няколко левги на изток от Чатак, както това е отбелязано на военната карта от Виена. На прелеза от 1923 фута височина пясъчникът образува при разпадането си странно изсечени скали, нещо като тези в Саксонска Швейцария. Оттам се слиза през оголена стръмнина в Казан. Пред погледа има амфитеатър от планини и нагъвания, чийто изглед, редуващите се пасища и гори, напомнят хълмистите части на швейцарската равнина в подножието на Алпите. Това са най-вече гористите гребени между Казан и Башкьой и тези при изворите на Малък Камчик.

Казан на [р.] Изворот е голямо българско градче с 400—500 дървени и каменни къщи, със силно надвесени покриви. Има часовник и новопостроена гръцка черква. Една планинска река, идеща от север, преминава край този градец и прехвърля на югоизток дълбоката долина, в която се намира пътят от Башкьой. Пътят се разклонява там, единият към Исливне и другият към Карнабат през долината на Изворот, една вдлъбнатина в Ниския Балкан и през Сунгурли. Ако се избере другият път, напротив, напуска се долината на Казан. На една левга от градеца край една тепавица за сукно се изкачваме на планинския прелез, който отделя басейна на Малък Камчик. Тази стръмнина, вероятно поддаваща се на отбрана, е доста дълга и отвежда пътника около малък изолиран връх, както показва картата от Виена. Оттам нататък скоро се стига до планинския прелез на 2163 фута височина, откъдето се разстила изглед към главното било на Балкана.

Башкьой е красиво българско село със 180—200 къщи в добро състояние поради занаятията на жителите. Там се произвеждат дрехи по турска мода за продан и се отглежда много добитък. Разположено е на извисената стръмнина на басейна на Малък Камчик, която тече на ½ час път към юг. Това е великолепен пункт, който позволява да се съди за относителната височина на Източния Балкан от Исливне до Карнабат. След извисените гребени на Исливне има на изток незначителна вдлъбнатина, където минава пътят от Вечера за Исливне. Но отвъд това гребенът се извисява малко и постепенно се снижава с все по-

меки очертания. Гори с високи дървета покриват по-голямата част от тези планини.*

Малък Камчик се минава по брод и не образува никакво езеро, както би сметнал човек според картите. Но временните наводнения могат да му придадат този изглед. Само много ниски бърда, залесени с дъбове и букове, го отделят от главния му приток, а именно планинската река Вечера. Картата на г. Киперт греши, като смесва Камчик с последната река. Първият хълм носи името Водобалкан, съкратено от Воденобалкан, или Водния балкан. Планинската река Вечера (Вечеря) тече от запад към изток по една надлъжна гънка, оградена на юг от големи скалисти стръмнини. Ханът на колибарското селище Вечера на 1270 фута височина е доста посетен, защото на ¼ час оттам започва изкачването на Балкана. Там има хубаво вино, яйца, кокошки, с една дума, повече, отколкото би могло да се очаква от такова отстранено и толкова диво място. След като вървяхме малко покрай планинската река, достигнахме необикновено наклонения и залесен склон на Сливенския балкан през лъкатушещи и доста стръмни пътеки. Има два часа път, докато се стигне догоре, и един час, докато се слезе. Нешироκото било на 2876 фута височина е оголено и с пасища. Изгледът оттам е прегражден от съседните върхове, които достигат от 3076 до 3176 фута. Пътят от Исливне е разположен по западната страна на две равнини — едната, най-малката, разстилаща се от планинския прелез до вливането ѝ в голямата долина, която се възкачва на северозапад в Балкана. Пътят впрочем трябва да опише голям завой около изпъкналия ъгъл на планината, който отделя тези долини, за да достигне, постепенно спускайки се, до дъното на най-голямата гънка. Като се стигне там, човек трябва да се изкачи малко, за да слезе отново дълбоко в малка странична теснина, по която се спуска планинска река от запад, от височините зад Чаталдаг. Щом се мине тази река, остава да се измине незначителен склон в подножието на източната страна на последната група планини. От билото на Балкана до излаза от голямата теснина в равнината на Тракия човек е в непрекъсната гора от дъбове в долната част и букове по височините, а в средната зона — от черни върби и други дървета, които са смесени с дъбове. Планинските реки се преминават по дървени мостове и дори пътят е достъпен за коли от Исливне чак докъм билото, но не по-нататък. Всичко това, прибавено към стръмнината на северния склон, позволява лесно да се прегради този проход своевременно при война. Още по-лесен е той за отбрана от този в Шипченския балкан, а даже и от Демиркапийския. Един бъл-

* Най-напред трудно намерихме квартира в Башкьой, защото тези заможни българи си прехвърляха едни на други тегобата. Но след като се настанихме, се озовахме между великолепни хора.

гарски наблюдателен пост е разположен на голямата планинска река на една левга под билото, недостатъчно разстояние в една област, толкова подходяща за укриване на разбойници. Затова ние с голяма мъка заставихме нашия татарин да ни позволи да поемем този път. Но ако наистина има такъв риск за търговци или хората, носещи пари, то е най-вече след Исливне, защото жителите на този град могат да ги причакат на пътя. Колкото до нас, може да се каже, че преминаването на Балкана, разстояние от 4—5 часа път, е едно от най-живописните в цялата планинска верига поради девствеността си. Насред тези гори един немски работник железар спеше дълбоко, когато минахме, и ние го разбудихме, за да му съобщим, че тези места не са сигурни, дори и откъм диви зверове. По-нататък двама въоръжени турци, които спокойно ядеха, създадоха няколкоминутно безпокойство на нашия водач. При устието на балканската теснина има пясъчни хълмчета, отвъд които остава само да се преминат овощните градини и лозята на Исливне, за да се стигне до този град. Водите на планинската река от теснината текат и в басейна на Каринабад, или Карнабад, както можах да видя и да чуя в Исливне. Между този пункт и споменатия град има нещо като извънредно снижен водораздел.

VI
МАРШРУТ ОТ РУЧУК ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ШУМЛА, КАРИНАБАД И АНДРИНОПОЛ

[Реката] Лом се образува от сливането на Кара-Лом (Черни Лом) или този при Казелево, Аяслар и Ак-Лом (Бели Лом) или Разград. При устието му в Дунава е разположен Ручук. Това е значителен и търговски град, построен на малко възвишение над Дунава срещу Гюргево. Там се наброяват повече от 30 хиляди души смесено население от българи, власи, турци и гръцки и еврейски търговци. В него има повече от дузина джамии, както и часовникова кула и е окръжен от стена с оръдия, най-вече към Дунав. Има и батареи, даже на речния бряг, който напомня там на морски ръкав. Пашата има там обширна резиденция. Ручук е седалище на малък пашалък с незначителен обхват, главно с българско население. Известен, доста значителен дял от него съставляват мохамеданите, защото само те образуват почти градове, паланки и села. Вероятно той е с 90—100 хиляди души, защото извън Ручук има 7 града, или големи паланки, а именно: Селви, Търнава, Осман-Базар, Ески-Джумаа, Разград, Тутракан и Габрова. Освен това там има множество паланки като Казан, Дранова, Илиана[121], Лошова и др. Аяните или висшите турски чиновници пребивават главно в споменатите градове и паланки.

От Ручук за Разград (затворен град?) се пътува през доста еднообразна местност с незначителни хълмове, но с ши-

рок сплеснат гръб. По височините тук-там с горички между Синюша и Турлук, или Торлак, се вижда за последен път Дунавската равнина и скоро започва изкачването на доста широка долината на Ак-Лом, сред която е разположен Разград. Малки дъбови гори покриват тук-там височините, а български села със сливаци и лозя са разположени по склоновете им към Лом. Юсенджа[122], Драновица[123] и Машанлар[124] са имената на три от тези села.

Разград е открит град с широки улици и с повече от 15 000 жители. Числото 18 000, което се сочи, ми изглежда преувеличено. Те са почти всички мюсюлмани, защото там се наброяват само 80 български семейства. Има 7 джамии с минарета, две от които са много големи и с множество куполи. Едната има само едно високо минаре, а другите по две. Има часовник, но няма покрит базар. Аянинът заема там обширен конак и столовете на чардака или балкона му подсказваха, че той не пренебрегваше европейските обичаи. Той ни настани в един български хан в южния край на града, където се почувствувахме много добре, имахме удоволствието да прекараме един празничен ден, като можахме да наблюдаваме свободно нравите на околните български селяни. В тази част на България вече се чувствува съседството с по-напреднали страни. Женските поли са европейски, домашният хляб е също така великолепен, както е в Европа, и къщите не са азиатски, ако се съди по печките в тях. Като се разхождах из Разград, се изненадах да видя там една мюсюлманка как закача минувачите от прозореца си с пробита хартия, докато недалеч оттам господарят ѝ вероятно си почиваше на чардака. От Разград се отива в Арнаут-Кьой (албанско село), като се прекосява височина със сухи пасища. Изобщо околностите на Разград представляват градини и посаждения само по краищата и на север от този град, докато на юг се виждат само белезникави скали и необработени поляни. В подножието на хълмовете има каменна кариера, чешма и малка равнина, където изглежда, че става пазарят им.

Арнаут-Кьой е в тясна долина на една левга от Разград. Преди 20 години, както ми казаха, това жалко колибарско селище е било голяма паланка, чиито развалини личат още, както и плодните дървета тук-там, по двата склона на тази празнина. Един аянин се бил разбунтувал тук и къщите, построени амфитеатрално, му послужили за укрепление. Това докарало разрушение на селището. На изток от селото долината е притисната между варовикови стръмнини и излиза в долината на Ак-Лом или Разград. Тъкмо там минава коларският път от Арнаут-Кьой за споменатия град.

На юг от Арнаут-Кьой се намира сухо плато, покрито с горички. Там е турското село Юкюлер или Ютюклере[125] Оттам се слиза в една долина, за да се изкачи веднага едно по-

ниско от първото плато, покрито с чернозем. На запад и изток се наблюдават малки, залесени хълмчета, една долина с посока югозапад на североизток, прегражда пътя на 4 левги от Разград. Там се минава в турското село Буалкесен[126] и на ½ левга по-нататък е османското колибарско селище Бюратларе. Разположено също в малка гънка, паралелна на последната, то наброява около 80 къщи.* Тук вече се преминава от терциерна почва върху кредова. Платото отвъд това село е широко една левга и е необработено. За пръв път оттук се открива изглед върху извисената група височини при Шумла, отвъд които се разгръщат склоновете на Източния Балкан. Селото Ветешлар се намира на ½ левга на юг от пътя в долината след това плато. Единствените живи същества, когато преминавахме оттам, бяха биволите, които пиеха вода на чешмата. Следващото плато е много разгънато, необитаемо и отчасти залесено, без висока растителност. Оттук може да се създаде добра представа за облика на района. На север терасите постепенно се снижават и изглеждат като керемидите на много слабо наклонен покрив, докато на изток се снижават остро, така че оттам се вижда заливът на Варна. Към тази страна се извисява на платото към югоизток малко усамотено конусообразно хълмче. Щеше ми се да разбера дали това бе вулканично възвишение или могила, но трябваше да се отдалеча от пътя си на 1—2 левги. Равнината на Правади, гледана от тези височини, образува много широка гънка.

Височините на Шумла са на 300—400 фута височина над околната местност. Подножието им е обкръжено от доста разширяваща се долина, откъдето се изкачва на стръмен полегат склон към кредовите хълмове. Малки дъбови горички покриват склоновете ѝ. Щом се стигне догоре, пътят трябва да опише една извивка към запад поради едно хлътване или, както се казва в Юра — една котловинка. Точно тук е поставена батарея. На най-високата част на хълма има обширни кредови кариери, използувани за новите сгради. Такива има и между този пункт и укреплението, разположено на източния край на това плато.

* Понеже нямаше ханове, отидохме направо в къщата, определена за *лътници, която държеше турският кмет на колибарското село. Вратата на* двора беше отворена, *но не се внждаше никой там. Понеже повечето жители бяха заети на полето,* селото беше *някак* пусто. *От деликатност и от* страх да не смути жените, нашият татарин извика високо. Най-сетне влязохме в къщата, също така отворена, с две стаи. Главната стая имаше огнище. Огънят в него, както и постилките на дивана сочеха, че някой бе пребивавал тук само преди няколко часа. Разтоварихме багажа си на чардака и зачакахме връщането на хазяите си. След около час синът на стопанина дойде да ни поздрави. Конете ни бяха поставени в една съседна конюшня, а майка му и сестра му ни изпратиха великолепен обяд. 11 гроша, малко по-малко от 3 франка, заплатиха на другия ден разноските на 5 души и 7 коия. То не стигаше дори да заплати зоба на добитъка, но татаринът го бе уредил така без възражение.

От този доста оживен край с големия си брой работници пътят описва голям зигзаг, от средата на който вече се вижда значителният град Шумла, разположен в кратерообразна празнина, полуотворена откъм изток. Спускането от тези височини до 900—1000 фута височина е постепенно. От едната страна са лозя, а от другата бяла кредова скала. По-долу почвата е глинеста и пресечена от две малки урви.

Шумла изглежда много добре. Една от главните ѝ украси са петдесетина джамии с минарета и между тях — няколко красиви джамии имат множество куполи и дори перистил, подобно на голямата джамия в Андринопол или на „Св. Петър" в Рим. Освен това 8 големи военни постройки привличат вниманието и сега с обсега си, чистотата си и европейския си стил. Това са пехотинските и конните казарми, една сграда за артилерията, складовете и погребите. Околностите на града са при това не твърде приятни особено на юг, където бялата скала се извисява по стръмен склон над гробищата и къщите. Лозята откъм северната страна придават по-добър изглед, още повече, че там, както и на запад, кредата е покрита с морава и понякога дори и с храсталаци. На изток има само ниски бърда с пасища в равнината. Мъглите или неголямата прозрачност на въздуха дори посред най-силна горещина сочат още от Шумла, че се намираш в близост с морето. От тамошните лозя се произвежда бяло вино. Като повървиш по улиците на този град, който наброява най-малко 20 000 души, разбираш, че е по-красив отдалеч, отколкото отблизо. Обществената хигиена там бе твърде занемарена, уличната настилка — лоша. Дори в 1837 г. покрай рекичката, която преминава през града, имаше истински стоварища на мръсотии. Разчитахме да намерим квартира в пощенската станция, но се оказа невъзможно, защото въпреки просторността на сградата, в която се побираха над 80 коня, дворът бе така напълнен с купчини тор и стаичките за пътниците бяха толкова мръсни, че ние продължихме по-нататък. Влизахме в множество ханове, преди да можем да намерим един такъв в българския или южния квартал, където се почувствувахме много добре. Българският ханджия имаше множество чисти стаи за пътниците в приземието, отделено от жилището му чрез малка градина. Болшинството от жителите на Шумла са мюсюлмани, при все че българите там са достатъчно на брой, за да имат черква, оградена с висока стена. Пощенската станция нямаше коне, защото Шумла е кръстовище на множество оживени пътища и с пътни станции на големи разстояния. Един татарин бе там в същото положение като нас и прекарваше в нещо като голям хан на един етаж, където се играеше на табла, домино и на зарове и където имаше цигански танцьори и други още по-долни хора. Ние само хвърлихме поглед към този царски палат на Шумла, като минавахме в близост до него, за да получим представа за укрепленията на то-

за прочуто селище. Без да чака да го молят, моят български водач ме заведе на цитаделата, откъдето един офицер ме помоли да напусна, след като едвам я бях прекосил. От този най-висок пункт на района се вижда в подножието голямото село Странджа, разположено в долината между естествените укрепления на града и втория хълм на изток. Откъм тази страна се виждат два полуокръжни реда хълмове и равнината, която се разстила към Паравади, а по-нататък — обширната долина на Сиришен-Дере. В белите височини на югозапад и юг от Паравади се разпознава лесно продължението от кредовите възвишения на Шумла. Те са почти на същата височина и са били отделени само чрез една морска ерозия, както го потвърждава терциерното естество на полуокръжните възвишения. Селото Мадара, населено някога с цигани и проститутки, е било разрушено през последната война и Шумла е унаследил този измет. Шумла е място, където се пресичат следните пътища: този от Андринопол за Силистрия и за Долни Дунав, този от Варна за Ручук, Шистова и Видин, този от Бургас през Айдос за Туртукан и най-сетне този, който води през средата на България или през Търнава и Ловджа от Черно море за София. Само тези търговски пътища и пътища за военни операции са достатъчни, за да бъде той значително укрепено селище, без да се вземат под внимание естествените му предимства като голям окопан лагер. Турците си бяха дали само труд да издигнат укрепление в краищата на един полукръг от здрави стени и да покрият с редути другата по-ниска част от обиколката на тази празнина (вж. по-подробно моята Turquie, т. 2, с. 336).

Ако крепостите на Дунава образуват първата отбранителна линия на България, Шумла охранява точно най-слабата част от Балкана. При все това въпреки големите трудности при преминаването през Западния Балкан разстоянието от Никопол до Видин изглежда твърде голямо, за да попречи на неприятеля да проникне през Искер в София и в Централна Турция. Там, изглежда, имаше едно междинно укрепление, толкова повече, че във вътрешността на страната отвъд Балкана нямаше новопостроени крепости и за отбрана служеха естествените предимства на терена в някои пунктове. Паланките и средновековните малки крепости не могат да се вземат под внимание. Поради това трябва да се признае, че сърбите и черногорците държат в ръцете си понастоящем участта на Турската империя в Европа, защото, ако се присъединеха към неприятелите на северо-изток и се възползуваха от отсъствието на нередовните арнаути, в този момент вън от домовете си, те биха могли да завладеят Горна Мизия, да вдигнат на въстание българите, да подадат ръка на гърците от Епир и от Югозападна Македония и най-сетне да излязат в Тракия. Османците ще бъдат притиснати между два огъня и ще бъдат принудени да се върнат в Азия, докато бошнаците биха останали затворени в планините си и

албанците, мюсюлмани и католици, ще бъдат поставени в шах. Големите катастрофи, преживени от турците по Дунава, биха докарали до тази развръзка, която би могла да се избегне само чрез посредничеството на Великите сили в Европа или чрез временна окупация на турската територия от север и от юг. За щастие славяните нямат никакви симпатии към гърците и никак не възнамеряват да минат под ново византийско владичество.

Пътят от Шумла за Каринабад, или Карнабат, е широк път, който бе поправен в 1837 г. заради пътуването на султана. След като се излезе през разбитата градска порта, прилична на порта на чифлик, вдясно остава едно красиво укрепление със зидани ровове във великолепен вид, но без никаква охрана. Малко по-нататък се минава край лозя и се достига до отделянето на пътищата към Карнабат и към Айдос. Последният отива към югоизток, а първият към юг-югозапад. Прекосява се голяма равнина с пасища и се преминава по брод Голям Камчик (Бююк или Акали-Камчик) на изток от Ески-Стамбул (стария Стамбул).* Оттам се стига Чали-Кавак през неравна местност, отчасти покрита с горички, или се минава през Смядова. В последния случай се върви по южния бряг на Малък Камчик, зает най-вече от пасища, просечени от рекички, идещи откъм югозапад. От Смядова се изкачва по планинската река, която идва от Чали-Кавак и тече в скалиста долина. Прекосява се около 18 пъти и се минава по желание през селото Байрам. Според картата на г. Киперт следва да се изкачва човек направо към юг на височините през един приток на Голям Камчик при Драгой. Там би трябвало да се прекосят долините на Ласковица и Панарчи[127], както и по-дълбоката долина на Кючюк-Камчик, за да се стигне най-сетне Чали-Кавак. Тези различни маршрути показват, че има множество пътища. Маршрутът на г. Киперт изглежда да е маршрут на г. Кепел, който е пътувал от Шумла за Киркклисе. Narrative of a Journey across the Balkan 1831. 2 vol. in 8.

Чали-Кавак е голямо българско село от 1200 души над един от притоците на Голям Камчик. Един от тях, течащ повисоко, който образува тази планинска река, се нарича Бяла река и е отделен чрез една ниска вдлъбнатина от гористата долина на Йери, чиито води изтичат в Малък Камчик, наречен Кючюк или Дели-Камчик. Споменатото наименование означава Луда Камчия и е дадено на тази река, защото тя внезапно нараства, ако облаците се излеят над Сливенския Балкан, отдето извират водите ѝ. Извън това тя влече множество речни камъни, нещо, което не прави големият или тих Камчик, който минава само през ниски планини. Малък Камчик протича в една равнина изобщо доста стеснена, тъй че ако турците умееха, биха могли да построят леко там един висящ мост вместо дървен мост, който може да бъде отвлечен. [В такъв случай] вече

* Научих този маршрут от Ески-Стамбул за Андринопол от един пътуващ търговец.

куриерите не ще бъдат принудени да изчакват оттичането на водите, за да минат без голяма опасност. Сегашният мост е бил построен едвам за преминаването на султана през 1837 г. Прекосява се през тераса, като Камчик остава вляво, а рекичката Мипадепен (?) — вдясно. Доброл, село със 60-ина къщи, е разположено отвъд една тераса в горния край на долинката на Керемедчи, която се влива в Камчик над Камчия-Магалеси. Оттам нататък има само 4 левги до котловината на Карнабат. Балканът, отчасти залесен, се преминава през доста ниска вдлъбнатина, до която от всяка страна завършва по една долина. В Комарова, или Кумарова, долината се открива и при последното спускане към Карнабат оттатък Кадикьой се открива приятен изглед на тази плодородна равнина с обхват от 5—6 левги. Карынабад, или Карнабат, е главно български и гръцки град с 4000—5000 души, който е пострадал през последната война.

От Карнобат до Папас-Кьой се преминава при Кара Кугалук реката Боклудже-Дере и се стига до Кафтан[128] през местност, отчасти засята със жито. Върви се покрай и се прекосява ниско възвишение, диво и покрито с горички, което отделя разширяващата се долина на Тонджа от по-тясната долина, през която реките от Карнобатския балкан се вливат в Бургаския залив.

При Йени-Кьой се стига до незалесена тераса, но по-нататък се подновяват горичките чак отвъд Дербенд. От Папас-Кьой до Кючюк-Дербенд се минава през нещо като необработено плато, от което изтичат множество планински реки, вливащи се в Тонджа. Но между този пункт и Бююк-Дербенд районът става вълнообразен и каменлив с храсти. Кючюк-Дербенд е с 400—500 жители и Бююк-Дербенд има приблизително половината.

Бююк-Дербенд (големият пролом) представлява една теснина, по-дълбока от предходните, защото тези планини са западните части на най-извисените дялове от първичната крайбрежна верига на Черно море. Неговата планинска река се влива в Тонджа и от възвишенията му слиза към югозапад поголямата (планинска) река на Правада, която се влива в същата река на ½ час от Андринопол. Отвъд Бююк-Дербенд хълмовете се снижават много и в Акбунар има само малки терциерни бърда, отчасти обработени като тези, които обкръжават Андринопол откъм северната страна. На ½ левга преди този град се преминава по мост планинската река на Правада, суха през лятото. Остатъкът от пътя, водещ от този град към столицата, бе подробно описан в маршрута Белград—Константинопол през Видин.*

* Според маршрута на г. Кепел. От Шумла за Драгой 3 часа през равна местност, после се минава в подножието на Балкана отначало без много изкачване, а после с рязко изкачване и спускане. Шаловић е в една долина, дълга 2—3 мили, която върви от изток към запад. После се стига в долината на Дели-Камчик. След 1/2 час се озоваваш в подножието на пла-

VII
МАРШРУТ ОТ ШУМЛА ЗА КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ АЙДОС И КРАЙБРЕЖНАТА ВЕРИГА НА ЧЕРНО МОРЕ

Кредовото възвишение на юг от Шумла е много остро полегато и е покрито с лозя в близост до града, при изхода за Константинопол. Нататък обширна равнина, покрита с пасища и тук-там с храсталаци, достига чак до подножието му и отива по-нататък към височините на изток отЕски-Джумаа (стария петък). Тази равнина с благоприятно местоположение за прехрана на добитъка, както и на кавалерията, квартируваща в Шумла, представлява сега само една обширна тераса на древния басейн на Малък Камчик, когато е образувала дъното на морски залив, както свидетелствуват глинестите терциерни маси доЕски-Джумаа. Изгледът оттам към Балкана сочи вече отдалеч малката височина на тази част от веригата. Тези планини имат твърде меки очертания и вдлъбнатините там сякаш сочат проходите в близост до Доброл. След като се прекоси тази равнина, се достига на 3 ½ левги от Шумла в Кюпри-Кьой [селото на моста]. То представлява само един чифлик с няколко разпръснати къщи и е ограден с ниви. Там се минава по дървен мост малка рекичка, която, идейки от Шумла, протича в този пункт почти от североизток към югозапад, за да се влее в Голям Камчик. На юг тази долина е оградена с малки височини, залесени с дъбове и високи 800—900 фута. Пътят обикаля на юг, за да заобиколи споменатите [височини] и в подножието им се минава на ½ левга от моста през селото Кирнува[129]. На 1 левга от Кюпри-Кьой има чешма в източното подножие на хълмовете. Няколко турски каруци бяха разположени там и бяха пълни с жени, деца и покъщнина.

Слязохме оттам в долината на Голям Камчик по много остър наклон и отново срещнахме там турци, които се изселваха с каруци, теглени от биволи. Всички тия пътници идеха от Якова, голямо село на 5 левги от Шумла, до което скоро стигнахме. Жителите му се бяха съдили с едно съседно село за пасищно право и бяха изгубили процеса. Понеже считаха, че са несправедливо осъдени, бяха взели решение да напуснат пашалъка и всичко, на което бяха стопани. Беше странно да се види такова голямо селище почти пусто. Любопитно бе да се

нинското разклонение на билото на Балкана и след като се премине то, се слиза в Доброл, откъдето се разстила равнина към Карнобат. На 2½ часа оттам е Беглербане и на 3½ часа Бегмахале, а по-нататък — Карабунар. Между това селище и Кибилера[102] има гористи височини с обсег 16 английски мили. Между Факи и Кибилера има пак най-вече гори.Ески-Полос е стар гръцки град с укрепление на скала. На 1 левга оттам е Петра, където в почвата има пръснати много гранитни блокове, и на 3 часа път оттам е Киркклисиа.

разбере дали тази заплаха бе накарала властта да прибегне към помирителни мерки и дали наистина тези хора щяха да създадат ново поселение другаде. Един умен турчин, на когото заговорихме за това, ни каза направо, че тези селяни ще се върнат сами обратно и че не биха правили това, ако не бяха турци! Изглежда, той намекваше за този тип османци, пълни с предразсъдъци, които са налице в голям брой в Източна България и държат много на това, да се отличават от другите със зелените си чалми в цвета на Пророка. Фесът ги стъписва. Затова дори невоенните чиновници добавят една завързана кърпа наоколо във вид на чалма. Освен това тези османци от България следваше да бъдат извинени и тяхната привързаност към старите традиции от славните времена на Османската империя свидетелствуваше само за тяхната предвидливост, защото е сигурно, че те бяха най-изложени на това да изгубят имота си, или най-малко да претърпят материални щети при първото подновяване на войната с Русия. Долината на Голям Камчик, макар и слабо извисена, няма вече лозя, но е в голямата си част добре обработена. Върви се по тази река през пътищата, лъкатушещи през житни нивя или горички. В един пункт се прекосява малко гористо възвишение, което преграждa пътя и се намира на 6 ½ левги от Шумла, отвъд малка планинска река, течаща от север към юг [и вливаща се] в Камчия. Тази река се преминава по брод на 1 левга по-нататък, под един яз, направен насред водата за една воденица. Тази река е не по-широка от 12—14 тоаза. Оттатък е турското колибарско село Турукели[130], където има рекичка, идеща от юг и също вливаща се в Голям Камчик. Планините от двете страни на долината са залесени с дъбове и са около 300—400 фута [на височина]. Като се продължи по течението на Камчик по южния му бряг, ограден с горички, се стига на 7 ½ левги от Шумла до една рекичка, идеща от югозапад и течаща към североизток и до турското село Йедекмале[131] На отсрещния бряг на Камчик е разположен Коимли[132]. Планините там стават малко по-високи и представляват хубав разрез на кредовите пластове, наклонени към север.

Изоставяме Камчик, за да поемем покрай планинската река Йедекмале, която излиза от юг от една теснина, насочена от юг към север. Но на ½ левга от селото Йедекмале се завива на запад в надлъжна долина, както тази на Голям Камчик, простираща се от запад към изток в подножието на централното балканско село. Планинската река на споменатата долина също се влива на изток в Голям Камчик и протича в доста обширна и обработена вдлъбнатина. Бреговете ѝ, както и страните на долината представляват разрези на кредови оголени шисти. Планините там се извисяват само на 300—400 фута над речното корито. Най-сетне стигнахме до селото Лопучка[133] на 8 ½ левги от Шумла и на 1400 фута височина. Между българските

жители има и няколко турци. Къщите им са обиколени от овощни градини и прегради на пътя не позволяват на прасетата им да влизат в нивите. Проходът на балканското било е на юг от това село и оттам започва половинчасово изкачване. Върховете над прохода се издигат само на около 100 фута над споменатия проход, който е на 1800—2000 фута над морското равнище. Целият този планински гребен е залесен с дъбове и понеже пластовете там се накланят на югоизток, южният склон е осеян със скалисти плаки. Тежко спущане $^3/_4$ часа. После пътят описва голям зигзаг, за да стигне най-сетне до стеснена долина, също така залесена. Върви се по нея. Тя е насочена от изток към запад и се влива в Малък Камчик, като си пробива път през малки скали от кредов пясъчник; трябваше да прехвърлим много пъти тази планинска река и най-сетне се излиза на малка тераса, където на 1369 фута височина е разположено турското село Тикени, окръжено с хубави плодни дървета и по-специално с орешаци и черници. Местните хора пресмятат оттам до Лопучка 1 $^1/_2$ левги [разстояние]. Билото на Балкана, гледано от това място, също не изглежда доста високо. Вижда се до каква степен този балкански прелез би облагоприятствувал неприятеля, идещ от север. За щастие напредъкът му може да се забави от лошото състояние на пътя, главно през горите от няколко малки гънки на терена и от ограничения брой села, както и от няколко редута.

Оттам се слиза в дълбоката долина на Малък Камчик, чието течение е твърде добре означено върху виенската карта, докато няма нищо такова за пътя от Якова до Тикени[134]. Малък Камчик тече ту от запад към изток, ту от юг към север и заема така поредица от надлъжни бразди и скалисти проломи. Понеже валеше, когато минахме, той беше въпреки наименованието си по-широк, отколкото Голям Камчик. Върви се доста дълго време по северното му крайбрежие, отначало от изток към запад, а на три левги от Лопучка от север към юг. На $^1/_2$ левга по-нататък се намира селото Бужала[135], откъдето на североизток се виждат островърхите балкански вериги, които не изглеждат оттук нататък да са с върхове над 300 до 400 фута и по на изток от 600—800 фута. Долината на Камчик отново кръжи на запад и в нея се влива един планински поток, течащ от северозапад към югоизток. Едвам на четири левги от Лопучка се достига до воденица, при която реката се преминава по брод. За да се стигне до този пункт, трябва малко да се отдалечи човек от твърде стеснените брегове на реката, да се прехвърли едно възвишение, откъдето спускането по глинест терен води до този брод.

Воденичарят ни приветствува, че пристигаме в подходящо време, защото реката нарастваше видимо и скоро не щеше да бъде възможно преминаването ѝ. Много важно е да имаш водач, за да преминеш по брод реката, поради това че реката е

завирена за воденицата и водата е много дълбока под това място. Най-напред се преминава през воденичния улей, който е доста дълъг, после се стига отвъд една вадичка до куп чакъл, откъдето се преминава през главния ръкав на Камчик много полегато от северозапад към югоизток през насип от речни камъни. Твърде подходящ би бил тук един висящ мост.

По-нататък е турското село Искодна[136], разположено върху малка тераса, откъдето се вижда добре южната предпланина на главния балкански гребен, т. е. островърхите и залесени планини по долните брегове на Малък Камчик. Край това село те съвсем не надминаваха 300 фута от наблюдателния пункт на около 1000 фута височина. Това село е без хан, но най-заможният местен селянин поддържа дом, отворен за пътници. На юг от Искодна се стига до долината на Богаздере (долината на пролома), която тече от север към юг, и на половин левга от Искодна има воденица. Тази тясна и залесена долина завършва с песъчливи скали, които образуват нещо като врата. Оттам произлиза името ѝ. След това долината се разширява много и обикаля на изток, като се стига Богаздерекьой, село на пет левги от Лопучка.

Прекосява се напреко равнината с пасища, която покрива дъното на тази част от долината. На север от нея има гористи планински гребени от по 800 фута, докато на юг има доста широко плато, високо 1423 фута. А наклонът му не е особен голям. Отгоре платото е необработено и тук-там с горички. Въпреки че не е много високо, от него се открива просторен изглед към Балкана. Най-високите върхове на север, изглежда, са тези над Малък Камчик, като че ли 800—900 фута над платото, докато планините, по-близко до него, са само 300 фута повисоки. На северозапад се различават към Карнобатския балкан и няколко връхчета над мястото, където се намираме. Най-красивият изглед се разкрива от върха на склона, който води към Айтоската равнина. За 20—25 минути се стига до нея по каменлив път и през горички. Този път, както и доста места по целия този маршрут, трудно биха допуснали пътуване с кола. При все това местните хора слизат оттам с каручките си, като прекосяват дори и целия Балкан по описания път.

Задъненото място зад Айдос е покрито с доста хубави ниви. Богатството им контрастира с грозните пироксенични скали, черни и голи по краищата, с еднообразен изглед, последните разклонения на Балкана. Трябваше да вървим около час, за да стигнем Айдос. По пътя срещнахме три туркини, които се лутаха съвсем сами из полето. На юг от Айдос е градското гробище и слабо или лошо обработена местност. Вече имахме случай да отбележим, че от Шумла нататък в близост до всички тези турски и български села нивите не бяха толкова добре поддържани и бяха без къпинаци, както в Мизия.

Кичалик[137] е колибарско селище, разположено на 760 фута

височина в подножието на остро възвишение от пироксеничен порфир на една левга от Айдос. Недалеч оттам се навлиза в малки дъбови горички, след които чак до Русукастро има съвсем необитаемо плато, покрито с много високи треви или горички с Paliurus и с дъбове. Нещо като зимянка[38] от 7—8 фута височина произвежда странен ефект. Там заварихме елени. Ясно е, че в такъв район не се страхуваш да вървиш направо през нивите, без да се движиш по пътищата. Не се приближихме до мястото, където някога бе Бенли, село, разрушено при последния поход на русите, на Кабасалардере, което изтича от запад към изток в Черно море.

Отвъд малката долина на Ачлар-Дере, или на Русукастро (тур. Русукастер) пътят преминава през друго плато, също диво, но по-залесено. След полянка, покрита най-вече с един вид червена и височка детелина, се навлиза в истинска дъбова гора, украсена тук-там с лилии и с висок слез с червени цветове. Това възвишение се състои, както предходното, от пироксенични скали, които при разпадането си бяха създали много плодороден чернозем. Тук биха могли да станат най-хубавите култури поради това, че близостта на морето поддържа винаги там известна влажност на атмосферата и може да осигури отправянето на техния добив към столицата. Някога тези плодородни места вероятно са били населени и използувани. Едно разумно правителство ще съумее един ден да извлече значителни печалби от продажбата им на сръчни поселници. Само малка част от тези плодородни пространства турците биха могли да дават под ипотека срещу заем.

Кара-Бунар (черна чешма) е разположен на четири левги от Айдос на 710 фута височина в нешироката долина на Баклудже-Дере, течаща от запад към изток. В нея се влива Дербенд-Дере, малко под това колибарско село. Гори покриват южните склонове, а ливади — северните. Има само шестдесетина къщи. Изкачваме се на платото, на юг от това село, през доста стръмна и чакълеста котловина и отново пътуваме сред красиви гори, където не се вижда друго освен заобикалящите ни дървета. Това са само дъбове с малко ясен и оскруши. На 1 ½ левги преди Факи стигаме най-високото място на гранитното плато, на 1183 фута височина, където намираме гюле, белег, че русите са минали по този път. Виждат се също известни следи от стар може би гръцки калдъръм. Склонът към Факи е остър. Но щом стигнахме край брега на незначителната планинска река Факи-Дере, течаща от изток към североизток, трябваше пак да премине малък планински гребен, преди да видим селото, което подобно на всички в този край, е разположено в долина. Пристигането ни хвърли в смут всички кучета и стигнахме така съпровождани до къщата на българина, в която ни настани турският субашия. Един открит чардак пред малка къща бе нашата

спалня и малка морава, разстилаща се към рекичката, бе вечерната ни разходка.*

Факи е българо-турско село с около 160 къщи и 600 жители. Височините, заобикалящи долината на Факи, са само 300 фута на север и 500 фута на юг. Пътят в споменатата посока прекосява хубави пасища чак до отвъд Печиомале[139], където се пътува на височина над 2400 фута, ако се ръководи човек само от барометричната мярка. На 2 ½ левги от Факи се прекосява малка скалиста равнина и планинска река, течаща от север към юг. Печиомале е българско колибарско селище, разположено на 4 ½ левги от Факи, над и на север от Печиомаледере, планинска река, доста притисната между стъмнини и течаща от север към юг, а после от запад към изток. Един почтен селянин ни даде да обядваме там и ни прие с истинско гостоприемство, което не съществува в ония области, където има ханове.

Въпреки горещината продължихме да вървим през тази местност, в която няма нищо друго освен храсталаци и ливади. На две левги от Печиомале се прекосява рекичката. Теке-Дере, течаща почти от север към юг и по-нататък след друга долина се стига до обширно плато на около 2600 фута височина. То е покрито с дъбови горички и с драки (Paliurus) върху чакълеста почва. Този вид почва е господствуваща в почти цялото западно подножие на веригата, крайбрежна на Черно море. Над това първо плато има три усамотени върха и на запад — било и хълмове, разстилащи се приблизително от запад към изток. Усамотените била́, изглежда, са Гьок-Тепе на г. Киперт, оттатък Ай-Дере, която се влива във Велика-Дере и Черно море. На две левги преди Ерекли[140] е рекичката Кучаталера-Су, която тече от изток към запад. На ¼ левга оттам към изток е селото Тастепе[141], разположено в подножието на възвишенията. След тази малка вдлъбнатина отново сме на подобно плато, както предходното, но още по-каменливо. На изток се виждат малки възвишения с полянки със сплеснати върхове. Вероятно поради нагънатостта на терена не забелязах Ковчат[142] от Фъндикли-Дере у г. Киперт. Ерекли е малко турско село от 150 къщи с джамия. Разположено е в долина, чиито води текат към югозапад. Гробището се намира на северната страна на рекичката. На една левга към запад оттатък Текедереси развалините на стара гръцка кула на върха на Малка планина представляват най-яркият обект. Няколко ниви окръжават Ерекли. Платото между Ерек-

* През нощта ни откраднаха една малка торба, с която давахме храна на конете и в която имаше лула и канче. Не можехме да се съмняваме в друг освен в куриера, циганин, когото татаринът бе шибнал няколко пъти по пътя, за да го накара да стане по-внимателен. Той вероятно бе пожелал да си отмъсти или пък бе помислил, че торбата е негова. При все това татаринът не допускаше, че един куриер би могъл до такава степен да не го зачита, и обвиняваше в това зетя на нашия хазяин, който от завист бе малко иавъсен.

ли и Кърклисе е покрито с причудливи гранитни скали, някои от които са подвижни блокове или пробити тук-там. Г. Киперт сочи по този път три планински реки или притоци на Теке-Дереси: Йери-Дере, Сирсабат-Дере и Китенли-Дере. Във всеки случай това са само рекички, сухи през лятото, които вероятно не бях забелязал. Равнината на южна Тракия се разстила пред погледа на пътешественика. Този пункт е великолепен, за да си създаде човек представа за състоянието на този край по времето, когато той е представлявал само един терциерен морски залив. Много слаб наклон, като този на едно крайбрежие, и чакълеста почва, като на стръмен морски бряг, водят към лозя, разположени на глинест терен и някога наносни. Човек си отдъхва, като вижда един красив, добре обработен край, след като е пребродил толкова пустотии, където всеки армейски корпус не би намерил нищо друго освен фураж, ако морето не бе толкова близо и не би доставило необходимите съестни продукти. Оттатък лозята белият терциерен варовик, излизащ от почвата, премрежва погледа и се простира чак до града Кирклисе, разположен на 703 фута височина, върху две възвишения, на ръба на долината на Искипе-Дере.*

Кирклисе (четиридесет черкви) е открит град с 15 000–16 000 души, с 6 джамии, от които двете са красиви, с много кубета. Има и гръцки черкви, един базар и доста дюкяни. Прочути са тукашните сладкиши. Населението е смесица от гърци, българи и турци. Оттам пътниците обикновено се насочват към Андринопол, но аз пожелах, с риск турците да ме вземат за чудак, да отида направо в Константинопол. Това мое решение стана повод за дълги преговори, които се прибавиха към останалите удоволствия на това пребиваване. Нашият татарин, сам жадуващ

* Понеже имаше чума в този град, щяхме да избегнем преспиването там, ако това бе възможно, но Ерекли също бе заразено. Ако ние можехме да прекараме на бивак без ядене, конете ни, вече омършавели, искаха храна. При това, ако не преспехме в Кирклисе, не щяхме да сме сигурни, че ще имаме на другия ден коне в този край, където пасищата са понякога далеч от градовете. И така, избягвайки хановете, отидохме в пощата. Това бе най-ужасното място, където бяхме спали досега. Това бе клон от пощенската станция на Шумла в по-малък мащаб. До истинска планина от тор се намираше един чардак, или открита галерия, чийто надупчен под и разбити перила подсказваха за вехтост. Но най-лошото бе стълбата, която не достигаше дотам поради липсващите на нея стъпала. Към тия несгоди се прибави още и едно важно обстоятелство — падането на здрач. „Акшам" бе предизвикал затварянето на всички дюкяни и нашият хазяин, мензилджията, бе вече в харема си. При все това един от слугите му, може би негов кехая, ни каза с най-сериозен тон, че бе готов да ни достави всичко, което бихме пожелали. Имате ли месо? — Не. Имате ли пилета? — Не. Имате ли мляко? — Не. Най-сетне, след като прехвърлихме цялото меню на едно турско ядене, успяхме да установим, че бяхме били доста доволни, ако налагайки властта на нашия татарин, можехме да утолим малко глада си с една кора хляб, бяло сирене, малко вино и кафе. На другия ден не можеше да пием кафе с мляко, защото турците твърдяха, че сред гърците има чума, а те единствени продаваха мляко.

да си отпочине в столицата, ми се противопостави и пощенските куриери не искаха да вървят поради разбойници, каквито се говореше, че има по страничния път, откъдето аз исках да мина. Напоследък там бяха видели кървави следи. Вероятно някой, на когото му бе текло кръв от носа. Аз останах невъзмутим и изчаквах, без ни най-малко да се разсърдя, защото това е най-лоша аргументация в Турция, понеже простолюдието веднага ви взима за луд и изгубва уважението, което ви дължи. Най-сетне малкият син на мензилджията бе задължен да се качи на коня и ние заминахме.

Пътят минава през значителна част от Кирклисе, застроена на лека стръмнина, и после се прекосява през лозята и посажденията. След като се прехвърли рекичката Бююк-Дере и края на един гнайсов хълм, се стига до малка гора с високи дървета. Там бе ужасното място, където трябваше да ни се случи да използуваме пистолетите си. Татаринът, който държеше своите винаги скрити под парче сукно, ги постави на открито, в готовност да действува. Но ние видяхме само няколко разпръснати гроба, които свидетелствуваха, че наистина някога тук бяха задържали пътуващите в този добре разположен пункт поради усамотението на населените места и извивките, описвани по пътя посред гората. Скоро напуснахме тази китка от големи дървета и радостно продължихме пътя на разбойниците през една съвсем открита местност, на югоизток от която се издигат височини на 500—600 метра. Като наближихме до гръцкото село Йена[143], видяхме отдалеч един чадър и сметнахме, че ще срещнем някой западноевропейски пътник. Но това бе турчин на кон, който, изглежда, смяташе, че в този толкова сух край нашите чадъри са много удобни като слънчобрани. Йена се намира в добре обработена равнина, която образува малък залив в подножието на възвишението. Като взехме по чаша хубаво червено вино при един гръцки ханджия, отправихме се в галоп към Бунар-Хисар на другия край на равнината, в подножието на хълмове от бял терциерен варовик. На изток от пътя се виждат лозя.

Бунар-Хисар (крепостта на чешмата) е голяма гръцка паланка с малко турски жители. Масивният строеж на множество каменни къщи и постланите улици показват достатъчно, че това селище е било някога по-значително отсега. Развалините на едно укрепление, което турците бяха завладели от гърците, сочи датата на залеза на тази паланка, която не наброява повече от 2000—3000 души. Отидохме там при агата, натоварен да доставя коне, защото мензилът, или организираният пощенски пункт, бяха престанали да функционират в тази посока. Той ни посрещна в гостната си и веднага започна сам да прави издирване, за да ни удовлетвори. В очакване отидохме да вечеряме в един съседен хан, разположен твърде живописно край една бърза река. Разбрахме откъде произлиза името на града. Там

именно, излегнати под една решетка, се наслаждавахме на всичко, което представлява сладостите на османеца, а именно — прохладата, когато слънцето е изгарящо, и великолепната вода. Тази станция ни бе компенсацията заради лошата станция в Кърккклисе. Една хубава вечеря ни създаде толкова добро настроение, че един от другарите ни се хвърли да отговори с целувки на намиганията на жените по прозорците за голям скандал на османците, които бяха на улицата.

На $^3/_4$ левга от Бунар-Хисар се намира мястото, наречено Теке. Ако се съди по съборените водохранилища, това място ще да е било някога паланка. Днес там има само местност, покрита с храсталаци, всред която се вижда малка джамия и срещу нея квадратна постройка, окръжена със стена. Джамията е само паметник, в който се пазят останките на военачалника Ахмед, завоевателя на този край, и останките на неколцина от роднините му. Една рогозка окръжава гроба, за да може човек да се помоли там. Около тази сграда има гробища, място за поклонение, а квадратната постройка е странноприемница за поклонници. Моят татарин като истински османец не пропусна да коленичи и да се помоли горещо бог да благоволи да изпрати нови подобни герои, защото той смяташе, че това отдавна трябваше да стане. Кой знае дали не се помоли за египетския паша, който в 1837 г. беше идолът и надеждата на много мюсюлмани. Край гробищата имаше китка огромни платани, под чиято сянка някога е текла чешма. Сега тя е разрушена, но изворът съществува пак и е също толкова прохладен и великолепен, както и всички, които бликат в непосредствена близост с терциерна и древна почва по протежение на крайбрежната верига на Черно море. Тази планинска верига, закриляща доста областта от разрушителното въздействие на североизточните ветрове, е с почти средиземноморска растителност, поради което паланките в този край имат нещо средиземноморско.

На 2 левги от Бунар-Хисар е селото Туручак[144], след което се преминава по гребена на чакълести хълмове, покрити с дъбови горички. Най-високата им точка, изглежда, достига до 1000 фута над морето, или до 300 фута над съседната равнина, която се разстила напред. На една левга преди Виза височините образуват задънено място. Внезапно сме поразени от живописния изглед на този град, построен в полукръг около издадена напред част от планините към изток. Върху нея има разрушена крепост и тя стърчи над обширната равнина, покрита с могилки. Тесният калдъръм, който се спуска от хълма към този град, е може би гръцки строеж.

След това спускане, което трае около половин час, се пътува през обработена местност, тук-там засенчена от хубави орешаци. Една планинска река тече току до подножието на хълма, идва откъм изток и се влива в Еркене при Синаки[145]. Изкачихме се веднага на най-високото място на града при конака на аяни-

на, недалеч от крепостта. Този почтен турчин ни прие доста учтиво и ни изпрати да се настаним у едно гръцко семейство в долната част на града. Трябваше впрочем отново да се спуснем по наклонените настилки и отново да излезем от стената на стария град, от която все още личат огромни стени, изградени с тухли. Градината на аянина се поддържа от една част на това масивно укрепление. Най-голямата част на града е в подножието на хълма, на източния и югоизточния му склон. Населението му ще да е около 5000 души, главно гърци.*

За да се стигне от Виза до Мизия, трябва само да се премине през малките залесени възвишения на изток от града и да се слезе до Толопаз-Дере. Но за да се върви оттам покрай Черно море до Босфора, трябва да имаш коне, защото по тези склонове няма никаква пощенска станция, нито пък средства, чрез които може да се мине и без нея. Аянинът на Виза ни достави коне за Серай, които бе накарал да вземат от този и онзи и ги бе п верил на един жител, също задължен да достави един та къв товарен добитък. Пътят от Виза до Серай минава през обработена равнина и сред пасища, като върви доста далеч от хълмовете на изток. Там се виждат още няколко върха с разширени

* Когато дойдохме до вратата на нашите гръцки хазяи, отначало не искаха да ни пуснат. След това дворната врата се разтворн с двете си крила, но ясно личеше, че пристигането ни беше предизвикало ужас. Млади жени бягаха от главната къща към пристройките, затваряха се с възгласи на отчаяние врати, свързващи с други жилища. Стопанката на жилището, една дебела гъркиня, облечена в шалвари, привързани високо по турски, се появи пред нас, като стоеше на разстояние, и развърза по безподобен начин езика си. След като водихме преговори, за да я успокоим, че не сме чумави, нито пък се бяхме заразили от Кирклисе, тя се съгласи най-сетне от немай-къде да ни настани и ни постави в много гореща стая, където отглеждаше буби. Нашият татарин, който отдавна познаваше хитростите на гърците, не се остави да го водят за носа, предполагаше вече, че главната къща има подходящи помещения. Най-сетне след половин час брътвежи бяхме настанени в едно първокласно помещение с голяма гостна, около която имаше много стаи. Гостната бе нещо като чардак с прозорци и капаци и таванът бе самият покрив. Тя бе покрита с хубави килими и възглавници и отстрани имаше куп завивки, килими и възглавниц за нощуване. Като предпочетохме чист въздух, поискахме да отворим повече прозорците, но ни предупредиха милостиво, че в съседната къща има чума и че тя може да дойде през прозореца, който искахме да отворим.

Постепенно се опознахме с цялото семейство, което, изглежда, се успокои. Можахме да похвалим много кулинарния дар на гъркините, които много повече са умели в яхниите, отколкото сръбкините, но не можахме да се разберем относно затварянето на прозорците, които трябваше да държим затворени и през нощта, защото чумата щяла именно в този момент да влезе в жилищата. Напразно се правехме, че заспиваме, за да пуснем въздух, щом издебнехме да заспят надзиращите ни. Но тези жени бяха похитри от нас и престанаха опалкваннята си и разказите си за чумата едвам когато отстъпихме пред тяхната молба да се издушим по-скоро, отколкото да отворим вратата на ужасния демон. Като узнаха, че един измежду нас бе лекар, те, мисля, не бнха ни пусиали да тръгнем, ако не бяхме им оставили неизбежните предпазни средства срещу чума и безплодие. Техните предложения по последния въпрос бяха неповторими по рода си, пък и нашият татарин се оплакваше, че няма тяхното доверие в медицината.

конуси, които г. Киперт е представил под името Бейтепе и на север — Чалига-Дере. Турските села Ервени (Евренли) и Чакерли[146] са на две левги от Виза на изток от пътя и по-нататък е селото Каватли (Кабакли).[147] Преди да се стигне до него, се минава Еркене, която тече от североизток към югозапад, след като по-нагоре тя влачи водите си от северозапад към югоизток, отвъд хълмовете Каратепе на изток и на североизток от Виза.

Серай или Сарай, е градец с около 1000 жители, окръжен с ливади. Там се вижда една постройка за склад за селитра, една джамия и обширен полуразрушен конак, където някога е пребивавал агата. Но подобно на много други селища по бреговете на Черно море и Серай, изглежда, бе пострадал през последната война. Агата живее в малък приземен етаж и ни посрещна много любезно, без да бъде в състояние да ни достави коне, преди да изтекат няколко часа. Един от нас поиска да застави човека, който бе дошел от Виза с нас, за да продължи понататък. Но този грък отговори веднага, че дори ако агата бе пожелал да нареди да го обезглавят, той не ще направи и стъпка по-нататък. Действително не му бе заповядано такова нещо, защото имаха голяма нужда от коне за жътвата. В очакване да се намерят коне агата нареди да ни поднесат вечеря в малък кьошк сред двора му, единственото място, където можеше да се застане на сянка, защото в градеца нямаше дървета. След това прекосихме околностите на юг. На една левга в това направление се намира чифлик, ограден с няколко дървета, и на 1 ¼ левги понататък е голямото село Карлук[148] (неточно поставено върху картата на г. Киперт). После отвъд доста стеснената долина на Марукадере, източен приток на Еркене, се намира терциерно плато на 925 метра височина, което е достатъчно високо над района, за да позволи от този пункт човек да си създаде известна представа за областта. Пътниците следва да очакват същите спирки и в Йеникьой и Чаталджа. Затова този път не е за препоръчване, освен ако човек разполага с време и рискува да изгуби по един ден за всяка пощенска станция. Пътят се приближава до хълмовете едвам към Йеникьой, откъдето се прехвърлят височините с развалини от стените, сочещи древното местонаходище на Атанасиевата стена[149]. Възвишенията на Инджигиз и Чаталджа са също съвсем лишени от горички и дървета, както и тези в околностите на Чорлу. После се преминава долината на Карасудере (долината на черната вода) и друга планинска река, която прекосява целия полуостров и извира от куштепе, възвишение на брега на езерото Делкос[150]. И двете се вливат в лагуната на Бююкчекмедже. Може да се отиде право в Константинопол или през последното селище.

VIII
УКАЗАНИЯ ЗА ПЪТЯ ОТ МАЧИН ИЛИ ТУЛЧА ЗА БУРГАС ПРЕЗ ПАРАВАДИ ИЛИ ВАРНА

Ние споменаваме този важен път само за да го препоръчаме на бъдещите пътешественици, защото тези, които са минали по него, не са обнародвали досега значителни бележки. Отдавна е време да се познават с положителност физическата и геологичната структура на Бештепе или на тези твърде значителни височини между 700—800 фута височина между Мачин и Сачи[151], Тулча и Бабадаг. Дори и в Мачин има стръмни брегове от 30—40 тоаза височина. Още е неизвестен строежът на змийския остров преди устието на Дунава. Терциерната алувиална степ на Добруджа изисква все още подробни наблюдения. Известно е само, че тази местност, често безводна, е тук-там доста извисена над морето и че завършва с малки глинесто-пясъчни стръмни брегове било над Дунава, както е при Хърсова, било над Черно море, както е при Кустендже. Там в много селища няма вода през лятото и населението е доста пръснато, особено откакто русите прехвърлиха част от жителите по островите на Дунавската делта, грешка, допусната от турците. Има много овчари. Затова пък пътят от Расова за Кустендже е често описван.

Хаджи-Оглу-Базарджик се намира на тераса на кат от Табан-Дере. Това е, казват, град с 5000 жители, повечето мюлюлмани. Има десетина джамии. Околностите са обработени и около града има градини. Пътят от този град за Козлиджа е покрит с множество гори и минава над много кредови тераси, които се повишават малко, като се върви от север към юг. Козлиджа е градец с 3000 жители, най-вече мохамедани. Оттам се стига Сиришен-Дере и Паравади, преминава се през ниски възвишения, за да се достигне долината на Камчик, пресича се Емине-Балкан през долината на Делидже-Су и се слиза в обширната празнина на Надир-Дере, която е отделена от Айдос само с ниска тераса, покрита с малки горички. (Bei Originalnachrichten und Beobachtungen über den Schauplatz der Kriege zwischen Russland und der Pforte, Berlin, 1812; in 8° от един военен с доста добра карта на два листа.)

Ако се мине през Варна, се стига до Базарджик, като се премине през ниски плата, които изчезват към Теке-кьой, мястото, където е гробът на Владислав IV, полски крал, и съседно на полето на злощастната битка от 10. XI. 1444 г., където бяха разбити обединените унгарски, полски и влашки войски, събитие, улеснило окончателното установяване на турците в Европа. Едно по-извисено плато отделя залива на Варна от Камчик, който се минава по брод, за да се стигне Фудукли[152]. Тогава си в подножието на склоновете на Хемус, които завършват доста внезапно на брега на Черно море при Емине-Даг. Върховете й не са повече от 2000 фута. Може да се заобиколи оттам,

като се придържа човек на известна височина над морското равнище. Това е пътят, минаващ през Казак-Кьой и Емине и завършващ към Мисиври и Ахиоли. Освен през долината на Казакдере той преминава през множество теснини и урви и разкрива, както ми казаха, доста приятни гледки към стръмните крайбрежия. Един по-пряк път минава през по-високи места, а именно този през Дервиш-Йован[153], Арнаутлар и Айваджик, село, разположено сред Балкана в долината на Казак-Дере. От този пункт само се преминава тънката верига на Балкана и доста стръмно се слиза в равнината на Таши-Дере или Хаджидере на г. Киперт. Между дъното на този древен морски залив и равнината на Бургас има само една много ниска, дива и безводна тераса.

ТРАКИЯ

IX

МАРШРУТ ОТ ТАТАР БАЗАРДЖИК ИЛИ ОТ ФИЛИПОПОЛИ ЗА БУРГАС ПРЕЗ КАЛОФЕР, ЕСКИ-ЗАГРА, ЯМБОЛИ И АЙТОС

Една алувиална равнина, много еднообразна и почти безлесна се разстила на север от онази част на Марица, която е между Татар Базарджик и Филипополи. Тя се напоява от шест реки. Харман-Дере, Козлу-Дере[154], Труча, съединена с Алван-Дере, Кумсу-Дере[155] (долина с река през пясък) и Вопче на г. Киперт или Йопсу[156] от виенската карта. Ако се тръгне от първия град, са необходими 24 ¼ часа, за да се стигне Ески Загра, докато от Филипополи пътуването е от 19 ¼ часа. Най-краткият път от Филипополи е естествено този през Папазли, Чирпан и Паша-Дере[157] в горния край на Служю-Дере, който г. Киперт именува със Сасли-Дере[158]. Това е преход от 15—16 часа. Г. Фрер и един жител на Турция, които бяха минали през различни пътища, бяха любезни да ми съобщят за това някои подробности. Ако се тръгне от Татар-Базарджик, се приближаваш до ниските възвишения, които отделят непосредственото подножие на Висока Стара Планина от алувиалната равнина. Там се преминават един след друг шестте й планински реки. Срещат се там, или по-скоро се преминава край доста села, най-вече български, някои от които са само на картите, като Черна гора на Комлу-Дере, Карамустафалар на Кумсу-Дере, Демирджилер[159] и Павла. Други села остават скрити, особено в гористите долини, възкачващи се към Висока Стара-Планина (Коджа-Балкан).

От Павла[160] се отива в Илиджа или Лиза в долината на Рашка, която носи тук или по-надолу турското наименование Вопче. Ако се тръгне от Филипополи, се стига Илиджа чрез Чобан-Бунар[161] (овчарски кладенец), като се върви по долината на

Вопче. Там има топли хидросерни води. Очевидно е, че картата на г. Киперт е погрешна в този пункт от пътя, а виенската е доста точна, защото г. Фрер ме увери със сигурност, че след като се премине водоразделът при изворите на Рашка и на Тонджа, се минава селото Калофер. При това аз сам видях този планински прелез от горната равнина на Тонджа нататък и прецених, че височината на съседните гористи планини е 2900 фута височина. Но тъй като Илиджа е още в планината (на 1500—1600 фута?) и басейнът на Тонджа е с височина 1700 фута, се достига до заключението, че този прелез преминава през доста дълбока празнина, съпоставена най-малко в сравнение с Висока Стара планина. От този прелез (на около 2200—2400 фута?) долината с изворите на Тонджа води доста постепенно пътешественика чак до алувиалната и раззеленила се равнина на Шипка и Кезанлик, откъдето съвсем напряко се минава през последния град. По този път има множество села, аз сам видях някои. След като съобщих маршрута от Кезанлик за Ески Загра, си представям, че тръгвам от този град. Върви се на изток покрай подножието на северната верига на Ески-Загра и се преминават редица градини и хубави насаждения. На ½ левга от града се прехвърля едно свързващо варовиково възвишение и се преминава през река, която тече от север към юг. На 1 ½ левги след това е селото Реста [162] и след него село Дурбок[163], населено с мюсюлмани и разкрасено с орехи. Друга река преминава през пасищата, като също излиза към север, или от източното продължение на веригата при Ески Загра. Тези планини изглежда, че са 1000 фута високи и около основите им има хълмове от по 400—500 фута височина. Те се наричат в онзи край, както се говори, с името Градица.

На 3 левги от Ески-Загра има на север от пътя едно турско село с джамия и един от тези особени стражеви постове, където първият кат се издава над една квадратна кула, която го поддържа. Той бе съвсем разрушен. Равнината, в голямата си част от пасища, изглежда наклонена малко към запад. Там има една рекичка, която тече от север към юг. Вляво остава селото Киркьой, разположено при излаза от една варовикова теснина на ¼ левга разстояние от пътя. Кара-Бунар (черната чешма)[164] е друго село на 3 левги от Ески-Загра и малко по-нататък след 1 ½ левга на север от пътя — друго турско село, откъдето идва рекичка, течаща на север — юг.

Веригата на север от пътя се снижава значително, като се почне от тези околности, и на известно разстояние от планините посажденията отстъпват място на обширни пасища с чернозем, белег за древни водонаходища. Там се отглежда много добитък. Кладенците, които копаят там, съвсем нямат добра вода, защото подобно на унгарската пуста и тук не ги изкопават твърде надълбоко.

Йени-Загра е малък турски градец, който с незастланите

си и твърде широки улици прилича доста на унгарско село. Изглежда, че има около 1000 жители. Има джамия и аянин. Понеже е заобиколено с великолепни пасища, човек би помислил, че би трябвало да има масло. Но в Турция нищо не ни очуди повече от това прясно масло в Йени-Загра, защото не видяхме такова никъде другаде.*

Планините, които се виждат на север от Йени-Загра, се наричат Баир-Даг и изглежда да са 300 до 500 фута височина. На 1 левга на югоизток от същия градец започват малките възвишения, които продължават чак докъм Ямболи. Те се показват във вид на удължен хълм, 150—200 фута висок, и се разстилат от североизток към югозапад на разстояние от 1 левга. По-нататък на изток в равнината се различава втора поредица възвишения или по-скоро два планински хребета, които дават вид на слети в един. Височината им, изглежда, достига до 100—300 фута и те заемат разстояние от 2—3 левги дължина.

Плодородният чернозем продължава отвъд Йени-Загра и широкият, но незастлан път е прокаран през житни нивя, които се разстилат до безкрая. В дъждовно време този път ще да е недостъпен. Това е глината именно, която използуват за печени на слънцето и смесени със слама тухли, нещо доста показателно за това, че климатът на Румелия е твърде сух, тъй като подобни материали биха се разпаднали на кал, ако ги поставеха при толкова влажна атмосфера, каквато е в Англия.

На една левга от Йени-Загра на север, на ¼ левга от пътя, остава турското село Хадидже[165] и на ½ левга оттам сме вече доста далеч от планините, които се разстилат почти от запад към изток, за да може да се прецени височината им. Минава се край малко усамотено възвишение, 60 фута високо, което се състои от древен интермедиерен компактен варовик. На две левги от Йени-Загра едно минаре бележи на север в подножието на планините турското село Асоли. Тези оголени възвишения изглеждат отдалеч не повече от 150—200 фута височина и между вдлъбнатините там се забелязват от време на време иначе твърде извисените и залесени била на Балкана.

В тази част от пътя има обширни нивя с бобовото растение леплеб, нещо като бакла, която се яде само печена. Там се натъкнахме на един човек, който свиреше на гайда. Един стражеви пост с наддаден над долната част етаж бе в близост до един чифлик. Плетът му бе украсен с конски и волски глави.

Тази еднообразна равнина без дървета най-сетне бе пресе-

* Преспахме при началника на пощенската станция, който ни уреди истинско угощение за Турция, понеже към оризената пилешка супа бе прибавена и печена гъска, зелен боб, зелена салата и масло. Понеже нямаше вино, той влезе в преговори по този повод с доставчика на аянина или с друг местен жител, нещо, което ни докара посещението на няколко турски офицери. Този мил османец ни бе много обикнал и не ме пусна да си замина, без да проверя пулса на жена му, поставена зад вратата на двора му, болна, не си спомням от каква неизлечима болест.

чена за малко от една рекичка, протичаща от север към юг. Отвъд нея има огромно пространство, заето от един вид едро, диво, маслодайно растение с човешки бой (galega officinalis) [166]. Би казал човек, че нарочно е посадено, до такава степен то плътно покриваше местността. На 2 ½ левги от Йени-Загра се преминава селото Менгели. И се стига до малка поредица трахитични хълмове, отчасти залесени и отчасти покрити със сухи пасища. Около средата му е разположено селото Кирмени, също с няколко османски жители и голям чифлик. Един българин поддържа там хан в някакъв хамбар.

Тук е насред път между Йени Загра и Исливне и между Йени Загра и Ямболи, или Ямбол, последният град, който се вижда напред почти на изток-югоизток, на 4 левги всред китки дървета в долината на Тонджа. За да се достигне до него, трябва да се мине през селата Кьопекли (кучешкото)[167], Бозадж[168] и Амсория[169], като се слиза по неголям наклон. Ако, напротив, се отива към Исливне, се изкачва на изток, на 3° северно от българското колибарско село Яякикьой[170], което се намира на една малка левга от Кирмени и по-точно — на невисокия планински прелез, откъдето се слиза в долината на Тонджа. Горички покриват склоновете на височините. Различава се едно село на брега на Тонджа и по-нататък се извисяват върховете на Балкана зад Исливне. За да се стигне до големия дървен мост и водениците на Тонджа, трябва да се върви покрай брега в продължение на цял час. От Ямболи се отива в Кафтан, като се минава през много нисък водораздел, едно от тези толкова чести възвишения в крайбрежната верига на Черно море. След това се върви през долината на Боклудзедере или Боклуджадере, за да се стигне до красивата котловина на Карнабат, окръжена с лозя и с хубава растителност. Карнабат е отделен от Айдос само чрез частично обработени възвишения. Неголямата им височина се откроява при пръв поглед поради съседството на Балкана, който не надминава 2000 фута. Айдос е разположен по източната страна и при излаза на една долина, която се възкачва към балканското подножие и е оградена с голи скали, прилични на древните базалтни изтичания в Оверн. Айдос е много пострадал през последната война, базарът му вече не съществува, центърът на града е пълен с развалини и извън това чумата и емиграцията намалиха неговото гръцко и българско население. Не се изчислява на повече от 3000 души. Рекичката в долината прекосява града. Един каменен мост е направен там и на източния бряг в подножието на хълма е аянският конак с харема му. Срещу това жилище, окръжено със стени, има малка джамия. Гърците живеят най-вече в противоположния край на града. Аянинът ни посрещна с много учтивост и с турските обноски на висшето общество, при все че до неотдавна той е бил само татарин на силистренския паша.

От Айдос за Бургас областта е покрита с необработени рав-

нини и отделени от продължението на вулканичните хълмове, [находящи се] близо до Айдос. На една левга от този град, в североизточния край на първата равнина се вижда селото Кади-Кьой в подножието на хълмовете. После се прекосяват каменливите възвишения, сред които има малка рекичка. Спускайки се, се стига на 2 1/2 левги от Айдос до минерални хидросерни бани[172]. Сградата има само едно помещение и е усамотена сред безплодна равнина, в чийто край блестят водите на Бургаския залив. На 1/2 левга на север има няколко къщи, в които живеят петима турци и двама българи. Там пребиват семействата на двама-трима души, свързани с баните.

Няколко коли, влачени от волове, бяха се разположили наблизо със скрити в тях туркини. Чумата бе попречила в 1837 г. да дойдат хора тук за бани и дори не бяха построени дървени къщички, които обикновено изграждат за продажба на различни вещи или необходими неща за пътниците. Трябва да си призная, че е необходимо да си османец или болен, за да се настаниш в тази пустиня, където единствените източници са кафенето и един кьошк, непокрит и издигнат срещу банята.

След като се изкъпахме и с отвращение видяхме някои мюсюлмани, които си позволяваха да перат мръсното си бельо в банята, ние седнахме по турски на чардака, за да вечеряме, и задоволихме любопитството на османците с новините от страната на гяурите (вж. моята по-късна преживелица в моята Turquie d'Europe, т. 2, с. 475)*.

X
МАРШРУТ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ЗА САЛОНИК ПРЕЗ ТЕКИР-ДАГ И СЕРЕС

Този маршрут започва от Константинопол през Ески-Ерекли[173], *Родосто, Айнаджик, Галиполи до Малгара* (с. 144—148).

За да се стигне от Малгара до Кешан, се преминава през долина, за да се достигне до друго плато. На 1/2 левга от Малгара вляво остава селото Рузгяр[174] (вятър), а на 1/2 левга по-нататък Алиш-Кьой**[175]. На юг към морето има възвишение, което е малко по-високо от платото, на което сме, и е покрито с горички от дъбове. Най-високата точка на платото е на 1 1/2 левги преди Кешан, но има съседни възвишения, които са 100—150 фута повисоки или 1365 фута над морското равнище. Слиза се от това диво плато в една долина, която се разстила от изток към запад, в същата посока, в която са разположени възвишенията. Голямото българско село Булгарскьой е разположено там и водохранилищата му подсказват, че водата е рядкост в тази камен-

* Ако пътеката между Кезанлик и Ески-Загра през Харманкьой[176], Хамурзуца[177] и Адатене наистина съществуваше, името на колибарското селище Лиша или Илиджа? може би обозначаваше там минерална вода.

** На картата има Атешкьой. Кое е вярно?

лива терциерна почва. За да се стигне там от Кешан, се върви покрай подножието на малки островърхи хълмове, покрити с храсталаци. Използува се за целта коритото на малка, пресъхнала през лятото планинска река, която идва от тези възвишения и е с каменисто корито. Върви се по тази урва и се прекосява на запад едно възвишение, отвъд което се виждат напред на едно плато 40-те вятърни мелници на Кешан, наредени като войници.

Кешан (тур. Руз-Кьой или Руш-Кьой е доста жалко градче с около 2000 жители. В околностите му има малки хълмове, от които единият на север е Мал-Тепе (Малкото възвишение). Тамошният аянин има доста обширен конак и един харем. Не е останала нито следа от древното византийско укрепление. Мензилът, или пощенската станция, се представя пред пътника като много долнопробна и мръсна сграда. Обширният чардак ни се видя за предпочитане, особено във време на чумата, пред тези стаи, които не бяха метени от доста дълго време. В замяна на това пред нашето жилище имаше един разкошен източен платан, който хвърляше сянка върху хубава чешма с голямо кръгло, добре запазено каменно корито. Тъкмо там за пръв път избухна разпра с татарина, причинена от неточността на картите при изобразяването долината на Марица и местоположението на Термолица и Ипсала, които г. Викенел бе най-сетне установил. За да сложат край, виждайки нашето упорство, началникът на пощенската станция и татаринът млъкнаха най-накрая и основателно можеха да ни считат за малко побъркани (дели).

На една левга от Кешан се намира Йени-Кьой, разположено на ниско плато, малко под това на Кешан. Понеже ни изненада буря, ние се приютихме в един чифлик, където бяхме добре приети от един турчин, воювал срещу русите и ранен там. Много лек наклон изцяло в пасища води от Акор-Кьой, гръцко колибарско селище, почти до една левга на юг от Ипсала и на брега на голямата Маричина равнина.*

Равнината чак до Марица е местност с блата и пасища, откъдето островът Самотраки произвежда величествен ефект. Марица се минава на една солидна лодка. Преспахме във Феред у много симпатични гърци. Този градец, за който вече говорих, има също две вятърни мелници. На две левги оттам, на югозапад в Илиджа (Лъджа на г. Киперт) има хидросярна минерал-

* След доста обилното пиене на вино моят татарин бе забелязал, че слугата ми, някогашен сръбски полицай, бе си задържал две-три пари от това, което бе по сметката ми. Той го упрекна много остро за тази дребна кражба, както и за това, че бе оставил да загинат конете ми в Константинопол поради чисто безобразие. Освен това, понеже отдавна търсеше случай да му покаже властта си и да унижи славянската му гордост, той го шибна леко с камшик. Моят сърбин, вбесен, сложи ръка на револверите си, но турчинът бе по-пъргав и зареденият му пистолет бе в ръката му, преди онзи да бе измъкнал от пояса си единия свой [револвер]. „Стреляй, ако можеш, му рече той хладнокръвно." При тези думи слугата ми се отрезви, защото сигурно бе, че татаринът щеше да го улучи.

на баня[178], в която местните хора отиват най-вече през май да провеждат десетдневно лечение. На една левга на запад от Илиджа е селото Хайнлар[179].

Пътят от Феред за Кавала (Кавал?) (на турски и албански овчарска кафала)* е прокаран през нещо като крайбрежен път над морето и последните склонове на Родопите. Там се преминават по брод доста планински реки. При все това освен при Макри и Кавала тази тераса е много широка, за да може да се сравни този път с крайбрежния път в Италия. Съседните острови и тук-там гръцки, български или мохамедански села в планината се прибавят към очертанията с морски изглед, по продължението на този бряг. При все че не бях направил прехода от Феред до Кавала, смятам да прибавя моите сведения към посочванията на картата на г. Киперт, защото те се основават в голямата им част на едно още неиздадено резюме на г. Викенел.

Обикновеният път минава далеч от морето във вътрешността на областите от Перистерия[180] (Гълъб, тур. Гьоверджилик) и пресича последователно четири планински реки, а именно Илиджа-Дере (Луцу-Кьой-Дереси на Викенел) и Бодама-Чай в Перистерия, които се вливат в морето между Феред и Макри и извират на южната страна на Мукате-Яйла, един от източните краища на Родопите. Недалеч от Перистерия на североизток остава селото Шапчилар, докато има едно Шапци, или Шапхане, на север от Ярдимли-Тепе на пътя от Шапчилар за Комулджина. Това са селища, където се извлича стипца от трахитичните скали, защото Шап означава на турски стипца. Понататък, като се мине малък вододел, се слиза между две планини по протежението на една планинска река в Кьопекли-Кьой (кучешкото село). Оттам вече не напускаш бреговете на Егейско море и подножието на много стръмния склон на планините. Прекосява се Ярдимли-Дере, която се спуска от върховете Код жа-Яйла и Токачик, и след три други планински реки се стига Комулджина (тур. Гюмюрджина) и алувиалната равнина със солниците ѝ. Това е резултат от свличането на много сипеи. В Нарли-Кьой се преминава Куру-Чай (сухата река), която тече от север на юг между планините Карлук на изток и Караоглан на запад. Стига се Яфи-Кьой на тази река и надясно остава Борихане в подножието на планината [разположено] на една планинска река. Оттам до Дербенд пред подножието на високите планини навред е една алувиална равнина, която е само делтата, образувана с течение на времето от Карасу. Това е съвсем аналогичен случай, както с равнината на Комулджина. Ако можеше да се махне водата на двете места, би останало това, което тиролците наричат морени, а французите от Дофине и Савоя конус от отломки. Карасу, или Места, е една

* Маршрут, набелязан според бележките на различни пътешественици.

от най-големите реки на Родопите. Главните ѝ извори са според г. Викенел Белица и Йокурут до Разлог и главният ѝ приток Доспада-Дере, отделен чрез високата Доспада-Яйласи от дългия и красив пролом на Късдербенд на Карасу между Неврекоп и Елешница. Остров Тасос се показва като голям извисен и стръмен масив, над който са върховете Илиос и Хипсария — 3255 фута височина.

От равнината на Карасу до Кавала, градец с 2000 души, пътят върви непосредствено до морето, като подножието на планините навлиза във водата. Пътят от Кавала за Серес минава през Прависта (тур. Пирауща), пресича котловината на Ангиста или през Орфани в южното подножие на много високия връх Пилав-Тепе или Пирнари[181]. Прехвърля се Стримон при развалините на Мармара[182] и на Йени-Кьой и се върви покрай него чак до Мармара. Този завой се прави поради блатата на Тахино и оризищата покрай Стримон до излаза от Ангиста. Може също да се стигне до Серес през малкото възвишение зад Кавала през Драма, Зихна и южното подножие на Меникион. Котловината на Ангиста е само голямо задънено място на Сереската котловина или тази на Долни Стримон. През нея минават Ангиста и многобройните ѝ притоци. Един от главните е Мутница. Той извира съвсем оформен от варовиковата планина на Боздаг, който отделя долния басейн на Ангиста от този понагоре от Лиса. Този последният е ограден на север от билата на Алиботуш и на Страгач, на запад от Чаирли-Балкан и на юг от Сминица и Боздаг. Всички тези води се вливат в Катавотрон, под Боздаг. Това е откритието на г. Викенел (вж. Les Archives des Missions étrangères, 1851 г.). Равнината на Ангиста е много блатлива и дава много пиявици за търговия. Съществува едно разрушено укрепление към Прависта.

През Серес минава Тутли-Су[183], която извира в подножието на върха Зимница и тече между Миникион и предпланината на Чаирли-Балкан. Долината на Тутли-Су образува връзката между Серес и Лиса. Серес е главен град на малък пашалък, някога наследствен, начело на който сега е един мюселим. Като се има пред вид много планинската му част в Родопите, той не ще да има повече от 100 000 души, включващи доста гърци главно към Серес. Но плодородието на котловините му го прави отчасти един от най-цветущите райони на Турция. Драма, Мелник, Демир-Хисар, Неврекоп и Лиса са селища на главните аяни. Серес е открит град с над 25 000 души. Има обширен конак за пашата, дузина джамии, гръцки черкви, два значителни базара, фабрики за памучни платове и кърпи. Износът на памук го прави един от най-търговските градове в Турция. Търговските пътища от Серес за Салоник и от Серес за Дубница са доста използувани и главно през зимата има движение по този от Серес за Филипополи през Неврекоп. Лятно време там има опасност от разбойници. За нещастие близостта на оризищата и блатата прави Серес нездравословен през лятото, поради което

заможните хора отиват да живеят оттогава в летните си къщи по склона на хълмовете на Серес, където има лозя. В околностите на този град пашата има градина, някога собственост на могъщите и наследствени бейове на Серес. Последният бей Исмаил бей, баща на Юсуф паша, този, който предаде Варна на русите и бе паша на Белград до 1839 година, когато умря във Видин. Манастирът „Св. Иван" (Агиос Янис[184]) на югозападния край на Меникион е място за разходки, откъдето се наслаждаваш на приветлив изглед, контрастиращ с оголеността на варовиковата планина на Меникион, с най-малко 2400 фута височина. От друга страна, ако се изкачиш по нея от манастира или през долината на Тутли-Су, виждаш под теб голяма част от крайморска Македония. Картината е окръжена от море, планините на Халкидика, Тесалийския Олимп, планините на Централна Македония и снежния Периндаг. Вътрешността пък е заета от по-малките възвишения между котловината на Вардар и Стримон и особено от великолепната и голяма равнина на Серес, покрита с посаждения и села.

Ако иска човек да отиде направо от Кавала в Салоник, може да се мине през Орфани и Клисали[185]. Прекосява се устието на Стримон по един мост и се върви покрай морето в подножието на височините до хана на Ромели-Богаси. Оттам има красив изглед над залива Орфано, последните брънки на Родопите и остров Тасос. Остатъкът от този път до Лангаса е по северната страна на нещо като голяма надлъжна долина, която отделя две напълно различни планински системи, а именно тази на Халкидика от тази на Македония. Веригите на Халкидика вървят от северозапад към югоизток, а тези на Македония — от запад-северозапад към изток-югоизток. В тази забележителна равнина са двете недълбоки езера на Бедчик[186] и на Свети Василиос или Лангоса (Серишин). Между този градец и Салоник остава да се премине само едно необработено и безводно възвишение.

Салоник (сл. Солун, тур. Селяник) е предшествуван от обширно гробище и нещо като предградие. Пътят, доста широк, е само тук-там с разрушена настилка и е окръжен с градини, заобиколени с големи стени. Стените, които отделят имотите, са от пръст и много ниски. Една дебела, висока и с бойници стена обкръжава града. Тя е построена на брега на морето и е опряна на висок връх между високия му склон, на който е разположено старото генуезко укрепление. Салоник е вече с 60—70 000 души, а именно: 30 000 турци, 20 000 евреи, 10 000 гърци и 10 000 души от други националности, включително доста арменци. Има турски, гръцки и европейски квартали. И тук не липсват чаршии и чешми. Има дори някои старини (вж. моята Turquie, т. 2, с. 353). Пристанището е само открит залив и на брега има големи, доста посещавани кафенета. Изгледът от този пункт е много хубав над ниските височини на Халкидика и над масива

Олимп или Шеле на турците. От вечните му снегове се ползуват кафеджиите на Салоник. Улиците на този град са зле постлани и нешироки. Всяка къща там има двор. Европейският квартал е с каменни едноетажни къщи, с остъклени прозорци и боядисани капаци. Консулствата на Франция, Испания, Австрия, Англия и Русия са още по-добре построени сгради на два етажа. Би ги взел човек даже за някакви [сгради] в Европа.*

Имахме случай да разберем, че в Салоник не липсваше европейско общество. Сега, когато параходите достигат дотам, този град е доста посещаван от туристи, които могат да си съставят представа за голям турски град, извън столицата, без да се мъчат с пътуване по суша. При това има селища в околностите, които би трябвало да привличат чужденци. Бяхме поканени от едно гръцко семейство на музикална вечер, бяхме и у английския консул, където изглежда да беше в този момент най-търсеното сборище. Голямото неудобство на Салоник изглежда, че са малкото средства за спирането на пожарите, защото френският консул ми каза, че постоянно бил принуден да подрежда най-ценните си книжа, преди да отиде на курорт, от страх пред пожар. Повечето от консулите и богаташите имат летни къщи отвъд залива — на юг от Салоник, или в теснините в подножието на Кортиаш, планина, висока 3894 фута—на югоизток. Баните със сярна вода в Солун са на изток от Серес, в долината на Василика отвъд тези полета, долина, чиито води извират от връх Холомонда. Търговията на Салоник е много обхватна и се състои в пратки памук, коприна, дървено масло и др. Има и бояджийници и работилници за платове. Салоник е главен град на един богат и твърде значителен пашалък. Населението му вероятно достига до повече от 250 000 души и може би по-малко от 300 000 души. Верия, Ниауста, Водена, Кепиния[187], Йенидже-Вардар, Дой-

* Настанихме се при един кафеджия, където намерихме на първия етаж стая с диван, маса и няколко стола, нещо ново за нас. Отстрана имаше малка непроветрена стаичка и един покрит с асма чардак. Специално ни предупредиха да не спим навън, нито да оставяме отворени прозорците, за да не хванем треска. В долния кат на къщата имаше билярд. Но можахме да си доставим само лимонада и кафе. За щастие насочиха ни към един швейцарец от Нион, господин Бове, който държеше тогава със жена си, бретонка, нещо като гостилничка. Г. Бове е бил военен в един френски полк, после служещ комисионер, след това учител по езици. Той беше от типа на онези авантюристи, които съставляват голямата част от франките в Ориента. Освен това той се отнесе към нас много добре, за три франка имахме три яденета и при него можахме да забравим, че сме в Турция, защото нищо не ни липсваше, дори масите и столовете. При все това една огромна стъкленица с десетина бутилки вино в нея ни смая и сладкото самоско вино, по пет су бутилката, бяха ново, много приятно изживяване след умората ни. Слугинята на тази необикновена двойка, и двамата от тях доста пълни, бе една кобургянка, под двадесет години, която бе пропътувала пеша Гърция до Солун, за да последва любимия си, дезертьор от баварската армия, който бе станал дърводелец. Един фанатизиран католишки свещеник се бе заел да я покатоличи, преди да се съгласи да я омъжи за избранника й.

ран, Аврет-Хисар, Киркич[188], Платамона, Катерина, Либаново[189], Орфани, Низворо[190], Ларегови[191], Полигиро, Галатиста, Василика, Лангаса, Клисали, Бечик са главните седалища, използувани от пашата. Доста компактно гръцко население има главно в Халкидика, разделен на шест окръга, а именно: трите полуострова Касандра, Лонгос и планината Атос (гр. Агиос-Орос, слав. Света гора и тур. Айнерос) и трите окръга Каламейра[192], на юг от Салоник, Касия, на север от залива Касандра, и Мадемохория, или Сидеро-Капса, в източната част. Остатъкът от населението на пашалъка се състои от значителен брой гърци и цинцари в югозападния дял, докато в другите окръзи преобладават българите, православни християни, при все че са смесени тук-там с малко сърби[193], както е във Водена. Мюсюлманите, било азиатци, било европейци, т. е. от славянски, гръцки или албански произход, са главно в градовете и градчетата, при все че има и някои села почти само с мохамедани. Чисто албанският елемент там е почти нищожен.

XI
РОДОПИТЕ ИЛИ ДЕСПОТО-ДАГ И ТЕХНИТЕ ПЪТИЩА

Понеже съм минал само по един от пътищата през Родопите, не бих могъл надълго да говоря без новото и значително пътешествие на г. Викенел и резюмето му на картата на Турция от г. Киперт. За нещастие приятелят ми ще може да обнародва наблюденията си едвам след една-две години. От една страна, бях събрал от г. Фрер и от други пътешественици някои сведения за главните пътища в Родопите. Но можах да ги схвана само посредством картата на г. Викенел.* Ето защо смятам, че ще достави удоволствие на читателя, като за пръв път дам в няколко думи точна представа за структурата на тази значителна верига.

Родопите, които се издигат между равнините на Андринопол, долината на Марица и голямата бразда север—юг, заета от Стримон, е планинска верига, съставена от много поредици възвишения, които са разположени успоредно едно до друго в посока запад-северозапад към изток-югоизток. Могат да се наброят поне осем големи тънки, между тях винаги има надлъжни долини, по-големи или по-малки, а навсякъде перпендикулярните гънки са с разнообразни размери. Най-голямата долина от първия тип е заета от Арда и многобройните ѝ притоци. Тя придава на източната част на Родопите вид на голям залив, окръжен от планински възвишения и стъмни брегове, докато за-

* В 1837 г. бях възпрепятствуван да посетя долината на Арда, защото пощата, а даже и кираджиите не отиват в тази посока, и аз бях задължен да се освободя от част от конете си. Те не можеха вече да вървят. Един ханджия от Константинопол и един от слугите ми ги бяха оставили да отслабнат и бяха прибрали парите, а аз нямах кредитно писмо за Андринопол.

падната част на Родопите се характеризира предимно с броя и значението на големите си напречни гънки. Четирите главни са познати под имената на долините на Стримон (бълг. Струма, тур. Карасу), Места, или Кара-Су, при Разлог и Неврекоп, на Доспада-Дере и на Кричима-Дере. Главното й направление е от север към юг, докато долните части на Стримон и Карасу са гънките от северозапад към югоизток подобно на тези в Горна Мизия. Не приличат ли в умален вид на Централните немски Алпи, чиято разклонена източна част сякаш отговаря на същия дял в Родопите, докато централните вериги на Тирол и на Залцбург съвпадат с остатъка от Родопите и продължението му в Македония? От двете страни на голямата вдлъбнатина на Арда Родопите се разпадат на четири главни вериги, а именно: на север на преден план е Рило-Даг, Демир-Капу-Тепеси (възвишението на Желязната врата) при изворите на Марица и планините на север от изворите на Чепина, на Белова, приток на последната, и на Карли-Дере. Тази стръмна верига на север завършва твърде внезапно най-вече на северозапад и на запад с високия Рило-Даг — над 7000 фута височина.

Отвъд надлъжните долини на Рилска река, на Ямбеска, Йукурт (Йокуру на р. Викенел), на горната част на Чепина и на Карли-Дере се издига втората поредица планини, състояща се от Джумаа нататък по долината на Стримон до Чирмен на Марица от следните планини: Джумаабалкан, Ариваница на юг от Ямбеска, Карлук-Даг в началото на Карли-Дере, планините на Станимак на юг от Филипополи, тези в горната част на долината на Узунджа и най-сетне Куркьой-Калеси на запад от Чирмен.

Ако тази поредица планини варира отначало във височината между 6—7000 фута и слиза на изток до 3000, а дори понс до 2000, третата линия гънки се издига, общо взето, по-високо и обхваща Йелтепе, част от Доспадаяйласи, Персенк на юг от Филипополи, Кушанлар на юг от Папазли, планините на север от Перперекдере и най-сетне Яйладжик на запад от Андринопол. Тази линия височини е сравнително по-слабо определена от предишната посредством надлъжни долини, отколкото са двете преди споменати [линии]. Перперек-Дере, изглежда, е най-значителната от тях. По на юг следват пак наредени от запад към изток като войници големите върхове на Перин-Даг, южната част на Доспада-Яйласи, както и Ешек-Кулаги и Кажалуджа-Тепеси.

При изворите на Арда е, така да се каже, центърът на тези огромни гънки на Родопите. Те имат вид на доста висока и изгърбена тераса, от която се спускат като от малък Сен Готар във всички посоки води, а именно: на север-североизток — Станимака, на север-северозапад изворите на Кричима-Дере, на изток Чатак-Дере и Арда, на юг един приток на Карасу и на запад тече Доспада-Дере. Като извишение на тази издутина

се издигат на север Кажалуджа-Тепеси, на запад Ешек-Кулаги и на юг Джура. Три или четири вериги на Родопите на юг от този планински възел и от долината на Арда се състоят в първия им ред от Арнаутбалкан между Стримон и Неврекоп и са отделени от Перин-Даг чрез две надлъжни долини, после чрез Джура, Ала-Даг и Коджа-Яйла (1000 м), и трите на юг от Арда. На втора линия се намира Ала-Бурун на север от Мелник, Али-Ботуш на североизток от Сингел и край Страгач, после планините на юг от Сьогютлю-Су (слав. Снутла според г. Викенел), приток на Арда, и в източния край на веригата, на юг от надлъжната долина на Шейтан-Дереси — Мукате-Яйла. На юг от тази верига са надлъжните бразди на Сингел, вдлъбнатината на Лиса и горните извори на реките Гьокче-Бунар, Куру-Чай и други планински реки. След това идва третият хребет, образуван от Сингел-Даг[194], Сминица, Боздаг на север-северозапад от Драма, Чал-Тепе на север-северозапад от Карасу-Йенидже, Караоглан на юг от Буришане, Карлук на север от Кумулджина и Ярдимли-Тепе на север от Марония. От четвъртата верига остава само Чаирли-Балкан, Меникион, няколко височини на север от Кавала и Берекетли и на север от Марония и Макри. Най-сетне Тасос, Пирнари и Бечик-Даг в Македония биха могли да се разглеждат като остатък от деветата верига в еднаква посока с Родопите.

В очакване г. Викенел да ни уточни относителната височина на тези дъбове, ние можем да вървим напред съобразно с нашите сведения. Онова, което можахме да видим там, е че централните вериги, заснежени през лятото, ще да надминават по-скоро 7000 фута, а не са по-ниски. Ако се съди по завоите на пътищата, изглежда положително, че най-високите билá на Родопите са в Доспадаяйласи и в това, което нарекох Малкия Сен Готар на тази верига, както и в Перин-Даг. От тези вериги нагоре по Арда височината им намалява било към юг, било главно към изток. Не мисля, че е много далеч от истината да посоча като граница 1500 фута, дори 1800—2000 фута за височината на тези крайни части в северния дял, защото без това не бих могъл да ги виждам отдалеч. Що се отнася до южните вериги, източните им краища на север-северозапад от Феред ми се видяха по-издигнати, както твърди г. Викенел, защото той дава 1000—1100 м, на Коджа-Яйла. Родопите свършват срещу голямата вдлъбнатина на ниската терциерна област на Марица, почти както веригите на Босна към терциерните хълмове на юг от Сава. Разликата във височината е твърде откроена и характерът на издатината или на извисения полуостров е подчертано откроен в тези планини. На Егейско море тяхната височина изглежда варира поне между 2—3000 фута, ако ми е позволено да взема като сравнителен мащаб тази на Меникион и планините около празнината на Ангиста.

След това общо описание на Родопите преминавам към

главните пътища, по които г. Викенел, г. Фрер и други пътешественици са пресичали тази верига, като оставям на нашия спътник удоволствието да подрежда тези пътища според новите имена на селата и да ни даде пълната им физическа география. Не бива да се забравя, че в тези възвишения на Родопите не липсват никъде планински прелези, както в някои пунктове в нашите Алпи, защото няма такива остри върхове като доломитните пикове или иглите на Савоя и няма също така и ледници. Затова конникът и най-вече пешеходецът ще намери навсякъде, поне през лятото, не толкова мъчителни преходи от една долина към друга и ще бъде спрян само неколкократно от много разтапящи се снегове. Най-високите проходи, казват, са тези на югозапад от Татар-Базарджик и този на юг от Баня. Снеговете ги правят непроходими през зимата. Първият път през Родопите на изток от Стримон е този от Баня за Разлог,* Неврекоп, Мелник, Серес или Драма. Входът в теснината зад Баня е тесен и съвсем залесен. Там на Марица се намира селото Мишала и по-нагоре в планината е село Радоил. След това се преминава през най-северната верига на Родопите на височина, която ме увериха, че не е по-малко от 4500 фута и се слиза в долината на Йокуруд, насочена от север-северозапад към юг-югоизток. Оттам се минава в [долината] на Белица, течаща от северозапад-югоизток. Разлог, градец с 1500—1800 души, както казват, е разположен между тази река и друга, идеща от югозапад. Две-три села са в тези околности. Остатъкът от пътя е чак до Неврекоп, на брега на Места, или Карасу. Минава се от Банишко, прекосява се Добронища при Кър-Дербенд, приток, насочен от запад към изток и идещ откъм Йел-Тепе. Именно между този пункт и Баница се намира големият Къз-Дербенд, или проходът на девойката. Г. Фрер ми го описа като един разкошен тесен пролом със стръмнини от кристалинни скали. Пътят, прокаран много отдавна като корниш, трябваше отчасти да се изкачи на височината, тъй че планинската река остава на много стотици фута под нас. Върви се покрай споменатата река в продължение на шест часа. Там се забелязват развалините на укрепление, което, изглежда, е свързано с легендата, че една девойка е господствувала някога над тези места и се е хвърлила от скала. Г. Киперт сочи там хана Густан и едно колибарско селище (?) Зирополие. Неврекоп, окръжен, както казват, от няколко дребни стени, е в малка равнина или разширението на долината на Карасу, където последната получава една планинска река, идеща от югозапад. Населението му не достига повече от 2500 души. Околностите му са с лозя и медът от планините му е прочут.

За да се стигне оттам до Мелник, се преминава отново планината между върховете Алабурун на северозапад и Страгач и Али-Ботуш на югоизток. Слиза се през реката Бистрица в

* Тази дума „раз“ дали ие произлиза от албанското „разе“ — плочка?

Мелник, откъдето може да се върви през долината на Струмица и да се отиде в Истиб или до Вардара, или пък да се стигне Серес през долината на Стримон и Демир-Хисар, или през долината на Сингел и планината Чаирли-Балкан. Ако се отива в Драма, трябва да се прехвърли при Либеова североизточния край на Страгач и да се премине при Билитинца, разположена в празнина, свързана с тази на Лиса. В нея са част от изворите на водите му (на Страгач — бел. пр.). После се прехвърля една височина и се излиза при Църнова[195] в тази голяма долина или хуния, окръжена отчасти от варовикови планини, които са позволили подземното протичане на споменатите води. Между Лиса и празнината на Ангиста се издига на юг възвишението, което свързва Сминица с Боздаг. При слизането в равнината на Драма се вижда на пет часа на изток-североизток от Драма как Мутница излиза от скалите и открива обема на водите си, които извират само от Катавотрон в басейна на Лиса.

От Татар-Базарджик има два пътя, за да се премине през Родопите: този през Пестера (на 2 левги от Татар-Базарджик), Карли-Дере и Доспада-Яйсли при Неврекоп и Мелник и този през долината на Чепина при Разлог и в долината на Стримон. Първият е по-див и върви по Карли-Дере чак до изворите му в източното подножие на Карлук, където прекосява южния край на тази планина и прониква в долината на Доспада-Дере, най-големия приток на Карасу, или Места. Мястото, където те се сливат, е при Борова. В тази дълга самотна долина е Доспада-Хан, почти единственото обитаемо място между Батак и Неврекоп. Оттам се изкачва на Доспада-Яйласи и се слиза при Неврекоп по западния бряг на Карасу. Не може също да се слезе от Доспада-Хан в едноименната долина и да се стигне след Борова празнината на Лиса през Църнова по пътя, който е минал г. Викенел. Тези пътища ми бяха специално представени в подробности от г. Фрер. Той ми каза, че всички тези извисени планини на Доспада-Яйласи са много обрасли с букове и даже с елхи и листопадни борики и че пътят описва многобройни завои, за да избегне малките върхове или извишенията. Найдивите изгледи са изобщо такива с планински купища или върхове и долини с огромни гори. Оголването личи само в планините над Егейско море и в източния край на Родопите. От Филипополи има най-вече три пътя, които пресичат Деспото-Даг: единият се насочва на юг към Егейско море при Карасу-Йенидже или при Драма и Серес, като служи едновременно за връзка с най-горните части на долината на Узунджа и Арда. Вторият води до Неврекоп и Мелник или до Драма през Лиса и третият към Разлог и към долината на Стримон.

Първият навлиза в Родопите през голямата долина на Станимак, където е манастирят Бачкова, малко под излаза на един приток на Станимак, идещ от югозапад, докато тази река тече почти югоизточно и извира на юг от Персенк-Даг и почти

в подножието на Каялуджа-Тепеси. Върви се по източния й бряг чак оттатък планината Персенк-Даг, после през един планински преход, прокаран между билото на Каялуджа-Тепеси на запад и това на Кушанлар на изток се стига Пашмакли на Чатак-Дере, горен приток на Арда, който извира на северозапад в Каялуджа-Тепеси. В този пункт пътят се разклонява. Единият слиза на изток по дългата долина на Арда към Андринопол, където картата на г. Киперт вече ни съобщава част от многобройните села, конто е открил г. Викенел. Друг път отива на юг през Арда и тръгва при Паласа[196] покрай един от притоците й, като оставя доста далеко на изток Ала-Даг. После достига в долината Сьогютлю-Су (слав. Снутла), голям приток на Арда, течащ отначало от запад към изток, а после от югозапад към североизток. Най-сетне оттам се преминава само един прелез, за да се стигне до реката, спускаща се в Скиедже (Ксанти) и в Карасу-Йенидже.

Ако искаш да стигнеш Драма, трябва да се добереш от Пашмакли до колибарското село Арда при изворите на едноименната река, на източната страна на Джура, откъдето почти от север към юг се спуска планинска река, извираща също от южното подножие на Джура и сливаща се при Бук с Карасу. Между този пункт и Драма се преминава посредством прелеза Равка-Богаз една широка планина на югоизток от Боздаг и се слиза стръмно към Драма.

Вторият път отива право от Филипополи към Батак през Йени-Кьой, откъдето последователно се преминават полегато долините на Дейрмен-Дере на Перущица и на Кричма-Дереси. В последната долина се минава при колибарското село Михалкова, откъдето се заобикаля на северозапад, за да се стигне долината на Батак и пътя от Татар-Базарджик за Неврекоп. Този град е разположен на 1/4 левга о Карасу, доста далеч от югоизточните подножия на Перин-Даг.

Третият път преминава през Айранли долината на Карли-Дере, откъдето по избор може да се отиде към Неврекоп през Пестера (бълг. Престово), село с дървени къщи, построени по влашки, или през голямата долина на Кричма-Дереси и Батак, откъдето се стига Доспада-Хан през Карлук-Даг и се навлиза в пътя, водещ от Разлог към юг, който вече очертах. Г. Фрер смяташе девет часа от Пестера до Доспада-Хан. Кричма-Дере протича от югоизток към северозапад и има три начални извора: два между планината Ешек-Кулаги на югозапад и Каялуджа-Тепеси на североизток. Тяхното сливане е при Довлен. Третият извор тече по̀ на север между Каялуджа-Тепеси и Кричма-Дере, получава на югозапад от това колибарско селище малък приток, течащ от северозапад-югоизток между Карлук към югозапад и друга планина на североизток. Г. Фрер ми бе говорил за част от тези пътища, но много по-неопределено, отколкото за тези от Татар-Базарджик.

Най-сетне може също от долината на Карли-Дере да се стигне тази на Чепино и оттам Разлог, откъдето се върви на северозапад край Белица, може да се стигне до Стримон през долината на Рило или пък дори да се достигне от Разлог през планинската му река до възвишението на север от Йелтепе и да се слезе в Крешна, както ми казаха на това последно място.

Най-сетне, според картата на г. Киперт, г. Викенел е направил един преход на източните Родопи от Симитчин, или Семитче, или от долината на Узунджа до Комулджина. Това му е позволило да опознае множество планински реки, най-вече притоците на Арда. Той е преминал през долините на Семитче, насочена от югозапад към североизток през ниските планини при Киреслу в дългата долина на Узунджа, или Углу-Чай (реката на сина). Тази река тече от запад към изток, после от югозапад на североизток. Оттам той стигнал през един водораздел до Перперекдере и Сулименлердере, две планински реки, които протичат от запад към изток, свързват се и се изливат тогава от северозапад към югоизток в Арда между Ада и Макамут. Перперекдере извира от Кушанлар-Даг. Името на прекосената планина не е дадено, но е обяснено, че на продължението си запад—изток тя свършва на известно разстояние от паланката Чирмен с Курткьой-Калиси. От Сулименлер-Дере се отива през височините над една планинска река, приток на Арда, и до Кърджали на Арда. В този пункт се слива с нея Сьогютлю-Су, която тече от Мащанли на югозапад-североизток. Върви се покрай него дотам и се минава през областта Султан-Йери, за да се изкачат планините, като върховете на Токачик-Даг остават на изток. Слиза се към изток от Карлук-Даг покрай планинска река в Комулджина.

От последния градец може също да се стигне и Андринопол през югоизточния край на Родопите. Този доста кратък път минава през областта на Каза или на Комулджина и поема при Бергама покрай планинската река, която се свързва с реката на Комулджина над това място. Оттам се прекосява Ярдимли-Дере, течащо главно от север към юг, и на височината се върви по източния му бряг чак докъм изворите му в Коджа-Яйла. Един планински прелез се намира между тази планина и Токачик-Даг, където на северозапад са изворите на Бергас-Дере (Бургас на г. Викенел). До тях се стига към Чалабу и оттам се отива към Аврем, планинска река, течаща от юг към север, която се влива в Бергас-Дере при Кошикавак. Най-сетне се върви покрай последната река по западния ѝ бряг до Ада в долината на Арда. Пътят продължава покрай тази голяма река.

Населението на Родопите е извънредно разпръснато и пъстро: ако на север то се състои от българи, на юг изглежда главно гръцко, докато в средата има, както казват, стари мюсюлмански колонисти. Има само малки села и 6—7 градчета. В те-

зи планини открай време са се прикривали разбойници и недоволници. Военната окупация на Родопите и на Балкана би изолирала Тракия от останалата част на Турция.

ЦЕНТРАЛНА ТУРЦИЯ, МАКЕДОНИЯ И ГОРНА АЛБАНИЯ

XII
МАРШРУТ ОТ БЕЛГРАД ЗА САЛОНИК ПРЕЗ КРАГУЕВАЦ, КРУШЕВАЦ, НОВИ ПАЗАР, ИПЕК, ПРИЩИНА И УСКУБ

След като набелязва подробно пътищата от Белград до Прищина (164—203), Ами Буе продължава със следното:

Отсам голямото село Лапусело се пътува по равнина с възчерна почва. Минава се към Лабиан и се оставя малко на запад Бабуш, или Бабош, както и по-нататък арнаутското село Подрош, и се преминава Ситница по мост. След това се минава край един самотен хан, отсам който теренът започва неусетно да се издига. На около един час от Сазлия се издига гористо възвишение, което се простира от изток на запад и разделя долината на Ситница от басейна на Лепенац, или Лепеница. Щом се изкачи малкият склон на възвишението, издигащо се 80 до 100 фута над равнината, се стига гористо плато с 1580 фута височина, чиято почва е възчерна, като че ли тук някога е имало блато. Отсам тази горичка се намират още твърде обширни мочурища, водата от които под името Сазлия се втича от север към юг в Лепенац, докато главните извори на Ситница са на известно разстояние от тях на север и североизток. Този поток се преминава по каменен мост, до който се стига по настлан път, продължаващ до самотния хан на Сазлия. Разположена на 5¼ час от Прищина край блатото, тази странноприемница е твърде окаяна. През 1836 г. се състоеше от един голям обор и една съвсем малка стая с един прозорец и от три дървени колиби за сеното и земеделските сечива. Пръстена ограда загражда-ше всичко това, а наоколо беше извънредно кално. Недалеч стануваха български селяни, които караха три коли череши от Македония за Прищина. Мостът на Сазлия се споменава в сръбските песни, защото това блато, намиращо се край военен път, сигурно е имало някакво значение при известни обстоятелства.

Като продължихме пътя си, скоро преминахме Варошка река, която тече от север на юг, изглежда че приема водите от мочурищата на Сазлия и движи една воденица. На една левга вдясно остават селата Варош и Сирник. По-нататък, на 4 часа преди Качаник, минахме потока Неродимлия[197], който преди насилствената смърт на цар Урош[198] се е наричал Породимлия. По тези места забелязахме много хубави върби, особен вид.

Най-после, на 2 ½ часа от Сазлия, стигнахме Нови хан, който е южната граница на пашалъка на Прищина. Странноприемницата заема приземието на едноетажна сграда, а отгоре има караулно помещение за няколко стражари. Тази постройка заемаше само един от ъглите на четвъртит двор, където имаше още две къщурки, състоящи се само от приземие.

На 5 минути оттам минахме край друг стражеви пост, принадлежащ на пашата на Ускуб, изграден върху малка могила. Теренът стана много неравен, пуст и покрит с храсталаци. Почвата беше чакълеста и образувана от наноси. Тази местност преди е била залесена и сегашната ѝ оголеност води началото си едва от 1806 г. Многобройни разбойници установили там главното си седалище, като същевременно заемали и Качаник. Дори Прищина не била пощадена от тази сбирщина, която се била споразумяла с някои аяни. По това време било взето решение да се изгорят горите както из тези места, така и към Враня и в Шар по пътя от Призрен за Калкандел. Така най-сетне през 1807 г. успели да спрат разбойничествата, с които този път от Качаник се е славил от най-далечното минало, както свидетелствуват старите сръбски песни.

Стигнахме най-после коритото на Лепенац, което, затрупано със скали и обградено с малки стръмни чакълести склонове, изглежда, си е пробило път сред наносни пластове. Възможно е тези води през определена епоха да са образували тук езеро, простиращо се до Качаник. Ниви се забелязваха само тук-там. Срещахме пътници-турци, както и сръбски и български селяни от Горна Мизия, които отиваха да се наемат за жътвата. Приличаха на турци по малките си чалми, завити от бели кърпи, и някои имаха пистолети. Придружаваха ги няколко жени.

При наближаване на Качаник (на 9¾ часа от Прищина) се разкрива много приятна гледка. Отначало се вижда само една джамия и поляна, понеже това малко градче е разположено в долина с 1350 фута височина. Като се заобиколи малко възвишение, се минава в подножието на старо сръбско укрепление и се влиза в доста дългата улица, която съставлява по-голямата част от това селище, разположено на западния бряг на Лепенац. Има и няколко жилища, разпръснати по отсрещния бряг на реката. От всички страни се издигат хълмове, обрасли с букови гори, а на запад се издига малко над горите пирамидалният връх Лиубетен (от албанските думи „лиопе“ — крава, и т. н.

* Славяните имат много подобни местни наименования, чиято етимология ме навежда по-скоро към албанската дума „лиопе“, отколкото към славянската „лиуба“ — любов, или „луб“ — кора на дърва. Действително, ако Лубница може да се извлече от тази последна дума, то много други имена вероятно произлизат от албанската дума „лиопе“ — крава, която добре характеризира главното занимание на жителите на тези места. Такива са имената Любава,Любавия, Любовия, Любеш, Лиобнш, Любинце, Любинич и т. н. [9в]

„тине“ — гърне за масло?).* Господин Киперт го поставя много на север или Качаник твърде на юг. На север възвишенията са по-малки и картината по-приятна, докато на юг Млад-планина, хълм в сравнение с върха Лиубетен, изглежда, че образува непреодолима преграда. Като се продължи малко напред обаче, се вижда, че Лепенац влиза в една клисура. На източния й бряг има един корниз, поддържащ изкусно прокарания път, но понататък скалите стесняват пролома, потокът изглежда, че за вива надясно, и трябва да се отиде дотам, за да се види как пътят и водата се провират през гористите скали на тези планини.

Странноприемницата в Качаник може би някога е била чиста и удобна, но през 1836 г. всички стаи и чардаци бяха разнебитени и мръсни. Успяхме поне да се настаним в отделни стаи, което не ни се беше случвало от напускането ни на Унгария. Ханджията, който беше обикновен турски кафеджия, не искаше по никой начин да се занимава с яденето ни и тъй като нашият татарин беше азиатец и твърде нелюбезен, бяхме принудени да пратим нашите прислужници да набавят необходимото и сами да се грижим за приготвяне на храната си. Споменавам това, за да покажа какво значение има в Турция татаринът ти да бъде европейски турчин и да познава обичаите на страната, защото нашият азиатец, към когото се отнасяхме като към прислужник, а не като към ефенди, т. е. никога не го канехме да сяда на масата ни, нито да пие кафе с нас, се задоволяваше единствено да изпълнява задачата си, без да ни услужва с нищо.

Тъй като имахме желание да се изкачим на върха Лиубетен[199], отидохме при аянина на селището, за да поискаме някой придружител. Този човек живееше в една къщурка, изградена в зиданата стена на старата крепост на Качаник. За стълбище му служеше обикновена подвижна стълба, а една малка стая с парче килим представляваше диванът му. Жена му вероятно живееше в града. Аянинът отсъствуваше и неговият кехая или „алтер его“ ни каза, че не може да ни разреши да направим тази разходка, без да поиска разрешение от началника си — пашата на Ускуб. Ако имахме услужлив татарин, тази неприятност нямаше да ни се случи, тъй като той можеше да ни прекара като хора на султана, вместо да подкрепя аянина в съмненията му за шпионаж по отношение на нас. На излизане от тази глупава среща разгледахме останките от крепостта и се качихме на една малка могила в двора, която, изглежда, е служила някога за подпора на някаква кула. От тази точка може да се обхване добре котловинната структура на възвишенията около Качаник и се вижда, че с голямокалибрени оръдия може да се затвори оттук пътят за Македония, чиято врата Качаник

се продаваше жито, царевица, зарзавати, плодове, грънчарски изделия и др.

Отидохме направо в крепостта, докъдето се изкачихме по нещо като късо стълбище. Минахме дебелата обградна стена от дялан камък, може би дело на римляните, и се намерихме в обширен двор, от северната страна на който се намира конакът на пашата. Двете крила на каменната сграда са свързани с междинна жилищна постройка и са украсени с широки дървени балкони. Голямо двойно стълбище от камък и дърво води за първия етаж. Пашата има там хубава приемна зала, покрита с разкошни килими. Господин Юришич нарича тази крепост със старото ѝ име Просек (уред с двойно острие за цепене) и я приписва на един български цар или поне феодал, наричан Срез. Забележително е, че в Сърбия има две села с име Срезовац (13 m и 91 h) и Срезойевац (34 m и 197 h). Първото е в околността на Крушевац, а второто — на Рудник. Следователно тези две части на Сърбия са имали княжески седалища в онези отдавнашни времена.

Нашият татарин се качи сам в двореца, за да поиска жилище за нас, и веднага ни заведоха при гръцкия владика, който ни настани в голяма стая с остъклени прозорци. Щом разтоварихме вещите си, отидохме да изкажем почитанията си на собственика на къщата, който говореше само гръцки и турски. Посрещна ни като паша, седнал на дивана в приземния етаж на къщата си. До него имаше книги и една чиния с хубави череши, от които се въздържа да ни предложи, въпреки че за сгорещени хора биха били по-подходящи, отколкото кафето и сладкото от рози. Чужденец в тази страна, духовникът не можа да ни даде почти никакви сведения или изобщо не искаше. Цялото време, което прекарахме при него, се чувствувахме добре, но храната си дължахме само на изключителната любезност на пашата. Младежите, които започваха църковното си образование при владиката, изпълняваха ролята на прислужници, когато се хранехме, в което има нещо неприятно за един европеец.

Пашата се наричаше Хасам и беше брат на дивизионния генерал Хамси-паша, тогава в Константинопол. Той прочете свободно фермана ни и както с обноските си, така и с въпросите си ни се стори добре възпитан човек. Поиска ни извинение за безсмислената постъпка на аянина на Качаник и ни обеща препоръчително писмо до брат си, паша на Калкандел, и един булубаши, който да ни придружава из целия му пашалък. Междувременно ни дадоха двама албанци, за да ни развеждат из околността.

Ускуб, произнасяно често Ускуп, на славянски Скоплие или Скопиа, е било наричано от византийците „обетована земя“ на Гърция поради хубавото му разположение в центъра на плодородна равнина, напоявана от много реки. Времената се менят и земята сега е само отчасти обработена. Теченията на Вар-

дар и Лепенац не са регулирани, град Ускуб е загубил римските и византийските си паметници и е само турски град, в който трябва дълго да се разхождаш, за да намериш нещо забележително. Тъжно е да се помисли, че за последен път е бил опустошен при отстъплението на австрийския генерал Пиколомини[206] през 1689 г., който смятал за свой дълг да си отмъсти по този начин за опожаряването на виенските предгradия от турците. Кулата до моста е била издигната от Мехмед II през 1462 г. Чаршията дори е малка и дюкяните предлагат само най-обикновени предмети. Старата и висока стена на крепостта, поне откъм града, и каменният мост на Вардара са единствените най-интересни неща. Мостът е тежък строеж, а под него са островите, по чиито морави жителите идват да се излежават в неделя. През тези дни дори забулените жени не се страхуваха да се покажат край моста. Отсам моста е село Собрия. В Ускуб се запознахме с доктор Петрович, далматинец, установил се и се оженил в Мелник. Той се занимаваше с медицина, а също и с търговия на пиявици и памук, защото в Турция за съжаление лекарят е задължен да изпълнява различни работи, за да може да остави някакво имущество на децата си.

Ускуб има най-малко 10 000 жители. Населението му е преобладаващо българско, но има също доста сърби и цинцари. Относителният брой на мюсюлманите и християните не ми е известен, но според броя на джамиите поне половината от населението трябва да е мохамеданско. Християните от гръцко вероизповедание имат една нова голяма черква и две други стари по-малки, едната от които е посветена на мъченик Димитър. Има освен това три училища, всяко с трима учители. Обучението в тях обхваща география, история и философия. Католишката религия няма никакви правоверни привърженици в Ускуб.

Ускуб е главен град на най-големия пашалък в Централна Турция. Той обхваща десет града, а именно: Ускуб, Кюприли, Истиб с Ново село, Костендил, Калакандел, Дубница, Команова, Джумая, Каратова, Радович и най-малко пет градчета — Егри-Паланка, Качаник, Костово, Струмница и Петрович. Главните аяни живеят в споменатите градове и паланки. Най-важни са аяните на Костендил, Истиб и Кюприли. В Джумая има един мюселим, а в Дубница — един войвода, докато в Калкандел живее паша с един туг. Броят на селата е много голям, така че населението може да възлиза на 500 000 или 600 000.

Голямото мнозинство са българи и християни, а селата почти изцяло са населени с българи и християни. Има дори малки градове, които са целите християнски, като Ново село. Изобщо не срещнахме чисто мохамедански села освен в Шар или към тази планинска верига, където има малобройно албанско население. Селата с джамии са рядкост дори и там. Мюсюлманите са затворени в градовете, където живеят по-голям или по-малък брой от тях. Изглежда, че те са смесица от потомци

на азиатски турци и българи, сърби и албанци, станали мохамедани. В частите на този пашалък, които посетихме, не забелязахме стари колонии на мохамедани-дервенджии, освен ако може да се каже това за град Джумая, както и за мюсюлманите в Качаник и ако има такива по долния Вардар. Обширната площ на този хубав пашалък е била благоприятна за развитието на християнското население, за занаятите и търговията му, така че в някои градове, като напр. Истиб, се срещат твърде заможни хора. Сред тях се забелязват известен брой евреи, гърци и предимно цинцари от Пинд — народност, която се среща навсякъде из Турция, където може да се печелят пари.

От Ускуб може да се отиде в Салоник през Кюприли (Мост) или през Истиб. За да се отиде направо в Истиб, трябвада се премине Сарпиаки[207] към Гуриле, Крива река и равнината Мустафа през Килисели и Енгели, обаче обикновеният път отначало е същият, който води за Кюприли, а именно пътят по източния бряг на Вардар до Капетан-Хан, където по един мост се минават слелите се реки Велика-риека (Сарпияки) от Команова и Крива-река или Егридере-Су, идваща от Егри-Паланка. Равнината или ниското и сухо плато на Мустафа (Мустафа-Оваси) се простира до Вардар и този алувиален и терциерен терен образува също вълнообразната и тук-таме обрасла с трънаци почва, която продължава от Капетан-Хан до сиенитните могили, обкръжаващи Брегалница до Ново село и Истиб. Тази река се минава по висок дървен мост при Ново село, но потокът от Истиб се минава през брод. Този град е на 12 часа от Ускуб и на 34 часа от Салоник.

Оттам се преминават около 3000 фута високи планини, за да се стигнат изворите на Струмница, а при Топлица и по-нататък при Радович се пресича един поток, приток на Струмница. Отсам тази река край друг поток, идващ от юг, е малкият град със същото име, или Уструмджа на турски. Останали са само развалини от крепостта и древните ѝ стени, за които понякога става въпрос при войните между сърби и гърци. Долината на Струмница, древният Понтус, лежи от запад към изток между високи планини, които достигат поне на север във веригата на Плашкавица планина[208], зоната на елите, т. е. между 3000 и 4000 фута. На юг се намират Велица, югозападно, и Ченгел-даг[209] и Султаница, източно, които се издигат над басейна на Серес. Долината на Струмница на места е твърде широка и обработена особено в долната си част към Петрович. В нея има голям брой села. Реката Велица тече по един склон, отчасти обрасъл с дъбови гори, и през Кощрума, или Кущурлу, води до прохода Гливец, разположен между Велица и Ченгел. Отсам се намира малкото езеро и селото Тойран, или Дойран, древният Асорус[210], чиито води се вливат във Вардар. От тези височини се разкрива обширна гледка чак до залива на Салоник, до който води долината на Галико, древният Ехедорус. Между

неговите притоци се различава този, който идва от североизток, или от Ликован и Лахана. Минава се през Чинарли[211], отсам Килкич се стига до ниските, отчасти терциерни хълмове и се излиза към Салоник през Волевод и Акбунар.

Другият път от Ускуб за Салоник по Вардар през Кюприли (Велеш, или Велеша), Неготин, Градиска[212] и Аврет-Хисар трябва да е много интересен, понеже тази река пресича една клисура, минаваща в посока северозапад-югоизток, високите планински вериги между Баня, Кумликьой[213] и Яница и много реки се вливат във Вардар. За съжаление ние не минахме по този път и не знаем подробности. Знаем само, че Вардар се пресича по дървен мост в самия Кюприли и известно време след това се пътува по западния бряг. Оттам докъм Баня почвата около Вардар е мека. По западния бряг на Вардар се минава потокът Пото при Извор, устието на Черна или Карасу във Вардар, селото Неготин на Велича и една планинска река, край която господин Киперт посочва развалините на Тиквеш[214]. Цялата околия се нарича още Тиквеш. По-нататък преобладава, поне на запад, висока група от трахитни планини, откъдето Баня се втича във Вардар. Близо до Демир-Капи (желязна глава) има топла минерална сярна баня. Оттам един стар път прониква в долината и басейна на Черна около мястото на древния Стоби[215], а друг един път преминава на юг през една планина и стига до Кепиниа в долината на Бистрица. За да се стигне в Градиска, се пресича Вардар по дървен мост, което, изглежда, се дължи на това, че планините край западния бряг на Вардар свършват стръмно. Останалата част от пътя минава по отсрещния бряг близко до реката. Минава се през Чевсу-Хан и Кумли-Кой. Ниските хълмове започват още преди Аврет-Хисар на височината на Гюмюрдже, която се пресича, за да се стигне по обиколен път град Салоник. (Вж. Voyage de Pouqueville, т. 3, с. 181.)

XIII.
МАРШРУТ ОТ САЛОНИК ДО НИШ ПРЕЗ СЕРЕС, РАДОМИР И ШАРКОЕ

След като излязохме от северната врата на града и задоволихме вратаря или митничаря с бакшиш от два-три пиастъра, пресякохме гробищата на Салоник и скоро стигнахме ниските хълмове, разположени приблизително от северозапад към югоизток, които преграждат пътя за Серес. Трябваха ни три часа, за да преминем по път, достатъчно широк за кола, този вълнообразен терен, лишен от гориста растителност. Не видяхме селата, посочени от господин Киперт, което обаче не изключва действителното им съществуване.

При излаза от тези хълмове се намерихме на границата на една голяма равнина или басейн със широчина повече от левга и половина и дължина две левги. Работеха по пътя, който води

до голямото градче Лангоза, или Лангаца (на турски Серишин). Една голяма могила пред това селище, една твърде островърха планина северно от тази равнина и Агинова на 1/2 миля източно от Лангоза бяха единствените обекти, които ни направиха впечатление. Лангоза има широки, но криволичещи и прашни улици през лятото, когато има вятър. Въпреки това мюсюлмани бяха клекнали под чардаците и спокойно пушеха лулите си.

Завихме на север през царевични и житни ниви, които покриват равнината, и след 2 1/2 левги, или 7 левги от Салоник, стигнахме изсъхналото корито на един поток, който се влива в езерото Лангаца, край което е разположена твърде жалката махала Гюменче. Цялата тази равнина е нещо като затворен басейн и черната ѝ почва показва ясно, че някога е съставлявала част от дъното на езеро, чиито останки изпълват и сега най-ниските части на тази вдлъбнатина под името Лангаца или под гръцкото име на езерото Св. Базил (Св. Василий). Кварцовият конус, който споменах, се намира малко на север-североизток и се издига може би на 300 до 400 стъпки над Гюменче. Странноприемницата в тази махала представляваше къщурка с една или две стаи, където не беше благоразумно да се пренощува.

На другия ден пресякохме малки гнайсови и гранитни хълмове, обрасли с изгорени от слънцето треви. Оттам можехме да видим трите или четирите вериги на Халкидика, които вървят от северозапад на югоизток и височината им нараства от запад към изток, като планината Атос превишава най-малко 5000 фута. Тези планински вериги изглеждат полегати в сравнение с планините, обграждащи вдлъбнатината на езерата Бешик и Лангаца, която е насочена почти от запад към изток. Гребените на Халкидика бяха по-високи от височините, където се намирахме. От друга страна, последните свързват системата на Халкидика с много високите вериги на Централна Македония, които вече имат посоката на Родопа, т. е. запад-северозапад — изток-югоизток, от което следва, че тези малки хълмове заемат само дъното на обширна и ниска дъга, врязваща се между две различни планински системи.

На 4 мили от Гюменче в една безводна долинка е разположено селото Ликован, а на една миля по-далеч — селото Лахана. Странноприемницата се държеше от един турчин. Състоеше се от квадратен двор, който предлагаше малка защита срещу слънчевите лъчи, а вътре в сградата — едно ниско приземие — горещината беше задушаваща (29 август) поради малко издигнатия керемиден покрив.

Между тази махала и началото на спускането към басейна на Серес трябваше да минем през продълговати обработени хълмове, след това през малък хребет, обрасъл с храсталаци и благоприятно разположен за разбойничество. Пътят върви по

височината и горичките позволяват да се достигнат лесно и незабележимо по-долните долини. Поставили са на три места стражи, състоящи се от двама или трима гавази. На последния пост дадохме малък бакшиш или почерпка — 4 пиастъра, без да ни го искат, което не е твърде скъпо за откупуване на личната сигурност. Най-високите точки на тези възвишения достигат само около 1100 до 1200 фута, отделят водите на Галико от водите на Стримон и така свързват Ченгел-Даг източно от Дойран с планините Бечик по границите на Халкидика.

Към равнината на Серес се спуска доста дълъг и криволичещ път, въпреки че височината на платото не превишава и хиляда фута. Това е единственото място на пътя от Салоник дотук, където коли трудно биха минали, защото не винаги е достатъчно широк. Плодородната и обширна равнина на Серес с блатистото езеро Тахино и големият град представляват прекрасна гледка. Този басейн с овална форма е дълъг 8—9 левги от северозапад към югоизток и широк 2—3 мили. Полето е изпълнено с хубави ниви с памук, смрадлика, царевица и други житни растения, а край тях по-близо до селата — лозя и тук-там черници за копринените буби. Около долния Стримон (на български Струма, на турски Карасу) има няколко оризища. Западните склонове на планините са по-малко стръмни от срещуположните и са обрасли тук-там с горички. В подножието им се намират многобройни български и турски махали. Бяха толкова много и толкова отдалечени от пътя ни, че не можах да науча всички имена.

От друга страна, търговският град Серес с минаретата си и кичестите дървета помежду къщите прави още по-голямо впечатление, тъй като на изток се издига над него високият връх Маникион (на гръцки Меникион), а на север — Чаирли-Балкан. И двете планини са голи, със сиви варовикови скали, докато по̀ на север Шингел-Даг е обрасла предимно с дъбови гори. В подножието на Меникион се забелязва един манастир[216]. Впрочем природата на планините около Серес, както и на планините, отделящи басейна на Серес от морето, ми напомня вида на варовичните брегове край Неапол. Два широки провлака с твърде висок, гол и сив хребет между тях запълват кръгозора на югоизток. Единият за устието на Карасу, или Стримон, в морето отделя островърхата планина Кушница, или на гръцки Пирнари (на турски Пилав-Тепе), от планините на Халкидика, докато един друг провлак по-югоизточно обхваща вдлъбнатината на басейна на Ангиста между Меникион и Пирнари, както и прохода между последната и планините северно от Кавала. Преценката ми за височината на Пирнари е твърде далеч от тази на Киперт, защото аз не ѝ давам повече от няколкостотин фута над 2000 фута. В северната част на басейна на Серес влизат коритата на три реки, а именно на Стримон при Скала (на турски Скеле) и на два негови притока от запад.

Единият, идващ северозападно от Ченгел-Даг, а другият, противащ между последния и Султаница-Планина[217]. Зад Демир-Хисар (Желязно укрепление) остава скрито тясното устие на Куршова, която тече в северното подножие на Шингел-Даг. Между тези четири долини, събрани две по две от всяка страна, се издига величествената Султаница. Покрита с букови гори, тя съставлява живописният фон на тази картина, към който се прибавят заснежените хребети на Перин-Даг, ако се погледне от западните хълмове.

В подножието на планинските склонове, западно от Серес, е разположена махалата Бахала, или Махала, на $2^3/_4$ левги от Лахана. Там има само отделни къщи, разпръснати по склона на хълмове, обрасли тук-там с храсталаци. Оттам трябваше да вървим още половин левга по равно, за да стигнем Шавча[218]. Ханът с това име се състоеше от много голям двор с обширни конюшни, но стаи за пътниците нямаше освен тази, където се готвеше и продаваха вино. Може би преди е имало подходящ чардак, но сега имаше само открит таван, до който се изкачваше по проста малка стълба.

Когато се пътува с пощата, трябва веднага да се отиде в Серес, за да се сменят конете, след това се стига до Скала, Дербенд-Хан (Странноприемница на прохода от картите), през Демир-Хисар и по широк, утъпкан и дори тук-там настлан път, който минава в подножието на планините. Ако имаш собствени коне, може направо да отидеш от Шавча в Скала през Кюпри (Мост). Този път отначало се придържа твърде близко до западните възвишения и едва на една миля започва да се отдалечава от тях. На една миля от Шавча се виждаше едно голямо село в подножието на планината на запад и след една миля — още едно. След $2^1/_2$ часа стигнахме дървения мост при Кюпри, отсам който се намират няколко къщи и един хан със стар дъб край него.

Източно от пътя ни се забелязваше голямо турско село, на четвърт миля от Кюпри минахме през село, Татермухале, и след това стигнахме турското градче Джумая (Петък), което заради чумата заобиколихме през нивята и лозята. Имахме възможност да се възхитим на хубавата почва и на най-различните земеделски култури. Селяните вършееха жито на една нива с помощта на каменни валяци, теглени от волове.

На една миля от Джумая стигнахме Спатово, където видяхме група работници, отчасти цинцари, отчасти българи и гърци, заети с производството на селитра. Тези хора си бяха построили бордеи, т. е. полуподземни къщи, по влашки, с покрив от клони или прости дъски, покрити с буци пръст. Беше пладне и трябваше да оставим да отмине големият пек, но мястото беше толкова неподходящо за почивка, че едва намерихме две дървета край един ров, за да си легнем, и щом слънцето

се придвижеше на запад, трябваше и ние да се въртим около този подслон.

От Спатово до Скала равнината в по-голямата си част е необработена, блатиста или с възчерна, много азотиста почва. Големи площи са обрасли с тамарикси и има само една група от няколко дървета. Селището Скала на Стримон представлява само купчина от няколко къщи, прилепени към белите травертинови скали, по чиито издатини стояха кози. Поради неподвижността си те приличаха понякога на статуи, още повече, че тези места изглеждаха недостъпни.

Настланият път от Демир-Хисар води до Скала, или Скеле, и продължава като истински път за кола, прокаран до басейна на Бистрица или на Мелник, или Меленик. Тук-там дори по пътя има сводове, поддържани от стени, както в Европа. Веднага след Скала се навлиза в гнайсова клисура, изцяло изпълнена от Стримон и пътя в продължение на около една малка левга. Тя отделя Султаница-Планина на запад от ниските предпланини на Шингел-Даг на изток. Явори, типични за Ориента, и дъбове украсяват тук-там планинските склонове. Тази клисура е толкова по-важна, тъй като от южната страна е ключ за басейна, простиращ се на изток към Мелник, а на запад към Петрович в долината на Струмница, който е пресечен от малки терциерни и наносни хълмове. Южните предпланини на Перин-Даг, а именно Алабурун и Арнаут-Планина на г. Киперт, образуват красив амфитеатър над Мелник, докато над тези планини северно от града се издигат сиви хребети с малки снежни ивици.

Първото село, което се среща на 2 левги от Скала, е Бистрица. На това място пътят се раздвоява, като единият води за градчето Мелник (на турски Мелники), което се забелязва отдалеч и е разположено според г. Викенел близо до сливането на Бистрица, течаща от североизток на югозапад в подножието на Алабурун[219], и на една планинска река, спускаща се от Шингел, и предпланините на Чаирли-Балкан. Този път трябва да се следва, за да се отиде в Лиса[220] през един проход между последната планина на юг и Алиботуш на север, докато пътят над изворите на Бистрица води за Неврекоп на Карасу от Родопа.

На една левга от Бистрица има малка кула, или стар турски пост, наречен Кула, обградена с няколко къщи и добре обработени ниви. На половин час оттам пътят е преграден от малък терциерен хълм, който се пресича по каменист път и се излиза в голяма равнина по източния бряг на Стримон, по средата на която е разположена уединена в подножието на хълмове странноприемницата Марекостино-Хан. Стримон пресича песъкливия хълм през една цепнатина и през лятото е толкова плитка и пълна с камъни, че може да се пресече, без да има нужда

да се плува. Раци има в изобилие, а се виждат и много костенурки.

Ханът Марекостино нямаше чардак и се състоеше само от малко приземие, а отпред един кладенец. Поради хубавото време разположихме леглата си край кладенеца. Едва си бяхме легнали, и пристигна един керван, който едва не мина върху ни. Събуди ме френска ругатня. Беше господин Фрер, парижки търговец на пиявици. Идваше от Серес с десетина коня, натоварени с кутии с пиявици, и беше обходил Турция в различни посоки (вж. моята Turquie, т. 3, с. 144).

На една миля от Марекостино-Хан е разположено Либво[221] в малка долина, обградена със съвсем ниски хълмове, на източния бряг на Стримон. Преди тази махала малък поток се спуска от планините пред Перин-Даг, която остава на североизток. Г. Викенел ги нарича Арнаут-Балкан. На четвърт левга се намира уединената странноприемница Бей-Хан, след която се пресича друг поток, идващ също от Арнаут-Балкан и влачещ доста големи гранитни, варовични и гнайсови отломъци. Една махала се вижда край пътя, който отново се приближава към Стримон, понеже тази река описва голям завой между това място и Марекостино-Хан. Малко по-горе, отляво на Стримон, се влива откъм северозапад реката Либница[222], която идва от южния склон на Плашкавица-Планина, носеща според г. Киперт и турското име Малиш[223].

Половин левга по-нататък има трети поток — Светиврач, на г. Викенел, а след това — четвърти, Белица. Всички тези потоци край източния бряг на Стримон текат почти успоредно от изток или североизток към запад или югозапад. Малко над сливането на Белица и Стримон на отсрещния бряг се влива друг голям приток, който тече приблизително както Струмница от запад-северозапад към изток-югоизток в северното подножие на Плашавица-Планина. Като се върви известно време по продължение на северния бряг на последния поток, скоро се навлиза в малка удължена равнина, обрасла с храсти Paliurus aculeatus и заградена от изток с наносни ридове, а Стримон тече на доста голямо разстояние на запад и не може да се види. По тези места някога разбойници са вършили злодеяния, както свидетелстват още две разрушени странноприемници, чиито собственици са били избити или изгонени. Непосредственото съседство на високите планински склонове е било действително благоприятно за тяхно убежище. Първият от тези ханове е на около 5 левги от Марекостино-Хан, а вторият — на 7 левги.

В края на тази равнина долината на Стримон отново е препречена от хълм с наносни чакълести пластове, който се издига на повече от 200 фута височина. След изкачване и стръмно спускане този малък рид се пресича много бързо и се стига в тясната и сенчеста долина, наричана Чинарли-Дере — име,

което по погрешка дадох на Шенади-Дере. Потокът се спуска от Перин-Даг и след като тече приблизително от изток към запад, завива на север близо до поста и хана в Чинарли-Дере и малко по-нататък се влива в Стримон. При все това изглежда, че по-горе в него наистина се влива един приток, но той не идва, както го посочва г. Киперт, от подножието на връх Йел-Тепе, защото във всички случаи този географ е поставил грешно върха на Перин-Даг. Странноприемницата, сградата на стражите (караул) и конюшните са разположени една до друга, или по-скоро представляват една постройка, обградена от сливи и други овощни дървета. В предната част на странноприемницата, която се състоеше само от приземен етаж, имаше едно покрито помещение, където човек можеше да се излегне на рогозка.*

Трябваше да изминем още четири големи мили до мястото за пренощуване и да изкачим връх Крешна, затова бързахме да продължим пътуването си. Първо излязохме на Стримон, тук тясно притиснат от твърде високи гнайсови скали, украсени с хубава средиземноморска гориста растителност. Яворите на Ориента се открояват добре на фона на зелените дъбове и на трънките (Rhamnus paliurus). Скоро се отделихме от реката, която пресича планината Крешна[224] през тясна криволичеща цепнатина, минаваща в посока север — запад, а на дъното ѝ водата тече между почти отвесните стени на огромни скали. При все че тези стени никъде не се издигат до височината на планинското плато, би могло да се каже, че тук има стара долина, много обширна и обградена с гористи склонове над новата пукнатина, която е образувала сегашното корито.

След малко изкачване се слиза по криволичещи пътеки в една долина, почти успоредна на Чинарли-Дере, над която на североизток се издига величествено белосивият връх на Перин-Даг, а на север виещи се из средиземноморските храсталаци пътища водят пътника нагоре до връх Крешна. Трудно може да се обрисува красотата на този контраст между голотата на близките върхове и зеленината на клисурата, отвеждаща бързо снежните води на Перин-Даг в Стримон. Напомняше ми най-красивите гористи части на Апенините в Абруцо или Римската държава, но едва ли би могло да се намери на италианския ботуш такъв красив фон на картината. Разбира се от само себе си, че този склон на Крешна е подходящ за сигурна отбрана и съставлява част от това, което княз Милош наричаше „голямата военна централна позиция на Южна Турция".

* Бях почерпил г. Фрер с шунка, а той от разсеяност я оставил на мястото, където обикновено седят стражите. Те приеха това като предумишлена обида. Г. Фрер не разбираше турски и повика гръцкия си драгоман, който подсили бедата със самонадеяността и нахалството си. Единствено няколко ласкателни думи от моя страна поставиха край на тази неприятна случка.

За равнинната Тракия, както и за няколко басейна в Македония, Родопа е истинска крепост.

Сред тази дива природа и тишина, която подсилваше величествеността ѝ, пътят на изненадания пътник бива препречван и от стада овце и кози и дори рогат добитък. Най-любопитна обаче беше срещата ни с една турска дама, която пътуваше в стол-носилка, поддържана по испански от две мулета. По тези криволичещи пътеки, много стръмни и тесни, животът ѝ беше в опасност всеки миг. В Европа обикновено не подозират на какви неудобства трябва да се излагат туркините при пътуване. Само друсането на каруците им без яйове е достатъчно да те отврати от пътуване. Какво биха казали обаче нашите дами, ако трябва да преминават с кола или на кон през реки и блата.

Изкачвахме се бавно към връх Крешна[224], за да се наслаждаваме по-дълго на тази красива южна природа, на която трябваше да кажем последно сбогом. Най-после след два часа отново вървяхме по равно сред дъбови горички, разпръснати за наше голямо учудване сред нивите. Между източния склон на планината в Перин-Даг на изток-югоизток се простираше под краката ни твърде вълнообразен терен, като издадените части на склоновете, край които минавахме, бяха покрити с хубави царевични ниви и дори с лозя. А от селата или къщите не се виждаше и следа — толкова усърдно българите се бяха постарали да ги скрият от чужд поглед. На самата планина, където има плато, видяхме само три или четири къщурки, които по-скоро бяха кошари или плевници, отколкото жилища.

Слънцето вече беше залязло, когато влязохме в двора на Крешна-Хан (скалиста странноприемница, от „кръш" — скала). Тази странноприемница е разположена срещу караула, т. е. стражарския пост — малка четвъртита каменна сграда на един етаж, където гавазите може да се подслоняват. Дворът на хана беше просторен и от едната страна на първия етаж имаше три стаи за пътници. Избрахме най-хубавата, като старателно затворихме капаците на някои прозорци, защото от североизток духаше студен, пронизващ вятър, въпреки че беше септември. За по-голяма безопасност от чумата г. Фрер с пиявиците си се разположи да пренощува в двора, но каква беше изненадата му, когато на сутринта ханджията му каза, че съвсем скоро там бил умрял един болен от чума.

Оттук може да се отиде до върха на Перин-Даг, но затова е необходимо цяло голямо пътешествие, защото трябва да се преминат или заобиколят много урви, а подножието на тези хребети е истински капан от малки гранитни възвишения. От тези височини се открива широк поглед, защото не само Егейско море е в краката ти, но се разкрива още и цялата долина на Стримон до Радомир, а същевременно на изток се вижда Доспада-Яйласи и други части от Родопа на юг и север. Хребетът на Перин-Даг върви от запад-северозапад на изток-югоиз-

ток и на север се свързва посредством Йелтепе към планините на Разлог. Височината му превишава 6000 фута и в посока към Разлог се увеличава още повече. Г. Киперт, който я е нарекъл Орбелус[225], я е поставил твърде на юг. На неговата карта тя би трябвало да заеме средата между местата, определени за Йелтепе и Перин-Даг. Моите две измервания на връх Крешна показаха височина от 2667 до 2850 фута — разлика, обясняваща се с вихрушките, които бушуваха по тези места при преминаването ми.

Северно от Крешна-Хан пътят минава през малки дъбови гори и има толкова много пътеки, че се загубих, и без да знам, се насочих по пътя за Неврекоб. Този път пресича планините между Перин-Даг и Йелтепе и се спуска по Добронища, приток на Карасу, или Места, към Киз-Дербенд и Цирополие[226]. За наше щастие един овчар се появи в тези уединени места и успяхме да настигнем останалата част от нашата група, като минахме през гори и хълмове. Иначе дълго време щяхме да се лутаме из тези гори, без да срещнем жива душа.

На 2½ левги от Крешна-Хан пресякохме една долинка сред същите гори от малки дъбове и минахме пред един стражарски пост, разположен на хребета, който отделя тази клисура от една друга, насочена също от изток към запад. Едвам стигнахме, и трябваше отново да се изкачваме право нагоре до планински гребен, където се намираше друг пост, който ни отведе до северния склон на планината Крешна. Виещ се път в продължение на половин левга се спуска оттам в долината и до странноприемницата Сирбин. Преди да тръгнем надолу, се възхитихме на гледката, която се разкриваше пред нас от този връх, очевидно важен като военен пост.

В подножието на планинските вериги, които свързват Перин-Даг с планините на Джумая, се простира обширно плато, ниско от планината Крешна и набраздено тук-там от пороища. По западния бряг на Стримон е почти същото, но с тази разлика, че планините са много по-ниски и гористи. Стримон пресича това плато между Джумаа и Сирбин, но край Сирбин минава през нещо като басейн, отчасти обработен, където описва осем големи извивки. Гледани от планините, водите му изглеждат съвсем черни и той напълно заслужава името си Карасу — Черна вода. На юг реката се впуска в пролома на планината Крешна, който има вид на голяма врата. Г. Киперт го посочва тук южно от Сирбин, а на отсрещния бряг — голям приток на Стримон под името Сушица. Постът в Сирбин, който е същевременно и странноприемница, се състои от един приземен етаж, срещу който са разположени конюшните. Наблизо има още няколко къщурки и по течението на малкия поток, течащ от изток на запад, освен овощни дървета се забелязват царевични ниви и зеленчукови градини. Там дочакахме пристигането на другите пътници, за да преминем заедно за три часа пролома,

който ни отделяше от равнината на Джумая и където понякога се вършеха обири.

Както Сарантопорос в Олимп, този проход представлява дълга клисура край реката, до която се издигат стръмно хълмове, високи 100—150 фута, така, че крадци или въстаници може лесно да се скрият зад скалите и да се спуснат неочаквано от височините, или да се прикриват в съседната планинска верига на Деспото-Даг. Няколко турски и български гробове тук-там свидетелствуват за верността на разказите на местни хора и дори ми показаха мястото, където четирима гавази, т. е. стражари, са били убити през последните години начело на един керван, без изобщо [нападателите] да се докоснат до кервана. Към средата на този пролом г. Киперт отбелязва, вероятно според Викенел, един източен приток на Стримон под името Грабова[227] и махалата Семитли при мястото на вливането му.

Като излязохме от този пролом, див и неживописен, трябваше само да минем през нивите и лозята, за да стигнем в Джумая. Водачи на товарни коне, т. нар. кираджии, се бяха настанили без ред в овощните градини пред града, за да пасат животните си. Изненадахме се, като видяхме, че в Джумая всички дюкяни бяха затворени, както в неделя. Чумата токущо била избухнала. Джумая (на турски петък), или по-скоро Шума, както казват българите (от „шума“ — гора), е град с 3000 до 4000 жители, в който живее наследствен войвода. Джамиите доказват, че има доста турци наред с българите, които съставляват основата на населението. Улиците са настлани и твърде неправилни. Градът е разположен на доста голямо разстояние от подножието на Деспото-Даг и край плодородна равнина, чийто обработен вид противоречи учудващо на дивия и горист фон на планината Крешна и съседните възвишения.

Северно от Джумая се пресича веднага малък хребет, висок 150 фута, състоящ се от наноси и чакъли, и по отношение на Стримон има формата на шпага. Оттам се слиза в долината на Рило, напоявана от един поток, като един от главните му притоци достига на изток отвъд манастира Рило в Рило-Даг (Рилопланина)[228]. Точно срещу устието му в Стримон г. Киперт показва на отсрещния бряг устието на голяма река. Ние не я забелязахме, въпреки че е напълно възможно да съществува в действителност, тъй като водите на тези диви планини подхранват много потоци. Може би това е долината, където е скътано село Бобош[229] по неизползувания от турците път, водещ от Дубница до Каратова за 16 часа. Долината Рило е широка само четвърт миля. В началото ѝ отляво има странноприемница с много голям двор, а отдясно — други жилища, между които едно едноетажно с форма на квадратна кула сигурно принадлежи на някой спахия или на войводата на Джумая. Това трябва да е Баракли на г. Киперт. Освен това по тези места има две големи могили. Цялата долина е много плодородна и добре

обработена с царевица, жито и лозя. Голямото село Рило е разположено в подножието на планината със същото име, там, където долината се стеснява и образува само един ръкав, през който минава водата.

Една левга по-нататък или на 1 ¾ левги от Джумая е странноприемницата Кошаринско-Хан, разположена отсам друг алувиален хълм на границата на обработената равнина, заемаща долината, която започва от Дубница и се нарича Царина (императрица), или на турски Джерина.[230] През лятото Стримон има малка дълбочина и е пълен с речни камъни. Западният му бряг се състои от гористи планински склонове без отделни долини, докато срещуположният бряг е зает от обширни пасища, където пасат добитъка, а близо до странноприемницата — зеленчукова градина с много лук и чесън. Самата странноприемница имаше хубава турска конюшня, но мястото за спане се състоеше само от една обща доста обширна и чиста зала, която същевременно служеше и за кухня. Всеки се настаняваше там, както можеше: измиташе пода, постилаше рогозки и си приготвяше леглото. Пристигнаха и други пътници, особено един турчин с жена си, които се разположиха възможно най-далеч от нас. През лятото подобни места за пренощуване са приятни, но през зимата не би могло да се издържи без кожух или трябва да се застане до огъня.

Оставаха ни още четири часа път, за да стигнем Дубница, и единадесет — Радомир. Пътят до Дубница е, както пътят от последното слизане от планината Крешна насам — широк път за кола сред житни и царевични ниви. Водата на Царина напоява тази долина, която е отделена от Рилодаг само с едно сравнително високо наносно плато, завършващо почти изведнъж. От другата страна на реката има хълмове с незначителна височина и отчасти необработени, през които Стримон си е проправил дълбоко легло и като излезе оттам се съединява с река Дубница. На около 1½ час преди този град трябва да се намира махалата Джермен, която не забелязахме. Височината на долината при Дубница е 1723 фута.

За да се стигне от Дубница в Радомир се пресича Царина по дървен мост на четвърт левга западно от града и се възлиза между хълмове с лозя, които заобикалят Дубница и се простират, разположени стъпаловидно, твърде далеч на запад в подножието на Рилодаг. Българинът-ханджия на Бинекташи-Хан (странноприемница на камъка за качване на коня) ни позна веднага. След чаша вино, изпита, без да слизаме от конете, и пожелания за добър път, продължихме пътуването си сред добре обработена от българите местност, по-висока с 60 фута от долината на Дубница. Малко след странноприемницата пътят се раздвоява, като левият води за Кюстендил и пресича малка река, а десният върви нагоре по долината, откъдето извира тази река. На една левга от странноприемницата минахме през

Големосело (голямо село), където има много голямо турско стопанство, или чифлик, със здрави обградни стени и висок отделен гълъбарник в двора, каквито се срещат обикновено в Австрия. Половин левга по-нататък видяхме махалата Малосело (малко село), след 1½ левги — село Мламолово, и накрая, след ½ левга — село Побовдол. Във второто село имаше още едно голямо стопанство. И трите села съвсем нямаха окаян вид. Като се изкачвахме, тази долина се стесняваше все повече и голи варовични възвишения я обграждаха. Една могила, както могилата до село Рило, свидетелствуваше, че тези места вече са били обитавани поне от времето на римляните.

В странноприемницата на Побовдол, макар и намираща се в малка махала, ни предложиха храна, за да си приготвим малка вечеря. Вътрешността на къщата беше изцяло заета с бъчви и каци за вино и квадратни блокове сол от Влахия. Хората в странноприемницата изглеждаха най-добрите в света.“ Над Побовдол, разположен на около 1830 фута височина, се навлиза в малки дъбови гори — първите, които срещнахме в тази изцяло обработена долина, и накрая се стига в подножието на ниския хребет, отделящ тази долина от равнината на Радомир. Този хребет се издига повече от 600 фута над Побовдол, но само с малко повече от 500 фута над Радомирската равнина. Той е източно продължение на планината Коняво, която е с посока запад—изток и се съединява с предпланините на Витош — висок връх западно от София. За около половин час се изкачихме до този проход, откъдето се разкрива хубав изглед както към овалния басейн на Радомир, така и към терциерната неправилна вдлъбнатина на Дубница, над която се издига величествената стена на Рило-Планина, докато на запад господствува високият скалист гребен на Витош.

Слизането е малко по-кратко от изкачването. Радомирският басейн е на около 2000 фута височина или поне към средата, където е по-ниска, показва 1930 фута. През малка долинка, където тече поточе със стръмни червени глинести брегове, се излиза в Жедно, или Жедна[231]. Ако не беше тази планина, последните пет мили биха могли да се изминат удобно с кола, но прохода може да дръзнат да преминат само малки двуколки. Тъй като на изток има хубав път за кола от Дубница за Радомир, дълго време няма да се облекчи преминаването на този хребет. Това възвишение, съставляващо част от планината Коняво, не изглежда годно за отбрана, но би могло да се използува като наблюдателен пост. Пристигането ни в Жедно събра всички кучета и по лая им би могло да се помисли, че ще ни

* Един българин, старец, не се страхуваше да прокълне турците в присъствието на мнозина от тях и да им каже в лицето, че тяхното царуване няма да изтрае дълго. Изглежда, че той беше подушил нещо за малкия бунт, организиран по това време в околностите на Шаркое, при който напразно се надявали на сътрудничество с княз Милош.

разкъсат, но необичайният вид на моя чук беше достатъчен, за да се освободим от тях. Околността представлява кръгла равнина с диаметър повече от левга и половина и много черна почва. Тя очевидно е дъно на бившо езеро, както свидетелствуват още малките мочурища и обширните пасища. На половин левга източно се вижда отдалеч село Казила[232]. На половин левга от Жедно минахме Негованице и забелязахме останки от стара настилка. След една левга се намира селото Върба (произнасяно Верба, върба). Цялото население там, както и в околността на Дубница, е българско. Жените ми направиха впечатление с големите игли, които носеха в косите си, както в Милано, и коланите им от жълта мед се закопчаваха с две големи кръгли и издути плочки.

За да избегне блатата, пътят прави голям завой на запад, където накрая се минава по дървен мост над малка река. Съвсем близко до този мост имаше блато, което г. Фреа беше направил развъдник за пиявици, а край него имаше сламена колиба за нощния пазач. Скоро след това стигнахме Стримон, който тук тече от изток на запад или изток-североизток към запад-югозапад, заграден с отвесни крайбрежни скали от льос или наносна глина. Тази част от басейна е засята с царевица и жито, както и част от околностите на Радомир. На половин левга преди това градче има малко село с чифлици.

Радомир се намира в малък проход сред първите склонове на планините, източно от Стримон, която тече срещу него приблизително от север към юг, като описва многобройни завои сред зелени ливади без дървета. Това малко градче е съвсем открито, има не повече от 2000 до 3000 жители и по-скоро прилича на село. Над площада, който е малко наклонен, се намира конакът на Мюселим с харема и градините му, обградени със стени, докато странноприемницата, държана от един грък от Янина, е на площада. Тя се състои от един хан по български образец с пещ и тезгях отпред, зад пещта има едно помещение с пейки, а по-нататък — две стаи. Зад къщата има двор с обори, пристройки и хубава порта, край която има приземие с четири малки, съвсем чисти стаи. Пред стаите има покрит балкон с умивалник и в двата края — издигнати квадратни площадки за спане. С една дума, тази странноприемница е всичко, което би могло да се пожелае в Турция, още повече там готвят вкусно и може да се получи прекрасна червена ракия с канела.

Картите така са обезобразили басейна на Радомир, като са представили идеализирано езерата и са му придали форма на тясна долина, че реших да го проуча подробно. За тази цел се качих на планините, които го отделят от по-дълбоката вдлъбнатина на София. Основата на малката радомирска котловина е обградена с голи варовични скали, откъдето извира обилен извор. Там перяха незабулени мохамеданки, но щом минах пред тях, хвърлиха по едно платно на главите си, а като се осмелих

да им отправя няколко думи, започнаха да се смеят. Оттам се изкачих направо в планината и трябваше да прехвърля доста върхове, докато стигна най-високия, където намерих няколко храсталака, докато всички останали възвишения бяха голи, покрити само със сухи пасища, на които биха могли да пасат само овце. От тази тераса на 3273 фута височина, или на около 1600 до 1700 фута над радомирската равнина, имах широк поглед върху тази част на Турция.

Радомирският басейн е с неправилна кръгла или почти триъгълна форма, защото горното течение на Стримон влиза от север и излиза от югозапад, след като опише многобройни малки криволици. Очевидно тук някога по течението на реката е имало езеро преди отварянето на пролома западно от планината Коняво. Дъното му, сега пресъхнало, почти изцяло обезлесено и отчасти още покрито с трева, е дълго 2 до 3 левги от изток на запад и широко 1½ до 2 левги от юг на север, но южната му страна е по-дълга, отколкото северната му част. Цялата планинска околност на тази вдлъбнатина на север и запад ми се стори като плато, покрито с малки планински хребети, в посока приблизително север — юг, с много квадратни или конични издатини, било варовични, било доломитни. Последните бяха предимно на север към Гърло, а отвъд този ъгъл и варовитите върхове в долината на Филиповца, в далечината западно от Шаркое се издигаха две големи планини с формата на пресечен конус. Първите хребети западно от радомирската равнина ми се стори, че не са повече от 800 стъпки по-високи от нея, но северните изглеждаха по-високи. В далечината на запад имаше други сини планински вериги, които бяха също доста високи и спадаха към северо-северозападната — юго-югоизточната система, съединяваща Снегопол с планините северно от Бистрица и Егри-Паланка.

В краката ми се намираше долината на Стримон с поле от зелени ливади и покрая житни ниви. Образувана от сливането на много рекички при Гърло и Брезник, тази река тече с много извивки от север на юг до отсам Радомир, който се намира на около четвърт левга от източния й бряг. След това тя се отправя на запад по северната страна на самия кръгъл радомирски басейн, откъдето се спуска в басейна на Костендил през пролом между планината Коняво и предпланините, от които излиза Бистрица. Коняво — дълъг хребет с посока запад — изток, разделя двата басейна на Радомир и Костендил и достига най-голямата си височина срещу последния град. Или, тъй като той е разположен на около 300 фута по-ниско от околността на Радомир, връх Коняво[233] (около 2720 фута) изглеждаше сравнително по-малък, отколкото е в действителност, като се гледа от южната страна или от Костендил. На юг и юг-югоизток над възвишенията, свързващи Коняво с Витош, се издигаха величествено планините източно от Каратова и голяма част

от веригата на Деспотодаг, чийто масивен връх Витош (4500 фута), разположен почти на юг-югоизток, ми пречеше да проследя продължението им чак до Филипополи. На югоизток, отвъд Витош, в далечината виждах северната част на Високия Балкан, а на изток различавах три или четири серии бразди, минаващи от северозапад към югоизток, между които тези от София до Шаркое бяха най-големи. Котловината на София бе добре отбелязана от един хиатус, покрит с пари, както понякога се отбелязват големите езера в Алпите.

Пътят за Шаркое минава по източния бряг на Стримон и е добър за коли. На половин левга от Радомир пътят е прокаран по един планински склон и е доста издигнат над реката. Широчината на долината може да превишава четвърт левга, но постепенно намалява към север. След това разстояние се стига до излаза на пътя София — Радомир. На около една левга от последното градче пресякохме Стримон и селото Батевац или Батановца. Половин час след това пътят се раздвоява — за Брзник (произнася се Брезник), където е пощата, отива на изток, и [другият път] — за Гърло, продължаващ направо през обширни поляни. И двата пътя пресичат един приток на Стримон, идващ от северозапад, като по-горе изворите му се състоят предимно от потоци, идващи от североизток или от Брезник, от потока Гърло, от Гърлска-Риека[234], минаваща от север-северозапад към юг-югоизток в средата на долината, и от един трети поток, течащ от север на юг. На около 4½ левги от Радомир ни показаха на запад махалата Раганци[235], но на изток един хълм ни пречеше да видим Брезник. След половин час стигнахме селото Гърло, чиито къщи са разпръснати по продължение на потока — почти пресъхнал, поради горещината. Странноприемницата беше селска къща и решихме, че ще бъде по-приятно да се разположим под върбите, растещи по продължение на потока, и срещу една чешма, чиято вода започваше да намалява.

Гърло е разположено в тясна котловина, граничеща на запад с полегати склонове, отчасти обработени, а от другата страна се издига скалист хребет. На север и юг има много конуси от долеритни скали, които образуват също и бреговете на потока в самото село, и при разпадането им се е получила черната пръст, покриваща цялата долина до отсам Брезник. Въпреки че Гърло е разположено между 300 и 350 фута над Радомир, изкачването не се усеща, тъй като пътят от Батановца върви все по равно със съвсем слаб наклон. За да проуча по-добре релефа на страната, се качих на съседния най-висок хребет, откъдето погледът ми проникваше особено на североизток в малкия планински басейн на Красава, или Красува.[236] Простира се от северозапад към югоизток в една надлъжна клисура и основата му е малко по-повдигната от тази на Гърло. Оттам извира Гърлска-Риека. Благодарение на една дълбока и скалиста цепнатина, минаваща изток—запад, водите ѝ могат да се

втичат в Стримон. В противен случай щяха да образуват тук езеро, преливащо в Нишава или Искър. За по-малко от четвърт час обходихме този естествен канал, който свършва над Гърло, откъдето и селото носи името си, защото то означава отверстие на пушка, като по този начин се означава, че Гърло е началото на серия от проходи. Вместо да вървим по-нататък по течението на потока, завихме остро на север, за да пресечем по един по-полегат склон вододела на Стримон и на Сукова. На запад продължаваше клиновидният хребет на Гърло, зад който се издигаха долеритни конуси. Изкачвахме се покрай малък поток и сред горички — първите, които срещнахме от планината Коняво насам, толкова е обезлесена страната около Радомир, Брезник и Гърло. Ако това обстоятелство не означава, че тези места от векове са били обитавани от хора, то поне е ценно указание за вероятното съществуване в древността на езеро с начупена брегова линия.

Едва бяхме вървели три четвърти час от Гърло и вече слязохме в затворената долина на Новоселска-Риека по наклон, който не усетихме, както и при изкачването. Главната посока на пътя ни беше север-североизток, но няколко пъти трябваше да правим обиколки почти от югозапад към североизток или дори от запад към изток, както при излаза от долината. Минава се през две варовични клисури, където речното корито заема почти цялото пространство. Малки гори от дъбове, елхи, върби и други дървета украсяват тези малки тесни долини. В проходите им или на странични площадки са скрити няколко български махали. Освен няколко отделни къщи, т. е. кошари или плевни, не срещнахме никакви села до Ниемеле[237], разположена на 4 левги от Гърло.

По тези места в долината има царевични ниви и дори лозя, жилищата са обградени с овощни дървета — сливи, ябълки и круши. Овчари или млади момичета пазеха стада овце или кози по склоновете на хълмовете. Излазът към долината на Дивлянска-Риека е зает от група малки оголени долеритни сводове. Докато си записвах някои бележки, моите спътници бяха отминали толкова напред, че ги изгубих от поглед. Виках и дори призовавах овчарите в планината, но никой не ми отговори и от двата пътя избрах този, който възлизаше по долеритните възвишения, а оставих верния — към дъното на долината. Срещнах още уединени къщи по тези склонове, докато една група весели българи жетвари и жетварки ми показаха пътя.

Горната част на долината на Дивлянска-Риека, т. е. дива вода, е насочена приблизително юг-югоизток — север-северозапад. След като пресякохме тесен пролом от варовични скали, натрупани по живописен начин, трябваше отново да преминем през потока, за да стигнем най-после до една уединена странноприемница, спадаща към село Дивля, разположено на половин час от нея в планината. Сред ограда от ракита и дървени

колове се намираха просторни постройки за добитъка и козите, а срещу тях — странноприемницата с навес отпред, под който се настанихме. Ханджията и един слуга изглежда бяха единствените обитатели, но като се свечери, за миг зърнахме жената на дома, която веднага изчезна, защото един турчин също беше пристигнал със слугата си. Другаде, освен в Турция подобни усамотени странноприемници се избягват като разбойнически свърталища.

На по-малко от половин малка левга северно от този хан долината изменя посоката си юг — север, за да се обърне от запад към изток, а след това от югозапад към североизток. На това място се влива друг поток, идващ от северозапад. Четвърт миля по-нататък долината за кратко изменя посоката си от юг на север, а после отново се насочва от югозапад към североизток. Тук се вливат два потока, идващи от юг. След половин миля посоката на коритото е отново юг — север, после юг-югоизток — север-североизток, докато накрая се стига долината на Луканичка-Риека, река, образувана от сливането на всички планински водни течения. По целия този път планинските склонове често са обрасли с дъбове, тук-там има жилища и ниви или поляни край реката, която сигурно причинява големи опустошения при буря или пролетно време. Пътят за коли върви ту по единия, ту по другия бряг, а понякога под формата на свод минава над тясното корито.

По-долу в Луканичка-Риека се влива Царирица — поток, течащ от изток-югоизток към запад-северозапад. Отдалеч се забелязва голямото село Цариброд, което е на пътя от Пирот за София. По права линия това село е на една левга от започването на Луканичка-Риека и на 2 левги от уединения хан, за който говорих. От сливането на тези два потока насам долината се разширява много и планините все повече се снижават. На 3¼ левги от уединения хан се намира Желиски-Хан[238], който е на 1 левга от Сукова, а на 1/4 левга по-нататък има втора уединена странноприемница и един поток, идващ от запад.

Едва на 2 левги преди Шаркое по дървен мост се минава Сукова, която излиза западно от дълбок пролом, и пътят върви сред красиви планини с масивни форми, заоблени върхове и скали, издигащи се над дъбовите гори. В Сукова се вливат всички предходни потоци и тя тече от запад на изток по южната страна на обширна, добре обработена с жито, царевица и др. равнина. Тя има форма на правоъгълник, дълъг левга и половина и почти толкова широк. Ще припомним, каквото вече казахме в труда си за Турция (т. 3, с. 49), че тази последователност от малки долини, достъпни за обоза, може да позволи да се навлезе до центъра на Турция с артилерия. От друга страна, извивките и проломите на тези долини са благоприятни за отбраната им.

Шаркое, — Пирот на българите, е открит град, чието насе-

ление се занимава предимно с производство на турски килими. През него минава планинска река, която идва от северозапад и се влива в Сукова. Този град с 6000 до 8000 жители, лично владение на сестрата на султана, е доста чист. Покрит базар няма, въпреки че в средата на града има доста дюкяни и кафенета. Българското население там е смесено с мюсюлмани. Има само малки джамии. Бяхме се настанили в една странноприемница, разположена оттатък моста в чисто българската част на града. Тази сграда се намираше на обширен площад, или широка ненастлана улица, където имаше много селски каруци. В странноприемницата имаше само една обща стая, служеща за кухня и прилепена към конюшнята, докато улицата отпред я свързваше с дюкяна на бакалина, както понякога е обичайно в Турция. Пещта и тезгяхът също заемаха доста място. Следователно това съвсем не беше приятно за почивка място, каквито са често странноприемниците в градовете. Щяхме вече да си тръгваме, когато аянът изпрати да ни искат паспортите, което ни забави още най-малко половин час.

При излизане от града започва нещо като котловина между хълмове, високи 300 до 400 фута, засадени отчасти с лозя и с жълтеникава почва. Източно от тях тече Сукова в корито с посока от югоизток към северозапад. Самата долина се напоява от реката, която минава през Шаркое, и почти по цялата ѝ площ има поляни. На 3/4 левга от града един хълм с лозя, понисък от другите, съставлява основата на котловината, а Шаркойската река изглежда, че извира недалеч оттам — от възвишенията на север-северозапад от пътя. Пътят беше пълен с българи, които се разхождаха или пътуваха. Сред тях се различаваха предимно хора с градски дрехи, които се упражняваха да стрелят с пистолет. На следващия ден беше празникът на един съседен манастир, който привличаше много хора — това беше причината за голямото раздвижване и празничните дрехи. Отиваха да преспят около манастира, за да бъдат там навреме за утринната служба. Пътят през хълма с лозята ни се стори не много подходящ в сегашното си състояние за коли особено по северния му склон. Бяхме приятно изненадани, като видяхме сред лозята малки вили, почти както в Европа. Денят ни завърши добре с изгледа, който се откри пред нас от върха на тази височина към север: дълбока зелена клисура между две планински вериги с посока югоизток — северозапад. Източната имаше нисък и гол хребет, отвъд който тече Сукава, а западната — Белава-Планина, по-висока, бе украсена с варовични скали сред борови и дъбови гори.

За около час преминахме хълма по път, който би могъл лесно да се пригоди за артилерията и обозите. Минахме през брод малък поток, идващ от югозападната част на горите, над които се забелязваше покривът на манастира, където трябваше да се състои утрешният празник[239]. Село Станиче също се забе-

лязваше приблизително в тази посока в подножието на Белава-Планина, която е само източна предпланина на Сува-Планина (суха планина). След десет минути път пресякохме по дървен мост Темщица — малка река, течаща от северозапад на югоизток в долината, където минава пътят. Изворите ѝ трябва да са отчасти в планините на запад. Пред моста реката заема положение запад — изток и се влива в Сукава през доста широко устие, което дава представа на пътника за дължината и широчината на коритото, заемано оттатък източния хребет от Сукова, която по-долу се нарича Нишава. След това минахме край усамотена странноприемница, на чийто тезгях бяха разпръснати тридесетина пистолета — добре излъскани, принадлежащи на селяните, останали да пренощуват тук. Въоръжени селяни, и при това с пушки, видяхме по-нататък сред красиви български моми. Припомниха ни с гордост, че само в окръга на Шаркое има 200 български села и всички желаели горещо да се бият заедно със Сърбия или поне да не останат турски поданици освен при същите условия и преди всичко със същите данъци като сърбите. Твърде вероятно е, по време на празника в този манастир да е било решено въстанието, което избухна по-късно[240]. Що се отнася до желанието да станат руски поданици, за което се подозират славяните и гърците в Турция, ние никога не чухме да се изявява пред когото и да било, въпреки че говорихме с много поданици на Портата, които искаха пълна реформа или да станат сръбски или гръцки поданици. Те не се доверяват на помощта от руснаците, както и от другите европейци. Твърде добре знаят, че техните народности са антипод на настоящата Русия. И действително никой народ, живеещ под властта на един монарх, няма техния опит в целесъобразното и свободно общинско управление и следователно в изкуството да умеят да се съюзяват по области и сами да се подпомагат в случай на изчезване на рода на техен владетел или пълното прекъсване на управляващ механизъм. Сърбия и Босна са примери за този общински и областен дух. Това е една от основните причини за случая, избран за настоящата война. (Сравн. моята rTquie d'Europe, т. IV, т. 71, 91 и 99.)

По продължение на източния хребет на долината стигнахме по коларски път до странноприемницата Черноклиски-Хан (странноприемница на черната клисура), разположена в друга долина, където тече малкият поток Чернаклиска-Риека. При все това, това корито не е отделено от коритото на Темщица чрез никакъв добре изразен хребет. Вече щяхме да стигнем това място, което е на 3 мили от Шаркое, когато забелязах, че съм забравил барометъра си в конюшнята на странноприемницата в Шаркое. Веднага изпратих слугата си и той го намерил на същото място, където го бях оставил — толкова е голямо уважението в Турция към нещата, оставяни в странноприемниците. Тъй като всеки е свикнал да оставя нещата си, където му

попадне, а и никъде няма шкафове, може да си представите какво би било, ако пътниците имаха нашата европейска склонност към дребни кражби.

Странноприемницата Черноклиски-Хан е разположена край варовични скали, издигащи се от земята със странни форми. Ханджията, т. е. гостилничарят, беше много любезен и ни обеща хубава вечеря, но пред сградата беше пълно с кал поради стадата крави, които идваха тук да утоляват жаждата си на една чешма. Можехме да спим в общата стая или в плевника, но предпочетохме да имаме за покрив синьото небе и се настанихме между пристройките и малката зеленчукова градина.

Северно от тази странноприемница, на повече от 1/2 час път от нея, по дървен мост се пресича реката, идваща от Мустафа-Паша-Паланка, в която се влива Чернаклиска-Риека[241]. Долината се разширява все повече и накрая царевичните ниви се увеличават толкова много, че срещу Мустафа-Паша-Паланка триъгълната долина представлява обширна градина, широка повече от една левга, където обширни ниви с огромни царевици са размесени с площи, засети с фасул, краставици, тикви или дини. При преминаване през подобни обширни ниви без огради товарните коне ни създаваха много работа, защото се отбиваха наляво или надясно да ядат стеблата на житата или изчезваха напълно сред това море от зеленина. Мустафа-Паша-Паланка (съкратено Муса-Паша-Паланка) е разположена в подножието на предпланина на Стара планина[242] и западно от тази равнина, приблизително към върха на този триъгълник с широка основа. Един поток, идващ от югоизток, се влива близо до този малък град, който е укрепен по албански и служи за военна връзка между Ниш и София. По време на война тези места, като Шаркое и Ниш, ще бъдат опорни точки за проникване било в басейна на Стримон, било в басейна на Искър. Населението на тези три града има почти същото съотношение между броя на мюсюлманите и българите-християни от гръцко вероизповедание. Последните преобладават положително. Големи джамии изобщо няма.

На една миля от Мустафа-Паша-Паланка долината отново се стеснява и в продължение на половин миля представлява тясно корито с посока юг — север. След това тя пак приема старата си посока югоизток-северозапад и скоро се пристига в странноприемницата Шупликамен-Хан (странноприемница с надупчени камъни). Името му идва от това, че в съседство се намират шуплести варовични скали. Намира се на 4 левги от Черноклиски-Хан и половин левга по-нататък се минава по брод Червена-Риека (червена река), наричана така поради червената глина, която влачи. На малко разстояние е бродът на Тополница. Тези потоци текат от запад и югозапад и се съединяват на изток, за да се влеят в Нишава през проломи.

Оттатък тези потоци има три странноприемници, като сред-

ната е само турско кафене с конюшня, а другите две са български ханове. Турското кафене се намира край Тополница-Риека и се състои от едно обширно помещение, разделено на четири издигнати площадки и от един чардак, т. е. външна галерия, покрита и също с издигната площадка. Един мюсюлманин държи винаги готово кафе за пътниците, а слугата му се грижи за конете им. Ако искаш да ядеш и най-малкото, трябва да поръчаш да ти го донесат от българските ханове. Кафеджията беше седнал на чардака си и пушеше лула. Той несъмнено има някакви имоти наблизо, защото не вярвам, че би могъл да живее от продажбата на кафето си.

Броят на тези странноприемници се обяснява с разположението им в подножието на хребета, отделящ тази долина от равнината на Ниш (Ниша). Конете и хората са склонни да си починат малко, преди да започнат това изкачване по път, който отчасти е трудно проходим за кола. Тъй като пътят от южната страна на споменатия хребет отчасти е изкопан в твърда варовична скала, в случай на преминаване на войска с обози и артилерия тези корита биха могли да се запълнят изцяло с трупи и пръст и по този начин да се осигури достатъчно бързо свободно преминаване. От северната страна очевидно ще бъдат необходими по-малко насипни работи. Може да се твърди, че войскова част, въоръжена с артилерийски оръдия среден калибър и с тесни каруци като българските, би могла да проникне без много задръжки по описания път от Белград до Радомир, Дубница, Джумаа и Костендил. От друга страна, долината на Българска Морава предоставя същите възможности за стигане до Враня, Прищина и Призрен, откъдето може да се отиде до Ускуб, Калкандел и Костово, или Команово; Истиб и Кьоперли. От този последен град на Вардара се открива пътят за Битоля и Средна Албания, както и за Салоник, Серес и Лариса. Не е трудно също така да се отиде от Ниш през Пирот за София и Ихтиман и оттам — за Филипополи и Тракия.

Тази планина, издигаща се на около 500 до 600 фута над Нишката равнина, е обрасла с дъбове, примесени с диви круши и дрян, както в Сърбия. Това е южната граница на тази горска растителност. Варовичните планини на изток и предимно на запад са по-високи от прохода, който трябва да се премине. За около час или час и половина се прехвърля тази естествена преграда, на чийто връх има два военни поста и една чешма. Пътят се изкачва отчасти по варовични скали, а се спуска на криволици, изкопан в пластове червена глина. На известно разстояние от подножието на планината, при излизане от гората стои уединена странноприемница, която заварихме пълна с хора. Бяха турци и предимно българи, едните с бели калпаци, а другите с кърпи, завити около главата като тюрбани. Караха за Ниш значително количество зърнени храни и зеленчуци, както и ди-

ни в каруци, теглени от волове. Това бяха вероятно част от данъците, които вземаха от раята.

След като се освежихме, отидохме да посетим минералната баня с извънредно малко сяра на Баня[243], намираща се на половин левга западно. Разположена е в подножието на последните стръмни варовични скали на висока Стара-Планина. Има баня за мъже и баня за жени, и двете с форма на осмоъгълник и прозорец на тавана. В мъжката баня освен общия басейн имаше две малки стаи, покрити с плочи, където се правят различни парни бани или масажи. Точното място на извора не може да се види от зидовете. Водата е толкова изобилна, че движи една воденица на стотина стъпки от банята. На малко разстояние оттам към равнината има развалини от турска сграда, която вероятно е имала някаква връзка с банята. С правоъгълна форма е и градена от камък. Висока порта води към двор, чиято задна част сега е заета от конюшни. От двете страни на портата има скулптури. От едната страна — заек под фигурата на един цар или княз и на един медалион — житен клас, а от другата страна — само един кон и турски надпис. Сега е жилище на няколко турски стражари.

На четвърт миля от Баня се минава по моста Кутинска[244] Риека, която е образувана от сливането на два потока, идващи от гористите планини на юг. Тази долина с посока югоизток-северозапад представлява интерес като съобщително средство и с оглед статистиката на населението. Изпълнена с български села и разположена между Стара-Планина и Бадичкагора, тя води в западното подножие на Сува-Планина към теченията на Сукова, Власина и Раковска-Риека. (Вж. Пътеписа на г. Пирш и картата на г. Киперт.) От горната част на тази долина вероятно може също да се отива към Мустафа-Паланка през един проход между Стара-Планина и Сува планина и към долината зад това градче. На една миля по-нататък на изток се вижда в подножието на същите варовични планини селото Долни Матевац, а на четвърт миля западно — село Горни Матевац[245] с гора. И накрая, на половин миля по-западно селото Кнез-Село, разположено югоизточно в подножието на планините.

Преди да се влезе в Ниш, 10 минути преди портата, се минава край варварската триумфална колона, украсена със сръбски глави[246], закрепени в мазилката. Този паметник винаги вдъхва ужас на християните, които са задължени да се приближат до него. Това разпалва и поддържа омразата, вместо да я премахва.

XIV
МАРШРУТ ОТ ЕГРИ-ПАЛАНКА ДО ДУРАЦО И СКУТАРИ ИЛИ ОЛОН В АЛБАНИЯ ПРЕЗ КАРАТОВА, ИСТИБ, МОНАСТИР И ЕЛБАСАН

Пътят от Егри-Паланка до Каратова се спуска в продължение на две левги по Егридере-Су (на сръбски Крива-Риека), където се излиза от тясната долина и се влиза в басейна на Страцин. Малко след уединения Таш-Хан (странноприемница на камъните), който се намира на това място, се насочихме на югозапад, а след това — на юг през пусти възвишения, тук-таме покрити с малки гори. Единственото село Кавакли[247] се намира близо до този път. Трябваше непрекъснато да се изкачваме и слизаме, защото пътят пресича посоката запад-северозапад — изток-югоизток на хребетите и минава по пресечени от урви склонове, а високите планини[248] остават на изток и югоизток. Тези планини със заострени върхове трябва да имат повече от 2000 фута край пътя, а най-високите им точки към Каратова според г. Викенел се наричат Вуковица. На запад заоблени била посочваха друга планинска система с трахитична и терциерна почва. Между тези два вида планини се влива Егридере-Су, която достига Вардара през няколко последователни клисури, като минава северно от ниското плато Мустафа-Оваси и приема водите на Страцин. Отдалече можехме да проследим голяма част от течението на Егридере-Су, но не видяхме сливането ѝ с Вардар, което трябва да се намира над Капетан-Хан според думите на българите от Каратова и според г. д-р Гризебах. Освен това покойният г. Вазоевич ни уверяваше, че никоя по-голяма река не пресича равнината Мустафа (Мустафа-Оваси на турците) между Истиб и Сарпиаки[249] (?) или Велика-Риека на Команово. Ако Егридере-Су не се вливаше там, то тя би трябвало да продължава до Брегалница, което не става.

Пътят от басейна на Страцин до Каратова е прокаран по източния край на планински склон и там по малка пътечка се минава през дъбови горички доста високо над дъното на вдлъбнатината. От друга страна, там може да се възлезе постепенно до 1/4 левга от Вук-Хан[250] (странноприемница на вълка), която се намира на около 2600 фута височина. През първата част от този преход долината, през която протича Егридере, дава възможност да се видят планините оттатък Вардар. Така ние видяхме най-високите хребети зад Монастир и между този град и Ускуб. На едно място дори можахме да различим Шар.

Вук-Хан е отделен от най-високата част на прохода (2600 фута) от доста дълбока урва и след като веднаж се стигне до този окаян подслон, остава само около половин час стръмно спускане до коритото на Браониста[251]. Дотам цялата местност е дива, селата, ако има такива, са скрити в долинки, само тук-таме в далечината се виждат ниви, без да се забелязват жили-

ща. Под Вук-Хан обаче пътеката се вие между обработени ниви и лозя. Лозята, засадени на вулканична червеникава почва, дават извънредно силни червени вина.

Браониста, чието корито върви приблизително в посока изток-североизток — запад-югозапад с широчина 400 до 500 фута, се влива в Крива-Риека, т. е. Егридере-Су. В подножието на склона има малка махала, където се пресича потокът и оттам до Каратова има четвърт левга. Покрай северната част на долината продължават лозята, но на юг планините са по-високи и стръмни, само тук-таме с дъбови горички. На една левга западно от Каратова билата им се снижават, почвата от трахитен белезникав бигор им придава странен вид и склоновете им са покрити с отломки.

Каратова е обградено само с ерозирани порфирни скали, сивкави или синкави и оголени. Всички гори са изчезнали отдавна поради оловните леярници. Североизточно от града сред твърде полегатото било на планината се вижда малък отделен връх, а един друг, по-незабележим — на юг. Освен това този град изглежда, като че ли е разположен в разцепен кратер, понеже е построен в котловина, отворена само към запад. През нея минават три малки потока, които през лятото пресъхват и са обградени с отвесни скални стени. Отделните квартали на този странен и неправилно разположен град са свързани посредством мостове. При влизане в града се намира конакът на аяна — много разнебитена къща, в по-голямата си част от дърво. Недалеч от нея са високите пещи за извличане на сребро от оловото, което се добива на 1½ левги южно от града. (Вж. моята Turquie, т. 3, с. 59.) В самия град трябва постоянно да се изкачваш и слизаш. Останки от стари каменни сгради, развалини от джамии и басейни свидетелствуват, че този град е много древен. Повечето къщи, изградени почти изцяло от дърво, изглеждат извехтели и много често са пълни с дървеници поради голямата горещина в тази котловина, запазена от северните и североизточните ветрове. Има няколко малки джамии и през 1836 г. там строеха една християнска черква. Населението трябва да възлиза най-много на 5000 или 6000 жители, които са предимно българи или мюсюлмани.

Настаниха ни в толкова мръсна къща, че предпочетохме да прекараме нощта на открито в едно лозе, отделено от нашия конак с толкова дълбок поток, че трябваше да направим голяма обиколка, за да отидем от къщата до стана ни. За съжаление в лозето имаше малко хоризонтални места, така че това се отрази на постелята ни. Освен това едно куче ни беше забелязало в тъмнината и скоро ни оглуши такъв концерт от лай, какъвто досега не бяхме чували. Всички кучета от града се бяха насъбрали от другата страна на потока и единствено изгревът на слънцето ги накара да замлъкнат.

Тъй като в Каратова прекарахме един неделен ден, спокой-

но успяхме да проучим населението на града и околностите му. Сред множеството български селяни се разхождаха няколко турци — спахии, някои от които, минавайки край нас, с тих глас ни почетоха със званието гяури. В това отдалечено място на Македония вероятно за пръв път виждаха европейски шапки като нашите. Българите в този край, както и в Горна Мизия, носят на главите си бели кърпи, завити като тюрбани. При това те изглеждат твърде добри хора, противно на това, което говореха за тях господарите им. Единствени те обитават непознати още долини, скрити в гористите обширни планини между Каратова, Егри-Паланка, басейна на Бистрица, Костендил, Стримон, Джумаа, Крешна и Плашкавица-Планина. Без съмнение жителите на тази част от Македония в случай на въстание ще образуват едно ядро за нападение и отбрана, защитено от дивите, гористи планини, пресечени от многобройни долини в различни посоки. Така те биха се присъединили естествено към въстаниците от Родопа, като същевременно поддържат връзка посредством планините Егри-Паланка и Курбечка-Планина[252] със сънародниците си от Трън, бреговете на Сукава и Морава, Ширена-Планина и дори от Стара-Планина към Нишава. Досега тези планини, както и Високият Балкан, и планините северо-североизточно от Дибре са били главното убежище на хайдутите, т. е. недоволните славяни[253].

Потеглихме за манастира „Свети Отац“[254] заедно с първенеца на християните от Каратова, който ни се стори интелигентен българин. Веднага щом излязохме от конака, започнахме да се катерим по оголения южен склон на планината, чийто връх достигнахме след 3/4 час. Върхът Буковача остава източно от прохода и изглежда най-високият връх около Каратова. Името му, произлизащо от бук, говори за горите, с които тези планини са били обрасли в миналото. На североизток се различаваше ясно отделният заострен връх Лисец, а на запад се виждаше само източната страна на големия връх, намиращ се на една левга под Каратова. Отсам хребетите, образувани от голи скали и издигащи се на 2844 фута, пътувахме по безводно плато, където се намираха рудници за серно сребronосно олово. (Вж. моята Turquie т. 1, с. 377 и т. 3, с. 61). Оттам се спуснахме в една долина по пътеки, които описваха големи обиколки, минахме през отточната галерия на миниге и неусетно слязохме в плодородната и обработена долина на Шома, където се намира българското село Блисенец, или Блисенци[255], близко до чийто западно-югозападен край е разположена българската махала Лесново, или Лесно, и въпросният манастир.

Манастирът [Св. Отец] се състои от доста високи стени в квадратна форма, които заграждат два двора. В първия двор са пристройките, а във втория — едноетажният манастир, приемната за чужденци, малка черква, градина и чешма с отлична вода. Там живее игуменът с 6 до 10 монаси. Приемът, кой-

то той ни оказа, ни хареса още повече, тъй като прекарахме при него първия ден, през който можеше да се яде блажно след 40-дневни пости.* Недалеч от манастира на югозапад се намират големи кариери за отличен вулканичен кремък, който се изнася в голяма част на Македония и е също като кремъка от северна Унгария. Разположението на манастира е много живописно, защото той се намира в южния край на Каратовската планинска верига и се възвисява над обширна хълмиста и равнинна местност на юг и югозапад, където текат Слетовска-Риека[256] и Брегалница. По-далеч на юг се издига висок горист хребет, който в същност е западно продължение на Перин-Даг и се нарича Плашкавица. От друга страна, пълната липса на дървета намалява значително удоволствието да се намираш по тези места. Както и другаде, поради небрежността на хората и козите цялата горска растителност е била унищожена. За да се предпази човек през лятото от слънчевия пек, трябва да се крие под чардаците, т. е. балконите, и да очаква с нетърпение полъх на свеж въздух.

Трябваше ни цял час, за да слезем от манастира по стръмен и виещ се път в напълно обезлесената и обработена долина на Злетовска-Риека, която се влива на 2¾ левги от Слетово (изведено от „слезти“ или „шлиести“ — слизам) в Брегалница при Уарцие[257]. Тази твърде разширена вдлъбнатина е широка около една левга и на запад е ограничена само от ниски възвишения с леко полегати склонове. В нея има многобройни села, чиито имена, особено на отдалечените от пътя дори не успяхме

* От ранни зори черквата и околностите ѝ бяха заети от селяни, които не пропускат никога да дойдат на тези тържества. Следобеда момите от селото, пеейки, изпълниха танци, които монасите не пропуснаха да наблюдават, както и нашите турци. Те дори ни обърнаха внимание, че някои хубавици липсват, тъй като били на 30 и 40 левги в околността на жътва. Вечерта се изпиха не една стомна вино и нашите прислужници заедно с българите и дори един турчин танцуваха при звука на гайда. Нашите османци също прибавиха към ракията забранения нектар и въпреки снизходителността на монасите, нашият водач, булюкбашията, имà нахалството да дърпа брадата на един от тях, който не бил изпълнил бързо нарежданията му, за голямо възмущение на присъствуващите. Впрочем на този човек би могло лесно да се прости не твърде голямото му приятелство към иноците, като се знае, че той е бил богат собственик в Гърция и Колокотрони му отнел не само имуществото, но и избил почти цялото му семейство. Такава е била твърде често сляпата и неполитична мъст, на която гърците са се отдали, и раните, оставени от нея, не са могли да бъдат излекувани от никой протокол на Великите сили. Вместо да осигурят справедливи обезщетения на турските собственици, които не дължаха всичките си имущества единствено на грабителство и изнудване, гърците платиха на Портата една сума пари, като осъдиха вкупом добрите и лошите да загубят имота си. Така управлението на гръцките държавни имоти, както и алчни началници си присвоиха тази плячка. Като ни изброяваше нещастията си, този турчин като че ли изпитваше някакво облекчение, защото виждаше, че поне всички безпристрастни хора в Европа познават така добре, както турците, какво струват така наречените безкористие, патриотизъм и човечност на повечето прочути гръцки водачи като Колокотрони, Гривас[258] и други капитани на клефтите.

да научим. Когато на картите е отбелязано, че в района на Саратова има стотина непознати села, вероятно се разбират селата от тази долина, Браониста, Егридере, и долините, спускащи се от билото на Каратова към Вардар. В действителност това са най-големите котловини и в тях трябва да има много по-многобройни села, отколкото малките махали, които може да се видят тук-таме из планините, както например тези югоизточно от Егри-Паланка. Положително трябва да има голям брой села, скрити особено между Каратова, Костендил и Стримон, и там има още неоткрити долини освен тези при изворите на Герлена, приток на Бистрица.

Пътят се придържа към десния бряг на Злетовска-Риека. На 1¼ час от манастира оставихме вляво Слетово, на 3/4 час по-нататък — Трипотанци, а на 1/2 час след Лепобеотци[259] — две села край левия бряг на потока. На 2¾ левги от манастира минахме край село Жиуновце[260], на 1/2 левга по-нататък — край Пишица, и видяхме на изток край левия бряг Жижианци, а по-надясно — Уарцие. По тези места забелязахме с ужас в един ров кон, изяден от мухи, но още жив, въпреки че не можеше да ходи, поради липсата на един крак. Жителите предпочитаха да го оставят да умре така жалко, вместо да го убият.

Като продължихме да слизаме почти неусетно по черна глинеста почва, стигнахме през Крупиштие в долината на Брегалница, която тече от изток на запад и напоява хубава котловина, широка най-малко 2 левги. На юг се издига величествено Плашкавица или продължението на Перин-Даг, което отделя тази долина от долината на Струмница. В началото на юли още се забелязваха малки снежни точки над големите букови и борови гори от северната страна на някои върхове в тези планини, които на някои карти са означени погрешно като Егрису-Даг. Височината им трябва да възлиза най-малко на около 5000 фута.

Долината на Брегалница е напълно обезлесена. Единствените дървета се намират край кладенците, служат като места за отдих и се виждат отдалеч, тъй като страната е съвсем равна. Навсякъде групи от весели жетвари — българи, работеха по нивята и тук-там спахията или негов агент идваха да проверяват броя на сноповете. Между Карбинце[261] и Церко-Карбинце по южния бряг на Брегалница и на около 3 часа от Истиб пресякохме тази река през брод, тъй като през лятото тя не е дълбока и е широка около 100 стъпки. Продължихме да се приближаваме към Истиб по равно през Таренци[262] и Кара-Орман (черната гора) по хубав коларски път. Село Баолван[263] се вижда на 1½ часа преди Истиб край северния бряг на реката.

3/4 час преди града стигнахме бреговете, отделени от града от оголени терциерни хълмове. На 1/4 час от Истиб видяхме, че идват да ни посрещнат двадесетина конници — турци и българи. Научили за пристигането ни от хората, посетили мана-

стира предишната вечер, и аянинът беше пратил да ни приветствуват, докато първенецът на християните и други знатни лица се бяха присъединили към турците, за да ни почетат с добре дошли. Настаниха ни у един богат българин в две хубави стаи с дивани и хубави килими и собственикът през цялото време се отнасяше към нас с най-голяма любезност. Старейшината на християните беше поканен на вечерята и се пяха славянски песни, както при всички подобни случаи.

Истиб, на 590 фута височина, е значителен и промишлен град. Трябва да има 15 000 до 20 000 жители, повечето християни. Има няколко хубави джамии, многобройни чешми и доста голям базар, тук-там покрит с дъски. Като характерно за турския живот може да прибавим, че се виждаха асми, а сутрин намирахме деца, които още спяха посред една уличка на пазара — прохладно място за прекарване на нощта. Градът е разположен амфитеатрално в кръг сред котловина, притисната между планините. На северозапад има една сиенитна могила, висока 500 до 600 фута, над която се издигат развалините на стара крепост[264], на изток — хълмове, на юг — последните склонове с най-голяма височина и на югозапад — една стръмна планина. Реката Истиб[265] пресича града и в западната част има широко легло, в по-голямата си част пресъхнало през лятото. Тя тече от изток към запад и се влива в Брегалница пред градчето Новосело (ново село) на около половин час западно от Истиб. Мюсюлманската част на града изглежда съсредоточена предимно на югоизток по склона на възвишенията — поне там се намират големите джамии.

Отидохме да посетим аянина заедно с първенеца на християните, който, като видя, че ние седнахме, сметна, че „отурунуз“[266] на пашата се отнася и за него и седна на дивана до нас. Аянинът обаче веднага му заповяда да заеме положението, което му подхожда, т. е. на колене. Това накара нашия човек да се изчерви и би учудило онези, които не са свикнали с турския церемониал. Чиновник, ако не иска да загуби службата си, по-трудно би могъл да не го спази, отколкото частно лице. Освен това по тези места непропорционалният брой на християните по отношение на отоманците изглежда, че даваше увереност на християните. Една искра би била достатъчна да възбуди бунт в подобни области, но необходимо беше още тези работливи жители да съзират поне някаква вероятност за успех.

Посетихме минералния сероводороден извор на Новосело с температура 54 до 55°C. Това градче изглежда, че беше обитавано единствено от християни-българи, цинцари или гърци, и малко евреи. Тъй като знаеха за пристигането ни, цялото селище се вълнуваше, следваха ни на тълпи — толкова голямо беше удоволствието на тези християни да видят за пръв път братята си в Христа, облечени съвсем по европейски. Никой не

си спомняше да са минавали такива чужденци. Като прекосихме за втори път това голямо градче с около 1500 жители, купихме си праскови и търговецът настоя решително да ни ги даде подарък, тъй като нямаше да ни развали една монета.

Новосело е разположено на малко плато в северното подножие на планина със стръмни склонове. Брегалница, протичаща от север на юг между скалисти възвишения, високи 500 до 600 фута, се слива с Истиб, обикаля градчето от изток към запад и го отделя на запад от стръмните брегове, където се намира минералният извор. Голям дървен мост прехвърля реката, която продължава да тече от юг на югозапад през малки проломи и според г. Викенел на 3/4 левга от Истиб, или на 1/4 час от Новосело, в нея се влива Плакавица, спускаща се от планините на югоизток. Като си проправя път между малки хълмове южно от пътя Ищиб — Пепелища (Пепелиста на картите — от „пепео", пепел), Брегалница се влива във Вардар доста далеч на юг от това село, защото ние не можахме да видим устието ѝ.* Тъй като по този мост минава също пътят за Кюприли и за Неготин, насочихме се към последното селище. След като се заобиколи южният край на малкия скалист хребет западно от Брегалница, се пътува през нешироката равнина, съвсем слабо вълниста и отчасти обработена. Вдясно на 1/4 час от Новосело остава махалата Рибник. Там видяхме две чешми и селото Драва[267] в подножието на височини, както и поток със същото име.

След това трябва да се прекосят доста високи хълмове, слабо залесени, издигащи се на около 1400 стъпки височина или на 900 фута над Истиб. Г. Киперт ги назовава с името Серта[268], но не знаем на какво основание. После се слиза в тясна камениста долина, където чакълестото корито на потока служи отчасти за път. Срещнахме един дервиш със зелена чалма на магаре и с едно малко момче. Тъй като бяхме размътили водата на един извор, когато поихме конете си, светият човек, който искаше да пие вода и се измие за молитва, така се разгневи, че нашият гавазин бе принуден да го усмири със заплахи. При това грешката беше наша, защото ние положително бяхме проявили голяма неучтивост. Излязохме най-сетне от тази клисура, която продължава към Вардар, оставихме вляво махалата Радиреджепли (?)[269] и като отминахме гроба на Шеоба, изкачихме се на ниски и безводни плата, за да слезем накрая почти неусетно в плодородната Вардарска долина. Полета с памук и с багрилно растение заемаха околностите на голямото българско село Пепелища. Трябваше ни близо 3/4 час да прекосим ниския и обработен бряг на Вардар и преминахме

* Относно течението на Брегалница се различаваме значително от г. Викенел. (Вж. Mém. Soc. geol. Fr. 1842, т. 5, p. 231 и 236). Г. Киперт е следвал указанията на г. Викенел и го посочва северно от пътя ни край Вардар.

реката с удобен сал. Отсрещният бряг е обграден с малки глинести скали. На юг се забелязват планините, които по-нататък стесняват Вардар, на югозапад — планините по течението на Церна, или Черна, и на запад — село Криволак и високата планина Бабуна.

Коларски път се спуска край Вардар и води до село Неготин, разположено в Тиквешка околия (на сръбски Тикваш) на 1/2 левга от Вардар и край един от малките му притоци. Аянинът на селището настоя да приемем по чаша кафе в окаяния му диван, до който се изкачихме по стълба и клекнахме на рогозки. На 1¼ левги от Неготин, на 550 стъпки височина е голямото градче Кавадарци, което е разположено по-напред в обширната котловина, през която тече Велица или Велиша (на цинцарски Велища, на турски Велиджа) и заедно с Черна напояват обширната низина между планините Призринджe[270] и Бабуна (Бабуса на картите). По време на минаването ни през юли широкото корито на Велица беше почти пресъхнало и дори изглеждаше, че през лятото там не тече вода освен при бури в планините. Между Неготин и Кавардаци (произнасяно също Кафадарци, на турски Кафадан* се срещат селата Марина и Глисич.[271]

На 1/4 час преди Кавадарци пътувахме спокойно сред обработена земя и се възхищавахме на красивите форми на високите планини южно и южно-югоизточно към Демир-Капу, когато видяхме да идват насреща ни двадесетина конници — турци и християни, както в Истиб. Сега бяхме в района на пашалъка Монастир и се учудихме, че без да сме видели пашата, продължаваха да ни приемат, както беше разпоредил пашата на Ускуб в своя пашалък.

Побързахме да изкажем почитанията си на аянина Исмаила. Той отсъствуваше, но му бяха съобщили за пристигането ни и докато брат му ни оказваше почестите на селямлъка си, дойде. Тези господа и двамата бяха хубави мъже, жилището им — разположено източно от Велица, беше просторно и дива нът им добре проветрив за горещия климат през лятото. След като се оттеглихме, нашите хора, навикнали в пашалъка на Ускуб да получават от аяните овес и сено за конете, имали неучтивостта да поискат същото от тукашните власти. Но аянинът направо заявил, че нашият ферман не определя нищо подобно. Изпратихме нашия татарин да предаде извиненията ни за грешката на слугите ни. Това недоразумение се дължеше до голяма степен и на нашия азиатски и неучтив татарин, защото обикновено куриерите познават добре пашите и аяните, които са щедри, гостоприемни или скъперници, богати или бедни и с тях човек никога не се излага на опасност да направи такива

* Има едно село Кавадар близо до Ягодин в Сърбия.

груби грешки.* Кавадарци е малко, предимно българско градче, което брои най-много 2000 до 3000 жители. През него протича планинската река Велица.

Пътят от Кавадарци за Прилип прехвърля по полегат наклон хълма Шивец, който разделя Велица от Черна, или Церна (турски Кючюк-Карасу — дума, от която картографите са направили Сарагул). Спускането е по-стръмно от изкачването и това възвишение напомня варовиците със сладка вода в околностите на Париж и също така е голо. Красиви планини с големи варовични върхове и дълбоки проломи ограничават хоризонта твърде близо на юг, където г. Киперт поставя един връх с име Шешкова. Черна тече в обработена долина, тук-таме засенчвана от орехи или други храсти. Тази река изглежда, като че ли излиза от тесни и големи проломи или цепнатини право на юг. Развалините на Стоби тук посочват може би съществуването на древна крепост за охрана на тази клисура. Реката е достатъчно дълбока и широка и е необходим голям дървен мост за пресичането ѝ. След като тече продължително от юг към север, тя се влива във Вардар от запад към изток.

Край моста на Черна на източния ѝ бряг се намира селото Возарце (турски Возадже), наречено така по думата „возар", която означава веслар, поради сала, който в миналото е имало тук. На отсрещния бряг пò на север е Розаман. Отсам тази река навлязохме в долината Раец, която е обработена и заградена с малки възвишения. След 1½ левги се спряхме в един хан, за да пием вода. Бяхме стигнали до началото на клисурата Девол (дявол) или Вариш-Дербенд, заградена с варовични пластове, които изглеждаха като изрязани с нож — толкова отвесни бяха стените на този напречен процеп изток—запад, който имаше вид на врата. Голям поток, вливащ се в Черна, заема цялото дъно на този проход, който се преминава за четвърт час и в случай на война би служил най-малкото за пост, както един от пътищата за Монастир.

След като отминахме този твърде живописен и отчасти горист хребет, намерихме се в много широка долина. Сред храсталаци и ливади тук-таме се виждаха ниви. Спуснахме се в една твърде дълбока урва с посока север — юг или североизток-югозапад и се изкачихме към малка теснина, където пътят е трудно проходим за каруци и според г. Викенел носи съвсем определено името Вариш-Дербенд. От тази точка на около 1500 фута височина различихме на юг горната част на дълбокото и обградено със скали легло на потока, който се влива в голямата клисура, като тече първо от юг на север или от югоизток

* Мястото за пренощуване в Кавадарци беше едно от най-мъчителните, защото буквално не знаехме къде да се денем, за да избегнем паразитите от чардака. Един от нас си легна върху една бъчва. Първо се бяхме събрали в средата на двора, но по-късно отидохме да завършим нощта в една съседна нива въпреки невероятнте разкази за хайдути, грабещи из полето.

на северозапад, а след това от запад на изток. От другата страна на изток под нас беше долината Трояк, чието дъно беше заето от същия поток Раец, течащ от запад към изток и заграден между скалисти стени. На север тази котловина е затворена от сиво-белезникавите скали на коничните върхове Козяк или Козак[272] (от коза). На север-северозапад е подобният връх Белиак (от бяло), а на юг и запад се издигат гористи планини.

За да се стигне до разпръснатите къщи и хана Трояк[273] (троен поради срещането на три пътя), се пътува по плато, граничещо на север с потока, и отчасти покрито с пасища. През време на този преход от 3½ часа, след ½ час вдясно от пътя остава махалата Топлиц, а след 1½ час на отсрещния бряг на Раец — махалата Радобил. Странноприемницата Трояк е точно на юг от върха Козяк, откъдето един проход продължава от потока в долината. В тази котловина се намира постът и ханът Трояк, където има чешма с много студена вода. Тъй като нашите хора бяха пристигнали преди нас, не ни оставаше друго, освен да седнем на масата, което е рядко удоволствие в Турция, където обикновено трябва да се чака, докато приготвят яденето. След това всеки трябваше да си търси подходящо място за спане, понеже чардакът не беше достатъчен за всички нас. По продължение на прохода имаше пещери и се опитахме да се настаним там, но тъй като те бяха използувани като обори за овце, мушичките правеха престоя там непоносим. Горичките край странноприемницата изглеждаха най-подходящи.

От Трояк до прохода Плеват[274] (от „пледят", широкоплещест?) пътят се изкачва постепенно по левия бряг на потока, който се изкачва на юг. Нивите изчезват, минава се през поляни и се стига до камениста почва с кристални шисти. На четвърт час под прохода и в югоизточното подножие на връх Козяк блика хубав извор под сянката на няколко дървета. Оттам се вижда, че потокът в долината идва от юг и югозапад, един пролом трябва да го отвежда в равнината на Монастир, какъвто е случаят с Плеват в обратна посока. Казаха ми името Бела-Вода[275] за едно село, намиращо се на югозапад.

При планинския прелез на 2684 фута височина и на 1½ часа от Трояк се намира пост в една колиба. Изгледът от тази точка е величествен, защото изведнаж се разкрива голяма част от огромната равнина на Прилип и Монастир, отсам която се издига цял пояс от планини, високи от 4000 до 7000 фута, и многобройни села в подножието им. Югозападно от Монастир е заострената планина Соагора, или Суагора (суха планина)*, или на гръцки Перистери (гълъб), а на албански Бореа (сняг). Със своите 7237 фута височина и снежните си преспи тя съставлява най-очебийната част от тази картина. Планините източно от басейна на Монастир, напротив, са високи едва 2000

* Г. Киперт я е поставил грешно.

до 3000 фута. Тези планински вериги навсякъде имат гористи зони, докато планините край Прилип, напротив, правят впечатление с пълната си обезлесеност и странното натрупване на голи скали. От друга страна, близко до нас гористите планини югозападно от прохода представляваха твърде красива гледка и се издигаха на 700 до 800 фута, като зеленината им беше напълно противоположна на голата скалиста пирамида на връх Козяк, който оставаше на север и се свързваше с планините Бабуна. Слизането към Прилип (тур. Перлепе) е постепенно, почвата черна, изровена и дърветата изсечени. На 1/4 час от прохода се среща махалата Ореовац[278], 1/4 час по-нататък вляво остава Линища[277] и на 1/4 час оттам, след спускането в ниското, е разположено вдясно на 1/4 час от пътя селото Крестец[278], откъдето остава още 3/4 час до Прилип. Градът е изцяло открит, брои 6000 до 7000 души и е разположен в равнината или в средата на една долина, дълга повече от 2 левги и широка около една левга. Напоява се от малката река Кандрису, където в Прилип хвърлят всичките си отпадъци. Този град е населен предимно с българи, примесени със сърби и цинцари, и има доста голям базар. Настаниха ни добре у един свещеник, чиято къща беше много чиста и имаше двор с чешма и градина. Аянинът ни прие в един диван, докъдето трябваше да се изкачим по тясно и тъмно стълбище. Едва се върнахме от това посещение, и при нас дойдоха влашки търговци, които се оплакваха, че им налагали като харач малък данък, въпреки че вече не били турски поданици.

Прилип е разположен на кръстовището на четири-пет пътя, а именно: пътя североизток-югозапад или военния път от Кюприли по Вардар до Монастир, пътя от Истиб, пътя от Кричово (12 часа), водещ нагоре по Черна, и пътя от Флорина и Кайлари или от Водена. Първият път, 12 до 13 часа, неотдавна бе описан от г. Гризебах. От Кюприли той върви нагоре по Бабуша, която при Монастица се слива с Потека-Риека, в чието горно течение името Баня изглежда, че означава минерална вода. Изворите ѝ били на северозапад в Мусдач, или Мусдаг, за които не съм чувал да се говори. Те се свързвали с планинската верига към Заяс и планините Кричово (слав. Кръсчава) са само западните им предпланини. Общо взето, посоката на планините тук е успоредна на посоката на Шар, а не на Родопа, като започва източно от Вардар. Пътят след това минава през прохода на планината Бабуна за Козяк, на височина около 2600 фута. (Вж. Пътешествието на г. Гризебах). Що се отнася до пътя от Прилип за Кричово, мога да твърдя, че на Черна приблизително около средата на пътя действително има едно село, наречено Дотци[279], а не Доя, както го описва Киперт.

Посетихме странната крепост на сръбския герой Марко Кралйевич[280], разположена на 1/2 левга западно от Прилеп върху един хълм, откъдето се разкрива още по-широк поглед

към цялата равнина на Монастир и Флорина. На запад се вижда Черна да излиза от планините и да тече с посока от северозапад към югоизток в предходната котловина. Планините западно и северно от крепостта са до голяма степен обезлесени. Крепостта е на около 200 до 250 фута над Прилип. (Вж. описанието ѝ в моята „ Turquie, т. 2, с. 365.)

На 1 левга южно от Прилип махалата Лаго[281] остава вляво, а на 1/2 левга по-нататък вдясно — махалата Оба (две) и на 1/4 час оттам един поток излиза от планините и селото Ставича[282] се вижда на 1/2 левга вляво. Стига се в подножието на две срещуположни издатини, които стесняват връзката между котловината на Прилип и равнината на Монастир. Това е единственият хълм, който трябва да се прекоси между тези два града. В северното му подножие на 1/2 левга вляво е селото Рустце[283]. От билото на тази височина, издигаща се на 200 или 300 фута над равнината, се различава вече по пушека местоположението на Монастир, който изглежда като че ли е в подножието на изящната Соагора, въпреки че градът е отдалечен на няколко левги. След като вървяхме 1/4 час, селото Мустолинце остава вляво, а Крушево е разположено в същата посока на 1 левга от пътя. След 3/4 час пресякохме нещо като малка дига в Шелево, или Шевелерци. Отсам се намира голям български чифлик и най-после след 2 1/2 часа от Прилип действително сме в равнината на Монастир с височина между 1400 и 1500 фута и овална форма, 13 до 14 левги дълга и 2 до 3 левги широка. Минава се през Клепоч[284] и вляво остава Конакле[285], или Конаклар, вдясно — Рагош и 1/4 час по-нататък е Ношпол. Пътят минава постоянно през ниви с жито или царевица и тук-там жетвари работеха усилено. Тъй като тази долина предоставя сигурност и е населена също както Централна Европа, нашият керван се беше напълно разпуснал. Една част от хората бяха избързали, за да стигнат възможно по-скоро в Битоля, а ние бяхме останали с багажите, които бяха в същия безпорядък. Татаринът ги беше изоставил, за да отиде да чака слугите на сянка пред една странноприемница. Слугите от своя страна бяха оставили товарните коне да се движат на воля, така че някои се спираха или отиваха да пасат в нивите. Българските селяни се смееха на това безредие и лесно биха могли да ни окрадат, стига да искаха.

Сред равнината се минава по дървен мост Черна, чиято вода е застояла и бреговете ѝ са черно блатисти, което ни принуди дори да заобиколим пътя, за да се приближим до моста. Омаломощени от слънцето, ние изоставихме накрая багажите и слугите си и отидохме да ги чакаме в голямото село Мушила[286] (Морлива на картите) на 1 3/4 левги пред Битоля. Там са построили нова християнска черква, която не е лишена от известна изящност. В това селище имаше две странноприемници, едната от които я държеше християнин и следователно имаше

вино. Бяхме започнали да се освежаваме, когато един гавазин влезе с коня си в общата стая и веднага ангажира гостилничаря да го обслужва. Пашата на Коние, или Кутайе, бил дошъл на посещение в Монастир и като се връщал, отседнал в другия хан, придружен от много офицери. След като прекосихме потока Шемница, или Шеница, езда в тръст и галоп ни отведе бързо до гробищата на Битоля, които се намират отсам малък хълм. Едва след като заобиколихме този хълм, забелязахме града, скрит сред дървета. Виждаха се само минаретата му. При влизане една група оковани каторжници поправяха пътя, целия с камъни и вода.

Толи-Монастир на славянски се казва Битоля и тъй като не е възможно да се извлече това име от древното название Пелагония на един град, разположен малко по-южно, то би могло да произлиза от албанската дума Витоя[287], която означава гълъб, тъй като шкипетарите са обитавали тази страна преди славяните. Така се обяснява много добре също и гръцкото име на Перистери, гълъб, с което гърците и цинцарите наричат високата пирамида, извисяваща се над града. Тя е разположена на 7¾ левги от Прилип при широкия излаз на една долина, която образува равнината на Добрича. През нея протича доста голяма река от запад на изток, която през лятото почти пресъхва. Северно от града има само малки голи хълмове, но на югозапад се издига високата планина Перистери, или Суагора, с мощни предпланини, обрасли с гори към билото, а в подножието им — села и ниви. Голям поток се спуска южно от село Коприна, на 3/4 левги от Монастир. На запад долината се издига към прохода, водещ към Резна, и от града се виждат само малки планини.

Град Монастир трябва да има население близо 40 000 души. При все това през 1838 г. д-р Мюлер е преброил само 35 170 жители, а именно: 17 000 мохамедани, разпределени на: 8000 албанци, 5800 славяни и 2400 азиатски турци, включително гарнизона и около 5000 жени, след това 12 500 християни от гръцко вероизповедание, от които 9000 селяни, 3500 гърци и 700 цинцари, 1200 албанци католици, 1400 евреи и повече от 2000 цигани. Той повишава на 76 000 броя на жителите на града и околията на Монастир, от които 35 000 християни. Къщите в центъра на града нямат градини. Поради липса на място жилищата са сгъстени много повече, отколкото в другите турски градове. Не се виждат също никакви странноприемници с големи дворове, а богатите хора имат вили с градини в предградието Булбул-Дере (долината на славеите), западно от града. На срещуположната страна в двете предградия Буквик и Залун има жилища с градини или поне овощни дървета, както в много градове на Ориента. Улиците са лошо застлани, мръсни и тук-таме от южната страна пресечени от малки поточета, спускащи се от планините, с много студена вода. Всички улици в

центъра на града са много тесни. Брегoвете на потока Драгор* според д-р Мюлер — Черна, а според Пуквил — Перистерия, който пресича града, още през 1836 г. бяха затрупани с големи купчини боклук. Някъде дори се бяха образували цели могили, а пред главния вход на конака на везира имаше бунище с човешка глава, забучена на малко желязно острие. Казват, че по-късно всички тези ужасии били изчезнали.

Базарът с неговите дюкяни на брой повече от 2150 заема двата бряга на реката обширна площ, съединена посредством дървен мост, по който също има дюкяни. Базарът има дървен покрив и много от уличките му служат същевременно и за минаване на каруци и коне. Пазарът става в най-широките му части, но през тези дни имаше извънредно натрупване и блъсканица. Вонята е отвратителна, а уличките са покрити с мръсотия. От друга страна, тук се намират заедно всички занаяти от месаря, гостилничаря и продавача на сладолед до златаря и часовникаря. Търговците на платове обаче си имат отделен и подходящ базар, защото е обширен, покрит и през 1842 г. имаше 86 дюкяна. Извън базара има също пазари за жито и птици. Не липсват и джамии в Монастир. Може да се преброят 11, отчасти украсени с по няколко дървета, но без особена архитектура. Има също един гръцки манастир и една военна болница. Общо взето, Монастир ни се стори един от най-мръсните градове в Турция, а къщите, където са натъпкани евреите, понякога действително са страхотно разнебитени колиби на един етаж или само с приземие. Повечето къщи са дървени или от чакъл и глина. Няколко хубави каменни сгради се виждат само в турския квартал по северния бряг на реката и по четирите улици на квартала Димитри. По време на преминаването ни през 1836 г. възстановяваха 2000-те жилища, изгорели предишната година, но площта им изглежда, че заемаше твърде малка част от този голям град.

Конакът на румилийския валия е разположен в северозападната част на града край реката. Състои се от един голям правоъгълен двор с два входа. От едната страна е дворецът на везира, едноетажен, а срещу него жилището на кехаята му и харемът, докато от третата страна има малка казарма. Под стълбищата на двореца имаше тежки обозни коли с четири колела. (Вж. за повече подробности труда на д-р Мюлер, с. 87.) Първо бяхме при кехаята, който според вида на дивана му сам трябва да беше малък паша. Оттам се качихме при везира, който ни остави да чакаме на чардака му повече от половин час. Продавачи на кокосови орехи, на лед и вода се движеха из този дворец. Млади офицери, облечени във виолетово или синьо и добре пристегнати по руски, се разхождаха сред гавази и турци в старата им носия. Куриери пристигаха и за-

* Ако това не е истинското му име, то може би е Добрица.

минаваха и музиката на везира вдигаше голям шум. Най-сетне дойде моментът за аудиенция при покойния везир Махмуд паша, който седеше завит с виолетова наметка и един офицер му пъдеше мухите. Той прояви повече азиатска подозрителност, отколкото любезност. Под неверен предлог ни попречи да посетим върха на Суагора, на който по-късно г. Гризебах се изкачи. (Вж. неговото пътуване.) Тъкмо пред нас Махмуд паша характеризира всички народи, за да стигне до заключението, че англичаните били най-невъзпитаните и своенравни хора. След посещението везирът ни показа дарбата си за джирит — игра, при която се стараеш да достигнеш коня с дървени копия.*

По това време (през 1836 г.) югозападно от Монастир имаше лагер с 5000—6000 редовни войски. Палатките им бяха добре подредени и белите им платнища на сини и червени райета, както и пирамидите от пушки и конските опашки поне отдалеч правеха добро впечатление. Отблизо обаче начинът, по който стояха на пост, беше наистина забавен. Часовоите се качваха по дърветата, играеха като деца или се надбягваха. Повечето от тези войници бяха албанци. Те имаха вече униформи, но бяха без чорапи и без гамаши. Лагерът в Монастир имаше за цел да сплаши албанците, сред които имаше още вълнения. Особено жителите на Дибре бяха изгонили аянина си, който искал да събира новобранци. Мястото на този лагер беше там, където през 1830 г. бяха избити много албански бейове от пехотата по най-предателски начин съгласно заповедите на великия везир Решид[288]. Мястото за събиране на войска беше добре избрано, защото от Монастир нататък може да се отдели Северна Албания от Епир и да се действува срещу двете страни на гегите и тоските.

Толи-Монастир е кръстовище на няколко пътя, особено на пътя от Вардар за Адриатическо море, а именно до Дурацо, или Скутари. Освен това Монастир е на пътя, свързващ Салоник с Призрен през Шар. Има също и достатъчно транзитна търговия. Най-голямото му значение обаче е несъмнено като главен етап на пътя, по който най-лесно може войска с артилерия да стигне от Централна Турция до Адриатика. Пътят от Призрен до Скутари, напротив, е непроходим

* Турските власти ни бяха настанили малко натясно у добри и услужливи българи, чиято къща се намираше сред сливова градина. Оплаквахме се от това и попаднахме от трън на глог, защото един цинцарин ни отстъпи наистина почти целия първи етаж на къщата си, но отиде на село, без да остави жива душа, за да ни оправя в този голям град. А нашият татарин, азиатец, изобщо не ни помогна поради причина, която вече описахме подробно (с. 206). Щяхме да бъдем принудени да гладуваме, ако сами не си правехме покупките в базара и преди всичко не се възползуваме от гостилничарите въпреки изобилието на испански пипер в яденетата им. Това е друг пример за трудностите, които чужденците могат да срещнат в големите градове и които учудват още повече, защото нищо подобно не се случва по селата.

за каруци, докато пътят по продължение на Индже-Карасу и Девол може да се използува само от Егейска Турция, а пътят през Мецово води само до Епир.

Монастир е главен град на пашалък, който е твърде голям, но е важен предимно защото румилийският валия командува всички паши на Румелия. Големината на самия пашалък е много променлива от двадесетина години насам, защото според обстоятелствата към него присъединяват или отнемат определени околии от съседните пашалъци. Пашалъкът на Монастир има население най-малко 200 000 до 250 000 души. Най-високата цифра би била 300 000. Населението му се състои предимно от българи-християни, албанци-тоски в югозападната част и известен брой цинцари и дори гърци, главно в южната част. Има също малък брой сърби близо до Монастир. Мюсюлманите са наблъскани предимно в градовете и градчетата. Този пашалък обхваща девет града, а именно: Битоля, Кюприли (?), Прилип, Кастория, Шатиста, Кожани (Кожане), Боазкое, Горица; единадесет градчета: Кричово, Кавадарци, Демир-Капи, Флорина, Кайлари, Билища, Селица, Лапшиста, Пресба[289], Острово и Сервия. Околиите Горица и Стария, отсам Грамос, са включени към него поради военното значение на пролома Девол и пътя от Горица в долината на Воюца. Във всички тези градове и градчета има аяни, с изключение на Кавадарци и Кастория, които имат мюселими. Само няколко от селата имат предимно жители мюсюлмани. Последните се намират главно в южната част, а именно в Чаршамбе. Има също и села почти изцяло населени с цинцари към Пинд и северозападно от Кастория, докато селата на тоските са главно отсам Грамос, а обитаваните от сърби села са в южната равнина на Монастир.

Пътят от Толи-Монастир до Охри, разстояние, изминавано за 12 до 12½ часа, върви северозападно по долината на Драгор, първо по северния й бряг. На отсрещния й бряг, малко югозападно от града, е разположен често посещаваният гръцки манастир Буковик (от бук) с красивите си явори. По-нататък в долината по северния бряг има много села, между които Прадиндол[920], Сръбци, Лера, Болинца[291], а в планината към северните извори на Драгор — Малорица. На юг остават предпланините на Суа-Гора и спускащите се от тях клисури. От тази страна край пътя се намират Турново и Маргарово[292], а след като се изкачи билото на Суа-Гора, по-далеч на запад е селото Запар[293]. Изкачва се по дълбока клисура към стръмния склон на отчасти гористия хребет, който отделя водите на Драгор, или Черна, от басейна на Пресба. Нужни са близо 4 часа, за да се достигне този планински проход, където се намира ханът Дербенд, както и едно малко дълбоко езеро с ледена вода. Височината на този хребет превишава 3000 фута и има великолепен изглед предимно към равнината на Битоля и планините на югозапад. Г. д-р Мюлер погрешно или правилно приписва

името Гандава на тези планински хребети, възвисяващи се към север.

При слизане към високия басейн на Ресна или на Пресба, наречен Равна (равнина), може да се види, че околните планини не са толкова необитаеми, колкото се предполага, защото сред малки горички се забелязват ниви, което означава, че има села на българи. Басейнът на Ресна, на Пресба и на Дреново (турски Вентрок) представлява широка вдлъбнатина, дълга около 10 левги и широка 2 до 3 левги, насочена от север-северозапад към юг-югоизток между веригата, обграждаща равнината на Монастир и веригата по продължение на източната страна на равнината Пояни[294] и езерото Охрид. На север тази площ увеличава абсолютната си височина и завършва с една котловина, докато на юг този басейн има за отвор тясна клисура, където тече един главен приток на Девол. Малки възвишения, както и проходи заемат голяма част от тази низина и дори образуват вододел за водите на езерото Пресба и езерото Дреново. Равнини и блата се намират край тези езера и главно до по-голямото, Преспанското, в което има няколко острова. Това безотточно езеро приема главно водни течения от север, а изпуска водата през подземни канали под варовичната верига, която отделя тази котловина от по-ниската на Охридското езеро. Водата излиза над земята близо до манастира Св. Нон[294а]. Ресна и Пресба в голямата си част са обитавани от българи. Езерото, пасищата, нивите около Пресба и високите гористи планини наоколо представляват живописна картина.

Планинският проход между Ресна и Охри има почти същата височина, както проходът западно от Монастир, но изкачването не е толкова продължително, понеже Ресна е разположена по-високо от Монастир. И, обратното, спускането към Охри е доста продължително и се минава през различни отчасти гористи клисури. За да се изкачи до прохода, пощата обикновено минава от Пресба до Ресна и край Петрина*. Би могло обаче също да се стигне до него, като се остави градчето Ресна настрана и се върви нагоре по една от планинските реки, притоци на езерото Преспа. Слизането към Охри разкрива очарователна гледка към голямото езеро Охрида, по чиито брегове се забелязват тук-там села, а останалата му част е обградена с дъбови гори, зад които се издигат доста високи планини със заоблени върхове. Склоновете на тези планини са по-стръмни към западната, отколкото към източната страна на езерото.

Като се слезе от тези варовични хребети, изсечени в долната си част, се излиза към град Охри през малка долина, пред която се минават блатисти площи. Има два пътя: единият за каруци, а другият за конници и пешеходци. На една височина

* Това име Петрина показва, че наименованието Маняна—(Планина?) Петрин за планините североизточно от Охрида не е било съвсем грешно.

в околията, или общината на Сабава, е манастирът „Света Петка“ (гръцки Перискеви), а селото Велеста[295] е по-надолу. Селата Нешевиста[296], Требенича[297] и Горенци се виждат източно от Охри и езерото.

Пътят от Охри до Елбасан в Албания е малко по-дълъг, отколкото пътят от Монастир до Охри, като обикновено се разчита за 18 часа. Върви се покрай брековете на езерото Охрида и на 1/4 час от града се минава край чифлик, разположен в подножието на малки височини със стръмни варовични скали. Оттам до Струга, или Устуга (турски Устурдже), на 2 1/2 часа от Охрида, трябва да се премине само една плодородна равнина. Брековете на езерото са блатисти и напоявани от Сатеска-Риека, която се пресича по каменен мост на 2 1/4 левги от Охрида. Градчето Струга носи името си, което на славянски означава пукнатина, понеже е разположено при влизане в дълбоката цепнатина, образувана от отточния канал на езерото или от коритото на Черни Дрим (славянски Черна Дрима). Тази река минава през града, движи няколко воденици и има дървен мост с дължина 90 фута. Като се прибави всичко това към бистротата на водата, езерото напомня малко за Лима в Цюрих. Има няколко джамии и една улица с дюкяни. Населението, предимно славянско, примесено с албанци, мохамедани или католици, възлиза на около 1300 души, чието главно занятие е още, както някога, риболовът и сушенето на рибата на въздух. Тази работа се върши в това селище повече, отколкото навсякъде другаде, защото рибите се явяват масово, главно през определено време, при този излаз на водата от езерото. Този риболов се отдава под наем от султана и му носи годишно 100 000 пиастъра, а сушената риба се продава из цяла Централна Турция през време на многобройните пости на гърците. Освен това поради местоположението си като преходен град между Македония и Албания Струга е избрана за панаир, който се състои на 26 февруари и на 10 септември. Съседството на блатисти ливади причинява трески пролет и есен, както и в източната част на Охрида.

От Струга по продължение на Черни Дрим може да се отиде за 6 часа до град Дибра (турски Дебри, албански Дибр), който дава името си на цяла една малка околия, разделена на Дибре сипре и Дибре пост, т. е. Горна и Долна Дибре. Последната част се простира от басейна на Сатеска до Черни Дрим, а другата обхваща част от планините западно от тази река. Тези околии дълго време са минавали най-вече за мюсюлмански и католически, но това отговаря само за западната им част, защото в другата съществуват много български села, като Райшица, където има гипсова кариера, Радолища, Главащица, Селица, Ошолница и Бърданьи, всички от източната страна на коритото, където тече Черни Дрим. Обградена със стени от запад и югозапад и прилепена от другите страни към високи варо-

вични скали, Дибра има работливо население от албански мохамедани, което според думите на д-р Мюлер възлиза на 4200 души. Има една джамия и един кервансарай с 64 дюкяна. Жителите ѝ минават за най-размирните в Турция. Причините за това се дължат на природата и местоположението на долината на Черни Дрим. Тази клисура е обградена по цялото си продължение от планини със стръмни склонове, повечето обрасли в долната си част с дъбове, а по-нагоре с букове и борове. Най-малката им височина варира от 2800 до 3000 фута, а на запад-северозапад и на север се издига до 4000 и 5000 фута. Освен това обикновената ширина на долината е по-малка от разстояние, което може да се измине за четвърт час. Тя достига тези размери само тук-там при малките басейни до устията на някои потоци или между две издатини или стеснявания на планините. Самата река някъде е затворена между отвесни скалисти стени, както южно от Шейтан-Кюприси и северно от Дибра. По този начин град Дибра затваря, така да се каже, пътя за долината, откъдето вероятно идва и името ѝ, защото „диер" означава врата на албански. Освен това Дибре сипре граничи със свободната страна на мирдитите, или миредитите, които заемат главно западния склон на високите планини, чиито източни скатове образуват Горна Дибре. Източно от долината на Черни Дрим също има голямо струпване на високи и гористи планини, в чиито долини живее главно българско население. И накрая, единствените пътища за стигане до Дибре са освен пътят през Струга, още три, а именно: пътищата от Тиран и от Шкумб и планинската пътека, която тръгва от Костово при Тетово в Македония и достига на югозапад по южните извори на Вардар върха на стената източно от Черни Дрим, след което се спуска стръмно в същата посока. Това е маршрут за десетина часа. Д-р Мюлер[297] поставя на последния път Подалищ[298], Буковиц[299a] и Чечево, без да каже на кой склон са тези села, обаче ние минахме край Подалища — Караула между Кричово и Густивар, или Костово. Това село Подалища не може да бъде много далеч в планината югозападно от Караула, тъй като славянската дума „под" означава място под височина. Ако можем да се доверим на д-р Мюлер, пътят от Густивар, или Костово, до Дибра се изкачва до Подалища и оттам пресича планините косо на югозапад. От друга страна, аз видях западно от Костово поне две долини нагоре в планините на югозапад и запад и тъй като ми го посочиха като изворите на Вардар, под което се разбира реката Подалища, то е възможно да има още няколко пътеки, водещи за Дрим през проходите между Жалеш[300] и Кораб, както и между Кораб и Телес на г. Киперт. Височината на хребетите, които трябва да се преминат, обаче трябва да е поголяма, отколкото южно от Телес. Възможно е някое от тези спускания да минава през долината Финчова, или Винчова, ако г. Киперт не я е поставил твърде на север. Вероятно има още

непознати пътеки, които водят от Дибра до изворите на Мати и на Голяма Фанде.

Що се отнася до пътя по продължение на Черни Дрим от Дибра до Шейтан-Кюприси по пътя на керваните от Призрен до Скутари, не е известно някой да го е пропътувал целия. Турците казали на г. Хан, както и на нас, че това било най-голямото свърталище на хайдуците в Турция. Освен че е труднодостъпно, хайдутите намират там постоянен източник за храна в рибата от реката. Ако свържем наименованието на Шейтан-Кюприси (дяволски мост) с това на Коласин, или Колашин, на околията, на мене ми се струва твърде вероятно, че това означение на Колашин произлиза от гръцката дума Κολασις, на албански Коляси — ад. Пò на юг селото Серчи (адските, произлязло от „сере", ад), изглежда, навежда на същото. При все това обаче, това, което видях, ме кара да се съмнявам, че по продължение на Черни Дрим може да се преминава навсякъде свободно, защото в тази дълбока и изцяло гориста клисура забелязах много издадени скали, които завършваха отвесно надолу във водата. Следователно тези точки могат да се избягнат само посредством огромни обиколки. Вярно е, че географите показват пътя ту по единия, ту по другия бряг, но те забравят, без да говорим за дълбочината на водата, че обкръжаващите реката стръмни скали не позволяват тези прехвърляния, и е малко вероятно да има салове или мостове. Желателно би било този естествен канал да се посети пеш или с лодка от някой европеец, без турци, и да се провери съществуването на селата, които Киперт посочва там според картата на Вайс. Аз самият забелязах там уединени къщи в горите. Ако Cità nuova от картите се сведе към турския й превод Йеникьой, т. е. Новосело, ново село на славяните, това означава само временно място за пазар. Името Призма означава на албански разрушен. Манастирът „Св. Александър" вече не съществува и турското му наименование Алтин-Или означава само селото Ибали. Дали Дрим има бързеи, както изглежда, че д-р Мюлер приема? Никога не съм чувал да се говори за тях, но най-големите стръмнини са при отделянето на Ибалея и Йалеш на Черни Дрим и при срещането на Кяфа-Мала и планините Шалия на обединения Дрим.

Пътят от Дибра за долината Шкумб минава през страната на гегите (dgeghi) мохамедани и католици, през Урати, разположено в северната точка на малката кръгла долина на Добра-Вода, и през долината или високото плато на Думузополие, от която г. Киперт неуместно е направил голяма верига, докато г. Мюлер положително я нарича долина, дълга $1^2/_3$ часа и широка $^1/_2$ час. Ние знаем това също от едно устно съобщение на покойния г. Вазоевич и от пътуването на г. Спенсер. Този път

оттам отива до четирите хана на Кжукес (слав. Кукуса)*[301] и се слива с обикновения път от Охри за Елбасан. При все това е твърде възможно и други пътеки да водят от Думузополие (тур. Думузова, свинска долина) през планините северно от Шкумб в долината на Палава, където, изглежда, тече от североизток на югозапад в подножието на планините Сибр (?) и на няколко левги източно от Елбасан, един от най-големите притоци на Шкумб. По този път г. Мюлер поставя клисурата Скроска и Пърнос-Хан край югозападната страна на долината Думузополие, както и селата Скроска, Брест и Пескач.

Следователно град Дибра представлява истинска котловина, която много лесно може да се отбранява и има под ръка многобройни въоръжени недоволни жители. Заради това много често околностите ѝ се споменават, когато се говори за тридесетгодишната война на турците срещу Скандер бей[302]. Върху варовичните скали малко североизточно от Дибра още съществуват развалини, наречени Свети-Град (Сфели-Град на картите) или Светата крепост. Възможно е дори славянското име Старова (стара) на едно съседно село да има връзка с тези развалини. То трябва да е приблизително на мястото на село Турия, споменато от д-р Мюлер като село с 200 жители албанци мохамедани. Може би това е само албанският синоним на Старова, защото „туре“ на албански означава купчина камъни. Свети-Град е разположен над варовична скала, издигаща се край източния бряг на Дрим, докато махалата Модрич е на отсрещния бряг на мястото на старата крепост Модрис[303], за която Барлети[304] говори в житието на Скандер бей.

Дибра, на 8 часа от Охри, 6 часа от Струга и 13 часа от Тирана, е седалище на аянин, който понякога е носил и титлата паша, чиято власт се простира номинално поне върху цялата долина на Черни Дрим до Шар. Подчинен е на румилийския валия. През 1836 г. цялата околия на Дибра се беше разбунтувала напълно, понеже искали да сменят избрания от тях аянин, един старец, с някакъв млад човек, който искал да подчини жителите на реформите на султана. През 1837 и 1838 г. те най-накрая трябвало да се подчинят, но аянинът нямал никаква власт извън седалището си.

Пътят от Струга до Елбасан минава по западния бряг на езерото в околията на Мокра и в продължение на около час се върви по тук-там настлан път. В околностите ѝ се намира славянското село Калище с 400 до 500 жители. Оттам пътят завива на югозапад, за да изкачи връх Багора през пролом, пресечен от един поток, който се влива в езерото Охрида. След изморително изкачване сред тези първоначално голи склонове, а след това слабо залесени, се завива надясно, за да се мине през

* Това наименование произлиза може би от албанската дума „коке“, глава.

едно плато, или проход, където се намира малко блато. Височината му е около 800 до 900 фута над езерото, или около 2700 до 2800 фута абсолютна височина. Виждат се особено високите планини над Битоля отсам веригата от по-ниски хребети от източната страна на езерото Охри, докато на юг-югоизток се издига пирамидата на Томор[305], която представлява най-издадената точка южно от Средна Албания. . . .

Останалата част на пътя от Елбасан до Кавая (от „каве", въздух), Дурацо и Скутари е описана подробно от Пуквил (вж. неговия пътепис, т. 1, с. 393). . . .

На 15 часа от Елбасан е морското пристанище Дурацо (алб. Дурач, слав. Драч, трън), древният Дирахиум, и бивша резиденция на християнски княз, което вече брои едва около 382 къщи. Според д-р Мюлер през 1836 г. е имало само 1626 жители, а именно 700 албанци мохамедани, 550 албанци католици, 120 турци, 256 славяни от гръцко вероизповедание и малко чужденци предимно от Адриатическото крайбрежие. Г. Хан дори свежда сегашното население на 1000 души с 200 къщи. Има две джамии, някога католически черкви, и се виждат развалини от старите стени на града. Въпреки окаяното състояние на това пристанище то все пак е най-използуваният път за износа и вноса на Румелия и на Средна Албания. Сигурността на пристанището изисква изграждането на по-съвършен вълнолом. Там има австрийски консул. От друга страна, Дурацо има значение за турците, защото този град се намира на единствения път, по който може да се пътува с каруци или коли от Елбасан до Скутари, тъй като планината Габар е проходима само за конници. Малкото управление на аянина на Кавая според д-р Мюлер обхваща 28 000 души, сред които имало 17 500 християни, по-голямата част от които католици, а по-малко от гръцко вероизповедание. Населението се състои предимно от геги и само на някои места е примесено със сърби и българи, както и с малко цигани и цинцари. Последните живеят дори в 10 села. Има само два града, а именно Кавая и Дурацо, и градчето Пекин.

XV

МАРШРУТ ОТ МОНАСТИР ДО САЛОНИК ПРЕЗ ФЛОРИНА, КАСТОРИЯ, КАЙЛАРИ И ВОДЕНА

Вървяхме по продължение на подножието на планините, които се простират от Монастир до Флорина през местност, цялата обработена с царевица, жито и лозя. Макар и да не се минава през села, то те се виждат отдалеч предимно на изток и се забелязва, че жителите направляват грижливо и най-малките поточета от планините в нивите си, които напояват методично бразда по бразда. Тези особени грижи са необходими поради малкото дъждове през трите или четирите летни месеца, когато изпаренията, привлечени от високите планини, изобщо не образуват ва-

лежи, които могат да достигнат до равнините. Българите обаче правят грешка, като развалят пътищата, които използуват като канали за довеждане на водата.

На 3/4 от Битоля се вижда вдясно на 1/4 час в малка долина селото Букова, а 1/2 час по-нататък — трите села Слокутиани[306], Бистрица и Кравари край потока Бистрица. На 1/4 час от тези селища вдясно остава Олевене, след 1/2 час оттам се минава между Барешан вдясно и Ябани[307] вляво. Четвърт час по-далеч вдясно се оставя Кан[308], а вляво селото Породин, чийто хан е край пътя. Четвърт час отсам тази странноприемница Велушина е вдясно, а Лаец[309] — вляво. На 1/2 час от това място източно е Градешница, а 1/4 час по-нататък се стига Драгош в една долина, над която се възвисяват на изток стръмните склонове на снежния връх Оприна. В една друга долина на 1/4 час оттам е разположено Ленац в подножието на Чечево, друг заснежен връх, следващ след върха Оприна. Като се върви още 1/4 час на 1/2 миля вляво, се вижда Клещина-Долна и вдясно Битуш край един ручей. Клещина-Горна[310] е вдясно край големия ручей Извор (извор) на 1/4 час от пътя. Остават още 1½ часа до Флорина, която е на 5½ часа от Монастир.

Флорина, или Филурина, на 1526 фута височина, е разположена, както Монастир, в долина и край поток, изтичащ в долината на Черна. Това е голямо градче, извънредно дълго и тясно, понеже е притиснато между планината и един хълм, покрит с гробници. Има една улица с дюкяни и населението ще да превишава няколко хиляди души. Г. Пуквил ги изчислява на 700 семейства. Голяма част от тях са българи християни и мюсюлмани.

След това селище излязохме от равнината на Черна, която се простира още малко на югозапад и се напоява от много притоци на тази река, между другите и от Малска-Риека, Прут (Бруто от картите), Кушера и др. Пресякохме малък хълм и на 1/2 час от Флорина стигнахме обработената долина на Малска Риека, в която се влива ручеят Котори на 20 минути от това градче. Край този ручей в една котловина са разположени двете махали Котори Долна и Котори Горна, докато в долината на Малска-Риека на 1 час от Флорина се стига при сливането на двата ручея селото Мала, или Махала (Махала на картите). Това наименование е извлечено може би от албанската дума „мал", планина, защото оттам остава само четвърт час, за да се стигне пеш до планината Флорина, или Неречка[311].

Изкачихме тази планина по предпланина, насочена от запад към изток, чието било води към прохода на Неречка и чиито потоци от двата склона образуват главните части на изворите на Малска-Риека (по-скоро планинска река, отколкото малка река). Изкачвахме се през малки гори и пасища в продължение на 2½ часа. Тези виещи се пътеки са проходими само за конници, и ако някой иска да пътува с кола от Монастир до

Кастория, трябва да мине през Охри. На две трети от височината бяхме спрени от двама или трима турски стражари, поставени на пост в една колиба сред морава, която се възвисяваше над пътя, и не можеше да се избегне минаването край нея. Накараха един турчин, който случайно беше на пътя, да прочете нашия ферман и малък бакшиш ги задоволи. Ако нашият татарин беше проговорил, това нямаше да стане.

Пред прохода, който се намираше на 4922 фута абсолютна височина, имаше букова гора, през която се пътуваше приятно на сянка. На север и юг два хребета превишаваха височината на прохода с 500 до 600 стъпки. От тази висока точка се наслаждавахме на много широк поглед към планините. ... Слизането от този проход е много кратко и стръмно. За повече от половин час се спуснахме по извиващи се пътеки през гора до малка долина и поток, течащ от североизток към югозапад, който ни отведе в Бабшиол (Папсо от картите) на половин час оттам. Този хан, отделен от селото със същото име, е покрит с каменни плочи и разположен на твърде стръмен склон, на 1/2 час от дъното на долината, чийто поток е един от горните извори на Девол.

Оттам се върви по лявата страна на този поток край ниски върхове, които се издигат по-високо само към връх Витци[312] (?) северозападно от Кастория. Обрасли са с малки дъбови гори и на север и северозапад се навлиза в много гористи долини, които също спадат към горния, много планински басейн на Девол. Другите му граници са североизточните хребети на по-високата част на долината Индже-Карасу, веригата Соугора и гребенът, ограничаващ към североизток басейна на Монастир. Там са скрити няколко български села. Продължихме да слизаме към югозапад, като създирахме повече или по-малко водоема на Кастория. Накрая през един нисък и недълбоко изрязан проход навлязохме в голямата обезлесена и скалиста долина на Влака-Риека, минаваща от североизток към югозапад, а по-долу — малко по-южно. Водите ѝ се вливат в езерото Кастория през тясна клисура зад Влако, или Леко (Лонга и Ланка на картите).

Край споменатия нисък проход забелязахме много села в долината на Влака-Риека[313], особено в краката ни село Вижене[314] (Визани от картите). Пресякохме косо тясна долина и минахме през брод почти пресъхналия поток. След това се изкачихме на отсрещния бряг понеже реката е обградена с пропасти. На около половин час от Вижене старият път, изграден сред скали, позволява да се видят големите черни срутени купчини, които образуват северната страна на клисурата. След четвърт час се слиза отново към потока и се навлиза в басейна на Кастория през село Влако. Спускането възлиза на повече от 3000 фута, тъй като нивото на езерото е на около 1900 фута абсолютна височина.

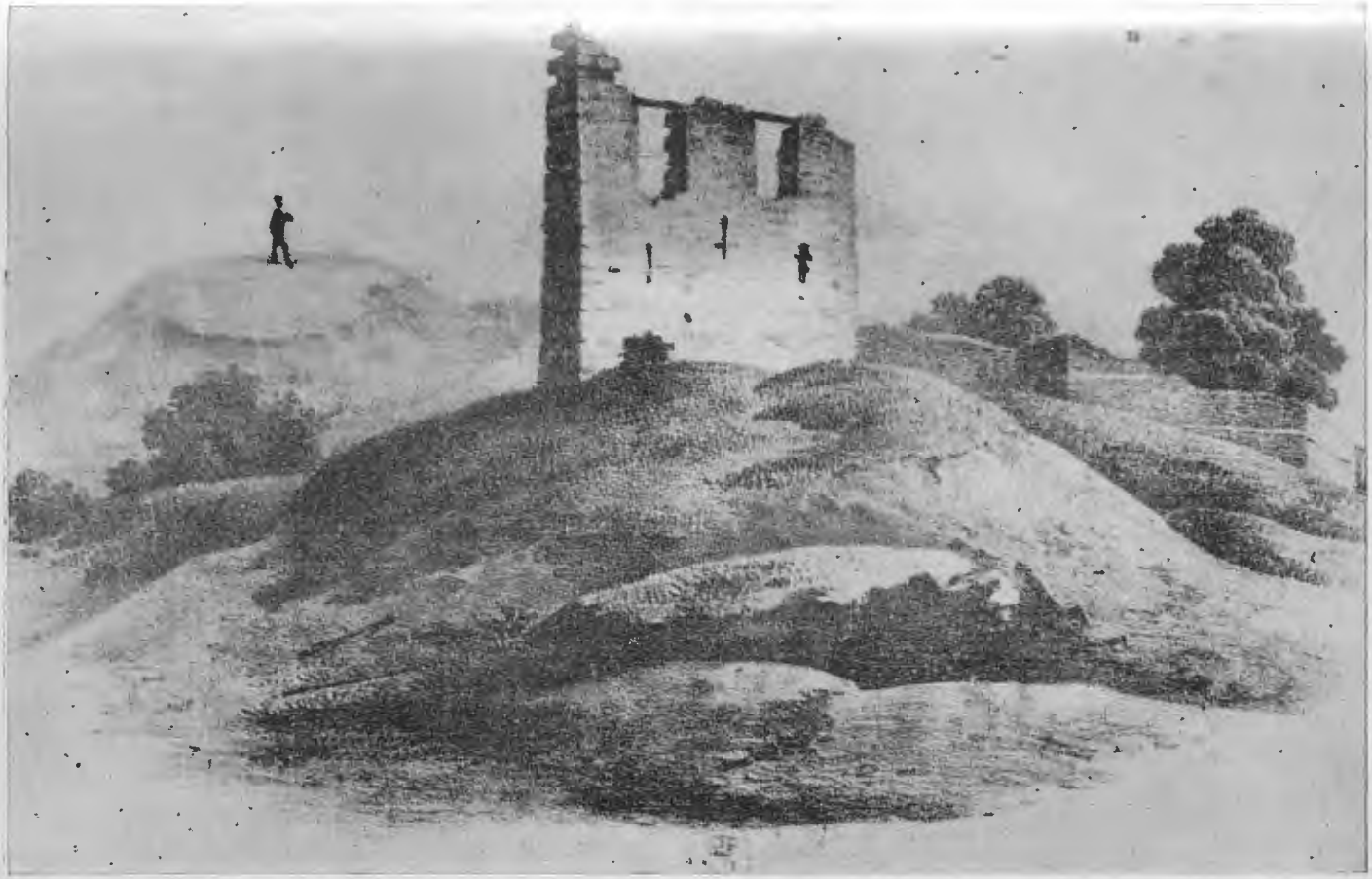

25. Развалини от дома, в който живял по време на изгнанието си в Турция шведският крал Карл XII (По Албума на Сей же и Дезарно)

26. Кулата на Велизарий при Виза (По Албума на Сейже и Дезарно)

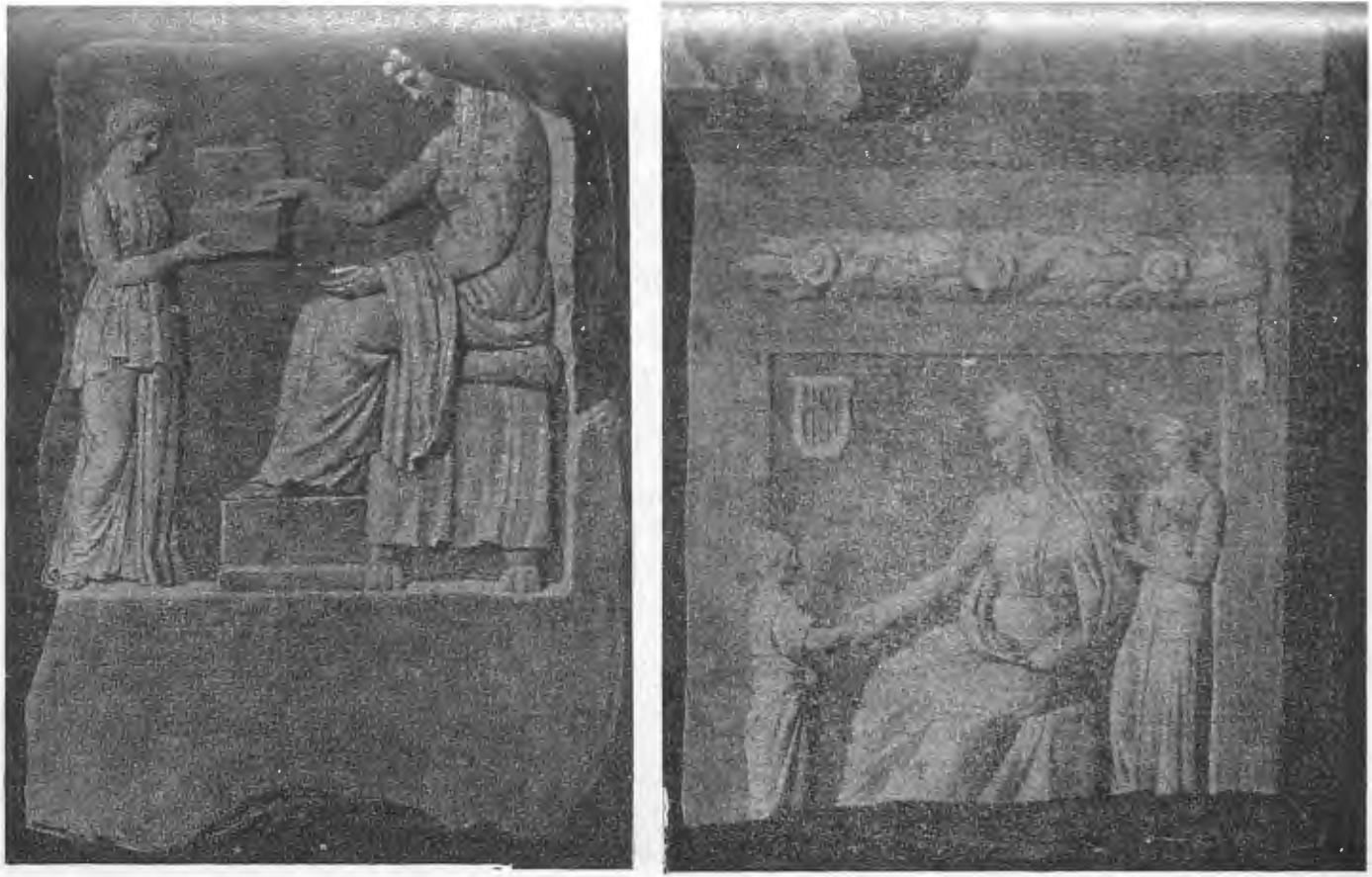

27. *а* и *б*. Два барелефа от Навлохос (Обзор) и Месемврия (Несебър) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

28. *а* и *б*. Мраморни отломки, намерени в Месемврия и Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

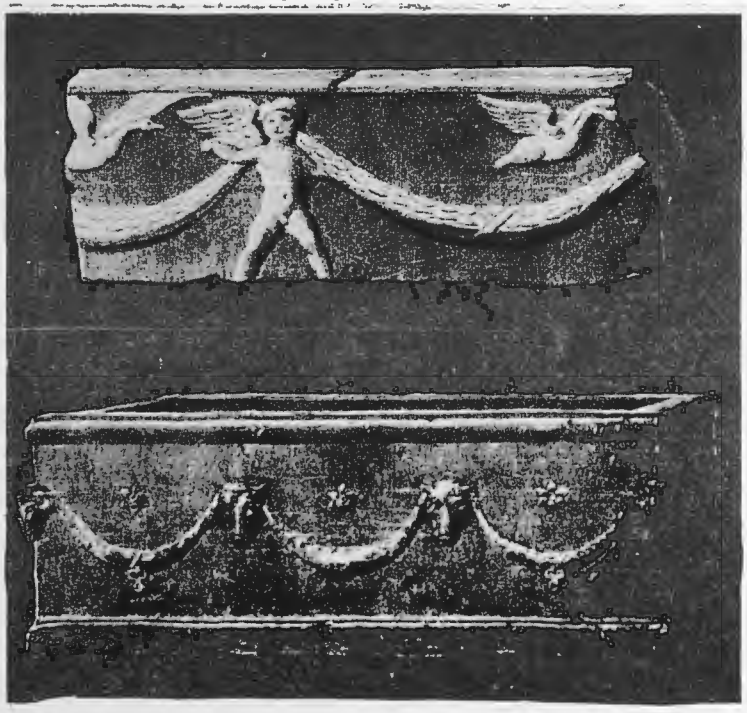

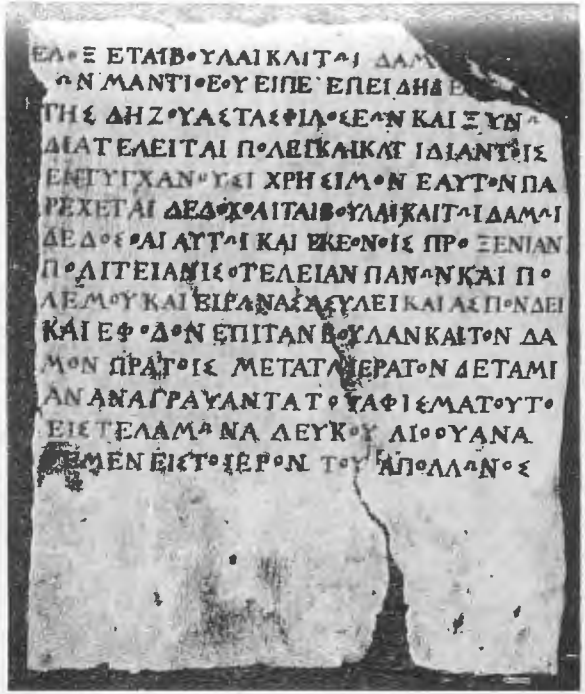

29. а, б. Антични надписи от южното българско черноморско крайбрежие (По Албума на Сейже и Дезарно)

30. а, б. Мраморни отломки, намерени в Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

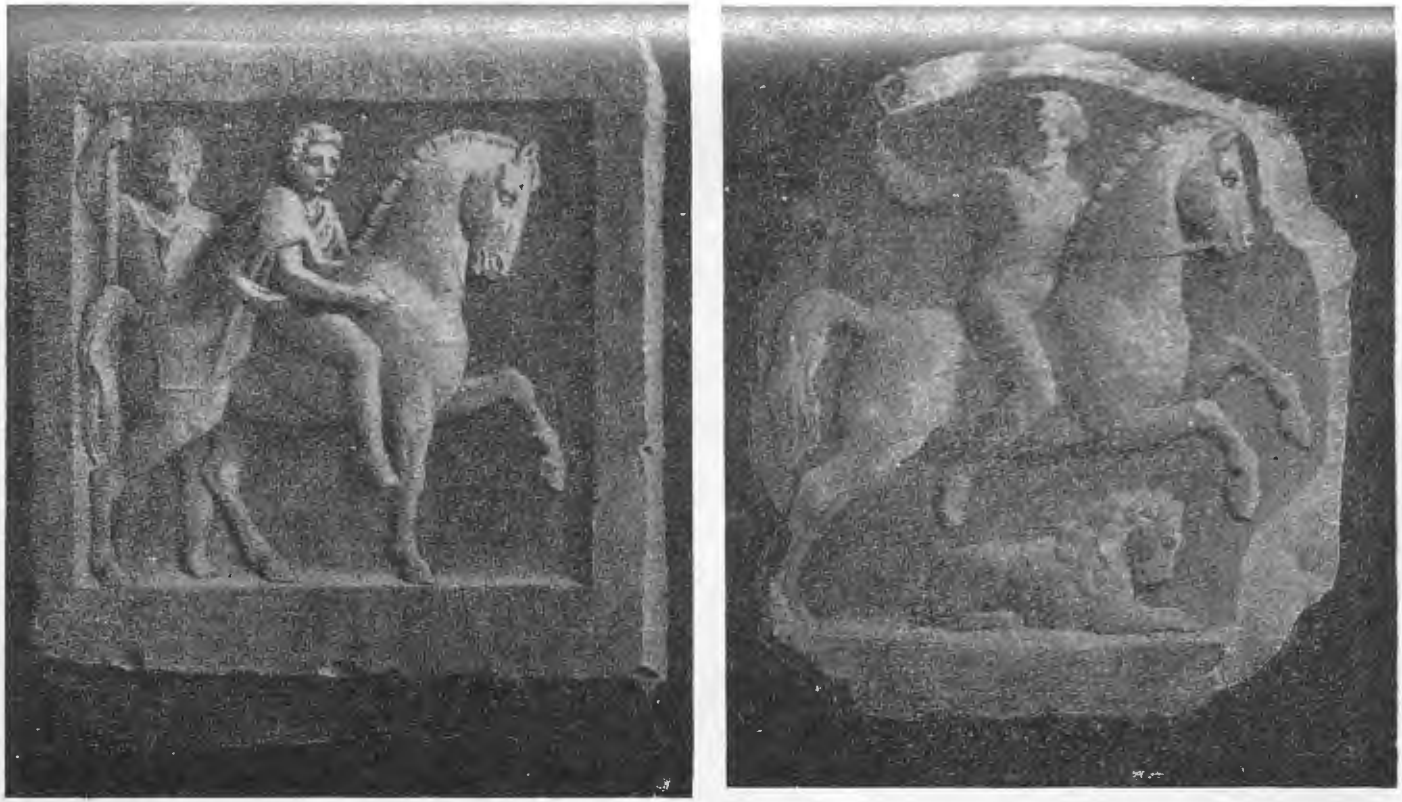

31. а, б. Мраморни отломки, намерени в Навлохос (Обзор), Месемврия (Не- себър) и Ахиол (Поморие) — (По Албума на Сейже и Дезарно)

32. а, б. Барелефи от Димотика (По Албума на Сейже и Дезарно)

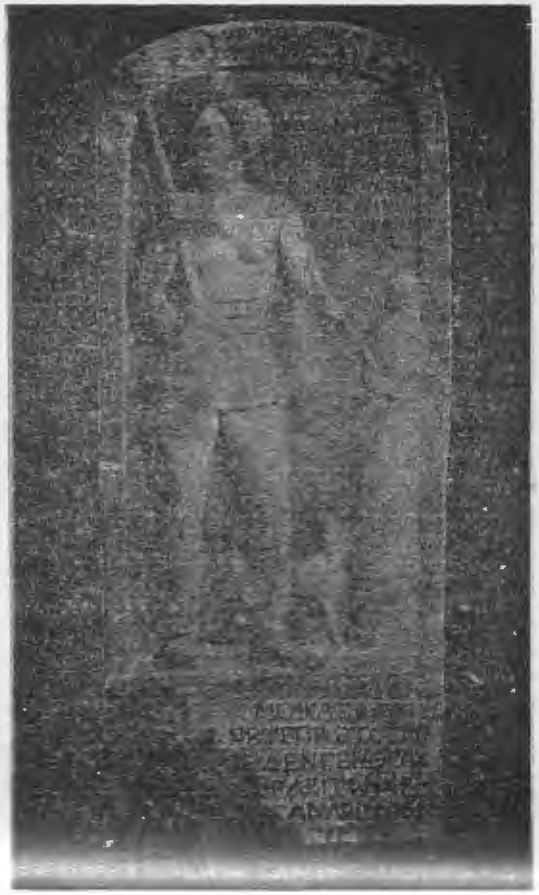

Видът на хубавите ниви, села и града на брега на езерото изненадва още повече, тъй като се идва от дива страна. Пътят, който вече става проходим за коли, обикаля езерото и след 1½ часа достига Кастория, на 7½ часа от Флорина. Северно от Неречка-Планина няма дръвчета, а Colutes arborescens[315], Celtis siliquastrum[316], Acanthus spinosissimus[317] украсяват двете страни на пътя и показват, че си навлязъл в южна зона на Турция или в Гърция. При наближаването на града останки от тесни каменни блокчета, понякога едно върху друго или обрасли с треви и тръни, показваха също, че си върху древна гръцка земя, ако и оголените планини вече да го бяха доказали достатъчно. На 1/4 левга от Влако вляво остава село Тиволища[318]. По-нататък има няколко отделни чифлика и край брега на езерото липсва само малко повече оживление, за да изглежда очарователно. На 1/4 левга пред Кастория хоризонталната обиколка на езерото прекъсва и пътят е трябвало да се прокара в подножието на високи скали, които навлизат в езерото. Пътува се по много стар път, край който има тръстики.

Провлакът на полуострова Кастория е застроен с нещо като предградие, в което има малък площад пред града и две улици — едната — за Влако, а другата за Дупиа[319]. Последната служи същевременно отчасти и за базар. Още при влизането в Кастория — Кастрон на албанците, Кестърдже на турците, се виждат останки от древния Целетрум. Състоят се от една стена от дялан камък с порта, голяма квадратна кула край нея и останки от друга кула от северната страна. Изглежда, като че ли някога е имало три кули — по една от двете страни на провлака и една в средата. До портата се възлиза през малка настлана площадка. Отсам тази крепостна стена, която пресича провлака*, се излиза точно срещу конака на бея на този град. Конакът има три входа, всеки украсен с две колони, и е на два етажа. Пред сградата няма никакъв двор и само улицата я отделя от голямата римска кула. Срещу конака се намира малко кафене с лозница, където беят не счита за унизително да си попочива или дори да приема посещения.

След като веднъж се мине крепостта, върви се по северния бряг на езерото и се влиза в града. Тъй като полуостровът Костел се състои само от дълъг скалист хребет, който завършва с по-широк и по-висок заоблен варовичен хълм, жилищата са разположени предимно между езерото и планината от двете страни на гребена, върху който е бил разположен старият гръцки град, докато сега там се виждат само няколко разпръснати къщи и черквата. Северният квартал се състои само от една настлана улица с малки тротоари. От нея тръгват малки улички, които се изкачват по склона на хребета. Както във всички тур-

* Според тези подробности не е ясно как г. Пуквил е определил само 8 тоаза за теснината на полуострова. (Вж. неговия пътепис, т. 3, с. 7.)

ски градове, не липсват руини и развалини, но не може да се каже, че градът е мръсен. Всички къщи са на един или два етажа и са изградени от камък. Извехтелият им вид свидетелствува, че градът не се е радвал на охолство. Във вътрешността на някои къщи приемните им са обзаведени с целия ориентalски разкош. Навсякъде се забелязват обширни преддверия или чардаци — любимото място на местните жители в Турция.

Жителите на Кастория на брой 6000 до 8000 души са повечето гърци, но има също власи-цинцари, турци, евреи, албанци и българи. Този град и околностите му са управлявани от Хаим бей, който е техен наследствен владетел и е син на Мехмед бей, един от най-богатите и най-мощните феодали на бившия двор на Али паша. Портата е свела наследствената власт на това семейство до това малко феодално владение. Вместо стотиците пажове, целите покрити със злато, които баща му е притежавал, Хаим бей има само няколко, чиито дрехи, обшити със злато, действително биха били достойни за свитата на голям владетел. Той изглежда човек над обикновената класа на мюсюлманските чиновници. Негови лекари са докторите Карабин — баща и син, които са учили във Виена, а синът е бил също в Сърбия в двора на княз Милош.

Климатът на Кастория е здрав, с изключение на много горещите лета, когато водата на езерото край града и главно около северния му бряг се покрива със зеленикава пяна, ако в продължение на няколко дни е нямало силен вятър. Ползуват обикновено водата от езерото, въпреки че биха могли да доведат до Кастория изворна вода от планината, западно от града. Преди да използуват водата от езерото, я оставят да се утаи и охлади в глинени делви. Тогава е хладна, но винаги блудкава. Най-голямото неудобство е, че каналите се изливат в езерото, така че вместо да се черпи вода от брега, трябва да се отива по-навътре.

Езерото, почти кръгло, е дълго $2^1/_2$ левги и широко две. Тъй като в него постоянно влизат наноси, то не изглежда дълбоко освен в средата и край скалите около края на полуострова, който навлиза от запад към средата на езерото и върху който е разположена Кастория. Според г. Пуквил дълбочината му е седем разтега, но ние предполагаме, че най-големите му дълбочини са по-значителни. Местните лодкари ни казаха, че е 50 фута, но никой не можа да ни потвърди, че тези данни почиват върху действителни измервания. Водата навсякъде е бистра и изобщо не е торфена. Ако това езеро не беше обградено от скали, вятърът щеше да го раздвижва повече и да допринася чрез движението за поддържане хладината на водата му. Има много риба, но казват, че през горещините рибата причинява разстройства, а и блатистият й вкус е неприятен особено поради малко подходящия начин, по който я подправят. Би трябвало да държат тези риби известно време в изворна вода.

Големият заоблен скалист хълм в края на полуострова представлява натрупване от безплодни варовични скали, които се издигат на около сто стъпки над най-високата част на Кастория. Там се забелязват останки от малък параклис, откъдето се разкрива широк поглед на запад и юг. Целият Грамусти, или Грамос, както и Олимп се очертават на хоризонта. Върховете с малки снежни преспи дори през лятото...

Кратеровидният басейн на Кастория с 1900 фута височина би представлявал приятна гледка, ако горите не бяха изчезнали от планините. На околните върхове също не би липсвало изящество — големите заоблени гранитни хълмове на североизток контрастират добре със заострения варовичен връх на Витци (?), с височина около 3000 фута, северозападно от Кастория, но поради човешкото нехайство всички планински склонове са оголени. Северните склонове са тук-таме разкъсани и покрити със сипеи, а западните — скалисти и оголени. При южния отвор на басейна между Дупиа и Гребена (Крепени)[320] преобладават отчасти блатисти поляни, обградени с хълмове, високи 60 до 80 фута, без да се виждат високи планини на хоризонта. Единствено околността на езерото е зелена на широчина 1/4 до 1/2 левга, с изключение на югозападния край, където стръмните брегове дават възможност само за отглеждане на лозя под скалите. Обработената площ на голямата долина Парцелиста източно от езерото е твърде отдалечена, за да допринесе нещо за гледката, разкриваща се от хълма на Кастория.

За да отидем от Кастория до Кайлари, разстояние, изминавано за 5½ часа, направихме обиколка с цел да посетим малкия манастир „Божия майка“ (на славянски Богородица, а на гръцки Агиа Мария, или Аргири, Сребърна светица). Манастирът е разположен източно от езерото Кастория в горната част на долината на Парцелиста. Искахме да преплуваме езерото с лодка, но излезе вятър, който изправи този проект неприложим поради лошите плавателни съдове. Трябваше отново да обиколим езерото до Влако и оттам през големия чифлик Лондроп[321] (Кландоропина на картите) да навлезем в долината на Парцелиста, насочена от изток-североизток към запад-югозапад. При влизането в него е селото Воденица (с доста води). На брега на езерото на 1/2 левга вдясно е селото Лепшита[322] (Лисица на картите). На 3/4 час по-нататък вдясно в планинското подножие са Горница[323] (Горници от картите) и Команич[324] (Команицово от картите). На 1/4 час оттам е Дербент[325] или Дермен вдясно и на ¼ час по-нататък вляво е Бомболи.[326] Долината, извива между две села по̀ на север и на 3/4 час оттам се преминава нагоре по нея от колибата Олшата за 40 минути и се достига манастира, който се намира най-малко на 4 ч. път от Кастория.[327] Той е едновременно и убежище за възрастни и отвърнати от света хора, които могат да пребивават там временно и с жените си.

От манастира ние отново се спуснахме по долината и вмес-

то да поемем при колибата Олшата пътя за Кастория, навлязохме по пътя на юг, който ни отведе напряко през долината към запад-югозапад. Вляво остава колибата Загорич или Загорица. Там свихме на изток и югозапад, за да се изкачим по една долинка също така обработена, и от един чифлик нататък изкачвахме цял час по криволичещи пътища една безлесна планина. Половин час след това вляво остава Бобуш (Бобиста от картите). Там ни срещнаха цинцари-просяци и ни посочиха една древна колония от власи-дасарети. Прелезът е тесен и пак безлесен. Достига 3309 фута абсолютна височина, или е с 1566 фута над басейна на Кастория.

На кратко разстояние (5 м) на югоизток от отвесния прелез е голямата паланка Влахо-Клисура (влашки проход) с население от 2—2500 жители. Вероятно е на мястото на древна римска станция, защото затваря пътя с местоположението и на височината е толкова необикновено, че едвам може да се повярва, че власите са могли да го изберат. Всички улици на тази паланка са стръмни и постлани и напомнят улиците на някои места в Оверн. И там къщите са каменни и под града се виждат следи от древна тясна настилка, изглежда остатъци от криволичещ път, водещ към град, който вероятно е бил укрепен в миналото и лесно защитим преди изнамирането на оръдия.

Днес се слиза от този град в продължение на 3/4 час по криволичещи и дълбоко изкопани пътища в кална, сивкава и напълно оголена почва. Малък поток, сух през лятото, се спуска от планината, чийто хребет се издига съвсем малко над прохода и се снижава около долината на Бистрица, която води от Клисура в Кайлари.

Долината се стеснява на два пъти и пътят минава ту от едната, ту от другата страна на потока. Минава се близо край село Мокрина (Мокрени на картите). На 1½ левги пред Кайлари пътят става подходящ за коли, влиза се в долината на Конуие[329] и се забелязва Дзебре[330] на един час разстояние вдясно. По-късно се пресича хълм от пясък и чакъл, висок около 150 стъпки. От него се слиза веднага в Конуие и в голямата равнина, сред която е разположен Кайлари. Околностите му са покрити с изсъхнали пасища през лятото, през които зимно време или при дъжд протичат ручеи. Кайлари (тур. Саригоел) се намира на 1567 фута височина и е съставен от две големи села — едното българско, а другото турско, с една джамия и конак за аянина. Улиците са много широки, ненастлани, къщите — на голямо разстояние една от друга, само с приземен етаж, са разположени сред заградени дворове. Има малко дървета и през лятото земята е покрита с прах, така че при голяма горещина и малко вятър човек не знае къде да се скрие от слънцето и от праха.

Равнината на Кайлари се простира на 3 левги широчина от юг на север и на 1½ до 2 левги дължина от югозапад към се-

вероизток. От югоизточната ѝ част се издига доста висока гориста верига, на един от чиито върхове г. Викенел дава името Плач[331]. От северозападната ѝ страна има само оголени варовични планини с еднообразни заоблени върхове, издигащи се на около 2376 фута. Проходът, който води през Кирли-Дербенд и Баня[332] за Флорина, е висок всичко 2076 фута и се врязва дълбоко между тези планини от вторичен варовик и шистовите планини северно от Клисура по такъв начин, че гледани отвисоко, басейните на Монастир и на Кайлари, единият на 1574, а другият на 1576 фута, тези две котловини са отделени само с една ниска преграда, проходима през нестръмни склонове. Според Пуквил* се минава през Албан-Кьой[333] и Чердгилер[334] и след повече от 2 часа (?) от Кайлари се навлиза в планинските проломи Богази. Този преход според него възлизал само на $2^1/_2$ часа и отсам се намирала Баня, българско село със 120 семейства. Оттам до Флорина остават още 6 часа...

Коларският път от Вабро[335] до Водена завива на юг и югоизток и в продължение на една левга минава през долина, обрасла с разкошна растителност поради напояването ѝ от един поток, разделен на няколко ръкава. В този поток има огромно количество раци. При гледката на великолепните смокинови дървета може да се разбере описанието на някои гръцки автори. Изгледът на планините Караджова[336] на север и северозапад е също много красив, а на юг се намира Кара-Даг[337], предпланина на Турла[338]. При влизане във Водена, около един ръкав на реката, дванадесетина огромни и стари платани образуват място за отдих и разходка. При нашето преминаване бяха започнали да секат едно от най-красивите дървета, което беше истинско светотатство. Ако тези дървета можеха да говорят, колко неща биха могли да ни разкажат за най-стари времена. Голям брой турски войници преграждаха входа на града и вероятно затова им беше нужно платановото дърво.

Водена (воднист), наричан също Моглена[339], от мъгла, е много стар град със 7000 до 8000 жители, по-голямата част българи, гърци или цинцари. Той е седалище на гръцки митрополит и древните царе на Македония са били погребани там.[340] Не можахме да разберем дали още се намират следи от гробниците им. Този град, сега напълно открит, вероятно е бил укрепен и трудно превзимаем, понеже е природно защитен поне от юг и от запад.

На 3 часа от Острово и на 14 часа от Салоник Водена е разположен на 681 фута височина в края на травертиново плато, което се издига като отвесна стена на 80 фута над долината, южно от него. Потокът, разделен на много ръкави с бистра вода[341], пресича града и под него образува четири големи и три по-малки водопада. Първите от тях са 70 до 80 фута високи,

* Вж. неговия пътепис, т. 3, с. 185.

Няма нищо по-красиво от това да наблюдаваш отдолу тези разлети нашироко водни струи да падат от отвесните скали в една огромна овощна градина, където наред с плодоносни калинки и прекрасни смокинови дървета растат круши, бадеми, орехи и други плодни дървета. Рисунката, която г. Кузинери*[342] е гравирал в своя интересен труд за околностите на Салоник, дава само твърде слаба представа за богатството на тази картина, която някой ден вероятно ще се изобразява наред с каскадите на Гризебах и водопада на Рейн. Митрополитът на Водена има в градината си една беседка, разположена в края на пропастта по такъв начин, че може да се виждат водопадите, и същевременно да се наслаждаваш на гледката на този земен рай. Тази местност е като парник, напълно защитен от север, отсам който се простират равнината на Бистрица, Олимп и заливът на Салоник. Тази гледка привлича много пътници и митрополитът се оплакваше, че постоянно е притесняван за квартири от турците, минаващи през тези места.

Винаги свежите лозя под Водена се достигат по един стар път, изкопан в травертина и описващ два завоя...

След като изминахме две левги в равнината, нашият татарин избърза, за да отиде да пие вода от един кладенец под прекрасен платан. За черпак служеше една кожена торба с много дупки. Едва погълна тази азотиста вода, и започна силно да повръща.

Недалеч оттам минахме през брод Бистрица, в която се влива реката от Водена. Тя тече бавно сред черна почва. Тюрк-Кьой остава на десния бряг, а Кулуде[343] — на отсрещния. На 3/4 час оттам е Дорт-Ярмут (четири ябълки), а 1¾ час по-далеч Баладже, или Йени-Кьой (ново село). Оставаше ни само една левга до Яница, на турски Йенидже, или Йенидже-Вардар — малък град с няколко джамии, разположен на една височина вляво от пътя и заобиколен със зеленчукови градини и ниви. Там имаше чума и пазачи не пускаха да се влиза. Постът беше установен на 1/2 час от града в един чифлик и жителите на Йенидже-Вардар, пристигнали след затварянето на града, стануваха тъжно край него от три месеца. Между поста и града вятърът, духащ от изток, носеше мъртвешка миризма, която ние отдавна усещахме във всички градове, където свирепствуваше чумата при нашето преминаване. Изглежда, че се дължи на твърде плитките гробове, въпреки че я усетихме и в центъра на град Джумая, много далеч от гробищата.

Всички тези местности са голи, както и равнината, и единствените дървета, които са запазени, се виждат отдалече и служат като временен подслон срещу слънцето. На 1 час от Йенидже бяхме в южното подножие на възвишения със слаби наклони и под селото Алах-Килисия, без да забележим Алатчаулак

* Вж. неговотоVoyage en Macédoine, 1831.

и Йеникьой, между които г. Киперт прокарва пътя. Алах-Килисия (слав. Палатица) е мястото на Пела, седалище на цар Филип Македонски. Разбира се, че обградено със стени и кули, това селище би могло да представлява добре укрепен град за тогавашните гърци. Но при вида на голата местност и съседните блата човек трудно може да си представи съображенията, поради които са изградили кралска резиденция по тези места и далеч от морето. Вероятно гори и много по-големи блата са покривали тогава равнината на езерото Йенидже и планините са били обрасли с гори. Пела е имала за защитни ровове, така да се каже, Вардар и езерото Йенидже. Сега част от равнината и подножието на височините са покрити с насаждения от памук и тютюн, а останалото са пусти или блатисти площи. Под Пела има още останки от малък храм, сега използуван като резервоар за една чешма с прекрасна вода, до която се издигат 6—7 платана, служещи често за стан на пътниците.

От това място до уединения хан на Сарилеа[344] („сарили", жълтеникаво), селото вляво, остава още повече от половин левга път, минаващ през леко вълнообразен терен. Странноприемницата не можа да ни предложи за преспиване нищо по-добро от житните снопове, натрупани в един обширен двор, от който имахме грижата да изпъдим първо гъските и кучетата. Един тезгях с издаден напред покрив, една стая-кухня и оборът съставляваха цялата тази българска странноприемница.

От Пела докъм Вардар няколко големи могили северно от пътя са единствените обекти, които биха могли да занимават пътника в една толкова равна страна, ако пред него не се виждаше бялата крепост на Салоник. Тя е прилепена към планините на Халкидика и се издига над града, който е разположен амфитеатрално между нея и морето. Друго нещо, което също те кара да забравяш еднообразието на страната, през която вървиш, е Олимп. Гледан направо от тези низини, той изглежда като квадратна маса, удължена от изток на запад, много стръмна и със снежни преспи дори през лятото по нарязания си връх. Северните му предпланини почти напълно изчезват и Олимп, висок най-малко 6000 фута, има вид на сива стена над морската площ и терциерните хълмове.

От хана до Салоник има 4 левги, а до Вардар $1^1/_2$ до $1^3/_4$ левги, където има много дълъг дървен мост, в чиито краища се намират големи покрити пристройки отстрани с дървени решетки, а по средата — кладенец. Тъй като поправяха моста, беседката беше пълна с пътници, които чакаха да ги пуснат да минат. Сред тях имаше две туркини, дошли с кола с четири колела и прозорци със стъкла, която напомняше на кафез за птички. Под огромните си фереджета не носеха почти нищо освен една риза, защото, докато изобщо не показваха лицата си, твърде малко се грижеха да скриват голите си крака, като прекрачваха пейките в беседката.

От този мост пътя върви по песъчлив терен и по ивица, преди заливана от морето, покрита с тамариски, Salicornes[345] и Atriplex[346]. След 2¼ левги се минава Текели[347] и 2 часа по-нататък се стига Салоник. Четвърт час преди града пътят става много широк и в средата му има настлани ивици. Градини и чифлици се редуват край пътя, като за огради им служат насаждения от големи тръстики. Овощни дървета и лози заемат по-голямата част от тези обработени места.

XVI
МАРШРУТ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛ ДО СКУТАРИ В АЛБАНИЯ ПРЕЗ БАНЯ, ДУБНИЦА, КОСТЕНДИЛ, УСКУБ, КАЛКАНДЕЛ, ШАР, ПРИЗРЕН И В СТРАНАТА НА МИРЕДИТИТЕ[348]

Вече дадохме подробности за пътя от Константинопол до Филипополи и Татар-Базарджик (вж. маршрут № 2). Ще направим само забележката, че изгледът на Родопа и Балкана е по-благоприятен за този, който идва от Стамбул, отколкото за пътника, отиващ от София за Константинопол. И действително с напредването от изток към запад склоновете и красотите на Родопа се разкриват постепенно и накрая се прибавят красотите на Високия Балкан и проходите Киз-Дербенд и Траянова врата. Като се пътува в обратна посока обаче, се тръгва от средата на тази красива природа и с всяка стъпка се приближава все повече към обезлесени или блатисти равнини. Дори красивият амфитеатър на Родопа остава встрани, ако пътникът не си направи труд да обърне главата си, за да забрави тъжната гледка, която е пред него.

На 1 левга западно от Татар-Базарджик е село Ченгел[49], а 1/2 левга по-нататък — село Демирджи (от желязо)[350], където се преминава един поток, идващ от югоизток. След това трябва да се прекоси блатиста местност, където на 1/2 левга от Демирджи тече потокът Елидере, или Чепина. Той извира зад първата северна верига на Родопа и тече от северозапад към югозапад, след което завива към Чепина на североизток и по-долу в него се влива един голям приток, течащ почти запад—изток. Тази долина Чепина служи за отиване от Татар-Базарджик до Разлог през Чепина, Белова и планината между тази клисура и клисурата на Йокурут[351]. В продължение на дванадесетина минути се намирахме сред истинско, доста дълбоко блато — толкова странен път, че вероятно се използува само за съкратяване на пътя. На 3 левги от Татар-Базарджик се излиза най-после от оризищата и блатата на Западна Тракия и с голямо удоволствие пътникът вижда отново дъбовите гори. На 1 левга северно от пътя оставяме Сарамбей, където пашата на Татар-Базарджик има лятна къща. Деспото-Даг все повече се скрива от погледа, докато останат да се виждат само последните му пред-

планини, в чието подножие се пътува. Хемус от своя страна губи от величината си, понеже вече се виждат само върховете му на фона на височините, които разделят тези две вериги една от друга.

При изхода от малкия Киз-Дербенд (Момина клисура) на 4 левги от Татар-Базарджик има една котловина с най-хубави насаждения: лозя, овощни градини, прекрасни орехи разкрасяват гледката. Само видът на тези дървета освежава пътника, за когото от Константинопол дотук сянката е била най-голяма рядкост. Едно или две български села се крият в съседство и в началото на прохода е уединената странноприемница Йени-Хан (новата странноприемница). С изненада открихме там до общата стая една танцова зала, поддържана от няколко дървени колони, с площадка и пейки наоколо. На пушечен изстрел разстояние има пост с албански стражари, разположен върху скала край брега на потока Киз-Дербенд или на Марица. Този проход, дълъг повече от 3 левги, прилича на канал и на много места е обграден с отвесни скали. Минава от изток към запад и на 3½ левги пред Баня[352] завива на север, след което отново приема първата си посока, но остава истински проход само до оттатък Габрова. Марица се пресича два пъти по мостове без перила.

На 3/4 час от Йени-Хан е разположен втори стражеви пост, а по-нататък — българското село Киз-Кьой (момино село). Това село има само една черква и десетина къщи, понеже е било разрушено при преминаването на войски по време на война. Южно от него се издигат гористи планини, високи 800 фута, докато на север планините са само 200 до 300 фута. Срещнахме двадесетина български каруци, които отвеждаха албански семейства в Гилан и Метохия. Те били изселени поради бунт през 1834 или 1835 г. в околностите на Татар-Базарджик. Тези хора вече получили опрощение и повечето от тях, общо 5000 души, се били завърнали по бащините си огнища в Горна Албания и Западна Мизия.

На 1/2 левга от Киз-Кьой има мост над поток, идващ от планините Деспото-Даг, а на 3½ левги пред Баня има трети стражеви пост, край който се забелязват гранитни блокове. Пред махалата Габрова, или Габровица, се пресича по мост друга планинска река, идваща също от юг. Стражеви пост се намира в това селище, което, така да се каже, е ключ на този важен проход, който носи епитетът малък, за да се различава от големия Киз-Дербенд в Родопа. Оттам пътят се насочва на север, пресича по мост една планинска река, идваща от северозапад, за да навлезе след това на запад в долина, която е насочена запад—изток, т. е. успоредно на долината Киз-Дербенд. Последната част от пътя минава през обработена местност с житни ниви или ливади. Планините на север са 400 до 600 фута, докато на юг се вижда отново целият красив Деспото-Даг с високите си върхове,

по които се беше запазил още малко сняг в края на юли. Край пътя има един разрушен караул и един друг се вижда отсам Марица (тур. Мериджe).

Баня, на 1791 фута височина и на 9 часа от Татар-Базарджик, е скрита от погледа поради многото дървета в малкия ѝ басейн. Баня е село със 150 къщи или 400 до 500 жители. Има една джамия, часовникова кула и конак, където живее агата. Тъй като постът предлага само едно негодно помещение за пътника, отправихме се към агата, който ни настани у един български селянин. Двете бани с минерална сярна вода са в източния край на селото отсам гробищата. Сториха ми се по-чисти от баните в Айдос. Температурата на водата е от 44 до 45°.

Има няколко пътя, за да се отиде от Баня до Ихтиман, който е само на 4 левги и от Баня го отделят малки планини с полегати склонове. Единият път минава край стопанството, или чифлика, разположен върху южния склон на гористи хребети, които трябва да се пресекат, за да се слезе в равнината на Ихтиман. Другият път пресича планината малко по̀ на изток от Шаруци или край един друг чифлик и Батак-Банесе, или блато с топла вода, което е на 2½ левги от Баня. Тези два пътя изкачват планините постепенно, по пътеки в чакълеста гранитна почва, но се спускат в равнината на Ихтиман през скалиста и много стръмна урва. При излаза ѝ се намира турската махала Каябабке[353], откъдето трябва да се премине само през ниви и ливади, за да се стигне в Ихтиман, за което е необходим половин час. Картите посочват грешно разстоянието между Баня и Ихтиман и дори местоположението на тези две селища. Баня е малко по̀ на север.

Зад Баня в Родопа има дълбоки и живописни пропасти, през една от които се промъква Марица, тъй като изворите ѝ са западно от махалата Михала[354]. Тази пукнатина се използува също за проникване по-навътре в Родопа и особено за да се стигне отсам първата верига на Родопа долината на Йокурут и Разлог в долината на Белица. Тези две планински реки при сливането си в Ситанград образуват Карасу, или Места, която тече към Неврекоп.

Що се отнася до пътя от Баня за Самоков, той възлиза на запад от първото градче в подножието на Родопа по долината, в която тече главният приток на Марица. Там се срещат извори, съдържащи желязо, и накрая се минава от района на дъбовете и буките в района на боровете (P.Brucia), които покриват прелеза между Баня и Самоков. При това изкачване пътят се превръща в пътека, издълбана от дъждовните води в ерозирана гранитна почва. От караула горе в прелеза на 3135 фута височина има великолепен изглед към Деспото-Даг и западната ѝ част — Рило-Даг. Не може да се види по-красива планина, защото тя няма тези предпланини, които много често прикриват другите планини. Тя се издига цялата изведнаж като стена, ук-

расена с гори, до зоната, където снегът трудно изчезва напълно и през лятото. Един приток на Големия Искер се минава по брод на 1½ левги пред Самоков близо до Сиполче[355]. Трябва да се върви нагоре по течението на тази планинска река известно време, за да се стигне втори прелез, откъдето слизансто в долината на Големия Искер и басейна на Самоков става постепенно през местност без гори и покрита с пасища. Стъпва се върху черен блестящ пясък или върху кафява глина, която крие много микроскопични кристали или частици от железен окис. Основният терен е шистозен.

Самоков, или Самаков, на 1800 фута височина и на 4 часа от Баня, е малък български град с 4000 до 5000 жители и къщи предимно от дърво. Той има доста обширно гробище, няколко джамии, конак на аянина и известен брой сносни дюкяни. Южно от Самоков в Родопа се отваря обширна клисура, която пресича посоката му под прав ъгъл и чието дъно се вижда много по-добре, отколкото на клисурата южно от Баня. От тази вдлъбнатина излиза Искер (Искра) под много остър ъгъл по отношение посоката на веригата. Тази река се образува от четири потока, които се сливат под махалата Ширпкьой[356]. Потокът, който идва от юг, извира във високата Демиркапу-Тепеси (връх на желязната врата), а другите се спускат от планината Рило. Най-големият поток, идващ от югозапад, води за прохода, където се намира вододелът на неговите води и на водите на Каленска-риека, която тече към манастира Рило. Г. Викенел изглежда, че е открил малко езеро в началото на последния поток. Може също да се отиде от Ширпкьой през планината на изток към изворите на Марица и до Михала.

От Самоков може да се отиде до Ихтиман през планината и да се слезе в София, като се върви по течението на Големия Искер до Грублиан. Този последен път се изминава за 8½ до 9 часа, а първият — за четири.

Големият Искер (Голема Искра) се минава по брод западно от Самоков и отсам града има обширна наносна равнина, също изпълнена с минерали, съдържащи оксидирано желязо. Там се намират много железни леярни. (Вж. моята Turquie, т. 3, с. 64). След като се премине равнината, трябва да се прекоси друга планина, за да се навлезе в един вид басейн източно от Дубница. Тази планина, както и планината между Баня и Самоков, се свързва с Родопа под формата на ниска предпланина, но пътят там е направен за коли. На 1½ левги от Самоков има уединен хан, където се започва изкачване по тясна и слабо залесена с дъбове долина. След 1½ левги има друг хан и на 3½ левги от Самоков се стига до караул при прохода на 3115 фута височина, или 1315 фута на Самоков. Оттам продължително спускане по продължение на една друга планинска река по добре трасиран път води до уединената странноприемница Гибран-Хан (на 2259 фута). Встрани се намират стражеви

пост и няколко дървета край един ручей. Там прекарахме много добре нощта.

Една наносна равнина се простира оттам до Дубница, свършва в подножието на стената на Рило-Даг и се изкачва със съвсем слаб наклон към височините, които се забелязват далеч на север. Там се пътува по северния бряг на Царина през пасища или ниви и се пресича реката близо до Дубница, където трябва да се мине през малък пролом от сиенитни скали пред града.

Дубница, на 1725 фута височина и на 7 часа от Самоков, е открит български и турски град с около 2000 къщи, или 7000 до 8000 души. Тя е твърде дълга, но много тясна, понеже е разположена в неширока долина, напоявана от потока Царина (тур. Джерина), (Джерма на г. Викенел), който се спуска от височините зад Гибран-Хан. При западния вход на града има една уединена и порутена сграда, която служи за порта и в първия й етаж е стражата. Има много малки джамии и пред две от тях има чешми, обградени с беседки и пейки. Базар няма, но дюкяните са доста. Улиците са лошо настлани и когато не е валяло, остават дълго време мръсни. Войводата има конак, доста обширен, близо до Царина. На северозапад от града се издигат хълмчета с лозя, които украсяват и подножието на Рило-Даг, но останалата околност на града се състои от скалисти, безплодни хълмове, обрасли с тръни.

Войводата на Дубница ни се стори млад човек, не твърде достоен да заема това място, но кадията, изглежда, управляваше отчасти и вместо него. Навсякъде ни говореха за лошото му управление. Оплакваха се от грабителства, дори от жестокости и преди всичко от липсата на обществена сигурност, което не беше така в пашалъците на Андринопол и на Ускуб. Твърдейки, че имало разбойници в Родопа и главно южно от Джумая, той ни попречи тогава да направим прехода през планината Крешна, където ние след шест седмици минахме съвсем сами без произшествие. Освен това той ни даде охрана от шест гавази, за да посетим манастира Рило, което беше съвсем ненужно, тъй като ние си имахме двама гавази освен нашите хора. Така свитата ни възлезе на 12 души.

Отидохме да преспим на 5 левги от Дубница в село Рило, което вече спада към манастира със същото име. Пътят минава през обработената долина на Царина, обградена от север с малки хълмове, докато на юг в подножието на Рило-Даг има ниски предпланини от наносни материи. Склоновете на тези хълмове, издигащи се на няколкостотин стъпки, са покрити отчасти с лозя, главно пред Дубница. Потокът лъкатуши в долината и се влива в Стримон на около 3 левги от Дубница.

След два часа пътуване се спряхме да пием вода в два уединени хана, единствените жилища по този път, и започнахме да се катерим вляво по предпланините от пясък и чакъл, които

и около западния край на Рило-Планина образуват нещо като площадки, повече или по-малко широки и високи 200 до 300 фута. Пресякохме след това косо на югозапад това плато, в което поройните води бяха издълбали твърде дълбоки бразди, така че дори при изкачването на един хребет между две урви беше останало място точно колкото за пътя. Сухи пасища и няколко бедни ниви покриваха това плато, заемащо триъгълна площ между долината на Стримон с посока юг—север и долината на Рило-Риека, която тече от изток на запад.

С удоволствие напускаме тези височини, за да навлезем по съвсем слаб наклон в плодородната и красива долина на Рило и на Мошена, където се виждат само царевични ниви и лозя. В тази долина на Рилска-Риека освен тези две села се намира и една махала с минаре край пътя от Джумая за Дубница. Според една могила и гръцки и римски монети, намерени по тези места, изглежда, като че ли в миналото е имало някакво градче в тази напълно обезлесена котловина.

В селото Рило (отвор)* бяхме настанени у много добри хора. Жената беше още цялата наранена от ударите, които й нанесъл гавазинът, придружаващ бирниците, както тя казваше. Можахме да се разпределим — едни в двете стаи, други на чардака, и се нахранихме отлично в страната на лакомствата. Свещеникът на селото, едър монах от Рило, дойде да ни посети и предложи да ни придружи на сутринта до манастира; смееше се, като ни видя последвани от толкова лоши негодяи. Българските селяни ни се сториха добре хранени и добре облечени и тяхната жизнерадост ни хареса извънредно много.

Зад Рило, или източно от селото, планинската река излиза през един толкова тесен пролом, че отначало човек не може да си представи как би могло да се проникне през него в тези планини. Огромни конгломератни скали, както при Рижи в Швейцария, представляват пазачите на тази врата към Рило-Даг. Проломът се преминава по каменист път, доста издигнат над реката, след това се навлиза в дъбови гори, които покриват тази тясна долина, както и всички склонове на планината. Този пролом върви от изток на запад без много извивки. Два пъти се пресича планинската река по дървени мостове, като първо се върви по продължение на южния й бряг, а след това — по отсрещния. На около $1^1/_4$ часа от село Рило се минава под няколко жалки колиби на селяни, наричани Пастра. Една жена беше наляла вода от потока и щом нашите гавази я забелязаха, заповядаха й да отиде да намери една стомна, за да им донесе да пият. Пиха всички наред. Четвърт час по-нататък в Рилска-Риека се влива от север потокът от затворената долина на Велика. На $2^1/_2$ часа от село Рило стигнахме голям чифлик, принадлежащ на мана-

* В Сърбия има също едно село с име Рилиндо на Дежева в околия Чачак, на която са подчинени 15 махали с 80 къщи и 625 жители.

стира и обграден със стени, с обширен двор, пристройки и една главна сграда. Вече се намирахме само на 3 левги от манастира. По-нататък планинската река Рило се разделя на две, а именно Ямбеска-Риека, идваща от югоизток, и Каленска-Риека — от изток-североизток. Първата река тече между Арисваница и Демир-Кару-Тепеси и долината ѝ е пътят, по който може да се достигне през един висок прелез между тези две планини планинската река Белица, Разлог или Банишко[357]. Като оставихме тази клисура вдясно, тръгнахме по течението на Келнска-Риека нагоре и я пресякохме по дървен мост, край който приготовляваха дървени въглища за манастира. Горската растителност се измени и постепенно се бяхме изкачили до района на буките, след които скоро последваха елите и листвениците.

След раздвояването на долините пътят стана широк и подходящ за коли и с удоволствие се забелязваше, че монасите се грижеха за поддържането му. С една дума, приближаването към манастира напомняше напълно наближаването към прочутите манастири в Европа. Край пътя видяхме чешма и място за почивка и молитви, където монасите вероятно идват да се разхождат. Най-после забелязахме стените на манастира — като че ли преграждаха цялата тясна долина сред гора от ели и между високи планини с тревисти или скалисти хребети. От село Рило дотук бяхме преминали един склон, чиято височина възлизаше на близо 2200 фута.

Гавазите ни известиха благополучното ни пристигане със залп от пушките си и скоро чухме звънът на манастирските камбани. Архимандритът и старшите монаси излязоха да ни посрещнат с пълното си облекло — главите покрити с черните им власеници. Като преминахме огромната порта на манастира, всички бяхме смаяни от просторния двор, обграден с огромна каменна сграда на три етажа — действително великолепна за страната и каквато не може да се види никъде в цяла Турция, освен може би в планината Атос. Това толкова внезапно преминаване от една страна, очевидно под нивото на европейската цивилизация, в едно средище, което ни пренасяше мислено у нас, ни се стори вълшебство и ни накара да се замислим за действителната полза, която манастирите са оказали някога в Европа за развитието на изкуствата, науките и цивилизацията изобщо.

Като разглеждахме подробно това общежитие на 150 монаси и техните прислужници, продължихме да откриваме много неща, които не съществуват или дори са непознати в заобикалящата го страна. Видяхме дъскорезница, тухларница и един гръцки дърворезбар, който същевременно и позлатяваше. Приемните стаи бяха украсени с рисунки, странни наистина, но те показваха също така добре, както цветните орнаменти по сводовете на сградата, че монасите имаха по-изтънчен или по-свободен вкус от богатите хора в съседните градове. В манастира

видяхме и няколко стари здравеняци, които стояха там, за да го защищават срещу разбойници, и които в очите на турците биха могли понякога да минат за хайдути.

Тъй като на друго място сме описвали манастира (вж. моята Turquie, т. 3, с. 462), ще преминем веднага към посрещането ни. Разпределиха ни в три много чисти и постлани с килими стаи. Обслужваха ни двама младежи, които се учеха за монаси. Нашите гавази си избраха сами една стая под нас и недоволни, че се отнасяха много добре към тях, обиждаха монасите и счупиха прозорците от чиста завист за този разкош, от който бяха лишени у дома си. В края на 24-те часа счетохме за разумно да ги отпратим, за да предотвратим повече безредия. За всеки случай се съветвахме с архимандрита, който ни препоръча да обясним добре на началника им защо ги връщаме, за да не може да припишат това на неговото зложелателство и от това да пострада манастирът. Такова беше още неполитичното поведение на низшите агенти на пашите спрямо монасите, които те по много причини би трябвало да щадят. За нас стана очевидно, че войводата с голямо удоволствие се е освободил от тегобата да плаща няколко дни на тези гавази, като ги прехвърли на нас.

Направихме удоволствие на монасите, като присъствувахме на една служба, по време на която се молеха за княз Милош и семейството му, понеже с нас беше един доктор на този княз, а князът неотдавна подарил на манастира две камбани. Монасите изглеждаха много доволни, като виждаха европейци от Запада да проявяват пред очите на турците своето уважение към Източната църква. Архимандритът на манастира ни се стори човек образован до известна степен, т. е. макар и да не беше това, което у нас наричат просветен, то изглежда, че познаваше света и притежаваше дълбоки знания предимно за своите интереси, за интересите на своята общност и на българите изобщо. Той самият беше от българска народност, а не грък, както се случва в други манастири. Той ни осведоми, че манастирът вече е бил опожаряван три пъти — по случайност или поради злобата на част от турците. Всеки път намирали значителни суми, необходими за възстановяването на сградата. Изгорен, мисля, през 1834 г., той е бил построен наново през 1836 г. дори старата черква е била заместена с паметник, достоен да бъде издигнат в някой град и украсен с 12 големи колони от бял мрамор или черен амфиболит. Всички християни от Македония и Румелия са спомогнали за това дело, но сумите, събрани извън Турция и главно в Русия, са допринесли много за придаване на този манастир великолепие, което да заслепява турските власти. На пръв поглед не може да се изчислят по-малко от 800 000 сребърни франка, необходими за построяването на толкова много сгради. При това трябва да се каже, че тук работ-

ната ръка е много евтина и има на разположение дървен материал, камък, мрамор и глина за тухли и керемиди.

През източната порта на манастира един поток се спуска от северната част на планината. Там е направена беседка, за да служи като място за почивка на монасите, а наблизо има няколко къщи, обитавани от работниците, и стопански постройки. По-далеч на изток, на 1/2 час от манастира, има друга планинска река със същата посока, като първата. Подалпийски поляни ограждат главното водно течение. Като се изкачва по-нагоре по долината, се навлиза в елови гори, над които на север и юг се издигат големи отвесни скали. На 3/4 час от манастира се намират мраморните кариери в подножието на планината на север и оттам остава само 1/2 левга до прохода, който води в долината, излизаща към долината на Искер към Самоков.

Ако, напротив, се потегли от манастира на североизток, трябва да се изкачват в продължение на 3/4 час стръмни склонове, а след това остава само да се преминат няколко полегати ливади, изпъстрени с цветя, за да се стигнат скалистите и изпъкнали върхове на Рило-Даг. Те запазват снежните си преспи и през юли и са високи около 7000 до 7800 фута или 3200 фута над манастира. От тези хребети погледът обхваща част от Югоизточна Мизия, планината Витош, Високия Балкан и част от Западна Родопа, като някои твърдят, че можело да се забележи дори низината на Филипопол. Г. Викенел е дал представа за един от тези изгледи непосредствено над манастира. (Mém. soc. géol. de Fr. 1844, t. c. 224.

Като се върнахме в Дубница, поехме пътя за Костендил, който върви по продължение на южния бряг на потока, почти пресъхващ през лятото, а на по-малко от час преди града го пресича. Този път е твърде кален, когато вали, понеже планинските води не се оттичат от него. След това се преминават ниски хълмове, покрити с лозя, а отсам се намира ханът Бинек-Таши (странноприемница на камъка за качване на кон). На това място пътят се разделя: единият отива на север за Радомир през Побовдол, а другият — на северозапад за Костендил. След като се мине през няколко ниви, пресича се пресушеното през лятото корито на потока, който се спуска от долината на Побовдол, и пътуването продължава в равнина, широка около 1 левга и обградена от всички страни с ридове. Източно от тази котловина, малко по-висока от Дубница, ниският хребет, простиращ се от Дубница до Побовдол, е напълно обезлесен и скалист. На север се издига голямо възвишение от варовични скали, докато на северозапад към Вербовниц само хълмове с полегати склонове отделят споменатата равнина от котловината на Костендил.

За да се стигне до този град или по-скоро до уединения хан Козница, може да се следват два пътя. Най-лесен е коларският път, който върви по неусетен наклон до Вербовниц[368], от-

където се изкачва по малък склон до обширно голо плато на около 2200 фута височина, или на 475 фута над Дубница, и 125 фута над Костендил. Стръмно спускане, повече от двойно, отколкото изкачването, отвежда пътника от тази височина в Козница-Хан[359], който се намира на около 1½ левги от Вербовниц. Ако, напротив, се мине през варовичната могила северозападно от това село, се върви нагоре през поляни, докато се стигне малка урва, по чиито брегове се вие пътека, направена единствено за конници. От върха на могилата на 2425 фута се разкрива широк поглед към всички околности и особено към дълъг надвесен хребет на планината Конво, отделяща Радомирската низина от тези на Костендил и Дубница. Хоризонтът е ограден величествено на изток от високата планина Витош над София, на юг — от заснежената верига на Перин-Даг и на югоизток — от дългия и масивен хребет на Рило-Даг. Един пролом, или пропаст, спускаща се между стръмните склонове на Рило-Даг южно от Дубница, представляваща красива гледка, особено в сравнение с пояса на лозята в подножието на тези планини. От друга страна, тази картина придобива извънредно великолепие поради внезапното прекъсване на стената на Рило-Даг, срещу сливането на Царина и Стримон, и от Перин-Даг, явяващ се на втори план в далечината, а отсам — зелената маса на планините.

От това възвишение се слиза в долината на Козница, покрита с поляни. Върви се продължително по южния й скалист бряг. Малка планинска река, извираща от север и североизток, тече в тази долина от изток на запад и минава край Козница-Хан. Тази странноприемница представлява само една колиба, пред която вместо салон има беседка от клони и шума под една красива върба. Една рогозка служи за сядане и кратък отдих. От това място се изкачват малки възвишения северно от долината и като се завие на запад, скоро се вижда Стримон, който при излизане от равнината на Костендил извива на юг и на 1/2 левга западно от Козница-Хан навлиза в проломи, за да премине ниските хълмове, които разделят басейните на Костендил и Джумая.

Стримон се пресича по стар каменен мост с твърде тежка конструкция и доста извит. Отсам се намира махалата Шетирца[360], откъдето до Костендил остава да се изминат само две левги през отчасти обработена равнина. Минава се край Терновлак и на 1 левга пред Костендил — край село Багрен (Багренц на картите), където тече един ручей, който се влива в Стримон. Пътят върви отначало на северозапад, а след това завива на запад. Недалеч от града срещнахме туркини на коне, едната от които беше с открито, много бяло лице. Следваше я един слуга пеш и вероятно отиваше да проверява нивите си. Други дами даваха нареждания в съседните имения.

Костендил, произнасяно също Гиостендил, на 6½ часа от Дубница, е многолюден град с 5000 до 6000 жители българи и

мюсюлмани. Забелязват се доста джамии, една часовникова кула и голям брой дюкяни. Изглежда, че преобладават предимно оръжейниците и ковачите. Има няколко бани с минерална сероводородна вода, чиито седем извора имат температура от 48 до 58½°R. Този град, обиколен от запад и изток с гробища, е разположен непосредствено до северното подножие на оголен хребет или на предпланина от гористите планини, намиращи се по̀ на юг. Ако се съди по останките от строежи в лозята на възвишението, високо около 300 стъпки, изглежда вероятно Юстиниана секунда да е била разположена, поне по-голямата ѝ част, южно над сегашния град. Новият град се е образувал по-късно, като около минералните извори постепенно се изграждали жилища. Стримон е на четвърт левга от града и отсам се издига стръмната планина Коняво (произнасяно Коняво), чийто връх е плосък и слабо залесен. От Костендил се вижда обширната долина, през която Стримон слиза от зеленеещата се равнина на Радомир в по-дълбоката котловина на Костендил. Планините, обграждащи това криволичещо корито, изглеждат като ниски хълмове. В подножието на Коняво, североизточно от Костендил, се намира село Сервеняно[361]. Широкият поглед от билото на Коняво е описан от г. Викенел. (Mém. Soc. géol. de Fr. 184, N. S., т. 1, с. 218.) Равнината на Стримон, в по-голямата си част обработена, трябва да е широка 1 до 1½ левги и дълга 3 левги. Тя е напълно обезлесена и има овална форма, в югоизточната ѝ част извита под прав ъгъл, докато западно от Костендил продължава с неусетен наклон към ниския проход, който води от този град в басейна на Бистрица.

В Костендил ни настаниха у един любезен българин, който ни отстъпи къщата си. Една голяма стая с килим, един просторен и чист чардак, двор с една черница, навес с големи линове за гроздобер — оставиха ни всичко за наше голямо удобство. Аянинът на селището, старият Лиман бей, роднина на пашата на Ускуб, ни прие много любезно един път в дивана си, а другия път, без церемонии, на нисък дървен одър на чардака му. Присъствието ни не го смути никак да реши с няколко думи някакъв спор между един българин и един турчин. Този добър старец, изглежда, имаше определен вкус към музиката, защото притежаваше цяла сбирка от часовници, будилници и музикални кутийки. Той наредил да упражняват албанските и турските новобранци в двора му и бойните им възгласи огласяваха чардака му. След посещението ни в 1836 г. Костендил е бил отделен от пашалъка на Ускуб, за да бъде присъединен към пашалъка на Ниш.

Костендил се намира на пресичането само на два пътя, а именно този, който описахме, и пътя за Радомир. Последният пресича през брод Стримон при Коняво и върви покрай реката, като минава през големия отвор между планината Коняво и обраслите с дъбове планини към Бистрица. От друга страна,

като се изкачва южно от Костендил по обезлесените височини, става очевидно, че в тази посока има само поредица от предимно гористи и непознати планини, чиято най-малка височина превишава 2000 фута, а най-голямата — 3000 до 4000 фута. Те заемат цялото огромно бяло поле на картата на г. Киперт между Дованица и Плашкавица и оттам водят началото си поне девет големи водни течения, между които Брегалница, Бистрица, Сушица и т. н. Посоката на тези планински гребени е същата, както на Родопа и Плашкавица. Дованица би трябвало да има тази посока в картата на г. Киперт. Там предстои да се открива един малък свят от български села. Във всеки случай местността е планинска и необитавана или има хайдути, защото иначе османците, както и пощата, не биха правили след Дубница огромната обиколка през Костендил и Егри-Паланка, за да отидат в Каратова.

Необходимо е около час, за да се премине от Костендил проходът, който води в долината на Бистрица. Този необработен склон е покрит със скални отломъци. Малък поток се спуска от прохода, до който се стига по път, проходим за каруци. Истинското изкачване продължава само четвърт час, след което се преминава проходът, който се намира под един стражеви пост. Около прохода има само разпръснати групи дървета. Той е на височина 2480 фута или на 630 фута над Костендил.

Бързо и съвсем полегато спускане води от този проход до река Бистрица, която влачи от юг или юг-югозапад към север или север-североизток водите си в корито, изпълнено с отломъци от гранитни скали. Пресича се по лош дървен мост, край който има уединен хан, наричан според г. Викенел Герлена. Бистрица вече не се вижда, а изворите ѝ още не са точно открити. Те се намират на юг сред група гористи планини, чиито заострени конични върхове са високи и много приближени един до друг. Някои от тях се състоят от гранитни скали. Част от тези потоци може също да идват от източния склон на Дованица. От друга страна, Бистрица нараства на север от планинските реки, спускащи се от Курбецка-Планина, и достига Стримон посредством голям завой през проломи, насочени запад — изток и северно от прохода между Костендил и равнината, с която се занимаваме. Отворената котловина на Бистрица е на 2280 фута височина, дълга е около 2 левги и широка — повече от една левга. Из поляните на този малък басейн без села минахме близо до два изоставени хана и срещнахме един евреин, облечен по европейски, който пътуваше пеш от Скутари в Албания за Букурещ.

Преминаването на хребета между тази низина и долината на Егридере-Су, или на славянски Крива-Риека (виеща се река), представлява напълно непроходим за каруци преход, като западната страна е още по-непроходима, отколкото срещуположният склон. Ако между Костендил и Бистрица трябва да се

премине само една височина около 600 фута, то този проход Двелабердан[362] (? може би Биелобърдо) е на повече от 800 фута над Бистрица и на 1362 фута над Егри-Паланка. Над това малко плато се възвисяват на около 100 фута гористи хребети. По стръмните му склонове се вият пътеки, които от западната страна са дълбоко изкопани и с голям наклон. Освен това този път, много прашен през лятото поради ронливостта на шистозните скали, през зимата става много кален. След около ¾ левга се стига до върха на гребена, покрит с поляни, и се слиза през дъбови гори. По-високите планини южно и югозападно от изворите на Егридере са покрити целите с кичести гори, а съседният хребет пречи на погледа към север.

Егридере се спуска югоизточно под връх Дованица от най-малко 4000 фута височина, където г. Викенел казва, че е виждал снежни петна на 28 юни, и тече в дълбоко и тясно корито. Пътува се ту по единия, ту по другия бряг на потока в посока запад-югозапад. Пътят нататък до Калкандел става отново проходим за каруци. Няколко малки ручеи се вливат от юг в тази долинка и един от тях, на 1 левга пред Егри-Паланка, ни направи впечатление с жълтия цвят на водата си, която служи за промиване на съдържащи желязо скали. Сред тези дъбови и букови гори и тази толкова дива природа са се установили няколко малки махали, скрити във високи клисури поради минералното богатство на планините. Там дори се намира една железодобивна фабрика в една долинка на повече от една левга югоизточно от Егридере. Тези рудни залежи вероятно са във връзка със съседните гранитни или порфирни скали. (Вж. моята Turquie , т. 3, с. 61.) На 1 левга пред Егри-Паланка има един хан.

Егри-Паланка, на 1700 фута височина и на 7 часа от Костендил, е голям градец с 2000 до 3000 души, и заема доста дълга площ, пресечена от потока на долината, който тук тече от север-североизток към юг-югоизток. По главната улица се виждат предимно дюкяни на оръжейници, на производители на подкови и навсякъде — железни пръти. Има много чешми, кафенета и някои къщи са украсени отпред с лози. Бяхме много добре настанени у добри българи, които правеха всичко възможно, за да ни задоволят. Муртасан бей, аянинът на селището, белобрад старец, ни прие край входа на двора си, седнал на одър под лозова сянка. Беше облечен напълно по турски, но не носеше фес.

Егри-Паланка е място изобилно снабдено с прекрасна изворна вода и жителите са довели изкуствено вода по улеи от планината Мартиница, намираща се на юг. По-долните склонове на тази планина са много стръмни, както на повечето тесни долини, които в същност са само пукнатини, но след като веднаж се отмине тази част, до билото остават още няколко наклонени тераси, обрасли с гори и ливади. По тези височини забе-

лязахме много стада и няколко отделни жилища в една клисура южно от Егри-Паланка.

Изгледът от тези височини е твърде приятен. Точно насреща, на север, планините с най-малко 2700 фута височина образуват истински амфитеатър, сред който се забелязват предимно много малки конични възвишения, вероятно вулканични, а сред горите — махали, ниви и пасища. На изток хоризонтът е обграден от хребетите, които образуват продължението на тези, където се намираме, и които са малко по-ниски от северните, докато на север-североизток, отдалечен на 2 или 3 левги по права линия, се издига голям планински масив с пасища, които покриват няколко наклонени плата, отделени едно от друго със стръмни скали. Този закръглен връх е царят на планините в тази околност и в началото на юли се виждаха още две снежни петна. Носи общото име на Курбецка-Планина и е висок 4993 фута. Най-високата му точка е Шпац. Г. Киперт греши, като показва на картата още един Егрису-Даг, тъй като такъв връх не съществува. Той бърка също, като продължава своята Чиня и един от притоците ѝ толкова далеч на североизток между неговия Спац и неговия Егрису-Даг. Спац би трябвало да бъде малко по-източно. Между долината на Егридере и долината на Морава има само един хребет, но Бистрица приема няколко малки притока от север и северозапад.

Пътят от Егри-Паланка до Куманово, разстояние, изминавано за 10 часа, се спуска в продължение на близо два часа по долината на запад-югозапад. При излизане от нея една скала я преграждa на такова място, че трябва да се премине чрез изкачване и кратко, но стръмно спускане около 50—60 фута. Отсам този малък проход е уединеният хан Таш-Хан (странноприемница на камъка, произнасяно също Чач-Хан), където започва преминаването на триъгълната равнина Страцин, отчасти обработена и засята с жито и царевица, която е повече от $3\frac{1}{2}$ левги дълга от изток на запад и широка $1—1\frac{1}{2}$ левги. Освен от Егридере тя се напоява към средата от Ранковца, вливаща се в горния поток. На север има гористи планини, издигащи се на 2600 до 2700 фута, или с 1000 до 1100 фута над долината. Заоблените им вулканични върхове контрастират на заостриите върхове на шистозните хребети край Егридере.

На $5\frac{1}{2}$ левги от Егри-Паланка край брега на един ручей, приток на Ранковца, е уединеният хан Страцин (Страджа), който представлява само една жалка къща, и единственото място, подходящо за пренощуване там, е оскъдната сянка на няколко дървета. Една многобройна група от млади български жени, които пътуваха заедно с няколко мъже, ни забавляваха няколко минути с народните си танци, които изпълняваха пеейки. Мъжете не вземаха участие в това забавление и се задоволяваха с удоволствието да наблюдават тези здрави селянки, които, въпреки че бяха вървели цял ден, имаха желание да

танцуват, след като не бяхме в състояние да им дадем дори няколко литра вино.*

Непосредствено след тази странноприемница започва около половинчасово изкачване по стар настлан път. Горе се намира чифлик, обграден с висока стена, няколко къщи и развалини от някаква сграда, може би турска. Изгледът към равнината на Страцин е полски и северозападно от хана забелязахме една отделна могила в долината. На 2 часа от хана Страцин, вляво от пътя, е разположено селото Йело[363] в подножието на един от тези вулканични върхове. Общо взето, от чифлика до долината Шиние пътят продължава във високата част на планините, приблизително на същото ниво — 2500 фута. На север преобладават ниски, плоски била, обрасли с гори, на юг продължават техните склонове и урвите, спускащи се от тях, което налага твърде често кратки слизания и изкачвания. Най-продължително беше изкачването на възвишението с развалините. Повечето от тези долинки са обработени и засенчени с хубави дървета, но селата не може да се видят, защото са ниско.

Потокът Шиние, или Чиня, пред който има спускане, е ограден с плоски, обезлесени хребети, които се простират от юг към север и са скалисти. Потокът тече през слабо обработена долинка, минава се през брод и се влива в Крива-Риека. Оттам се изкачва по плато, по-ниско от предхождащото го, където е разположена махалата Виница. По-далеч, отсам малки долеритни възвишения с ниски върхове и стръмни склонове, се намира селото Нагорич. За да се стигне до него, се минава между две възвишения. На северното възвишение, под възчерни скали се виждат развалините на малка християнска черква или манастир.

От тези височини, както и от целия този път, промъкващ се край пропасти из планините, се разкрива повече или по-малко широк поглед към огромната, твърде еднообразна равнина на Мустафа между Ускуб и Ищиб, към планините западно от Вардар и планините Каратова. От Нагорич, само на 1½ левги от Команово, се вижда също и Шар. Между тези две населени места се простира безплодно и сухо плато, където се виждат само овчари, и то когато слънцето още не е унищожило цялата растителност.

Команово, или Куманова (тур. Геглигова)[364], на 10½ часа от Егри-Паланка и на 653 фута височина, е разположено на западния бряг на доста дълбока река, Велика-Риека, която извира някъде около гористия проход, водещ за Враня, и се влива

* Ханджията беше задължен да ни достави цялото ядене и дори една пита или погача, ето защо сметката му беше доста надута на другия ден и това му струваше една лека плесница от страна на нашия татарин за възмущение на сърбите, които ни придружаваха, и тайно си помислиха: „Кога ще свършат веднаж завинаги тези унижения на християните?“

в Крива-Риека. Това градче с 3000 жители българи е заобиколено със зеленчукови градини, много добре поддържани и изкусно напоявани. Улиците не са настлани и през лятото са пълни с прах. Оградите са направени от кал и слама.

От много разширената долина на Комановo пътят се изкачва неусетно до сухото и безплодно плато, разположено пред удължения и обрасъл с дъбови гори хребет на Кара-Даг (черна планина). Тази планина достига 2000 до 2600 фута височина, докато платото изглежда, че няма повече от 800 стъпки абсолютна височина или 227 фута над Комановo и 300 стъпки над Ускуб. Тази тераса е с червена глинена почва, пълна с чакъл. Там се намират само две села — Бара и Моянци, далеч от пътя в подножието на планината, на около 4 левги от Комановo. От тази височина се вижда също на юг равнината на Мустафа, а отвъд нея се забелязва голямата верига южно от Брегалница, където на 4 юли се виждаха още снежни петна. От друга страна, се забелязват много ясно планините отсам Вардар — Шар и ниските планини на Млад-Планина между последната верига и Кара-Даг. Преди да се слезе в долината на Вардар, се минава край чешма с отлична вода и скоро се виждат отново ниви с житни растения. На 1½ левги пред Ускуб се минава през селото Арачина[365], а 1 час след това вдясно остава село Хасам-Бег-Кьой[366]. Забелязват се много други села отдалеч на северозапад в подножието на хълмове с лозя.

Коларският път от Ускуб до Калканделен, или Калканделен, Тетово на славяните, върви по източния бряг на Вардар, отначало от север към северозапад. Минава се през брод с известно затруднение Лепенац при Злочиш-Хан и 1½ часа преди Ускуб се минава Вардар по мост при Сарай, където пашата има лятна къща, обградена с доста високи стени, за харема си през лятото. След това пътят се насочва на запад в долината на Влаиница, сливаща се с долината на Вардар и минаваща успоредно на Шар от запад-югозапад, към изток-североизток. Тази заобиколка е необходима, защото Вардар излиза от горния си басейн в подножието на Шар посредством завой под прав ъгъл от северозапад към югоизток и през малки клисури, където се намират развалини, наречени Ораскале или на славянски Леден. Това е едно указание за съществуването на древен път по течението на Вардар. Г. Юришич ни каза, че тази стара крепост се състои главно от една кула и няколко стени. Той мисли, че е византийски строеж.

Като се навлиза в долината на Влаиница, се забелязва, че реката тече приблизително от запад на изток и се пресича през брод. Образувана е от сливането на два потока, от които единият — Дреска[367], идва югозападно от планините и на 1¾ час от Ускуб се влива през тясна пукнатина сред планини, състоящи се от живописни доломитни скали. При изхода от тази клисура е разположено Чичова (Ишичи на картите). Ако се въз-

лезе по тази котловина, може да се стигне в горната част на котловината на Заяс или на Кричово. Според това, което можахме да видим отдалеч, планините по продължение на тази долина не са много високи, но доста гористи. Другият поток тече от запад на изток и по него се върви за Калкандел. Шарл, Любетен и Кара-Даг се очертават на хоризонта, но като се напредва, се губят от погледа.

Долината, през която се минава, е широка само четвърт левга и само тук-там е обработена. Планините(които я ограждат, на север не са високи, но на юг Влаиница-Планина образува твърде красив амфитеатър, украсен с гори и свързан с планината Карчиака[368] западно от Ускуб. Отпред се виждат хълмове, отчасти обработени, и села. От всички страни бликат обилно студени води. Пътят в долината е приятен, тъй като тук-таме е засенчен от дървета (елхи, тополи и др.), докато, преди да се навлезе в нея, се забелязват отнесени мостове, огромни локви — с една дума, пълно занемаряване на необходимите поправки. На 3 левги от Ускуб има едно самотно гробище и по-нататък няколко къщи и една странноприемница с царевични ниви и ливади. Една левга по-далеч пътят минава през пролом от мраморни скали и отчасти върви през потока. При влизане в този пролом има един пост. Долинката на Ласкарчик се присъединява от северозапад. Там срещнахме две покрити каруци с по четири колела, в които зад пердетата на отворите се криеха турски дами. По един въоръжен мъж на кон вървеше край всяка от тези друсащи и теглени от волове каляски. Тези коли не биха могли изобщо да преминат дълбоките води на Лепенац, без дамите да се намокрят.

Стигнахме най-после в Грубшин[369], или Друпшин, и по-нататък в Добротан, или Добърца. Ако се продължи изкачването на долината към югозапад, скоро се стига твърде нисък проход, който е вододелът на водите между Влаиница и Цървинова, горен приток на Вардар. Напуска се долината, която продължава на запад, и се завива на север, за да се мине през ниския проход на планината Дервенска-Планина, която има 1966 или 2000 фута височина, или 1200 фута над Ускуб. Там срещнахме група кираджии, които си изкарваха дрямката посред бял ден. Този проход е напълно оголен от дървета и скалист. На север се показва Шар с цялото си великолепие. В южното му подножие се зеленее долината на Вардар, а почти срещу пропуканата му средна част е Калкандел с летния конак на пашата, издигащ се на хълм с лозя — много живописно местоположение. Славяните наричат цялата тази околия Тетово. Скоро след прохода се стига Вардар, който се пресича по дървен мост, но между този мост и Калкандел има още 1½ левги пасища, толкова влажни, че въпреки каменните блокчета трябва да се заобикаля, за да се избягнат тресавищата. Една планинска ре-

ка се спуска от Шар зад града и бързо отнася сивите си ледени струи от север на юг, във Вардара.

Калкандел, или Калканделен, Тетово на славяните, на 6½ часа от Ускуб и на 1300 или 1400 фута височина, е град, обитаван от българи, мюсюлмани и албанци. Горният квартал, изглежда, е турски, а долният по-скоро славянски. Може да има 4000 до 5000 души, от които половината са сърби и християни от гръцко вероизповедание. Вътрешността на този град отговаря задоволително на външността му, понеже благодарение на реката улиците не са мръсни. Всяко жилище си има овощна градина с черничеви дървета, така че, гледан отдалеч, този град изглежда, като че ли е скрит в някаква горичка, от която стърчат няколко минарета. Има две чаршии, т. е. улици с дюкяни. Горната изглежда предимно мюсюлманска и там се намира един порутен хан-кафеджийница на един етаж, който е същевременно и поща. Другата чаршия е българска и има хубава странноприемница. Около голям чист двор са разположени няколко стаи за пътници: едните на приземния етаж, а другите на първия етаж в дъното на двора. Малък ручей с изворна вода поддържа прохлада в двора. Под портата е гостилницата на ханджията. Не може да се пожелае нещо по-хубаво за лятно време в Турция.

В долния град има четири големи конака. Единият представлява само една огромна сграда с обширни дървени открити чардаци и напомня малко на бернска къща. Той е собственост на пашата на Ускуб. Другият конак е истинска крепост, обградена с висока квадратна стена с издадени части под форма на кули и бойници. В двора има казарма, конюшни и голям каменен конак с широк дървен чардак. Третият конак, квадратна постройка, боядисана бяло и изрисувана с цветя, е харемът на пашата. Срещу него се намира четвъртият конак, който е бившият дворец, и сега там живеят офицерите на пашата. Разположен е точно срещу новия дворец.

Веднага отидохме да посетим пашата, който се наричаше Абдурахман и беше брат на пашата на Ускуб. В двора един турски офицер упражняваше албански новобранци, облечени още в националните си носии. Хубавият диван на пашата беше украсен с вензела на султана върху небесносин фон. Красива почетна дреха с ален цвят беше простряна върху миндера срещу него — подарък от султана. Пашата се уговори с двама от нас да отидат още същата вечер заедно с него да видят неговата любимка, която лежала болна в летния му харем. При все това турският етикет не му позволяваше да назове тази личност иначе освен под името на приятел.

Вторият том съдържа следните маршрути:

XVIII, Маршрут от Скютари, или Скутари, до Янина и Арта (с. 1—51); Албания, Тесалия и Македония. XIX. Маршрут от Янина до Салоник през Тесалия (с. 52—77); Маршрут от Лариса до Призрен и Прищина през Кастория, Охри[д], Критчово и Шар (с. 78—110).

АЛБАНИЯ

XVIII

МАРШРУТ ОТ СКЮТАРИ, ИЛИ СКУТАРИ, ДО ЯНИНА И АРТА

Като дава сведения за Тирана и населението на града, авторът бележи: Тирана (алб. Туране; гр. Турана; тур. Тиран), град с 2000 къщи, според г. дьо Хан[370] е обитаван от население гегско и мюсюлманско в по-голямата си част. Били му посочени само 6 католически и 100 гръцки семейства, предимно влашко-цинцарски. Градът, разположен на 474 фута над морското равнище, рано или късно ще стане важен център поради хубавото си местоположение, поради своето плодородие, своите маслинови дървета и поради това, че е кръстовище за пътници и за стоки. Малкият паша, или аянинът, на Тирана управлява едно население от 31 000 души, между които д-р Мюлер изчислява 11 600 християни, главно католици и геги. Тук има малко българи или гръцки сърби, а също така и цинцари покрай морския бряг... (14).

След бележките за Елбасан авторът се спира на някои забележителности в неговата околност: Между забележителностите в неговата околност следва да се отбележи гръцкият манастир „Св. Иван“ (алб. Йон Владимир), който се намира на 1 час път на северозапад от Елбасан; разположен е в долната част на низината на Кутча, която граничи с тази на Шкумб. Основаването на манастира е станало към 1000-та година и се дължи на Иван, син на Неман и внук на българския цар Симон[371], който е имал резиденция в Охрида. Останките на първия са запазени в манастира (вж. труда на Хан, с. 83). Тук също така идват поклонници от всички страни. Това е единствената останка от старото българско царство, запазена в Средна Албания, и е бил посетен през последните години от един руски филолог[372]... (21).

Във връзка с населението на пашалъка на Берат се отбелязва: Населението в по-голямата си част е албанско и тоско с доста голямо число цинцари и няколко гърци, особено в Берат, в градчетата и в големите села. Също така има в някои места и българи... Берат е на пресечката на двата главни пътя: единият от Скутари за Янина и другият от Македония за Авлона... (30).

По-нататък авторът отбелязва, че има сходство между те-

рена на Епир, Западна България и Горна Мизия (36). А във връзка с населението на Епир пише: Никой още не е установил численото съотношение между мохамеданите и християните в Епир, което изглежда много трудно, тъй като има голям брой псевдомохамедани.[373]. Значителното число на християните тук се увеличава от цинцарите около Пинд и от гърците, но от славяните, живеещи в Турция, тук има сравнително по-малко и това са главно българи и сърби (с. 48).

АЛБАНИЯ, ТЕСАЛИЯ И МАКЕДОНИЯ

XIX

МАРШРУТ ОТ ЯНИНА ЗА САЛОНИК ПРЕЗ ТЕСАЛИЯ (52—77)

В бележките за Мецово има следните сведения: Именно от тази колония, датираща от десети век и така своеобразно разположена между земите, населявани от албанци, гърци и българи, произлиза една група „кираджии", или мулетари, разпространени в Южна Турция (58).

Следват имената на селищата, в които те се срещат, или на отделни области: Има ги и в планините между изворите на Аспропотамос и на Лору[374], както в Сирако, в Калеритес, така и по южната страна на Грамос и на Пинд на юг от Охридското езеро и на изток от Кастория. (Вж. труда на г. дьо Хан и моя за Турция, т. II, с. 22.)

Местоположението на Солунския залив е описано по следния начин: Над северната предпланина на Олимп, който царствено се издига в облаците, се съзира [в далечината] заливът на Салоник. В неговото подножие се намира на североизток целият югозападен ъгъл на Македония с група от малки хълмове, със селца и с голямото село Гревено. По-нататък от тази планина се издигат планините Буренос[375], или Бурино, и ни се струва, че в далечината различихме дори планините към Водена (60).

Във връзка с търговията в Лариса е отбелязано: голяма част от населението му са гърци и власи; и именно те и евреите са господари на търговията тук (с платове), както и на транзитната търговия между Тракия, Македония, Гърция и Албания.

А за населението на пашалъка авторът бележи: Пашалъкът или каймакамството на Лариса наброява население може би от 100 000 до 120 000 души. Това са преди всичко гърци, погърчени албанци и цинцари, които заемат тази страна. Последните живеят главно към Пинд. Мюсюлманите обитават предимно градовете и големите села както и някои села, които са останки още от колониите на дервенджиите, като например при началото на долината на Тампе и пр. Българите тук са голяма рядкост. Тук се наброяват 5 до 6 града и около двадесетина малки градчета или големи села (71—72).

В описанието за Амбелакия се споменава за Атон: [Оттук]

нататък се открива изглед към заливите на Салоник и на Касандра, както и към високите морски склонове на Халкидика, над които в далечината доминира високият връх на Атонската планина (75).

Сведенията за пътя към Солун завършват: Що се отнася до останалата част на пътя за Салоник, той преминава в една равнина, която е много мочурлива, особено в дъждовно време, като се почне от Либонова, та чак до Вардар... Преминава се винаги за Инджe-Карасу със сал и за Карасмак[376] по дървен мост; но Вардар може да се премине само зимно време по един дълъг дървен мост, разположен на пътя от Салоник за Водена. Оттатък Вардар има земеделски посаждения и по-нататък, като се достигне откъм Лепли[377] до края на залива на Салоник, се влиза в града по широк път, залесен от двете страни с лозя, със смокинови дървета и други плодни дръвчета, обградени с розови храсти.. * (77).

МАРШРУТ
ОТ ЛАРИСА ДО ПРИЗРЕН И ПРИЩИНА
ПРЕЗ КАСТОРИЯ, ОХРИ, КРИЧОВО И ШАР

След като се премине през каменния мост с 12 свода на река Саламбрия, пътува се по равнина чак докъм Карадере и не се срещат дори дървета чак докъм Казаклер на 2½ левги от Лариса (78).

Следва описание на разположените по пътя селища Йенлик, Казаклер, Турново, Карадере, Цериче[378]*, Алосона, Кожани, Дижиле и Шатиста, населена с гърци, цинцари и малко българи, и др., както и на намиращите се тук планини и реки, между които и на р. Инджe-Карасу (наричана от славяните р. Бистрица). За някои селища авторът отбелязва турското, гръцкото и славянското им наименование; описва намиращите се тук местности и други географски обекти; спира се на вирeещите по тези места засаждения и земеделски култури; дава сведения за местното население, което е гръцко, турско (мюсюлманско), цинцарско или славянско (главно българско); описва ханища и манастири, както и панаира в Кожани; прави паралели за срещаните от него обекти с дадените в картата на Киперт и др., като достига до описанието на Костур* (78—90).

По-долу от Богаскьой[379] се преминава през един друг буен поток, доста дълбок, който също идва от изток, докато Бистрица тече от северозапад към югоизток. Изкачваш се след това известно време по височини и по-късно на известно разстояние от последната река се върви покрай нейните брегове чак докато се достигне самото водно корито и до каменния мост при Исмиджи[380] преди сливането на реките Сдреотца, Грама и Билиша, по който минава пътят от Кастория за Анаселица, Гре-

* Срв. описанието у г. Пуквил, т. III, с. 369.

вено и Янина.* Този мост е твърде засводен и е съставен от една голяма арка с по една малка от всяка страна. Един охранителен пост се намира отстрани. Местните жители го наричаха по името на Грама, или Грамос, и не по това на Билиша — по [името на] малката река, която идва от северозапад (90—91).

На малко разстояние оттам, на брега на Сдреоца, има една мелница край отбит отделно воден улей, а наоколо са засети ниви с царевица и просо. Малки възвишения на височина от 50 до 80 фута ограждат този естествен канал на езерото на Кастория, който може би има ширина до 600 фута. А на 2½ левги пред Кастория се минава през един голям чифлик, принадлежащ на бея на Кастория — Шам-Бег Чифлик. Той е разположен в задното подножие на малки варовити възвишения без никакви дървета. Махалата Ратц се намира при моста на Сдреоца, която тук тече малко по-бързо и вълнисто посред блатисти поляни. Формата на ниските тераси по дължината на езерото и течението на канала сочат, че тази водна площ някога е имала по-високо ниво.

Малко преди да се достигне съвсем близо до самото езеро и до град Кастория, наляво остава една гръцка черква, разположена на едно възвишение и скрита в горичка от големи дървета. След това се стига до селото Дупа, или Дупариари[381], което е на брега на езерото на 1½ часа път на югозапад от Кастория и над него се извишават малки варовити възвишения, откъдето блика хубава вода. Целият бряг на езерото чак до града е заобиколен с височини, които са с такъв наклон и дори толкова стръмни, че пътят е бил прокаран вероятно в дълбока древност върху един рид на известна височина. По местата, където е било възможно, жителите са засадили лозя, които дават вино, по-долнокачествено от това на Шатиста. При наближаването на гроздобера се поставят тук пазачи в теснините, които са удобни за осигуряване на охрана.

Почти една четвърт от пътя между Дупиа и Кастория трябва да се катериш по силен наклон, за да се избегне една много голяма стръмнина; после се приближава неусетно до бреговете на езерото и на разстояние 1/4 л. преди Кастория се минава край изобилен и доста студен извор. Той извира от една варовита скала и някога е снабдявал една баня, от която още съществуват останки от някакви стени. Между това място и града има само една къща и няколко ниви. Едва човек е прекосил малката уличка на предградието и се озовава сред площада, който заема значителна част от провлака на полуострова на Кастория (по тур. Кестир). Тогава се оказваш в подножието на старата крепостна стена на древния Шелетрум.

Едва бяхме преминали портата и кулата, и дойдоха да ни

* Вж. Маршрута за този път и за преминаването на Пинд по дължината на Редиас и между планините „Двамата братя" в пътеписа на г. Пуквил, т. II, с. 490.

поканят да се качим в конака на бея, който заема цялата ширина на провлака и е срещу римската кула. Тъй като нямаше начин да откажем една подобна покана, ние се съгласихме и намерихме тук наш стар познайник. Неговият диван бе осветен наполовина от два големи фенера от пиринч, положени на земята, като във всеки от тях горяха две свещи. Сред тази здрачина ние познахме по-скоро по гласа, отколкото по лицето д-р Карабин-син, лекар на Негово Превъзходителство и някога на служба при княз Милош, когото бе напуснал неочаквано под предлог само за едно кратко отсъствие.

Кастория е разположена на едно кръстовище на четири главни пътя, а именно: този от Лариса до Берат, Авлона, Елбасан, Дурацо и Скутари; другият от Лариса за Охрида, Призрен, Ускуб и Прищина, третият от Салоник за Адриатика през Водена и Кайлари; и четвъртият от Монастир, или от вътрешността на Македония, към брега на Епир. Този последният е малко по-лесен, отколкото първият, понеже пресича много планински вериги, между другите Грамос и Немертшика[382]. Минава се през Круписта[383], изкачва се по Белица през Пишидери и се отива към Стария, откъдето по желание може да се стигне до Берат и Авлона, Янина или Арта или пък до Филатес и Корфу. Вторият път има голямо значение поради това, че предлага възможност да се стигне удобно до Охри, по главния военен и търговски път от Битоля до Дурацо, без да се докосне Албания.

За да отидеш от Кастория до Горица (Георджe по турски; Горджи[384] по албански), [трябва] да се върнеш към извора на разстояние на около 1/4 левга на запад от града, където да пресечеш един малък планински гребен и да продължаваш да вървиш на северозапад в подножието на тази височина по нейните последни разклонения по западния й склон. Тогава се достига по източния склон до една широка и открита равнина, сред която тече малка река; тя получава множество приточета отляво и особено отдясно. На една левга [път] се преминава селото Ормани с един хан; по-далеч се пресича една река, която идва от север от планината Саракина[385], като на изток остава едно село в подножието на оголени варовити планини. Най-голямата река в долината, именно Билища[386], е по посока към Круписта и получава освен предидещите притоци от Пинд или Грамос и [притока] Белица под Палиста. На север се виждат ниски склонове и върховете на Пинд изглеждат след тази висока равнина, [издигаща се] на повече от 2000 фута височина, като незабележителни планини, макар че ние видяхме тук още през месец септември два заснежени върха, именно в планините Калониас[387] и по върховете на Смолика. Лозови насаждения обграждаха тук-там долината към запад.

Изкачвайки се от юг към север на 3 левги от Кастория се преминава един поток, който идва откъм изток; и вървейки

на северозапад, се изкачваш по неголяма височина, тя образува едно плато в западното подножие на оголените варовити планини. Слизайки, човек забелязва един поток, чиито води текат на северозапад. В северна посока се преминава още едно, второ ниско плато на 3¼ часа от Кастория и на 1/2 ч. по-далеч се намира друг поток, който тече от изток към запад. Отляво остава едно село и се спускаш към Капущица, разположена в една падина на 4¾ ч. от Кастория. Билища* се намира на не повече от 1/2 л. по-далеч върху един краен склон на височините. Това е едно албанско-мохамеданско село с два големи конака, от които единият е стар, а другият нов, заобиколен със стена с ниски четвъртити кули. Ханът е на малко разстояние от селото или до тази касаба, както наричат в тази страна едно селище с конак. Главното течение на реките в тази голяма долина е по посока северозапад, така че вододелът на реките от Егейско и от Адриатическо море не е при Билища, но малко по́ на юг. Това е по причина на двата потока, извиращи от предпланините на Пинд, от които единият, Грамос, измъквайки се между планината Скоб[388], или Пепелас, на север и Грамиста на юг нараства от множество потоци отдясно и чрез най-малко два или три — отляво. Той се съединява с Билища и подолу със Сдреоца, докато другият поток се съединява с Девол и накрая се влива в Бератино. Особеността на този вододел се състои в това, че той става само по-горе от засичането на две наклонени плоскости в средата на една широка равнина, без да има планини и хълмове помежду.

Западните предпланини на Пинд образуват противоположната страна наравнината, която има още 1½ левги ширина, но на север се забелязва, че тези планини сякаш се свързват с тези при Девол, където се вижда началото на една долина. След Билища се пътува през равнина, отчасти обработена, и се преминава през главния буен приток, в който се влива по-далеч Девол, излизайки от планините на изток и на североизток. Едни колиби, наречени Тр(ъ)н, добре характеризират този тесен излаз. На две левги от Билища остава наляво селото Кондрои в подножието на планините и се виждат полетата (засети) с царевица и със зеле. След това се навлиза в теснина, подобна на канал, или на дефиле, която има 1/4 левга дължина и е обградена с варовити планини. От тази страна се намира широка равнина, която има също 1/4 левга дължина и разположена в подножието на височини, покрити с малки горички. Чак при излизането на този един вид малък басейн, когато се обръщаш наляво, виждаш изненадан на запад една голяма триъгълна равнина, която навярно има може би 4 левги ширина от изток на запад и 3½ левги дължина на юг към север, и повече от 4

* Тази дума не произлиза ли от албанската дума „билие", дъщеря, или пък коренът ѝ не идва ли от думата „биело" (бяло) — бланш?

левги от югозапад към североизток. Тя е разположена на югозапад и юг от Охридското езеро и някога навярно е била част от неговия басейн; макар че днес тя е с няколкостотин крачки над нивото на езерото, а то има — според две различни изчисления — абсолютна височина над морското равнище от 2015 или 2400 фута, а равнината на Геортче ми даде 2450 фута височина (при нейното измерване).

Вляво от пътя остава малкото селище, отчасти албанско — Пляша[389] — от албанската дума „плиазе", цепнатина. В него има една джамия с минаре, заобиколено е с червеникава почва и над него се извисяват варовити височини до 1000 фута. Продължавайки по южния бряг на реката Девол, може да се стигне по долината до селището — Горица (по турски Геортче), което се забелязва отлично още отдалече. Това селище, разположено в началото на важния път от Янина за Стария, има повече от 1000 жители. Те са смесица от албанци, цинцари и българи. Няколко минарета показват наличието на мюсюлмани. А 1½ л, към изток и югоизток в едно ждрело се намира гръцкият манастир „Св. Илия". Оттук на запад се вижда издължено с овална форма езеро Малик, чието име произхожда от албанската дума „мал", планина, поради близостта на планини. Това е (езерото) Молека, или Молеша по славянски. Едно селище със същото име се вижда към западния му край. Езерото има блатисти брегове и изглежда, че е свързано повече или по-малко с езерото Сврина (чието име произхожда от думата „свринути" — отклонявам се) и с други обширни блата, които се простират на север към Охридското езеро. Реката Девол, близо до Пляша, пресича езерото Малик, за да достигне оттам до дефилетата и оттук тя получава, както вече казахме, притоци особено от Келидони и от Томорица. Тези ждрела носят турските наименования Киар-дервент или Колони-Дервент, или на албански — Тчангон[390], според дьо Хан, или Грука.* Картата на г-н Викенел очертава за пръв път много добре и подробно долината на Горица, но тя преувеличава големината на двете езера, особено тази на Малик.

За да отидеш от Пляша в селото Пояни (Равнина), разположено сред долината, трябва да се пресече реката Девол, чието вдълбаване между наносни находища не позволява да се преброди, а пък малкият дървен мост бе в такова печално състояние, че ако няма опасение, че ще се сгромоляса под тежестта на конете, то най-малко тези животни могат да си счупят лесно краката в неговите дупки. Обаче бяхме принудени

* Вж. в пътеписа на г-н Лиик[391] неговият интересен маршрут от Горица за Берат през местности, населени с тоски от. Шопари и Томоритца или през Москополи, едно голямо село преди 100 г. и днес село от 200 къщи, през Лавдари в сев. подножие на планината Острависа, през Душари на север от планината Босниа и най-сетне около планината Томор през Домвани, Присниак и Кутзовица или през самия Томор.

да преминем по този път, каквото и да станеше, и това беше най-трудният маршрут от целия ни път.

Долината е превъзходна и би могла да бъде изцяло обработена, но поради немарливост тя е обработена само в средата и са допуснали да се образуват мочурища към подножието на планините, като не са направили необходимото за изтичането на дъждовните и на изворните води. Царевицата, памукът, тютюнът виреят чудесно на този терен, който има формата на дъното на един хубав циркус. На изток се издигат стръмните варовити склонове на планините с височина повече от 2000 фута. Те носят характерното славянско име „Суа гора“[392], на гръцки „Ксеровуни“ и на турски „Курудаг“ (сухите планини). Те са южното продължение на големия масив Сфиридион[393] и го свързват с гребените при Кастория. На юг планините са по-малко високи и не достигат височина повече от 500—600 фута, но на северозапад се издигат високи гребени между долината на Шкумб и Охридското езеро. То е отделено от равнината чрез ниски височини от няколкостотин фута, които са дотолкова надвесени над югозападния край на езерото, щото блатата на северозапад от Пояни могат да служат за доказателство, че някога Охридското езеро е имало по-високо ниво и е заемало долината на Пояни, на Георче и на езерото Малик.

Пояни е съвсем бедно село, където има един ага. Тъй като странноприемницата не бе годна за пренощуване, ние отидохме в колибите Звезда[394] (на гръцки „Селасфоро“) на 3/4 л. на изток-югоизток. Един път, отчасти застлан с камъни поради мочурливите ливади, води до това място, разположено непосредствено в полите на варовитите и стръмни склонове на Суа гора. Каменистото планинско ждрело, откъдето изглежда, че се стича вода в дъждовно време, има една пътека, по която вероятно би могло да се достигне вдлъбнатината на езерата на Дреново, или до Вантрок, според дьо Хан, и до Преспа. Албанският хан се състоеше от една конюшня и от будката на хаджията. Трябваше да легнем върху един вид легло, направено от пръст, в конюшнята, защото беше доста студено през септември да останем през нощта да спим навън на една малка площадка. Обаче нашият водач се сгуши именно там, но цинцари дошли да пият и да пеят. Поради това той не можал дълго време да заспи там и най-сетне бил принуден да изгони тези настойчиви певци с пищов в ръка.

Пътят за Охрида продължава по посока на север в подножието на планините, разположен между мочурливи ливади и стръмни склонове, покрити тук-таме от малки чемширени храсти. Скоро се достига до една мелница, движена от малък поток, течащ към северозапад. После се върви покрай брега на голямо блато, покрито с тръстика, и се вижда на запад голямото езеро Сврина. На 3 л. от Звезда се достига до подножието на малки височини и до българските колиби Подгория (под

планината). Тези височини вървят от североизток на югозапад и са покрити с алувиални наноси, което е още едно доказателство, че Охридското езеро се е простирало по̀ на юг. Вододелът се намира на една малка клисура с височина 2617 фута и е под върховете, които са със 150 фута по-високи. Дъбове и Ostrya Vulgaris[395] покриват тези планини, които се свързват в подножието със Спиридион, варовита планина, която се издига на 1000 до 2000 фута над тези ридове.

Под тази клисура се намира селото Блач, или Блатж[396], и след това се минава още една малка клисура, обрасла с дъбове и с 2745 фута абсолютна височина. После се отправяш на северозапад през височините към манастиря „Св. Нон“[397]. Тъй като ние загубихме пътя, лутахме се в горите и най-сетне достигнахме долината на буйната планинска река Мокра (мокър), която се влива в езерото на север от манастира. Течението на водите [ѝ] има посока юг-югоизток към север-северозапад. След като описва няколко малки криволичения, се влива в езерото, като тук тече на северозапад посред широка равнина, докато по-горе минава през малка долина. Тук ние зърнахме за минута един селянин и искахме да го попитаме за нашия път, но той реши, че е по-добре да изчезне при нашето приближаване, отколкото да ни отговори. Впрочем трябваше в тази съвсем пуста местност да следваме течението на реката, уверени, че рано или късно ще достигнем до езерото.

След като зърнахме езерото, ние забелязахме на завоя на един склон големия манастир „Св. Нон“, на славянски „Св. Наун“, на турски „Шир Наун“. Отдалече той прилича повече на палат на турски феодал, на касаба, отколкото на манастир. Нашият татарин не искаше да вярва на очите си и настояваше, че ние сме се объркали. Тази сграда е разположена върху скали, които образуват един твърде малък нос в езерото на юг от вливането на реката, за която ние току-що говорихме. Между него и манастира се простира една доста широка водна площ, много бистра, която се стича обилно от под скалите. Селяните твърдят, че този хубав извор е скритият канал, по който се изтича водата от езерото при Преспа. На малко разстояние от манастира има неголеми височини, обрасли с дъб; обработените земи за монасите се намират на брега на ручея и на потока Мокра, и особено върху склона на височините на североизток от неговото вливане. Манастирът, построен отстрани на езерото върху малки стръмни склонове, е заграден от другите страни със здрава стена, която огражда един широк двор и големи постройки. Всред тях се намира сякаш вкопана в земята малка църква, която изглежда стара и е построена от камък и тухли във византийски стил като всички стари църкви в Турция, т. е. в средата с нисък купол. Тъй като този манастир служи за болница и за престой на турските войски, местата за отдих на пътниците са многобройни. В долния етаж има един вид голяма

приемна зала, разделена на две части с малка преграда, за да могат високопоставените личности да говорят с техните подчинени, без последните да се приближават до тях. На първия етаж има големи чардаци, откъдето има красив изглед към езерото. Една голяма кухня, зимник и други помещения изцяло заемат долната част на сградата откъм страната на езерото.

Според сведенията, които получихме от игумена, в манастира има десет монаси. Но в него има почти винаги повече от стотина души, като се смята и множеството момчета, които са послушници, слугите и болните, между които има дори жени и цели семейства. Дават помощ на всички болни без разлика на тяхната религия. Така тази благотворителност, която е добре известна, както и ползуването на манастира като лагер за войските, са допринесли, щото манастирът да се ползва с добро име и сред турските власти и дори един паша му е подарил чифлик, който струвал 50 000 пиастри. Този гръцки манастир, който е най на север от всички манастири на Гърция, трябва да е богат, защото иначе не би могъл да плаща разноските за живеенето и за храната на толкова души и игуменът не би пропуснал [да иска], като много други, да платим дължимото за нашето квартируване. При нашето посещение манастирът наброяваше 110 души (вж. моята **Turquie**, т. 3, с. 461).

От това място се вижда почти цялото Охридско езеро с изключение на неговия най-югозападен край, където се намира на много тясна ивица Охри, древната Ахрида, който със своя хълм и своята крепост, разположени на края на езерото, наподобява много Женева, разположена върху Леман. Това сравнение на двете места се налага още повече на зрителя поради същия син и прозрачен цвят на водите, извънредно характерен и за двете езера. Ако трябва да се определи кое от двете е побистро, то това ще бъде Охридското, защото, както в Рона при Женева, човек би могъл да забележи рибите в дъното на езерото дори от прозорците на манастира.

Езерото има може би дължина 7 л. при най-голяма негова ширина от 1 ½ л. Тя започва да се стеснява малко при височината на Пещани по начин, зле показан в тази точка на картите на г-н Викенел и на г-н Киперт. При манастира неговата широчина надминава една голяма левга. На изток то граничи с Галещица[398], високо варовито било със стръмни склонове и горички, а на запад планини — всички също високи и залесени — го отделят от басейна на Шкумб. Тяхното наименование е Багора[399]. Г. дьо Хан смята, че това са върховете, известни в древността с името Кандавиан, докато г. Мюлер поставя името Гандава на планините на северозапад от Манастир. Абсолютната височина на тези планини може би варира между 3000 до 4000 фута, т. е. тези на изток имат най-малко 2000 [фута] над езерото и тези на запад — 3000 [фута]. Брегове на езерото са стръмни и със склонове, покрити най-често с малки

дъбове, с няколко явора и с черници близо до селата. Покрай браговете на езерото има доста села, главно върху западния му бряг. Тук ми показаха [селата] Погладец[400], Мулища, Лин, Радогда, всички заселени с албанци — геги, занимаващи се с риболов. Старова (тур. Истарда), където има една обширна варовита пещера остава по-далече към южния край на езерото. Багорадица и Стара Струга, [показани] у г. Киперт не можах да видя. За г. дьо Хан първият е главният град на местността Гора (планина) и Мокра (мокър), имена, които ясно показват, че това са планината и западният бряг на езерото. Върху източната страна е махалата Букова на 1/2 л. от „Шир Наун" върху височината, а на 2 л. върху брега — селото Трапеца[401] (Трепица) и на 4 л. — Пещани.

От манастира може да се отиде направо в Битоля (Монастир), преминавайки планината и достигайки Преспа. Игуменът изчисли 14 ч. път за това и назова името „днават"[402] (от албанската дума „диа", коза, или от „девет", дребен добитък) на един манастир, разположен върху пътя на 4 л. от манастира [Св. Наум] в планината.

Пътят от „Св. Нон" за Охри минава през един мост над реката на манастира и пресича пълното с камъни легловище на Мокра, за да се изкачи върху височината, тъй като браговете на езерото са доста стръмни. Един чифлик на манастира и една кула, където има охранителен пост, се намират точно на мястото на древната Лихнида[403]. Там още изкопават монети от римските императори. Г. Киперт означава това място с името Лубаниц. След това се преминават малките криволичения на терена, залесени с дъб, които се издигат на около 100 или 200 [фута] над езерото и без да се забелязват [някакви] посаждения, преди да се влезе в селото Трапеца (Трпезица според г. Киперт). Тук къщите са засенчени с големи черници и жителите се занимават с риболов. Селото Велгощи остава скрито на брега на езерото при това преминаване. Между това място и Пещани трябва отново да се изкачиш върху височините, защото езерото е с много пропасти и има много малки стръмни носове. Хвойната[404], плюскачът, чашкодрянът, дивата слива се смесват тук с трите вида дъбове по тези диви места. От Пещани веригата на запад от Устурга представлява две вдлъбнатини върху билото, едната е чак на запад до Пещани, а другата близо до Устурга. Тази последна клисура изглежда наполовина по-ниска от другата.

Оттук нататък за Пещани се следва песъчливият бряг на езерото, обрасъл тук-таме с ориенталски платани. Белезите на най-голямата височина на водите на езерото показват едно ниво поне 4 [фута] над най-ниските води в края на лятото. Те са подчинени също на случайни прирасти, наречени „сухи" в Швейцария, физически феномен, който се среща при много от големите езера, заобиколени с доста високи планини. Прибли-

жавайки се до Охри, билото на планините се снижава и губи малко по малко горите си. В неговото подножие са разположени няколко къщи и лозя, принадлежащи на жители на Охрида, докато на 1/4 л. от този град един много изобилен извор се стича от неговите най-ниски варовити скали. Наоколо му има няколко върби и един павилион, надвесен над водите му, които образували с течение на времето едно блато в този ъгъл на езерото. Дали това е изворът за чернодробни лекувания, наречен „Козел", близо до махалата Равна[405], за който говори г. Мюлер? Човек трябва да заобиколи и да пресече от изток на запад тези мочурливи ливади, тъй като течащи води прерязват долината на север-североизток от Охри; след това се стига през един калдъръмен и разнебитен път до първите овощни градини на този град. Тяхната обработка веднага показва, че това е българска земя.[406]

Охри, или на славянски Охрида, е получил своето име от древната Ахрида на българските царе, защото те са живели тук, и затова турската дума „ашар"[407] означава както резиденция, така и конюшня. Сърбите още я употребяват в този двоен смисъл. Този град е построен на изток и на север от хълма Пиерия, където е било старото римско и българско укрепление. Няма чаршия, но по-скоро една или две улици с 250 дюкянчета, разположени от изток към запад; тук се забелязва смесица от българско, гръцко, албанско и турско облекло. Населението възлиза може би на около 6000 души. Според г. Мюлер в 1838 г. тук е имало само 750 къщи, или по-точно 310 фамилии мохамедански и 880 от гръцко вероизповедание. Жителите са предимно българи и цинцари; има малко албанци. Ако може да се съди по малобройните джамии с минарета, трябва да се приеме също така, че в града има малко мохамедани. Тук има също и един часовник, който отмерва часовете със звъна на камбана. Източното предградие на града е с улици, заградени с дълги огради, отчасти от глина. Всички улици не са застлани. Старата крепост изглежда като развалина с дебели и назъбени стени, също така с около дузина квадратни кули. Тази останка от средновековието е сигурно манастирът „Св. Георги", [означен] от д-р Мюлер, резиденцията на един гръцки митрополит от Албания.[408] Една стена от оградата обикаля едно високо коническо възвишение, което го крепи и което може би има 80 стъпки. По-ниско към северозапад е жилището на аянина, или малък паша (сравнете описанието на д-р Мюлер, с. 66).

Под неговото управление са всички околни на Охридското езеро земи и едно население, което д-р Мюлер изчислява на 49 000 души, между които 37 000 християни. Това са предимно българи, известно число сърби[409] и цинцари, също така и албанци, особено на запад от езерото. В тази област има само един град, една или две паланки, но има много селца.

Охрида е голям пазар на езерна риба, която се продава сушена или солена във всички близки части на Албания и особено

в Македония, където морската риба е по-скъпа. Тази търговия на Охри и на Устурга изглежда твърде стара и дава възможност за едно доста доходно стопанство. Риболовът е разпространен във всичките крайбрежия на езерото и във всички села се виждат огромни разпънати мрежи или такива за поправка. Корабчетата в това езеро са плоски, тесни и заострени в двата края; особеното в тях е също така и това, че те са снабдени от всяка страна с един вид торби, приличащи на капчуци, за да слагат там рибата или други неща. Те не могат да устоят безнаказано на ветровете, понякога яростни [идващи] от север-североизток. Тъй като бях жертва на такива през известно време от моето пребиваване в Охри, един от моите барометричнп уреди бе вероятно неточен и височината на езерото не ще да превишава повече от 2000 [фута].

От Охри може да се отиде до Кречава, или Кричово, през два пътя; единият води до това голямо село, пресичайки клисурата между Охрида и Ресна и отправяйки се към възвишението на долината със същото име, вместо да се слезе на това място. След това трябва да се пресекат още две планини, между които текат водите на Сливо, чиито извори са близо до Сливова.

Един друг път, този на куриерите, се изкачва по Сатеска-Риека[410] и също пресича две планини близо до изворите на Сливо. За да се достигне Сатеска-Риека, се върви по пътя за Устурга по брега на езерото, за да се мине между един чифлик и края на височините, които разделят долината на североизток от Охрида до долината, оросявана от Сатеска-Риека. Хълмът се издига над езерото с малки стръмни варовити склонове и се намира на един непълен час път от града. Долината на Сатеска, простираща се чак до Устурга, е плодородна, обработена и покрита със села, отчасти български. Нейната дължина от изток към запад е 2 л., нейната ширина 1 ½ л. Вместо да следва на запад, пътят от Устурга се обръща скоро на север на 25° източно и минава на 1½ л. от Охри към селото Подмолие и на 1¾ л. близо до Гореци[411], което остава малко вдясно. На ½ л. на север се вижда в подножието на планините българската махала Оравник, а на север-северозапад по-далеч има много албански села, докато Устурга със своите минарета прави хубаво впечатление при навлизането в голямото дефиле на Черни Дрим.

Клисурата на Багора, водеща от Устурга към Елбасан, изглежда така ниска от равнината, че не би могло да ѝ се дадат повече от 500 до 600 фута над езерото, обаче планините на запад и северозапад от Устурга трябва да имат 2500 до 3000 фута на това място, тъй като имаше върхове още покрити със сняг в края на лятото. От друга страна, височините на изток не бяха по-високи от 300 до 600 фута.

Вървейки по-нататък, се озоваваш вече в една задънена падина на долината, където тече Сатеска-Риека, и виждаш пред себе си началото на едно дефиле, срещу което са разпо-

ложени надясно от пътя българските села Мешеритца и Требенич, едното близо 3 л. от Охрида и другото на 2½ ч. [път] от този град. Лозя растат върху съседните хълмове на тези две места. В Требенич се вижда една църква и Сатеска-Риека приема на юг от това село един приток, идващ от изток, и друг, поголям, идващ от север. На изток се вижда каменният мост върху Сатеска-Риека, който води в Устружа. На 3¼ час от Охри тази река се отделя от планините чрез едно каменисто дефиле, чието дъно е заето почти изцяло от нейните води, които текат от север-североизток на юг-югозапад. Височините наоколо имат най-малко на изток 600 до 700 фута. Нейните извори се намират в Оритска на 5 или 6 л. на север. Изглежда, че на тази река също отчасти се дължи изобилието от риба в Охридското езеро, или по-скоро, че някои видове от тези риби отиват във водите, които се вливат в езерото. Поне ние забелязахме тук много риба и дори един от нас има рядкото щастие да хване с ръка една голяма риба, която вероятно, слизайки по течението, се беше оплела между клоните на дърветата.

По-нависоко долината на Сатеска-Риека се разширява малко и двата й бряга са обрасли с дъбови горички от Ostria Vulgaris, а близо до водата [растат] няколко ели (Alnus glutinosa. Без да се оставя южният бряг на реката и вървейки по един път, доста широк и годен за преминаване на коли, се пристига, без да се почувствува, че се изкачваш, до хана и охранителния пост при Вотум на 5 л. от Охрида. Ние намерихме тук един пътник — мюсюлманин, когото вече бяхме срещнали в Албания. Беше един финансов инспектор в обиколка, за да провери дали сметките на пашите и на мюселимите са в добър ред. Той пътуваше с двама черни слуги и имаше един конвой от 4 гавази, които му бяха много по-нужни в неговата служба, отколкото на нас. Зад този хан Сатеска-Риека получава два притока, или по-скоро има три буйни потока, от които най-големият идва от север 25° източно и другите от северозапад и от североизток. Три пътя вървят по тези три долини: този на североизток води до Перлепе; този на северозапад — до Дибра; и третият — до Кртчава. Преминава се потокът по пътя за Перлепе и се достига на север на 25° източно голямата долина, която скоро се разширява в една малка равнина, отчасти засята с жито; обаче тук не се забелязва никакво село. Планините на изток имат обезлесени върхове, издигащи се около 2000 фута височина над долината и в техните подножия има много долини, от които едната се простира от северозапад на югоизток и е най-видима. Това е вероятно едно по-горно разклонение на долината, започваща от хана при Вотум. На запад е твърде близо до малки височини, залесени с дъбове, за да се открият върховете на хребета, граничещ с долината на Черни Дрим.

След това се достига една морава на 2114 фута височина, където има малък дървен мост върху потока. Минавайки на

неговия десет бряг, се вижда, че течението на водата е резултат от събирането на два други потока, от които единият изглежда, че идва от север, а другият от север-североизток. Пътувайки по-нататък към север, човек се отдалечава от реката, която остава на изток, и се изкачва през едва забележим склон в средата на една дива област, покрита с дъбови горички. Главната посока на пътя е на североизток и на север-североизток и достига височина 2546 фута, където се намира малка клисура, над която на изток се издигат няколко върха, по-високи от 300 фута. От това място се вижда на 1 или на 1½ [л.] на запад залесеният хребет на планините на Дибре, които се издигат на 200 фута над клисурата. Д-р Мюлер им е дал името „Коропник" и г. Киперт — „Вици", но ние не чухме тук да се произнасят такива наименования. Малък склон, твърде стръмен, от около стотина стъпки, води от тази височина към приветливата долина на Сливо, където се вижда на североизток българското село Ербина[412], както и насаждения от царевица, коноп, фасул и зеле.

[След това се] отправяме на североизток и преминаваме реката Сливо чак до изолирания хан на Сливова, близо до който имаше големи купища от житни снопи, натрупани там, за да бъдат овършани по-късно. Този хан не е нищо друго освен една голяма конюшня с една малка стаичка за ханджията. Тези добри хора обаче ни доставиха всичко, което ни бе необходимо с услужливост, еднаква почти за всички българи и която може да се оцени най-добре особено когато идваш от албанските земи.

Малкият поток на Сливо има своите извори на 1/2 л. на север-североизток и на 1 л. на северозапад от тази странноприемница. Според това, което ми казаха местните хора, той се влива в Сатеска-Риека, като лъкатуши много дълго и през дефилетата, което дава обяснение за [характера на] тази долина от северозапад на югоизток, за която вече споменахме.

Пътят за Кричово пресича реката Сливо на север-североизток, като остава наляво колибите Сливо, разположени на притока на реката, която идва от северозапад. Една стръмнина води до тази клисура, където се виждаха неожънати ниви с ечемик, макар че бе краят на август, докато на другата страна имаше ниви с овес. От височината на клисурата, разположена на 3239 фута височина, се мярка за последен път Охри. На север има малки върхове, високи към 200 фута, и на запад други — от 400 до 600 фута. Оттук се издига на запад и на северозапад широкият гръб на планините, отчасти залесени, които се издигат поне на 2000 фута над долината, които и в края на август бяха покрити със сняг. Тези последните се простират по течението на Черни Дрим.

Оттук в клисурата видяхме в една долчинка, простираща се на запад-северозапад към изток-югоизток, селото Турие и

стада с овце; после се качихме в една втора клисура, която е 244 фута по-висока от другата, или има 3483 ф. абс. височина, образувайки един вид ножица между малките върхове. Четвърт час стига, за да се пристигне дотук и се достигне до зоната на буковете (fagus sylvatica. Това е Турианската планина, която г. Киперт не е представил добре по отношение на веригата върху южния бряг на Черни Дрим, защото тази последната съвсем не е предпланина на Турианската планина, но един отделен по-висок гребен и напротив Турианската планина би могла да мине по-скоро за една предпланина. Именно тук върху правата линия север-северозапад — юг-югоизток от тази верига предполагахме, че би трябвало да се намират Толес и Кораб, означени от г. Киперт.

Пътят, който се отправя на север-североизток, се спуска в голямата долина на Кричово през букови гори, последвани от дъбове в по-ниската част. Чешмата, наречена Турианска-Чешма, се намира недалеч под клисурата. Трябва да криволичиш цял час върху залесените склонове, за да достигнеш на 2173 фута височина, до дъното на една долина, която излиза в басейна на Критчово. В тази долина, простираща се на североизток, се намират колибите Брджан[413] (от планината) и малко по-ниско един усамотен хан със същото име. Тази долина се свързва тук с една още по-голяма, която идва от югоизток и се продължава, за да се слезе незабелязано на север-североизток в дъното по полската долина на Търсанска-Риека, която тече от юг-югозапад към север-североизток. На 1/2 час от хана се пресича реката, след това на половин час път по-далеч се преминава по един мост на отсрещния бряг. По-нататък реката, която получава един приток с посока от запад към изток, започва да тече на североизток, после нейните води, увеличени чрез един поток, идващ от северозапад, изменят своето течение и се отправят на югоизток.

Тогава се озоваваш в басейна на Кричово на 1755 г. височина, между ниви, засети с царевица [принадлежащи] на българското село Другово, надясно от което е Сербияни, докато крепостта на Кричово се появява върху един хълм в подножието на планините, отчасти залесени, които ограждат южната част на басейна. Хълмистата долина на Кричово (срв. Кртчава) е плодородна и отчасти засята с житни растения. Това голямо село има зле застлани улици и разнебитени къщи, които наброяват може би 1500 жители, в голямата си част българи и сърби, от които една трета са християни. Има само една малка уличка с лоши дюкянчета и на изток се намира, усамотен върху един хълм, сарайт на мюселима. Той се състои от един конак, обграден със стени тук-там с четвъртити бойници без прозорци, в които има изпъкнали части от дърво — място за стрелба през време на война. Тези мними укрепления са били съвсем скоро измазани и бѣлосани.

От Кричово може да се види как водите, събрани от този басейн, се отправят на югоизток, описвайки очертания на изток и на запад, като образуват [реката] Красу, или Черна. Именно през тези планински ждрела се слиза от Кричово и басейна на Прилип и на Монастир. Няколко български колиби се намират в тази обработена долина, заобиколена със залесени с дъбове планини и увенчани с букове. За да се достигне Битоля, не се напуска дъното на долината на Карасу почти по средата на пътя, пресичат се няколко малки височинки и се продължава по склоновете на височините. Те ограждат западната страна на долината между Битоля и Прилип, където се намират множество български села. От Критчово може да се отиде през планините също до Дибра на 8 до 10 часа [път] или да се стигне също от Ускуб през голямата долина на Дреска[414], или през Кюприли на Вардар [като се пътува] през планините, които още не са изследвани.

Пътят за Калкандел се отправя на север-североизток през обработени местности. Тъй като ние пътувахме на следния ден след [празника] от рождението на Дева Мария[415], ние срещнахме тук-там весели групи от български селяни и селянки, които се връщаха у дома си и продължаваха да празнуват, черпейки се с ракия. Долината скоро се раздвоява, като едната част има посока север—запад, докато по-голямата ѝ част отива на североизток. На 1 ч. от Кричово водите на същата рекат текат на юг-югоизток, докато се пътува на север-северозапад и се преминава през един мост притокът, идващ от запад. Заобикаля се един хълм и се достига друг приток, идващ от север-северозапад. Отправяйки се на североизток, се достига горната част на басейна на Кричово, който образува на 1806 фута височина обработената, засята с житни култури равнина на Зайас.

След като се преминават тези ивици, достига се един поток, който извира от северозапад и тече в една сравнително широка долина, разположена в полите на доста високи планини. Изглежда, че тази река заедно с още една, която идва от североизток, образуват изворите на Карасу. Така басейнът на Кричово има дължина близо 4 л., а след това се смята един час път от този град чак до приходите, водещи до Манастир и до Заяс, който е на 2½ ч. от Кричово.

Веднага след преминаването на реката започваме да се изкачваме и колкото повече се качваме, толкова повече се ширва басейнът на Кричово, който е притиснат дълбоко между залесени планини. На изток от височината, върху която се намираме, се извисява една равнина, разположена от север-северозапад към юг-югоизток; тя получава един приток от реката, останала надясно и посочена по-горе. Тук е разположено селото Треговище[416], около на 1/2 част от брода, за който ние токущо споменахме. От другата страна на върховете, които са дос-

та ниски, се забелязват ридове, отправени от югоизток на северозапад. Преминавайки тази река и пресичайки една клисура, се достига до изворите и до долината на Дреска, приток на Вардар, който увеличава водите си от Влаиница близо до Чистова на 1½ час на запад от Ускуб. Тези две реки текат от югоизток към северозапад.

След като се премине предпланината на [разположената тук] планина, се пътува през една леко наклонена равнина, за да се достигне на северозапад до един склон, обрасъл с гори, от който се вижда отдалеч как пътят описва два големи завоя. Нужен е един час път, за да се преминат тези горички и да се достигне каменистият и гол връх на планината. При това изкачване погледът най-често се рее към горната част на долината, където са изворите на реката Заяс.

От клисурата на планината на 3033 фута височина ние видяхме отново равнината и крепостта на Кричово. Залесената верига на Дибра на югозапад ни изглеждаше с 800 до 1000 фута по-висока от клисурата: тя се очертаваше с твърде масивни форми и с върхове по-снижени, като тези на варовитите планини, докато на изток гледката бе ограничена от малки голи върхове, високи от 200 до 300 фута, но на север широчината на прелеза позволяваше да се виждат само съседните склонове. В средата му има малки падини, твърде широки, където се мяркат някакви дръвчета, но щом започнеш да се отправяш на север, пътуваш посред малки горички, [растящи] в един вид канал, сякаш вдълбан в скалата, който има дълбочина 6 до 7 фута. Макар че през лятото тук нямаше поток, изглеждаше, че имаше вода от топенето на снеговете; но наличието на речно корито показваше едно снишаване, макар и твърде незабелязано; така трябва да се върви почти един час път, за да се премине планината и да се достигне голямото спускане надолу. Колкото повече се спукаш, толкова повече стръмнината на склона се увеличава, дотолкова, че ние бяхме заставени да слезем от конете си и да ги водим пред нас по този каменист път. Много пъти конете ни се обърквaха в горите; това стана причина именно тогава да срещнем една група кираджии. Впрочем нямаше начин да накараме нашите хора да държат за поводите конете си.

Във високата част пътят върви посред букови дървета, сред Acer obtusatum, Alnus nigra[417] и др., но по-нататък той е засенчен от дъбове. Стигайки до третината на склона, пред очите ти се изпречват два или три върха на Шар (Кривошия), покрити с морави, заострени и извишени; те допринасят да се обозре само с един поглед височината на тази планинска стена, разделяща Македония от Горна Албания. На 3/4 ч. от Подалища-Риека пътят описва три големи завоя, които са много необходими, защото въпреки тези завои наклонът тук-таме е толкова стръмен, че по-скоро те кара неволно да тичаш, откол-

което да вървиш. След 1½ или 2½ ч. от клисурата достигнахме на 2117 фута височина български хан и изолирания охранителен пост при Подалища. Пред вид дивотията на тази местност той не би могъл да мине извън Турция, освен само за свърталище на разбойници. Намиращ се върху южния бряг на Подалища-Риека, ограден със стена, той има една конюшня, будка за ханджията, а при входа на голямата му порта има една стая с оджак за охраната. По една щастлива случайност бюлюкбашията, комендантът на този пост, се бе разболял от треска и бе отишел със своите гавази да се лекува в Костово. Така че ние можехме да използуваме неговото място, вместо да спим заедно с конете си.

Подалища-Риека тече на юг 25° източно, към север 25° западно; нейните брегове са засенчени от орехи и един мост се намира върху водите ѝ при излизане от хана. Тя заема заедно с този последния цялото извънредно тясно дъно на долината, на което отстрани се издигат високи залесени планини. Слизайки от Подалища-Риека, един от главните притоци на Вардар, се достига на 1/2 ч. [път] до хана в долината на Червиново, която тече от североизток на югозапад и в която се намира село със същото име. Край пътя има обширно гробище. Подалища-Риека описва четири завоя на северозапад, преди да получи своя втори приток от северозапад. След това тя се отправя на североизток, описвайки един голям кръг, след което има отново още три завоя на северозапад и преди Глоговик на 2 л. от хана образува една полуокръжност, обърната на североизток. През време на цялото това течение тази река пресича една долина, толкова тясна, че има само една малка полянка край водата, за да можеш да минеш по дъното [на долината], и то през лятото; и пътят върви по ръба на един рид; понякога се изкачва на около стотина стъпки в каменисти теснини на долината. Впрочем това е един съвсем селски път и погледът си отпочива, спирайки се непрекъснато на високи залесени склонове. Тези планини са се дълбоко напукали и именно тогава се е образувало леговището север — юг на Черни Дрим.

Глоговик (от глог, Gratoegus) е голямо българско село върху западния бряг на реката; ниви с царевица и полета с орехи се намират на отсрещния бряг. След това село планините доста се снижават, защото се отдалечават от билото, като се пътува само между техните последни предпланини. Върховете на Шар на изток от планината Жалеш[418] се изпречват пред погледа на пътника; те започват от долината в северна посока. На 1/2 л. по-далеч се достига ханът на Турчани, който е получил името си от едно село, разположено в подножието на планината вдясно. Това село се нарича Горни Турчани, т. е. стоящо по-високо (по-горе), за да се отличава от Долни Турчани, или стоящо по-долу, което е разположено на 1/2 л. по-далеч на североизток. От тези първи села няма повече от половин час път до Костово, или Костова, Гостивар по албански, на

1420 фута височина. Пътува се в южното подножие на Шар в една долина, която не е по-широка от 1/2 до 3/4 левги, докато по-долу към Калкандел тази последната надминава една левга. Тя е оросявана от Горни Вардар, чиито извори са на запад и на югозапад от Костово; той се образува от събирането на множество малки рекички, спускащи се от югоизточния склон на Жалеш и от южния склон на билата, които ограждат долната част на долината на Черни Дрим, именно Кораб.

Според г. Юришич[419] неговият извор трябва да е в планината близо до селото Врутак (извор) в областта, наречена Горни Полог (Висок Полог) за разлика от Долни Полог (Нисък Полог). Тези две славянски наименования са дадени на околностите на областите на Тетово и на Костово: думата Полог означава „лагеруване". Течащ от юг и югозапад на север и североизток, Вардар минава на юг от Костово и се уголемява чрез водите на Подалишка-Риека. Реката се преброжда, преди да се достигне Костово, и тук тя има доста широко корито, без да е много пълноводна през лятото. От този град нататък неговото течение е по-скоро от запад на изток, защото той тече винаги в долината, разположена на срещуположната страна на Шар.

Костово със своите мръсни улици никак не отговаря на своето красиво местоположение. Тук обаче има един квадратен площад, часовникова кула и няколко малки джамии с минарета. Това е едно турско-българско селище с около 1500 жители. Тук на площада намерихме един хан с кафене, но за да бъдем по-малко смущавани и за да избегнем въпросите на мюсюлманите, ние отидохме да обядваме агнешки глави и яйца в дюкянчето на един месар-гостилничар, където една пейка ни служеше за маса.

Наоколо се забелязват множество български села, особено едно на юг в подножието на планините и едно друго с турски конак на североизток. Българите са избрали за своите селища обикновено подножието на Шар, изложено на юг. Така от Костово чак оттатък Калкандел всяко малко планинско проходче на Шар има в своето начало едно село, заобиколено с лозя. В долината, обработена в голямата си част, има още други села; така че наистина не вярваш, че се намираш в Турция. Реки текат на всички страни и долината, която е запазена от вятъра от север от Шар, е обрасла с изключително буйна растителност; хубавите поляни на равнината се красят от прекрасни орехови дървета и по-високо върху Шар растат кестенови дървета.

От Костово може да се отиде в долината на Дибра, като се премине тази на Вардар. Този път поддържа връзките между двете области. Той е от рода на този от Кричево и минава през доста залесени склонове. Пътят никак не е лош и не се изкачва така стръмно, както е този между Калкандел и Призрен, защото е разположен във вдлъбнатините на хребетите, които се намират на юг от планината Жалеш.

Қалкандел, на север от който се извишава летният конак на пашата, тъй като е разположен върху един наклонен пад, се вижда още от Костово и долината, която образува тук една равнина, кара човек да не може да повярва, че има повече от пет левги път между тези два града. На 1/2 ч. от Костово наляво остава селото Стуния[420], а на 1/2 час оттам се достига селото Рапчища[421] и малко по-далеч — Тумшейста[422]. На 2 л. от Костово селото Добридо остава на разстояние от пътя наляво и частта на Шар, която се издига над него и се нарича Рудока (от албанската дума „руде" — дребен добитък). На 3 1/2 л. от Қалканделостава в същото положение Пироч[423] и на 3 л. Раковац (село на раците). След това надясно от Вардар се вижда селото Шеровиен[424], разположено на 1 л. от пътя в планината Солопек[425]. Тогава се намираш на 2 1/2 часа път от Қалкандел. На 1 3/4 ч. път по-далеч минаваш колибите Шалеш и на 3/4 ч. път преди Қалкандел — Петлериче[426]. Забелязва се малък водопад в планинското ждрело на Шар, която предшествува намиращото се при Қалкандел. Останалата част от този маршрут вече бе дадена в маршрутите под № 16 и № 17 (90—110).

Следват маршрутите за: Горна Албания, Босна, Херцеговина, Далмация, Хърватско, Сърбия (с. 111—315). В някои от тези маршрути, особено по отношение на хидрографията, авторът ползва картата на Бугарски.

XXXVII
МАРШРУТ ОТ НИШ ЗА КРАГУЕВАЦ ПРЕЗ ГУРГОЗОВАЦ, БАНЯ И ЯГОДИНА

За да се достигне сръбската граница, на изток от Ниш се преминава Нишава по моста, който води за крепостта и се продължава пеша покрай крепостта, преминава се косо една добре обработена равнина, насочвайки се отначало на юг, после на югоизток и на изток. На 2 3/4 ч. от Ниш ние видяхме на югоизток селото Позеч[427] и на изток-югоизток селото Ораович; и двете са разположени върху склона на малки варовити планини и в подножието на леко забележими стръмнини (316).

Следва описание на пътя покрай Мали Тимок; споменавайки за планинските вериги, срещани тук, авторът бележи: На югоизток се показаха значителни планински масиви, каквито бяха тези, разположени между Етропол-Балкан и Гургузовац... (с. 318). Оттук нататък ние не спряхме да слизаме, за да достигнем долината на Голям Тимок[429], **и това слизане, което** траеше най-малко два часа, ни показа вече колко басейнът на Ниш и този на Малкия Тимок[429] беше по-висок над морското равнище от този на Гургузовац и на Видин... На север недалеч от Гургузовац Мали Тимок се съединява с Велики-Тимок (Голям Тимок), който има изворите си на 4 л. от този град

в България близо до селото Равна Буча[430] и влиза в Сърбия при Коренац между планините Падина и Дрноврт (319).

Преди да завърша, ще ми позволите, ръководен от моя оптимизъм на честен човек, да затворя очи пред лошите предзнаменования относно възможното възражение на Турция и да скицирам един административен план, който вероятно ще доведе тази империя до нивото на изискванията на европейската цивилизация (327)...

Следват бележки за дадените от Портата права и относителна свобода на Сърбия и Влахия; в този дух авторът прави и следните предложения за другите поробени от Турция народи:

България би могла да бъде разделена на две, именно на южна част, мюсюлманска в по-голямата си част, и западна, гръцка[431], като едната да има за център на управлението Шумла, а другата — Т(ъ)рнава или Ловча. Дунавските укрепления могат да останат турски и ще бъдат под управлението на паши от низама.

Горна Мизия би могла да бъде също така област с източноправославно управление с главно седалище в Лесковац или в Пирот и тук би могло да има един малък пашалък между този последния и Сърбия. Ново брдо, Враня, Ниш, Мустафа паша паланка и София тук могат да са главните укрепени места, заети от турските войски.

Македония би могла да се раздели на две или на пет източноправославни управления с центрове Костендил, Серес, Салоник, Ускуб и Монастир. Турските военни части тук ще трябва да се разпределят по някои важни стратегически пунктове, като Серес, Салоник, Кастория, Монастир и пр. (328).

Следват подобни бележки за Тесалия, Албания, Херцеговина и Хърватско и накрая за Босна, както и някои други предложения, отнасящи се до бъдещи административни мерки, които трябва да въведе султанът (328—330).

Както и да е, тези, които ще бъдат натоварени да реорганизират Турция, ще трябва освен това да се пазят от следните три идеи, които никнат в много глави, но които не са познати в ориенталския свят:

Първата е тази да се надяват, че гръцката църква [завинаги] ще се свърже с римската църква, или поне благодарение на някои отстъпки тя ще остане църква на обединените източноправославни, като тази на власите и на славяните в Австрия. Ние не смеем да допуснем тази възможност поради много причини, които се нуждаят от твърде дълги обяснения. Трябва да се примирят един път завинаги, че и в Константинопол може да има един папа, толкова властен като този в Рим. Това би породило само безредие със задни мисли и един ден може горчиво да се разкайват за това.

Втората грешка на Запада е тази да смятат, че могат да преобърнат в близко бъдеще мохамеданите в християнско веро-

изповедание, като тяхното отвращение от наличието на изображения в нашите църкви ще бъде причина те да станат най-много протестанти. Впрочем този вид на преобръщане в друга вяра дори не би бил приятен за всички. Би могло да се разчита за такова преобръщане само на албанците-епироти, между които православните или католиците, които могат с основание да станат многобройни прозелити. Възможно е също така една част от гегите-мохамедани, бидейки не от дълго време католици, по-лесно да сменят отново вярата си.

Най-сетне, често говорят на Запад за преселване на всички турци, т. е. за мохамеданите, в Азия, за да се създаде Европейска Турция като една изключителна християнска империя. Това би било също така едно антихуманно решение подобно на евреите от Испания или на протестантите от Франция, а освен това то ще бъде неизпълнимо, защото европейците винаги забравят, че в Европейска Турция мюсюлманите са почти винаги славяни или албанци, които принадлежат към тези земи от толкова отдавна, както и техните сънародници, християните. Азиатските турци са само малка част от тези три и половина до четири милиона мохамедани (331).

Увод: *К. Възвъзова*
Превод: *Б. Цветкова* (с. 239—331), *М. Киселинчева* (331—410), *К. Възвъзова* (с. 411—432).
Коментар: *П. Коледаров, Б. Цветкова* и *К. Възвъзова*

[1] Данни за живота и научното дело на Ами Буе черпим главно от *А. Boué*, Autobiographie, Vienne, 1879. *Г. Златарски.* Бележки върху живота, пътуванията и трудовете на Ами Буе. ПСп, 1902, XI, с. 1—40, отд. отп.; *Хр. Гандев.* Европейски изследвания на България през време на Възраждането. Исторически преглед. III, 1945—1947, 122, с. 162—182. Поставяме съзнателно извадките от „Сборник с маршрути от Европейска Турция" преди извадките от основния труд на Ами Буе „Европейска Турция", въпреки че е издаден по-късно от него. Правим това, защото сборникът отразява непосредствените пътни впечатления на автора, събрани при няколко пътувания, въз основа на които е написана „Европейска Турция".

[2] Изоп. от Акчар, дн. с. Арчар, Видински окръг.

[3] Вер. Берковският балкан и Петроханският проход.

[4] Изоп. от Вълчедръм, гр. в Михайловградски окръг.

[5] Метковец, дн. квартал от гр. Враца.

[6] Изоп. гр. Брезник, Пернишки окръг.

[7] Изоп. от Видраре, Софийски окръг.

[8] Изоп. вер. Тополовец, река във Видинско.

[9] Изоп. от Видбол, р. във Видинско.

[10] Изоп. от Смърдан, р. във Видинско.

[11] А. Буе погрешно приема, че р. Лом извира от Брезнишко.

[12] Изоп. от Цибър, дн. Долни Цибър, Михайловградски окръг.

[13] Изоп. от р. Огоста.

[14] Изоп. вер. от р. Скът.

[15] Хайнрих Киперт, проф. в Берлин и автор на множество географски и етнографски карти на Югоизточна Европа. В 1853 г. издава най-добрата тогава карта на Европейска Турция (Generalkarte von der europäischen Turkei, nach allen vorhandenen Originalkarten und itinerarischen Hilfmitteln) — 4 листа в м. 1:1 000 000 с приложени обяснения. В нея се използува не само

предишните графични издания, но и различните изследвания и пътеписи и открива нова епоха в картографското изобразяване на Балканите и предаване на номенклатурата на обектите.

[16] Това е областта Знеполе. Обхващала горното и средното течение на р. Ерма, ляв приток на Нишава. Отговаря на бившата Трънска околия.

[17] Вер. изоп. от Козница, дял от Зап. Ст. планина, югозападно от Врачанския Балкан.

[18] Т. е. Средогрив, с. във Видински окръг.

[19] Вер. Белотинци или Белимел, Михайловградски окръг.

[20] В същност Махалата, дн. с. Пелово, Плевенски окръг.

[21] Изоп. от Пелишат, с. в Плевенски окръг.

[22] Изоп. от Къшин, Плевенски окръг.

[23] Изоп. от Садовец, Плевенски окръг.

[24] Преименувано Осъм и заличено в 1965 г., с. в Плевенски окръг.

[25] Изоп. до неузнаваемост речно име.

[26] С. Асеновци, Великотърновски окръг.

[27] Изоп. от Златица, вж. Средногорие.

[28] Изоп. до неузнаваемост.

[29] Петко Славейков, с. в Габровски окръг.

[30] Вер. вр. Марагидик.

[31] Неуточнено.

[32] Изоп. от Гьормеси, с. Кормянско, Габровски окръг.

[33] Проходът Вратник в Изт. Стара планина.

[34] Изоп. от Азаплп, дн. с. Краново, Бургаски окръг.

[35] Изоп. от Колнби, Габровски окр., чието име не е дадено от А. Буе.

[36] Средна гора в нейната част Сърнена гора се приема като предпланина на Балкана.

[37] Там личат останките на тракийското укрепено селище при с. Вълче поле, Хасковски окръг.

[38] Пл. Овчарица в Югозападна Тракия, Гърция.

[38] Бележит френски геолог и пътешественик, посетил многократно Балканите и предал в двутомен труд впечатленията си и събраните сведения и материали от тези пътувания.

[39] Изоп. от Хаскьой, с. в района на Хафса, Турция.

[40] Изоп. от Инеада, село и нос на Черноморския бряг в района на Малък Самоков, Турцня.

[41] Изоп. от Сармусакли, с. в района на Чорлу, Турция.

[42] Гр. Брезник, Перншки окръг.

[43] Седловината Гълъбец, свързваща Ст. планина и Ср. гора.

[44] Изоп. от Сливница, гр. в Софийски окръг.

[45] Изоп. от Сливница, а Шалкали е турско име на същия град.

[46] Вер. Батулийската река, която се влива в Искър, а не в Мали Искър.

[47] Българското име на София е Средец, а Триадица е засвидетелствувано през XI в.

[48] А. Буе греши. Базиликата Св. София е от раннохристиянските храмове, които се строели вън от крепостните стенн, за да може да се допускат в тях „варварите", проявили склонност към християнството, без да се рискува сигурността на поселението от римските граждани. И през периода на османското владичество Св. София е била в самата покрайнина на града.

[49] Княжево, кв. на София.

[50] Изоп. от Бояна, кв. на София.

[51] Изоп. от Дикилнташ, вж. Побит камък.

[52] Турското име на Траянови врата.

[53] А. Буе не е осведомен тук — тезн места не са влизали в краткотрайното царство на Ст. Душан. Съмнително е дали той е владял и Нпш, спадащ към Видинското царство на Шишмановци.

[54] Напоследък науката все повече се насочва към становището, че това място е било в Златишката планина: Ст. Недев. За похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1443 г. Военноисторически сборник, 1972, с. 130; Хр. Коларов. Къде през 1443 г. е проведена Златишката

битка? Трудове на ВТУКМ, Ф-т история, IX, 2, 1971—1972, с. 27—39.

[55] Изчезнало селище или изоп. от Мало Конаре, Пазарджишки окръг.

[56] Неуточнено селище в Пазарджишко.

[57] Изоп. от Цалапица, Пловдивски окръг.

[58] Изоп. от Карлък, дн. Баташка пл., вр. Снежните в Зап. Родопи.

[59] Изоп. от Кушалар, вж. Комунига.

[60] Турското име на югозап. верига от Родопите — Дъбраш.

[61] А. Буе погрешно свързва Карлъдере с Карлово, поради което поставя този град при Марица.

[62] Изоп. от с. Айдиново, дн. Исперихово, Пазарджишки окръг.

[63] А. Буе греши — българското име на града е било Пловдив.

[64] Античният център на Филипопол бе разкрит в последно време заедно с агората, арената, театъра, акведукта, крепостните стени, множество улици и пр.

[65] Р. Чая.

[66] Това е Дурат-ени махле, дн. Строево, Пловдивски окръг.

[67] А. Буе смесва двете села: Каяджик (дн. кв. Раковски на гр. Димитровград) и Каяли, дн. с. Филево, Хасковскн окръг.

[68] Р. Добрич.

[69] Харманлийска река.

[70] Изоп. до иеузнаваемост илн изчезнало село в Хасковски окръг. Възможно е да се отиася до Тромезан, дн. с. Брегово.

[71] Изоп. от Сичево, село в Нишко, СФРЮ.

[72] Изоп. от Спай, село в Белопалаиечко.

[73] А. Буе иазовава с това име Осоговската плаииия и Власина.

[74] По-вероятно — изоп. от обл. Метохия.

[74а] Нишкото въстание от 1841 г. За него вж. *Ст. Романски.* Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г., СбНУ, 24, с. 79—195; *Б. Цветкова.* Френски дипломатически източници за въстанически движения в Поморавието през 1841 г. Известия на Държавните архиви, XIII, 1967, с. 270—285; С ъ щ а т а. Турски документи за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. ИДА, 14, 1968, с. 220—239.

[75] Изоп. от гр. Власотини в Моравско, СФРЮ.

[76] Турска леска, дърво, което рядко се среща из нашите планини. Да не се смесва с „цариградска леска".

[76а] Чемерика — отровно тревисто растение. У нас се среща в два вида.

[77] Омап, от сем. сложноцветни. У нас се срещат около 15 вида.

[77] Изоп. от Обрадовци, голяма София.

[78] Изоп. от Новоселци, дн. гр. Елин Пелин.

[79] Вер. изоп. от Чурек, с. в Соф. окръг.

[79а] Султан Селим III (1789—1808).

[80] Изоп. от с. Стъргел, Соф. окръг.

[81] Жълта мъртва коприва (сем. устноцветни). Среща се из горите на цялата страна.

[82] Изоп. от Лопян, Лопянска река.

[83] Ман. Св. Архангели, на левия бряг на р. Искър срещу гр. Роман.

[84] Вер. изоп. от с. Угърчин, град в Ловешки окръг.

[85] Изоп. от Лъжене, дн. с. Антон, Соф. окръг.

[86] Кв. Църквица от гр. Средногорие.

[87] Изоп. от Челопеч.

[88] Изоп. от Коланларе, дн. с. Чавдар, Соф. окръг.

[89] Вер. изоп. от Краево, Софийски окръг.

[90] Изоп. от Врачеш, Софийски окръг.

[91] Възм. притокът р. Гурумова.

[92] Изоп. от Бухлар, дн. с. Буховци, Търговищки окръг.

[93] За Никополската битка вж. Ch. Köhler. die Schlachten von Nikopoli und Warna. Breslau, 1882.

[94] Изоп. от Хибилий, дн. с. Страхилово, Великотърновски окръг.

[95] Изоп. от с. Полски Сеновец, Великотърновски окръг.

[96] Вер. изоп. от Златарица, Великотърновски окръг.

[96] а По време на руско-турската война — 1828—1829.
[97] Изоп. от Хаджи Али, Крушево, дн. Коримвос, Димотишко, Гърция.
[98] Р. Луда река.
[99] За същия затвор споменава и Сейже.
[99а] Буе има пред вид илирите.
[100] Изоп. от Салтъкли, с. Валтос, Димотишко, Гърция.
[101] Бодлив храст, широко разпространен из топлите части на страната. Бълг. име „драка".
[102] Т. е. Сеймонли, дн. с. Филактон, район на Суфлион, Гърция.
[103] Изоп. от Калдъркос, с. Порос, район на Суфлион, Турция.
[104] Сем. върбинкови, няма българско название. Средиземноморски храст, известен у нас само в един пункт — край морето в едно от заливчетата северно от гр. Мичурин.
[105] Изоп. Ахъркьой или Ахирохор, дн. Неа Виси, Димотишко, Гърция.
[106] Немски учен и лекар, пропътувал през България на път за Бруса през 1839 г. (Срв. A. Griesebach. Reise durch Rumelien und nach Brusa im Jahre 1839, 2 B. Göttingen, 1841)
[107] Изоп. от Кочина, дн. с. Проф. Иширково, Силистренски окръг.
[108] Изоп. от Балтаджи еникьой, дн. с. Брадвари, Силистренски окръг.
[109] Изоп. от Каралар, с. Черник, дн. квартал от гр. Дулово.
[110] Изоп. от Чобанюсуф, дн. с. Загориче, Шуменски окръг.
[111] Изоп. от Ериклие, с. Сливак, Шуменски окръг.
[112] Вер. изоп. от Сюютлю, дн. с. Върбяне, Шумейски окръг.
[113] Изоп. от Читак, дн. с. Тича, Сливенски окръг.
[114] Изоп. от Шарвин, дн. с. Браничево, Шуменски окръг.
[115] Изоп. от Юнуз абдал, дн. с. Йонково, Разградски окръг.
[116] Изоп. от Дущубак, дн. с. Ясеново, Разградски окръг.
[117] Изоп. от Соуджак, дн. с. Студенец, Разградски окръг.
[118] Изоп. от Кобадън, дн. с. Лозница, Разградски окръг.
[119] Изоп. от Айладан, дн. с. Бистра, Търговнщки окръг.
[120] Изоп. от Даутлар, дн. с. Давидово, Търговищки окръг.
[120а] Произхожда вероятно от тропическа Африка. Култивира се рядко у нас (Свиленград). Плодовете и семената му се ядат — подобни са на фасула.
[121] Изоп. от гр. Елена.
[122] Изоп. от Хюсенче, дн. с. Осенец, Разградски окръг.
[123] Изоп. от с. Дреновец, Разградски окръг.
[124] Изоп. от Хасанлар, дн. кв. Гецово от гр. Разград.
[125] Т. е. Ютюклере, дн. с. Гороцвет, Разградски окръг.
[126] Изоп. от Боазкесен, дн. с. Пресян, Търговищки окръг.
[127] Изоп. вер. от Каракютук, дн. с. Пънчево, Бургаски окръг.
[128] Изоп. от Афтане, с. Недялско, Ямболски окръг.
[129] Изоп. от Кълново, Шуменски окръг.
[130] Вер. колиби от с. Чнтрък, Шуменски окръг, изселено към 1907 г.
[131] Вер. изоп. от Реджебмахле, дн. с. Арковна, Варненски окръг.
[132] Изчезнало село в землището на с. Лопушна, Варненски окръг.
[133] Изоп. от Лопушна, с. във Варненски окръг.
[134] Изоп. от Текенлик, дн. с. Трънак, Бургаски окръг.
[135] Изоп. от Боялар, дн. с. Вишна, Бургаски окръг.
[136] Изоп. от Дъскотина, с. в Бургаски окръг.
[137] Изоп. от Каяли, дн. гр. Камено, Бургаски окръг.
[138] Под това име на фр. се обозначават два рода растения — Ferula и Ferulago, които в миналото се схващали като един род. Отнасят се към сем. сенникоцветни — Umbelli ferae. Родът Ferulago има бълг. название — зимянка.
[139] Вер. с. Пънчево, Бургаски окръг.
[140] Изоп. Ериклер, с. в Лозенградско, Турция.
[141] Тук не е еднонменното село в Бургаски окръг, а с. в Югоизточна Тракия, Турция.
[142] Изоп. от Кофчас, гр. в Югоизточна Тракия, Турция.
[143] Изоп. от Яна, с. във Визенско, Турция.
[144] Изоп. от Турукбей, с. в Люлебургаско.

145 Изоп. от Синаклъ, с. в Люлебургаско.
146 Изоп. от Чакалий, с. във Визенско, Турция.
147 Изоп. от Кавалджи, с. във Визенско.
148 Вер. Къшлите при с. Карликьой, района на Чорлу, Турция.
149 Укрепително съоръжение, издигнато от византийския император Анастасий (491—518) за отбрана на столицата от нападенията на прабългарите. Простира се през шийката на Цариградския п-ов от с. Белград на Деркоското езеро от Черноморския бряг до гр. Силиврия на Мраморно море.
150 Изоп. от Деркос (Теркоз), гр. и езеро в Югоизточна Тракия, Турция.
151 Изоп. от Исакча, гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния.
152 Фъндъкли, дн. с. Шкорпиловци, Варненски окръг.
153 Изчезнало село или приета от местното населенне по-стара форма на името на с. Дервиш мюслюм, дн. Детелина, Варненски окръг.
154 Вер. Старата река, ляв приток на Марица.
155 Турското име на р. Пясъчнпк.
156 Изоп. име на р. Стряма, Гьопса. Последното е трансформация на Копсис — административна единица (хора) през Втората българска държава, чието средище — крепост със същото име, не е локализирана. Вер. тя е била разположена по горното или средното течение на Струма. Предполага се, че е била при с. Хр. Даново, гр. Сопот и др. (Вж. П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. Избрани произведения, I, С., 1973, с. 314—317.)
157 Изоп. от Али Пашиново, с. Свобода, Пловдивски окръг.
158 Изоп. от Саслидере, р. Сазлийка.
159 Изоп. от Демирджикьой, дн. с. Милково, Пловдивски окръг.
160 М. в землището на с. Поибрене, Пазарджишки окръг.
161 Вер. Овчеларе, дн. с. Климент, Пловдивски окръг.
162 Вер. с. Ръжево и Ръжево Конаре, Пловдивски окръг.
163 Вер. с. Даробас (Доробас), изселено към 1887 г.
164 Отнася се до с. Подслон, Старозагорски окръг.
165 Изопачено до неузнаваемост име на село.
166 Galega officinalis — среща се по влажните места из цялата страна. Сем. бобови — Papilonaceae.
167 С. Аврамов, Сливенски окръг.
168 Изоп. от с. Боздаилии, Сливенски окръг.
169 Изоп. от Хамзорен, с. Безмер, Ямболски окръг.
170 Изоп. от Яякьой, с. Николаево, Сливенски окръг.
171 Югоизточно от Айтос, изселено след Освобождението в земл. на дн. с. Миролюбово, Бургаски окръг.
172 Дн. с. Банево, Бургаски окръг.
173 Мармара Ереглиси, Турция.
174 Изоп. до неузнаваемост, село в Турция.
175 Изоп. от Алич кьой село в Малгарско, Турция.
176 Изоп. от Армаганово, дн. с. Бузовград, Старозагорски окръг.
177 Изоп. от Хамзалари, дн. с. Борилово, Старозагорски окръг.
178 Минерални бани с развалините на гр. Траянопол, дн. Терма Лутра, Александруполско, Беломорска Тракия, Гърция.
179 Изоп. от Шахинлер, дн. с. Антия, Александруполско.
180 Изоп. от Пернтор, на брега на залива Бистонада, Гърция.
181 Изоп. от Пърнардаг, или Кушиница пл., дн. Пангеон.
182 Развалини на античния Амфипол.
183 Р. Серовица.
184 Монасите в този манастир — „Св. Иван Предтеча“ (Продром) са били предимно българи до 1913 г.
185 От Клисели, дн. с. Профитис, Лъгадинско, Югоизточна Македония, Гърция.
186 Изоп. от Бешик, дн. Волве.
187 Изоп. от Кампания. Не е селище, а област по долните течения на р. Бистрица (Халнакмон) и Колудей (дн. Лудиас) и десния бряг на Вардар, дн. преим. на Ематия.
188 Изоп. от Килкис (Кукуш).

[189] Изоп. от Либяхово, дн. Фикира, Гърция.
[190] Гръцка форма на Извор, дн. Стратоники в Халкидическия п-ов, Гърция.
[191] Изоп. от Леригово, дн. Арися в Халкидическия п-ов, Гърция.
[192] Изоп. от Каламария, обл. в Халкидическия п-ов.
[193] А. Буе не е осведомен добре. Във Воден никога не е имало сърби.
[194] Сенгеловска пл., дн. гранична пл., нар. Славянка и Цингели.
[195] Изоп. от Зърнево, дн. Като Неврокопион, Гърция.
[196] Изоп. от Палас, дн. гр. Рудозем.
[197] Изоп. от с. Неродилье (Урушевацко), от Неродимка.
[198] А. Буе има пред вид сръбския крал Ст. Урош III (1321—1331). (Вж. К. Јиречек. Историја срба. Београд, 1922, с. 269—270.
[199] Изоп. от Люботрън, най-високия връх (2510 м.) на Шар пл.
[200] Росен.
[201] От рода „Дигиталес", бесен бурен, напръстник — у нас се срещат в диво състояние четири вида. Диг. пурпуреа се е отглеждала из градините като цвете за украса, а диг. лутеа не се среща у нас. Вероятно е погрешно определено от ботаника — спътник на А. Буе.
[202] Скопска Черна гора.
[203] Изоп. от Хасанбегово, с. в Скопско, Македония, СФРЮ.
[204] Тук Скопие. Българският феодал на Просек е Стрез. (Вж. П. Мутафчиев. Владетелите на Просек. Избр. произв. I, 1973, с. 227 и сл.)
[205] Бълг. название — „зърнени".
[206] Главнокомандуващ австрийските войски през войната 1683—1699 г. Австрийски войски проникват дълбоко в Македония, където българите организират през 1689 г. голямо въстание начело с Карпош.
[207] Изоп. от р. Пчиня.
[208] Изоп. от Плачковица пл.
[209] Сенгеловска пл.
[210] Античното селище при Дойран, слав. Полении, се нарича Таурезиана.
[211] Т. е. Чинар Фурнус, дн. с. Цинафорои, Солунско, Гърция.
[212] Изоп. от с. Градско при устнето на Черна.
[213] Изоп. от Кумщица, дн. Лафохори, Берско, Гърция.
[214] Тиквеш е нме на област с главни селища Кавадарци и Неготино.
[215] Античен град в местността Пустоградско при Градско. А. Буе погрешно го идентифицира с Демиркапу, където е бил Просек.
[216] Това е манастирът „Св. Иван Предтеча" (Продром).
[217] Беласица пл.
[218] Изоп. от Савяк, дн. Вамвакофитон, Валовищко (Сидерокастренско). Югоизт. Македония, Гърция.
[219] Изоп. от Алиботуш пл., дн. заедно със Сенгеловската — Славянка пл.
[220] Лисе, Елис — тур., дн. Охириои, Драмско, Югоиз. Македония, Гърция.
[221] Изоп. от Либяхово, дн. с. Фикира, Гюмендженско, Южна Македония, Гърция.
[222] Изоп. от р. Лебница.
[223] Малешевска пл., която обгражда от изток областта Малешево за разлика от Плачковица — зап. граница. Х. Киперт и А. Буе сливат двете планини в една.
[224] Изоп. от Кресна.
[225] Киперт се води по античните географи, които назовавали Орбелос комплекс от планини — Рила, Пирин, Беласица, Огражден, Плачковица, Власина и Осоговска пл.
[226] Цирополис — антична крепост при с. Господинци, Благоевградски окръг.
[227] Изоп. от Градево, с. в Благоевградски окръг, по чието име р. се нарича Градевска.
[228] Това са потоци, извиращи от Власина пл.
[229] Т. е. с Бобошево, Кюстендилски окр., което в същност е разположено по̀ на север, югозап. от вливането на р. Джерман в Струма.
[230] Р. Джерман.

[231] С. Жедна, Пернишки окръг.
[232] С. Касилак, Пернишки окръг.
[233] Вр. Видин, 1487 м.
[234] В същност Конска р., наречена тук по името на с. Гърло в Брезнишко, Пернишки окръг.
[235] Изоп. от с. Горни и Долни Романци, Пернишки окръг.
[236] По името на с. Красава, в същност с. Секирица, десен приток на Ерма.
[237] Изоп. от с. Невля, Пиротски окр., СФРЮ.
[238] С. Желюша, Царибродско (Димитровградско), СФРЮ.
[239] Вер. ман. „Св. Богородица", югоизт. от Суково.
[240] Става дума за българските селски въстания в 1835—1837 г. (История на България, I, С., 1954, с. 368 сл.).
[241] Корнтнишка р., ляв приток на р. Нишава.
[242] В същност Свърлишка пл.
[243] Нишка баня, до гр. Ниш, СФРЮ.
[244] По името на с. Кутина, Нишко.
[245] А. Буе дава името, както му е съобщено от придружвача му — сърбин. Това са наричаните тогава Горни и Долни Матеевци, дн. Матиевац, Нишко, СФРЮ.
[246] Това е Киле-куле — пирамида с черепи на участници в сръбското националосвободителното движение от нач. на XIX в. (срв. тук описанието на Ламартин).
[247] Махала от с. Опила, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
[248] Вер. Осоговска пл.
[249] Тук Сарпиаки е Голяма река, приток на Пчиня, дадена по сръбски, според сръбски информатор-придружител на А. Буе.
[250] Посърбено от придружителя име на вр. Буковец.
[251] Изоп. от р. Брегалница.
[252] Тя се образува от Осоговска пл. и Власина.
[253] За хайдутството вж. Б. Цветкова. Хайдутството в българските земи през 15—18 в. С., 1971.
[254] Манастирът „Св. Гаврил Лесновски".
[255] С. Близанци, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
[256] Това е р. Злетовска.
[257] Изоп. от с. Уярци, Кочаиско, СР Македония, СФРЮ.
[258] Водители на гръцкото въстаиие — 1821—1829 г.
[259] Изоп. от с. Лепопелци, Кочанско, СР Македония, СФРЮ.
[260] Изоп. от с. Жегленци, Кочанско, СР Македония, СФРЮ. А. Буе смесва Жижнанци с Жиуновице. Между Жегленци и Улярци е с. Чешиновци.
[261] Посърбена форма на с. Карбинци, Щипско, Македоиия, предадена в сръбски изговор от придружителя-сърбин на А. Буе.
[262] Изоп. от Тараинци, с. в Щипско, СР Македония, СФРЮ.
[263] Изоп. от Горни Балван, Щипско, СР Македония, СФРЮ.
[264] Античният Астибос и старобългарски Щип.
[265] В същност р. Хотица.
[266] Т. е. „седнете!" (тур.).
[267] Изоп. от с. Драгово, Щипско, СР Македония, СФРЮ.
[268] Вер. от тур. дума „сърт", възвишение.
[269] Изоп. от Хаджи Реджепли, с. в Щипско, СР Македония, СФРЮ.
[270] Вер. Нидже и Кожух пл.
[271] Съотв. с. Марена и Глишик, Тиквеш, СР Македония, СФРЮ.
[272] Вер. вр. от Селечка пл.
[273] Изоп. от Трояци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
[274] Проход, вер. изоп. от с. Плетвар, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
[275] Изоп. вер. от с. Беловодица, Прилепско, СФРЮ.
[276] Посърбена форма от придружителя на А. Буе за с. Ореховец, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.
[277] Изоп. от Леница, Прилепско, Македония, СФРЮ.
[278] Изоп. от с. Кърстец, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

279 Изоп. от Доленци, Битолско, СР Македония, СФРЮ.

280 Син на сръбския феодален владетел Вълкашин, наследил го след гибелта му в Чирменската битка (1371 г.). Станал васал на турците, той погива в битката при Ровине (1395 г.) — вж. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, Варна, 1979, с. 81—82.

281 Изоп. от Лагово, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

282 Изоп. от Шавица, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

283 Изоп. от с. М. Руфци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

284 Изоп. от Клепач, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

285 Изоп. от Канатларци, Прилепско, СР Македония, СФРЮ.

286 Изоп. от с. Могила, Битолско, СР Македония, СФРЮ.

287 В същност името произлиза от обител, прев. с тур. Манастнр.

288 По заповед на султан Махмуд II, за да се смаже сепаратизмът на Шкодренския пашалък, великият везир Решид паша свикал южноалбанските феодали в Битоля под предлог да им раздаде заплати за военна служба. На парада бнл открит огън срещу тях и 500 албански феодали били избити (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова. Краткая история Албании, с. 73).

289 Изоп. от Преспа.

290 Изоп. от с. Братиндол, Прилепско, СР Македоиия, СФРЮ.

291 Изоп. от с. Доленци, Битолско, СР Македония, СФРЮ.

292 Изоп. от Търиово и Магарево, села в Битолско, СР Македония, СФРЮ.

293 Изоп. от с. Цапари, Битолско, СР Македония, СФРЮ.

294 В същност с. Поян.

294а Манастирът „Св. Наум", основан от българския книжовник Наум, ученик на Кирил и Методий.

295 Изоп: от с. Велестово, Охридско.

296 Изоп. от Мешевища, Охридско.

297 Изоп. от Требенище, Охридско.

297 а Австрийски учен, автор на труда Albanien, Rumelien und die österreichischmontengrinische Gränze, oder statistisch opographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Prizeren i, Ipek, Toli- Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Onrida... Mit e iner Vorrede von Dr. Paul Joseph Schafarik. Prag, der J. G. Calve schen Buchhandlung, 1844. XII, 2 f., 103 p., I Karte.

298 Изоп. от Падалища, с. в Горни Полог, Гостиварско, СР. Македония, СФРЮ.

299 Посърбено от Буковик, пл. между Гостивар и Кичево, СР Македония, СФРЮ.

300 Изоп. от алб. име Ялувеш на Рудока пл.

301 Изоп. от Кюкъси.

302 Т. е. освободителните борби начело със Скендербей продължили от 1443—1468 г.

303 На алб. Модрики.

304 Това е биографът от XVI в. на Скендербей. Срв. M. Barletius Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum principis, Roma (1508—1510).

305 Дн. Томори.

306 Изоп. от Злокукяии, Битолско.

307 Изоп. от Жабяни, Битолско.

308 Изоп. от Канино, Битолско.

309 Изоп. от Лажец, Битолско.

310 Горна и Долна — извор на Долио и Горно Клещино, дн. Ано и Като Клине, села в Леринско, Южна Македония, Гърция.

311 Изоп. от Нерезка пл., сега Вернон.

312 Изоп. от Вич. пл.

313 Или Леко. Смесват се две села — Влака и Лагино, Леринско, дн. Триандафиля, Флорински окр., Югозап. Македония, Гърция.

314 Изоп. от Вишени, преим. Висиня, с. в Пополе, Костурско, Югозап. Македония, Гърция.

315 Храст от сем. бобови, на бълг. „плюскач".

316 Непознато название, вер. cercis siliquastrum — див рожков, сре ща се в Шуменско, Преславско, Варненско, Поморие, Айтос, Старозагорск и по пловдивските тепета.

317 У нас този вид не се среща, тук е пос. погрешно. Познат е а. balca nicus, бълг. „страшник" — тук-там в Сев. и Югозап. България. Рядк в Бургаско и Ст.-загорско се среща втори вид — a. hirsutus, който, с бодливи листа. Най-вер. тук се касае до a. balcanicus.

318 Изоп. от Тиолица (Тиолишча), с. в Пополе, Костурско.

319 Изоп. от с. Дупяк, преим. Диспилион, с. в Несрам, Костурско.

320 Изоп. от с. Кърпени (Кръмпени), с. в Несрам, Костурско.

321 Изоп. от с. Кондорово, или Кондороби, с. в Пополе, Костурско.

322 Изоп. от Личища, преим. Поликариос, с. в Пополе, Костурско.

323 Изоп. от Горенци, преим. Корисос, с. в Пополе, Костурско.

324 Изоп. от Куманичево, преим. Литя, с. в Пополе, Костурско.

325 Влахо Клисура, или Клисура, Костурско.

326 Изоп. от с. Бъмбоки, преим. на Макрохори, с. в Пополе, Костурско

327 Св. Врача (Анагири) при с. Бобища.

328 Пренася се върху албанците името на илир. племе дасарети, по кое то са наречени и езерата Охридско, Преспанско, Малик и др.

329 Изоп. от Конуй, преим. на Елос, с. в Кайларско (Птолемаис, Юго зап. Македония, Гърция.

330 Изоп. от с. Дебрец, преим. на Анарахи, Кайларско.

331 Снежник, преим. на Аскион пл.

332 В същност с. Баница, преим. на Вени, с. в Леринско, Югозап. Ма кедония, Гърция.

333 Изоп. от Налбанткьой (Биралци), преим. на Пердика, с. в Кай ларско.

334 Изоп. от Чалджилари (Чалджиево), преим. Филотас, Кайларско.

335 Изоп. от Върбени (Екшису), преим. на Итя, с. в Кайларско.

336 Планинска област на Мъгленско, Югозап. Македония. Под планини Караджови трябва да се разбират пл. Нидже (Кожух, преим. на Ворас Орос), Буле и Мориовска пл.

337 Дн. Мавровунион, Гърция.

338 Дурла, с. Турла пл. и Докса пл. (Негушко) образуват дн. пл. Вер мион.

339 Моглена не е Воден, а средновековният бълг. град Мъглен по р. Мъг леница, чиято долина носи същото име.

340 Тези гробници бяха открити от англ. праисторик Н. Хямдън при с. Вергина на р. Бистрица и разкопани от гръцки археолози.

341 Р. Вода, Воденка, Колудей, преим. Водас.

342 Еспри-Мари Кузинери, френски дипломат и пътешественик. За него вж. Френски пътеписи за Балканите, XV—XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова, С., 1975, с. 358—394.

343 Изоп. от Колудей, с. във Воденско (Едеско), Югозап. Македония, Гърция.

344 Изоп. от Сараково, преим. Валтохори, Солунско.

345 Вер. раст. Salicornia, вид от рода S. Europaea, който се среща по влажните солени почви по крайбрежието в Никополско. Книжовното име е „стъкленка".

346 Лобода.

347 От Текелиево, преим. Синдос, Солунско, Гърция.

348 Миредити.

349 Изоп. от Чангърли, дн. Звъничево, Пазарджишки окръг.

350 Изоп. от Урджулар. Заедно с Еникашлии образува в 1902 г. с. Ло зен, Пазарджишки окръг.

351 Храст от сем. бобови, на бълг. „плюскач".

352 Гр. Долна Баня, Софийски окръг.

353 Изоп. от Кабаали, дн. с. Бодрово, Ихтиманско.

[354] Махала от Мала Църква или Бели Искър, Софийски окръг.
[355] Изоп. от с. Шипочан, Софийски окръг.
[356] Изоп. от Махала, дн. с. Марица, Софийски окръг.
[357] Изоп. от гр. Банско.
[358] Изоп. вер. от Мали Върбовник, дн. Кюстендилски окръг.
[359] При с. Долна Козница, Кюстендилски окръг.
[360] Изоп. от Четирцн, с. в Кюстендилски окръг.
[361] Изоп. от с. Скриняно, Кюстендилски окръг.
[362] Изоп. от Девебаир, дн. Велбъжд на проход при Кюстендил.
[363] Изоп. от Живалево или Шлегово, Кратовско, СР Македония, СФРЮ.
[364] Изоп. от Жеглигово, старобълг. крепост, пазеща прохода от долината на Вардар към българска Морава.
[365] Изоп. от Арачиново, Скопско, СР Македония, СФРЮ.
[366] Изоп. от с. Хасанбегово, Скопско.
[367] Изоп. от р. Треска.
[368] Изоп. от Каршиака, т. е. „квартал отвъд реката".
[369] Изоп. от Груйчин (Групшин), с. в Тетовско, СР Македония, СФРЮ.
[370] Касае се за труда на **Johann Georg von Hahn.** Albanesische Studien. Jena, 1854, 807 р.
[371] Буе греши: Иван Владимир, княз на Черногорските области Зета, Дукля и Требине, бил зет на Самуил (българ. цар от 997 до 1014 г.); бил женен за дъщеря му Косара и станал иегов васал след завземането през 998 г. на княжеството му. Явно е, че и тук „гръцки манастир" означава източноправославен, което важи и за по-нататъшни упоменавания.
[372] Вер. руският славист Виктор Иванович Григорович (1815—1876) пътешествувал из балканските земн през 1844—1847 г. и издал „Очерк путешествия по Европейской Турции. Казан, 1848". Направил много ценни езикови проучваиия, открил стари ръкописи и други писмени паметници.
[373] Касае се вер. за помохамеданчено местно население.
[374] Вер. Дору, изоп. от р. Доскоре в Южен Епир.
[375] Незасвидетелствувано дотогава българ. име Буренос, в Южна Македония (дн. в Гърция), преим. на Вернон.
[376] Изоп. от Караазмак.
[377] Изоп. от Арапли, дн. с. Лаханокипос, Солунско.
[378] В ориг. Чериче вм. Цериче — турски изговор на с. Царицена, в Тесалия — Гърция.
[379] Изоп. от Богацко, дн. с. Вогацикон, Костурско, в Южна Македоння, Гърция.
[380] Изчезнало тур. с. в Сятишко.
[381] С. Дупяк, дн. с. Диспилион, Костурско, Южна Македоиия, Гърция.
[382] Изоп. от Нерезка, дн. преим. Вернон.
[383] Изоп. от Хрупища, дн. гр. Аргос Орестикон в Южна Македония, Гърцня.
[384] В същност Корча.
[385] Това е Вич планина.
[386] Буе погрешно нарича р. Бистрица Билница, която в същност е десен ненн приток.
[387] В същност обл. Колоня, в Южна Албания.
[388] Правилното е Сбог — пл. на севзап. от Грамос; двете разделят найгорните течения на Осум и Деволн; в подножието е с. Пепелае (Пепелаш).
[389] Правнлно е Пляса.
[390] Т. е. Цангон.
[391] Вер. има пред вид труда на **William Martin Leake.** Travels in Northern Greece. V. I—IV. London, J. Rodwell, 1835.
[392] Суха гора — пл. между Голямото и Малкото Преспанско езеро.
[393] Буе предава разлнчно нмето на масива.
[394] При с. Звезда се намирала старобълг. крепост Девол, център на комитат. Вж. П. Коледаров, Местонахождеиието на града и областта Девол. Paleobulgarica, кн. 4, 1981.
[395] Воден габър — Ostrya carpini folia.
[396] В същност Блаца.

397 Вж. бел. 294 а.

398 Изоп. името на Галичица планина.

399 Баба пл. в Зап. Македония.

400 Изоп. от Пограделц, гр. в Албания.

401 Изоп. от Тарпезица (Тарпейца), с. в Охридско.

402 В същност думата на алб. започва с dh, с който звук не е съвсем точно предаден тук.

403 Под древното име Лихнида (Лихнидос) селището се споменава още в IV в. пр. н. е. След завладяването на североизточната част на Б-я от византийците в Охрид се премества столицата на бълг. държава (972 до 1014 г.).

404 Colutea arboresce — плюскач. Среща се в топлите части на страната. Evonymus latifolia — чашкодрян, храст от сем. Чашкодрянови.

405 Името на тази охридска махала се свързва с написването на известния Болонски псалтир, среднобълг. ръкопис от кр. на XII или нач. на XIII в., който сега се съхранява в Университетската библиотека в Болоня, Италия. Написан на кирилица, но е препис от глаголически оригинал. В една приписка (л. 126 а) е посочено, че преписвачите Йосиф и Тихота са писали „в града Охрид, в селото, наречено Равне (дн. с. Рамне), при българския цар Асен". Ръкописът е интересен от езиково, литературно и палеографско гледище; и особено ценен с богатите си илюстрации-заглавки и заставки в зверинен стил (срв. Ив. Дуйчев, Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII в. ... С., 1969; също В. Н. Щепкин. Болонская пластыр. СП, 1906).

406 Буе неколкократно подчертава, че българските ниви и градини се отличават веднага по своята по-добра обработка и по положените за тях по-големи грижи.

407 Вероятно неправилно предадена фонетично тур. дума „ахър" (яхър) — конюшня, ясла, обор.

408 Вероятно се касае не за гръцка, а за източноправославна — в случая за българската Охридска архиепископия — пряко продължение на Българската патриаршия след падането на Б-я под визант. власт (1018 г.); по време на визант. иго е била подложена на ромеизация. След възстановяване на Търновската патриаршия в 1235 г. и на Ипекската архиепископия, диоцезът на Охридската е доста намален. По време на османското иго тя успява да съхрани българската писменост и да поддържа народностния дух. В 1767 г. тя е закрита от турското правителство поради връзките ѝ с Русия, а епархиите са подчинени на Цариградската патриаршия (срв. и И в. С н е г а р о в. История на Охридската архиепископия... С., 1942).

409 Това посочване на Буе не се покрива със сведенията в етническите карти, съставени също от чужденци след А. Буе; в тях не се посочва такова етническо малцинство в този край.

410 Вм. Сътеска — авторът не е могъл да предаде точно звукът „ъ".

411 Изоп. от Горенци, с. в Охридско.

412 Село Търбино, Охридско.

413 Изоп. от Бърджани, с. в Кичевско.

414 Вм. Треска.

415 В нач. на м. септември.

416 Изоп. от Треболье, с. в Горно Порече, Кичевско.

417 Дърво, близко до нашия явор.

418 Вер. изоп. от Ялувеш — алб. име на пл. Рудока.

419 Касае се вероятно за Никлас Юришич, който заедно с Йозеф фон Ламберг били изпратени като пратеници на австрийския император Фердинанд I през 1530 г. със специална мисия при султан Сюлейман в Цариград. Към двамата пратеници бил причислен като преводач и секретар Бенедикт Курипешич, който записал в дневник събраните впечатления от пътуването по балканските земи (вж. Benedict Curipeschitz. Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530... Insbruck, 1610. 83 S. — това е късно из-

дание; първото е обнародвано във Виена през 1531 г. Вж. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в., С., 1979, с. 134—153.

[420] Изоп. от Здуне, с. в Горни Полог, което се намира наляво от Гостивар.

[421] Изоп. от Врапчища, с. в Горни полог, Гостиварско.

[422] Изоп. от Таймища, с. в Горни полог.

[423] Изоп. от Пирог (Пирок), с. в Долни Полог.

[424] Изоп. от Жяровляне, с. в Долни Полог.

[425] В същност Челопек — предпланина на Суха гора, над с. Челопеки в Долни Полог.

[426] Вер. с. Палчища (Горно и Долно) в Долни Полог, СР Македония, СФРЮ.

[427] Изоп. от Просека, или Посача, с. в Сокобанско.

[428] Велики (Големи) Тимок или Търговищки Тимок.

[429] Мали Тимок или Свърлишки.

[430] Изоп. от Равно Буче, с. в подножието на върха и прохода св. Никола.

[431] Дадените препоръки звучат съвсем наивно и неубедително, особено след като самият Буе изтъква неколкократно, че изостаналостта и подчертаният турски консерватизъм и деспотизъм се определят в най-голяма степен от верския фанатизъм.

ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ

Както казва сам авторът в предговора към своя труд, първият том е посветен на географията, геологията, естествената история и метеорологията. В първата глава на книгата, най-обширната (218 с.), той разглежда общата география на Европейска Турция. Материята е разделена на 13 параграфа по географски области. Втората глава (10 параграфа, 188 с.) дава подробни сведения за геологическия строеж на балканските земи, а един параграф е посветен специално на минералните извори. В III гл. се разглежда (в 68 с.) флората по вегетационни области и по видове растения. В таблица от 32 с. са изброени всички видове растения, които авторът е видял. Четвъртата глава (32 с., 7 параграфа) е посветена на фауната. В нея се дават по видове срещаните животни. Последната, V гл. от 23 с., дава сведения за метеорологическите условия в различните области, температурата на някои извори и средната температура за някои области, с което приключва I том.

ПРЕДГОВОР

От всички европейски страни Турция е единствената, за която все още имаме само много непълни или погрешни сведения. Малцината пътешественици,[1] които са се решили да я посетят, най-често я представят в не твърде благоприятна светлина, за да имат много последователи. Повечето от тях, като не познават различните езици и обичаи на Турция, не са могли да премахнат у европейската публика погрешната представа, че в този красив край владее само безредие и изобилствуват банди от разбойници и убийци. Читателят ще научи до какви политически и търговски тънкости се е прибягвало, за да се попречи на истината да блесне, и да се държат в незнание по този въпрос дори и цивилизованите народи, които граничат с Турция.

Без да искам по никакъв начин да отричам анархията, която от един век насам придружава политическите безредици в Турция, надявам се, че ще видите от този труд какво трябва да мислите за преднамерените преувеличения на османските врагове, както и за прекалените възхвали на туркофилите.

Тъй като нашите любими проучвания бяха насочени главно

към Източна и Южна Европа, Турция отдавна събуди интереса ни и ние дори събрахме още през 1828 г. някои бележки по този въпрос*.

Поради това, че географията и естествената история на Морея и на една голяма част от континентална Гърция са познати, оставаше да се изследват областите между тази страна и австрийските държави.[2] Очаквахме само благоприятния момент, за да се заемем с тази работа, която ни се виждаше както полезна, така и интересна в един момент, когато вниманието на Европа беше насочено към Изтока, и когато съдбата на турската империя зависеше много от точното познаване на населенията и на приходите й.

След унищожаването на еничерите[3] и главно след злополучния Андринополски договор ние вече гледахме на Турция само като на една обширна област, открита вече за изследванията на естествениците и на учените. Устремихме се нататък с доверие, като имахме и щастието да убедим и други, че подобно начинание е възможно. В резултат на това по-голямата част от първото ни пътуване, през 1836 г., се извърши в неоценимата компания на г. г. Фурну дьо Монталамбер и Викенел, членове на Френското геологическо дружество, на г. Фридрихщал, ботаник от Моравия, и на г. Шваб, зоолог и аптекар от същата страна. Увлечен от Ориента, г. Викенел има любезността да се присъедини отново към нашите изследвания през 1838 г. и щеше да извърши цялото пътуване с нас, ако не беше треската, която го задържа четири месеца в Янина и която още го измъчва.

От друга страна, по искане на нашия отличен приятел г. Жюл Деноайе, г. Хазе има любезността да ни посочи някои от най-интересните съмнителни точки в географията и археологията на Турция, а г. г. професорите от Музея по естествена история благоволиха да ни сметнат годни да подберем различни естественоисторически предмети, които им липсваха. За съжаление ние много малко можахме да изпълним желанията им, но все пак в музея могат да се видят нашите малки сбирки от скали и насекоми.

Съвсем не бяхме измамени в очакването си да видим нещо ново в тази империя; но покрай откритията ни в естествената история направихме толкова много неизвестни наблюдения върху географията, нравите на жителите, занаятите им, търговията им, предразсъдъците им и политическите им идеи, че не можахме да устоим на желанието си да дадем на европейската публика една представа за тях.

Много често сме се запитвали защо един или друг факт не е вече отбелязан в аналите на различните науки и най-често сме откривали причините за това във вродените или обмислени предубеждения на европейците срещу османците и техните поданици. Ако някои пътешественици са показали напоследък аб-

* Вж. Zeitschrift f. Mineralogie, 1828, p. 285.

сурдността на известни наши идеи върху турския или гръцкия живот, много други съображения са им убягнали или са известни само на южните славяни.

При заминаването ни за Ориента нашите приятели, дори най-искрените си въобразяваха, че ние само ще повторим едно от онези туристически пътувания, задължителните епизоди на които са Атина, Смирна, Константинопол, Бруса, може би даже Русчук, София и Белград. Нашата цел беше съвсем различна: ние искахме да видим вътрешността на Европейска Турция, най-малките селища, най-дивите й планини. Съвсем нямахме намерение отново да опишем красотите или паметниците на Константинопол, или дори пъстрото му и много често покварено население*... мислехме, че ще можем да изучим чрез наблюдения релефа и красотите на турската земя. Искахме да можем да разговаряме сърдечно със сериозния и добър отоманец, както и с духовития албанец, финия грък или хитрия влах; с трудолюбивия българин, както и с войнствения сърбин, грубия босненец или жизнерадостния херцеговец.

Изучаването на езиците на различните тези народи, както и отсъствието на каквото и да било политическо или религиозно предубеждение, ни постави в много по-различни отношения с жителите на Турция, отколкото повечето от пишещите пътешественици, които ни предшествуваха и които неполитично бяха предприемали обиколките си под егидата на някое чуждо посолство.

Този труд, плод на четири години пътешествия и проучвания, е разделен на три части: първата част, почти съвсем нова, е посветена на *географията,* на *геологията,* на *естествената история* и на *метеорологията.* Що се отнася до *географията,* ние с г. Викенел си разменяхме взаимно наблюденията и главно сравнявахме номенклатурата. Този прекрасен спътник се занимаваше специално с топография и покрай общите данни, съдържащи се в нашия труд, ние сме щастливи, че можем да ви препратим за подробностите по голям брой маршрути към мемоарите и картите на нашия приятел. (Вж. Мемоари на Френското геологическо д-во, т. IV.)

Надяваме се по-късно да публикуваме подобен труд върху маршрутите[4], при които той не ни придружи. Междувременно ние се ласкаем, че данните ни, както и таблиците с височините, разстоянията и местата по главните пътища няма да бъдат безинтересни.

Ще ни упрекнат може би, че не сме използували повече пътуванията си, за да поставим на здрави основи географията на Турция; помислихме за това, както и други са имали тази идея,

* Вж. Constantinople illustrée o· Галибер и Пеле; Residence in Greece a. Turkey от г. Ерве, 1837, в 4°; Neuf années à Constantinople, от А. Брейе, 1836, 2 т в 8°.

но изпълнението ѝ ни се стори невъзможно без дипломатически постъпки, които биха могли да попречат изобщо на пътуването ни. По същите причини избягвахме всякаква подобна препоръка и се задоволихме с това да търсим благосклонността на турските власти. Ако получавахме тази благосклонност и ако пътуванията ни бяха толкова щастливи, това се дължи на тази особена предвидливост и нейната липса е била спънка за много пътешественици преди нас.

Който би искал да се занимава с географски наблюдения като истински инженер, би могъл да го направи само със специално разрешение на Портата. Ако предположим, че получи такова съгласие, което е много несигурно, ще изпита тук и там още затруднения, а на много места ще има и нужда от добри придружители.

За нашето геологическо описание, следвано винаги от геологическа карта, с удоволствие признаваме, че в по-голямата му част то е само резюме на наблюденията, направени общо и обсъждани на място с г. г. Викенел и Монталамбер.

Втората част на труда ни е статистическа и етнографска. Един том обхваща всички данни за различните жители на Турция, езика им, характерите им, носиите, храната, жилищата им, паметниците, укрепленията, общителността им, нравите и обичаите, както и една статия върху археологията. Друг том съдържа всичко, което се отнася до земеделието, индустрията, различните професии, търговията, корабоплаването по Дунава, различните правителства на страната, армията, правосъдието, полицията, шосетата и мостовете, пощата, турското и християнското духовенство, образованието, медицината и болестите.

Тъй като искаме да бъдем практически полезни, описахме и най-малките подробности на всичко, което се отнася до вътрешния живот на ориенталците, както и онова, което може да интересува географите, пътешествениците и търговците или европейската публика. Погрижихме се също да дадем на петте езика[5] на Турция чуждите имена на редица употребяеми или търговски артикули, като добавихме различните им текущи цени; а в едно приложение сме обединили всички данни, които биха могли да улеснят едно пътуване в Ориента.

Една трета част, историческа и политическа, има за цел да изложи политическото положение на осемте народа[6] на Турция както помежду им, така и по отношение на Европа. Това изложение е допълнено с един преглед на военното значение на всяка провинция на Турция, с резюмета или исторически откъси за българите, сърбите, бошнаците, черногорците, албанците и главно за неотдавнашните събития[7], станали в Сърбия и Босна.

Ако Гърция и нейното възраждане[8] събудиха симпатиите на всички благородни сърца както със спомените, свързани с

великите хора на древна Гърция, така и с внезапните изблици на героизъм на техните потомци, нашият труд ще покаже, че Европейска Турция крие и други населения, които със своите високи качества са призовани достойно да влязат в развитието на европейската цивилизация и в баланса на силите. Ние отиваме още по-нататък и мислим, че в сливането на Изтока със Запада последният, след като присади полезните страни на своята цивилизация върху старинните азиатски навици, ще намери в Изтока почти толкова идеи за корекции на своя твърде изкуствен и усложнен живот, колкото промени са предизвикали някога в Европа кръстоносните походи. С оглед на тази политическа полезност ние непрекъснато противопоставяме обичаите и идеите на Ориента на онези, които са на мода у нас.

Твърде дълго време са били подценявани славянските народи, въпреки че са оказали толкова голямо влияние върху сегашния политически и морален облик на Европа. Тъй като са били победени от гръцките народи, германците и франките, започнали са да ги презират, тях и езика им, и са забелязали силата, която им остава, чак когато тя е станала внушителна. Ние мислим, че е крайно време да проследим напредъка на славянската цивилизация и литература, а не да затваряме очи пред нарастващата мощ на тази раса, като не обръщаме внимание на езика ѝ, пречим на неговото разпространение и го изкарваме варварски. Учим турски, персийски, санскритски, китайски, а извън славянските страни има само една катедра по славянски в Лайпциг* и дори в австрийските държави трябва да отидеш чак в Пеща, за да намериш един университетски професор по сръбски. Въпреки това ние имаме претенцията, че решаваме жизнени въпроси за турската империя. Може дори да се каже, че руските класически произведения могат да се намерят по-лесно в Париж, отколкото във Виена в Австрия, където като че ли искат да забравят, че на света има руси.

Затова ние сме се постарали да задълбочим някои страни на това широко проучване, за да дадем една по-точна представа за него на европейските народи. Тъй като пишем за Запада и за центъра на този континент, трябваше да посочим много известни неща за славянството. Следователно те ни налагат да посочим онова, което знаят всички, особено различните трудове на г. Вук Стефанович[9] и историческите очерци на г. Ранке (вж. изброяването им, т. III. с. 529). Все пак, като ги даваме, ние не сме ги следвали робски: напротив, много често сме представяли нещата, както са ни били посочени правилно или както ние сме ги видели. От друга страна, като става дума за славяните от европейския юг, образованите хора от другите клонове на този народ, повече или по-малко от-

* Създаването на славянската катедра[10] в Париж през време на отпечатването на настоящия труд идва да потвърди идеите ни.

далечени по език, ще могат чрез френския по-добре да опознаят една част от своите братя. Подробностите за тази раса представляват още по-голям интерес, защото старинните обичаи още са се запазили у тях, докато у другите славянски народи те съществуват вече само като традиция.

Ако забележите в този труд, че понякога съобщаваме факти, без да даваме доказателства или да цитираме източници, не забравяйте, че трябва да спазваме известна предпазливост и че за една вулканична земя като Турция не всичко може да се каже открито. Еднакво признателни както на османците, така и на жителите християни на Турция, които ни приеха приятелски, помогнаха в проучванията ни и ни съобщиха идеите си, ние няма да се опитваме да създаваме безполезно безредие, а бихме желали само да видим с колкото може по-малко сътресения тези народи да живеят щастливо един до друг под добро управление. Тъй като сме съвършено чужди на политиката, разсъжденията ни по този повод са нещо странично; но като имаме пред вид въпроса и момента, сметнахме, че не може да не кажем няколко думи, защото, дори ако се срещнат изопачени факти, истината понякога се достига само след като преминем през лабиринт от грешки.

При такива наблюдения има и неща твърде често повтаряни; необходимо беше пак да ги извадим на сцената, за да не се смята, че за тях не става повече дума в Турция. Надяваме се, че казаното от нас за различните изповедания няма да бъде погрешно разбрано. Подробностите, които даваме по този въпрос, се дължат на факта, че съществуването на каквото и да е стабилно управление в Ориента е свързано с ясни понятия в тази област. Не е възможно да не сме се излъгали понякога* или винаги да сме схванали правилно дадените ни сведения; но ако човек иска да публикува винаги само съвършени неща, животът най-често ще е твърде кратък и много полезни неща ще останат непознати, защото някои от тях не са били достатъчно задълбочени. Други пътешественици ще изправят или ще потвърдят нашите разкази; това изисква напредъкът на знанията.

Далеч от мисълта да критикуваме предшествениците си, ние с удоволствие признаваме колко полезни са ни били техните наблюдения, като помним, че случайните им несъвършенства се дължат не на липсата на способност, а на мъчнотиите, срещани от пътешествениците-наблюдатели в Турция по онова време.

Тъм като се стараехме да издирваме само истината без

* Така например не трябваше да съобщим имената на висшите турски служители, макар че бе вероятно пред вид на непрекъснатите промени в Турция те вече да не бъдат на местата си, когато бъде публикуван трудът ни. Така Разуф паша замести великия везир Хосрев[11]; има още един шеф на кабинета, но ние искахме само да представим главните лица на империята, които непрекъснато разместват като марионетки.

предубеждение или система, като презирахме интригите и интригантите, още преди завършването на работата ни създаде разочарования; рискуваме да си навлечем критиката на хората, които не обичат нито промените, нито предвидливостта, както и на онези, които търсят да ги предизвикат. Няма да се харесаме следователно нито на прекалените ентусиасти от реформите на султана, нито на християните в Турция; с една дума, няма да задоволим никого от онези, които са заинтересувани от съдбата на империята на полумесеца. Вероятно всички ще ни удостоят със званието глупак или утопист, станали днес почти синоними за човек, който е извън системните идеи на другиго. Тъй като не пишем само за настоящия момент, ние се надяваме, че бъдещето вероятно ще се разплати за нас. Константинопол и устието на Дунава привличат твърде много погледите на дипломатите, та да няма нужда да се мамят взаимно по въпроса за моралното и политическото състояние на турските провинции. Но времето тече много бързо, а народностите не се заличават с протоколи. Щиковете може да са непреодолим аргумент за момента, но ако не се опират на здрава логика, върховете им се притъпяват като всичко друго, а животът на един народ не се свежда до живота на един министър или принц.

Остава ни само да засвидетелствуваме публично своята признателност както на приятелите ни в Турция, така и на учените във Виена и Париж, които така любезно ни помогнаха или ни дадоха понякога добри съвети. Всички те бяха добросъвестно назовани и получиха благодарностите ни в процеса на работата ни, с изключение на г. Цалбрукнер, известния филолог г. Копитар, императорски библиотекар във Виена, г. Вук Стефанович и г. майор Хауслаб (VII—XVII).

* * *

Местоположението на България[12] е твърде изгодно за успешна отбрана, стига военните ѝ сили да са добре командувани. Широкият Дунав с укрепените си градове, Черно море с град Варна, Балканът с горите си, с набраздения си терен и дефилета, планинската верига към Горна Мизия[13], са истински препятствия за нашественика. Те са и средство за отбрана. При това във вътрешността на страната съществува силно укрепеното място — град Шумла. Ако откъм Горна Мизия България е най-уязвима, то укрепленията по Дунава и Черно море са били за неприятеля винаги места, където е трябвало да се водят боеве, тъй като те са разположени най-вече там, където е най-удобно да се навлезе в България. Оттам тя би трябвало да намери могъща закрила с добре поддържаните си укрепления, които са възстановени по всички правила на изкуството и при това са свърза-

ни с някои междинни укрепления. Понастоящем Видин и Силистра са най-важните укрепени градове.

Щом се появи неприятелят в България, защитата от казаците[14] на ивицата земя, [наречена] Добруджа, става мъчна, но тя може да бъде използувана, когато се действува от България на Север. В същинска България ниските хълмове и малко залесените или по-скоро често оголени плата не представляват голяма естествена преграда за достигането на предпланините на Ст. Планина, т. е. Враца, Каменопол[15], Ловча, Тернова, Ески-Джумая и Шумла. При все това, общо взето, поддръжката на една армия там е мъчна поради разпръснатостта на населението особено в някои области.

Както се знае, разположението на Шумла изисква много хора за защитата му; но той е тъй добре отбраняван от самата природа и укрепването си, че не е трудно да се опазва. Но, ако тези особености са неблагоприятни за турците, защото ангажират значителни части от армията им във военни действия, в случай на една общонародна война, поведена от българите, Шумла, напротив, става едно място за съсредоточение, убежище и сигурен център за складовете. В такъв случай отбраната му, поверена на хора със слаба боеспособност, не би могла да се осигури без с това да се оголят редиците на защитниците на отечеството.

Ако Шумла би могъл в това отношение да бъде твърде полезен на Източна България, Етрополе и гористият му Балкан биха били също един подобен осигурителен пункт за Западна България. Освен това всяка предпланина на Балкана предлага малко или много такива места, където неприятелят би могъл да се изкачва, ако идва от север. И, обратното, ако той би идвал от юг, южният склон на големия Балкан е толкова стръмен, че батареи и натрупани дървета по главните теснини биха препречили пътищата и принудили неприятеля да съсредоточи усилията си в Източния Балкан — на север от Карнобат, Айдос и Мисиврия. Тази част на Балкана не предлага такива „крепостни стени", каквито има в останалата част на планинската верига, нито такива стръмни склонове. И двете страни са със слаб наклон. Има все пак някои и други напречни гънки, дефилета, гори; но те са толкова малки, че защитата на тези планини предполага много повече дарби и щастие, отколкото защитата на другите части. Там преминаването на големия Балкан — от Трояк в равнината на Филипополи, по дефилето зад Габрова, на стръмнината на Шипченския балкан [от север на юг] или на теснината Демиркапи[16] или на Вечера[17] по надолнището към Исливне, или пък през гористите склонове на тези клисури към споменатия град, са също добра природна защита благодарение на стръмните склонове, кичестите гори, дефилетата и урвите.

От друга страна, разликата в мъчнотиите при преминаването на отделните части на Хемус обяснява защо една армия,

нахлуваща от север в България, би имала все пак трудности да достигне Тракия. И действително, докато Западният Балкан и предпланините му са пречка за войската, за нея не е лесно да превъзмогне и Източния Хемус. Тя би рискувала да бъде отрязана, още повече че разположението на Шумла улеснява тази операция. Естествено, една флота в Черно море променя положението на нещата.

Ако приемем, че България е нападател, виждаме колко по-големи предимства има тя в сравнение със съседните провинции; така на север равнините на Влахия са много по-удобни за нахлуване на една войска, особено ако разполага с кавалерия, отколкото низините на България. Откъм височините на Балкана Тракия е открита за нахлувания на българите, както това се вижда от опустошенията и нападенията по време на Византийската империя и какъвто пример имаме при последната руска война. На запад влизането в Горна Мизия е по-мъчно, нещо, което вече описахме с подробности; на изток дебаркирането на неприятелска флота изглежда, че може твърде лесно да бъде възпрепятствувано.

България е единствената страна в Турция, която на няколко пъти е понесла последиците от една война между русите и османците. Всеки път е имало въоръжени бунтове, защото населението е било умишлено залъгвано с празни обещания или поради пълното непознаване на намеренията на московското правителство. Последният път обаче бунтът и помощта са били най-значителни.[18] Мислело се е, че развръзката настъпва; но събуждането от този сън било твърде тъжно. Понесени били всякакви жертви: на селянина били безмилостно налагани същите жестоки тегоби, както от турците. Тук-там жителите се бяха компрометирали дотолкова, та както и при другите отстъпления, българското и гръцкото население от отделни области повярва, че трябва да последват руската армия — в това така наречено Елдорадо, което непрестанно им сочеха към север.

Човек трябва да е видял онези клетници, които са успели да се завърнат от Русия, за да схване цялата голота на лъжата, на която тези българи са били жертва. Ще разбере също, че българинът не е станал руснак, неговата хубава страна не е Русия и устройството е съвсем различно.[18 а] Едва тогава може да се прозре, че ако славянска Турция би трябвало да стане васална на Русия, правителството в Петербург би трябвало да е достатъчно предвидливо да не налага на южните славяни същото управление, както на своите поданици. От този твърде възможен факт следва също, че един нов елемент ще бъде вмъкнат в живота на славяните и той, каквото и да става, би оказал някакво въздействие върху славянина от север. Черногорците, макар и чисти републиканци, са приятели на руснаците, защото те са на много далечно разстояние от тях и получават от християнските си братя само благодеяния. На сърбите се

нрави да признават, че руските императори са им помогнали да се освободят; българите и гърците се надяват в благоприятен момент да получат от тези [височайши] особи подобна помощ. Но и през ум не им минава и не може да им мине, че могат да бъдат включени или по-право вкарани в сложния и извънредно отмерен механизъм на Русия, защото това би значело все едно да се помъчиш да приучиш една птичка да живе без водата.

Ще се запитаме защо последният, а също и предшествуващите военни походи на русите в България са били толкова продължителни, а са накърнили тъй малко територията на Европейска Турция? Отговорът е, че руският двор е трябвало да бъде предпазлив заради другите велики сили. А може би малкият брой на частите и опитните им офицери да са имали значение, както и струпването на ревностни мюсюлмани в околностите на Шумла. Да допуснем обратното: че сърбите бяха призовани на борба, а не бяха получили заповед да стоят мирно, т твърде възможно е последният руски поход да разтърсеше цяла Турция и Въстанието в централната й част да отделяше яла Тракия от Албания и Босна.

Помощта, която турците очакваха от тези две страни, мо-кеше да бъде напълно неутрализирана, ако на Босна и Херце-. вина бяха дадени един или двама началници и още двама или трима — на Албания. А пък за тази страна се знае, че Мустафа, паша на Скутари[19], потомък на сръбското кралско семейство, е почнал да обезпокоява русите едва след Адрианополския мир — тогава, когато видял, че те го бяха излъгали, обещавайки му княжеството на гегите, където той беше на почит. За останалите части на Албания щяха да се намерят други вождове, а сърбите щяха да бъдат полезни за учредяването на една подобна държава в Босна. По това време вождовете в Западна Турция не бяха още ликвидирани с бруталния и вероломен натиск на Портата и масовите разстрели в Монастир.[20] Обаче да не се лъжем, такива планове могат да бъдат отново възобновени и върхът на руската дипломация би била да създаде многобройни княжества в Турция, върху които впоследствие да въздействува свободно и в удобен момент.

Влашките провинции и България си поделят широкото корито на Дунава. На север те са пазени от планински вериги и през някои от върховете им, изглежда, е по-лесно да се навлезе в Трансилвания, отколкото да се мине от тази област във Влахия. Преминаването на Алута през цялата влахо-трансилванска верига може да бъде сравнено с врата на един капан за мишки. Изглежда, че тя е служила най-вече за нахлуване на нашественици от Влахия в Трансилвания. Така турците по времето на Алибег навлязоха през 1479 г. в Трансилвания през дефилето Лотентурмпас[21], където били победени от Стефан Батори и Паул Кинис. Те се завърнали отново по същия път през

февруари 1495 г. и пак били отблъснати от подвойводата Стефан де Телеги.[22]

От друга страна, Влахия и Молдавия, разделени само от малки рекички, са открити откъм Бесарабия, докато на запад Австрия, която владее Банат с дефилето Оршова и Трансилвания, както историята ни показва, може да завземе поне Малка Влахия без трудности. Знае се, от друга страна, че австрийските граници са стигнали от 1718[23] до 1739 г.[24] до Алута, по времето, когато империята притежаваше също почти цяла днешна Сърбия.

Обаче в случай на една национална война срещу Австрия, последната ще трябва да изтегли частите си от Влашко във вътрешността, тъй като съседните страни са повечето влашки и ще трябва да запази покорството им със сила. Това в известни случаи би се равнявало на една удобна диверсия за неприятелите им.

Власите, в случай че се защищават от русите или турците, могат да чакат помощ само от Австрия. Тази помощ би могла да бъде много ефикасна в този случай, като се има пред вид внушителната военна позиция на Трансилвания с естествените ѝ „стени" и „крепости". Но ако правителството на Санкт Петербург имаше ловкостта да подбуди други неприятели на Австрия, което по всяка вероятност ще се изрази с агресии в противоположните краища на империята, власите не биха могли да бъдат резултатно подпомагани; а русите биха имали предимството да пазят само една единствена голяма граница.

Тракия, една обширна равнина между две високи планински вериги, е сигурна само когато се владеят върховете им. Лишена от тях, тя е принудена да търси защитата си в твърде слаби природни препятствия. Така в подножието на Балкана малката планинска верига от Калофер до Исливне може да бъде използувана за отпор при едно нашествие откъм Шипченския балкан; но тъй като няма подобно препятствие при идването на неприятеля през Източния Балкан, тази закрила може да послужи само за кратко време.

Малката планинска верига по протежение на Черно море не е от значение, макар че тя би могла да предотврати дебаркирането и да прикрие военни части, които ненадейно навлизат в равнината. Последната може да послужи на неприятеля при поход в двойна колона към столицата по тоя път и през Андринопол, а също да помогне за дебаркирането на военни части по бреговете на морето и за продоволствието на войските, както русите постъпиха през последната война. Възвишенията между равнината на Папазли и Харманли[25], малките планински проходи или урви на изток от Тонджа, планинските възвишения, които стесняват течението на Марица на юг от Димотика, и някои позиции на Текирдаг, са другите пунктове, където може да се очаква спирането на неприятеля. Те могат да бъдат из-

ползувани за поддръжка при решителни битки. Текирдаг може също да послужи за защитата на провлака на Галиполи в случай, че не е нападнат по сухо.

Важното местоположение на Тракия се дължи на провлака на Константинопол, който, добре отбраняван, може да бъде превзет само ако е нападнат от морето и естествено още по-лесно по сухо и море. Така столицата и околностите ѝ образуват едно цяло във вид на придатък на Турция, господствуващ и над Азия.

Природният релеф на Тракия с плодородието си и многобройното си население е улеснил всички нашествия на варварските народи, на българи и власи през средновековието[26]. Те са имали многобройна кавалерия и са могли да залеят бързо тази страна. Но Византия — един полуостров — винаги е устоявала на техните нападения. По тази причина османците са достигнали Адрианопол и са покорили цяла Тракия, преди да завземат столицата. А тя е била превзета по море от кръстоносците, без те да са владели вътрешността на Тракия и още по-малко провинциите на гръцката империя.

Нека предположим сега, че владетелите на Тракия са разположени по върховете на Родопите и Хемус и са заплашени от неприятелска войска. Релефът на първата планинска верига би служил за непреодолима преграда откъм Македония. Няма надлъжна долина, която да пресича Родопите изцяло. А от север и от юг те са прекъснати от огромни ровове, лесни за отбраняване. По билата им има гори, пропасти и понякога снегове. Неприятелят би могъл да се опита да напада само между Егейско море и тези планини. Но това дълго препятствие, обградено от стръмни склонове и от долината на Арда, спомага много за спиране на неприятеля и дори за неговото обкръжаване и пленяване.

Опасността от нахлуване би идвала от бреговете на морето, от Източния Балкан и от котловините между Хемус и Родопите. До този път може лесно да се стигне, ако се следва течението на големия Искер и се превъзмогнат планинските проходи към София, като от този басейн се тръгне нагоре към Ихтиман. Така направиха и русите в последния им военен поход, докато дългите войни към средата на XIV в. между Кантакузин, Апокавк и Душан намират разрешението си в планините, разположени предимно в Тракия.

Македония е една област, която сякаш също като Испания е създадена за партизанска борба, тъй като е изпълнена с планински вериги от запад на изток, докато други се извисяват на запад и на изток почти от севера до юга; като се има пред вид конфигурацията на крайните предели на Родопите, бихме могли да не държим сметка за действителното им направление. Обаче големите басейни на Македония, особено тези на Ускюб, на Монастир, на Индже-Карасу[27] и на Юга, както и естест-

вото на северните и източните й граници намаляват много стойността на тези естествени прегради.

Деспото-Даг[28], както категорично ни заяви княз Милош, е централна позиция в Ромелия и е толкова силна, че този, който я владее, има в ръцете си ключовете на почти цяла Тракия, на голяма част от Македония и на югозапада от Горна Мизия. Този масив може да служи за център на нападения, а също и за отстъпление, и за складиране, без да се прониква там. Османците са разбрали много добре тази истина и не са допуснали християнското население да се струпва там, нещо, което то неведнаж е искало да стори. И действително, ако това би станало, населението би окуражило и бунтовниците, и преследваните от правосъдието, които все още не са се предали, това би могло да допринесе в центъра на Турция да се създаде една втора Черна гора. Турците намалиха също броя на манастирите и на монасите и дори по главните пътища заселиха на мястото на християнските жители албанци-мюсюлмани или османци.[29] Такъв е по-специално произходът на селата с турски имена между Неврокоп и Филипополи.

Разлук и Неврокоп, свързани от грамадната клисура на прохода Фил, са в средата на тези планини и около тези безлюдни има само високи и гористи теснини, до които се стига през редица планински проходи, тъй че неприятелят би могъл да ги превземе с големи жертви, докато владетелите на Родопите биха могли безнаказано да разоряват съседната равнина и да се оттеглят на сигурно място в планините си. На изток голямата долина на Арда дава възможност за нахлуване и така намалява силата им; но малкото набези в тази вдлъбнатина сочат, че местността в по-високите си части е мъчно преодолима. На запад Рило-Даг и планината Крешна[30] осигуряват на владетелите им господството над долините, разположени както на северозапад, така и на югоизток.

От друга страна, във високите планини на Средна Македония, които са продължение на Родопите, има много силни позиции, които господарят на тази планинска верига може да завладее много по-лесно, отколкото ако би се тръгнало към тях от юг.

Покоряването на тези планински вериги откъм север е улеснено по друг начин, за който вече споменахме, говорейки за Горна Мизия. Но стигне ли се до билата между тази местност и Македония, Горна Мизия може да бъде нападната лесно дори през високите части на главните долини. Обаче не бива да се забравя, че за да се стигне дотам, трябва поне една част от мизийската земя да бъде завладяна. Шар с теснините си създава еднаква пречка за походи както от Македония към Горна Албания, така и обратно. Пътят от Лепенац[31] е бил винаги използуван в такива случаи.

На запад Македония, разделена от Албания с високи пла-

нински вериги, има четири главни пункта за нападение и защита: теснината между горната долина на Вардар и Черни Дрин, прохода от Монастир към Охрида, този от Горица[32] към Кастория и този при Мецово.

Най-малко трудният от тези три военни пътища е този от Горица към Кастория; но стигайки до Кастория, неприятелят би се намерил в задънена улица, тъй като теснината на Наречка планина[33] може лесно да бъде затворена. Би могло да се опита защитата на теснината при Влахо-Клисура, но от юг би имало по единия или другия бряг на Индже-Карасу позиции, които биха накарали неприятелят да плати скъпо завладяването на този басейн.

Преминаването от Албания към Монастир е твърде удобно място за нашественика. За щастие в Македония извън равнината на Монастир има и други доста силни естествени защити по теснините, които водят оттам към вътрешността. Най-слабата т чка, изглежда, е Баня[34], а най-силната при изворите на Карасу; защитните възможности на Плеват и на Бабуса[35] са, също негодни за по-дълготраен отпор.

В прохода на Мецово през Гревено[36] нападателите, идващи т Албания, имат също предимства пред противниците си, които могат да им създадат само малки трудности в дълбоките урви, хълмове, както и по-надолу (над Сърбия) в планинските проходи на Велвендос[37] и планините на север от Кожани, както и Буренос.

Що се отнася до теснината между Костово[38] и Черни Дрин, по нея албанците, владетели на върха на планината, биха могли по-лесно да се спуснат, отколкото ако оттам биха се връщали към Дрин. Дрин е на по-ниско ниво от Вардар и протича през една тясна пукнатина, докато Вардар минава през една хубава долина с лек наклон. Неприятелят може да нахлуе по този път много лесно в Македония, както и през много ниската теснина между Калкандел и Ускюб и по долината на запад от Ускюб би стигнал до тази вдлъбнатина също без големи трудности.

Следователно предимството на албанците или други неприятели на Македония, идващи от запад, пред защитниците на тази страна е ясно. Ако разгледаме нещата в обратен аспект, ще видим, че заради споменатите теснини Албания е една земя, в която мъчно може да се навлезе. Едно спущане към Черни Дрин на запад от Костово би довело до риска да се попадне в капан, както бе случаят с генерал Вандам в Шулм. При опит да се навлезе в Охрида би трябвало да се прехвърли Багора[39], но с опасност за странично откъсване заради надлъжните албански долини. Със стигането във вдлъбнатината отпред се простират дефилетата на Гурка[40] по река Скумби, както и гористите брегове на Охрида, прорязани от урви, а също и планините между Гьорче[41], а именно Коница и Томор. Тесни-

ната на Зигос към Мецово се явява на пръв поглед като предимство за войските, настъпващи от Македония, тъй като, завземайки теснината, с едно бързо спускане сякаш биха могли да стигнат чак отвъд Мецово; но албанците имат в дефилетата на запад доста пунктове, където биха могли да спрат неприятеля и дори да го обградят и разгромят.

Най-слабо защитената граница на Македония е южната. Наистина тя граничи с морето и с носовете на Халкид, предлага едно обширно крайбрежие, но планинската верига между Тесалия и Македония не е достатъчно препятствие. Ето защо, правейки справка в историята, ние виждаме също, ча в Тесалия са нахлували безспирно откъм Македония и че е имало нападения и в обратна посока. Виждаме и Солунския залив като дебаркационен пункт за покоряването на Македония. Планината Атос и другите полуострови могат да бъдат използувани като крепости и убежище; но те са много откъснати от останалата част на страната, за да окажат голямо влияние върху съдбата ѝ.

С навлизането във вътрешността ние забелязахме, че най-слабо защитени от природата места са басейнът на Инджe-Карасу и местността между низината на Солун и Серес, докато Стримон и особено Вардар образуват от север към юг една линия, която поне тук-таме може да има някакво военно значение при отблъскване на странични нападения и винаги е служила като път на завоевателите, идващи в Македония от север или от юг. Най-укрепените места са в центъра, на изток и север, между протоците на Вардар и Стримон и всички са планински и рядко обитавани, докато градовете и съществената част от населението са съсредоточени в големите равнини на Серес, Солун, Монастир, Истюб и Ускюб, както и в широкия басейн на Карасу, и т. н.

Прочее никоя област на Турция не предлага толкова индустрия и природни богатства; тъй че вместо да има само селяни, готови доброволно да сменят пушката с ралото, има и влиятелни хора, понякога граждани, добре запознати с цялостната политика и съвсем не склонни да се хвърлят в необмислен заговор, от който не виждат благоприятен изход. Те биха се изявили само когато щастливата вероятност е вече налице.

Следователно Македония, що се отнася до средствата ѝ за защита и за бунт, е в съвсем различно положение от Горна Мизия, Сърбия и Босна и в това отношение има общо само с Тракия и България. Това разпределение, този особен характер на населението и главно неблагоприятното местоположение, в което се намира Македония по отношение на Албания, са довеждали винаги съдбата на тази област да зависи от походите, идващи от юг, от север или от запад. Това е и причината за несполуката на всички бунтове на християните в тази провинция, както например този през 1822 г.[42] Както жителите на Горна

Мизия, така и те са почувствували, че без помощта от север и неутралитета на албанците те биха били победени, още повече, че е трябвало да се опасяват от едно дебаркиране на войски на Егейския бряг.

Ако си представим, че едно такова събитие би могло да се осъществи с помощта на една чуждестранна флота, например тази на гърците, и ако албанците биха били откъснати от Портата, тогава Македония би отхвърлила начаса игото по същия начин, както Мизия. При подобно събитие съществената разлика би била, че там ще се пролее много повече кръв, отколкото в Мизия, като се има пред вид, че в Македония има доста голям брой турски села, каквито почти не съществуват в Мизия с изключение на арнаутските. Обаче последните са струпани на едно място и в действителност образуват един кръг. Не е такъв случаят с мюсюлманските села в Македония и Тракия.

Тесалия е една област, открита колкото към Македония, толкова и към Гърция и Албания; но за да бъде завладяна тази равнина, ако е защищавана от турска армия, са необходими не само пехота, но и кавалерия. Това стечение на обстоятелствата е попречило на гърците да я завземат.

Действително Олимп е един голям планински масив, много удобен за прикритие и организиране на бунтовници, до които е мъчно да се стигне. Затова пък планините между Олимп и Мецово с надлъжните си прорези са лесни за преминаване и те не могат да представляват трудност, а при продължителна защита на теснините — да се разчита на успех. Теснината на Саранто-Порос[43] може лесно да се обходи и ако е мъчно да се изкачи откъм Сърбия, до нея може да се стигне по други пътища. Между изхода на Саранто-Порос и равнината на Лариса също няма много силно укрепени позиции. Има само някои местности, където врагът може да бъде спрян за късо време, но при положение, че скатовете на Олимп са в ръцете на защитниците. Долината на Темпе сякаш може лесно да бъде защищавана, но затварянето на този вход е от малка полза, след като в Тесалия може да се стигне от други страни.

Планините по протежение на морето могат да възпрепятствуват дебаркирането; но заливът Воло е уязвим. Твърде слабият наклон на планинската верига покрай гръцката граница дава предимства за преминаване в Гърция; но тя представлява преградна стена само в западната си част.

Тесалия е свързана с Епир чрез теснината на Мецово и няколко други по-малко използувани клисури. Ако изглежда лесно врагът да бъде възпрепятствуван при навлизане откъм Албания заради спускащите си на запад стръмнини, то на неприятеля, превзел теснините, биха могли да се противопоставят само заетите в някои планински проходи и в горите позиции.

Населението на Тесалия, състоящо се главно от гърци, е

в положение, подобно на македонците.[44] Всичките им богатства са в равнината; действените им хора са планинци; но понеже, от една страна, се опасяват от албанците, а, от друга — от турците, те очакват освобождението си при едно благоприятно стечение на обстоятелствата, което още не им се е представило.

Албания е една област, лесна за защита независимо от коя страна е нападана. Най-уязвимата ѝ част е Средна Албания, а цитаделата ѝ е на север — областта на митридите, докато в Епир Томор, хребетът на Грамос, планините на Аграфа, Аспропотамос, Сули, Акросерон и др. се явяват като позиции, от които неприятелят може да бъде смущаван, а така също и безнаказано нападан. Все пак, като изключим високите планини, в тази област има по-малко гъсти гори, отколкото в Босна и Сърбия, а Епир е твърде обезлесен в някои крайморски окръзи и в средината му.

Уязвимостта на Средна Албания се дължи на това, че в голямата ѝ част има хълмове и широки долини и че само отчасти е насечен и от планините от север—запад—юг—изток, които преминават през останалата част на Албания. И тъй, ако Скумби доведе до подножието на Багора неприятеля, който е успял да стигне до Охрида, то нему остава само да прехвърли тази теснина, за да отдели Епир от Горна Албания и дори може да се каже, че пътищата към крепостите на Берат и Дуращо са му открити. Това е причината, поради която този път е бил използуван още в древността за завладяването на останалата част на страната, това е причината и за многобройните обсади на Дуращо, и за битките при Берат. Така доста български царе, завладявайки Охрида, са могли да завладеят една голяма част от Албания; също така в 1082 г. нормандският дук Боемунд можа от Дуращо да разгърне завоеванията си към Янина, Охрида, Сервия; над Индже-Карасу и дори към Водена. За това местоположението на Монастир е било винаги толкова важно за отоманите и по всяка вероятност — причината да поставят там седалището на Румели-Валеси*.

Обединението на гетите и тоските става невъзможно, ако Средна Албания е завладяна. Обаче по този повод трябва да отбележим, че успехите в тази маневра на турците е зависел по-малко от правилността на действието, отколкото от обичайната взаимна омраза между двата споменати народа и от непостоянството в отношенията им, тъй като долините на Дибрите, басейнът на Охрида и дефилетата на Грука могат често да служат за изход на албанците и да възпрепятствуват връщането на турците в родината им.

Мирдита е същинска грамадна триъгълна крепост, образувана от планинската верига на запад от Черни Дрин, ва-

* Вж. аналитичните бележки на *M. Urquhart* в Spirit of the East, т. I.

ровитата стена на югоизток и северозапад от Круя и планините на юг от Дрин, от Спас до Скела. От запад в тази цитадела може да се навлезе само от изхода на Мати и някои други планински проходи, като този при Круя, разположен на склона като преден пост. Настъплението от други страни е съпроводено с преминаването на огромни и много залесени планини. Дълбоки урви и гори улесняват защитата във вътрешността, докато със завоите си Черни Дрин, Дрин и долината Хисмо служат като широки ровове, над които като предни укрепления се издигат други планини. Най-вече трябва да се има пред вид хребетът между морето и Истмо, където се виждат доста укрепления.

Това местоположение на Дукагин или Мирдита е толкова сигурно, че турците никога не са могли да я завземат и са навлизали само понякога в Дибрите и към Круя. Обсадата на крепостта Свети град, или Света крепост[45], им е струвала доста жертви. И тъй тази бащиния на Скендербег представлява продължение на Монтенегро и между тези две крепости се намира равнината Скутарине, която е трябвало да понесе османското иго, а съседните планини и до ден днешен са удържали и са запазили изцяло свободата си.

Ако жителите на Мирдита не бяха толкова омразни на черногорците или гегите, ако би могъл да се осъществи един съюз между всички геги със славянските племена, разпръснати по планините между Катаро, Приеполи, Нови базар и Митровица, би могло от тези области да се образува едно хубаво княжество, чиято столица би била Скутари. Затвърдено, то би застрашавало околните земи.

Епир, пресечен от планински вериги от северозапад към югоизток, от анастомози или клисури и дефилета, насочени от изток на запад, е един край, създаден за воюване от засада и с изненади. Без тези дефилета от изток и запад защита в случай на нападение от тези две страни би била по-лесна, тъй като, макар и да дават възможност неприятелят да бъде изненадан, те пък му позволяват да преодолее петте или шестте големи [естествени] укрепления, минаващи през областта. За щастие по-голяма част от тези прорези на планинските вериги са тесни процепи, лесни за затваряне. И ние виждаме, че най-решителните битки са ставали при входовете на тези дефилета или пък доста близо до планинските проходи изток—запад, както например по време на римляните при Клисура. Последните служат от своя страна на Епир да се предпазва от нашествия, идващи от север или юг. Така планинският възел на планината при Мецово доведе турците в Янина. Той многократно е бил главен пункт за действия на албанците срещу турците или пък на турците срещу шкипетарите[46]. И тъй изброените по-долу проходи са добили известност при Али паша, т. е.: Петте извора (Пенте Пигадиа) между басейна на Янина и Арта, този между Клисура и Берат и др.

Може да се отбележи още, че близо до тези теснини или над тях, или близо до дефилетата са повечето от укрепените кули, които, ако бяха по-добре изградени, щяха да представляват още по-добра защита. Извън това в Албания има големи котловини, които във време на война й служат като място за съсредоточаване и за център на действия.

Албания, една страна твърде дълга за ширината си, е отделена понастоящем от Гърция с тесния проход между планината Макронорос и залива Арта, както и от една неестествена граница, която върви през Аспропотамос. Макронорос, ключът на Акарнания, не е една стръмна планина, а стъпалообразна и за щастие покрита с гори и бодливи храсти, което я прави малко по-мъчно проходима. Следователно тези две области също са полудостъпни за неприятелите им или най-добре гръцката граница би трябвало да включва целия Епир и да стига до Гьорче и Берат и дори до Скумби.

На север Албания е изложена на нападения от черногорците, но гегите са твърде многобройни, за да могат тези набези да престанат да са разбойнически и се превърнат в завоевания. От друга страна, теснините, по които босненците биха могли да навлязат в Албания, са пазени от гегите, тъй че албанците биха могли по-лесно да нахлуят в Босна, отколкото босненците в Албания. Това би могло да има някакво значение, защото, ако някога Австрия би била принудена да завземе с жива сила Босна, тя би намерила в лицето на гегите-католици съюзник заради симпатиите им към братята християни. Тя би могла да нападне Босна с голямо предимство, т. е. от юг с помощта на албанците, със собствените си войски от север и северозапад и с помощта на бунт в центъра на местните католици. Както вече споменахме, това би поставило босненците-мюсюлмани в много критично положение.

На изток Албания е отделена от Турция с една такава поредица от планини, че като изключат трите теснини между Монастир и Елбасан, изолирането на тази област от Турция би могло да се осъществи също тъй лесно, както и от Босна. Разбира се, не става дума, ако неприятелят пристига по море. Теснината на Мецово, най-често използуваният път между Епир и Турция, е един проход, който шкипетарите лесно могат да отбраняват; защото те живеят по двата склона на Пинд или знаят как да станат бързо господари на източните им предпланини. Това е доказано от всичките им досегашни въстания.

Преминаването от Прищина в Скутари е леко до Призрен, но след това дефилетата на Черни Дрин и планините на мирдитите, със своите склонове, гори и извиващи се каменисти пътеки, както и липсата на подслон и храна, могат да спрат и най-добрата войска. И така, навлизането в Албания става само по пътищата в равнината на Гьорче (слав. Г о р и ц а) и теснините на Монастир. Първите са трудно проходими към Скумби,

а тези между Горица и Старий[47] биха могли изкуствено да станат по-мъчно проходими. Същото може да се каже и за другите.

Добре укрепена, Албания е следователно една страна, която колкото мъчно може да бъде нападана, толкова е годна да бъде отбранявана, но за защитата ѝ откъм морето би била необходима флота; и тъй тази провинция, обединена с Гърция, би намерила точно онова, което ѝ липсва, и би придобила повсяка вероятност дори свои моряци.

Тази област не се е освободила още от Турция заради съперничеството, което съществува между гегите и тоските и поради наличието на три вероизповедания, които ги разделят, също както босненците. Тя не може да се обособи като отделно княжество, понеже интересите на значителен брой епирци са много общи с тези на гърците. От друга страна, естествените граници не разделят Гърция от Епир. Сегашните граници са най-голямото зло за поправяне в жалкия пръв протокол на Великите сили, който отдели Етолия и Акарнания от Гърция.[48] Ако, напротив, границите на Гърция бяха поставени до Скумби, гегите-католици биха били отделени от съперниците си. По такъв начин ще се предотвратят размирици, които биха избухнали, в случай че Гърция обедини двата народа. Ако при това се дадеше на Гърция цяла Южна Македония до централната планинска верига, простираща се от Кастория до Мелник, биха се обединили почти всички гърци от вътрешността на Турция, извън Тракия,[49] докато българите биха могли да образуват на север отделно царство или да бъдат присъединени към сърбите.

Тези данни за съответните естествени преимущества на турските провинции трябва да се съгласуват с онова, което казахме, било за природните пътища, които пресичат Турция от север към юг, а не от изток към запад (вж. т. I, с. 216), било за състоянието на съобщенията изобщо (вж. т. III, с. 45). Тогава се виждат ясно уязвимите пунктове на Турция в случай на война, както и причината за трудностите на военните походи, насочени от изток на северозапад или на югоизток. За жалост ще проличи, че тази страна е най-добре защитена на изток, югоизток и северозапад, откъдето тя трябва по-малко да се опасява, отколкото от север. Границите ѝ биха били извънредно много по-силни, ако за момент си представим, че цяла Турция има съвсем обратно местоположение: Босна да е на Черно море, Родопите — на юг от Сава, и Константинопол — на Адриатика.

От друга страна, ако предположим, че би имало една гражданска война в Турция, платото на Горна Мизия би служило като един вид укрепление, откъдето владетелят би потеглил лесно поход във всички посоки. Завладяна от неприятелите на турците, Мизия ще прекъсне всички връзки на последните с Босна и Горна Албания, завземайки полетата и теснините на юг от планинските вериги на тази област. При това твърде неравният терен на Македония ще стане по-лесна плячка за войските, заели

Мизия, отколкото ако се потърси завземането ѝ от други страни.

Що се отнася до Сърбия, нейните сегашни граници са естествени и силни, макар да не включват цялото сръбско население от гръцкия вероизповеден обред в турската империя. Ако тя би трябвало да се разшири, то това би се осъществило само в ущърб на Гръцкото кралство в центъра на Македония. Тогава България, Босна и Горна Албания биха останали отделени. При все това сегашна Сърбия би могла да съществува такава, каквато е, ако вместо да бъде разширявана, би се създала една нова държава от България, Горна Мизия, по-голямата част на Македония, със или без Тракия. В днешно време обаче Сърбия би желала много да притежава малкия Нишки басейн и околните ниски клисури, тъй като с тях би защитила най-уязвимата си граница, която е непрестанно изложена на нашествията на някоя по-силна държава.

Босна и Албания биха могли лесно да се изолират от империята поради релефа на Западна Турция и малкия брой проходи, които служат за съобщение между тази ѝ част и Тракия. Във всеки случай това са провинции, които имат добре определени естествени граници, освен ако не се изменят малко някои от тези на Херцеговина и Далмация и не се отдръпнат или поставят напред малко границите на турско и унгарско Хърватско.

При все това обаче, преуспяването на Босна и Албания сякаш би било осигурено само ако първата се обедини с Далмация, а втората — с Гърция. Босна би могла да стане придатък на Австрия или отделно княжество, което би се радвало на особени привилегии в търговията си с Далмация и от износа и вноса си през тази страна. Тези концесии са от голям интерес за двете страни и колкото биха обогатили Босна, толкова биха повдигнали блясъка на далматинските морски пристанища. Тази австрийска провинция би станала източник на доходи за владетеля ѝ, вместо да му бъде в тежест. От друга страна, ако би се направила грешката да се продължи затварянето на Босна в континента, то тази страна, напредвайки в цивилизацията си, каквото и да стане, сама би се освободила, защото ще има всички възможности за това. В нашия век пътят, водещ към цивилизацията, може по един или друг начин да преодолее навсякъде всички прегради на една погрешна политика.

Ако Черна гора можеше да бъде присъединена към владенията на княза на Херцеговина и Босна или към Австрия[50], от страна на Албания биха могли винаги да се очакват трудности, в случай че тези провинции се изплъзнат при подялбата им от ръцете на княза. Като отделно княжество или пък присъединено към гръцкото кралство, Черна гора ще придаде на източната гръцка граница едно непропорционално удължаване в сравнение с големината на кралството. Местоположението на Монастир с проходите му на запад е такова, че ако е в ръцете на друга си-

ла, би продължило да улеснява откъсването на Горна Албания от Гърция.

Подчиняването на албанците на босненци или на сърби е също съвсем неизпълнимо и дори в разрез с природните граници. Следователно би могло да се предложи създаването на една малка държава от Горна Албания или присъединяването ѝ към Далмация, при условие че албанската и босненската граница не прехвърлят, както в днешно време, билото на Скордус.[51] Останалата част на Албания би станала гръцка и би граничела със Скумби, като в същото време това царство би придобило Тесалия и дори би взело естествените си граници с планинската верига, която разделя Южна и Приморска Македония от северната ѝ част. Ако отидем по-далеч, би трябвало да възстановим Византийската империя, което е неосъществимо, тъй като гърците и българите не се разбират помежду си, нещо, което ще обясним подробно по-долу.

И накрая, описанието ни за конфигурацията на Балканите, на Деспот-Даг и на Текир-Даг ни сочи, че е почти непозволено на голямата политика да отдели тракийските равнини от останалата част на империята, за да се даде просто една зестра на някой или друг азиатски владетел и да се постави столицата на Европейска Турция в Солун. Ако Османската империя би трябвало да рухне, естеството на релефа и на населението ѝ ще издържат на подобно подреждане; тези, които биха владели двете планински вериги, биха станали скоро господари на Тракия и дори на Босфора и не биха могли да се противопоставят на тази естествена необходимост.

Всяка турска провинция, която образува едно завършено цяло (може да се допуснат от 8 до 9 княжества), няма да представлява едно дълготрайно разрешение, тъй като колкото повече такива провинции биха се създали, толкова повече ще се появяват поводи за раздори, интриги и чужда намеса. Значи изглежда много по-благоразумно националностите да се групират, отколкото да се съберат в държави, какъвто би бил случаят с Македония, Тракия и Албания. Обаче в Турция има пет народа, от които два (сърбите и албанците) са разделени всеки за себе си на две, докато другите два — сърбите и българите, се различават твърде малко помежду си. Това е единствената правилна основа, на която може да се съчетаят детайлите на релефа в Турция, за да се извърши едно разумно разделяне на тази империя. Следователно, ако чужди князе присъединеха части от империята към своите държави, би било по̀ за предпочитане да се сдобият с една цяла нация, отколкото да я разделят на две, за да няма място за постоянни съжаления от поколение на поколение. Ето защо може да се твърди, че ако Босна не стане независима, би било по-добре Австрия веднага да присъедини всички сръбски области, а не да се отдели само сегашна Сърбия. Гра-

ниците на тази държава биха станали още по-добри и сърбите биха се обединили, което е желанието на всички патриоти от тази нация (с. 36—56).

ПРИЛОЖЕНИЯ

Първо приложение

Начин за пътуване в Турция

В Турция е прието селяните, търговците и пътниците да пътуват на кервани (тур. и сръб. керван, алб. шокхери). Заможните хора, чиновниците в страната водят със себе си един или повече слуги, тъй като тяхната издръжка е безкрайно по-евтина, отколкото у нас и изобщо домакинството в Турция обикновено изисква по-голям брой слуги, отколкото в Европа. И тъй, ако има повече товарни коне (сейзана), трябва да се смята по един слуга (срб. коморджия) за воденето и гледането на всеки чифт коне. Дневната храна за един кон в Турция струва 1 фр. и 20 сан. с изключение на селищата, където ечемикът се заплаща по 25 до 40 пари.

Ако няма сметка да се притежават коне, се пътува с коне на пощата, или на мензила (слав. поща), или пък се наемат коне с водачи, наречени кираджии у турците и славяните, агоиати — у албанците и огогиати — у гърците. В първия случай пътникът е длъжен да пътува по определени пътища и дори понякога да се отклонява [от маршрута си]; но по-досадното е, че той не може да отиде, където иска, и ако напусне пощата, за да наеме кираджии, ще срещне трудности или най-малко ще трябва да изпълни известни формалности в някой главен град, за да може да вземе отново пощенски коне.

Неудоволствието на началниците на пощата (тур. и алб. мензилджи, срб. пощар), които обслужват пътниците*, се обяснява с ниските такси, тъй че винаги е по-евтино да пътуваш с нея, отколкото да наемеш коне, особено в една страна, каквато е например Албания, където товарните коне са непрестанно реквизирани за пренасяне на стоки.

Трябва да имаш собствено седло, ако не искаш да използуваш турското: трябва да си го носиш от чужбина, тъй като в Турция, освен в Букурещ и в Пера, такива не се продават (Пътеводители, т. III, с. 90).

В статията за пощенските станции с коне ние дадохме всички подробности за това учреждение и начина му на обслужване. (Пътеводители, т. III, с. 383). Остава само да разкажем как става пътуването с кираджиите.

* Тур. йолджу, срб. путник, алб. удетар, вл. калеториндузе, гр. одоипорос.

Пътуването с кервани (берабер=заедно) или с наети коне има неудобството, че е доста бавно и по много лоши пътища. Затова пътуването с керван се удължава с една трета от това с пощата. Впрочем човек е задължен да щади животните на кираджиите, докато с пощенските можеш да правиш каквото искаш. От друга страна, ако желаеш да опознаеш добре страната, кираджиите, които пътуват навсякъде, са най-добрите водачи. Те са дори по́ за предпочитане пред татарите и в настроените срещу турците краища, като Албания, съпровождането от тях е много по-сигурна закрила, отколкото тази на всеки кавас в Турция. Обаче в най-опасните албански области главата на семейството — плиак (старец) — си остава най-добрият ясакджи, т. е. покровител на пътника.

Кираджиите не отказват да пътуват по преки пътища, докато татарите, както нашите файтонджии, не обичат твърде много да излизат от пощенските пътища и изтъкват често измислени трудности. Ако не успеят да убедят хората си, те се опитват да постигнат целта си под предлог, че има хайдути.

Неудобството при кираджиите, е, че те почти никога нямат седла, а обикновено дървени самари с вързени стремена. Ето защо пътникът трябва да има собствено седло. И тъй само слугите, които се грижат за конете — сеизите, — се задоволяват с дървени самари, върху които мятат една покривка. Другите, с по-висок чин, изискват турски седла.

Тъй като кираджиите не са под заповедите на пътника, както пощальоните, те не винаги са много учтиви и не се оставят да бъдат малтретирани и ругани от татарите; но между тях се срещат и добродушни хора. Тези нещастници най-често ви следват пеша*. Те се качват на най-малко натоварените си коне, и то рядко — тогава, когато са много уморени. Водят ли пътници със собствени седла, яздитното животно им е осигурено от коня, на който натрупват самарите за наетите коне. Но в големи кервани те имат понякога също и свой кон, който на сръбски се нарича жалица.

Кираджиите рядко имат камшик, те се задоволяват с една жилава пръчка или не държат нищо в ръка; обаче непрестанно направляват конете си с викове. От друга страна, ходът на пътуването зависи до голяма степен от животното, което води колоната. Обикновено то няма дрънкалки или звънчета, както в Пиемонт и Испания. В гористи или трудни пътища работата на кираджията е вече много уморителна, защото той тича напред-назад, за да вкара животните си в правия път.

Кираджиите изминават дневно поне 8 левги пеша̀ и често са облечени твърде леко, дори когато времето е студено и лошо. Ние видяхме в Горна и Долна Албания някои от тях без чорапи,

* Тур. аяк, срб. пешак, алб. мпекемпе, гр. пезос.

боси (срб. б о с) или с дебели подковани обуща, които не се задържат на краката — техните к у п у ц а.

Пътуването с кираджиите е малко по-скъпо от това с пощата, особено ако се минава по път, където кираджията не може да се надява на превоз на стоки при завръщането си. В това отношение въпреки твърде окаяния им вид, тези хора са в повечето случаи истински търговци, които по този начин започват попрището си. И наистина, ако имат празен курс на връщане, те купуват с техни пари изцяло или отчасти евтини предмети от едно място, за да ги препродадат с печалба на друго. В същност по този начин те няма защо да се страхуват, че крадците ще ограбят парите им, което би могло да се случи, ако се завръщат по същия път без товар, тъй като тогава разбойниците биха предположили, че имат пари. От постоянния им живот на чист въздух и навика им да пътуват нощем и да предпочитат (от икономична гледна точка) биваците независимо къде пред странноприемниците се разбира, че именно пътниците в Турция са тези, които могат да предоставят най-богата плячка на крадците.

Един керван може да пътува на много ниска цена с кираджии, когато следва големите търговски пътища или когато последните могат да се надяват на платен обратен курс. Така в 1839 г. ние срещнахме в Митровица пътници-турци, които отиваха от Солун за Сараево с кираджийски коне по 120 пиастри (30 фр.) на кон, без храната му. Кираджиите възстановиха загубата си от тази ниска цена с големия брой пътници: от това пътуване получиха 1000 пиастри. Те даваха рядко ечемик на животните и ги оставяха да пасат безплатно по пасбищата, вместо да купуват сено.

Изобщо от пестеливост те вкарват животните си в оборите на странноприемниците само през тежките зими, а в градовете — през лятото. В полето те просто ги оставят на пасбището, вързани с въжета или свободни, и лягат до тях. Ние сме ги виждали да лягат навън въпреки дъжда и студа от минус 2 градуса и да се завиват със с т р у к а си или дори само с грубата си дреха (г у н и а ц).

К и р а д ж и и т е на керван носят най-често със себе си няколко дълги пръта, за да опнат вечер платното, в което дават ечемика и сеното на конете си. Суруджиите или пощальоните употребяват за тази цел малки торби от козя козина (т о р б а).

Повечето от кираджиите са християни: в Южна Албания, Тесалия и презвардарска Македония са предимно власи или цинцари; в Северна Албания — сърби, албанци или босненци; в Босна и Херцеговина — босненски сърби; в България и Тракия — българи. Почти всички се завръщат в отечеството си, щом като припечелят малко пари. Особено власите имат този обичай и впоследствие понякога стават едри търговци. Най-прочутите кираджии са тези от Мецово в Албания, от Ваничес[52] в Македония,

от Клисура близо до Кастория, от Сеница в Босна и изобщо от Южна Босна и от Херцеговина.

При пътуване в Турция е необходимо т е с к е р е — един малък паспорт, — в което са означени имената на пътниците и мястото, за където пътуват. Засега не е възприет още европейският обичай да се означават в паспорта отличителните белези на приносителя. Пашите могат да издават на пътниците паспорт на по-висока цена — б у ю р д и (срб. буирунтия), написан с дребно турско писмо — д и в а н и. Позволено им е дори да отбелязват, че на пътниците ще бъде осигурена частна квартира и че ще им бъде оказвано всякакво улеснение при пътуването. Ако един такъв буюрди е получен от везир или от паша с три туга и има един татарин за придружител, той в мирно време е равностен на ферман на Портата, макар че фактически везирите не могат да заповядват на пашите, които не са им пряко подчинени.

Ферманът, напротив, е една заповед на управление до неговите висши и низши чиновници и само той носи тугата на султана и се получава единствено в Константинопол чрез чуждестранните посолства. Струва 46 пиастри (между 15 и 14 фр.), извън бакшиша за драгомана на посолството. Този важен документ — ферман, се състои от един голям лист с тугата на султана, поставена най-отгоре. Сроковете и стойността им са различни според човека. Така обикновено във ферманите е означено само, че никои власти нямат право да създават на приносителя трудности при пътуването. Напротив, те трябва да му помагат във всяко отношение и да го закрилят при нужда. Други фермани нареждат да се предоставят отделни квартири на пътниците навсякъде, където ще пожелаят. Рядко пашите са склонни да дадат подслон на чужденците или поне да им дават т а и м, т. е. да им изпращат вечеря, да хранят конете им с припасите от собствените си конюшни или чрез реквизиция по селата, да им доставят поне до първата пощенска станция безплатно пощенски коне, да ги охраняват и пр.

Който притежава ферман, пътува обикновено с татарин; но приносителят на буюрди или на ферман може да пътува без куриер. Все пак трябва да отбележим, че първият обичай е надделял и е възприет при всички пътувания на големци. От това следва, че един чужденец с ферман и без татарин ще бъде помалко почитан от този, който пътува с такъв. Би се приело, че той е проявил неуважение към етикета или че прави икономии. По този начин той влиза едва ли не в съсловието на търговците, които пашите уважават много по-малко, отколкото чужденците, пътуващи за удоволствие.

Татарите (т а т а р) образуват отделна корпорация и техните имена са вписани в една специална книга в Константинопол. При всеки паша има известен брой куриери, които са подчинени на един началник — т а т а р а г а, или татарагасѝ, обикновено бивш татарин. Всяко чуждестранно консулство или по-

солство в Турция има също на служба по няколко такива куриери.

Колкото пашата е с по-висок чин, толкова неговите татари вдъхват повече доверие и почит сред населението и у пашите, през чиито области минават. Самите татари знаят много добре дали принадлежат на везири. Те веднага ви припомнят, че не са обикновени куриери, а татари на дивана (диванск и татар). Всеки паша има лични татари на пашалъка си или на правителството.

Татарагата взима младежи-доброволци и ги обучава. Обикновено, преди да почнат да служат, те са задължени да работят в продължение на две години като слуги в къщата на татарите или в татархана. Във всеки главен град или местожителство на паша има една подобна къща, където минаващите куриери могат при нужда да се настанят. То се разбира, татарханът в Константинопол е много просторен.

Татарагата получава доста голяма парична награда за всеки татарин, който отпуска на пътниците. Тя достига горедолу до 400 пиастри или 100 фр. за един пътник и става по-голяма при повече пътници. То се разбира, същото се отнася и до възнаграждението на един татарин, което може да се удвои, ако пътниците са четири или пет. Цените обаче се менят много, тъй щото човек може сам да ги определи или да прибегне до посредник. В такъв случай посредникът получава бакшиш от 20, 30 до 50 франка в зависимост от продължителността на пътуването. Случва се също той да е дотолкова нечестен, че да принуди татаринът да му отстъпи и известна сума от собственото си възнаграждение. Този вид измамничество в Турция е много често явление всред гръцките и арменските драгомани. Чужденецът, който не знае турски, каквото и да прави, е винаги жертвата, тъй като татаринът, обран по този начин, ще мисли, че е в правото си да възвърне загубите с други похвати.

Татарите са зачетени с титлата ефенди, или господин, и вежливостта изисква, когато човек е доволен, да ги нарича татара (съкращение от татарага), когато се обръща към тях. Те са много поласкани от вниманието, което им се оказва, и изобщо са много ценни хора, тъй като познават цяла Турция. Повечето знаят да четат малко и дори да пишат на един от видовете турско писмо. От време на време се срещат аяни, които са започнали кариерата си като куриери.

Куриерите, които знаят повече езици, са малко, защото те са предимно азиатски турци; но тези, които са мюсюлмани, родени в Европейска Турция, знаят винаги извън турски поне един от другите говорими в Турция езици. Именно тези татари трябва да се търсят. Що се отнася до татарите на сръбския княз, той има толкова, колкото са необходими за собствените му нужди. Ако трябва да предостави такъв на някой пътник, то подобен придружител не би бил някак полезен за по-голямата част от

Турция. Той би могъл да бъде подходящ единствено при пътуване от Белград до Константинопол.

Търговците, снабдени с б у ю р д и и принудени да пътуват с конвой за стоките си, взимат често татари. Те ги избират най-вече измежду тези, които не са на служба, за да им излезе по-евтино. В този случай им се заплаща около 20 пиастри или 5 фр. на ден. Другите татари искат обикновено 25 пиастри на ден, като не включват [в тази цена] разноските за подслона и храната на коня им. Често пъти се стига до спогодба да не се заплаща храната на куриера. Но това е присъщо за чужденците на турска служба, които стигат до такава дребнавост. Умереността на турците намалява свръхразноските до минимум, стига само куриерът да не пие много ракия. Впрочем въпреки условията на спогодбата няма как понякога да не се понесат тези разноски, когато храненето е общо.

Най-често се случва да се сключи споразумение за цялото пътуване; следователно ще се определи сумата за едно отиване от Русчук, Белград, Скутари или Янина до Константинопол. Тези спогодби, изгодни за куриерите и търговците, са неприятни за пътниците, защото е почти невъзможно да се обуздае бързият конски бяг на татарина. Той гледа на такова пътуване като на пренос на телеграма. Ако бъде насилен да кара по-бавно, би могъл да иска развалянето на спогодбата само защото не е бил предупреден, че няма да се пътува бързо. Затова цената на такъв вид спогодба се определя въз основа на заплащането на един курс на куриер. Така от Белград до Константинопол например такъв курс би струвал най-малко 2500 пиастри, защото куриерът смята отиването и връщането. Обаче един извънреден куриер, който пътува много бързо, иска до 3000 пиастри, за да направи този маршрут и да се завърне за осем или десет дни с отговор.

Ако татаринът бъде освободен, трябва да се заплати връщането му до мястото, откъдето е бил нает, по цените на обикновен куриер. Значи пътуването трябва от пестеливост да се уреди, ако е възможно така, че да завърши на мястото или близо до града, откъдето е започнало. Ако куриерът пресметне, че има изгода да се завърне сам вместо с пътника в мястото на тръгването,може да се случи да предизвика разногласие между себе си и него с цел да бъде освободен. В такъв случай най-добре е, ако куриерът става неприятен, да не се обръща внимание на тези малки хитрини и да няма оплаквания пред властите, стига пътникът да говори турски. Така на връщане и най-хитрият нехранимайко ще има страх от някакво наказание, което не може да избегне. В обратния случай, ако човек иска действително да се оплаче от водача си, той трябва да направи оплакването си пред Портата чрез посолствата или консулствата. Тогава резултатът е минимален, защото човек не е вече на самото място, за да разобличи лъжата.

От друга страна, татарите представляват пълна сигурност за пътника, тъй като те са задължени под угрозата на смърт да го върнат жив или да донесат с трупа му най-неоспоримо писмено свидетелство за станало нещастие или настъпила естествена смърт. Те са задължени също да го защищават срещу всяко нападение и могат да отстъпят само пред превишаващи ги на брой нападатели.

Те си доставят позволителни за вземане на пощенски коне, в случай че чужденецът няма собствени такива. Грижат се за състоянието на конската сбруя и за самарите и най-вече за доброто поставяне на товарите върху конете. Те се справят сами с тази трудна работа в първите дни на пътуването, когато теглото на пакетите не е добре известно и въжетата не са още изопнати. Въжетата, снабдени с железни куки на краищата, може би биха опростили и ускорили работата по уравновесяването на багажите от двете страни на самара. Ако по път равновесието изглежда нарушено, татаринът прибавя от едната или другата страна няколко камъка в косматите торби, от които конете ядат овес. При пристигането в странноприемниците те помагат за разтоварването, нареждат да се изчистят стаите и приготовляват мястото, където пътникът ще може да отседне. Макар и да не са задължени да готвят на пътниците си, те понякога все пак имат любезността да се нагърбят безплатно с тази работа и без да бъдат молени, стига да имат този талант, ако липсва готвач или ако са се привързали към чужденеца. В такъв случай човек наистина не може да се наплати достатъчно за удоволствието, което татаринът прибавя по този начин към пътуването. От друга страна, има доста татари, които ще сготвят само за себе си и няма да се погрижат за яденето на пътниците, освен ако не са прикоткани.

В градовете те съпровождат чужденеца до властите или се нагърбват с издаването на паспортите. За да ги имат винаги под ръка, те ги носят в един вид малка паласка от кожа (срб. ч е м е р), окачена на врата им. Личността на татарина е толкова свята в Турция, че никой не би посмял някога да се докосне до тези паласки, които той окачва в стаята, щом пристигне.

Когато във фермана или буюрди е означено, че пътникът може да получи навсякъде подслон, е прието да се отиде с татарина направо при пашата или аянина на града и при агата или субашията или малбашията на селото. Татаринът излага с две думи работата в конака на кияя [кехаята] на пашата — рядко на самия паша, — докато чужденецът чака пред зданието с кервана си. Понякога пашата или аянинът пожелават да видят веднага пътника; но най-често това посещение се осъществява едва когато той вече се е настанил в квартирата си. След като искането на куриера е удовлетворено, пътникът бива

заведен в някоя къща от човек на пашата или от християнина, който в града има служба да разпределя поред между едноверците си тези, които пашата нарежда да бъдат настанени, и който се нарича м у с а ф и р.

Понякога трябва да се чака половин или цял час на улицата или в дивана на властите, защото разпределителят на квартирите се случва да живее далече или защото квартирите са малко, или пък той търси да намери възможно най-удобната. Обикновено се дава бакшиш от 2 ½ до 5 пиастри на посочилия квартирата или на субашията. Обаче в градовете с везири, ако жилището е било намерено от един к а в а с, се дава най-малко 5 пиастри, а ако пътниците са повече — дори до 20 пиастри.

Тези внезапни пристигания безпокоят често бедните р а и, принудени да ви подслонят. Особено по време на чума човек е задължен да успокои риданията на жените и дори да води дълги преговори, за да бъде допуснат в къщите им или в едно прилично помещение, вместо да попадне в една мръсна дупка, в която би се отървал от злополучните си домакини. И все пак, общо взето, доброто настроение на тези бедни хора се възвръща бързо, щом съзрат перспективата за малък бакшиш. Те се страхуват винаги да не стане това, което правят някои настанени от властите турци — да се тъпчат за сметка на стопаните, като си отиват, без да платят нищо или много малко.

Обикновено пътникът се настанява в най-хубавото помещение на къщата, в която е приет, и използува домашните за почистване на стаята (тур. с у п у р м е к, срб. с ч и с т и т и с о б у) и за постилане на пода с черга (срб. з а с т р и р а с т и с о б у) и диванът с една по-хубава, наречена с е р ц а д а, ако къщата разполага с такава. Сетне му донасят необходимите неща и приготовляват яденето. Човек не трябва да се тревожи много от оплакванията им, тъй като ще падне в очите на турците. Срещат се понякога раи, особено гърци, които умеят много добре да притеснят чужденеца, като напуснат къщата си и го оставят без всякаква информация, необходима за доставката на храна. Има също големи градове, в които се прави разлика между заповед само за настаняване и такава за настаняване с хранене на чужденеца. Готов дори да заплати разноските, в първия случай обаче пътникът може да бъде изоставен от стопанина си по най-неприятен начин, както това ни се случи в Монастир.

На село татаринът си присвоява правото да избира най-приличното жилище. Един път като е говорил със с у б а ш и я т а или със з а б и т а, той не се притеснява вече от протестите на раите и се настанява в къщите дори в отсъствието на собствениците им.* Ако го отегчават много, той ги заплашва с кам-

* Така през 1836 г. ние насилихме вратата на странноприемницата на мелничаря от Брниац на Ибър. Пристигнали по мръкнало, ние бяхме много

шика си или дори им нанася няколко удара, но е готов да се отнася с кроткост, когато си знаят мястото.

Това право на пастаняване изглежда толкова неприятно, щото едно отменяне на тази тегоба би било акт на висша политика. То в същото време би благоприятствувало за отварянето на нови странноприемници и подобряването на повечето от тези, които съществуват.

Ако населеното място е малко и ако във фермана на пътника е означено, че му се дължи храна и квартира, сам главата на християнската община изисква от подвластните си да доставят на чужденеца каквото е потребно за конете и според обстоятелствата поръчва ядене в една или две къщи. Хората получават по-често безплатна храна, отколкото конете.

Положението на европейците, които пътуват с татарин, често е много тежко, тъй като те са принудени да се сприятеляват по-скоро с него, отколкото с християнското население и да внимават да не паднат в очите на мюсюлманите с прекалената си благосклонност към едноверците. Всред християнското население се разбира защо турчинът е почувствувал нуждата да си служи със строги обноски, за да не загуби никога почитта, която му се дължи. От това следва, че един европеец не може да покани на масата си стопаните. Дори в градовете една подобна покана, отправена към главата на християните, понякога изглежда като обида, насочена към турците. Излиза също, че стопаните или старейшините на едно село могат да бъдат възнаградени само с малко ракия, ако татаринът е реквизирал зърно за конете, пилета, мляко или друго за трапезата на пътника. Ако човек би искал да заплати изцяло подобна ангария, наложена на едно село, или ако дори би дал по-значителни бакшиши, той би станал подозрителен в очите на мюсюлманите. Най-доброто в тези случаи е да оставиш татаринът да си направи разпределението [на дължимото] или сам да дадеш скришом нещо на стопанката (бълг. б о б а) или на децата и да поискаш да видиш гръцката черква, ако има такава, за да оставиш там един незначителен дар от 5, 10 или 15 пиастри в зависимост от разноските.

Ние не можем да не отбележим, че пътниците-европейци имат по-големи изисквания към храната за разлика от жителите на Турция. И на нас при първото ни пътешествие се е случвало да чуваме недоволната от бакшиша р а я да казва, че

учудени, че не намерихме никого. Само огньове тук-таме сочеха, че има хора в планината. И нашият кавас започна да вика, колкото глас му държеше: „Ибрахим, Ибрахим, ако не се върнеш, ще ти отрежат главата.“ Той мислеше, че е избягъл от уплаха; но никой не дойде да утоли глада ни и двама от нас бяха принудени да застанат до бъчвите с ракия, за да попречат на нашите хора да се напият до забрава. На другия ден се появи един съсед, чиято ярост се успокои едва когато получи малко пари за ханджията и след като татаринът му каза, че сме чиновници и покровителствувани от султана (ц а р с к и л ю д е).

християните-католици са по-лоши от мюсюлманите. Малко повече щедрост би винаги помогнала да се избягнат такива възклицания.

Понякога е добре да се използува татаринът за уреждането и заплащането на сметките в пощенската станция и странноприемницата, тъй като те съвсем не се стесняват да сведат до нищожни цени някои надути от цинцарите и гърците сметки. Ние сме виждали заплащането да завърши с две плесници, нанесени с цялата важност от турчина и приети с цялото явно унижение от разгневения рая. Ако татарите не се нагърбят с подобно намаляване на сметката, човек може да е сигурен, че те отчасти са замесени в мошеничеството или ги е страх, което може да се случи само тук- таме в Албания. Така в Гузини нашият татарин беше станал толкова кротък, че ние бяхме безобразно ограбени. Накараха ни да платим дори иирмилук (5 франка) за стаята ни, докато в Турция ханджиите не познават такъв доход. Има много малко големи градове, които правят изключение от това правило. Господин Викенел, виждайки, че домакинът ни спира коня ми, като го хваща за юздата, за да иска настойчиво онова, което отказахме да му дадем, се провикна: „Ще одиме да се оплачем на аяна!“ Но на това отгоре болукбашията веднага му възрази усмихнато: „Нима мислите, че тук сте в Румелия? Тук аянинът няма власт.“

От друга страна, сметките с куриерите трябва веднага да се уреждат. Понеже нищо не се отбелязва, човек може неволно да бъде излъган или най-малкото да се създаде повод за твърде неприятни парични спорове.

Що се отнася до пътниците, които са проявили италианска наивност при споразумението им с татарите — те да се грижат за прехраната им по пътя, защото така им се е сторило по-удобно, — то се знае, че са завършили пътуването си в галоп, като са получили само кафе, бяло сирене, лук и хляб, които са основната храна на обслужващите татари. За да прибере колкото се може по-бързо възнаграждението си, татаринът може да ужаси пътника и с лъжливи разкази за крадци, тъй щото на пътника да не му мине и през ум да поиска да пътува по-бавно.

Хората, които пътуват в Турция, без да знаят някой от говоримите в страната езици, са изложени на произвола на техните татари или драгомани. В такива случаи те твърде често са излъгвани в сметките на странноприемницата или пощата, в бакшишите и пр. Ханджиите се съгласяват да дадат на татарите и слугите една дребна сума, която се нарича ч и б у к, като от своя страна пък увеличават сметката си. За щастие пътуванията в Турция са доста евтини и това увеличение на разноските не е твърде чувствително.

Най-неприятното своеобразие на татарите е, че искат да им се предплаща една част от сумата, която ще се дължи при

завършека на пътуването. Тъй като не винаги са на служба, те твърде често са задължени към татарагата, техния шеф, или пък са женени и трябва да оставят на семейството си нещо за преживяване. От това следва, че тази предплата може да доведе до доста голяма парична загуба, ако човек би искал да ги освободи наскоро след наемането им заради лошото им държане или несъответствие в характерите.

Както нашите куриери, така и много от татарите имат склонност към пиене и сластолюбиви удоволствия или към двете едновременно. Но те проявяват своята необузданост само вечерно време. Тяхната умереност и работоспособност обикновено са образцови през останалата част на деня.

Друго много неприятно нещо, което трябва да се предотврати при едно продължително пътуване, е [обстоятелството], че всички татари имат навика да купуват различни стоки в места, в които те са по-евтини, отколкото у тях. Така един татарин от Константинопол, България или Сърбия, ако стигне в Лариса, ще купи коприна само и само жена му да облече копринена дреха или най-малко копринени ръкави (л а т и ц е); ако отиде в Янина, той ще си вземе емфие и т. н. В други случаи пък ще купува подаръци за приятелите си или лули за препродаване. И тъй тези предмети увеличават тежестта и броя на багажа. За да се избягнат тези покупки, трябва предварително да се уговори с татарина, че няма да му се дава никаква предплата по време на пътуването, освен за тютюн и за дребни разноски. Най-доброто разрешение е винаги да се правиш сякаш имаш само толкова пари, колкото са необходими за пътуването.

Подобно на нашите файтонджии много татари са твърде склонни да приемат пътници — татари, които търсят работа, военни и др. Тези хора, понякога полезни заради увеличението на броя на хората при трудни преходи, стават бреме, тъй като няма как да не бъдат хранени. Като се имат пред вид гостоприемните обичаи в страната, трябва известен такт, за да се избегне тази неприятност.

Н а й-х у б а в и я т с е з о н з а п ъ т у в а н е в Т у р ц и я е от м. май до началото на август; по-късно горещината става тъй голяма и човек лесно хваща треска, особено по крайбрежието на Егейско и Адриатическо море. Напротив, месеците юли, август, септември и октомври са най-доброто време от годината за посещаване на Босна и високите планински вериги в Турция. Следователно маршрутът трябва да се подреди, както следва: Константинопол да бъде посетен през март и април, планината Атос и други — през май, за да се стигне в Тесалия, Македония и Балкана, Родопите и Горна Албания и да се приключи в Босна и Горна Сърбия. Пътуванията в Турция през зимата са много мъчителни поради състоянието на пътищата, многобройните бродове, излизането на реките от коритата им, лошия строеж на

къщите и липсата на печки и стъкла по прозорците. В този сезон може да се посети единствено южното крайбрежие.

За предпочитане е пътуването да започне от Белград, Русчук, Константинопол, Салоники, Янина или Атина, тъй като в тези градове могат да се намерят с по-голяма леснина добри услуги и интелигентни драгомани, които знаят извън няколко говорими в Турция езици и един европейски, т. е. италиански, френски или немски. Белград и Русчук имат предимство пред другите градове, защото за разлика от другаде предлагат добри коне на по-ниски цени.

Що се отнася до избора на слугите* или драгоманите, ние не бихме препоръчали власите заради лукавия им нрав, различието на характера им със славяните и мюсюлманите и малкото им познаване на Турция. Не бихме взели също грък или дори албанец, защото бихме се опасявали от тяхната хитрост, самомнителност и особено от бъбривостта им, понякога безразсъдна. Сърбинът, босненецът или българинът ни изглежда много по́ за предпочитане, защото те са по-въздържани в приказките си, доста склонни на послушание, добре запознати с турските нрави и спогаждащи се с по-голямата част от населението в Турция. Ако не се сприятелят с гърците, те знаят да ги измамят. Единствено в Горна Албания и Херцеговина — съседите на черногорците, придружителството на един сърбин може да създаде неприятности. Колкото и босненците-мюсюлмани да не обичат сърбите, поне в нормални времена те не биха влезли в разпра с един слуга; но в католишката Горна Албания или близо до Черна гора сърбинът е наистина много зле гледан, свидетели за което са тези Малзорес от Шалиа, които казваха съвсем хладнокръвно на един от нашите слуги — християнин-грък от Босна: „Ако бихме били сигурни, че ти си черногорец, съдейки по дрехите ти, ние бихме ти отрязали врата, както си му е обичаят.“ В Скутари един пандурин-сърбин, който ни беше слуга през 1837 г., пристигна веднъж при нас уплашен, защото на градския площад го бяха взели за черногорец и поискали без много церемонии да го подложат на адета [т. е.] обичая.

Заплата (тур. и срб. айлук, срб. алвалук, бълг. плата) на един чирак в конюшня е от 10 до 12 флорина на месец (25 до 50 франка); за един малко по-издигнат слуга — от 12 до 14 флорина; ако един прислужник в конюшня (тур., срб. сеиз, гр. сеезес) има собствен кон, заплатата може да стигне до 18 флорина.

Що се отнася до драгоманина**, той е винаги скъпо платен и не се среща навсякъде. Най-често такива се намират в Константинопол, Салоники, Адрианопол, Атина, Корфу и в

* Тур. кезметкиар, произн. Husmedgiar, слав. и вл. слуга, гр. ойкетес или дулос.

** Тур. терджиман, срб. толмач, алб. и вл. телмач, г. драгуманос.

големите градове по бреговете на Дунава и Албания: в първите два града и в Атина има хора, които упражняват само този занаят.

Общо взето, тяхната заплата е поне двойна от тази на обикновените слуги; но често човек е принуден да плати повече, особено ако ги наема във второстепенни градове. Ние сме виждали хора, които искаха по 10 флорина (25 франка) на ден.

Рядко се намират добри преводачи. Обикновено те са отегчени от въпросите на пътниците и се отървават с хиляди измислици, за да не си дават труд да задават въпроси на местното население; това се случва най-вече, когато драгоманинът пътува през една страна, чийто народ няма добро отношение към неговия, или, когато не иска да бъде въпреки дрехите си разпознат по акцента. Същото нещо се повтаря при разговорите на пътниците с населението в Турция и няма нищо по-смешно от това, да видиш няколко европейци с един преводач. В такъв случай този нещастник е толкова често обсипван с различни въпроси, че на всяка крачка лъже; вместо да предава запитванията на чужденците, той се провиква, както много добре го е разказал г. Уркварт: те са луди или се интересуват от излишни работи. Ако чужденците въпреки получения отговор настояват пред преводача за още подробности, той се измъква с друга измислица, например, че [запитваните] не искат да отговорят или че не разбират въпроса. И тъй, ако понякога драгоманите казват на турците съвсем различни неща от тези, които са им казани, човек не всякога трябва да им се сърди, понеже европеецът задава неразбираеми въпроси, дразнещи и недискретни от гледна точка на ориенталеца, или най-малко изразява желанията си по напълно непознат в Ориента начин.

Когато човек пътува в Турция, е прието да носи със себе си, както в средновековието, не само легло, но и доста други домакински предмети. Като първо пътниците, освен ако не са съвсем бедни, си носят един килим (ш и л и м или п и л и м) или поне едно парче завивка, за да могат да легнат върху него или да се завият. Най-добре е пътниците-европейци да носят със себе си в платнен калъф един малък дюшек*, който се навива с възглавницата, чифт чаршафи и вълнена или копринена завивка** (тур. к е б е, ш е б е), напълнена с памук (й о р г а н). Тези, които обичат да лежат по-нависоко, могат да сложат под дюшека си малката си торба за дрехи (т е р к и я), която обикновено закачват на седлото. Има хора, които покриват дюшека си с космат плат, за да избягнат контакта със заразени от чума вещи, тъй като косъмът не поема такъв вид миазми, които, напротив, се захващат за вълната и за памука. Дюшекът може

* Тур. и срб. д у ш е к, вл. м а д р а ц у л, гр. с и р о м а.

** Тур. к е б е или ч е б е, срб. п о к р и в а ч, арм. ж и о р г а н или п о к р о в и ц, вл. п о п л о и у л, гр. п а п л о м а.

също да бъде разделен на две или три четвъртити части, като възглавници за канапе, свързани помежду си с парчета плат. Този вид дюшек служи дори по-удобно за стол от навития дюшек и се натоварва на коня още по-лесно.

За да бъде леглото напълно готово, отдолу се слага сено във вид на сламеник, а за да се избягнат паразитите или контактът с вещи, заразени от чума, може да се опъне над рогозката и под сеното платно, напоено с восък, т. нар. м у ш е м а, с която багажът, натоварен на конете, се предпазва от дъжд.

Към завивката, когато е студено, може да се прибави и тази, която е сложена под седлото на коня.* Кожусите, унгарските б у н д а с, или овчите кожуси са нужни само през зимата; през лятото те много лесно се пълнят с паразити.

Д р е х и т е, които пътникът носи, трябва да бъдат сведени до най-необходимото. Трябва да се знае, че на човек се случва да облече фрак само в Солун, Константинопол, Белград или в някои други турски градове по границата; по другите места има нужда от един лек редингот и други неелегантни дрехи. Не трябва да се забравят кърпи за лице, тъй като в странноприемниците почти не се намират. За да бъде товарението по-лесно, е необходимо, доколкото е възможно, багажът да бъде разделен в два кожени сака по турски или в два куфара, по-добре кожени, отколкото дървени. Има също двойни кожени торби (б и с а к), х е й б е на турски, от козя козина, които са много удобни и се продават навсякъде (вж. т. III, с. 106). Вързопите се връзват за дървените самари с въжета и са покрити с едно платно, напоено с жълт восък, м у ш е м а, което се придържа от дълъг шарен широк ремък от козя козина, завършващ с въже.

И в Средна Азия е обичай багажът да се разпределя поравно в две големи торби от козя козина — харари, което улеснява товарението. Турците си служат с големи кожени торби за прибиране на дрехите, наречени х у р ч, но европейците ще предпочетат куфарите.

Ако човек има две торби, в едната може да сложи дрехите си, а в другата — домашните потреби, книгите си и пр. За кухненските вещи обикновено се употребяват б и с а ц и т е, т. е. двойните кожени торби, за да могат да се разпределят върху повече коне и да бъдат винаги под ръка.

Най-необходимата домакинска вещ е котлето от чугун или за предпочитане от калайдисан бакър с желязна дръжка, за да може да се окачва на веригата, която виси във всяко огнище в Турция. В странноприемниците и в селските къщи изобщо не се намират железни триножници**. Ако човек предпочита чугуне-

* Тур. к е б е, срб. п о к р о в а ц, алб. п у л и ц е, вл. с т р а и у л или ж е р г а, ср. с к е п ѐ.

** Тур. с а ж а и а к, срб. с а д и а к, вл. к р а т и з а, гр. п и р о с т и я.

ната тенджера, трябва да си я закупи, преди да влезе в страната, тъй като такъв домашен съд не се намира там.

Другите вещи могат да се сведат до една желязна печка (тур. и срб. йолтаран), една тенекиена съдинка за варене на кафе (кафе-ибрик) или един чайник и една-две дървени бутилки — чутура — за ракия или вино, било за из път, било за мястото на пренощуване, където може да няма [питие]. При няколкодневни пътувания и когато в странноприемниците липсва ракия или вино, може да се закупят огромни чутури, съдържащи три или четири оки; но те не са за препоръчване, тъй като специално виното се разваля, щом се начене. Повече на брой малки чутури са за предпочитане. В Босна и Херцеговина си служат понякога с малки кожени торби или кози мехове, наречени матара, за пренасяне течностите с кон.

Най-сетне трябва да се вземат четки за обувки, боя за обувки, кибрит, няколко свещи, дори един свещник и провизии от ориз, фасул, леща, захар, кафе или чай, както и няколко суджука и шоколад, бульон на кубчета и др. за случаите, когато [по пътя] няма странноприемници.

Смляното кафе се слага в малки тесни торбички от кожа (тур. кавезе, срб. кеза), които се затягат с кожена връзка и могат да се купят готови. Вътре се слага една дървена лъжица за удобно вадене на кафето. Останалите провизии е добре да бъдат прибрани в платнени торби.

Други полезни вещи са няколко малки чаши (филджан) за кафе; обаче в Турция има кожени кутии (филджан-кесе), изработени нарочно за целта. Има ли ги човек, той може навсякъде по ориенталския обичай да предложи една чаша на хората, които го посещават, както и да утоли сам жаждата си. Куриерите носят често филджаните в джоба си, което за тях е по-лесно, отколкото за нас, като се има пред вид, че дрехите им са широки.

Много читатели, не познавайки Източна Европа, ще намерят, че този багаж за едно удобно пътуване в Турция е много голям; но все пак всички тези неща са абсолютно необходими. Не трябва да се забравя, че и сега в Полша и Галиция човек пътува с леглото си и че плаща в странноприемниците за стаята си независимо дали е със или без легло. Боя за обувки се намира само в някои големи турски градове; ние споменахме, че тук-таме свещници и дори свещи* липсват и тогава се прибягва до запалени смолисти главни (машала) или до смолисти дървета.

Другите провизии и споменати съдове спомагат пътникът да бъде съвсем самостоятелен, тъй че той няма защо да се съобразява по време на пътуването си със странноприемниците и може да лагерува или да остава навсякъде, където му се нра-

* Тур. айден, срб. свечия, вл. лумине, гр. керион.

ви. Прочем кафето и особено захарта липсват почти навсякъде, най-вече в планините, и захарта е един подарък за всеки жител на Турция, който се приема с удоволствие. В тази страна и стари, и млади имат едно детинско влечение към захарните изделия и с една шушка захар, както и с малко тютюн, ние спечелихме не едно сърце. Дори оризът липсва понякога в странноприемниците, ако той вече е бил сложен в котлето на ханджията от друг пътник.

Турците заместват удобното кожено „коко" с една медна чаша (срб. с а п л а к) или с половин черупка от кокосов орех. Тъй като никъде не се намират вилици*, човек трябва да носи пълен комплект прибори за ядене. Тези, които се прибират като сгъваем нож, са най-удобни за пренасяне. Ние намерихме, че е полезно за повече чистота да имаме и една калаена чиния.

Ако човек има слабо зрение или ако иска да прави физически наблюдения, трябва да носи в двойно количество моливи, пера, очилата си и всичките си апарати, защото те не могат да се намерят никъде в Турция, а пък асортиментът на очила е твърде беден дори в крайморските градове. Даже виненият спирт се намира само в Константинопол, Салоники, Скутари и Белград и в някои от дунавските градове.

Ние видяхме също хора да носят един стол, върху който се нагласяваше една дъска. При разглобяването им се получаваха три части с дължината на обикновен чадър. Тези принадлежности са твърде сложни и затова малко се използуват, ако човек не иска в никакъв случай да се приучи на турските обичаи или ако не се задоволява с дюшека си за сядане, най-добре би било да вземе със себе си едно малко сгъваемо столче и един четвъртит калъф с малки железни или дървени пръчки, което е много подходящо за всички турски с о ф р и или ниски маси. Така човек би могъл навсякъде да яде и пише по европейски.

Пътници из Азия са употребявали също палатки и разглобяеми кревати, такива вещи не се пренасят лесно, освен при пътуване с камили.

Тъй като всички жители в Турция са с мустаци и без следи от бакенбарди и брада, би било добре да се възприеме модата на тази страна. Безкрайно необходимо е да се пътува с пистолет, който виси на седлото, защото обичаят е такъв, а оръжието, дори и незаредено, вдъхва респект. От друга страна пък, пистолетите, окачени на колана, са напълно излишни и смешни, тъй като турците знаят твърде добре, че европейците не ги носят. В Сърбия и в равнините на Тракия няма нужда от пистолети, докато в Албания, напротив, ще бъде добре, ако и слугите бъдат въоръжени с една или две пушки според обичая на страната. Така, ако случайно се срещнат зложелатели, може да им се покаже равностойно въоръжение. Ако някои тур-

* Тур. т и а т а л, срб. в и л у ш к е, арм. п и р у а или ф у р к у л и ц е, вл. ф у р к у т а, гр. п е р у н и.

ски пътници се чувствуват задължени да носят скъпи или украсени със сребро оръжия, за да изтъкнат високото си положение, европеецът не трябва да им подражава. Той не може да скрие, че е чужденец, а и значителният багаж не би предизвикал, особено в Албания и Босна, желанието [за грабеж], както подобни оръжия.

Най-после, поради това, че лекарите и особено лекарствата се намират само тук-там в Турция, ще е добре всеки пътник да носи със себе си някои лекарства срещу болестите, на които може да бъде изложен, като например малария терциана, изобщо треските, болки в стомаха, дизентерия, възпаление на дробовете или корема и ревматизъм. Впрочем всички европейци минават за лекари и раздаването на лекарства е един от начините да се спечели благосклонността на хората, които ви дават подслон. Тези, които не са лекари, могат да разделят [предварително] лекарствата на дози, за да се избегне неправилното им използуване. Те могат да се сведат до: винена киселина като лекарство за повръщане, живачен хлорид[53], ялапа[54] — разхлабителни соли, равен като разхлабително и укрепително средство, екстракт от синя тинтява за стомаха, хининов сулфат за треска, слез — цяр за омекчаване, кантарид[55], причиняващ мехури по кожата, камфор или оподелдок[56] срещу ревматизъм, бъз за изпотяване, липов цвят и лайка. Един иригатор и един ланцет могат да допълнят медицинските принадлежности.

Много читатели ще намерят смешни и излишни тези педантични предпазни мерки; но ние смятаме, че няма пътник, пътувал по-дълго из Турция, който да не е претърпял гибелните последици в една страна, където общественото здравеопазване е напълно неизвестно. Човек трябва да познава тази страна и трябва да е бил болен там, за да разбере крайното затруднение, в което може да изпадне при едно неразположение, защото в дадени места всичко, като се почне от стаята или мястото за почивка, може да му липсва. При пътуванията си ние прибягвахме към тези лекарства както за хората ни, така и за самите нас. И последния път ние срещнахме толкова много болни от треска, че трябваше дори да възстановяваме запасите си от хинин и лекарства за повръщане.

Пътуванията на кон по турски, а не с пощата, не са толкова уморителни, колкото можем да си представим. Един път свикнал с коня, човек може да има хиляди наслади. Само в дъждовно време става много неприятно — няма нищо по-жалко от една разходка на кон при проливен дъжд, когато си загърнат с турско палто, с мушама или с плат, напоен с каучук.

Много важно нещо е да имаш със себе си хора, които разбират от товаренето на добитъка, и в това отношение татарите и пощенските слуги обикновено са много полезни. За да бъде товаренето удобно, трябва да има винаги трима души, тъй че единият да може да връзва въжетата, докато другите двама

поддържат багажа от двете страни на самара. Хората от занаята го правят доста бързо. Ако не се наемат опитни люде, човек рискува да направи такова пътуване, каквото беше началото на нашето през 1836 г., когато, вместо да имаме един слуга за всеки два коня, ние имахме само четири за дванадесет, от които само двама бяха от занаята. Резултатът беше, че багажите ни се обръщаха толкова често, че ние не можехме да изминем повече от пет до шест левги на ден.

При пътуване с пощата или в галоп е обичайно да се пие чаша кафе и да се изпушва една лула във всяка станция, докато конете се оседлават. Този обичай е толкова текущ, че тези неща ви се поднасят, без да сте ги поискали. Следват въпросите, какво ново има в Константинопол и другаде. Сред турците татарите са истински заместници на нашите вестници.

През зимата и в дъждовно време пътищата са толкова кални, че цветът на дрехите се различава с мъка. Ако по пътя човек срещне пътници, той просто им пожелава добър път (у г х у р у л а), а като още по-сърдечно благопожелание си слага и дясната ръка на сърцето.

Случва се в горите да се изстрелва няколко пъти с пистолет или ако си в компания на неколцина сърби или босненци, те да запеят с гласа на Стентор[57] някоя народна песен. Когато се пътува с керван по тесните пътища, трябва да се спазва голям ред, защото иначе често се случват нещастия. Ако има татарин, той винаги остава при багажа; в случай че пристигне пръв в странноприемницата, той сяда до багажа, докато пристигнат останалите от кервана, и често изкарва там дори един сън.

Лятно време между станции има понякога спирки, за да се пие вода от някоя чешма или, без да се слиза от коня, се иска от първия ханджия стомната с вода, глътват се няколко глътки и се тръгва с пълна бързина, без да се дава бакшиш. Когато се пътува бавно, тези малки спирки за вода са много често и дори има местни хора, на които сякаш им е съвестно да не опитат водата на всяка чешма.

По всички пътища в Турция има сенчести места*, горе-долу удобни, много добре дошли за почивка на пътниците, които не пътуват с пощата. Обикновено там има гора от хубави дървета — в Източна Тракия, Южна Македония и другаде — от дъб, липа, топола или чинар. В повечето случаи около тези места тече чешма или има извор и кервани, които са се спрели за обяд или за почивка, пък дори и за преспиване, докато конете или воловете им пасат наоколо.

При тези кратки почивки обикновено се слиза от коня, пре-

* Тур. к ь о л с е, срб. з а л а д и е, алб. с к г а д или ш и е, или м е х и е, гр. и с к и о с.

глежда се дали всичко е в ред, стягат се ремъците (срб. п о п р е г н у т и), сяда се по турски или се полягва на земята и понякога се изпушва една лула. Ако случайно се срещнат група циганки или българки, човек се забавлява, като ги кара да потанцуват, и им подарява някоя дреболия.

В големите летни горещини се тръгва в ранни зори и се почива от 11 до 2—3 часа в някоя странноприемница или под големи дървета. Понякога се обядва на чист въздух край първия поток; от козите дисаги се изважда пилето или парчето овчо месо, завито в книга и платно, твърдо сварените яйца, а има случаи, когато татаринът прибавя малко сварен ориз, п и т а, халва или плодове, пазени в кърпата му, обшита със сърма. Има случаи, когато е било взето само сурово месо и то се изпича на шиш върху набързо стъкнат огън. За кратко време необходимите сухи дърва (срб. с у б а р о к) са събрани и огънят лумва, тъй като местното население има особена дарба да пали огън. Едно парче прахан се поставя в средата на сухите треви, въздухът го завъртва бързо, докато започне да излиза дим и после пламък. Обичай (а д е т) е след храненето, по обяд, да се поспи малко.

Ако по залез слънце се стигне до някоя чешма или поток, пощальонът-славянин се провиква: „Н е к а п и к о н и е, т. е. конете да пият вода, тъй че като пристигнат [в хана], да ядат сеното с охота.

Няма ли място в градските странноприемници, лавиците пред дюкяните из пазара са понякога удобно място за преспиване, но не и за тези, които се опасяват да не бъдат събудени рано на другата заран от дюкянджиите. Ако пътуването е с пощата и се стигне привечер в странноприемницата, конете за другия ден се заръчват веднага, тъй като понякога ги водят още денем на паша доста далеч от конюшните. Следователно би било късно да се мисли за това чак на другата сутрин.

Не навсякъде в малките колиби се намират конюшни за конете на пътниците и затова те са принудени да ги оставят под навеси или дори трябва да отпочиват в дворовете. Понякога се случва тези животни да се отвържат и да избягат нейде из околностите. Това става най-вече в началото на пътуването, когато конете още не са се опознали взаимно.

Не навсякъде има и ковачи, което в дадени случаи е много неприятно. Ето защо е добре да се носят няколко подкови, пирони и да има един слуга, който да разбира малко от подковаване. Тази предвидливост е особено необходима за каменистите и често пъти тъй пусти области в Босна и Албания.

Едно от най-големите неудобства при пътуването с коне е бързото израняване на гърбовете им, което довежда до скорошното им отслабване. Ето защо грижата за доброто натъпкване на седлата и самарите трябва да е много голяма и да се внимава пълнежът (с т е л я) в никакъв случай да не наранява конете. Поради тази причина понякога се слагат под седлата тънки

възглавници (т и е л т и или п а л а н) и по-често някаква черга. Самарите трябва да се нагодят много добре към тялото на коня. Ето защо не може да се купуват самари, преди да имаш коне. Трябва също да се избягва местенето им от кон на кон. При такава грешка само за един или дори за половин ден животното може да се увреди.

Когато по гърбовете на конете се появят рани, на болното място (срб. с а д н о или к р в а в и ц а) под седлото или самара им се поставят меки, тънки и надупчени възглавници (п а л а н), за да се избегне търкането. Раните се промиват с ракия и урина и се налагат с пластири (я к и я), за да се изтегли гнойта. Пластирите най-често са напоени със сапун, ракия и яйца. Коланите също причиняват много лесно отоци по корема, особено при коне със самари, и за няколко дни те се обезобразяват страшно много, като загубват и силите си. Тази злополука е още по-фатална и в такъв случай животното не трябва за известно време да носи товар.

Навсякъде е опасно, когато слезеш от коня, да го оставиш невързан, но в Турция, една страна на места толкова дива, той може да бъде загубен или откраднат много по-лесно, отколкото у нас. По време на пътуванията си ние страдахме доста често от закъснения, дължащи се на подобна небрежност. Изобщо населението в Турция е склонно да мисли, че животните са по-умни, отколкото са в действителност. Един от спътниците ни за малко не изгуби коня си в една гъста гора. А пък в Приеполи, в Босна, един от слугите ни беше вече загубил надежда, че ще намери коня си, но случайността го довела до една улица, където той видял един циганин-скитник на гърба му. Последният естествено претендирал, че нямал лоши намерения, но ако лошата настилка не му е пречела да галопира, по всяка вероятност той щеше да има време да скрие откраднатия кон на сигурно място. Когато конете навикнат един с друг и някой от тях се изгуби, ако не е подплашен, обикновено се връща сам при останалите коне. Но на това не винаги трябва да се разчита.

Слугите в Турция не обичат да водят товарните коне за повода и смятат, че е под достойнството им да бъдат считани за пощальони. Впрочем животните винаги трябва да се теглят по̀ малко. Татаринът, който няма право да бие слугите, не може да очаква те да му се подчиняват също тъй стриктно, както пощальоните. От това следва, че често пъти товарните коне са оставени на самотек; те изостават или вървят твърде бавно и дори се залутват в храсталаци и лоши пътеки и тогава товарът им може да падне. При такава небрежност ние сме виждали много опасни падания, от които конете можеха да загинат. С една дума, такъв вид обслужване на пътниците дава повод за спречквания.

Човек трябва да внимава много при пътуване на кон през

летните горещини да не е възседнал яздитното животно, когато го води към реката. Ако конят не е воден [за повода], могат да се случат нещастия или най-малко животното да легне във водата.

Населението в Турция се храни два пъти на ден; сутрин в 10 или 11 часа и вечер след залез слънце — турското а к ш а м. Този навик е толкова вкоренен, че пътниците често са длъжни да се подчиняват на реда за първото хранене, освен ако не тръгват призори, което пък разкъсва целия ден. Друга особеност е, че човек трябва да стигне в градовете или големите села преди а к ш а м'а, тъй като по този час дюкяните се затварят и всеки, християнин или турчин, се прибира в къщи. Тогава е трудно да се намери храна и дори странноприемница. Често се случва, даже и в доста големи градове, да се чака до другия ден, за да може да се купи месо и супа; за възстановяване на силите може да се намери само кафе без захар, хляб, бяло сирене и вино. Турците смятат, че ако извън това се сдобият и с яйца, човек трябва да е много доволен и може да изчака до 12 часа.

Ако се пристигне в странноприемницата или турската поща преди а к ш а м'а, жените на ханджията или на началника на пощата ви приготовляват вечеря, която често пъти е много хубава; но ако е много късно и мъжът е вече в харема си, обичаят позволява да бъде обезпокоен само за неотложна работа. В такива случаи жените рядко са наклонни да готвят и трябва сам да се погрижиш за яденето, стига да се намери някое пиле или овнешко месо.

В това отношение селата са много по-приятни места за пренощуване особено ако са населени с християни; винаги и навсякъде може да се намерят поне пилета, яйца, кисело или прясно издоено мляко, хляб, вино или ракия, а понякога дори и овнешко. Обаче тъй като домашните птици обикновено не спят в курници, а се подслоняват под покривите или дърветата, често е невъзможно да се уловят в тъмнината. Хващането на пилета представлява такава важна част от пристигането на пътниците в странноприемницата, че бедните домашни птици по предчувствие често напущат вкупом убежищата си, когато усетят, че идват чужденци. Много пъти човек е принуден да ги убива, като хвърля по тях дърва или камъни, а дори и да стреля с пушка.

Добре е предварително да се купуват домашните птици и месото, от които човек има нужда за през деня; те са по-хубави. Избягва се изцеждането на кръвта от съвсем пресните меса и още с пристигането гърнето се слага на огъня. Котлето служи много добре за запазване на яденето по пътя. Ако е възможно, татаринът или някои от слугите се изпращат напред, за да приготвят вечерята, и при пристигането остава само да се седне на масата.

Тъй като в тази страна кафето не се пие с мляко, ако човек поиска това, трябва да предупреди ханджията от вечерта,

за да го има на следващата сутрин. Неведнъж се е случвало сложеното настрана мляко за закуската ни на заранта да е било изпито и да е трябвало да се задоволим с черно кафе било защото млякото се носи отдалеч, било защото добитъкът е вече на паша, или пък защото останалото мляко е било подквасено.

Понеже в Турция няма в странноприемниците долапи, прозорците са неостъклени и по хартиите, опънати на черчеветата, има много дупки, трябва да се полагат особени грижи за опазване на продуктите; иначе котките и кучетата могат да окрадат най-жестоко провизиите. Подобни премеждия могат да се струват смешни на един европеец, но те не са такива за тези, които пътуват из Турция. По този начин човек запазва в дисагите си малко шоколад, шунка или суджуци за местата, където не може да се намери храна. Ако няма грижата да затваря внимателно куфара си, той рискува на другия ден да не намери в него вече нищо и да трябва да прекоси цялаТурция, за да закупи в някое морско пристанище наново такива неща, които са съвсем обикновени за Европа, а толкова редки за Турция. Измежду много такива премеждия ние си спомняме най-вече една смешна случка в Охрида, където нашите хора си бяха сготвили един огромен овнешки бут. Но тъй като бяха твърде уморени и беше много късно, те се задоволиха с няколко яйца и запазиха разкошното месо за другия ден, без да обърнат внимание, че едно голямо куче е легнало в ъгъла на хана. Естествено, когато то се събудило и видяло едно гърне с месо на земята, помислило, че е за него. На сутринта нашите слуги имаха единственото удовлетворение да набият здравата заместника си. Те бяха принудени да потеглят почти гладни. И действително в Турция, дори и в големите градове, е трудно да се намери по всяко време месо или онова, което е необходимо.

Едно време е трябвало да се предрешиш като мюсюлманин или като рая, за да можеш да пътуваш из Турция и най-вече из Босна и Албания. Тази предпазливост е станала съвсем излишна, дори и за една голяма част на Азиатска Турция. Ние пътувахме облечени по европейски с черните или белите филцови шапки, без да ни бъде отправено и най-малкото оскърбление. Населението на Турция е свикнало с облеклото ни; войните, промяната на турската военна униформа и множеството пътници, особено търговците, успяха да премахнат неприязнеността към европейските дрехи. А и при това населението с удоволствие вижда чужденецът да носи фес, стига да не е нетактичен да сложи такъв, какъвто имат полковниците или генералите: тогава биха го взели на подбив. Един европеец с фес може да мине дори за турски чиновник. Що се отнася до възможността да се закупи в Турция шапка, добре е да се знае, че такава може да се намери само в големите морски пристанища и в Белград.

Европейките, които пътуват в Турция, понякога все още се обличат като мъже; може би едно време тази предпазна мярка

е била нужна, но сега ние не бихме я препоръчали, освен ако женското телосложение може добре да се прикрие. В случай че те бъдат разпознати, могат да се изложат на неприятности. Единственото необходимо нещо е да носят под роклите си дълги гащи по турски. Трябва грижливо да се избягват светлозелените дрехи — [цветът] на Пророка.

Тъй като говорим за жени, ние трябва да препоръчаме на мъжете, които никога не са пътували в Турция, да бъдат много сдържани към мюсюлманките, срещани по пътя или в странноприемниците. На тази тема мохамеданинът е съвсем неразбран човек и за нищо и никакво или заради едно недоразумение могат да избухнат неприятни разпри. Това е равностойно да ядеш свинско в дома на турчин или да правиш други подобни неща, свързани с предразсъдъците, с които той е възпитан.

Турция е една толкова вулканична почва и турците са толкова привикнали чужди политически пратеници да прекосяват страната им, че и най-невинният чуждестранен пътник може да бъде заподозрян в шпионаж, още повече, че мюсюлманите трудно разбират, че може да се предприеме едно пътуване от любознателност или за удоволствие. Всеки човек, който минава през Турция, не може да не прояви интерес към съдбата на населението в тази империя. Но обръщайки внимание на всичко, което представлява интерес за него, той трябва винаги да се преструва, че се занимава само със собствената си работа, т. е. да разглежда старини, да търси растения или минерали. Трябва да прибавим, че ботаниците, които се смятат за лекари, са по-малко обвинявани в шпионаж, отколкото геолозите, географите и особено тези, които разчитат надписи или търсят стари паметници.

Трябва да се избягва взимането на бележки по път, когато има повече минувачи. Тази предпазливост, ненужна в България и Ромелия, е особено важна в Албания и Босна. В странноприемниците човек трябва да се старае да прави бележките си, без да бъде забелязан, и да не отделя много време, за да не възбуди любопитството на околните.

Ако в разговор човек лесно може да се сдобие с много географски или статистически сведения, той трябва да се въздържа в някои случаи да ги запише в бележника пред събеседниците си; но важното е да не се правят дословни бележки за онова, което се казва по време на един разговор. Тази нетактичност може да е гибелна за пътника или най-малко да съкрати разговора и това да му отнеме възможността да получи ценни сведения. С една дума, човек трябва да знае как да накара населението да говори, без да си дава вид, че е заинтересуван от географията и статистиката на страната. И тъй, това става лесно, когато между запитванията, които биха породили съмнение, се вмъкват и други — за обичаите и нравите—въпроси, на които цялото население в Турция отговаря винаги с удоволствие.*

* Ние срещнахме в странноприемниците в Босна слуги-мохамедани,

Човек не трябва да се доверява на приказките на тези, които го придружават служебно, тъй като в Турция, както в Сърбия и Русия, зад вниманието се крие хитростта да се покаже само онова, което придружителите искат, или пък желанието да узнаят какво правите и мислите.

За да не рискуваш да възбуждаш подозрения, трябва винаги да си готов да отговориш и на най-отегчителните въпроси и да даваш исканите обяснения; обратното поведение може само да доведе до неприятности. Колко пъти барометрите и физическите ни наблюдения са предизвиквали въпроси! Но един банален отговор винаги е задоволявал и най-любопитния ни събеседник.

Човек трябва да бъде предпазлив да не минава много често по едни и същи места, както и да не се застоява по-дълго време за геодезки наблюдения или проучвания на старини. Именно в такова заседяване на учения-европеец се крие най-вече опасността за него. Защото, като се показва често всред хората, може да си навлече неприязнеността или дори яростта на някой мюсюлманин, ненспазвайки обичаи, които са му непознати.

Ако странноприемниците в Турция осигуряват безопасност, то човек не трябва да се доверява на някои епирски или гръцки ханове, където е обсипан от въпроси, като: Ц е л е т и? кой си? К а п о в и е н? откъде идеш? К у п о ш к о н? къде отивате? Трябва предпазливо да се отвръща. Така ще се каже например: Не идваме отдалече (Н у к п о ш к о м л а р к). Някои албански странноприемници трябва, преди да се настаниш, да запиташ какво имат; тъй като понякога липсва дори и царевичен хляб, тяхното к о л у б о т и. Обичай е, преди да се слезе от коня, да се извика ханджията (Х а н д ж и ш и а д е т!, ханджио, излез!) и да се вземат сведения [за положението в хана]. И така ще кажете: А к е н и е л п? А к е н и б у к? А к е н и в е? А к е н и л о м? А к е н и с о г? — има ли ечемик, хляб, яйца, мляко и пилета? Ханджията отговаря на всеки въпрос с К а или С к а, т. е. има или няма.

Що се отнася до малките размирици, които стават случайно в Западна Турция, човек не трябва да се плаши прекомерно, тъй като чужденецът няма нищо общо с тези к ю ч у к с е ф е р, т. е. малки войни. Престрелките могат дори да се прекратят заради него. А и малко смелост дава резултат. По този повод си спомняме пристигането ни през 1836 г. при шкипетарите в Метохия, Горна Албания. Един бунт бе тъкмо потушен; цели села бяха изселени в Ромелия; виждайки християни с шапки да отиват на Изток, те [шкипетарите] се провикнаха: „Гяурите несъмнено имат надмощие, трябва да се подчиним.“ Изобщо човек не тряб-

толкова доволни от разговора и обноските ни, че казваха: „Ако ние бяхме стопани, не бихме карали такива добри хора да заплащат [разноските в странноприемницата].“ Лицата на много албанци засияваха, когато им казвахме: л ю п ф л я ш к — желая да си поговорим.

ва да се обезсърчава от преувеличенията на някои консули, които биха искали Турция изобщо да не бъде опозната.

Що се отнася до сведенията, получени по път, трябва да се знае, че населението в Турция в повечето случаи няма представа за разстоянията; ако у нас селяните определят разстоянието, което трябва да се измине на далечина един изстрел с пушка, то славяните ще ви кажат: б л у з у; албанците — а п х е р; гърците — о х и м а к р у а, т. е. съвсем близо, за един път, който понякога е от 1 до 2 левги. Я к и н ъ т на мюсюлманите е много по-точен, защото те са навикнали заради редовните си молитви да разделят дните на часове. Часовниците са рядкост и много християни в Турция нямат понятие какво значи един час. Те знаят само изгрев и залез слънце и понякога — пладне.

Трябва да се знае също, че повечето от жителите разделят годината само със сезоните и с някои празници. Поради липса на регистри за раждане те често не знаят точно на колко са години и особено в кой ден и през кой месец са раждани. Разговаряйки с някой славянин, човек често има възможност да забележи колко понятията му за миналото са ограничени. Създаването на света, Потопът (П о т о п), времето на латинците или римляните, времето преди и след битката при Косово в 1389 г.[59], Новото време, спомените на много старите хора са най-честите им исторически подразделения.

Нещо повече, в Албания и особено в Босна часовете или левгите са в същност с времетраене от 1 ¼, 1 ½ и дори 2 часа. В Северозападна Босна и в Хърватско става съвсем ясно, че немската миля от 2 левги е била сведена до един турски час; това е довело до някои и други грешки в картите и до най-неприятни обърквания за пътниците.

Най-сетне турците, както и християнските им поданици не могат да различат един път из равнината от този през хълмове или планини; думата р а в н и н а се употребява и за единия, и за другия, стига пътеката да е лека за конника и да може да се препуска по нея с риск да си счупиш врата, макар че понякога представлява изкачвания и слизания в продължение на 1 до 2 часа. Те не могат да намерят един среден термин между К ю ч ю к Д а г на турците или М а л и Б р е г о в и или М а л а П л а н и н а на славяните, или В о г л и-М а л на албанците, М и к р о й в у н а на гърците и техните Б о ю к Д а г, В е л и к а П л а н и н а, М а д-М а л и М е г а л о й-В у н а, тъй че човек може да прекоси съвсем незначителни възвишения или дори само някои могилки в местност, посочена като хълмиста. Или пък означената голяма планинска верига не представлява друго освен една поредица от ниски планини. Само когато е отбелязан сняг по високите върхове, човек може да бъде сигурен, че се касае за значителни възвишения. Тъй като повечето от планинските вериги нямат общи имена, дяловете им взимат името на най-близкия град и

въпросите за тях обикновено водят до отговора, че това е Балканът или планината.

Същото е и със сведенията за дълбочината и ширината на някоя река или дължината на някой обект. Указанието да се отиде надясно* или наляво**, често трябва да се разбира от мястото, на което стои този, който ви упътва, а не от мястото, на което стои пътникът. И тъй в местностите, прорязани от пътеки, както например в Турско Хърватско и Северна Босна, особено на юг от Сава, между Босна и Вербас, указанието да се следва само десният път, т. нар. Догру-йол на турски, Управо-път на славянски, Исия на гръцки, често е същинска подигравка. Когато човек се е задоволил с такива сведения, той е принуден понякога в ненаселени места [сам] да прецени кой от пътищата е по-използуван, за да реши коя посока да вземе. В такива случаи ние имахме много пъти възможността да се възхитим от дарбата на населението в Турция да се ориентира, като взима под внимание и следите от подковите на конете, които са минали преди кервана.

В Босна ни се случи дори да се объркаме толкова в гората между Витоля и долината на Лашва, че прекарахме буквално един цял ден, незнаейки как да излезем от този лабиринт от пътеки, които завършваха с гъсти сечища. Слънцето вече залязваше и ние бяхме много притеснени, когато случайно свирката на един овчар ни подсказа, че търсеният път е наблизо. Между Банялука и Дербенд ние имахме същите премеждия, макар че срещнахме тук-там хора; но по-голямата част от тях, взимайки ни за разбойници или за турски полицаи, побягваха при нашето приближаване или изчезваха като фантоми в горите, вместо да ни извадят от затрудненнето. Случвало ни се е дори ние да покажем верния път на спахии-конници, при все че те бяха взели за водач човек от народа (с. 449—469).[59]

Превод: *Ст. Койнаров* (с. 444—450), *Ел. Коледарова* (с. 450—491). Коментар: *П. Коледаров* и *Б. Цветкова*

* Тур. сағда, срб. десно, арм. магяст, вл. дин дирепта, гр. детциа.

** Тур. солдан, срб. лево, арм. мемчемок, вл. стиенга, гр. аристерос.

[1] Броят на чуждите пътешественици, посетили Османската империя през XV—XVIII в. и особено през XIX в., в същност никак не е малък. Защото само френските пътешественици преди Буе са няколко десетки.

[2] Касае се за многонационалната Австрийска империя.

[3] През 1826 г. по заповед на султан Махмуд II е унищожен еничерският корпус.

[4] Касае за публ. в. 1854 г. Сборник от маршрути — вж. тук по-горе.

[5] Буе говори за следните пет езика: турски, сръбски, албански, гръцки и влашки (румънски), на които обикновено дава някои наименования и термини. Той е включил и бълг. ез., понеже го е ползувал и не е различавал твърде славянските езици, особено сръбския и българския.

[6] Осемте народности вероятно са изброените преди това от автора — турци, гърци, сърби, албанци, власи, българи, босненци и херцеговинци.

[7] Думата е вероятно за зачестилите националноосвободителни акции в тези земи, особено избухналите две въстания в Сърбия (1804, 1815).

[8] Авторът има пред вид националнореволюционните борби на гърците, достигнали своя връх по време на Гръцкото въстание (1821—1829).

[9] Вук Стефанович Караджич (1787—1864) — сръбски филолог, етнограф и фолклорист, сръбски възрожденски деец.

[10] За създаването и развитието ѝ има особени заслуги и френският славист Сиприан Робер (1808—1878), пътувал също из българските земи.

[11] Става дума за везирите Хюсрев Мехмед паша — 1839—1840 и Мехмед Емин Рауф паша — 1839—1840.

[12] А. Буе също се придържа към традиционната римска областна географска номенклатура и под „България" разбира само една несъществувала в действителност провинция в античността и при османското административно устройство. Той определя земите между Черно море, Стара планина и Тимок (поради държавната сръбско-турска граница) — Добруджа, дн. Северна България, Софийско, Нишавско и долината на Българска Морава, т. е. двете Мизии — Горна и Долна.

[13] Римската провинция Горна Мизия била разположена по десния бряг на Дунава между реките Цибрица и Колубара.

[14] Имат се пред вид руските преселници-староверци, представители на различни верски секти (старообредци, скопци и пр.), които поради гонения от страна на царската власт са се изселили в края на XVIII и началото на XIX в. в. съседни и по-далечни страни. Настанилите се в делтата на Дунава и в Добруджа са известни под името „липовани" („липоне" на малоруски означава търговия) поради продажбата на ловената от тях риба, а според други — поради писменàта на липова кора, където били записани техните обреди и обичаи. Липованите образували отделни общини и запазили някои от старите си институции (като напр. съдиите си).

[15] Дн. с. Камено поле, Врачански окръг.

[16] Проходът Вратник, известен през средните векове като Сидера.

[17] Изопачено от Ичера, с. Сливенски окр., а се има пред вид Мокренският, дн. Аврамоски проход.

[18] Думата е за Руско-турската война 1828—1829 г. Твърденията на Буе за руско подстрекателство на тези движения не са твърде основателни, защото в Руско-турската война от 1828—1829 г. напр. поради опасенията на царско-помешчическите среди от размаха на народното движение през първата част на войната руското командуване съзнателно отклонява спонтанните опити на българите да съдействуват с оръжие в ръка в помощ на руските въоръжени сили (вж. *В. Д. Конобеев,* пос. съч., с. 189 и сл.).

Като не може да пренебрегне фактите за голямото влияние на Русия сред балканските славяни, Буе, повлиян от официалната антируска позиция на френската политика, прекалено акцентува върху това, че руските управляващи среди се стремят да подчинят балканските освободителни движения на плановете си за господство в Леванта и дори да анексират балканските земи. В същност в руските политически планове е стояла задачата за създаване на самостоятелни балкански държави, опора на нейното политическо влияние в тази зона.

[19] Това е Мустафа паша от могъщия феодален род на Бушатлиите, който произхожда от стария албански феодален род Дукакин. А. Буе има пред вид този немюсюлмански местен произход на Мустафа паша, като погрешно го свързва със Сърбия (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова, Краткая история Албании, с. 57 и сл.).

[20] Вж. за това тук бел. 288 на с. 439.

[21] Проходът Ротертурпас, дн. Турну Рошу — проломът на р. Олта в Карпатите.

[22] Отнася се до битката при Кенирмезьо на р. Марош. Трансилванските войски били предвождани от Стефан Батори и Пал. Кинежи. През 1495 г. предводителят е Ст. Телеки.

[23] Според Пожаревацкия мирен договор.

[24] Според Белградския мирен договор.

[25] Отнася се до североизточните разклонения на Родопите.

[26] А. Буе се ръководи по съобщението на Г. Пахимер за участието на т. нар. „власи" във въстанието начело с Асен и Петър в 1186 г., а този византийски писател назовава с това име поначало българите. Много автори от този период определят като „власи" неуседналите скотовъдци, често без разлика на етническата им принадлежност.

[27] Османското име на Бистрица, дн. Халиакмон.

[28] Западноевропейското име на географски комплекс, съставен от Рила, Пирин, Западните Родопи и техните предпланини.

[29] Заселените в тези краища тюрки не са османски турци, а предимно юруци.

[30] Има се пред вид Пирин планина.

[31] Славянското име на гр. Корча, НР Албания.

[32] Качанишкият проход.

[33] Наречка планина, преименувана дн. Вернон — южната част от Западномакедонските планини, съставена от Вич, Снежник (дн. Синецикон и Буранос). Проходът от Костур за Кайляри (дн. Птолемаис) е между първите две планини. Следва да се различава от Немерчката планина, разположена на юг от средното течение на р. Воюса (дн. Вьоса).

[34] Неуточнено.

[35] Пл. Бабуна и седловината Плетвар.

[36] Планината Гребен, дн. пренм. Хасия.

[37] Градец на десния бряг на р. Бистрица в Сервийско, Южна Македония, Гърция.

[38] Славянското име на гр. Гостивар във Вардарска Македония, СР Македония.

[39] Баба гора, дн. Баба планина в северната част от Западноалбанските планини.

Като краен и значително открояващ се масив над Пелагонийското поле е дало името си на комплекса от планини: Суха гора, Галичица, Лешница, Бигла, Пелистер, Баба, Турйе, Илинска и др., наречен от Теофилакт Охридски Багора и Багулатус от Фулхер Шартърски.

Вж. П. Коледаров, За местонахождението на средновековния град и областта Девол Paleobulgarica, 1980, кн. 2. Срв. В. Н. Златарски, Багора-Бабагора — Bagulatus. Сб. в чест на Ан. Иширков (Изв. на Бълг. геогр. д-во, т. I, 1933, с. 187—190), който ги отъждествява с Мали Шпатит и Мокра, между р. Девал и Шкумбини.

[40] Gryka (произн. „грюка") на алб. означава „проход" и не е ясно кой от множеството теснини е имал пред вид Ами Буе.

[41] Османо-турска деформация на гр. Горица, дн. гр. Корча.

[42] А. Буе има пред вид въстанието в Южна Албания, организирано от привържениците на Али паша Янински (Г. Л. Арш, И. Г. Сенкевич, Н. Д. Смирнова, пос. съч., с. 73 и сл.).

[43] Дн. гр. Саранда, НР Албания.

[44] Жителите на областта Македония, в основната им част българи.

[45] Средновековна крепост, твърдина на Георги Кастриоти (Скендербег), при дн. с. Коджаджик, в обл. Жупа, Дебърско, Вардарска Македония, СР Македония.

[46] Име на албанците.

[47] Старо българско име вероятно на Вирйея на р. Осум, югозападно от гр. Берат, НР Албания.

[48] Вероятно А. Буе има пред вид подписания в Лондон протокол на Англия, Франция и Русия (7. V. 1832 г.), с който се потвърждава независимостта на Гърция (Г. Палеолог—М. Сивинис, Исторический очерк народной войны за независимость Греции и восстановления королевства при вмешательстве великих держав Росии, Англии и Франции, II, СПб., 1867, с. 191—194).

[49] А. Буе неправилно чертае тези граници на гръцката народност. Специално районът между Мелник и Костур е населен с многобройно българско население.

[50] Явно е, че А. Буе не изхожда от предпоставката за националноосвободителните тежиения на населението от тези райони, а от перспективите за стопанското им развитие и преуспяване или конфигурацията на терена.

[51] Изопачено от Скардус — античното име на орографския комплекс Шар—Скопска Черна гора.

[52] Вероятно изопачено от Ваница, дн. Ванча Мало и Ванчо Голямо, села в Кожанско, Беломорска Македония, Гърция.

[53] Силно очистително (бел. Е. К.).

[54] Също, растение в Сев. Америка (бел. Е. К.).

[55] Кантарид — твърдокрило насекомо. Изсушеното му и стрито след това тяло се употребявало по-рано в медицината (бел. Е. К.).

[56] Лекарство за фрикции при болки (бел. Е. К.).

[57] Гръцки митически герой от войната с Троя, надарен със силен глас.

[58] Битка на османските турци, ръководени от султан Мурад I, и на балкански християнски войски, между които най-вече сърби, начело с княз Лазар Гребляновић, който погива в сраженето, след като сръбският велможа Милош Обилич убива султан Мурад I.

[59] Поместените тук три откъса от „Европейска Турция“ са извлечени от том I и IV на това съчинение, посочено в библиографията към тома под № 47.

СПИСЪК НА МАРШРУТНИТЕ КАРТИ

АВТОР: ПЕТЪР СТ. КОЛЕДАРОВ

. ЖОЗЕФ-КЛОД-МАРГЕРИТ, ГРАФ ШАРБОНЕЛ (1801 Г.). КАПИТАН ДЕЛАШЕС ВЕРИНЬИ (1806 Г.). ЛУИ ДЬОЗАМАНЯ (1807 Г.) 24—25
2. АНОНИМЕН ПЪТЕПИСЕЦ (1807 Г.) . . . . . 40—41
3. АДРИАН-ЛУИ КОШЛЕ (1809 Г.) . . . . . 56—57
4. ГРАФ АНТОАН-ФРАНСОА АНДРЕОСИ (1812 Г.) . . . . . 72—73
5. ФРАНСОА-ДАНИЕЛ ТОМАСЕН (1814 Г.) . . . . . 76—77
6. МАРИ-ЛУИ-ЖАН-АНДРЕ- ШАРЛ, ВИКОНТ ДЬО МАРСЕЛЮС (1816—1820 Г.) . . . . . 86—89
7. ЖАН-ЖАК-ЖЕРМЕН, БАРОН ПЬОЛЕ (1826 Г.) ГЕН.-ЛЕЙТЕНАНТ АРМАН-ШАРЛ ГИЙЕМИНО (1826 Г.) . . . . . 104—105
8. ЖАК-ЖАН-МАРИ-ФРАНСОА БУДЕН, ГРАФ ДЬО ТРОМЛЕН (1828 Г.) 136—137
9. СЕЙЖЕ (1829 Г.). . . . . 142—143
10. Ж.-Б. РИШАР (ЖАН-МАРИ ВЕНСАН ОДЕН) МЕЖДУ 1828 И 1851 Г.) 200—201

ФАКСИМИЛЕТА:

1. КАРТА НА ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ, ПОПРАВЕНА ОТ А. БУЕ (ЛИТОГРАФИЯ), ПРИЛОЖЕНИЕ КЪМ „ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ“.
2. „ЕТНОГРАФСКА КАРТА НА ЕВРОПЕЙСКАТА ЧАСТ ОТ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И НА ГЪРЦИЯ“, СЪСТАВЕНА ОТ АМИ БУЕ И ОТПЕЧАТАНА В Т. 2 ОТ БЕРГХАУСОВИЯ „ФИЗИКАЛИШЕ АТЛАС“, ИЗДАДЕН ОТ Ю. ПЕРТЕС. ГОТА, 1847 Г.

БИБЛИОГРАФИЯ

Библиографията обхваща периода от 1800 до 1838 г.

Тя съдържа 312 заглавия на пътеописания, пътеводители, маршрути, доклади на лица, изпращани с различни мисии, дневници, писма, мемоари, албуми и журналистически дописки.

Включени са както самостоятелни издания, така и материали, поместени в периодични издания.

Като хронологичен критерий е приета датата на публикуването, тъй като датата на пътуването не винаги може точно да се определи; в случаите, когато за нея се намереха данни, тя е означена в анотация.

При автори с по-голям брой публикации, чието пътуване или пребиваване в балканските страни и чието основно творчество принадлежи към този период, са изброени и всичките им по-късни публикации, тъй като те по същество се отнасят към него.

Заглавията са подредени по азбучен ред на авторите, а при всеки автор — хронологично, за да се съберат публикациите им и да се получи цялостна представа за интересите и за приноса на лицата, които са посетили балканските страни и са писали за тях.

1. AIMÉ-MARTIN, L.
Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, avec quelques relations nouvelles des missions, et des notes géographiques et historiques. Publiées sous la direction de M. L. Aimé-Martin. T. I. Grèce. — Turquie. — Syrie. — Arménie. — Egypte. — Amérique septentrionale. Paris, Auguste Desrez, 1838. XII, 820 p.

2. ANDREOSSY, Antoine François
Voyage à l'embouchure de la Mer Noire, ou, Essai sur le Bosphore et la partie du delta de Thrace comprenant le système des eaux qui abreuvent Constantinople, précédé de considérations générales sur la géographie physique; avec un atlas composé d'une carte nouvelle du Bosphore et du canal de la Mer Noire, et de plusieurs autres nouveaux dessins. Par M. le Comte Andreossy, lieutenant-général d'artillerie, ancien ambassadeur de France à Londres, à Vienne et à Constantinople, membre de l'Institut d'Egypte, etc. etc. Paris, Plancher, 1818. LXIV, 334 p.

3. — — — —
Über Constantinopel, den gegenwärtigen Zustand des Ottomanischen Reiches und den jetzt regierenden Kaiser. — Minerva. Ein Journal historischen und politischen Inhalts. Bd. 2. 1818. p. 352—388.

4. — — — —
Constantinople et le Bosphore de Thrace, pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826, avec un atlas composé de six planches gravées et de quatre paysages lithographiés, par M. le Comte Andreossy, lieutenant-général d'artillerie, ancien ambassadeur de France à Londres, à Vienne et à Constantinople, de l'Institut d'Egypte et de celui de France (Académie des Sciences), membre de la Chambre des députés, etc. etc. Paris, Théophile Barrois et B. Duprat, J. S. Merlin, 1828. XLIII, 525 p.

5. — — — —
Von dem Wassersysteme in dem thracischen Delta, durch welches Constantinopel und seine Vorstädte mit Wasser versorgt werden. Von dem Grafen Andreossy.—Journal für die neuesten Land- und Seereisen und das Interessanteste aus der Völker- und Länderkunde zur angenehmen Unterhaltung für gebildete Leser in allen Ständen. Bd. 64. 1830. p. 51—92; 136—154.

6. ANDRINOPLE. Causes de l'émigration des bulgares. — Revue des deux mondes. T. 3. 1830. p. 113—116.
Подписана „Andrinople, 15 mai 1830". A. B.

7. Les ARMENIENS. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. 2. série. T. 7. 1828. p. 361—370.

8. AUBERT, L.
De la peste, ou typhus d'Orient, documents et observations recueillis pendant les années 1834 à 1838, en Egypte, en Arabie, sur la Mer Rouge,

en Abyssinie, à Smyrne et à Constantinople. Suivis d'un essai sur le hachisch et son emploi dans le traitement de la peste. Par L. Aubert, docteur en médecine, ex-médecin en chef de l'hôpital des troupes de terre à Alexandrie. Paris, Librairie des sciences médicales Just Rouvier. 1840. 1 f., IV, XXXVI, 288 p., 2 f.

9. AUCHER-ELOY, Pierre Martin Remi
Relations de voyages en Orient de 1830 à 1838, par Aucher-Eloy, revues et annotees par M. le Comte Jaubert, membre de la Chambre des députés, accompagnées d'une carte géographique où sont tracés tous les itinéraires suivis par Aucher-Eloy. Paris, Librairie encyclopédique de Roret, 1843. XXXI, 772 p.

10. AVIS aux navigateurs sur un banc de sable dans la Mer Noire. — Annales maritimes et coloniales. T. 2. 1830. p. 169 170.

11. BABADAGH. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. V. 10. 1828. p. 229—231.

12. BACHEVILLE, Barthélemy
Voyages des frères Bacheville, capitaines de l'ex-garde, chevaliers de la Légion d'honneur, en Europe et en Asie, après leur condamnation par la Cour Prevôtale du Phône, en 1816. 2. éd., revue et augmentée. Paris, Béchet Aîné, 1822. XII, 432 p.
1. изд. също в 1822.

13. BARBIE DU BOCAGE, J.-G.
Description de la ville de Chumla et de ses environs, avec un plan pour l'intelligence de la relation du siège de cette ville par les russes en 1810. — Annales des faits et des sciences militaires. T. 3. 1818. p. 3—20.

14. — — — —
Relation du siège de Chumla par les russes en 1810. — Annales des faits et des sciences militaires. T. 3. 1818. p. 117—137; 309—335.

15. — — — —
Description de la ville de Chumla et de ses environs, avec un plan pour servir à l'intelligence de la relation des sièges de cette ville par les russes en 1774, 1810, et pendant la campagne actuelle. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle. T. 39. 1828. p. 257—288.

16. BARRAULT, Emile
Une noce à Constantinople. — Revue des deux mondes. T. 4. 1834. p. 152—173.

17. — — — —
Ein Volksfest in Konstantinopel. [Par] E. Barrault, R. d. d. M. — Magazin für die Literatur des Auslandes. T. 7. 1835. p. 7—8, 11.

18. BATAILLE de Navarin. Relation du combat particulier de la frégate de 44 canons, l'Armide. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle. T. 38. 1828. p. 220—232.

19. BEARN, Hector de
Quelques souvenirs d'une campagne en Turquie. [Par] Comte Hector de Béarn. Paris, 1829. 62 pl.
Vues: Rempart de Trajan, Bazardjick, Kousloudgé, Yenni-Bazar, Shumla, Kustengé, Varna, etc.
Рисунки с обяснителен текст, правени през войната от 1828 г.

20. BELLE conduite de l'équipage de la gabare du Roi la Lamproie dans l'incendie de Galata, en juillet 1829. — Annales maritimes et coloniales. T. 2. 1829. p. 499—501.

21. BESSE, Jean Charles de
Voyage en Crimée, au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, en 1820 et 1830; pour servir à l'histoire de Hon-

grie. Ouvrage orné de cinq planches lithographiées. Paris, Delaunay, 1838. 2 f., V, 464 p.

22. BIANCHI, Thomas Xavier de
Le vœu d'une femme turque. [Par] X. B. — Nouveau journal asiatique. T. 16. 1835. p. 584—585.

23. — — — —
Défense de Constantinople en 1807. — Revue de l'Orient et de l'Algérie. T. 14. 1853. p. 408—413.

24. — — — —
Dévouement patriotique des turcs à l'occasion de la guerre actuelle. — Revue de l'Orient et de l'Algérie. T. 15. 1854. p. 30—33.

25. — — — —
Ahmed-Vefik-Efendi. — Revue orientale et américaine. T. 3. 1860. p. 342—343.

BOBLAYE
V. Le Puillon de Boblaye, Emile

26. BORY DE SAINT-VINCENT, J. B. C. M.
Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques. Par M. B ry de Saint-Vincent, de l'Académie des Sciences de l'Institut Royal..., 3 parts en 5 vol. Paris, F. G. Levrault, 1832—1836.

27. — — — —
Relation du voyage de la Commission scientifique de Morée, dans la Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique. V. 1—2. Paris, F. G. Levrault, 1836—1838.
1829

28. — — — —
Nouvelle flore du Péloponnèse et des Cyclades, entièrement revue, corrigée et augmentée, par M. Chaubard pour les phanérogames, M. Bory de Saint-Vincent, pour les cryptogames, les agames et la distribution des espèces par familles naturelles, les considérations générales avec tout ce qui a rapport aux Habitants. Strasbourg, Levrault, 1838. 98 p.

29. BOUÉ, Ami
Sur la Servie, d'après Pirsch et sur le Schipka-Balkan, ainsi que sur la Thrace, d'après M. le capitaine de Hauslab. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. *1832*—1833. p. 91—100.

30. — — — —
Notes sur la géologie de l'Illyrie, de l'Istrie, de la Styrie méridionale et d'une partie de la Croitie. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 6. *1834*—1835. p. 80—81.

31. — — — —
Aperçu sur la constitution géologique des provinces illyriennes. — Mémoires de la Société géologique de France. T. 2. *1835*—1837. p. 43—89.

32. — — — —
Expédition scientifique pour l'exploration de la Turquie d'Europe, par une société de naturalistes. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 4 (72). 1836. p. 316—332.

33. — — — —
Expedition scientifique pour l'exploration de la Turquie d'Europe, par une société de naturalistes. Lettre de M. Boué. Vienne, le 26 septembre 1836. — Comptes-rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences. T. 3. 1836. p. 444—452.

34. — — — —
Voyage dans la Turquie d'Europe. Extrait d'une lettre de M. A. Boué, membre de la Société de géographie. — Bulletin de la Société de géographie. T. 6. 1836. p. 208—217.

35. BOUÉ, Ami

Résultats de ma première tournée dans le Nord et le centre de la Turquie d'Europe, faite, en partie, en compagnie de MM. de Montalembert et Viquesnel. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 8. *1836*—1837. p. 14—63.

36. — — — —

Some observations on the geography and geology of Northern and Central Turkey. By Dr A. Boué. Communicated by the author, in a letter to the Editor. — The Edinburgh new philosophical journal. V. 22. 1837, p. 47—61, 253—270; V. 23. 1837, p. 54—69.

37. — — — —

Some remarks on the mode of travelling in Turkey. By Dr A. Boué. Communicated by the author. — The Edinburgh new philosophical journal. V. 22. 1837. p. 142—152.

38. — — — —

Lettre à M. Cordier sur la Turquie d'Europe. — Bulletin de la Société géologique de France, T. 9. 1837—*1838*. p. 126—145, 1 pl.

39. — — — —

Nouvelle lettre sur la géologie de la Turquie d'Europe. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 9. 1837—*1838*. p. 163—168.

40. — — — —

Lettre sur le tremblement de terre de l'Europe orientale. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 9. 1837—*1838*. p. 252—253.

41. — — — —

Remarks on the scenery, antiquities, population, agriculture, and commerce of Central European Turkey. By Dr A. Boué. Communicated by the author in a letter to the editor. — The Edinburgh new philisophical journal. V. 24. 1838, p. 121—131; 237—251.

42. — — — —

Geographical and geological observations on some parts of European Turkey, namely, Moesia, Bulgaria. Pomelia, Albania, and Bosnia. By Dr Ami Boué. Communicated by the author in a letter to the editor. — The Edinburgh new philosophical journal. V. 25. 1838, p. 174—195.

43. — — — —

Note sur la Thessalie et la Bulgarie. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 11. *1839*—1840. p. 93—95.

44. — — — —

Sur un dépôt d'eau douce isolé dans les montagnes de la Bosnie méridionale. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 11. 1839—*1840*. p. 104—105.

45. — — — —

Sur la constitution géologique du S.-O. de la Macédoine. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 11. 1839—*1840*. p. 131.

46. — — — —

Esquisse géologique de la Turquie d'Europe. Paris, Imprimerie de Bourgogne, 1840. 190 p.

47. — — — —

La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire. V. 1—4. Paris, Arthus Bertrand, 1840. XVII p., 1 f., 526; 539; 590; 592 p.

48. — — — —

Analyse du voyage en Roumélie de M. Grisebach. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 13. 1841—*1842*. p. 142—146, I pl.

49. BOUE, Ami.

Die Ethnographie der europäischen Türkei und des westlichen Klein-Asien, geographisch dargestellt auf meiner Karte der Türkei. — Amtlicher Bericht über die einundzwanzigste Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte in Graz im September 1843. Hrsg. von Dr. L. Langer und A. Schrötter. Graz, 1844 p. 120—126.

50. — — — —

Lettre sur les courants d'eau de mer qui se précipitent dans l'intérieur de certaines îles Ioniennes. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 2. *1844*—1845. p. 114—115.

51. — — — —

Verzeichnis von Höhen in der Türkei, welche vermittels des Barometers gemessen oder annäherungsweise nach diesem bestimmt wurden. — Zeitschrift für vergleichende Erdkunde. Bd. 3. 1844. p. 193—230.

52. — — — —

Ethnographische Karte des Osmanischen Reichs, europäischen Theils u. von Griechenland. Dem Herausgegeber des Physikal Atlas von seinem ethnologischen Freunde A. Boué. (März 1847). — Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas oder Sammlung von Karten, auf denen die hauptsächlichsten Erscheinungen der anorganischen und organischen Natur nach ihrer geographischen Verbreitung und Vertheilung bildlich dargestellt sind. Gotha, Justus Perthes, 1845—1848. Bd. 2. p. 228—229.

53. — — — —

Antrag, Fisch-Abdrücke und Muschel-versteinerungen von Ischim bei Scutari kommen zu lassen. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 3. 1849. p. 156.

54. — — — —

Über die physische Möglichkeit leicht Fahr- und Eisenbahnwege in der europäischen Türkei anzulegen. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 4. 1850. p. 259—266.

55. — — — —

Über die Höhe, die Ausbreitung und die noch jetzt vorhandenen Merkmale des Miocen-Meeres in Ungarn und vorzüglich in der europäischen Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 4. 1850. p. 382—397.

56. — — — —

Über sein Werk La Turquie d'Europe etc. etc. Paris 1840 und einen der k. Akademie überreichten geographisch-, geognostisch- und ethnographischen Atlas der europäischen Türkei, bestehend aus 13 Karten. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 5. 1850. p. 104—118.

57. — — — —

Lettre mentionnant quelques observations de M. Oken sur la forme de la Terre, et celles de M. Boué au sujet de trombes sur le lac Janina. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 8. 1850—*1851*. p. 273—274.

58. — — — —

Drei Wasserhosen im Monate August 1838 auf dem See von Janina in Albanien. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 6. 1851. p. 90—100.

59. — — — —

Über das Erdbeben, welches Mittel-Albanien im Oktober d. J. so schrecklich getroffen hat. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe.

Bd. 7. 1851. p. 776—784.

60. — — — —

Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe. — Bulletin de la Société geologique de France. 2. série, T. 9. 1851—*1852*. p. 270—278.

61. — — — —

Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe. Vienne, Braumüller, 1852. VII, 52 p.

62. — — — —

Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire. T. 1 2. Vienne, W. Braumüller, 1854. XII p., 1 f., 352 p., 1 f.; VI, 345 p.

63. — — — —

Über Viquesnel's neue „Carte de la Thrace, d'une partie de la Macédoine et de la Moesie". — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 14. 1854. p. 284—287.

64. — — — —

Renseignements sur les mines de Maïdan Pek, en Servie. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 13. *1855*—1856. p. 63—64.

65. — — — —

Beiträge zur Geographie Serbiens. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 20. 1856. p. 549—573.

66. — — — —

Über eine Detail-Karte des Kraina-Knejina (oder Kraina-Kreises) Serbiens (Карта округ я кнежескоть княжествъ Србіе, Karta okrujiia Krainskog Kniajestva Srbie). Von Elias Ptschelar, Belgrad 1856, 1 Blatt in Folio. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 22. 1856. p. 673 691.

67. — — — —

Note sur la géologie de l'Herzégovine, de la Bosnie et de la Croitie turque. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 16. 1858—*1859*. p. 621—628.

68. — — — —

Notice sur le voyage de M. de Hahn, consul autrichien à Sira, à travers le centre de la Turquie, de Belgrade à Salonique. (Extrait d'une lettre de M. Ami Boué à M. Viquesnel; communiqué à la Société par M. Cortambert). — Bulletin de la Société de géographie. 4, série. T. 17 1859. p. 186—191.

69. — — — —

Über die Strasse von Prisren nach Scutari in Ober-Albanien. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 37. 1859. p. 128—130.

70. — — — —

Quelques mots sur l'ethnographie de la Turquie d'Europe. Avec des notes sur la configuration et la délimitation de la Bosnie et de l'Herzégovine. — Mémoires de la Société de géographie de Genève. T. 2. 1861. p. 85—124.

71. — — — —

Appendice sur l'état actuel du Monténégro et de l'Herzégovine. — Mémoires de la Société de géographie de Genève. T. 2. 1861. p. 125—137, 1 carte.

72. — — — —

Über Lejean's ethnographische Karte der Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-na-

turwissenschaftliche Classe. Bd. 43. Abt. I. 1861. p. 375; Bd. 43. Abt. II. 1861. p. 597.

73. — — — —

Geologische Karte der Insel Cypern von Albert Gaudry und Amadée Damour. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 44. Abt. I. 1861. p. 629; Bd. 44. Abt. II. 1861. p. 719.

74. — — — —

Carte géologique de la partie septentrionale de la Croitie par M. Foetterle. Extrait d'une lettre de M. Boué. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 19. 1861—*1862*. p. 421.

75. — — — —

Die Karte der Herzegovina, des südlichen Bosniens und Montenegro's von Herrn de Beaumont. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 45. Abt. II. 1862. p. 647—659.

76. — — — —

Essai sur les limites des provinces de la Turquie d'Europe. — Mémoires de la Société de géographie de Genève. T. 3. 1862. p. 197—240.

77. — — — —

Lettre donnant quelques détails sur la géologie des bords de l'Amour (Asie), et de l'île de Chypre. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. T. 20. 1862—*1863*. p. 189—190.

78. — — — —

Über die „Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien", von Herrn F. Kanitz. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 47. Abt. I. 1863. p. 77; Bd. 47. Abt. II. 1863. p. 77.

79. — — — —

Carte routière durch die ganze europäische Türkei von Dr. Barth und die Karte Serbiens von Major v. Scheda. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 49. Abt. I. 1864. p. 195; Bd. 49. Abt. II. 1864. p. 155.

80. — — — —

Der albanesische Drin und die Geologie Albaniens, besonders seines tertiären Beckens. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 49. Abt. I. 1864. p. 179—193.

81. — — — —

Geologie der europäischen Türkei, besonders des slavischen Theiles. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 49. Abt. I. 1864. p. 310—321.

82. — — — —

Über die neuen Karten der zwei serbischen Kreise von Uschitze (Ujize), von Steph. Obradovitsch und von Knjesevatz (ehemals Gorguschovatz), von K. Kiko. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 49. Abt. I. 1864. p. 298, 301—309.

83. — — — —

Exposé des raisons pour lesquelles j'ai modifié aujourd'hui une partie de mes classements géologiques de la Turquie en 1840. — Bulletin de la Société géologique de France. 2. série. 1864—*1865*. T. 22. p. 164—174.

84. BOUÉ, Ami

Einige Bemerkungen über amerikanisch-mexikanisch Geographie und Geologie, sowie über die sogenannte Centralkette der europäischen Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe. Bd. 53. Abt. I. 1866. p. 322, 325—336.

85. — — — —

Kurze Ergänzungs-Notiz über einige Wasserläufe des mittleren und nördlichen Albanien. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 53. Abt. I. 1866. p. 10—13.

86. — — — —

Beiträge zur Erleichterung einer geographischen Aufnahme der europäischen Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 55 Abt. I. 1867. p. 401, 403—416.

87. — — — —

Über die Herstellung einer Eisenbahn von Belgrad nach Salonik. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 57. Abt. I. 1868. p. 3; Bd. 57. Abt. II. 1868. p. 3.

88. — — — —

Einige Berichtigungen zur Hahn'schen Karte der Flussgebiete des Drin und des Vardar in Nord-Albanien und Macedonien. — Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 60. Abt. I. 1869, p. 591, 653—664.

89. — — — —

Sur les projets actuels des chemins de fer en Turquie. — Nouvelles annales des voyages. T. 2. 1869. p. 76—92.

90. — — — —

Über türkische Eisenbahnen und die Geologie der Central-Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 60. Abt. I. 1869. p. 374—384.

91. — — — —

Lettre sur la géographie physique et l'hydrographie de la Turquie d'Europe. — Nouvelles annales des voyages. T. 2. 1870. p. 259—266.

92. — — — —

Mineralogisch-geognostisches Detail über einige meiner Reiserouten in der europäischen Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 61. Abt. I. 1870. p. 203—294.

93. — — — —

Aufzählung von Tumuli oder alten Grabhügeln in der europäischen Türkei. Von Dr. A. Boué. — Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 1. 1871. p. 156—158.

94. — — — —

Extraits d'une lettre de M. Ami Boué à M. d'Avezac. — Bulletin de la Société de géographie. 4. série. T. 5. 1873. p. 91—94.

За картата на България на Ф. Каниц.

95. — — — —

Note sur les frontières de la Bosnie, de l'Herzégovine et du Monténégro. Excursion au Kom et au Dormitor. [Par] A. Boué, M. C. — Le Globe. Journal géographique. Organe de la Société de géographie de Genève pour ses Mémoires et Bulletin. T. 13. 1874. p. 17—22, 1 pl.

96. — — — —

Über die Oro-Potamo-Limne (Seen) und Lekavegraphie (Becken) des Tertiären der europäischen Türkei. — Sitzungsberichte der kaiserlichen

Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe. Bd. 79. p. 42—108.

97. BRAYER, A.
Neuf années à Constantinople, observation sur la topographie de cette capitale, l'hygiène et les mœurs de ses habitants, l'islamisme et son influence; la peste, ses causes, ses variétés, sa marche et son traitement; la non-contagion de cette maladie; les quarantaines et les lazarets; avec une carte de Constantinople et du Bosphore de Thrace gravée par Ambroise Tardieu. Par A. Brayer, D. M. P., membre de plusieurs sociétés savantes. T. 1—2. Paris, Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell; Saint-Petersbourg, Fd. Bellizard et Cie, 1836. XVI, 447; 510 p., 1 f.

98. — — — —
Les émirs magnétiseurs à Constantinople. [Par] Dr. A. Brayer. — Revue de l'Orient et de l'Algérie. T. 10. 1851. p. 23—26.

99. BREHIER, Julie Delafaye
Petit voyageur en Grèce, ou Lettre du jeune Evariste et de sa famille. Avec seize jolies gravures. V. 1—4. Paris, Alexis Eymery, 1825.

100. BUCHAREST, en Valachie, 5 avril 1835. (Correspondance). Par J. P.—Revue du Nord. T. 1. 1835. p. 408—412.

101. BUKAREST. au mois de mai. (Correspondance). — Revue du Nord. T. 1. 1835. p. 498—500.

102. BULARD, A. F.
De la peste orientale, d'après les matériaux recuillis à Alexandrie, au Caire, à Smyrne et à Constantinople, pendant les années 1833, 1834, 1835, 1837 et 1838. Paris, Béchet Jeune et Labé, 1839. XLVIII, 422 p.

CALLIER, coauct.
V. Stamaty et Callier. Extrait d'une lettre de MM. Stamaty et Callier. 1830.

103. CAMPAGNES des russes contre les turcs en 1828, contenant le récit des diverses batailles, combats et sièges soutenus pendant cette campagne par les deux puissances belligérentes et des résultats qui s'en sont suivis. Détails sur la prise de Varna etc., etc., rédigés par C. d'A. Paris, Chassaignon,

104. La CAPITALE de l'Empire Ottoman, considérée sous le point de vue militaire. Paris, P. Mongie Aîné, 1822. 57 p.

105. CASTELLAN, A. L.
Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante. V. 1—2. Paris, 1808.

106. — — — —
Notice sur la promenade des Eaux douces à Constantinople. Extraite de Lettres inédites qui doivent former la suite des Lettres sur la Morée, etc. — Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 10. 1810. p. 5—22.

107. — — — —
Description d'une machine propre à puiser l'eau, en usage dans le Levant. Paris, 1811.

108. — — — —
Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux lettres sur la Morée. Avec vingt dessins de l'auteur, gravés par lui-même, et deux plans. P. 1—2. Paris, H. Agasse, 1811. 171, 235 p.

109. — — — —
Mœurs, usages, costumes des ottomans, et abrégé de leur histoire, avec des éclaircissements tirés d'ouvrages orientaux, par Langlès. V. 1—6. Paris, Nepveu, 1812.

110. CHATEAUBRIAND, François René de
Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la

Grèce et revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne. T. 1—3. Paris, Le Normant, 1811.

Август 1806 — июн 1807

CHAUBARD, coauct.

V. Bory de Saint-Vincent, J. B. G. M. et Chaubard. Nouvelle flore du Peloponnèse et des Cyclades. 1838.

111. CHAUMETTE-DES-FOSSES, Amédée

Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808. Par M. Amédée Chaumette Des-Fossés, membre de plusieurs académies et sociétés savantes, chevalier de l'Etoile polaire, ancien consul de France en Norvège, Suède, Prusse, Turquie, ancien rédacteur au Département des Affaires étrangères, autrefois chancelier du consulat général de Bosnie, etc., etc. Paris, Jules Didot, l'aîné, 1822. VIII, 155 p.

112. CHOLET, F.

Mémoire sur la peste qui a régné épidémiquement à Constantinople en 1834, et sur sa non-contagion, suivi de quelques réflexions sur les quarantaines et les lazarets. Par F. Cholet, docteur en médecine de la Faculté de Paris. Paris, J.-B. Baillère, 1836. VIII, 124 p.

113. CHOUMLA. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 10 (40). 1828. p. 104—106.

114. CIRCOURT, Albert de

Souvenirs de voyages. Constantinople en 1829. [Par] le comte Albert de Circourt. — Bibliothèque universelle des sciences, belles-lettres et arts. T. 58. 1835. p. 1—58.

115. — — — —

Constantinople en 1829; par M. le comte Albert de Circourt. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 16 (76). 1837. p. 160—210.

116. COCHELET

Extrait d'un journal de voyage fait en 1834 et 1835 par M. Cochelet, ancien agent et consul général de France, en Valachie et en Moldavie, pour servir à l itinéraire de ces deux principautés. — Bulletin de la Société de géographie. 2. série. T. 19. 1843. p. 249—274.

117. — — — —

Itinéraire de Raguse à Constantinople. (Communiqué par M. Cochelet). — Bulletin de la Société de géographie. 3. série. T. 1. 1844. p. 238—243.

118. CONSTANTINOPLE. — Journal des missions évangéliques. 1834. p. 186—189.

119. CONSTANTINOPLE. Députés grecs, arméniens et juifs. — Revue des deux mondes. T. 3. 1830. p. 116—117.

120. CONSTANTINOPLE. Juifs convertis. — Journal des missions évangéliques. 1829. p. 249—251.

121. CONSTANTINOPLE. Situation des esprits. [Par] V... — Revue des deux mondes. T. 1. 1830. p. 476—478.

122. CONSTANTINOPLE, 25 mai [1833]. — Archives du commerce, ou guide de commerçants. T. 3. 1833. p. 97—98.

123. CORANCEZ, L. A. O. de

Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure, contenant la description des régions septentrionales de la Syrie, celle des côtes méridionales de l'Asie Mineure et des régions adjacentes encore peu inconnues, l'examen des causes de l'abaissement du niveau à Textremité du bassin oriental de la Méditerranée, etc., etc. Paris, J. M. Eberhard et Antoine-Augustin Renouard, 1816. 437 p.

124. CORBERON, comte de

Souvenirs du Levant: pélerinage aux grottes d'Homère. Extrait d'un voyage inédit en Orient, le 31 octobre 1829. Paris, Imprimerie de Bourgogne, 1835. 8 p.

2. éd.: Fragments d'un voyage en Grèce et en Turquie. Nordhausen, Schmidt, 1841.

125. CORNILLE, Henri

Souvenirs d'Orient. Constantinople. — Grèce. — Jérusalem. — Egipte. 2. éd. Avec vignettes. Paris, Arthus Bertrand, 1836. II, 416 p.

126. COUP d'œil historique sur les peuples de race slavonne habitant la partie européenne de l'empire Turc. [Par] De T. — Bulletin de sciences géographiques, économie publique, voyages. T. 9. 1828. p. 80—82.

127. COUP d'œil rapide sur les peuples de race slavonne qui habitent la Turquie d Europe. [Par] A. J. — Bulletin de sciences géographiques, économie publique, voyages. T. 13. 1828. p. 369—380.

128. COUP d'œil sur Constantinople et ses environs: — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 24 (54). 1832. p. 126—133.

129. La COUR de Moldavie. — Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 7. 1809. p. 105—106.

DESARNOD, A. соauct.

V. Sayger, C. et A. Desarnod. Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa Majesté L'Empereur Nicolas ier en 1829 et 1830. s. a.

130. DESCRIPTION d'Andrinople. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes, ou archives géographiques du XIX siècle. T. 39. 1828. p. 3 2—374.

131. DESCRIPTION géographique et historique de la Turquie d'Europe par ordre alphabétique, pour suivre les opérations de la guerre actuelle. Paris, F. G. Levrault, 1828. VII, 183 p.

Нъ а о и ания на ъ ларски градове.

132. DEVAL, Charles

Deux années à Constantinople et en Morée (1825—1826), ou, Esquisses historiques sur Mahmoud, les janissaires, les nouvelles troupes, Ibrahim-Pacha, Solyman-Bey, etc. Par M. C... D..., élève interprète du roi à Constantinople. Ouvrage orné d'un choix de costumes orientaux soigneusement coloriés et lithographiés par M. Collin, élève de Girodet. London, R. G. Jones; Paris, Nepveu, 1828. 219 p.

133. DIDOT, Ambroise Firmin

Notes d un voyage fa't dans le Levant en 1816 et 1817. Paris, Typographie de Firmin Didot, 1821. 3 f., 403 p.

Авторът не е даден в книгата.

DUC DE RAGUSE

V. Marmont, A. F. L., duc de Raguse.

134. DUHEAUME, Alexandre

Souvenirs de la Morée, pour servir à l'histoire de l'expédition française en 1828—29. Paris, Anselin, 1833.

135. DUPRE, Adrien

Mémoire sur le Monténégro; par M. Adrien Dupré, attaché au Ministère des relations extérieures. — Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 15. 1811. p. 87—119.

136. — — — —

Illyrie. Essai historique et commercial sur les Bouches-de-Cattaro. — Annales encyclopédiques. T. 2. 1818. p. 80—107.

137. DUPRÉ, Adrien

Voyage aux ruines de Nicopolis, en Epire, dans l'année 1797; par M. Adrien Dupré, attaché au Ministère des affaires étrangères. — Annales encyclopédiques. T. 1. 1818. p. 41—65.

138. — — — —

Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant Natolie et la Mésopotamie, depuis Constantinople jusqu'à l'extrémité du Golfe Persique, et de là à Iréwan... Accompagné d'une carte dressée par M. Lapie. V. 1—2. Paris, J. G. Dentu, 1819.

139. DUPRE, L.

Voyage à Athènes et à Constantinople, ou collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans, peints sur les lieux, d'après nature, lithographiés et coloriés. Par L. Dupré, élève de David; accompagné d'un texte orné de vignettes. Paris, Imprimerie de Donday-Dupré, 1825. 1 f., 52 p., 42 f.

140. Les EAUX-DOUCES à Constantinople. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 4. (68). 1835. p. 135—136.

141. ESTOURMEL, Joseph d'

Journal d'un voyage en Orient, par le comte Joseph d'Estourmel. T. I—2. Paris, De l'Imprimerie de Crapelet, 1844. VIII, 448 p.; 566 p., 1 f., ill.

Юни—септември 1832

142. EYRIES, J. B. B.

La Turquie, ou costumes, mœurs et usages des turcs. Paris, Librairie de Gide Fils, 1823. 70 p., fig.

143. — — — —

Recherches statistiques sur la population des 450 plus grandes villes du monde. — Journal de travaux de la Société française de statistique universelle. 3 série. V. 1. 1836. p. 350—356.

p. 352: Turquie

Съдържа цифрови данни за населението на български градове.

144. FABREGUETTES, A.

Journal d'une tournée faite dans l'intérieur de l'île de Crête, par M. A. Fabreguettes, consul de France à Candie. Lu dans la séance du 6 février par M. G. Barbié du Bocage. — Bulletin de la Société de géographie. 2. série. T. 3. 1835. p. 108—127.

145. FONTANIER, V.

Considérations nouvelles sur le traité de paix d'Andrinople, et subsidiairement sur le traité conclu entre la Russie et la Perse en 1827. — Revue des deux mondes. T. 2. 1829. p. 5—25.

146. — — — —

Situation du commerce de la Mer Noire, de la Georgie, de la Perse et d'Anatolie. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 44. 1829. p. 57—75.

147. — — — —

Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français, de l'année 1821 à l'année 1829. V. 1—2. Paris, P. Mongier aîné, 1829.

V. I. Constantinople, Grèce. Evénements politiques de 1827 à 1828.

V. II: Turquie d'Asie.

148. — — — —

Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement français de 1830 à 1833. Deuxième voyage en Anatolie. Paris, Dumont, 1834, XXIV, 354 p.

p. 1 — 22: Navarino — Nauplia.

p. 22 — 85: Smyrne, Constantinople, Mer Noire, Trebizond.

149. FONTANIER, V.
Défense de Varna par les turcs. — **Revue de l'Orient. T. 5. 1844. p. 373—376.**

150. FORBIN, Louis Nicolas Philippe Auguste
Voyage dans le Levant, en 1817 et 1818. Par M. le C-te de Forbin. Paris, Imprimerie Royale, 1819. 4 f., 460 p., pl.
Гърция, Палестина и Египет.

151. FRAGMENTS d'observation inédites faites à Salonique en 1813 par un négociant. (Article communiqué). — Bibliothèque universelle des sciences, belles-lettres et arts. T. 13. 1820. p. 176—189.

152. FRANÇOIS-CRESSEN, J.
Constantinople en 1831. [Par] J h François Cressen. — Revue des deux mondes. T. 2. 1831. p. 43—57.

153. FRIEVILLE
Reconnaissance militaire de la Bosnie; par un officier d'état-major autrichien. (Article de M. Friéville). — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 12. 1821. p. 133—154.

154. GARDANE, Ange de
Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808. Paris, Le Normant, 1809. II, 128, 52 p.
Започва от Константинопол.

155. GAUDIN, Emile
Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne; ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier. Paris, De l'imprimerie de C. J. Trouvé, 1822. VIII, 119 p.
p. 61—64: Nation bulgare

156. GAUTIER
Précis des opérations hydrographiques pendant les années 1819 et 1820, pour relever les côtes de la Mer Noire. Par M. Gautier, capitain de vaisseau. — Annales maritimes et coloniales. 1820. p. 484, 947.

157. GAUTTIER D'ARC, E.
Fragments d'un voyage en Italie, en Grèce et en Asie, pendant les années 1829—1830. Paris, 1831. VIII, 153 p.

158. — — — —
Souvenirs de Grèce. (5 mai 1830). — Revue des deux mondes. T. 2. 1831. p. 1—28.

159. — — — —
Souvenirs d'Orient. (1829). — Revue des deux mondes. T. 1. 1831. p. 47—67.

160. GERAMB, Marie Joseph de
Pélerinage à Jérusalem et au Mont Sinaï en 1831, 1832 et 1833, par le révérend père Marie-Joseph de Geramb... V. 1—3. Paris, Adrien le Clere et Cie, 1836
V. I: Lucerne, Venise, Corfu, Crète, Larnaca...

161. GIRAUDEAU, J.
L'Italie, la Sicilie, Malte, la Grèce, l'Archipel, les Iles Ioniennes et la Turquie. Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques. Par M. J. Giraudeau, membre de plusieurs sociétés scientifiques, etc. Paris, chez l'auteur, Delaunay, Bohaire, etc., 1835. 404 p., ill.
Април — август 1833, първата организирана групова екскурзия, описана и от Marchebeus.

162. GUILLAUME DE VAUDONCOURT, Frédéric
Memoirs of the Ionian Islands... including the life and character of Ali Pacha the present ruler of Greece... Translated from the original inedited MS by W. Walton. London, 1816.

163. GUILLAUME DE VAUDONCOURT, Frédéric

Mémoire annexé à la carte de la Turquie d'Europe à la droite du Danube, ou des Beglerbeglika de Roum-Jli, de Bosnie et de Moree en quatre nube, ou des Beglorbegliks de **J. G. J. Seybold,** 1818. 86 p.

164. — — — —

Histoire et description du Monténégro. — Revue du Nord. T. 3. 1837. p. 91—136.

165. Les HARUM-BACHA, ou brigands de Turquie. — Annales des voyages, de l ge gr. phie et de l'histoire. T. 7. 1809. p. 109 110.

166. HUOT

Coup d'œil sur la constitution géognostique de la Valachie et de la Moldavie. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 10. 1838—1839 p. 153—155.

1837

167. JÄGERSCHMID, Alexandre

Athènes et Constantinople, ou vues et plans des villes les plus importantes de l'Empire Ottoman. Avec un texte historique et descriptif, où sont consignes des détails relatifs au commerce et à l'industrie de cette partie de l'Europe. Documents recueillis sur les lieux pendant les années 1825, 1826, 1827 et 1828. Par M. A. Jägerschmid, ancien officier. Paris, chez l'éditeur, chez Bossange père, libraire; Imprimerie de Firmin Didot, 1828. 8 p., plans Планове са: Plan d'Athènes; Vue de Constantinople; Plan d'Andrinople de la Vallée d'Arda; Plan de Philippopolis et ses environs, levé en 1827; Plan de Samakow et ses forges, levé en 1827.

168. JAUBERT, Amédée

Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806. Accompagné d'une carte des pays compris entre Constantinople et Téhéran, dressée par M. le chef d'escadron Lapie, suivi d'une notice sur le Ghilan et le Mazenderan, par M. le colonel Trezel. Paris, Pélicier et Nepveu, 1821. XII, 506 p., 9 pl.

169. — — — —

Constantinople en 1830. Mémoire lu à l'Académie des inscriptions et belles-lettres, dans sa séance du 4 novembre 1831. — Nouveau journal asiatique. T. 15. 1835. p. 55—69; 137—151.

170. — — — —

Lettres écrites d'Orient. [Par] Cte Jauber. — Revue des deux mondes. 4. série. T. 29. 1842. p. 325—379.

171. JOURDAIN, J. Ph.

Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce. depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin; par Jourdain, capitaine de frégate de la Marine Royale, colonel au service du gouvernement grec. T. 1—2. Paris, Brissot-Thivars, 1828. LI, 316 p.; 464 p., 1 carte.

Картата е на целия Балкански полуостров.

172. JUCHEREAU DE SAINT-DENYS, A. de

Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman. T. 1—2. Paris, Brissot-Thivars, 1819. XXIV, 271 p.; 318 p., 1 f.

173. — — — —

Histoire de l'Empire Ottoman, depuis 1792 jusqu'en 1844. T. 1—4. Paris, Au Comptoire des Imprimeurs-Unis, 1844.

Съдържа много данни за български градове.

174. — — — —

Quelques considérations sur le projet d'expulser les ottomans de l'Europe et de les remplacer par une population gréco-slave, par J. de S.-D. — Revue de l'Orient. T. 7. 1845. p. 286—293.

175. JULIEN

Itinéraire de Paris à Jérusalem par Julien, domestique de M. de Chateaubriand, publié d'après le manuscrit original appartenant à M. Lesouëf, avec introduction et notes par Edouard Champion. Paris, Champion, 1904.

176. KOVALEVSKI, G.

Relation d'une ascension au Mont Komm dans le Monténégro en 1838. Par M. G. Kovalevski, capitaine-ingénieur des mines au service de Russie. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 10. 1838—*1839*. p. 113—117.

Пътеписът е поместен в писмо на Ами Буе, p. 112—113.

177. LA FERTE-MEUN, comtesse de

Lettres sur le Bosphore, ou, Relations d'un voyage à Constantinople et en différentes parties de l'Orient, pendant les années 1816, 1817, 1818 et 1819. 2. éd., revue, corrigée et augmentée de deux lettres et de „La chapelle de la dernière heure", histoire grecque. Paris, Locard, et Davi, 1822, 485 p.

1. éd.: 1821.

178. LABORDE, Léon de

Voyage en Orient, Asie Mineure et Syrie. V. 1—2. Paris, F. Didot, 1837—1862.

179. — — — —

Voyage de l'Asie Mineure, par Mrs. Alexandre de Laborde, Becker, Hall, et Léon de Laborde, rédigé et publié par Léon de Laborde. Paris, Firmin Didot Frères, 1838. 147 p., 79 pl., atlas.

1826—1827

През Константинопол.

180. LACOMBE, P. H.

Voyage sur la carte en Italie, en Grèce, en Turquie, en Arabie, en Egypte et aux îles de la Méditerrannée; contenant une description statistique et historique des principales villes, suivie d'un tableau indiquant leur distance de Paris et leur population. Par P. H. Lacombe, instituteur. Paris, chez Corbet, aîné, et chez l'auteur, 1832. IV, 32 p.

181. LACROIX, Frédéric

Guide du voyageur à Constantinople et dans ses environs, contenant: l'histoire de cette capitale depuis sa fondation jusqu'à sa conquête par Mahomet II, l'indication et la description des localités les plus remarquables; des recherches historiques sur les principaux monuments, et en général tout ce qui peut être utile au voyageur. Par Frédéric Lacroix (de l'Ile-de-France). Avec un plan détaillé de Constantinople, gravé et colorié. Paris, Bellizard, Dufour et Cie, 1839. XVI, 191 p., 1 plan.

182. — — — —

Question d'Orient. Par Frédéric Lacroix, ancien rédacteur en chef du Monde. Paris, Truchy, L. Doyen, 1839. 114 p.

183. LAGARDE, Auguste, comte de

Voyage de Moscou à Vienne, par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt; ou Lettres adressées à Jules Griffith: par le comte de Lagarde. Paris, Treuttel et Würtz, 1824. VIII, 440 p., 1 portr.

p. 289—303: Varna.

p. 275—288: Zizopoli.

184. LAMARTINE, Alphonse de

Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832—1833), ou, Notes d'un voyageur. V. 1—4. Paris, Charles Gosselin, 1835.

Следващите издания излизат под загл.: Voyage en Orient.

185. LAMARTINE, Alphonse de
Vues, discours et articles sur la question d'Orient, par Alphonse de Lamartine, membre de la Chambre des députés. Paris, Charles Gosselin; Furne et Cie, 1840. 117 p., 1 f.

186. LA ROIERE, J. V. de
Voyage en Orient. Paris, Debécourt, 1836. XV, 300 p.
Пътува с Ламартин.

187. LAURENÇON, F. G.
Nouvelles observations sur la Valachie, sur ses productions, son commerce, les mœurs et coutumes des habitants, et sur son gouvernement; suivies d'un Précis historique des événements qui se sont passés dans cette province en 1821, lors de la révolte de Théodore et de l'invasion du prince Ipsilanti; par un témoin oculaire. On y a joint le plan de la bataille de Dragachan. Par F. G. L. Paris, A. Egron, 1822. VIII, 128 p.

188. LAUVERGNE, P. H.
Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825, ou Mémoires historiques et biographiques sur Ibrahim, son armée, Khourchid, Seve, Mari et autres généraux de l'expédition d'Egypte en Morée. Paris, Avril de Gastel; Ponthieu, 1826.

189. — — — —
Tableau du climat littoral de Smyrne, de la Grèce et de l'Archipel, considéré dans ses rapports dans l'hygiène nautique du Levant. Par P. Hubert Lauvergne, chirurgien de la marine. — Annales maritimes et coloniales. T. 1. 1827. p. 191—234.

190. LENOIR, Albert
Rapport fait par M. Albert Lenoir, architecte, sur son voyage dans le Levant pendant l'année 1836. [Paris, 1837]. 12 p., 1 pl. Extrait des Annales de la Société libre des beaux-arts, 1837.
Отнася се само за Атина.
Пътува с Шарл Тексие.

191. LE PUILLON DE BOBLAYE, Emile
Constitution géognostique de la Morée. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 1. 1830—1831. p. 82—86.

192. — — — —
Notice sur les altérations des roches calcaires du littoral de la Grèce. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 1. 1830—*1831*. p. 150—156.

193. — — — —
Recherches sur les roches désignées par les anciens sous les noms de marbre lacédémonien et d'ophite. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. *1832*—1833. p. 66—67.

194. — — — —
Recherches géographiques sur les ruines de la Morée. Paris, Levrault, 1835. — Expédition scientifique de Morée.

195. LESSEPS, Théodore de
Itinéraire d'Alep à Constantinople, donnant la série des menzels ou postes établis sur cette route, et la distance respective des postes entre elle, par M. Théodore de Lesseps, E. V. consul de France. — Bulletin de la Société de géographie. T. 5. 1826. p. 547.

196. LETELLIER, L. Victor
Voyage et Itinéraire à Constantinople, chez les Lazzes, en Géorgie, dans une partie de la Perse et de la Russie, de 1826 à 1833, par L. Victor Letellier, membre de la Société asiatique de Paris, ex-chancelier et gérant du Consulat de France à Tiflis. T. 1. Paris, Arthus Bertrand, 1840. 440 p.
Друг том не е излизал.

197. LETTRES d'un officier français, contenant la relation d'un voyage rapidement fait en Turquie et en Perse pendant l'année 1807. [s. l., 1807?]. 184 p.

198. LETTRES édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition, ornée de cinquante belles gravures. Mémoires du Levant. V. 1—3. Lyon, J. Vernarel; Et. Cabin et Cie, 1819.

199. LETTRES sur le Bosphore ou Relations d'un voyage à Constantinople et en différentes parties de l'Orient pendant les années 1816, 1817, 1818 et 1819. 2. éd. rev., corr. et augm. Paris, Locard et Davi, 1822. 485, 2 p., 1 f., ill.

1. éd.: 1821.

200. LIGNE, Charles Joseph de

Sur le Danube; par le maréchal prince de Ligne. — Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 8. 1809. p. 278—279.

201. MANGEAR, Jules

Souvenirs de la Morée, recueillis pendant le séjour des français dans le Péloponèse. Paris, Igonette, 1830.

202. MARCELLUS, comte de

Souvenirs de l'Orient, par le Vicomte de Marcellus, ancien ministre plénipotentiaire. T. 1—2. Paris, Debécourt, 1839. VIII p., 1 f., 456 p.; 458 p., 1 f.

1816—1820.

T. II. p. 524—556: La Romélie et la Valachie.

203. —— ——

Episodes littéraires en Orient. T. 1—2. Paris, Au comptoire des imprimeurs-unis, Lacroix-Comon, éditeur [1840].

204. —— ——

Griechenland. Ein Besuch in Chios im Jahre 1820. — Magazin für die Literatur des Auslandes. Bd. 18. 1840. p. 528.

205. —— ——

L'Ile de Rhodes. — Revue des voyages. V. I. 1852. p. 127—131.

206. MARCHEBEUS

Voyage de Paris à Constantinople par bateau à vapeur. Nouvel itinéraire orné d'une carte et de cinquante vues et vignettes sur acier, avec tableaux indiquant les lieux desservis par les paquebots à vapeur, sur la Méditerranée, l'Adriatique et le Danube, le prix des places et des marchandises, les distances et la valeur des monnaies. Par Marchebeus, architecte du gouvernement. Paris, Arthus Bertrand, 1839. XVI, 291 p.

Първата организирана групова екскурзия до Константинопол, описана и от J. Giraudeau.

207. MARMONT, A. F. L., duc de Raguse

Voyage du Maréchal Duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie Mineure, en Syrie, en Palestine. V. 1—4. Paris, Ladvocat, 1837.

1834—1835.

208. MELLING

Voyge pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, d'après les desseins de M. Melling... Publié par Treuttel et Würtz [avec un texte rédigé par M. Charles Lacretelle]. Paris, P. Didot, l'aîné, 1819.

209. MENETRIES, E.

Insectes nouveaux de la Turquie, par M. Ménétriès (lu le 2 septembre 1836). — Bulletin scientifique publié par l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg. T. 1. 1836. p. 149—151.

210. — — — —
Catalogue d'insectes recueillis depuis Constantinople jusqu'au Balkan, par M. Ménétriès (présenté le 16 juin 1837). (Rapport de M. Brandt). — Bulletin scientifique publié par l'Académie impériale des sciences de Saint-Pétersbourg. T. 2. 1837. p. 273—275.

211. MESAMBRI ou Bourgas. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 10 (40). 1828. p. 234—236.

212. MICHAUD, Joseph François
Briefe eines Franzosen aus Konstantinopel. — Das Ausland. Jg. V. 1832. N. 8, 11, 22, 28. p. 29—30, 41—42, 85—86, 109—111.

213. — — — —
Constantinopoli nel 1830. Lettera di Michaud. — Annali universali di viaggi, geografia, storia, economia publica e statistica. V. 31. 1832. p. 260—283.

214. — — — —
Voyage de MM. Michaud, Callier et Stamaty en Orient. (Lettre de M. Michaud, de l'Académie française). — Bulletin de la Société de géographie. T. 17. 1832. p. 40—55.

215. MICHAUD, Joseph François et Jean Joseph François Poujoulat
Correspondence d'Orient 1830—1831. Par M. Michaud, de l'Académie française, et M. Poujoulat. V. 1—7. Paris, Ducollet, 1833—1835.

216. MISSION de Bulgarie. — Annales de l'Association de la propagation de la foi. T. 8. 1835. p. 480—482.

217. MISSIONS d'Europe. Constantinople. — Annales de l'Association de la propagation de la foi. T. 11. 1838. p. 637—641; T. 12. 1840. p. 195—201.

218. MœURS et coutumes des turcs. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 14. 1822. p. 22—34; 172—191.

219. MOLDAU und Wallachei, Bucharest und Jassy, wie sie sind. Von einem französischen Reisenden. (Revue de Paris). — Magazin für die Literatur des Auslandes. Bd. 13. 1838. p. 171—172; 175—176.

220. MOLDAVIE et Valachie. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 9. 1821. p. 405—407.

221. MONTEMONT, Albert
Aspect général de l'Orient. — Bulletin des sciences géographiques, économie publique, voyages. T. 14. 1828. p. 215—231.

222. — — — —
Voyages nouveaux par mer et par terre, effectués ou publiés de 1837 à 1847 dans les diverses parties du monde, contenant la description de ces contrées, les mœurs, coutumes, gouvernements, cultes, productions, industrie, commerce, etc., etc. Analysés ou traduits par M. Albert Montémont, membre de la Commission centrale de la Société de géographie, auteur de l'Histoire universelle des voyages en 46 volumes in 8°, etc., etc. V. 1—5. Paris, A René et Cie, 1847.
Voyages en Europe: Quin. Voyage sur le Danube par navire à vapeur et de Pesth à Routchouk, 1836; Boué. Voyage dans la Turquie d'Europe, 1840; Brayer. Neuf années à Constantinople, 1836.

223. MONTEMONT, Albert
Voyages en Europe, par Walsh—Thomas et Lyall—Quin—Gamba et Demidoff—Capell Brooke—Iwining—Ramon de la Sagra—Albert Montémont—Fulchiron et Nervo. Illustrés par Bocourt et Ch. Mettais. Revus et traduits par M. Albert Montémont. Paris, J. Bry, 1855.

224. Le MUR de Trajan. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 10 (40). 1828. p. 229.

225. NAVIGATION du Danube. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 2 (74). 1837. p. 125—126.

226. NOTE relative à la rade de Varna. — Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 6. 1809. p. 345—346.

227. NOTICE géographique sur la Bosnie. (Tirée du journal d'un voyageur). — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 3. 1819. p. 276—291.

228. NOTICE sur Ali, pacha d'Janina, et sur son pachalik. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 8. 1820. p. 54—78.

229. NOTICE sur la ville d'Enos. — Bulletin des sciences géographiques, économie publique, voyages. T. 26. 1831. p. 380—381.

230. OBSERVATIONS géographiques sur la route de Sinope à Constantinople. (Mémoire tiré des manuscrits de M. B.***, ci-devant employé dans les consulats de la Mer Noire). — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 28. 1825. p. 265—312; T. 29. 1826. p. 5—40.

231. OBSERVATIONS inédites sur l'état de la Grèce en 1829. (Communiquées par M. S... de D...). — Revue des deux mondes. T. 2. 1830. p. 58—99; 285—321.

232. OBSERVATIONS sur la campagne des russes en 1828 en Moldavie, Valaquie et Bulgarie. Nante, Imprimerie et lithographie de Mellinet-Malassis [s. a. 1829?]. 16 p.

233. OBSERVATIONS sur la navigation de la Mer Noire, et projet d'établissement de nouveaux phares sur le Bosphore de Thrace, extrait d'une lettre d'un capitaine de la marine marchande, adressée au rédacteur du Spectateur oriental, à Smyrne. Constantinople, le 7 décembre 1827. — Bulletin de la Société de géographie. T. 8. 1827. p. 278—280.

234. OBSERVATIONS sur la route de Boukharest à Constantinople. Par [A. J.] — Bulletin des sciences géographiques, économie publique, voyages. T. 13. 1828. p. 84—86.

235. PELET
Sur les affaires de l'Orient. [Par] général Pelet. — Le spectateur militaire. V. 4. 1828. p. 509—533.

236. PERTUSIER, Charles
Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore, suivies d'une notice sur la Dalmatie. T. 1—3. Paris, H. Nicolle, 1815. 438; 467; 476 p.

237. — — — —
Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore; gravé par M. Piringer, d'après les dessins de M. Préault. Paris, H. Nicolle, 1817. 25 pl.

238. — — — —
La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman. Paris, Charles Gosselin, 1822. 379 p.

239. — — — —
La Valachie, la Moldavie, et de l'influence des grecs du Fanal. Paris, Painparré, Delaunay, etc., 1822. 108 p.

240. — — — —
Epitaphes dans les champs des morts, à Constantinople. — Le magazin pittoresque. T. 12. 1844. p. 186.

241. — — — —
De la Romélie, de Constantinople et de la Propontide, l'Hellespont et le Bosphore de Thrace. Paris.

242. POUJOULAT, Baptistain
Türkei. Kurdistan, Malakia und Hafis-Pascha. — Magazin für die Literatur des Auslandes. Bd. 16. 1839. p. 433—434.

243. — — — —
Voyage à Constantinople dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Egypte. Faisant suite à la Correspondance d'Orient. T. 1—2. Paris, Ducollet, 1840—1841. XII, 456 p.; 612 p. Ноември 1836 — април 1838.
Писма до J. F. Michaud и до брат му J. J. F. Poujoulat, автори на Correspondance d'Orient.

244. — — — —
Récits et souvenirs d'un voyage en Orient. 3. éd. Tours, A. Mame et Cie, 1852, 281, p., pl.
1. éd.: 1848.

245. — — — —
Constantinople. Les mosquées. — Le bazar des esclaves. — Revue de l'Orient et de l'Algérie. T. 5. 1849. p. 374—379.

246. — — — —
Histoire de Constantinople comprenant le Bas-Empire et l'Empire ottoman. T. 1—2. Paris, Amyot, 1853.

247. PRECIS des opérations de l'armée russe sur la rive du Danube et en Bulgarie pendant l'année 1810. Par un témoin oculaire. — Le spectateur militaire. T. 5. 1828. p. 23—41.

248. PREVOST
Constantinople en 1806 et 1807. [Par] baron Prévost, ancien secrétaire d'ambassade. — Revue contemporaine. T. 14, 1854, p. 5—24; 161—186; 321—341; 481—505.

PUILLON DE BOBLAYE, Emile
V. Le Puillon de Boblaye, Emile

249. PROMENADE sur les côtes de la Turquie d'Asie et dans une partie de l'archipel. — Annales maritimes et coloniales. 1835. p. 1014—1017.

250. QUELQUES notices sur divers points de la Morée et quelques-unes des îles sur l'archipel grec, recueillies par un officier de la marine, pendant la station qu'il a fait dans ces parages en 1827. — Annales maritimes et coloniales. 1828. p. 646—655.

251. QUINET, Edgar
De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité. Paris, F. G. Levrault, 1830. XII, 445 p.

252. RAFFENEL, C. D.
Histoire des événements de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour, avec des notes critiques et topographiques sur le Péloponèse et la Turquie, et suivie d'une notice sur Constantinople; par M. C. D. Raffenel, attaché, pendant les troubles, à l'un des consulats de France aux Echelles du Levant, témoin oculaire des principaux faits. Paris, Donday—Dupré père et fils, 1822. XX, 476 p., 1 carte.

253. — — — —
Histoire des grecs modernes, depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour. Paris, Raymond, 1824.

254. — — — —
Continuation de l'histoire des événements de la Grèce, avec des notes critiques et topographiques; par M. C. D. Raffenel, attaché, pendant les troubles à l'un des consulats de France, aux Echelles du Levant, témoin oculaire des principaux faits; formant, avec la première partie publiée en 1822, une histoire complète de cette guerre. Ouvrage orné de quatre portraits. Paris, Donday—Dupré père et fils, 1824. XVI, 456 p.

255. RASILLY, de
Voyage de six jours dans une partie de Thessalie. [Par] De Rasilly, lieutenant de vaisseau. — Annales maritimes et coloniales. 1829. p. 679—799.

256. RAYBAUD, Maxime
Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance, accompagnés de plans topographiques; avec une introduction historique par Alph. Rabbe. V. 1—2. Paris, Tournachon-Molin, 1824—1825. XV, 528; 503 p., plans.

257. RECIT de la prise de Missolonghi. — Le spectateur militaire. T. 1. 1826. p. 183—185.

258. RECORDON, F.
Lettres sur la Valachie, ou observations sur cette province et ses habitants, écrites de 1815 à 1821, avec la relation des derniers événements qui y ont lieu. [Par] F*** R***. Paris, Lecointe et Durey, 1821, 152 p.

259. RENOUARD DE BUSSIERRE, Th.
Lettres sur l'Orient, écrites pendant les années 1827 et 1828, par le Bon Th. Renouard de Bussière, secrétaire d'ambassade. T. 1—2. Paris, F. G. Levrault, 1829. 350; 293 p., 2 cartes.
Одеса — Цариград — Архипелага.

260. RETOUR de la mission du Levant. — Annales maritimes et coloniales. 1819. p. 77—78.

261. REUILLY, Jean de
Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803; suivi d'un Mémoire sur le commerce de cette mer, et de notes sur les principaux ports commerçants. Dédié à Sa Majesté l'empereur et roi, par J. Reuilly, auditeur au Conseil d'Etat, membre de la Légion d'honneur, sous-prefet de Soissons. Paris, Bossange, Masson et Besson, 1806. 2. f., IX, 302 p., 1 f., cartes, pl.

262. RICHARD, J. B.
Guide classique du voyageur en Europe. V. 1—2. Paris, Audin, 1828—1829. Други изд.: 1834, 1852.
J.-B. Richard е псев оним на J.-M. Audin.

263. RIGNY, de
Combat naval de Navarin entre l'armée turco-égyptienne, et les escadres combinées de la France, de l'Angleterre et de la Russie le 20 octobre 1827. [Par] le contre-amiral commandant l'escadre, de Rigny. — Annales maritimes et coloniales. 1827. p. 657—664; 1828. p. 473—512.

264. ROCHETTE, Raoul
Athènes sous le roi Othon. [Lettre] à M. de Pouqueville. — Revue des deux mondes. 4. série. T. 16. 1838. p. 179—199.

265. ROTTIERS
Description des monuments de Rhodes. Bruxelles, Tencé Frères, 1828. 426 p., pl.

266. — — — —
Itinéraire de Tiflis à Constantinople; par le colonel Rottiers. Bruxelles, Frechet, 1829. 377 p., 10 f.
1818.
Съдържа описания на Шумен и Варна.

267. ROYER, Alphonse
Aventures de voyage, tableaux, récits et souvenirs du Levant. V. 1—2. Paris, Dumont, 1837. 321 p., 1 f., 352 p., 1 f.
Около 1830.
V. I. p. 261—285; Route d'Andrinople à Constantinople.
V. II. p. 173—211: Itinéraire de Routchouk à Boukarest.

268. — — — —
Il Sultano Mahmoud II. — Annali universali di viaggi, geografia, storia, economia publica e statistica. V. 57. 1838. p. 249—287.

269. — — — —
Türkei. Die Strasse von Edreneh nach Konstantinopel. — Magazin für Literatur des Auslandes. Bd. 13. 1838. p. 233—234; 238—239.

270. — — — —
Les janissaires. V. 1—2. Paris, Dumont, 1844.

271. SAINT-PRIEST, Mme de
Lettres sur le Bosphore, ou relation d'un voyage en différentes parties de l'Orient, 1816 à 1819. Paris, 1821.

272. SALLE, Eusèbe de
Pérégrinations en Orient ou Voyage pittoresque, historique et politique en Egypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grèce pendant les années 1837—38—39, par Eusèbe de Salle, ancien premier interprète de l'armée d'Afrique, professeur de l'Ecole royale et spéciale des langues orientales vivantes, membre de la Société asiatique, etc., etc. T. 1—2. Paris. Pagnerre, 1840. IV, 464; 459 p.
T. 2. p. 213—290: Turquie.

273. [SAYGER, C.]
Relation d'un voyage en Roumélie. Paris, 1834. 184 p.
1829—1830.
Одеса, Бургас, Одрин, Димотика, Лозенград, Бунар Хисар, Одрин, Ямбол, Сливен, Бургас, Одеса.
Авторът не е даден в книгата.

274. SAYGER, C. et A. Desarnod
Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa Majesté L'Empereur Nicolas I-er en 1829 et 1830. Paris, Lithographié chez Engelmann & Cie [s. a.] 51 pl.
Съдържа изгледи от български градове.
Рисунките са правени от A. Desarnod по време на пътуването, описано от C. Sayger: Relation d'un voyage en Roumélie.

275. STAMATY et Callier
Extrait d'une lettre de MM. Stamaty et Callier, lieutenants au corps des ingénieurs-géographes attachés au voyage de M. Michaud, en Orient, adressée au général Lachasse de Vérigny, directeur par interim du Dépôt général de la guerre. Therapia, le 12 août 1830. — Bulletin de la Société de géographie. T. 14. 1830. p. 194—198.

276. SUPERSTITIONS des Turcs. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 15. 1822. p. 377—378.

277. SUR les établissements maritimes des turcs et des russes dans la Mer Noire. — Annales maritimes et coloniales. 1831. p. 981—982.

278. TAITBOUT DE MARIGNY, E.
Note des établissements génois dans la Mer Noire et ouvrages à consulter sur leur histoire. — Journal d'Odessa. 1828. N. 43. p. 189—190.

279. — — — —
Golphe de Bourgas. Extrait d'une description nautique du littoral de la Mer Noire. Journal d'Odessa. 1828. N 76. p. 329—330.

280. — — — —
Portulan de la Mer Noire et de la Mer d'Azov. Odessa, 1830.

281. — — — —
Voyage d'Odessa au Danube jusqu'à Ismaïl, fait en 1835, et description de la branche de Soulina. — Bulletin de la Société de géographie. T. 5. 1836. p. 353—372.

282. — — — —
Manuel du pilote de la Mer Noire et de la Mer d'Azov. Marseille, 1847.
Друго изд.: Toulon, 1849.
Ново издание на: Portulan de la Mer Noire et de la Mer d'Azov.

283. TAITBOUT DE MARIGHI, E.
Pilote de la Mer Noire et de la Mer d'Azov. Constantinople, 1850.

284. — — — —
Hydrographie de la Mer Noire et de la Mer d'Azov. Description topographique et archéologique de leurs côtes depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Trieste, 1856.

285. TANCOIGNE, J. M.
Voyage à Smyrne, dans l'Archipel et l'île de Candie, en 1811, 1812, 1813 et 1814; suivi d'une notice sur Péra et d'une description de la marche du Sultan. Par J. M. Tancoigne, attaché en 1807 à l'ambassade de France en Perse, et depuis interprète et chancelier du consulat de la Canée. Ouvrage orné de deux gravures, chacune quadruple du format in-18, et représentant le Cortège du Sultan, d'après un dessin colorié par M. Melling. T. 1—2. Paris, Nepveu, 1817. VIII, 176; 147 p.

286. — — — —
Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie. Par J. M. Tancoigne, attaché à la dernière ambassade de France en Perse, et depuis interprète et chancelier du Consulat de la Canée (Ile de Candie). Ornées de gravures coloriées d'après des peintures persanes. T. 1—2. Paris, Nepveu, 1819.
1807—1809.
T. I. p. 17—19: Kis-Dervènd.
T. II. p. 268—272: Aïolou-Bourgas. Choumla, Roustchouk, Chistow, Rohva, Lom, Widdin.

287. TEXIER, Charles
Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837. Beaux arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques. T. 1—3. Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, 1839—1849.

288. TRAVAUX hydrographiques dans la Mer Noire. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 7. 1820. p. 154.

289. TROMMELIN, de
Observations sur les routes qui conduisent du Danube à Constantinople à travers le Balkan ou Mont Hœmus, suivies de quelques réflexions sur la nécessité de l'intervention des puissances du midi de l'Europe dans les affaires de la Grèce; par le lieutenant-général comte de T***. Paris, Pélicier et Chatet, 1828. 36 p.

290. TURQUIE. Constantinople. — Journal des missions évangéliques. 1834. p. 186—189.

291. VARNA. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 10 (40). 1828. p. 231—233.

VAUDONCOURT
V. Guillaume de Vaudoncourt, Frédéric

292. VERNEUIL, de
Notice géologique sur les environs de Constantinople. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 8. 1836—1837. p. 268—278, 1 pl.

293. VIALLA DE SOMMIERES, L. C.
Voyage historique et politique au Monténégro, contenant l'origine des monténégrins, ... la description topographique, pittoresque et statistique du pays; ... Par M. le colonel L. C. Vialla de Sommières. V. 1—2. Paris, Alexis Eymery, 1820.
1810.

294. VILLENEUVE, Eug. de
Journal d'un voyage fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826, orné du portrait de l'auteur, accompagné de plusieurs pièces justificatives. Bruxelles, Tarlier 1827.

295. VIRLET

Notice géologique sur l'île de Thermia. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 2. 1831—*1832*. p. 329—333.

296. — — — —

Sur un fossile inconnu de Ghiotza (Morée). — Bulletin de la Société géologique de France. T. 2. 1831—*1832*. p. 341.

297. — — — —.

Lettre sur le déluge de Samothrace. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 2. 1831—*1832*. p. 341—348.
1830.

298. — — — —

Sur un gisement de trachytes alunifères dans l'île d'Egine. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 2. 1831—*1832*, p. 357—360.

299. — — — —

Sur le système volcanique de l'île de Santorin. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. *1832*—1833. p. 103—110.

300. — — — —

Sur le calcaire à radiolithes de la Morée. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. 1832—*1833*. p. 148—150.

301. — — — —

Sur les roches de l'Archipel grec. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. 1832—*1833*. p. 201—204.

302. — — — —

Sur les cavernes de Sillaka dans l'île de Thermia. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. 1832—*1833*. p. 223—224.

303. — — — —

Nouvelles observations sur la craie inférieure de la Morée. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 3. 1832—*1833*. p. 251—253.

304. — — — —

Notes sur les sources et mines d'asphalte ou bitme minéral de la Grèce, et de quelques autres contrées. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 4. 1833—*1834*. p. 203—211.

305. — — — —

Tremblement de terre du fort Opus en Dalmatie. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 4. 1833—*1834*. p. 300—301.

306. — — — —

Sur quelques roches de la Grèce. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 6. 1834—1835. p. 278—281.

307. — — — —

Communication relative au soulèvement d'un écueil dans le golfe de Santorin. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 7. 1835—*1836*. p. 260—261.
За писмо на Amiral de Lalande.

308. — — — —

Notes sur les volcanes de Santorin et Milo. — Bulletin de la Société géologique de France. T. 9. 1837—*1838*. p. 168—176, 1 pl.

309. VOYAGE dans la Moldavie, la Valachie et à Constantinople, contenant des détails sur la description de cette ville et des observations sur les mœurs et les usages de ses habitants. Paris, Masson, 1828.

310. VOYAGE en Orient. — Journal des voyages, découvertes et navigations modernes. T. 44. 1829. p. 76—88.

311. VOYAGE inédit en Croitie et en Bosnie. — Revue du nord. T. 2. 1837. p. 67—82.

312. Les ZIGEUNES de Moldavie. — Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire. T. 27. 1825. p. 111—112.

РЕЧНИК НА ЧУЖДИ И ПО-СТАРИ ДУМИ

АГА — низша степен на турската военна или административна йерархия, както и изобщо — първенец; съставка на някои служебни титли и длъжности.
АЛТМИШЛЕК — сребърна монета, равна на 60 пари.
АРАБА — кола.
АРАБАДЖИЯ (мн. ч. арабаджилер) — колар.
АРШИН — мярка за дължина, равна на 68 см; 75,8 см.
АСПРА (акче) — основна сребърна монета в Османската империя, която през XIX в. имала 0,15 г сребърно съдържание.
АЯН, АЯНИН — влиятелни първенци, които посредничели между властта и населението. От XVIII в. нататък доживотна или временна почетна длъжност на лица, натоварени да следят провеждането на държавните мероприятия в провинциите и да уведомяват централното управление за отношението на населението към тези мероприятия.
АШАР, АШУР — десятък от поземления добив, събиран като феодално задължение от раята.

БАРУТХАНЕ, БАРУТАНЕ — държавна фабрика за производство на барут, топове и пр.
БЕДЧИФТЕ — вид плавателен съд в Черно море.
БЕЙ, БЕГ — турска титла, давана на лица с различни длъжности: висши граждански и военни служители, племенни вождове и влашките и молдавските князе.
БЕЙЛЪК — владение на бей; у А. Буе в смисъл на зиамет.
БЮЛЮКБАШИЯ, БОЛУБАШИ, БОЛУКБАШИЯ — началник на войсково поделение (20—30 войници) от платените конни отряди на султанската гвардия; командир на еничерски отряд.
БУЮРУЛТИЯ, БУЮРЗИ, БУЮРЗИЯ — бейлербейска (валийска) заповед.

ВАЛИДЕ СУЛТАН — титла, давана на майката на царуващия султан.
ВАЛИЯ — управител на вилает, най-голямата административна единица в Турция от XVI в. нататък.
ВЕЗИР — титла на вилаетски управител или на други висши чиновници в Османската империя.
ВЕЛИК ВЕЗИР — пръв министър, председател на държавния съвет (дивана).
ВОЙВОДА — управител на везирски или султански хасове с особени правомощия.

ГАВАЗИН, вж. кавас.

ДЕМИ-ЙЕРМИЛИК, вж. ирмилик.
ДЕРВЕНТДЖИИ — категория зависимо население, натоварено да охранява проходи и опасни пътища. В замяна на службата си било освободено от извънредни данъци и плащало намалена феодална рента.
ДИВАН — 1. висш държавен съвет (дивани хумаюн) или съвет при про-

винциалните управители; 2. приемна в дома на големци и първенци из провинциите.
ДРАМ — стара мярка за тежест=3.2 г
ДУКАТ — венецианска златна монета.

ЕЯЛЕТ (ЕАЛЕТ) — най-голямата административна единица в Османската империя през 14—18 в.

ЗИАМЕТ — служебно феодално владение с годишен доход до 99 999 акчета.

ЙЕРМИБЕШЛИК — златна монета в Турция от 25 парични единици.

ИМАМ — мюсюлмански свещенослужител, глава на мюсюлманската община.
ИМАРЕТ — странноприемница с обществена кухня, където раздавали храна на бедните и пътниците.
ИРМИЛИК (АЛТЪН), (ирмилук, йермелик, ярмелик) — златна монета, сечена при султан Махмуд II на 26-тата година от управлението му (1833). Имало и половин ирмилик (у А. Буе деми-йермилик=20 гроша).

КАВАС — въоръжено лице от свитата на везирите и провинциални висши чиновници, пазачи на чуждите дипломатически представителства в Турция, стражари.
КАДИЯ — орган на съдебноадминистративната власт в казите — административни единици, по-малки от санджаци.
КАЙМАКАМ — заместник, временно изпълняващ длъжността на някое служебно лице. След военноадминистративните реформи при султаните Махмуд II и Абдул Меджид каймаками в армията — подполковниците, а в администрацията — наместници на валията в определен санджак.
КАСАБА — малък град.
КВИНТАЛ (КИНТАЛ) — мярка за тежест= 100 кг.
КЕСЕ, КЕСИЯ — единица за броене на пари, равностойна на 500 гроша.
КЕХАЯ (КЕТХУДА) — доверено лице, отговорно лице на някоя служба или влиятелни сановници; началник, главатар; началник на овчарите.
КИРАДЖИЯ — който прекарва, пренася неща (стоки) на коне или на коли; живеещ под наем (кирия).
КОНАК — седалище на върховния представител на турската власт в населените места; сграда, в която се спират пътниците да пренощуват; принудително настаняване на турски властници в жилищата на раята.

ЛЕВГА — стара мярка за дължина, километрична левга = 4 км; морската левга=окл. 5556 км; пощенската = 3 898 км; земната и обикновената = 4 445 км.
ЛИВРА — стара монета с вариращa стойност, заменена по-късно с франка.
ЛИНИЯ — стара френска мярка за дължина = 1/12 от пуса или 2,25 мм.

МЕНЗИЛ — попътна пощенска станция, където пътуващите подменяли конете си и отпочивали. За издръжката им се събирал данък (мензилска помощ) от околната рая, която била натоварена да се грижи за мензилските коне и да ги доставя, когато липсват.
МЕНЗИЛДЖИЯ, МИЗИЛДЖИЯ — чиновник, отговарящ за мензилите.
МЕСДЧИД (МЕСДЖИД) — мюсюлмански параклис, малка култова сграда без постоянен свещенослужител (имам), където не се четяла петъчна молитва.
МИЛЯ — пътна мярка за дължина, различна в различните държави; морската миля се дели на 10 кабелтова или 120 възела; у римляните = 1000 стъпки (крачки).
МЮЕЗИН (МЮЗЕИН, МУЗЕИН) — духовно лице, което призовава мюсюлманите за молитва от минарето на джамията.
МЪСЪР, МИСИР — египетска монета.
МЮСЕЛИМ, МУСЕЛИМ, МЮТЕСЕЛИМ — наместник на валия, висш про-

винциален чиновник, който е натоварен да управлява средището на административна единица, когато управителят пренесе седалището си другаде.
НАХИЯ, НАИЯ — административна единица, по-малка от каза.

ОКА — мярка за тежест, равна на около 1260 г.
ОНС — стара мярка за тежест = 30,594 г.

ПАНДУРИ — местна стража, наети и изплащани от градското управление.
ПАРА — сребърна турска монета.
ПАША — титла, давана на висши военни и административни чинове.
ПАШАЛЪК — административна единица.
ПЕЗЕТА — испанска монета.
ПИАСТЪР, ПИАСТРА — турска монета = един грош; дребна египетска монета.
ПИНТ — стара френска мярка за течности = 0,93 л.
ПУЛ (МАНГЪР) — дребна монета, равна на $^1/_2$ акче.
ПУС — стара френска мярка за дължина = 27,07 мм.

РУП, РУПЧЕ — четвъртинка от гроша.
РУБ, РУБИЕ — златна монета в Османската империя.

САНДЖАК — административна единица, по-малка от вилает.
САНТИМ — стотна част от франка, стотинка.
САРАФ — банкер, лихвар.
СЕКЕН, СЕКВЕН — златна монета с различни стойности, употребявана някога в италианските държави и в Ориента.
СОЛД, СОЛДО — италианска медна монета — 820 от лира.
СПАХИЯ: 1. дребен феодал, задължен да служи във феодалното опълчение и да екипира на свои средства определен брой въоръжени конници. 2. боец от султанската конница на заплата.
СУ — дребна френска монета от 5 сантима = $^1/_{20}$ от франка.

ТАТАРИН — куриер, придружвач на пътешественици и посланици; народностно име.
ТЕКЕ — дервишка обител с гробница на някой изтъкнат мюсюлманин.
ТЕСКЕРЕ — удостоверение, документ.
ТИМАР — служебно ленно владение с годишен доход до 19 999 акчета, даващо срещу военни и други задължения към централната власт.
ТОАЗ — стара френска мярка за дължина = 1,949 м.
ТУГ — конска опашка, отличителни знаци за ранга на висшите чинове във феодалното опълчение.

УЛЕМИ — учени, познаващи религиознодогматичните и правните въпроси на исляма. От техните среди се набирали служителите в съдебноадминистративните учреждения.

ФЛОРИН, ФЛОРИНА — флорентинска златна монета от XIII в., разпространена по-късно в много европейски страни; сребърният флорин бил в обръщение в Англия до втората пол. на XIX в.

ЧИФЛИК — големи лични стокови феодални стопанства.

ЮРУКБЕГ, ЮРУШКИ БЕЙ, началник на юруците — полуномадско население, служещо във военнопомощните корпуси.

ПОКАЗАЛЦИ

Приложени са предметен, именен и географски показалец към уводите, текстовете и коментара на пътеписите.

Всички географски имена, посочени по различен начин от различните пътеписци, са събрани към онова име, което се е наложило в нашата по-стара книжнина във връзка с миналото на българския народ (напр. препратките за Одрин не са на съвременното му име Едирне, а на Одрин, за Цариград — не на Истанбул, а на Цариград, за Гюмюрджина — не на Комотини, а на Гюмюрджина, за Воден — не на Едеса, а на Воден и пр.).

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аги 99, 102, 260
Административно деление 117
Администрация 223—226
Адрианополски договор 445
Акведути 42, 47, 210, 335
Акерманска конвенция 150
Албанци 23, 140, 270, 271, 300, 324, 337, 446, 447
Анали (вж. летописи)
Ангарии 474
Арки 212
Арменци 70, 77, 89, 101, 119, 123, 126, 138—140, 145, 157, 158, 171, 233, 264, 322
Арнаути (вж. Албанци) 267, 268, 299, 331
Арсенал (вж. Оръжейници)
Археология 445
Аяни 69, 239, 241, 253, 260, 264, 289, 295, 296, 309, 333, 337

Бадеми 288
Базари 33, 77, 85, 98, 189, 219, 222, 223, 251, 255, 308, 321
Бани (вж. Минерални бани) 88, 123, 125
Безистени 125
Бейлербейове 208
Бейове 66, 67, 69, 322
Библиотеки 144, 152, 172, 173
Биволи 23, 242, 248
Бижутерия 223
Битката при Вариа 147, 313
Битката при Филипи 211
Болници (вж. и Приюти) 152, 189
Босненци 23, 299, 446
Бостанджии 85
Бостанджибашии 69, 85, 171
Ботаници 488
Бояджийници 173, 284, 323
Бубарство 157, 284, 287, 291
Букурещки договор 150
Бунтове (вж. Въстания)
Българи 23, 39, 144, 244, 354, 357, 465, 477
— Бит 85, 88, 89, 91, 164, 181, 228, 273, 296
— Брой 77—79, 85, 91, 112, 116, 119, 121, 126, 127, 164, 171, 180, 188, 191, 227, 229, 239, 245, 252, 255—257, 259—261, 270, 279, 280, 283, 290, 295, 301, 308, 317, 324, 330, 332, 337
— Общонародна характеристика 144, 151, 163, 181, 182, 229, 230, 232, 260, 446
— Изселвания 143, 145, 181, 452
— Помохамеданчване 239, 241, 290, 338
— Фолклор 229
Българи малоазийски 55
Българки 103, 351
Български език 99

Вакъфи 121
Валии 126
Везири (вж. Паши)
Вино 101, 119, 132, 150, 162, 165, 166, 177, 182, 189, 209, 292, 298, 323, 350
Високата порта 98, 115, 150
Власи 140, 239, 295, 446, 477
Воденици 112
Водопроводи (вж. Акведути)
Водохранилища 318
Военни бази 118, 347
Военнопленници, турски 148
Войводи 348
Войни, руско-турски 78, 79, 81, 82, 96, 103, 114—117, 122, 127—129, 141, 146, 147, 193, 282, 452
Войска, турска 216, 298
Восък, търговия 205
Вълна 180, 182, 210
Въстания 58, 141, 193, 257, 270, 272, 357, 452, 458
Вътрешна търговия (вж. Търговия)

Гавази 281, 348
Генуезци 50
Географи 488
Геолози 257, 488
Гори 61, 69, 78, 79, 89, 90, 118, 127, 133, 171, 178, 230, 243, 246, 271 288, 294
Гостоприемство 226
Градини 122, 253, 288, 313, 315, 322
Градини, зеленчукови 162, 170, 249, 270, 347
Градини, овощни 48, 162, 241, 282
Градове 151, 164, 253
Градове, древни 339
Градски порти 126
Гробища 125, 156, 157, 262, 322, 335
Гробници 165
Грозде 150, 173
Грузинци 232
Грънчарски изделия 64, 119, 336 Вж. и керамика
Гъркини 311
Гърци 37, 43, 45, 47, 52, 70, 77, 99, 100, 101, 119, 140, 164, 171, 188, 191, 227, 233, 250, 252, 264, 287, 289, 295, 301, 308, 309, 311, 317, 446, 447
Гърци
— Бит 323
— Общонародностна характеристика 100, 145, 151, 181, 191

Данъци и облагания 97
Двор, султански 223, 224
Дворци (вж. и Сараи) 33, 207, 223, 224
Дервеитджии 257
Дервиши 143, 154, 155
Джамии 33, 101, 120, 123, 144, 169, 241, 250, 255, 259, 283, 289, 290, 292, 295, 296, 298, 308, 313, 321, 335
— Ахмедовата 85
—Ески джами 154, 212
— Султан Баязид 153, 154, 207
Джамии
— Султан Мурад II 207
— Султан Селим II 77, 85, 152, 207
Дженги 102
Добитък 116, 132, 180, 205, 292, 293, 315
Драгомани 150, 477, 478
Дрехи 119 293
Духовенство 45, 88, 156, 160, 336
Дъбилни вещества 119
Дървен материал, строителен 166, 191
Дървено масло (вж. Зехтин)

Евреи 47, 70, 77, 89, 119, 126, 145, 151, 165, 171, 180, 233, 264, 295, 322, 338
Елени 306
Емиграция 317
Еничери 58, 87, 121, 225, 232, 253, 445
Есенции 223
Вж. и Розово масло
Ечемик 162, 169

Желязо 182
Жени, обществено положение 151, 243
Жито 52, 116, 132, 160, 162, 169, 242, 253, 254, 268, 276, 291, 301, 340, 349, 351, 355
— Вършитба 342
— Търговия 210, 336
Жътва 332, 335

Закони, турски 234
Занаяти 119, 176, 180—182, 338, 445
Затвори 98, 161, 287
Зеленчуци 23, 176, 181, 191
Земетресения 183
Зехтин 323
Златарство 173
Злато 166
Зърнени храни 49, 101, 164, 209

Икони 160

Йерюци (вж. Юруци)

Казаци 177, 192
Каменна сол 182
Карантина 144, 188, 204
Караулни постове 48, 133, 246, 257, 261, 267, 277, 278, 315, 332, 345
Католици 23, 140, 239, 240
Вж. и Религии
Кафенета 251, 254
Кварц 166
Квартали на Шумен 120, 121
Керамика 77, 162
Кервани 102, 446
Кервансараи 154, 202, 250
Килимарство 173, 180, 356
Килими, търговия 47, 182, 223
Кинкалерия 119
Кираджии 241, 348, 466, 468
Кладенци 125
Книгоиздаване 172
Князе, сърби 232, 270
Кожи и кожени изделия 162, 173, 180
— Търговия 182, 211, 223
Кози 343
Кола 173

Комуникации 109, 110, 133, 242, 243, 256
Конаци 241, 247, 274, 336
Конс 248, 252, 261, 466, 477, 484, 485
Коноп 55, 268
Конски такъми 223
Коприна 173, 323
Корабокрушение 100, 101, 149
Корабоплаване 181
Корабостроене 82, 191
Костенурки, износ 334, 344
Крави 248, 332
Крепостта на седемте кули 98, 212
Крепости и крепостни стени 31, 37, 44, 47, 50, 51, 68, 71, 78, 80, 82, 94, 108, 109, 114, 115, 117, 122, 128, 149, 155, 159, 167, 168, 190, 203—205, 209, 211, 239, 241, 255, 256, 259, 267, 282, 283, 287, 290, 295, 299, 302, 311, 322, 327, 335, 336, 337, 451
Кърджалии 278

Лебеди 188
Леблебии 316
Лекари 337
Лекарства 482
Лен 409
Летописи 114, 445
Лечебни води (вж. Минерални извори и бани)
Леярни 119
Лозарство 181, 188, 191
Лозя 49, 68, 95, 122, 150, 160, 162, 163, 165, 178, 209, 241—243, 248, 250, 253, 255, 266, 267, 269—271, 287, 291, 292, 296, 298, 308, 309, 317, 322, 327, 334, 346, 349, 356
Лой 180, 182
Луди 153, 162
Лук 170
Лули 173, 223, 253

Мавзолей 167
Малисори (вж. Албанци)
Манастири 167, 178, 241, 244, 290, 322, 341, 356
— Бачковски 265, 328
— Рилски 348
Манифактура 158, 162
Маслинови насаждения 52
Масло 361
Мед (бакър) 205, 327
Медали 141, 156, 159, 162, 165, 170, 180, 184, 188, 192
Медицинска помощ (вж. Лекари)
Медникари 119
Мелници 80, 126, 319
Мерки и теглилки 36, 118, 134, 199
Месо, сушено 165
Минерални извори и бани 52, 167, 186, 248, 253, 268, 315, 318, 319, 323, 334
Минерални богатства, експлоатация 166, 182, 183
Мини 48, 68, 69, 133, 166, 279
Мирни договори 150, 177, 194, 203, 204
Мляко, кобилско 88
Могили 209, 247, 277, 349, 350
Молдавци 140
Молли 274
Монети, антични 141
Монетн, турски 98
Мостове 30—34, 36, 42, 43, 51, 68—70. 75—81, 88, 112, 113, 151, 171, 208, 241, 245, 248, 250, 251, 254, 255, 277, 301, 317, 331, 337
Мрамор 150, 162, 166
Мюзеини 203
Мюселими 253, 260, 321, 351
Мюсюлмани 112, 140, 161, 165, 169, 171, 180, 186, 242, 244, 255, 257, 261, 298, 313, 315, 330, 338

Надписи 147, 156, 165, 190, 245
Народност, българска 232, 284
Население, по националност вж. при съответната нация
Население, обща статистика 68, 94, 119, 139, 140, 171, 180, 199, 207, 241, 249, 253, 283, 290, 295, 296, 317, 323
Необработени земи 37, 46, 282, 318
Ниви 49, 242, 247, 248
Низам-и Джедид 33
Носии 55
Нрави и обичаи 292, 296, 445, 447, 488

Образование 88, 144
Овес 162
Овцевъдство 127
Овчари 63
Олово 166
Опиум 98
Орехи 149, 242, 282, 288, 315, 334
Ориз 34, 132, 164, 180, 262, 321, 341
Орография 240
Оръжейници 49, 158, 181
Оръжие 173, 181, 184
Отбранителни линии и пунктове 108—110, 450

Павликяни 183
Пазари (вж. и Базари) 33, 152, 207
Паланки 239, 255, 296
Паметници, древни 68, 141, 144
Памук 45, 47, 49, 160, 163, 173, 182,

210, 211, 288, 321, 323, 337, 341
Панаири 181, 226, 386
Пари 199, 206
Пасища 253
Пастърма 180, 186
Пашалъци 117, 251, 290
Паши 30, 185, 224, 290, 310, 321, 336
Пеонци 61
Печатници 173
Пещери 127
Пияници 228, 271, 321, 337, 344, 351
Плавателни реки (вж. Пътища, водни)
Платове (вж. и Тъкани) 162, 173
Плодове 336
Погребения 157
Подправки 223
Пожари 103, 323
Посланици 98, 323
Почва 253, 257, 259, 265, 266, 268, 274, 276, 282, 288, 297, 306—308, 317, 331, 338, 340, 343, 488
Поща 149, 207
Пощенски станции 31, 35, 200, 206, 242, 247, 250, 254, 286, 298, 309, 319
Празненства 174
Предачници 119
Предразсъдъци 445, 488
Прежда 284
Пристанища 99, 204, 205, 211, 216, 290, 322
Приюти 153
Прозелитизъм 232
Промишленост 119, 158
Просо 169
Просеци 299, 335
Проходи, планински 261, 348
Птици 101, 150
Пшеница (вж. жито)
Пещи 149, 170, 173
Пътища 33, 34, 36, 39, 42, 44—48, 51, 60—65, 70, 71, 75—81, 94, 108, 109, 112, 113, 131, 133, 135, 138, 150, 163, 178, 180, 184, 211, 217, 226, 239, 243, 246—248, 271, 277, 278, 286, 288, 291, 294, 300, 304, 305, 313, 314, 320—322, 324, 327, 329, 339, 342, 350, 353
Пътища, водни 50, 82, 132
Пътища, военни 21, 23, 27, 28, 36, 116, 131—135, 139, 149, 216, 241, 242, 255, 256, 258, 267, 275, 294, 330, 350, 356
Пътища, стари 133

Разбойници 29, 277, 295, 309, 321, 331, 332, 344, 444, 468
Рапица 268
Растителност 289, 345
Рая 103, 119, 122, 176
Редути (вж. Крепости, крепостни стени и укрепления)
Религии 37, 39, 55, 140, 175, 463
Реформи 140, 175, 177
Рибници 290
Риболов 189, 191, 205
Римокатолици (вж. Католици)
Роби, търговия 219—222
Розови градини 63, 247, 249
Розово масло 63, 89, 116, 136, 180, 182, 207, 247, 248
Ротонди 212
Ръж 169
Ръкописи 173

Санджаци 117
Сапун 173
Сараи 77, 87, 126, 170, 211
Сарафи 158, 159, 264
Села 176, 329
Селитра, производство 312, 342
Сирене 101
Складове 132, 204, 312
Скотовъдство (вж. и Добитък) 117, 186
Славяни 140, 300
Славянски език 55
Сладкарски изделия 223
Солници 48, 189, 320
Спахии 273, 274
Сребро 166
Стада 49, 50, 346
Стипца 320
Старини 42, 49, 50, 75, 93, 153, 157, 160, 161, 168, 188, 190, 192, 193, 210, 322
Стоки 223
Странноприемници (вж. и Керван-сарай, вж. и Ханища) 246, 249, 331, 333, 340, 345—347, 349, 351, 355, 356, 486
Строителство 176
Субаши 288
Сукно 162, 173, 182, 293
Султани 224, 225, 232, 233, 245, 246
Сърби 29, 37, 230, 256, 269, 270, 299, 324, 332, 337, 446, 465, 477

Татари (водачи) 200, 206, 228, 244, 248, 254, 308, 317, 333, 470—476, 482
Татари (народ) 62, 63, 88, 290
Текета 124
Тенекеджии 119
Тепавици 293
Тескере 200
Тимариоти (вж. Спахии)
Траки 88, 89

Транспорт, воден (вж. пътища, водни)
Траянова врата 261
Туристи 323
Турци 63, 94, 175, 302, 332
— Бит 226, 227, 297, 346, 488
— Брой 37, 45—47, 77, 80, 81, 89, 101, 119, 127, 133, 138—140, 167, 168, 180, 227, 231, 241, 252, 270, 283, 289—292, 295, 308, 322, 348
— Национална характеристика 37, 103, 144, 151, 168, 176, 319, 488
— Отношение към раята 176, 260, 319
Тухли, производство 44, 316
Тъкани 116, 207
Търговия 45, 158, 173, 176, 181, 191, 203, 204, 208, 210, 224, 264, 323, 338, 445
Тютюн 45, 47, 49, 160, 161, 162, 173, 210, 211, 266, 286, 288

Укрепления (вж. Крепости и крепостни стени)
Урагани 170
Училища 144, 152, 337

Фабрики и работилници (вж. и оръжейници) 119, 124, 207, 259, 279, 321, 323
Фанатизъм 143, 153, 175
Фауна 334
Фесове 173
Фермани 469
Финанси, турски 97
Флота, турска 149
Франки 33, 47, 323

Хайвер 205
Хайдути 167, 272, 273, 467
Хамбари (вж. складове)
Ханища 44, 45, 77, 91, 202, 207, 241, 245, 250, 255, 272, 294, 298, 317, 342, 344
Хареми 170, 171, 254
Херцеговци 446
Хигиена 298
Храмове, древни 211
Хранителни стоки 223
Християни 140, 169, 338, 462

Царе, български 90, 190, 225, 245, 336
Царевица 242, 266, 286, 334, 336, 340, 341, 346, 347, 349, 351, 355
Цеви, пушечни 116
Цени 101
Цигани 119, 123, 145, 151, 171, 185, 244, 250
Цинцари 249, 324, 337, 338

Чаршии 152, 172, 247, 249, 250, 255, 259, 322
Часовници и часовникови кули 159, 241, 245, 255, 270, 293, 295
Череши 282, 331
Църкви 48, 101, 155, 169, 188, 208, 249, 255, 259, 262, 292, 293, 337
Черници 160, 268, 341
Черногорци 299, 462, 467
Чешми 52, 81, 85, 123, 125, 149, 163, 164, 246, 322
Чифилци 44, 45, 287, 316, 351
Чума 46, 144, 172, 185—187, 189, 223, 288, 317, 346, 478

Шкипетари (вж. Албанци)

Юруци 49 50, 133

Ябълки 354
Яйца 101

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

Август, Гай Октавиан — рим. император (27 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е.) 53, 212
Адриан — рим. император (117—138 г.) 95, 153
Али паша — велик везир, умрял в 1407 г., син на Чандарли Халил Хайредин паша, водил похода срещу България в 1388 г. 115, 129, 207, 386, 461
Амурат, вж. Мурад II 147, 165
Амфион (мит.) — поет и музикант, син на Зевс и Антиопа, изградил стените на Тива 101
Антиопа (мит.) — дъщеря на тиванския цар Никтей, любимка на Зевс, майка на Амфион 106
Антоний, Марк (83—30 г. пр. н. е.) — римски военачалник и политик, член на втория триумвират 53, 212
Апокавк, Алексий — византийски сановник, оглавил една от партиите по време на междуособицата във Византия, избухнала през 1341 г. 455
Аполон (мит.) — гръцки бог на светлината и изкуствата 93
Аристей (мит.) — син на Аполон и на нимфата Кирене, научил хората на пчеларство 93
Ахмед — османски военачалник, завоевател на Бунархисарско през XIV в. 310
Ахмед I — тур. султан (1603—1617 г.) 92
Ахмед паша — висш сановник при султан Махмуд II 224

Бакхус, вж. Дионис
Балу, дьо — капитан от инженерните части на руската армия в руско-турската война 1828—1829 г. 141, 152
Батори, Стефан — трансилвански военачалник през XV в., воювал успешно с турците 493
Баязид I — тур. султан (1389—1402 г.) 153, 283
Баязид II — тур. султан (1481—1512 г.) 154
Белогушев, полк. — руски офицер, участник в руско-турската война 1828—1829 г. 160, 161
Бошкович, Ружиер Йозеф — хърватски хуманист, пропътувал българските земи в 1762 г. 114, 119, 122
Брут, Марк Юний (около 86—42 г. пр. н. е.) — римски претор, заедно с Касий начело на съзаклятието срещу Цезар 53, 212

Васиф ефенди — османски държавник и летописец, играл роля в преговорите с Русия при сключването на Кючук Кайнарджикския мир (1774 г.) 114, 119
Викенел, Огюст — бележит френски геолог и пътешественик, пропътувал през балканските и българските земи в 1836 г. заедно с А. Буе и в 1847 г., и описал впечатленията си в 2 тома 236, 253, 254, 319, 324, 326—330, 344, 395, 400, 402—404, 447
Владислав III, Ягело, Варненчик — крал на Полша (1434—1444 г.) и на Унгария под името Ласло V (1440—1444 г.) 147, 313
Воронцов, граф — руски военачалник в руско-турската война 1828—1829 г. 146, 147,

Галиб ефенди — османски военачалник, участник в руско-турската война 1806—1812 г. 129
Гика — фанариотска фамилия в дунавските княжества 106
Головин, ген. — руски военачалник.

назначен за ген.-губернатор на Румелия през руско-турската война 1828—1829 г. 151

Горчаков, княз Александър (1798—1883 г.) — руски дипломат и министър на външните работи от 1856 до 1882 г. 179
Гривас — един от предводителите на гръцкото въстание 1821—1837 г. 364
Григорович, Виктор Иванович (1815—1876 г.) — руски славист и пътешественик, автор на ценни пътеписи за българските и балканските земи 441
Гуидо Рени (1575—1642 г.) — италиански художник 195

Дезарно, А. — френски художник, автор на рисунките от пътуването на С. Сейже през Източна България в 1829 г. 141, 146, 162 184
Деноайе, Жюл — френски геолог, секретар на Френското геологическо дружество в Париж през 30-те години на XIX в. 445
Дибич-Забалкански, Иван Иванович, граф (1785—1831 г.) — руски пълководец, фелдмаршал, главнокомандуващ руската армия през войната 1828—1829 г. 150, 170, 184, 205
Диодор Сицилийски (около 80 — около 29 г. пр. н. е.) — гръцки историк 93
Дионис (мит.) — гръцки бог на виното и веселието 93, 174, 195
Доротей Пропози — гръцки митрополнт, убит от фанатизирани турци в Одрин в началото на гръцкото въстание, 1821 г. 156
Д'Осон, М. — историк на Османската имперня от края на XVIII в. 155
Душан, Стефан — сръбски крал (1331—1355 г.) 264, 455

Залони, д-р — лекар на великня везир през руско-турската война 1806—1812 г. 115
Зевс (мит.) — гръцки бог 106

Ибрахим Назир — османски военачалник в руско-турската война 1806—1812 г. 129, 233
Иван Александър (1331—1371 г.) — български цар от династията Шишмановци 190
Иван Владимир — зет на българския цар Самуил, владетел на Зета, Дукля и Требине 441
Ипсиланти — фанариотска фамилия в дунавските княжества 106
Исмаил бей — последният от голямата фамилия феодали, владетели на Серската област в края на XVIII в. 45, 322

Каменский, ген. — главнокомандуващ руската армия от 1810 г. в руско-турската война 1806—1812 г. 115
Кампас, дьо — придружавал А. дьо Ламартин при пътешествието му през българските земи в 1833 г. 228
Кантакузин, Йоан — византийски император и историк (1341—1354 г.) 455
Карабин, баща и син — лекари, служили в Турция и в Сърбия при княз Милош 386, 414
Караджич, Вук Стефанович (1787—1864 г.) — сръбски филолог, етнограф и фолклорист, деец от епохата на националноосвободителните борби на южнославянските народи през време на османското иго, автор на ценни научни проучвания 448, 450, 492
Карл XII — шведски крал (1682—1718 г.) 159, 165, 195, 214
Касий, Гай Лонгин (?—42 г. пр. н. е.) — римски квестор и претор, заедно с Брут начело на съзаклятието срещу Цезар 53, 212
Кинежи, П. — трансилвански военачалник през XV в., воювал успешно с турците 493
Копитар, Б. (1780—1844 г.) — словенски филолог-славист 450
Крали Марко — син на сръбския феодален владетел в Македония Валкашин, загинал в битката при Ровине в 1394 г. 371
Кузинери, Есприт-Мари — френски консул в Солун в края на XVIII и началото на XIX в., пропътувал и проучил основно Македония, предал впечатленията и материалите си в двутомен пътепис 53, 390
Кумани — руски адмирал, командуващ успешни операции за завоюване на български черноморски градове през руско-турската война 1828—1829 г. 147
Кьор Юсуф Паша — велик везир

по време на руско-турската война 1806—1812 г. 58, 115
Кьосе Михал бей — помюсюлманчен византийски феодал, участвувал в ранните завоевания на Балканите; потомците му, военачалници на акънджиите, са феодали с големи домени (мюлкове) и вакъфи 74

Ламберг, Йозеф фон, граф — императорски наместник в Крайна, пратеник на австрийския император за преговори с Турция през 1580 г. 441
Ливий, Тит (59 г. — 19 г. пр. н. е.) — римски историк 94
Лубомирски, княз — руски военачалник в руско-турската война 1828—1829 г. 168
Маврокордато — фанариотска фамилия в дунавските княжества 106
Марциана — сестра на римския император Траян; по нейно име е назовано селището Марцианопол (гр. Девня, Варненско) 93
Махмуд II — тур. султан (1808—1839 г.), син на Абдул Хамид I, известен с реформаторската си дейност 10, 98, 106, 196, 218, 245, 491
Махмуд паша — везир, управител на Битоля през 30-те години на XIX в. 194
Мела, Помпоний — римски географ, I в. 90, 184
Мехмед бей — османски феодал от обкръжението на Али паша Янински 386
Мехмед II — тур. султан (1451—1481 г.) 98, 170, 337
Мехмед Рустан (Рустем) паша — началник ген. щаб в руско-турската война 1828—1829 г. 185
Михаил Асен — син на Иван Александър 196
Момчил войвода (?—1345 г.) — български самостоятелен владетел в Родопите и Беломорието (център Ксанти), един от първите борци срещу турците 54
Монталамбер, Фурну дьо — френски геолог, придружавал А. Буе в пътуването му през българските земи в 1836 г. 236, 445, 447
Монтегю, леди Мери — английска пътеописателка, посетила българските земи в началото на XVIII в. 152
Монтрезор, ген. — руски пълководец, участвувал в руско-турската война 1828—1829 г. 184
Мордес — пловдивски грък, в чиято къща отсяда А. дьо Ламартин в 1833 г. 226, 227, 228
Мурад I — тур. султан (1362—1389 г.) 115, 155, 170, 195
Мурад II — тур. султан (1421—1451 г.) 167
Муртасан бей — аянин през 30-те години на XIX в. 404
Мурузи — фанариотска фамилия в дунавските княжества 106
Мустафа паша — албански феодал, паша на Шкодра през 20-те—30-те години на XIX в. 170, 453
Мустафа паша Бушатли — албански феодал от края на XVIII и началото на XIX в. 492
Мухсин Заде — велик везир по време на руско-турската война 1768—1774 г. 128

Намук (Намик) паша — османски дипломат и политик при султан Махмуд II 224, 225

Овидий — Публий Овидий Назон (43 г. пр. н. е. — 17 г. пр. н. е.), римски поет 95, 194
Осман паша — османски военачалник, участвувал в руско-турската война 1806—1812 г. 129, 190

Пахимер, Георги — византийски историк от XIV в. 493
Пахлен (Пален), граф Ф., ген. — руски военачалник по време на руско-турската война 1828—1829 г. 164
Петър I Велики — руски цар и император (1682—1725 г.), известен със своите реформи за модернизиране в духа на тогавашната европейска култура и развитие 98, 195
Пиколомини, О. — австрийски генерал (1600—1656 г.) 337
Плиний — Гай Плиний Секунд (23—79 г.), римски естественик, автор на „Естествена история“ в 37 книги 93, 94, 184
Пуквил, Франсоа (1770—1838 г.) — френски лекар, учен и пътешественик, проучил Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в. 334, 386, 412, 419

Разуф (Реуф) паша — османски сановник 449, 492

Ранке, Леополд фон (1795—1886 г.) — немски историк 448
Рот, ген. — руски военачалник, участник в руско-турската война (1828—1829 г.) 190
Румянцев, И. П., ген. — бележит руски военачалник, командуващ военните действия в руско-турската война (1768—1774 г.) 115
Рустем бей — висш османски сановник при султан Махмуд II 223
Рустем паша — велик везир при султан Сюлейман Законодател 148, 195

Самуил (? —1014 г.) — бълг. цар 441
Селим II — тур. султан (1566—1574 г.) 85, 143, 148, 152, 175, 186, 207
Семеле (мит.) — дъщеря на тиванския цар Кадм 174
Серж-Бутовски, полк. — руски артилерийски офицер, участвувал в руско-турската война (1828—1829 г.) 178
Скендербег (Георги Кастриоти) — албански феодал, вожд на противоосманската съпротива на Албания (1443—1468 г.) 461, 493
Скот, Уолтър (1771—1832 г.) — шотландски писател 185
Спенсър, Едмънд — английски пътешественик от началото на XIX в. 380
Страбон (около 58 г. пр. н. е. — около 25 г. н. е.) — гръцки географ 88
Сушанет, ген. — руски висш офицер, участвувал в руско-турската война (1828—1829 г.) 160

Тиман, ген. — руски военачалник, участвувал в руско-турската война (1828—1829 г.) 178
Тифои (мит.) — стоглаво чудовище 147
Траян, Марк Улпий — римски император (98—117 г.) 93, 212
Уолш, Робърт — английски пътешественик от XIX в. 115—117, 164, 168

Фрер — парижки търговец през 30-те години на XIX в. 315, 324, 327—329, 344, 345
Фридрихщал — ботаник от Моравия, придружавал А. Буе в пътуването му през българските земи в 1836 г. 445
Фулон — руски консул в Одрин през 1829 г. 154

Хаим бей — владетел на Костур през 30-те години на XIX в., син на Мехмед бей 386
Хамид ефенди — осм. улема, жив. в Одрин през 1829 г. 372
Хасан ага — турски чифликчия в Шумен 123
Хасан паша Джезаирли — османски сановник 124
Херман, ген. — руски военачалник, участвувал в руско-турската война (1828—1829 г.) 164, 169
Хюсеин паша — осм. военачалник, командувал военните операции в Североизточна България в руско-турската война през 1774 г. 115, 193, 227
Хюсрев (Хосреф) паша — висш османски военен сановник през 30-те години на XIX в., участник в реформената дейност на султан Махмуд II 449, 492

Шваб — зоолог и аптекар от Моравия, придружавал А. Буе в 1836 г. 236, 445

Юришич, Никола — хърватски благородник, посланик на австрийския император за преговори в Турция в 1580 г. 336, 407, 429
Юсуф паша — осм. сановник, предал на русите Варна през войната (1828—1829 г.) и после служил като паша на Белград до 1839 г. 270

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

Абритус, вж. Разград
Авас (Дервент), с. в Александруполско, Югозападна Тракия, Гърция 209
Августа Траяна, вж. Ст. Загора
Августе, ант. сел., вж. Хърлец
Авлона, вж. Вльора
Аврамов (Мокрен, Кьопекли, Деликьой), с. в Сл. окр. — 134, 317
Аврамовски (Мокренски, Мораш Богази), прох. — 134
Аврет Хисар, вж. Женско (Гинекокастро)
Австрия — 83, 173, 182, 203, 233, 235, 238, 322, 350, 431, 448, 454, 462, 464, 465
Агинова, вж. Тахино
Агинджилар (Агиджилар), вж. Петко Славейков
Агиос Орос (Айнерос), вж. Света гора, п-в
Аглен — село Ъглен, Луковитско, Ловешки окръг — 281
Агри паланка, вж. Крива паланка
Ада, дн. Мегали Ада, с. в Гюмюрджинско, Югозап. Тракия, Гърция 210
Адатене, неут., с. в Сз. окр.
Ад Нова (Ад Новас), вж. Свищов
Адра, изоп. от Арда — 32
Адрианопол, вж. Одрин — 207
Адунаци Копъчени, изоп. Капока, с. в Букурещко, СР Румъния — 208
Ад Кефала, изоп. Кефалон, вж. Велес
Ад Хераклеум, вж. Брестовица
Азабели, неут. сел.
Айваджик, вж. Дюлино
Айватово (Айвазли), ант. Доудея, дн. Лити, Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 211
Айдос, вж. Айтос
Ай нада (Йениджик, изоп. Аймаджик (?), Инджигиз), ант. Апри, дн. гр. в Югоиз. Тракия, Турция — 133, 209, 214, 253, 254, 318
Айнеджии, Айнеджик, вж. Брадвари
Айолу — Бургас (Ахиолу), вж. Поморие
Айряили, вж. Исперихово
Айроболи (Хайробол), гр. в Югоиз. Тракия, Турция 253, 254
Айтос (Айдос), гр. в Бс. окр. — 133, 134, 135, 138, 186, 291, 299, 300, 305, 306, 313, 317, 394, 451
Акали Камчик, вж. Голяма Камчия
Акалцик, вж. Ахалцихе
Акарнания, обл. в Гърция — 462, 463
Ак бунар (Ак Пунар), вж. Инзово — 134
Акбунар или Низворо, с. в Кожанско, Юж. Мак., Гърция — 412
Акбунар, дн. с. Асировриси, Солунско, Югоиз. Мак., Гърция — 339
Ак Паланка, вж. Бела Паланка
Ак Пунар (Ак бунар), вж. Инзово
Акерман, вж. Белгород Днестровский — 150
Акрида, вж. Охрид
Аксиополис, вж. Черновода
Аладжар, вж. Багрилци
Алакилисия (Платица), вж. Постол
Алачаулак (Йени Кьой), изоп. от Алар (Аларе), преим. Архондико, с. в Ениджe Вардарско, Беломор. Мак., Гърция — 390
Алабанкьой, вж. Налбанткьой
Аладакьой (Аласдакьой), вж. Гергевец
Аласона (Оласон), вж. Еласон
Алах-Килисиа, вж. Постол
Албания — 21, 22, 23, 35, 37, 60, 67, 70, 107, 132, 140, 199, 236, 250, 258, 267, 270, 334, 359, 375, 378, 382, 393, 403, 410, 411, 414, 421, 423, 427, 430, 431, 453, 456, 457, 459, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 475, 476, 477, 478, 481, 482,

484, 487, 488, 489, 490.
Албанополи, вж. Круя
Алексинац, Алексинце, гр. в Моравско, СФРЮ — 255, 272
Алесно, вж. Леш (Лежа)
Али Ботуш — връх в пл. Славянка, Благоевградски окр. — 327, 343
Алишкьой, изоп. от Алич кьой, с. в Малгарско, Югоизт. Тракия, Турция — 318
Алюта, изоп. от Алута, Алутус, вж. Олтул (Олта) — 203
Амбелакия, гр. в Тесалия, Гърция — 411
Амигдалия, с. в Еноско, Югоизт. Тракия, Турция — 290
Амсория, вж. Безмер
Амстердам — 199
Амфипол, ант. и среднов. гр. при с. Мармара, Серско, Югоизт. Македония, Гърция — 211, 231
Анакала, изоп. Аната, гр. в Абхазска АССР
Анапа, Анакапа — 150
Анаселица, дн. Неаполис, с. в Юж. Македония, Гърция — 412
Анастасиева стена (погр. Атанасиева стена), среднов. укрепл. съоръжение — 312
Андрианопол (Андренопол), вж. Одрин
Анджикьой, изоп. от Ханджикьой, изчез. с. Сз. окр. — 112
Антивари, вж. Бар
Антия (Шахинлер, изоп. Хаинлер), с. в Дедеагачко (Александруполско), Югозап. Тракия, Гърция — 320
Аитон (Лъжене, изоп. Лагана), с. в Соф. окр. — 280, 434
Анхиало (Анхиол), вж. Поморие
Аполония, ант. сел., дн. Полина, южно от ез. Бешик (Волве), Беломор. Мак., Гърция — 210
Аполония, вж. Созопол — 99, 188, 192
Апса, вж. Хафса
Апуикар, вж. Бунар хисар — 208
Арабаджикьой, вж. Коларово — 112, 134
Арачина, изоп. от с. Арачиново, с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 68, 407
Арда, изоп. Арба, Ландра, Адра, р.— 32, 70, 77, 87, 172, 207, 252, 262, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 455, 456
Арда — село при изворите на река Арда в Родопите — 329
Арзер паланка, вж. Арчар
Арковна (Реджебмахле, изоп. Йедекмале?), с. във Вн. окр. — 303
Арнауткьой (Арнаут), дн. квартал Пороище на гр. Разград — 291, 296
Арнаутлар, вж. Рудник
Арнея, вж. Леригово
Аржантара (от Аргентаро), вж. Рила и Пирин пл.
Арта, гр. в Епир, Гърция — 22, 410, 414, 461, 462
Арибиум, вж. Мачин
Арчар (Арчар, Акчар, Азер, Арзер паланка), ант. Рациария, с. във Вд. окр. — 239, 240
Асеновград (Станимака), гр. — 263, 265, 325, 328
Асеновци (Осма Калугерово, Калугерица), с. в Пл. окр. — 242, 243
Асоли, изоп. от Атолу, дн. с. Коньово, Сл. окр. — 316
Асиропотамос, дн. р. Ахелой в Юж. Емир, Гърция — 411, 460, 462
Асиуш, вж. Хасково
Аскьой, вж. Хасково
Асорус, вж. Дойран
Астибос, вж. Щип
Астика, рим. стратегия в Изт. Тракия — 168
Астрахан, гр. в Калмицка АССР — 157
Атанасиева стена, вж. Анастасиева стена
Антивари, вж. Бар
Атина, столица на Гърция — 101, 445, 477, 478
Атон (Атос), вж. Света гора
Ат Расова, вж. Расова — 203
Афтане — с. Недялско, Ямболски окръг — 301, 317
Ахалцихе, изоп. Акалцик, гр. в Грузинска ССР — 150
Ахиалус (Ахиоли), изоп. от Анхиалос, вж. Поморие
Ахиуш, вж. Хасково
Ахоркьой, Ахиркьой, изоп. Ахоркьой, преим. на Неа Виси, с. в Димотишко, Югозап. Тракия, Гърция — 290
Ахрида, вж. Охрид
Ацкурп Акалкалаки, дн. гр. Ахалкалаки, Груз. ССР — 150
Акчардере или Русокастренска река — 306

Баба, с. в Лариско, Тесалия, Гърция — 359
Баба, Баба, Бабагора, изоп. Багора, пл. — 381, 419, 457, 460

Бабадаг (ант. Валис Домициана), гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 291, 313
Баба Ески (Ески баба), ант. Буртудизус, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 22, 33, 64, 70, 77, 139, 206, 253
Бабил, вж. Дабиле — 44
Бабуна (изоп. Бабуса), пл. — 368, 371, 457
Багдаг — 251
Баглар Буруну, нос на Черно море, в околността на Созопол — 193
Багора, вж. Баба
Багрен (изоп. Багренци), с. в Кн. окр. — 401
Багрилци (Аладжилар), с. в Кж. окр. — 401
Бадела, вж. Орлаво
Базанци, вж. Пазарджик
Базарджик (Хаджиолу Базарджик), вж. Толбухин
Базаргич, Базарджик, вж. Пазарджик
Байрам (Байрамдере), вж. с. Веселиново
Баладже (Балъджа, Йени кьой), преим. на Мелиси, с в. Йенидже-вардраско Беломор. Мак., Гърция — 390
Бали ефенди, вж. Княжево
Базиаш, с. в Банат, СР Румъния — 203
Балчик (ант. Дионисополис, Крун), гр. — 95, 147, 291
Банат, обл. — 454
Банево (Лъджа кьой, изоп. Лиджехор, ант. Терми, Термопол), с. в Бс. окр. — 186, 318
Бани, вж. Долна баня
Банишко (Банжица), вж. Банско
Баниска баня, изоп. от Банска, с. в Косово поле, Космет, СФРЮ — 37
Баница (Бане), преим. на Вени, с. в Леринско (дн. Флоринско), Беломор. Мак., Гърция — 389, 457
Банско (изоп. Банишко, Банжица), гр. — 327, 398
Баня, Нишка баня, Сърбия, СФРЮ — 360
Баня — село в Кавадарска ок., Македония, Югославия — 339
Баня — Долна баня, Софийски окръг
Баня — с. Баница, преим. на Вени, Леринско, Югозап. Македония, Гърция — 389, 457
Баня, дн. квартал от гр. Велинград, вж. Велинград
Баня Лука, гр. в Босна, СФРЮ — 191
Баолван, вж. Долни Балван
Бар (Антивари, изоп. Ативари), гр. в Черна гора, СФРЮ — 22, 60
Бара, село в Скопска Черна гора, Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 407
Бараково, изоп. Баракли, с. в Кн. окр. — 348
Баракли (Байракли) Джумая, вж. Долна Джумая
Баревци, с. в Трънско — 274
Барешан (Барешани), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Барлиево село, с. в Косово поле, СФРЮ — 271
Басарабас, изоп. от Басарабово, с. в Рс. окр. — 138
Батаги, вж. Батанци
Батак (Батак Банезе), гр. — 328, 329, 394
Баташка пл., Карлукдаг в Зап. Родопи — 263
Батевец, или Батановица, вж. Темелково — 353
Бачкова (Бачковски манастир) — 265, 328
Баянка, изоп. от Боянка, р. — 61
Башкьой, вж. Жеравна
Беброво, с. във Вт. окр. — 284
Бет махле, изоп. от Бей-Махле, вж. с. Светлина
Беговац (Бергодша), вж. Берковица
Бедчик, вж. Бешик
Безмер (Хамзорен, изоп. Амсория), с. в Яб. окр. — 317
Бела вода, изоп. вер. от с. Беловодица, Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 370
Белай (Бела), вж. Бяла
Бела паланка (тур. Ак паланка, Муса паша паланка, Мустафа паша), ант. Ремесиана, гр. в Нишко, СФРЮ — 255, 257, 431
Беласица (Белица, Орбелос, Султаница), пл. — 338, 342
Белгия — 198
Белгород Днестровскн (Акерман), гр. в УССР — 150
Белград (ант. Сингидунум) — 22, 23, 108, 109, 203, 206, 208, 231, 232, 239, 258, 270. Вж. 264, 301, 322, 331, 347, 471, 477, 479, 481, 487
Белградчик, Белоградчик — 240
Белимбегово (изоп. Билибиго), с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 42
Белица, гр — 321, 327, 330, 394, 398
Белица, вж. Беласица пл.
Белово (Белова), гр. — 31, 325, 392

Белоградчик (Белградчик), гр. във Вд. окр. — 240
Бенли, вж. Светлина — 135
Беодизум (Беодизус), вж. Кадъкьой
Бер (Караферия), дн. Вергия, гр. в Югоизт. Мак., Гърция — 323
Берат, гр. в НР Албания — 410, 414, 460, 461, 462
Бергама — 330
Берговджа, вж. Берковица
Бергуле, вж. Люлебургас
Берекетли (преим. Дантон), с. в Кавалско, Беломор. Мак., Гърция — 326
Берея, вж. Стара Загора
Берковица (тур. изг. Берговджа, изоп. Берговац, Бергоджа), гр. — 239, 240, 272
Берлин — 202
Бесапара, вж. Синитово
Бесарабия, историческа област в Украинска ССР — 181, 454
Бетриц, вж. Петрич
Бешевелет, изоп. от Бешевлие, дн. Кирково, квартал от гр. Преслав — 80
Бешик, изоп. Бедчик, Бешислер, Бишиел, дн. ез. Волве в Беломор. Мак., Гърция — 48, 210, 322, 324, 340, 341
Бизаница, вж. Писанец
Биелоград (Биелград), вер. изоп. от Белотинци или Белимел, с. в. Мх. окр. — 240
Бизия, вж. Виза
Бизоне (погр. Бизиум), вж. Каварна — 183
Билибиго, вж. Белимбегово — 42
Билитинца, изоп. от Белотинци, дн. Левкая, с. в Драмско, Югоизт. Мак., Гърция — 328
Билища, дн. Билищи, с. в Югоизт. Албания — 376, 412, 413, 414, 415
Бинар Хисар — вж. Бунар Хисар — 167
Бирадос, неут. сел. — 33
Бисер (Инджеклий, изоп. Изетли), с. в Хс. окр. — 78
Бистра (Айладън, изоп. Ейрадин), с. в Тщ. окр. — 291
Бистрица, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Бистрица, неут. с. във Валовишко — 343
Бистрица (дн. Халиакмон), р. — 339
Бистрица, р., прит. на Струма — 327
Битоля (Манастир, Петоля, Толи Манастир), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 61, 359, 361, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 382, 383, 389, 414, 419, 420, 426, 431, 453, 455, 457, 458, 460, 462, 464
Битуш, изоп. от Битуше, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Бишнел, вж. Бешик (Волви)
Блач (Блатж), изоп. от Блаца, Бургаско, с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 418
Близнаци, изоп. Блисиец, Блисеици, с. в Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 263
Боадос, с. в Силиврийско, Югоизт. Тракия, Турция — 53
Бобища, изоп. Бобуш (Бобиста), преим. на Вергис, с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 388
Бобовдол (изоп. Побовдол), гр. — 350, 400
Бобош, вж. Бобошево
Бобошево, изоп. Бобош — 348
Бобуш (Бобиста), вж. Бобища
Богаздерекьой (Боаздере), вж. Шиварово
Богацко (изоп. Богаскьой, дн. Богацикои), с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 412
Богров, Горни и Долни (изоп. Бугров), с. в Сф. окр. — 280
Бодрово (Кебаапли, изоп. Каябабке), с. в Сф. окр. — 394
Бозаджии (изоп. Боздаж), с. в Сл. окр. — 317
Бозвелийско (Кадъ кьой), с. във Вн. окр. — 138
Боздаг, вж. Сминица
Боздиш, изоп. от с. Бозаджии — 317
Боказе, вж. Ришки прох.
Болинца, вж. Доленци
Бомболие, изоп. от Бъмбоки — село в Костурско, Югозападна Македония, Гърция — 387
Боиа Мансио, ант. станция при с. Ветрен — 392
Бонзим, вж. Бъзан
Борилово (Хамзалари, изоп. Хамурзуца), с. в Сз. окр. — 111
Борово (Борова), дн. с. в Потами, Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 328
Боруй, вж. Стара Загора
Босилево, изоп. Масилова, с. в Струмишко — 44
Босна, дн. република в СФРЮ — 21, 22, 23, 35, 37, 67, 70, 109, 132, 140, 199, 236, 326, 357, 430, 431, 447, 453, 460, 462, 463, 464, 465, 468, 469, 476, 477, 480, 482, 484, 485, 487, 488, 491

Босна-Сарай, дн. Сараево, вж. Сараево
Ботинтро, вж. Бутринти
Ботров (изоп. Бусарад), с. в Рс. окр. — 138
Ботум (изоп. Вотум), с. в Охридско, Зап. Мак., СФРЮ — 423
Боюк Бешик, вж. Бешик — 211
Бояна (изоп. Пеган), дн. квартал от София — 260
Брадварн (Балтаджиени кьой, изоп. Айнеджик), с. в Сс. окр. — 291
Браила (Браил, Браилов), гр. във Влашко, СР Румъния — 108, 204
Брандук, вж. Врдник
Браничево, вж. Косталац
Браничево (Шарвнн, изоп. Шара, Дриста), с. в Шн. окр. — 291
Браониста (Браоница), вж. Брегалница
Братиндол (изоп. Прадиндол), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Братислава (Пресбург), гр. в ЧССР — 202
Брегалница (Браониста, Мармара), р. — 62, 68, 335, 361, 362, 363, 364, 366, 403, 407
Брашов (Кронщат), гр. в Седмиградско, СР Румъния — 97
Брежани (Сърбиново, изоп. Сирбин), с. в Бл. окр. — 347
Брезник (изоп. Бръсник, Пираник), гр. — 256, 275, 276, 277, 352, 353, 354
Бреслау, вж. Вроцлав
Брест, с. в НР Албания — 381
Брестовница, с. в Лесновацко, Моравско, СФРЮ — 271
Брджан, вж. Бърджанн
Брнпац, изоп. от с. Брвеница, Новопазарско, Сърбия, СФРЮ — 356
Бруса, вж. Бурса
Бръсник, вж. Брезник
Брюксел — 202
Брягово, с. в Хс. окрг. — вж. Турали Вилаеси — 266
Бряновце, вж. Буяновац
Бугулар кьой, вж. Единаковци
Бугров, вж. Богров
Будурени (изоп. Вурамжик), с. във Ференско, Югозап. Тракия, Гърция — 52
Бужала, вж. Вншна
Бузовград (Армаганово, изоп. Харманкьой), с. в Сз. окр. — 314
Бук, дн. с. Паранестион, Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 329
Буковик, с. Битолско, Вард. Мак.,— 376
Буково, Букова, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383, 420
Букурещ — 75, 83, 93, 109, 208, 209, 264, 403, 466
Буалкенес, вж. Пресяк
Буковски ман., Битолско — 376
Булар, изоп. от Бухлар, дн. с. Буховци, Търговишки окр. — 282
Булгаркьой, с. в Кешансько, Югоизт. Тракия, Турция — 318
Бунар Хисар, Апункар, Бухар Динар Хисар, дн. Пунархисар, ант. Вризис, среднов. Врис, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 166, 309, 310
Буново, с. в Сф. окр. — 280
Бургас, гр. — 133, 146, 147, 148, 149, 169, 177, 182, 184, 186, 187, 188, 191, 192, 199, 205, 290, 291, 314, 317
Бургас (Бургаз), вж. Люлебургаз
Бурдипта (погр. Бурдиста), вж. Момково
Буренос (Бурино), вж. Вернон
Буришане — 326
Буртудизус, вж. БабаЕски
Бурукале (ант. Бистонида), зал. — 188
Бурса (Бруса), гр. в М. Азия, Турция — 85, 446
Бусарод, вж. Ботров
Бусница, вж. Дусница
Бутринти (изоп. Ботинтро), (старобълг. Бутрот), гр. в НР Албания — 22
Бухар, Динар Хисар, изоп. от Бунар Хисар, дн. Пунархисар, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 309, 310
Буховци (Бухлар, изоп. Булар), с. в Тщ. окр. — 282
Бучанбунар, вж. Климеит
Буяновац (Буянавци, изоп. Бряновце), гр. в Моравско, СФРЮ — 332
Бъзан (Бонзнм), с. в Рс. окр. — 81
Българска (Бугар) Морава, дн. преим. Южна Морава, р. — 29, 208, 257, 259, 267, 268, 269, 270, 272, 363
Бъмбоки, изоп. Бомболие, преим. на Макрохори, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Бърданж (Бърдани?), с. в Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Бърджани, изоп. Брджан, с. в Кичовско, Зап. Мак., СФРЮ — 425
Бюалкесен, изоп. от Боазкесен, вж. Пресяк
Бюлатлар, неут. с. в Шн. окр. — 450
Бююк Бешик (Боюк Бешик), вж. Бешик (Волве)
Бююк Буялик, вж. Шарково — 149

Бююк Дербенд (изоп. Бююк Дереи), вж. Гол. Дервент — 134, 138
Бююк Каръщиран (Каристан, Каристиран, Карс Теран, Карищиран, Кареш Дервент, ант. Дризипара), дн. с. в Югоизт. Тракия, Турция — 70, 77, 84, 138, 253, 254
Бююк Манастир, вж. Голям манастир — 178
Бююк Чекмедже (Понте гранде), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 36, 53, 64, 65, 139, 216, 253, 312
Бюлатлар, смесено и изоп. от Бухлар и Атлар, съотв. с. Буховци и Съединение — 297
Бяла (Беля, Белой), гр. — 91, 138

Вабро, вж. Върбени
Вакарел (Вакарел Кулиси), с. в Сф. окр. — 260
Вакоф, вж. Устрем, Яб. окр. — 178
Валис Домициана, вж. Бабадаг
Валовица (Демирхисар, изоп. Демерхисар), дн. Сидерокастрон, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 45, 321, 328, 342, 343
Валоиа, вж. Вльора
Валсак, вж. Василак
Валтос (Салтъкли, изоп. Салтикьой), с. в Димотишко, Югозападна Тракия, Гърция — 288
Ваничес (Ванища, изоп. от Ванча Мало и Гол.), с. в Кожанско, Беломор. Мак., Гърция — 468
Вапчища, вж. Врапчища
Вардар (Вардари), р. — 46, 61, 67, 110, 212, 271, 322, 328, 335, 337, 338, 339, 359, 361, 364, 367, 368, 369, 371, 375, 379, 391, 406, 407, 408, 409, 412, 426, 427, 428, 429, 430, 458
Вардар Саригул, вж. Саригьол
Варищ, с. във Велешко, Вард. Мак., СФРЮ — 62
Варна (ант. Одеса), гр. — 58, 94, 95, 101, 108, 117, 118, 138, 139, 147, 205, 267, 282, 291, 297, 299, 313, 322, 450
Варош, с. в Косово поле, СФРЮ — 331
Василика, с. в Халкид. п-в, Гърция — 323
Василак, изоп. Валсак-чифлик, с. в Кавалско, Беломор. Мак., Гърция—49
Ватопеди, ман. в Св. гора — 210
Ведрово (Казалъкени махале, изоп. Казаккьой), с. в Бс. окр. — 314
Велбъжд, вж. Кюстендил
Велбъждски проход (Девебаир), изоп. Двелабердан — 404
Велвендос (изоп. Велвандос), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 457
Велгощи, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 420
Велес (Кюпрюлю, Кюприли), ант. Ад Кефала, изоп. Кефалон, дн. Тито-Велес, гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 61, 62, 271, 337, 338, 339, 359, 367, 376, 426
Велеста, изоп. от с. Велестово, Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Велика (Велика дере, Велиджа, Велиша, Велища, Велица), р. — 43, 44
Велики Тимок — Търговишки и Тимок, река, която се слива с Мали Тимок при гр. Княжевац — 430
В. Търново, изоп. Тернова, Търнава, Търнава, гр. — 90, 116, 131, 132, 133, 138, 242, 267, 282, 283, 284, 295, 299, 431, 451
Велинград, гр., Пз. окр. — 253, 325, 328, 330
Велица, вж. Велика
Велушина, вж. Велушино
Велушино, изоп. Велушина, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Венец (Кьоклюджа, Кьоклюдже), с. в Шн. окр. — 291
Венеция — 199
Вентрок, вж. Дреново
Вербовник, изоп. от Мали Върбовник — 400, 401
Верея, вж. Ст. Загора
Веригово (Синджирли, Сиза), с., дн. квартал от гр. Хисаря — 31, 32
Верия, вж. Бер
Верона, гр. в Италия — 199
Вернон (Буренос), пл., вж. Нерезка пл. — 457
Весбек (Исбек), вж. Хасанбегово
Веселина (Карагьоз, изоп. Караджос), с. в Рз. окр. — 80, 134
Веселиново (Байрам, Байрам дере), с. в Шн. окр. — 300
Ветреи (Ново село, тур. име Йени кьой, ант. Бона Манско), с. в Пз. окр. — 227, 228, 229, 261, 262, 263
Вечера, вж. Ичера
Вид, изоп. от Вит — 240, 242, 260, 278, 280, 281
Видбаут, изоп. от Видбол, р. — 239
Видбол (Витбол, изоп. Вибаот), р. — 239
Видин, гр.—58, 108, 110, 117, 117, 203, 239, 240, 258, 279, 299, 301, 322, 430, 451
Видраре, изоп. Викрар, с. Сф. окр. — 239, 272, 279, 280
Виза (Бизия), гр. в Югоизт. Тра-

кия, Турция — 163, 166, 167, 168, 169, 170, 253, 254, 310, 311, 312
Визардже, Вишедрина, вж. Вълчедръм
Виена — 82, 199, 202, 293, 448, 450
Вижене, изоп. от Вишени — 384
Виздерина, изоп. от Вълчедръм — 235
Викрар, вж. Видраре
Викус Целерис, вж. Карахариан (Ваду)
Виминациум, вж. Косталац
Виндене, вж. Подуево
Виница, изоп. от Виниче, с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 406
Винцея, вж. Смедерево
Висеград, вж. Вишеград
Високо, гр. в Босна, СФРЮ — 108
Витебск, гр. в Белоруска ССР — 146
Витоша (изоп. Витош), пл. — 257, 258, 260, 276, 277, 350, 352, 353, 400, 401
Витци, вж. Вич
Вихрен (Елтепе, изоп. Йел-тепе), вр. в Пирин — 325, 327, 330, 345, 347
Вици, изоп. от Вич
Вицианум, вж. Улпиана
Вич (Витчи, Вици, Саракина), пл. — 384, 414
Вичедрина, изоп. от Вълчедръм — 239
Вишеград, изоп. Висеград, гр. в Босна, СФРЮ — 108
Вишени (изоп. Вижене), дн. преим. Висиня, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 384
Вишна (Боялар, изоп. Бужала), с. в Бс. окр. — 304
Влака (Влако), с. в Леринско, Беломор. Мак., Гърция — 384, 385
Власидица, изоп. от Власотница, дн. гр. в Моравско, СФРЮ — 271, 272
Влаина (Курбетска), пл. — 268, 271, 272, 273
Влахия (Малка Влахия) — 70, 75, 82, 118, 140, 150, 177, 183, 194, 199, 232, 350, 431, 452, 453, 454
Влахо-Клисура, вж. Клисура
Вльора (Авлон, Валона), гр. в НР Албания — 21, 410, 414
Вогацикион, вж. Богацко
Воден (Водена, изоп. Водина), дн. Едеса, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 323, 324, 371, 411, 412, 414,
Воденица (Фотиница), преим. Фотини, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Возарце, изоп. от Возарци, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 369
Войвода (Паша кьой), с. в Шн. окр. — 81
Волви, вж. Бешик
Волевод (Воловот), с. в Кукушко, Беломор. Мак., Гърция — 339
Воло (Волос), гр. в Тесалия, Гърция — 459
Вопче, вж. Стряма
Вотум, вж. Ботум
Воуца, Воюца, изоп. от Воюса, дн. Вьоса, р. — 376
Врана, изоп. от Враня, гр. в Моравско, СФРЮ — 29, 35, 36, 270, 332, 359, 406, 431
Врапчища, изоп. Ваптшиста, Вапчища, с. в Горни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Вратирия, неут. с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 270
Вратник (Демир капия), прох. в Изт. Стара пл. — 244, 451
Врачеш (изоп. Връш), с. в Сф. окр. — 280
Враца (Уйвардже, Ужварджа), гр. — 239, 240, 258, 272, 283, 451
Врдник, изоп. Брандук, Врандук, с. в Срем, СФРЮ — 37
Връш, изоп. от Врачеш — 280
Воскопоя (Москополи), вж. Москополе
Вризис, вж. Бунар Хисар
Вроцлав (Бреслау), гр. в Полша — 202
Врутак, изоп. от Вруток, с. в Тетовско, Северозап. Мак., СФРЮ — 429
Вувикхане, вж. Перитор (Перитерион)
Вук хан, гр. Вуковец — 361, 362
Вурамджик, вж. Будурени
Вучитрън (Вълчитрън), Вукстрина, Вучитри, гр. в Косово поле, СФРЮ — 35, 71, 269, 271
Вълчедръм (Вичедрина, изоп. Виздерни), Визардже, гр. — 239
Вълче поле (Курт кьой), с. в Хс. окр. — 250, 251, 267
Върба, с. в Пк. окр. — 350
Върбени, изоп. Вабро (Екшису), преим. на Итя, с. в Кайлярско (дн. Птолемиаско), Беломор. Тракия, Гърция — 389
Върбица, с. в Шн. окр. — 150
Върбяне (Сюютлю, изоп. Секлик?), с. в Шн. окр. — 291

Габрова, изоп. от Габровица, с. в Сф. окр. — 393
Габрово, изоп. от Габрова, Габрови, Каброви, гр. — 90, 110, 113, 131,

133, 138, 244, 245, 284, 295, 451
Гавардин, изоп. от Угърчин
Галав, вж. Гниляни
Галачиста, изоп от Галапица или Галатица, с. в Халкидика, Беломор. Мак., Гърция — 324
Галац (Галас), гр. в СР Румъния — 108, 109, 202, 204
Галиполи, град в Европ. Турция — 160, 206, 216, 253, 318, 455
Галешица, изоп. от Галичица, пл. — 419
Галикун, вж. Куфалово
Галиста (Галища), дн. с. Оморфоклисия, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 376
Гаре, с. в Моравско, СФРЮ — 272
Гарескус, вж. Градско
Гаси Кенги, неут. с. в Гюмюрджинско, Югозап. Тракия, Гърция — 51
Гегличова, изоп. от Жеглигово, старобълг. крепост — 406, 441
Гергевец (Аладаглии, изоп. Аласдакьой), с. в Сл. окр. — 184
Германия — 22, 45, 82
Генисея, вж. Йенидже Вардар
Георгия, Грузия — 222, 475
Георче, вж. Корица (Корча)
Гецово (Хасанлар, Машанлар, Хасенлар), дн. квартал от Разград — 81
Гилан, вж. Гниляне
Гимоджина, вж. Гюмюрджина
Гинекокастро, вж. Женско
Гиргево, Гьорджова, вж. Гюргево
Глава, с. във Вр. окр. — 240
Главишица (?), с. в Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Гливец, вж. Рупел
Глисич, вж. Глишик
Глишик, изоп. от Глисич, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 368
Глоговик, изоп. от Глоги, с. в Тетовско, Вард. Мак., СФРЮ — 428
Гниляне (Гилан, Гниляне), гр. в Косово поле, СФРЮ — 29, 35, 36, 393
Големо (Голямо) село, с. в Кн. окр. — 350
Голубац (ант. Купе), с. в Пожаревацко, Моравско, СФРЮ — 430
Голубица (Голубеца), вж. Гълъбец
Голяма Камчия, вж. Камчия
Голяма Морава, дн. преим. Велика Морава р., вж. Морава
Голям Дервент (Бююк Дервенд, Дербент, изоп. Бююкдерен), с. в Яб. окр. — 77, 78, 134, 138, 149, 150, 301
Голям Камчик, вж. Голяма Камчия
Голям Манастир (Бююк Манастир), с. в Яб. окръг — 178
Голямо село, вж. Големо село
Голямо Турчани (Горни Турчани), с. в Гостиварско, Вард. Мак., СФРЮ — 428
Гора, обл. в Изт. Албания — 420
Горенци, изоп. Горница и Горници, преим. на Корисос, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Горенци, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 378, 422
Горица (Геордже, Горджа, Кьордже), дн. гр. Корча, Албания — 376
Горна Джумая — днес Благоевград — 347, 348, 349, 359, 363, 396, 397, 401
Горна Мизия — 257, 260, 261, 267, 270, 274, 276, 299, 325, 332, 363, 393, 431, 450, 452, 456, 458, 459, 463, 464
Горни Полог, обл. — 429
Горни Турчани, вж. Голямо Турчани
Горни Романци (изоп. Раганци), с. в Пк. окр. — 353
Горници (Горница), изоп. от Горенци — 370, 422
Горни Цибър (Цибрус, Цибър-Варош, Цибър-паланка, изоп. Джибра-паланка), ант. Киабрус, с. Мх. окр. — 239
Горно Клещино (изоп. Клещина-Горно), дн. с. Ано Клино, Леринско, Беломор. Мак., Гърция — 383
Горно Камарци, с. в Сф. окр. — 278, 280
Горно Чичово (Чичова), с. във Велешко, Вард. Мак., СФРЮ — 407, 427
Гороцвет (Ютюклер), с. в Рз. окр. — 296
Горски извор (Коручешме), изоп. Курукесме, с. в Хс. окр. — 69
Горубляне (изоп. Грублян), дн. квартал от София — 260, 395
Гостивар (Густивар, Костово), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 337, 359, 379, 428, 430, 457
Гостун (изоп. Густан), с. в Бл. окр. — 327
Гоце Делчев (Неврокоп), изоп. Неврекуб (ант. Никополис ад Несту) — 210
Грабово, изоп. от Градево, с. в Бл. окр. — 348
Грав, гр. във Франция — 189
Градешница, с. в Бинолско, Вард.

Мак., СФРЮ — 383
Градиска, вж. Градско
Градско, с. в Тиквеш, Вард Мак., СФРЮ — 339
Грамос (Каница, изоп. Грамузи), пл. — 376, 387, 411, 413, 414, 460
Грамос (Грамма, Грамузи), р. — 412, 413, 415
Грациану, среднов. креп. при дн. с. Гратине, Гюмюрджинско, Югозап. Тракия, Гърция — 51
Гратова, вж. Габрово, град — 90
Гребена (Крепени), изоп. от с. Кърпени (Кръмпени) — 387
Гревено (Гребена), дн. Гревена, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 411, 412, 457
Григорево, с. в Сф. окр. — 278
Гроздьово (Кюпрюкьой, Карнабняти Кюпрюкьой), с. във Вн. окр. — 138
Гроцка, изоп. Гродска паланка, Белградско, Сърбия СФРЮ — 255
Грублиан, вж. Горубляне
Грубшин (Друпшин), изоп. от Групчин (Грумшик) — 409
Грудово (Карабунар, изоп. Карапунар), гр. — 149, 306
Грузия (Георгия) — 222, 475
Грука, изоп. от Гурка — 416, 457, 460
Групчин (Грумшин), изоп. Грубшин (Друпшин), с. в Тетовско, Вард. Мак., СФРЮ — 408
Гузина, изоп. от Гусине, с. в Ивангрaдско, Черна гора, СФРЮ — 475
Гургузовац, вж. Княжевец
Гурка (изоп. Грука), дн. Гури, р. — 416, 457, 460
Гурково (Хайнито, Хаинкьой, Ханкьой), с. в Сз. окр. — 112
Густан, вж. Гостун
Густивар, вж. Гостивар
Гълъбец (Голубица), седловина — 256, 278
Гълъбово (Карабунар), изоп. Карапунар, гр. — 112, 134
Гърло, с. и пролом в Брезнишко, Пк. окр. — 276, 352, 353, 354
Гърмеси, вж. Кормянско
Гьоктепе, вж. с. Звездец
Гьокче бунар, дн. Сив кладенец, с. в Кж. окр. — 326
Гюменче (Гюмендже), дн. гр. Гумениса, Беломор. Мак., Гърция — 339, 340
Гьормеши, вж. Кормянско
Гьостендил, вж. Кюстендил
Гюмюрджина, Гюмюрджи, Гюмюрджин, Гюмюрджина, изоп. Гимоджина, Комулджина, ант. Порсуле, дн. гр. Комотини, Югозап. Тракия, Гърция — 50, 51, 209, 210, 253, 320, 326, 330
Гюргево (Джурджево, изоп. Гиргево, Гьорджова, Юрсхор), дн. Джурджу, гр. във Влашко, СР Румъния — 58, 82, 108, 109, 177, 202, 203, 209, 295
Гюрил, вж. Кьойли
Гюстендил, вж. Кюстендил
Гявата (изоп. Диават), с. и прох. в Битолско, Зап. Мак., СФРЮ — 377, 422
Гюница (Яница), вж. Енидже Вардар

Давидово (Даутлар), изоп. Тауслар чифликьой, с. в Сс. окръг — 291
Далмация — 21, 60, 464, 465
Дамаск — 223, 232
Даонис, вж. Парачин
Даотци, изоп. от Доленци, или Дворци, с. в Кичевско, Вард. Мак., СФРЮ — 371, 439
Дарковица, дн. преим. на Дарковце, с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 271
Даробас (Доробас), с. в Пд. окр. — 315
Дафнуда (Неби махале, изоп. Неибирмалеси), с. в Лъгадинско, Беломор. Мак., Гърция — 46
Двелабердин (Бнелобърдо), изоп. от Девебаир, дн. Велбъждки проход, вж. — 404
Дебрец, Дебре, изоп. Дзербе, преим. Анархи, Кайларско (Птолемианско), Беломор. Мак., Гърция — 371
Дебър (Дебри, Дебре, Дибра, Дибрес, Диброс), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 363, 375, 378, 379, 380, 381, 423, 426, 427, 429, 460, 461
Девели, вер. дн. с. Керман, окр. Текирдаг, Югоизт. Тракия, Турция — 209
Деветинци (Докузек, изоп. Докуз Юклер), с. в Бс. окр. — 78, 134
Девин (Дьовлен, изоп. Довлен), гр. — 329
Девина, изоп. от Девня, гр. и сз. — 95, 282
Деврет Хисар, вж. Женско
Деволт (Вариш-Дербенд), пролом на р. Раец — 369
Девол (изоп. Деол), дн. Деволи, р. — 376, 377, 384, 415, 416
Дегирмендере, вж. Първенец
Дедебалия, вж. Ореокастрон — 48
Дедикьой, вер. изоп. от Дерекьой, дн. Константиново, Вн. окр. — 303

Деирмендере, изоп. от Дермендере, вж. Първенец
Дели Камчия, вж. Луда Камчия
Делкрос, вж. Деркос
Деликьой, вж. Аврамов (Мокрен) — 134
Демержар, вж. Демирхисар
Демирджи, изоп. от Урджулар, с. Лозен — 392
Демирджилер, изоп. от Демирджи кьой, дн. Желязно, Пловдивски окр. — 314
Демиркапия, пролом на Среднн Вардар — 339, 368
Демир Капия, вж. Вратник в Изт. Стара пл. — 244, 451
Демир Капу, вж. Траянови врата
Демиркапу Тепеси (връх на Железната врата), Демир капя, проход висок 2400 м. (най-висок в България), свързва Самоков с Разлог — 394, 398
Демир кьой, вж. Малък Самоков
Демирхисар, изоп. Демерисар, вж. Валовища
Деол, изоп. от р. Девол — 376, 377, 384, 415, 416
Дербенд — вж. с. Голям Дервент
Дербенд кьой (Дервент), вж. Змейово — 248
Дербендкьой (Дербент), вж. с. Пролаз
Дербент (Влахо Клисура), вж. Клисура
Дервент (Дербент, Дервена, дн. Авас), с. в Дедеагачко, Югозап. Тракия, Гърция, вж. Техедервент — 209
Дервиш Йован, вж. Детелина
Деркос (Теркоз, изоп. Делкос), гр. н ез. в Югоизт. Тракия, Турция — 312
Деспотодаг, вж. Дъбраш
Деспото Яйлак (Деспото Яйласи), вж. Доспат
Детелина (Дервиш Мюслюм), с. във Вн. окр. — 314
Дефнхнг, неут., с. в Сз. окр. — 32
Дечане (Дечани), ман. в Косово поле, СФРЮ — 331
Джезаир Мустафа, вж. Свиленград — 131, 134, 138
Джелтепе (Елтепе), вж. Вихрен
Джерман, река в Югозап. България, приток на Струма — 68, 349
Джерман, с. в Кн. окр. — 349
Джибра, изоп. от Цибър, р. — 239, 240
Джибра паланка, вж. Горни Цибър — 240
Джяково (Диаково), гр. в Метохия, СФРЮ — 331
Дижиле, вер. изоп. от Хаджилер, преим. Ставроти, Кожанско, Беломор. Мак., Гърция — 376
Джинидчекьой, изоп. Джиниджe кьой, с. в Еноско, Югоизт. Тракия, Турция — 290
Джихан, иеут. сел. във Вн. окр. — 138
Джумая, Джумаа, вж. Баракли (Долна, Сярска) Джумая, Горна Джумая (Благоевград),Ески Джумая (Търговище)
Джумая — село в Кайларско, Югозап. Македония, Гърция — 390
Джурджу (Джурджево), вж. Гюргево
Дзербе, изоп. от Дебрец, вж. 388
Диаково, вж. Дяковица
Диават, изоп. от Гявато — 377, 422
Диамболис, погр. от Дианополис, вж. Ямбол
Диарбекир, гр. в Мала Азия, Турция, — 58, 251
Дибра, вж. Дебър
Дивдядово (Ченгел), дн. квартал от гр. Шумен — 128
Дивля, с. в Трънско, Пк. окр. — 275, 354
Дижиле, изоп. от Джиджчалер (Чечилер), дн. Петрана, с. в Кожанско, Юж. Мак., Гърция — 412
Диме (Димум), вж. Белене
Диме, вж. Фере
Димитровград (Каяли, Кюяли), ант. Транслитис, гр. в НРБ — 63
Димитровград (Царибpод), гр. в СФРЮ — 255, 256, 257, 354
Димотика, дн. Дидимотнхон, гр. в Югоизт. Тракия, Гърция — 70, 150, 159, 160, 161, 162, 253, 287, 288, 454
Динар Хисар, вж. Бунар Хисар
Дионисополис, вж. Балчик
Дирахиум, вж. Драч
Дирклитащ, вж. Побит камък
Добрал, вж. Прилеп — 134
Добри дол (изоп. Добридо), с. в Горни Полог, СР Македоиия, СФРЮ — 430
Добриннща (изоп. Добринище), гр. — 327, 347
Добруджа — 236, 290, 313, 451
Добърца — село в Тетовско, Вард. Мак., СФРЮ — 408
Дованица (Дуваница), изоп. от Доганица, пл. — 268, 403, 404
Довлен, вж. Девин
Дойран (изоп. Тойран, ант. Асорус,

Таурезиана, бълг. Поленин), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 323, 338, 341
Докузек, Докуз Юклер, вж. Деветинци — 134
Доленци (изоп. Болинци), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Долна (Байракли, Сярска) Джумая, дн. Ираклея (Хераклея), гр. във Валовишко (Сидеркастренско), Беломор. Мак., Гърция — 342
Долна баия (Банк, Баня), гр. — 22, 23, 28, 31, 34, 35, 62, 69, 71, 256, 261, 265, 327, 394, 395
Долни Балван (изоп. Баолван), с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Долни Камарци, изоп. от Дол. Камарци, с. в Сф. окр. — 278, 280
Долни Полог, обл. — 429
Долни Турчани, вж. Мало Турчани
Долно Клещино (изоп. Клешини-Долна), дн. с. Катоклино, Леринско, Беломор. Мак., Гърция — 383
Долно Чичово (изоп. Чичова), с. във Велешко, Вард. Мак., СФРЮ — 407, 427
Доможеция, вж. Диногеция
Домуз дере, с. в Югоизт. Тракия, Турция — 58
Дориск, ант. сел. в Югозап. Тракия, Гърция — 210, 215
Доростолум, вж. Силистра
Доспада (Доспада-Яйла, Доспади Яйласъ), вж. Дъбраш, пл. и гр. Доспат, См. окр. — 263, 325, 326, 328, 346
Доспада дере — Доспат — 325, 328
Дофине, обл. във Франция — 320
Драва, изоп. от с. Драгово, Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 267
Дравескус, вж. Здравик
Драгсела, вж. Драгоево
Драгоил, с. в Сф. окр. — 257
Драгой (Драгоела, Драгой кьой), дн. с. Драгоево, Шн. окр. — 79, 80, 134, 208, 300
Драгоман, гр. — 258
Драгош, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Драма, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 49, 210, 321, 326, 327, 328, 329
Дранова, вж. Дряново — 90
Драновица, вж. Дреновец
Драч (Дирахиум, Дураццо), дн. Дуръси, гр. НР Албания — 264, 375, 382, 414, 460
Дренава Дербенд, вж. Дряново — 138
Дренково (Дриновац), гр. в СФРЮ — 202, 203
Дреновец (изоп. Дреновче, Дриновац), с. във Вд. окр. — 108, 239
Дреново (Вентрок), с. в Корчанско, НР Албания — 377, 417
Дреновче, вж. Дреновец
Дреска, изоп. от Треска, р. — 407
Дриновац, вж. Дреновец
Дриста, вж. Браничево
Дробета Северин (Созерения), гр. във Влашко, СР Румъния 203, 213
Другово, с. в Кичевско, Вард. Мак., СФРЮ — 425
Друзипара, вж. Бююк Каръщиран
Дръстъшани (Драгошан), гр. във Влашко, СР Румъния — 213
Дряново (Дренава Дербенд Дранава), гр. — 138, 284, 295
Дублян, с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 269
Дубница, вж. Дупница
Дубровник (Рагуза), гр. в СФРЮ — 21, 60
Дуваница (Дуганица), изоп. от Дуганица, пл. — 268
Дуган хисар (Доганхисар, изоп. Щашкулап), дн. Еснми, с. в Дедеагачко (Александруполско), Югоизт. Тракия, Гърция — 52
Дулчиньо, дн. Улцин, гр. в СФРЮ — 22, 60, 61
Дунав — 31, 37, 55, 58. 69, 80, 81, 82, 90, 91, 95, 108, 109, 114, 116, 117, 135, 181, 202, 203, 204, 209, 239, 240, 241, 258, 282, 290, 293, 295, 299, 300, 313, 450, 453, 478
Дупница (Бжница, Дупниса, Дусница), дн. Станке Димитров — 22, 28, 30, 34, 35, 62, 68, 71, 271, 321, 337, 348, 349, 350, 359, 395, 396, 397, 400, 401, 403
Дупяк (Дупиа, Дупя, Дупиари), дн. Диспилион, с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 385, 387, 413
Дуодея, вж. Айватово
Дурацо, вж. Драч (Дуръси)
Дурбог, вж. Даробас (Доробас)
Дурла, изоп. Турла, пл. — 389
Дурмуш кьой, вж. Лозево
Дусница, вж. Дупница
Дучитабак, изоп. от Дущубак, вж. Ясеново
Душанци, с. в Сф. окр. — 280
Дъбиле, изоп. Бабила, с. дн. квар-

тал от Струмица — 44
Дъбраш (Деспотодаг, Доспада Йіласъ), пл. — 250, 348, 392, 393, 456, 465
Дъица (Теица, изоп. Тица), с. в Гюргево — 208
Дъскотна (изоп. Искодна), в с. Бс. окр. — 305
Дюлино (Айводлик), с. във Вн. окр. — 314

Ебели, изоп. от Хибилий, вж. Страхилово
Ебибзе, вж. Любимец
Евксин (Евксински Понт), вж. Черно море — 166
Еврени (Ервенли), с. във Визенско, Югоизт. Тракия, Турция — 312
Египет — 7, 173, 175, 224
Егисус, вж. Тулча
Егрибуджале, дн. Неа Аполония, Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 45
Егри Паланка, вж. гр. Крива (Криворечна) Паланка — 268, 337
Едерне, Едирне, вж. Одрин
Едеса, вж. Воден
Единаковци, Бурханлар, изоп. Бугелар, с. в Шн. окр. — 80
Ейдекле, вж. Леярово
Ейрадин, вж. Бистра
Екерне, изоп. от Кранево, с. във Вн. окр.
Екзамилия, изоп. от Ексамил, с. в Галиполския п-в, Турция — 133
Еласон (Аласон, Оласон), гр. в Тесалия, Гърция — 412
Елбасан, гр. в НР Албания — 378, 381, 382, 410, 414, 422, 462
Елевтериуполис, вж. Правища
Елин Пелин (Новоселци, изоп. Уселия), гр. — 277
Елена (изоп. Илиана), гр. — 295
Елешница, с. в Бл. окр. — 321
Елхово (Казълагач, Йенидже Казълагач, изоп. Йенидже Кизлагад), гр. — 286
Емерли, изоп. от Емирли, дн. с. Кавали, Димотишко, Югоизт. Тракия, Гърция — 253
Елчили, вж. Илчили
Емине, нос — 133, 147, 190, 205, 314
Емине даг, вж. Стара планина — 116, 313
Емине Балкан — Източна Стара планина — 313
Емине, дн. Емона, с. в Бс. окр. — 314
Емирдилов, вж. Емирли
Емирли, изоп. Емирдилов — 31
Енжели, вж. Ерджели
Енджи кьой, вж. Новачево
Енидже, вж. Йенидже
Енидже Вардар (Инджe Вардар, Инджe Карасу, Йенидже Карасу), дн. преим. на Янница, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 323, 339, 390, 391
Ени Загора, вж. Нова Загора
Енн кьой (Енидже), с. в Кешанско, Югоизт. Тракия, Турциця — 319
Ени хан, вж. Нови хан
Енос, дн. Енюз, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 77, 87, 132, 161, 162, 253, 289, 290
Епеншаса, вж. Лепеница
Епиват (изоп. Пивато), с. в Цариградско, Югоизт. Тракия, Турция — 139, 140
Епир, обл. в Гърция — 21, 140, 156, 299, 375, 376, 411, 414, 459, 460, 461, 462, 463
Ербино, вж. Ърбино
Ервенли, вж. Еврени
Ерджели, изоп. Енжели, с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 43
Ереван, гр. в Арм. ССР — 157
Ереклер, вж. Ерекли, Ериклери
Ерекли (тур. изговор на Хераклея), вж. Мармара Ереглиси
Еренли, изоп. от Евренли, дн. Железник, с. в Бс. окр. 138
Ериклер, Ереклер, изоп. Ерекли, с. в Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция — 135, 307
Ерикли, вж. Сливак
Ерзерум, гр. в Мала Азия, Турция — 58, 251
Еркене, р. — 254, 310, 312
Ескер, вж. Искър
Ескир, вж. Искър
Ески баба, вж. Баба Ески
Ески Джумая (Ески Джума), вж. Търговище — 131, 134
Ески ереглн, вж. Мармара Ереглиси
Ески Зара (Ески Загра, Ески Захра,) вж. Стара Загора — 112, 131, 314
Ески Килия (Килия Веке), вж. Килня — 205
Ескиполис, дн. с. Ескиполос, Одренско, Турция — 195
Ески Сарай, вж. Върбица
Ески Стамбул (Ески Стамбулук), вж. гр. Преслав — 300
Ескус, вж. Гиген

Етиопия — държава в Североизт. Африка — 119
Етрополе (Етропол), гр. — 258, 260, 267, 272, 278, 451

Жабяни (изоп. Ябани), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Жалеш (изоп. от Ялувеш) Шал, Чал), вж. Рударска и Плоча пл. — 379, 428, 429
Жаровяни (изоп. Шеровиен), с. в Долни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Жеглиго, изоп. от Жеглигово, старобълг. креп., вж. Куманово — 406, 441
Жеглянци (изоп. Жиуновце), с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Жедно (изоп. Иедно), с. в Пк. окр. — 350
Железник (Демирджикьой, изоп. Демиджилер), с. в Пд. окр. — 314
Железни хан от с. Желюша, Димитровградско, СФРЮ — 354
Желязково (Къзъ клисе, изоп. Къзълсиклен) с. в Бс. окр. — 149
Женева, гр. в Швейцария — 235, 419
Женско (Авретхисар, изоп. Девретхисар), дн. с. Гинекокастро, Кукушко, Беломор. Мак., Гърция — 324, 340
Жеравна (Башкьой), с. в Сл. окр. — 293
Жервохор (ант. Хераклея Синтика), преим. на Зервохори, Нитритско, Беломор. Мак., Гърция — 45
Живалево или Шлегово, изоп. от Йело, Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 406
Житарица, с. в Лясковецко, Моравско, СФРЮ — 269
Жиуновце, вж. Жеглянци
Жукуру (Жокуру), вж. Якоруда
Жупа, обл. в Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378, 493

Завала, навярно Завалската планина — между Брезник, Трън и Цариброд — 110
Загоричане (изоп. Загорич, Загорица), преим. Василиас, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 388
Загориче (Чобан-Насуф, изоп. Чобансу), с. в Шн. окр. — 280
Залцбург, гр. в Австрия — 325
Западна Мизия — вж. Горна Мизия
Запар, вж. Цапари — 376
Захара, Зара, Захра, съкр. от Ески Загра, вж. Стара Загора
Заяс, с. в Кичевско, Вард. Мак., СФРЮ — 408, 426, 437
Звезда (изоп. Свезда, Селасфоро), с. в Корчанско, НР Албания — 417
Звездец (Гьоктепе), с. в Бс. окр. — 307
Зворник, гр. в Босна, СФРЮ — 108, 269
Звъничево (Чангърли, изоп. Чепгел), с. в Пз. окр. — 392
Здравик (ант. Дравескус), дн. Дравискос, с. в Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 49
Здуне (изоп. Струпна), с. в Горни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Зейтун, вж. Ламия
Зеленинград, с. в Пк. окр. — 274, 2
Земун (старобълг. Землин), гр. в СФРЮ — 202, 203
Зерма, вж. Джерман, р.
Зернова, изоп. с. Зърново (вж.) — 328
Зизопорол, гр. Созопол — 99, 100
Зирас, вж. Батовската река — 95
Зирме, вж. Пазарджик
Зиляхово, ант. Саркса, дн. Неа Зихни, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 210
Зирополие, изоп. от Цирополе — 327, 347
Зихна, вж. Зъхна
Златарица (изоп. Салтар), гр. — 282
Златица (Зладия), тур. Излади, Исладиа, изоп. Латец, Сладиа Зладица, квартал от гр. Средногорие — 243, 260, 278, 279, 280
Злетово (изоп. Слетово), с. в Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 364, 365
Злокучани, изоп. Слокутиани, с. Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Змейово (Дервент, Дербенд кьой), с. в Сз. окр. — 301
Знеполе (Изнебол, Иснебол), обл. в Пк. окр. — 240, 255
Знорник, вж. Зворник
Зърнево (изоп. Зернова, Църнова), дн. Като Неврокопион, с. в Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 328
Зъхна (Зихни), с. в Зиляховско, (Неозихнейско), Беломор. Мак., Гърция — 321

Ифирон, изоп. от Иверон, ман. в

Света Гора, Гърция — 88
Ибсала, изоп. от Ипсала, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 132
Ивански (Кюпрю кьой), с. в Шн. окр. — 302
Игнада, вж. Инеада
Иене, вж. Яна, с. в Пунархисарско, Югоизт. Тракия, Турция — 166
Изарум, с. в Лъгадинско, Беломор. Мак., Гърция — 46
Извор, с. във Вд. окр. — 239
Извор, Голям и Малък извор, Лч. окр. — 281, 282
Извор, Низворо, дн. с. Стратоники в Халкидическия п-в, Беломор. Мак., Гърция — 324
Изетли, вж. Бисер
Излади, вж. Златица
Изпебол, вж. Знеполе
Илиана, вж. Елена
Илиджа, вж. Хисаря
Илиджа, вж. Лутрас (Терма Лутра)
Илинден (Либяхово, изоп. Либоново), с. в Бл. окр. — 324, 328
Илирия 21, 199
Илок, вж. Фиток
Илчили, с. в Одринско, Югоизт. Тракия, Турция — 253
Имброс, о-в — 52, 210
Инджe Карасу, вж. Йенидже Карасу
Инджекьой (Скепасто), с. в Бунархисарско, Югоизт. Тракия, Турция — 254
Инеада (изоп. Игнада, Иниада), с. и нос в Югоизт. Тракия, Турция — 99, 182, 253, 254
Инд — река в Южна Азия — 119
Индия — 49
Индже Карасу (Бистрица), преим. на Халнакмон, р. — 376, 384, 412, 455, 457, 458, 460
Инджигиз, вж. Айнаджик
Инзово (Ак Бунар, Ак Пунар), с. в Яб. окр. — 134, 179, 301
Иниада (Иняда), вж. Инеада — 182, 205
Ипек-Печ, гр. Метохия, СФРЮ — 331
Ипсала, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 132, 133, 253, 254, 289, 290, 318
Исакча (Исакчизи, Исакча изоп. Сачи), гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 204, 291
Искер (Големият Искер), изоп. от Искър — 258, 260, 299, 358, 455
Искодна, вж. Дъскотна
Искра (Турско бей кьой, Тюрк бей кьой, изоп. Търбекьой), с. в Бс. окр. — 78
Искър (Ескир, Ускиер), р. — 31, 69, 208, 240, 260, 277, 279, 280, 395, 400
Исливне, вж. Сливен
Исмаво, вж. Руманя
Исмаилия (Исмаил, Исмаилов) гр. УССР, СССР — 94, 109, 110, 118, 204
Исмиджи, изчезн., с. в Сатишко, Беломор. Мак., Гърция — 412
Иснебол, вж. Знеполе
Испания — 322, 432, 455, 467
Исперихово (Айдиново, изоп. Аирянли), с. в Пз. окр. — 263, 329
Истанбул (Константинопол, Станбул), вж. Цариград — 219, 300, 392
Истиб (Истип), вж. Щип
Ихтиман, гр. — 256, 257, 258, 260, 261, 265, 277, 359, 394, 395, 455
Ичера, изоп. Вечера, с. в Сл. окр. — 294, 451
Ищиб (Истиб), вж. Щип
Йедно (Йедна), вж. Жедна
Йело, вж. Живалево
Йелтепе, вж. Вихрен
Йедекмале, вж. Арковна
Йена (Йене), вж. Яна
Йени Базарджик вж. Нови пазар
Йенидже (Енидже, Йенидже, Карасу), дн. Йенисея, ант. Румбодона, Югозап. Тракия, Гърция — 50, 51, 209, 210, 253, 326, 328
Йенидже Вардар, вж. Енидже Вардар
Йенидже Карасу, вж. Йенидже
Йенидже Кизилагад, изоп. от Йенидже Къзълагач, дн. Елхово — 286
Йениджели, изоп. от Инджекли, вж. Стройно
Йенинджик, с. Айнанджик, Югоизт. Тракия, Турция — 209
Йени Загра, вж. Нова Загора
Йени Кениса, вж. Ново село — 43
Йеникьой, вж. Ветрен
Йеникьой, вж. Люлин — 208
Йеникьой, с. в Малгарско, Югоизт. Тракия, Турция — 319
Йеникьой, дн. Капидава, с. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 204
Йеникьой — Ново село, Пловдивско — 329
Йеникьой, с. в Чаталджаиско, Югоизт. Тракия, Турция — 312
Йеникьой — село Еникьой в Сярска околия, Югоизт. Македония — Гърция — 321
Йени Мала, вж. Чешнегирово

Йени махале, вж. Строево
Йени пазар, дн. Нови пазар, гр. в Сърбия, СФРЮ — 21
Йенисен, вж. Ениджe
Йени фанал — селище на устието на Дунава в Добруджа — 205
Йени хан — странноприемница — 393
Йени хан, вж. Нови хан
Йенлик, неут. гр. в Тесалия, Гърция — 412
Йенуслу, изоп. от Юнусли, преим. Неа Сиги, Кожанско, Вард. Мак., Гърция — 457
Йокору, вж. Якоруда
Йонрик, вж. Марица — 31
Йопсу (Воиче), вж. Стряма

Кабиле, ант. сел., дн. Зайчи връх при Ямбол — 134
Каброва, вж. Габрово — 131, 138
Кавадарци (Кафадарци, Кафадан), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 368, 369, 376
Кавакли, махала от с. Опила, Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 361
Кавала (изоп. Лакавала, ант. Неаполис, среднов. Хризополис, старобълг. Морунец), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 49, 50, 132, 210, 253, 320, 321, 322, 326, 341
Кавакле, вж. Тополовград — 178
Каваларжи (изоп. Каватли, Кабакли), с. във Визенско, Югоизт. Тракия, Турция — 312
Каварна (ант. Бизоне), гр. — 183, 291
Каватли (Кабакли), вж. Каваларжи
Кавая, гр. в НР Албания — 382
Кавили (Емирли, изоп. Емерли), с. в Димотишко, Югоизт. Тракия, Гърция — 253
Кавса, вж. Хафса
Кагридаг, изоп. от пл. Корудаг в Югоизт. Тракия, Турция — 210
Кадана, вж. проф. Иширково
Каджанлар, вж. Хаджилъри
Кадикьой, изс. с. при с. Миролюбово, Бс. окр. — 301, 318
Кадино село (Кадъ кьой), с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 441
Кадъкьой, вж. Бозвелийско
Кадъкьой (ант. Беодизум), с. в Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 77
Казаккьой, вж. Ведрово
Казаклер, неут. гр. в Тесалия, Гърция — 412
Казан, вж. Котел — 134
Казанлък (Казанлик, Кизенлик, Кезенлик, Кьознлук), гр. — 32, 35, 88, 90, 112, 116, 131, 134, 138, 246, 248, 253, 263, 315, 318
Казате, погр. от Казалет или Карсалеон, ант. сел., вж. Порой
Казелево, вж. Кацелово
Казила, вж. Касилак
Кайлари (Саръгьол), дн. Птолемиас, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 371, 376, 387, 388. 389, 414
Кайнарджа (Кайнарджи), с. в Сс. окр. — 291
Кайро — 199
Какрина — с. Кькрина, Ловешки окръг — 282
Каламария (изоп. Макаламейра), обл. в Халкидическия п-ов, Гърция — 324
Каралар, вж. Черник
Калатис, вж. Мангалия
Калафат, гр. в СР Румъния — 58, 203
Калма — Гедерай (Гедере), неут. сел. в Гюмюрджийско (Комотинско), Югоизт. Тракия, Гърция — 209
Каликратия, с. в Цариградско, Югоизт. Тракия, Турция — 311
Калканделен, Калканделен (Кулканделен), вж. Тетово
Калониас, Колоня — 414
Калонстома (Колостома), вж. Килийски Дунавски ръкав
Калеркос, вж. Порос
Калопер, вж. Калофер
Калоперсу, вж. Тунджа
Калотино (изоп. Калотина), с. в Сф. окр. — 257
Калофер (Калопер, Карафорио), гр. — 32, 180, 247, 265, 315, 454
Калугерица, вж. Асеновци
Камено (Каяли, изоп. Кичалик), гр. — 305
Каменополе (Каменопол), с. във Вр. окр. — 239, 451
Каменослав, с. в Прищинско, Косово поле, СФРЮ — 67
Каменяк (Ташкьой, Ташчи), с. в Рз. окр. — 208
Кампания (изоп. Кепиния), обл. в Югоизт. Мак., Гърция — 323, 436
Камчия (Камчик, Качисуп, Кумсу, Труча), ант. Панисус, р. — 79, 280, 292, 293, 300, 302, 303, 305, 313
Кан, изоп. от Канино, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Канада, вж. с. Професор Иширково — 291
Канара, с. в Лозенградско, Югоизт.

Тракия, Турция — 135
Канатларци (изоп. Конаклис, Конаклар), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 327
Канина, вж. Грамос
Капаклъ ени кьой, вж. Ружица
Капиново (изоп. Капинова), с. във Вт. окр. — 282, 284
Капока, вж. Адунаци, Копъчени — 208
Капрена, неут. сел. — 387
Капулудербент, вж. Траянови врата
Кара Асмак (Кара Асмути), изоп. от Каразмак, р. — 412
Карабунар, вж. Грудово — 149
Карабунар, вж. Подслон
Карабунар, дн. квартал от гр. Гълъбово — 112, 134
Кара Бунар, изоп. от Кара Вираи, дн. с. Урания, Софлийско, Югозап. Тракия, Гърция — 288
Карабунарец, вж. Черна
Карадаг (Черна гора), дн. Мавровунион, пл. — 211
Карадаг, вж. Скопска Черна гора — 335, 407
Карадере, неут. сел. в Тесалия, Гърция — 412
Караджова (Караджаова), обл. в Мъгленско, Беломор. Мак., Гърция — 389
Караджос, вж. Веселина
Каракизде, неут. сел. в Ксантийско, Югозап. Тракия, Гърция — 50
Кара Кугалук, неут. сел. в Странджа — 301
Карамустафалар, вж. с. Любен ,
Карамания, обл. в Мала Азия, Турция — 223
Кара Мустафларе, вж. Любен
Каран, вж. Харманли
Карапунар, вж. Грудово
Карапунар, вж. Гълъбово — 112, 134, 138
Караса, втора, вж. Места
Карасу, вж. Черна вода
Карасу, вж. Струма, Места
Карасу Енидже (Енидже), вж. Йенидже — 326
Каратова, вж. Кратово
Карафорио, вж. Калофер
Карахерман, изоп. от Карахарман, дн. Ваду, с. в Тулчанско, Сев. Добруджа, СР Румъния — 204
Карачоли, изоп. от Кара Чуфалар, вж. Козма Презвитер
Карбинце, изоп. от Карбинци, с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Кареш-Дервент, вж. Бююк Каръщиран
Каринабад, вж. Карнобат
Карпстиран, вж. Бююк Каръщиран
Кариферия (изоп. Караферия), вж. Бер
Карлиово, изоп. от Карлиево, с. в Сф. окр. — 280
Карловица, с. в Прищинско, Косово полс, СФРЮ — 67
Карлово — гр. — 33, 263
Карлук, вер. къшлите при с. Карли кьой, Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 312
Карманкьой, вж. Краево
Карнабияти — Кюпрюкьой, вж. Гроздьово
Карнобат (Каринабад, Карнабат), гр. — 116, 131, 132, 134, 135, 138, 177, 185, 186, 208, 262, 293, 295, 300, 301, 317, 451
Карсус, погр. от Карсиум, вж. Хърсово
Касандър, изоп. от Касандра, п-в от Света гора, Гърция — 324, 412
Касаплле, изоп. от Касаплии, с. в Карнобатско — 184
Касилак (изоп. Казила), с. в Пк. окр. — 350
Кастелново, в Далмация, СФРЮ — 60
Кастория, вж. Костур
Катаро, вж. Котор
Катериа (Катрин), гр. в Пиерия, Гърция — 324
Кафадарци (Кафадан), вж. Кавадарци
Кафса, вж. Хавса
Кафтан, вж. Афтане
Кацелово (изоп. Казелево), с. в Рс. окр. — 295
Качаник (ант. Цесиана), гр. в Косово поле, СФРЮ — 28, 34, 39, 42, 66, 67, 270, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338
Качисуи, вж. Камчия
Карябабке, вж. Бедрово
Каяджик (изоп. Коячик, Койачик), дн. квартал от гр. Димитровград — 266,
Каяли (?), с. в Кожанско, Беломор. Тракия, Гърция — 387
Каяли, вж. Фнлево
Кезанлик (Кезенлии), вж. Казанлък
Келифар, изоп. от Келифарево — 284
Келкетц, вж. Кукуш
Кепиния, изоп. от Кампания, обл. в Беломор. Мак., Гърция — 323, 339
Кепекли, вж. Кьопеккьой
Керамея, вж. Прилеп

Кермен (изоп. Кирменн), с. в Сл. окр. — 317
Керч, п-в в УССР на Черно море — 194
Кестир, вж. Костур
Кефалон, изоп. от Ад Кефала, вж. Велес
Кешан (изоп. Тешан, Рузкьой, Рушкьой), ант. Сирацела или Сирэгелис, среднов. Русион, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 209, 210, 253, 290, 318, 319
Кжуксе (Кукуса), изоп. от Кюкъси в Елбанско, НР Албания — 381
Кибилера, изоп. вер. от Каракютук, вж. Пънчево
Киз-Дербенд, вж. Къз-Дервент
Кизенлик, вж. Казанлък
Кизик, гр. в Мала Азия, Турция — 223
Кила, креп. в Цариградско, Турция — 58
Киланларе, вж. Чавдар
Килисели, вж. Клисели
Килифарево (изоп. Калнфар), гр. — 284
Килкис (Килкич, Килкетц, Киркидо), вж. Кукуш
Килия (Ески Килия, Килия Нова, Лиговени), гр. в УССР — 204, 205
Килийски дунавски ръкав (Калон стома) — 205
Киникли (Кинекли), с. в Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 70, 255
Кипър, о-в — 218
Кирка (Кирки, Перестезиа), с. в Дедеагачко (Александруполско), Югозап. Тракия, Гърция — 209
Киркьой, вж. Черково
Кирково (Бешевлие, изоп. Бешевелет), дн. квартал от Преслав — 80
Киркидо, вж. Кукуш
Кирлови, вж. Кълраш
Кирмени, вж. Кермен
Кирнува, вж. Кълново
Кируш, вж. Козница
Кисели, вж. Клисели
Кисос, вж. Хортач
Китрос, ант. Пинда, гр. в Тесалия, Гърция — 412
Кичалик, вж. Камено
Кичево (Критчово, Кръчево, ант. Скрициана), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 271, 371, 376, 399, 408, 410, 412, 422, 423, 424, 425, 427, 428
Кладеницте, вер. Герге Бупар, вж. Росеново
Кладова, тур. изговор на Кладово, гр. в Тимошко, СФРЮ — 202, 203
Клепоч, изоп. от с. Клепач, с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 372
Клещина — Горно и Долно, изоп. от Горно и Долно Клещино, прим. Епано и Като Клине, Леринско, Белом. Мак., Гърция — 383
Климент (Овчеларе, изоп. Чубанбунар), с. в Пд. окр. — 314
Клисали, дн. с. Профитис, Югоизт. Македония, Гърция — 210, 211, 322, 324
Клисекьой, дн. квартал Църквица от гр. Средногорие — 280
Клисели, вж. Свети Никола
Клисели (изоп. Килисали, Кисели), дн. Профитис, с. в Лъгадинско, Беломор. Мак., Гърция — 46, 47
Клисура (Влахо-Клисура, Дербент), с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387, 388, 389, 457, 461, 469
Клисура (Пролом), с. в Качанишко, Косово поле, СФРЮ — 334
Клисура, с. в Сф. окр. — 277
Клисовца, изоп. от Клисура, с. в Нишко, СФРЮ — 268
Клокотница (Семизче), с. в Хс. окр. — 266, 330
Кнез село, с. в Нишко, СФРЮ — 360
Княжевац (Гургузовац, гр. в Тимошко, СФРЮ — 430
Княжево (Бали ефенди), квартал от София — 260
Кобадъи (изоп. Кубадин), дн. с. Лозница, Рз. окр. — 291
Ковчат, изоп. от Ковчаз (Ковчас), ант. Търподизус, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 307
Коджа балкан — Средна Стара планина — 243, 244
Коджайла Яйла (яйлядаг) — Овчарица планина, Югозап. Тракия, Гърция — 252, 326
Кожани (дн. Козани), гр. в Беломор. Мак., Гърция, — 376, 412, 457
Козлинджа, вж. Суворово
Козловец, с. във Вт. окр. — 283
Козлодуй (изоп. Кустоанн), гр. — 239
Козлудже, вж. Суворово
Козма Презвитер (Кара чулфалар, изоп. Карачоли)
Козница (изоп. Кируш), дял от Зап. Стара планина — 240
Козница — хан при дн. с. Долна

Козница, Кн. окр. — 400, 401
Коимли, изчез. с. в землището на с. Лопушна, Вн. окр. — 303
Коинери, с. във Ференско, Югозап. Тракия, Гърция — 289
Кокарджа — навярно с. Черно дърво, район Адамклиси, Румъния — 103
Коларово (Арабаджиево, Арабаджикьой), с. в Сз. окр. — 111, 112, 134
Колашин (Коласин), гр. в Черна гора, СФРЮ — 380
Колибола (Колибала), изоп. от Колибето, дн. Черни Осъм, с. в Лв. окр. — 244, 282
Колмуджина, вж. Гюмюрджина (Комотини)
Колоня (изоп. Колониас), обл. в НР Албания — 416
Колостома, вж. Килийски Дунавски ръкав
Колудей, изоп. Кулуде, с. във Воденско (Едеско), Югозап. Мак., Гърция — 390
Колудей, вж. Лудиас
Команич (Команицово), вж. Куманичево
Команова, вж. Куманово
Комарова (Кумарова), вж. Лозарево
Комарци, вж. Горни и Долни Камарци
Комотини, вж. Гюмюрджина
Комунига (Кушалар, изоп. Кушанлар), с. в Кж. окр. — 263, 266, 325, 329
Константинопол, дн. Истанбул, вж. Цариград — 21, 22, 23, 26, 27, 28, 33, 35, 36, 44, 53, 64, 65, 71, 74, 77, 84, 85, 87, 93, 94, 98, 99, 108, 116, 118, 119, 128, 135, 138, 139, 152, 154, 162, 166, 168, 170, 172, 173, 180, 189, 191, 192, 193, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 216, 219, 222, 225, 226, 253, 254, 260, 264, 295, 300, 301, 302, 303, 312, 336, 392, 393, 431, 446, 450, 455, 463, 469, 470, 471, 476, 477, 479, 481, 483
Конакле или Конаклар, изоп. от Канатларци, с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 372
Конатница — вж. Копаница
Кондорово (Кондороби), преим. Кондоропи, с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 415
Кония, изоп. от Коня, гр. в Мала Азия, Турция — 251
Константинеа, вж. Кюстенджа (Констанца)
Констанца (Констендже) вж. Кюстенджа
Конуе, изоп. от Конуй (Конуф), прием. на Елос, с. в Кайларско (Птолемианско), Беломор. Мак., Гърция — 372
Коньово, вж. Асоли
Конево (изоп. Коннаво), Плон, с. в Кн. окр. — 350, 352, 354, 401, 402
Копаница, с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 271
Копатча, вер. мах. Копадан дере (дн. Копадан), с. в См. окр. — 329
Корвинград (Курвинград), крепост (ант. Ад Хераклеум) — 267
Коргун, изоп. от Каргуна, квартал от гр. Ямбол — 180
Корикьой или Курукьой, вж. Мало Конаре
Коримвос (Крушево, Хаджи Али, Хаджи Илбег), с. в Димотишко, Югозап. Тракия, Гърция — 286
Кормянско (Гьормеси, изоп. Гърмеси), с. в Гб. окр. — 243
Коропник (изоп. от Крупник?), пл. — хребет при гр. Дебър — 424
Коручешме, вж. Горски извор
Корфу, о-в — 414, 477
Корча, вж. Горица — 414, 416, 417 457, 462, 463
Косладжик (Кослиджа), изоп. от Козлуджа, вж. Суворово
Косово поле (Косово), обл. в Космет, СФРЮ — 39, 66, 71, 269, 270, 271, 490
Косовска Митровица (Митровица), гр. в Космет, СФРЮ — 37, 71, 270, 461, 468
Костово, вж. Гостивар
Костендже, вж. Кюстенджа
Костендил, вж. Кюстендил
Костур (дн. Кастория, ант. Целетрум, тур. Кестир), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 376, 384, 385, 387, 388, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 431, 457, 463
Котел (Казаи) — 134, 293, 295
Котор (Катаро), гр. в Черна гора, СФРЮ — 60, 461
Котори Горни и Долни, изоп. от Горни Котор, дн. Като и Ано Идруса, Леринско, Беломор. Мак., Гърция — 383
Кочани — гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 71
Кошаринско-хан, изоп. от Кочериново, с. в Бл. окр. — 401
Кошикавак, изоп. от Кршукавак, вж. Крумовград — 330

Коюнлу (Коюнли, Коянлу), вж. Овчарово — 111, 112
Ковчас (Ковчаз, изоп. Ковчат), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 307
Кравари, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Крагуевац, гр. в Сърбия, СФРЮ — 255, 430
Краево (изоп. Карнакьой), с. в Сф. окр. — 280
Крайова, гр. във Влашко, СР Румъния — 108
Красава (Красува) с. в Пк. окр. — 256, 353
Кратова (ант. Кратея?), тур. изговор на Кратово, гр. в СР Македония, СФРЮ — 335, 348, 352, 361, 362, 363, 364, 403, 406
Кресна (изоп. Крешна), с. и пролом в Бл. окр. — 330
Крестец, изоп. от с. Кръстец, Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 371
Крешна, изоп. от Кресна — 345, 346, 347, 348, 349, 363, 396, 456
Крива (Агрипаланка, Криворечна) паланка, Паланка, гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 21, 22, 28, 30, 34, 37, 62, 68, 71—274, 338, 352, 361, 365, 403, 404, 405, 407
Криволак, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 368
Кремиковци, с. в Сф. окр. — 258
Крим, п-в в УССР — 182
Крио-Неро, с. в Янинско, Епир, Гърция — 477
Кричово (Крчава, Кръчево), вж. Кичево
Кронщат, вж. Брашов
Кроя, вж. Круя
Крумовград (Кошукавак, изоп. Кошикавак), гр. 330
Крумово градище (Кулазлий, изоп. Кузла), с. в Бс. окр. — 138
Круни, вж. Балчик
Крупица, изоп. Хрупища, Югозап. Мак., Гърция — 414
Крупище (изоп. Крупиштие), с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Крушево, гр. във Вард. Македония, СФРЮ — 372
Крушевац, гр. в Моравско, СФРЮ — 336
Крушево (Хаджи Али, изоп. Хаджи Илбег), ди. Коримвос, с. в Димотишко, Югозап. Тракия, Гърция — 286
Круя (Албанополи, Кроя), гр. в НР Албания — 61, 461
Кръклисе, вж. Лозенград — 135
Крън (изоп. Ханкьой от Хасът) — 265, 266
Крюпюли, изоп. от Кюпрюлю, вж Велес
Ксанти (Скече, изоп. Скнедже), гр. в Югоизт. Тракия, Гърция — 329
Кубадин (изоп. от Кобадън), вж. Розница
Кузгун, дн. с. Йон Корвин, окр. Адамклиси, Сев. Добруджа, СР Румъния — 291
Кузла, вж. Крумово градище
Кузлудже, вж. Суворово — 138
Кука, вж. Ченгел — 128
Кукуш (Килкич, Килкиш), дн. Килкис, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 324, 338
Кула, гр. — 239
Кула (Кулата), с. в Бл. окр. — 343
Кулели (изоп. Куши), с. в Одринско, Югоизт. Тракия, Турция — 33, 70, 77, 85
Кулканделен (изоп. от Калканделен), вж. Тетово
Кулши, вж. Кулели
Кулуде, вж. Колудей — 390
Куманово (Команова, Куманова), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 21, 22, 28, 29, 30, 34, 35, 67, 71, 337, 359, 361, 405, 406, 407
Куманичево, изоп. Команич (Команицово), прем. на Литя, с. в Пополе, Костурско, Югоизт. Мак., Гърция — 387
Кум-Бургаз (Яръм Бургаз), ант. Мелантиус, с. в Цариградско, Югоизт. Тракия, Турция — 36
Кумликьой, изоп. от Кумщица (Кумкьой), дн. Лафохори, Берско (Верейско), Юж. Македония, Гърция — 339
Кунарга (изоп. от Пърнадаг), вж. Кушиница
Курбецка (Курбечка), пл., между Осоговската и Влахина — 363, 405
Курвинград, вж. Корвинград
Курткьой, вж. Вълче поле
Курукесме, изоп. от Куру чешме, вж. Горски извор
Куршумли (Куршумлия), гр. в Моравско, СФРЮ — 268, 270, 271
Кустендже, изоп. от Кюстенджа — 147, 313
Кустолин, изоп. от Козлодуй — 239
Кутайе, изоп. от Кютахя, гр. Мала Азия, Турция — 251

Кутина, с. в Нишко, СФРЮ — 268, 273, 360
Куфалово (ант. Галгикум), преим. на Куфаля, с. в Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 338, 340
Кушанлар, вж. Комунига
Кушница, в същност Кушинища (ант. и дн. Пангеон), тур. Пилаф-тепе, Пънар даг (Пирнари), пл. — 211, 326, 341
Къз Дервенд, с. в Брусенско, Мала Азия, Турция — 55
Къз Дервент (Киздервент), вж. Момина клисура
Къзкьой, вж. Момин проход
Къзъл дере, вж. Луда река
Къзъласиклеи, вж. с. Желязково
Кълново (изоп. Кирнува), с. в Шн. окр. — 302
Кълъраш (изоп. Кирлови), гр. във Влашко, СР Румъния — 108
Кърджали, гр. — 253, 330
Къркларели (Къркклисе, Кърк Килисия, Кърккениси, Крък клиси, Кърк Силисия), вж. Лозенград — 133
Кържине, изоп. от Кушин — 241
Кърпени (Кръмпени), изоп. Гребена (Крепени) — 387
Кърстец (изоп. Крестец), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 371
Късдербент, пролом на Места — 321, 347
Къс дере, вж. Момин проход
Къшин (изоп. Кържине), с. в Пл. окр. — 241
Кьозанлук, вж. Казанлък
Кьойли (Гюрил?), с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 42
Кьоклюдже, вж. Венец
Кьолн, гр. във ФР Германия — 202
Кьопек кьой (изоп. Кепекли), с. в Гюмюрджинско, Гърция — 51, 52, 320
Кьопекли, вж. с. Аврамов (Мокрен) — 134, 317
Кьоприли (Кюпрели), вж. Велес
Кьопри или Кюпри (Кюприя), дн. с. Гефируди, Валовишко (Сидерокастренско), Беломор. Мак., Гърция — 342
Кюмюлджина, вж. Гюмюрджина
Кюпри (Кюпрю Мустафа), вж. Свиленград
Кюприли (Кюпрюлю), вж. Велес
Кюприя, вж. Чуприя
Кюприя, дн. Чуприя, гр. в Моравско, СФРЮ — 255
Кюпрюкьой, вж. Ивански
Кюпрю кьой, вж. Мостино — 135
Кюстенджа (изоп. Костендже), дн. Констанца, Сев. Добруджа, СР Румъния — 147, 291, 313, 431
Кюстендил (ант. Пауталия, Улпия Пауталия, старобълг. Велбъжд, изоп. Гюстендил, Гьостендил, Костендил), гр. — 22, 28, 30, 34, 62, 68, 71, 258, 260, 271, 276, 337, 349, 352, 359, 363, 365, 400, 401, 402, 403
Кючук Бешислер, вж. Бешик — 48
Кючукдербенд, вж. Лалково
Кючук Камшък (К.-Камъше), вж. Луда Камчия — 118
Кючюк-Чекмедже (Понте Пиколо), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 36, 53, 65, 75, 216, 353
Кюяли (изоп. от Каяджик), вж. Димитровград

Лавалета, гр. в Малта — 206
Лагана, вж. Антон
Лаго, изоп. от Лагово, с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 372
Ладра, вж. Арда
Лаец, изоп. от Лажец, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Лаина, с. в Солунско, Беломор. Мак., Гърция, вж. Лахана — 46
Лайпциг, гр. в ГДР — 448
Лакавал, вж. Кавала
Лалково, Кючюк Дервенд, с. в Яб. окр. — 78, 301
Ламия (Зейтун), гр. във Фтиотида, Гърция — 412
Лангада, Лангала, Лангаца, Лангоза, Лангоса, вж. Лъгадина
Ланкастър, гр. във Великобритания — 156
Лапшиста, изоп. от Лапчища (Лепчища), дн. Неаполис, Беломор. Мак., Гърция — 376
Ларегови, вж. Леригово
Лариса, гр. в Тесалия, Гърция — 359, 410, 411, 412, 414, 459, 476
Латец, изоп. от Златица, вж. Средногорие
Ласковица, изоп. от Лясковец — 282
Лахана (Лахна, дн. Лаханас), с. в Лъгадински окр., Беломор. Македония, Гърция — 46, 339, 340, 342
Лаханокипос (Арапли, изоп. Лепли), с. в Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 412
Лахор, обл. в Индия — 119
Лежа, вж. Леш
Леко, изоп. от Лагино, преим. Риатдафилия, с. в Леринско, Белом. Мак., Гърция — 384, 439
Лемнос (Лимнос, изоп. Лемино),

о-в — 50, 210
Ленац, изоп. от с. Ленища — 371
Ленинград (Петербург, Петроград) — 156, 159, 172, 189, 192, 194, 224, 452, 454
Ленища (изоп. Ленища), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 371
Лепен, изоп. от с. Лопян, Тетевенско, Плевенски окр. — 279
Лепеница (Лепени, Лепец, Лепинза, Епеншага), р. — 34, 39, 42, 67, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 407, 408
Лепли, изоп. от Арапли, дн. с. Лаханокипос, Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 412
Лепчница, вж. Лапчища (Неаполис)
Лепшита (Листица), изоп. от Личища — 387
Лера, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Леригово, изоп. Ларегови, пренм. Арнея, с. в Халкидика, Беломор. Мак., Гърция — 324
Лепобеотци, изоп. от Лепопелци, с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Лесковац, гр. в Моравско, СФРЮ — 267, 268, 269, 270, 271, 272, 431
Лесново, с. в Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 363
Леш (Алесио, дн. Лежа), гр. в НР Албания — 61
Леярово (Дюкмен, Ейдекли), с. в Яб. окр. — 78
Либница, изоп. от р. Лебница — 344
Либоново, изоп. от Либяхово, вж. Илинден
Ливорно, гр. в Италия — 199
Линджехор (Лъджакьой), вж. с. Баново — 186
Лиза, вж. Хисаря
Ликован, изоп. от Левен, дн. с. Василуди, Лъгадинско, Беломор. Мак., Гърция — 339, 340
Лин, с. в Пограделско, НР Албания — 420
Линища, изоп. от с. Ленища — 371
Лион, гр. във Франция — 197
Липлян (ант. Улпиана), среднов. кр., дн. с. в Косово поле, СФРЮ — 268
Липовац, с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 269
Липовени, вж. Килия
Лерин (Флорина), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 371, 372, 376, 382, 383, 385, 389
Лнбаново, изоп. от Либахово, дн. Филиря, с. в Беломор. Мак., Гърция — 343
Лиса, изоп. от Лисе (Елис), дн. Охирион, с. в Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 321, 326, 328, 343
Личища, изоп. от Лепшита (Листица), преим. Поликариос, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Лехница, вж. Охрид
Ловеч, изоп. Ловац, Ловджа, Ловча, ант. Мелта, гр. — 239, 241, 281, 282, 283, 284, 299, 431, 451
Ловско (Шекере), дн. слято с Лозница, Рз. окр. — 291
Ловча (Ловджа, Лофча), вж. Ловеч
Лозарево (Комарево, изоп. Комарово), с. в Бс. окр. — 78, 301
Лозево (Зурмуш), с. в Шн. окр. — 280
Лозен (Урджулар, изоп. Демирджи и Еникашли), с. в Пз. окр. — 392
Лозеиград (Кръкклисе, Кърклисе, Кърккклисия, Кърк Кенис), дн. — 132, 133, 135, 149, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 253, 300, 308, 309. 310, 311
Лозница — вж. Кобадън
Лом (Лом паланка), гр. — 58, 239, 240
Ломец (ант. Состра), с. в Лч. окр. — 281
Кондоробн, Кондорово, Кондоропи, изоп. Лондроп (Кландоропина), с. в Полеле, Костурско, Югоизт. Мак., Гърция — 387
Лондон — 199
Лопушна (изоп. Лопучка, Лопушка), с. във Вн. окр. — 303, 304, 305
Лору, изоп. от Лорун, сел. в Епир, Гърция — 411
Лошова, вер. изоп. от Расово — с. Рахово, Долно Рахово, Сс. окр. — 295
Лубаниш, в същност Лубаница, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 420
Луда Камчия — с. Голема Камчия, образува р. Камчия, влива се в Черно море — 118
Лудиас, изоп. от Луда (Колудей), р. в Беломор. Мак., Гърция — 387
Луда река (Казълчай, Кризолдени, Къзъл дере), изоп. Кизилделичай, р. в Югозап. Тракия, Гърция — 287

Лукова (Лукавица, Луканичка), р., приток на Нишава — 257
Лукова, приток на Искър — 256
Луле, вж. Люлебургаз
Лутрас (Терма Лутра, ант. и среднов. Траянопол), с. в Дедеагачко, Югозап. Тракия, Гърция — 70, 162, 319, 320
Лъгадина (изоп. Лангада, Лангала, Лангоза, Лангоса, Серишин), дн. Лангадас, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 322, 324, 340
Лъгадинско (Лангаса, Св. Вазил, Св. Василиос), ез. — 46
Любен (Карамустафалар, Карамустафаларе), с. в Пд. окр. — 31
Любетен, изоп. от Люботръп, вр. в Шар планина — 332, 333, 334, 408
Любимец (Ебибзе, Ебибдже, Ебибца, Хадидже, Хебибдже, Хебибча, Хебиджке, с. Хс. окр. — 22, 28, 69, 70, 88, 111, 250, 251, 266
Люлебургаз (Бургас), Луле Бургаз, Чатал Бургак, ант. Бергуле), гр. — 22, 33, 64, 70, 77, 85, 132, 135, 139, 173, 253, 254
Люлин (Ени махле, Иеникьой), с. в Яб. окр. — 208, 301
Лясковец (Лаковица), гр. — 282

Мавово, дн. Мавроходи, с. в. Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Мавронорос, с. в Гревенско, Беломор. Мак., Гърция — 387
Магарево (Магарово), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Мадара (изоп. Мадар), с. в Шн. окр. — 299
Маденохория (Мадендар, Сидерокапса), м. в Халкидическия п-в — 48, 324
Майквода (?), с. в Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 254
Макаламейра, изоп. от Каламария — 324
Македония — 30, 37, 49, 61, 62, 107, 133, 140, 156, 182, 199, 227, 228, 236, 242, 253, 270, 299, 325, 326, 333, 340, 363, 364, 378, 379, 399, 410, 411, 414, 427, 431, 455, 456, 457, 458, 459, 463, 464, 465, 468, 476, 483
Макри (изоп. Мери), гр. в Югоизт. Тракия, Гърция — 52, 253, 320, 326
Макроталаса, Монухи, с. в Нигритско, Беломор. Мак., Гърциця — 45
Мала Влахия (Кара Влашко), обл. в СР Румъния — 58
Малгара, дн. Малкара, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 53, 209, 253, 290, 318
Мали Върбовник (изоп. Вербовиц), с. в Кн. окр. — 400, 401
Малиша, Горна и Долна, с. в Сф. окр. — 277
Малиш, изоп. от Малашевска пл. — 344
Малик (изоп. Малики), ез. — 416, 417
Малка Камчия — Луда Камчия, която с Голяма Камчия образува р. Камчия — 84, 293, 294, 300, 302, 304, 305
Малки Искър (Малки Искер), р. — 258, 278, 279, 281
Малко Търново (Тирнова), гр. — 182
Мало Конаре, с. в Пз. окр. — 262
Мало село, с. в Кн. окр. — 350
Мало Сич, вж. Сичево
Мало Турчани (Долни Турчани), с. в Гостиварско, Вард. Мак., СФРЮ — 428
Малък Самоков, Самоково (Самоковчук), дн. гр. Демиркьой, Югоизт. Тракия, Турция — 182
Мангалия (Мангали, ант. Калатис), гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 147, 183, 291
Мангели, неут. с. в Сливенско — 317
Марекостино — хан, изоп. от с. Марикостиново, с. в Бл. окр. — 343, 344
Мареиа, изоп. Марина, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 368
Марина, вж. Марена
Марица (Йонрик, Мариса, Мериса, Мирис), р. — 26, 31, 32, 33, 34, 63, 64, 67, 69, 70, 77, 88, 90, 109, 111, 131, 154, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 172, 180, 207, 210, 250, 251, 252, 253, 254, 260, 261, 262, 263, 264, 268, 287, 288, 289, 290, 314, 319, 324, 326, 327, 393, 454
Марица (Махала, изоп. Михала), с. в Соф. окр. — 394, 395
Марица (Сеймен, изоп. Сименлу), гр. — 111
Мармара, с. в Сярско, Беломор. Мак., Гърция, вж. Амфипол
Мармара Ереглиси (Ерекли, Ески Ерекли), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 209, 307
Мармари, вж. Брегалница
Мароиия, гр. в Югоизт. Тракия, Гърция — 253, 326
Марсилия, гр. във Франция — 154
Марцианополис, ант. сел. прн Дев-

ня — 93, 94
Масилева, вж. Боснлево
Матеевце, изоп. от Матеевци, дн. Горни и Долни Матиевац, с. в Нишко, СФРЮ — 360
Маточина (Фикел, изоп. Фикели), с. в Хс. окр. — 177
Махала (Махалата), вж. Пелово
Мацанли, изоп. от Мъстънли, вж. Момчилград
Мачин (ант. Арубиум), гр. в Сев. Добр., СР Румъния, — 291, 313
Машанлар, изоп. от Хасанлар, вж. Гецово
Медека (Медика?), вж. Медока
Медина, гр. в Саудитска Арабия — 87
Медковец (погр. Мелховац, Мелковац), с. в Мх. окр. — 108, 240
Медока, неут. село в Лесковацко, Сърбия, СФРЮ
Междурек, ант. и дн. Милисургион, с. в Кукушко, Беломор. Мак., Гърция — 338
Мезембрия, вж. Несебър
Мека (Меках), гр. в Саудитска Арабия — 87, 126
Меленик, вж. Мелник
Мелисургис (Мелисургион), вж. Междурек
Мелковац, Мелховац, вж. Медковец
Мелник (изоп. Меленик), гр. — 321, 326, 327, 328, 337, 343, 463
Мелта, вж. Ловеч
Менгели, вер. изч. село между Нова Загора и Ямбол — 317
Менембри, вж. Несебър
Мери, вж. Макри
Мериса, Мериджe, Мериджи, вж. Марица
Месембрия, вж. Несебър
Места, река — 50, 110, 209, 210, 321, 325, 327, 328, 343, 347, 394
Метеор, ман. в Тесалия, Гърция — — 340
Метохия, обл. в Космет, СФРЮ — 271, 393, 489
Мецово (Митцово), дн. Месовон, гр. в Епир, Гърция — 376, 411, 457, 458, 459, 461, 462
Мешевица (изоп. Нешевиста), с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Мешерица, изоп. от Мешейца, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ—423
Мидия (ант. Салмидесос), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 58, 133, 135, 163, 170
Мизия, Горна и Долна — 242, 258, 305, 459, 463, 464
Мизия, изоп. от Мидия, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 311
Микра Бешлик, дн. Микра Волви, с. в Лъгадинско, Беломор. Макед., Гърция — 211
Микриу, изоп. от Микре, с. в Лч. окр. — 281
Милано, гр. в Италия — 351
Милиас (Миляс) или Карладово, с. в Мъгленско, Беломор., Гърция — 378
Милославци, с. в Пк. окр. — 274
Мирис, вж. Марица
Мирково, с. в Сф. окр. — 280
Миролюбово, с. в Бс. окр. — 301, 318
Мисиври (Мисиврия), вж. Несебър
Митровица, вж. Косовска Митровица
Михала, изоп. от Махала, вж. Марица
Михалкова, изоп. от Михалково, с. в См. окр. — 329
Мишала, изоп. Мухала, дн. Вунохори, с. в Кавалско, Беломор. Мак., Гърция — 326
Могила (изоп. Мушила), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 372
Модрич (изоп. от Модрички), дн. с. Модрисе, с. в НР Албания — 381
Мокра (Мокро), обл. в Изт. Албания — 381, 418, 420
Мокрен, вж. Аврамовски
Молдавия, област в Румъния — 108, 118, 140, 150, 183, 194, 199, 203, 454
Молдова Веке (Стара Молдова), с. в Банат, СР Румъния — 203, 232
Момина Клисура (Къздервент, Киздервент), прох. — 26, 267
Момин проход, дн. квартал от гр. Костенец — 62, 392, 393
Момково (ант. Бурдипта), с. в Хс. окр. — 22
Момчилград (Мъстанли, изоп. Мащанли), гр. — 330
Монастир, вж. Битоля — 361, 426
Монтенегро, вж. Черна гора
Морава, р., вж Българска Морава, Южна Морава, Велика Морава — 208, 267, 268, 269, 270, 272, 359, 405
Мораш Богази, вж. Мокренски (Аврамовски), прох. — 134
Морея (Пелопонес) — 110, 445
Морунец, вж. Кавала
Москва — 97
Москополис (Москополе, Воскопо-

лис, Москополи), дн. Воскопоя, с. в Корчанско, НР Албания — 61
Мостар, гр. в Херцеговина, СФРЮ — 430
Мостино (Джелепкюпрю, Джелепски мост, Кюпрю кьой), с. в. Бс. окр. — 135
Мраморно море (Пропонтида) — 70, 98, 206, 210, 253
Мумица, изоп. от Мъмлища, с. в Поградецко, НР Албания — 420
Мунгрие гьол—Бургаско оз. — 148, 149
Муитпапиас, вж. Подима
Мустафа кюпрй, Мустафа паша, Мустафа паша Кьопрюсю, вж. Свиленград
Мустафа ovaси (Овче поле), обл. във Вард. Мак., СФРЮ — 335, 338, 361, 406, 407
Мустафа-Паша Кьопрюсю, вж. Свиленград
Мустафа паша, Мустафа паша кюпрюсю, Мустафа паша паланка, вж. Бела паланка, Сърбия, СФРЮ — 108, 358, 360
Мутница, изоп. от Мътница, р. — 321, 328
Мушила, вж. Могила
Мъгленица (ант. Редиас, дн. Лудиас), р. — 387
Мъстанли, вж. Момчилград

Наварин, дн. с. Пилос, Пелопонес, Гърция — 193
Нагоричъ, изоп. от Нагоричане, Старо и Младо, с. в. Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 406
Надър (Надир Дербенд, Надър кьой), с. в Бс. окр. — 135
Наисус, вж. Ниш
Налбант кьой (Биралцн), изоп. Албанкьой, преим. на Пердика, в. Кайлярско (дн. Птолеманско), Беломор. Мак., Гърция — 389
Наречка, вж. Нарезса пл.
Нарликьой, неуст. с. в Дедеагачъо (Александруполско), Югоизт. Тракия, Гърция — 320
Неа Карвали (Чарпанди-чифлик, изоп. от Шарпанту чифлик), с. в Кавалско, Беломор. Мак., Гърция — 210
Науса, вж. Негуш
Неапол (Неаполис), вж. Кавала — 341
Неби махале (Неибирмалеси), вж. Дафнуда
Чевля (изоп. Неимеле), с. в. Пиротско, Нишавско, СФРЮ — 354
Неврокоп (изоп. Неврекуб, Неороскоп от Неврокоп), дн. гр. Гоце Делчев — 110, 321, 325, 326, 327, 328, 329, 343, 347, 456
Неглиста, вж. Нигрита — 45
Негованице, изоп. от Негованци, с. в Пк. окр. — 351
Неготин, изоп. от Неготино, гр. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 339, 367, 369
Негуш (Ниаукта, ант. Скуриум?), дн. преим. Науса, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 323
Недялско (Афтане, изоп. Кафтан), с. в Яб. окр. — 301, 317
Неманце (Чолмекчи, изоп. Чомлекчи), дн. с. Дипотамои, Югозап. Тракия, Гърция — 70
Немертишка, изоп. Немеречка пл. в Юж. Албания — 414
Неороскоп, изоп. от Неврокоп — 110
Непбирналеси, вж. Дафнуда
Нерезка пл. (изоп. Неречка, Наречка), съставена от Вич. Снежник и Буренос, дн. Вернон в Юж. Мак., Гърция — 383, 385, 411, 457
Неродимлня, изоп. от с. Неродилье (Неродимка), Косово поле, СФРЮ — 331
Несебър (Месемврия, Меземврия, изоп. Менембри), (Мисиври), гр. — 79, 133, 147, 148, 182, 183, 188, 189, 190, 191, 291, 314, 451,
Нестус, вж. Места
Нешевиста, вж. Мешевица
Ниауста, изоп. от гр. Негуш — 323
Нигрита (изоп. Неглиста), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 45
Ниджe (изоп. Призриндже), пл. — 368
Ниемеле, вж. с. Невля
Нижний Новгород, гр. в СССР — 157
Низворо, вж. Извор
Николаево (Якьой, изоп. Якикьой), с. в Сл. окр. — 317
Никоп, изоп. от Никюп, с. във Вт. окр. — 282
Никопол (Никополи, Никопи, Никополис, ант. Понтинеум. Никопол, Нигеболу), гр. — 58, 108, 203, 239, 282
Никополис ад Нестум, вж. Гоце Делчев
Никюп, (Никополис ад Иструм), с. във Вт. окр. — 133

Ниса, вж. Ниш
Ниш, изоп. Ниса (Ниша), гр. в Нишавско, СФРЮ — 108, 117, 207, 230, 231, 239, 240, 255, 256, 257, 260, 268, 272, 358, 359, 360, 402, 430, 431
Нишава, р. — 208, 240, 255, 256, 257, 268, 354, 357, 363, 430
Ниш-Баня, дн. Нишка баня, квартал от Ниш — 430
Нова Загора (Йени Загра, Ени Загра), гр. — 253, 286, 315, 316, 317
Новачево, изоп. Енджи кьой, Индое кьой, с. в Сл. окр. — 183
Нови базар, вж. Нови пазар
Новиодунум, вж. Иксача
Нови Пазар (Йени Базарджик), гр. в НР България — 291
Нови Пазар (Йени Пазар, Нови базар), гр. в Сърбия, СФРЮ — 35, 37, 256, 269, 461
Нови хан (Ени хан, Йени хан), с. в Сф. окр. — 257, 2600, 277
Ново бърдо, среднов, гр., дн. с. в Косово поле. СФРЮ — 270, 431
Ново село (Йени кьой), вж. Ветрен
Ново село, вж. Осъм — 241
Ново село, изоп. Йени Кениса, дн. квартал от гр. Щип, Вард. Мак., СФРЮ — 337, 338, 366, 367
Новошана, изоп. от Новачене, с. в Сф. окр. — 280
Няорса, навярно гр. Нова Оршова, Румъния — 108

Обрадовци (изоп. Одиана), с. в Сф. окр. — 277
Обретеник (изоп. Убретина), с. в Рс. окр. — 91
Оброчище (Теке, Теке-кьой), с. в Тб. окр. — 313
Овчарово (Коюнлии, Коюнлу, Коянлу, Куланлии), с. в Хас. окр. — 88, 111, 112
Огоста (изоп. Угустул), р. — 240
Одеса, гр. в УССР — 146, 157, 159, 169, 182, 192, 194
Одесос, вж. Варна — 147
Одиана, вж. Обрадовци
Одрин (Адрианопол, Андрианопол, Едрине), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 21, 22, 23, 26, 28, 32, 33, 35, 37, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 77, 81, 85, 87, 88, 90, 109, 110, 111, 116, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 158, 159, 162, 163, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 180, 185, 187, 190, 205, 206, 207, 208, 210, 216, 226, 227, 228, 229, 231, 251, 252, 253, 254, 258, 264, 286, 287, 295, 298, 299, 300, 301, 308, 324, 325, 329, 330, 396, 454, 455, 473
Олевене (Олевени), с. в. Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Олимп (тур. Шеле), пл. — 47, 348, 387, 390, 391, 411, 459
Олта (Олтул, Алута), Алутус, изоп. Алюса), р. — 453
Омуртаг (Осман пазар), гр. — 118, 282, 291, 292, 295
Омурфаких, вж. Факия
Ораович, изоп. от Ореховъц, дн. Ореовац, с. в Нишко, СФРЮ — 430
Орбелос (Орбелус), вж. Беласица
Ореовац, вж. Ореховац
Ореокастрон (Дедебалия, Побле Шазн), с. в Правишко, Беломор. Мак., Гърция — 48
Ореховац (изоп. Ореовац), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 371
Оризари (ант. Транупгара), с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ
Оризово (ант. Ранилум), с. в Сз. окр. — 34
Орлово, Вайслар, изоп. Бадела, с. в Сл. окр. — 292
Орман, с. в Скопско Вард. Мак., СФРЮ — 42
Орманли (Проммедея), с. в Цариградския п-в, Турция — 205
Орменион (Чирмен, изоп. от Черномен), с. в Югозап. Тракия — Гърция — 330, 335
Ормюнка, изоп. от Орман, вж. — 42
Орсава, вж. Орехово
Орфано (Орфани), с. и залив в Сярско, Югоизт. Мак., Гърция — 47, 48, 49, 210, 211, 321, 322, 326
Оршова (Ньорса, Ньорсова), гр. в СР Румъния — 45, 108, 109, 203, 454
Оряхово (Саранлий, изоп. Саранлък, Саранлик), с. в Хас. окр. — 78, 134
Оряхово (Орсава, Раова, Рахова, Рохва), гр. — 58, 238, 240
Осенец (Хюсенче, изоп. Хусенджа, Юсеингенет), с. в Рз. окр. — 81
Осма (погр. Осман), вж. Осъм
Осман Пазар, вж. гр. Омуртаг — 118
Осоговска (Кубратска), пл. — 268
Осолница, с. в обл. Жупа, Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Остров (Острова), с. във Вр. окр.

— 239, 240
Острово, преим. на Арниса, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 376, 389
Острумджа (Струмница), изоп. от Струмица — 338, 365
Остудизус, вж. Хафса
Осъм (Осма), р. 241, 243, 282, 284
Осъм (Осма, Ново село), залич. с. в Пл. окр. — 241
Отлусилджи, неут. с. в Родопите
Охрид (Акрида, Ахрида, Ахри), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 61, 376, 377, 378, 381, 382, 384, 410, 412, 414, 417, 419, 420, 421, 422, 424, 457, 460, 487
Ошолница, изоп. от Осолница — 378

Павла (Паула), махала от с. Поибрене, Пз. окр. — 31, 32
Падалища (изоп. Подалищ), с. в Горни Полог, Гостиварско, Вард. Мак., СФРЮ — 379, 427, 428, 429
Пазарджик (Базанцик, Базаргич, Базарджик, Пасарджик), гр. — 22, 23, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 62, 63, 67, 69, 70, 71, 116, 133, 207, 227, 229, 240, 242, 253, 257, 260, 262, 263, 264, 265, 314, 327, 328, 329, 392, 393, 394
Паланка, вж. Крива паланка
Паласа, изоп. от Палас, вж. Рудозем
Палмате (погр. Палмата), вж. Войново
Палчища (Горно и Долно), с. в Долни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Пангей (Пангеон, Пагенус), вж. Кушиница — 210
Панисус, вж. Камчия
Папаскьой, вж. Попово
Папазли, вж. Поповица
Папазли (Папаскьой), вж. Попово
Паравади, вж. Провадия
Парачин, Паракин, ант. Даонис, гр. в Моравско, СФРЮ — 255
Париж — 202, 206, 235, 269, 448, 450
Пасарджик, вж. Пазарджик
Паскова, неут. сел. — 203
Пастра, с. в Кн. окр. — 397
Пастус, вж. Поповица
Паула, вж. Павла
Пауталия, вж. Кюстендил
Пафос, о-в — 191
Паша дере, изоп. от Али-Пашиново, вж. Свобода
Паша кьой, вж. Войвода
Паша чай, р., вж. Чая
Пашмакли, вж. Смолян
Пеган, вж. Бояна
Пекин, изоп. от Пекини, гр. в НР Албания — 382
Пела, вж. Постол — 391
Пелишат (изоп. Плашия), с. в Пл. окр. — 240
Пелово (Махалата, Махала), гр. в Пл. окр. — 240
Пеней (Пиниас, Саламбрия), р. в Тесалия — 412
Пепелаш, с. в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 415
Пепелища, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 367
Пера, квартал в Цариград — 75, 466
Перестезиа, вж. Кирка
Перинdол=Пирин пл. — 322, 325, 326, 329, 342, 343, 344, 345, 346, 364, 365, 401
Перистерн—Пелистерили, Суа гора, планина при Битоля — 373, 375
Перитор (Перитеорион, изоп. Перистер, Перистерия, Вувикхане), средновек. кр. в Ксантийско, Югозап. Тракия, Гърция — 51, 320
Пермеле, изоп. от Прилеп
Перник, изоп. Пиреник
Персепе, вж. Преспа
Персия — 49, 223
Перущица, гр. — 263, 329
Пескач, с. в НР Албания — 381
Песодер (изоп. Пишидери, Псодери, Писодер), дн. Писодерион, о-в, Леринско, Беломор. Мак., Гърция — 414
Пестер, изоп. от Пещера — 328, 329
Петлериче, вж. Палчища
Петерсбург (Петроград), дн. Ленинград
Петко Славейков (Акънджилари, изоп. Агинджилар), с. в Гб. окр. — 242
Петоля, вж. Битоля
Петра (изоп. Петри), с. в Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция — 166
Петрина (Петрула), изоп. от Петрино, проход и с. в Ресенско, Вард. Мак., СФРЮ — 377
Петрич (среднов. Петра, изоп. Петрич, Петрович), гр. — 44, 47, 337, 343
Петрула, вж. Петрино
Печиомахле, вер. с. Пънчево, Бургаски окр. — 307
Пещани, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 419, 420

Пещера, изоп. Престово, Престера, гр.
Пиаца, вж. Праца
Пивато, вж. Епиват, с. в Цариградско, Югоизт. Тракия, Турция — 139
Пидна, вж. Китрос
Пизаница, вж. Писанец
Пилавна, вж. Плевен
Пилафтепе, вж. Кушиница
Пинд, пл. — 338, 376, 411, 414, 415, 462
Пирдоп, гр., вж. Средногорие — 280
Пиренник, вж. Перник
Пирин (изоп. Периндаг), пл. — 322
Пирнари (изоп. от Пърнардаг), вж. Кушиница
Пирог (Пирок), изоп. Пироч, с. в Горни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Пирот (Шаркьой, изоп. Шаркое, ант. Турис), гр. в Нишавско, СФРЮ — 239, 240, 255, 256, 257, 270, 271, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 431
Пироч, вж. Пирот
Пироща, вж. Правища (Елефтерополис)
Пирсник, изоп. от Брезник — 239
Писанец (изоп. Бизаница), с. в Рс. окр. — 81, 208
Писар, неут. сел. в Пазарджишко — 31
Пишидере, вж. Песодер
Пишица, с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Пишмаи (Пишманкьой, Пишмана), вж. Разкаяние — 112
Платамон, Платамина, Сабатул, ант. и среднов. Платамона, гр. в Тесалия, Гърция — 324
Плач, вж. Скелник
Плашия, изоп. от Пелишат
Плашкавица, изоп. от Плачковица, пл. — 338, 343, 363, 364, 365, 403
Плеват, проход, вж. Плетвар
Плевен (Плевна), изоп. Пилавна, гр. — 239, 240, 241
Плетвар (изоп. Плеват), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 370, 457
Пловдив (Филибе, Филипополис, изоп. Филе), — гр. — 21, 22, 23, 28, 31, 32, 33, 34, 37, 63, 69, 70, 71, 139, 170, 183, 207, 208, 226, 228, 231, 242, 247, 251, 253, 263, 264, 265, 314, 321, 325, 329, 400, 451, 456
Плотинопол, вж. Узункюпрю, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 253, 254
Плушна, изоп. от Плужна, изч. с. във Вт. окр. — 282
Пляса (изоп. Пляша), дн. Паляса, с. в Корчанско, НР Албания — 416
Побит камък (Дикилиташ, изоп. Дирклиташ), мест. в Ихтиманско — 260
Пляша, изоп. от Пляса — 416
Побле Шази, вж. Дедебалия
Побовдол, изоп. от Бобовдол — 350, 400
Погладец, изоп. от Пограделец, гр. в НР Албания — 420
Подалище, вж. Падалища
Подима, с. в Цариградски п-в, Турция — 205
Подгорна колиби в Корчанско, НР Албания — 417
Подгорица, вж. Титоград
Подмолйе, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 422
Подрош, с. в Урошевацко, Косово поле, СФРЮ — 331
Подружево, изоп. от Подуево — 269
Подслон (Карабунар), с. в Сз. окр. — 315
Поруево (изоп. Подружево), гр. в Косово поле, СФРЮ — 271
Пожяни, вж. Пояни
Позеч, вж. Просека
Поленин, вж. Дойран
Полигиро (Полигирос), гр. в Халкидика, Беломор. Мак., Гърция — 324
Полистилиои, средн. крепост в Ксантийско, вж. Перистер — 51, 320
Полски Сеновец (изоп. Шеновци), с. във Вт. окр. — 283
Полтава (изоп. Пултава) гр. в УССР — 160
Поморие (Айолу-Бургаз, Анхиало, Анхиол, Ахиоли, Ахиолу, Ахиалус), гр. — 58, 188, 189, 314
Понте Гранде, ант. Атира, дн. Бююк-Чекмедже, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 22
Понте Пиколо, вж. Кючюк-Чекмедже
Понт Ексинус, вж. Черно море
Понтос Понто, вж. Струмешница — 110
Понте Укази, ант. станция при Траянови врата — 392
Понтинеум, вж. Никопол
Поповица (Папазли), с. в Пд. окр.

— 63, 69, 78, 265, 314, 325, 454
Попово (Папазли, Папаскьой), с. в Яб. окр. — 131, 134, 208, 253, 301
Породин, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 383
Порос (Калдеркос, изоп. Калеркос), с. в Софийско, Югозап. Тракия, Гърция — 289
Постол (Алаклисе, изоп. Алахкилисия), преим. на Пела, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 390, 391
Поти, гр. в Грузинска ССР — 150
Поян (Пояни), с. в НР Албания — 377, 416
Правади, Правади, вж. Провадия — 132, 133, 135, 138, 139
Правец, гр. 280
Правища (изоп. Пироща, Пираунща, Прахуста, Прависта), дн. преим. Елефтеруполис, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 45, 49, 210, 211, 321
Прадиндол, вж. Братиндол
Прача (изоп. Пиаца), гр. в Босна, СФРЮ — 35
Превеста, изоп. от Превеза, гр. в Епир, Гърция — 21
Президиум Помпей, ант. сел. в Алексиначко, Моравско, СФРЮ — 255
Прекоплие (Юркюб), вж. Прокупле
Перлепе (Прилип), вж. Прилеп
Прадиндол, вж. Гратиндол — 376
Прекоплие, вж. Прокупле
Препол, вж. Приепули
Премнти, вж. Пърмети
Препол, вж. Приепули
Пресба, изоп. от Преспа
Пресбург, вж. Братислава — 202
Преслав (Ески Стамбул), гр. — 80, 291, 300
Преспа (изоп. Пресба), Пиреспе, обл. и ез. във Вард. Мак., СФРЮ — 376, 377, 418, 420
Пресяк (Боазкесен, изоп. Буалкесен, Бюалкисен), с. в Тщ. окр. — 131
Приепули (Препол), изоп. от Приеполие, гр. в СР Сърбия, СФРЮ — 35, 461, 485
Призрен (изоп. Призренд), гр. в Метохия, СФРЮ — 21, 22, 23, 258, 270, 332, 359, 375, 380, 412, 414, 429, 462
Призриндже, вж. Нидже и Кожух
Прилеп (среднов. Керамея, изоп. Перпеле, (Прилип, Прилипе), гр. в Вард. Мак., СФРЮ — 61, 269, 370, 371, 372, 373, 376, 423, 426
Прилеп (Добрал, Добрале), с. в Бс. окр. — 78, 79, 134, 208, 209, 301, 302
Прилеп (Прилипо), вж. Прилеп
Прищина (Присина, Пристана), гр. Косово поле, СФРЮ — 21, 28, 34, 35, 36, 65, 67, 71, 269, 313, 331, 332, 335, 359, 410, 412, 414, 462
Провадия (изоп. Паравади), гр. — 110, 133, 135, 279 282, 291, 299, 301
Прокупле (Прекоплие, Прекопие), гр. в Моравско, СФРЮ — 267, 268, 269, 270
Пролаз (Дербент, Дербенд-кьой), с. в Тщ. окр. — 292
Проммедна, вж. Орманли
Пропонтида, вж. Мраморно море
Просек, среднов. крепост в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 336
Просека (Просача), (изоп. от Позеч), с. в Соколбанско, Нишавско, СФРЮ — 430
Професор Иширково (Кочина, изоп. Кадана), с. в Сс. окр. — 291
Профитик (Клисели, изоп. Клисали, Кисели), с. в Лъгаднпско, Беломор. Мак., Гърция — 46, 47
Псиня, вж. Пчиня
Пчиня, изоп. Псиня — р. — 62
Пултава, вж. Полтава
Пустоградско (ант. Стоби), местност в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 339, 369
Пчиня (изоп. Псиня, Сапиаки, Сарпиаки), р. Велика риека — 68, 338, 360
Пънчево (Каракютук, изоп. Кибилера, Печисмахле), с. в Бс. окр. — 307
Първенец (Дермендере), с. в Пд. окр. — 263
Пънархисар, вж. Бунархисар

Рабестам, вж. Радовиш
Рациария (погр. Татария), вж. Арчар
Равна Буча, изоп. от Равно Буче, с. в Княжевацко, Тимошко, СФРЮ 430
Равна (Равне), махала в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 421
Равен, с. в Гостиварско, Вард. Мак., СФРЮ — 337
Равногор (Ясъкория, изоп. Шаруци), с. в Пз. окр. — 394
Раганди, вж. Горни и Долни Романци
Рагуза, вж. Дубровник
Радобил — Голямо и Малко Радобил, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 370

Разпреджепли, изоп. от Хаджи Реджепли, вж. — 367
Радовиш, вж. Струмешница (Старека)
Радовиш (изоп. Радович), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 43, 44, 337, 338
Радово (Радова, с. в Струмишко, Вард. Мак., СФРЮ — 44
Радогла, изоп. от Радожда, с. в Стружко, Вард. Мак., СФРЮ — 420
Радомица, с. в Стружко, Вард. Мак., СФРЮ — 420
Радомир, гр. — 257, 258, 260, 276, 346, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 359, 400, 402
Радуил (Радоил), с. в Сф. окр. — 327
Ражан, гр. в Моравско, СФРЮ — 255
Разгор, с. в Лясковацко, Моравско, СФРЮ — 269
Разград (ант. Абритус), гр. — 81, 128, 131, 134, 135, 208, 209, 282, 291, 295, 296, 297
Разкаяне (Пишмана, Пишманкьой), с. в Сз. окр. — 112
Разлог (изоп. Разлук), обл. — 321, 325, 327, 328, 329, 330, 347, 392 394, 398, 356
Раила, вж. Раля
Райчица, с. в Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Раковац, изоп. от Раковце, с. в Горни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Раковски (Каяджик), квартал от гр. Димитровград — 266
Ранилум (погр. Ранибис), вж. Оризово
Раова, изоп. от Рахова, вж. Оряхово
Рапотов, вер. изоп. от с. Репище, Вранско, Моравско, СФРЮ — 431
Рапчиша, вж. Врабчиша
Расова (Расово, Рашова), гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 108, 291, 313
Рахова, вж. Оряхово — 203
Рашова, вж. Расово
Рац, махала в Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 413
Регпум, вж. Кючук Чекмедже
Рединас, вж. Мъгленица
Резна, изоп. от Ресен — 373
Рейн, р. — 50, 390
Рековац, изоп. от Рекавица, с. в Баня-Лукско, Босна, СФРЮ — 491
Ремесиана, вж. Бела паланка
Ренде, изоп. от Рендина, вж. Рихиос — 47, 48
Рени, гр. в УССР — 204
Ресна, изоп. от гр. Ресен във Вард. Мак., СФРЮ — 377, 422
Реста, вж. Ръжево и Ръжево Конаре
Рибник, изоп. от Рибарци, с. в Тиквеш, Вард. Мак., СФРЮ — 367
Рилодаг=Рила планина — 349, 350, 394, 395, 396, 397, 400, 401, 456
Рило=Рила, Рилски манастир — 348, 349, 350, 396, 397, 398
Рило-Рилска — реката, която тече през Рилския манастир — 397, 398
Рим — 93. 133, 210, 298, 431
Рихиос (Рендина, Ренде), р. в Солунско — 47, 48, 211
Риш (Чалъкавак, изоп. Чалкени), с. в Шн. окр. — 79, 134, 208, 300
Ришки проход (Боказе) — 208
Ровци, обл. в Черна гора — 456
Родопи, пл. — 67, 90, 109, 133, 226, 236, 242, 251, 252, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 285, 287, 288, 289, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 335, 340, 343, 346, 363, 400, 476
Родос, о-в — 91, 202, 395, 400
Родосто, дн. Тикирдаг, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 53, 81, 110, 209, 210, 216, 253, 318
Розаман, вж. Росоман
Роман, гр. — 280
Рона, р. — 419
Росеново (Герге бунар, Кладенците), с. в. Бс. окр. — 149
Росица (изоп. Рупчер, Рупшер, Русита, Рушита), р. — 242, 282, 283
Росоман (изоп. Розаман), с. в Тиквеш, Вард. Мак., СЮРЮ — 369
Рохва, изоп. от Рахова, вж. Оряхово
Рудник, Арнаутлар, с. във Вн. окр. — 313
Рудозем (Палас, изоп. Паласа), гр. — 329
Рудока (Ялувеш, изоп. Жалеш), пл. — 430
Рузгар, неут. с. в Кешанско, Югоизт. Тракия, Турция — 318
Ружица (Капаклъ Енпкьой), с. в Яб. окр. — 134
Рузкьой (Рушкьой), изоп. от Рускьой, вж. Кешан
Сз. окр. — 32
Романя (Смавлий, Исмаво), с. в

Румбодона (погр. Румбодунум), вж. Иенидже
Румеликьой, село, неуточнено — 186
Румелия (Ромелия) — 23, 30, 37, 58, 67, 69, 70, 79, 85, 109, 140, 150, 154, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 169, 170, 172, 174, 176, 182, 185, 188, 191, 193, 207, 208, 316, 382, 456, 475, 488, 489
Рупел (Гривец), пролом — 338
Рупчер, вж. Росица
Русе (Русчук), ант. Сексанта-Приста, изоп. Рючук, гр. — 58, 70, 75, 81, 82, 91, 94, 108, 118, 131, 134, 138, 202, 203, 208, 209, 216, 258, 295, 299, 446, 471, 477
Русита, изоп. от Росица, р. — 242, 243
Русия — 143, 150, 156, 157, 173, 177, 181, 182, 183, 189, 190, 193, 204, 222, 238, 303, 322, 452, 453, 489
Русокастро (изоп. Туз Кастри, Росукастро), с. в Бс. окр. — 135, 206, 306
Русокастренска (Ачлардере), река — 306
Рустце, изоп. от М. Руфци, с. в Прилепско, Вард. Мак., СЮРЮ — 371
Русчук, вж. Русе
Рушита, изоп. от Росица — 242
Рушкьой (Рузкьой), вж. Кешан — 318
Ръжево, с. в Пд. окр. — 315
Ръжево Конаре, с. в Пд. окр. — 315
Рючук, вж. Русе

Сава, река в Югославия, десен приток на Дунав — 108, 320, 463, 491,
Савоя, обл. във Франция — 320, 327
Савяк (изоп. Шавча), дн. с. Вамвакофитон, Валовишко (Сидерокастренско), Беломор. Мак., — Гърция — 342
Садовец (изоп. Шалковица), с. в Пл. окр. — 240
Сазеле, изоп. от Сазлъ, с. в Прищинско, Косово поле, СФРЮ — 67, 331
Сазлийка (Сазласу, Сазлу, Салсдере, Саслидере, изоп. Служудере), р. — 111, 314
Сакова, изоп. от Суковска река — 354
Сакса, изоп. от Саркса, вж. Зилехово
Салмидесус, вж. Мидия
Салоник, вж. Солун
Салсдере, вж. Сазлийка
Салтар, изоп. от Златарица — 282, 284
Салтикьой, изоп. от Салтъкли, вж. Балтос
Самандраки, изоп. от Самотраки — 52
Самоков (Самаков, Сармако), гр. — 22, 28, 31, 69, 71, 132, 182, 252, 259, 294, 295, 396, 400
Самоково, вж. Малък Самоков — 182
Самотраки, о-в — 52, 87, 210, 289, 319
Санбили, неут. сел. в Гюмюрджинско, (Комотинско), Югозап. Тракия, Гърция — 51
Сандански (Свети Врач), гр. — 244
Сапе, вж. Шапхане
Сапиаки, вж. Пчиня
Сараево (Босна Сарай), гр. Босна, СФРЮ — 21, 35, 37, 468
Сарай (изоп. Серай), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 311, 312
Саракина, вж. Вич пл.
Сараково (Саръджа), изоп. Сарилеа, преим. на Валтохори, Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 391
Сарамбей, дн. гр. Септември — 392
Саранлък (Саранлик), вж. Оряхово — 134
Саранско (Саранли, Саранлък), с. в Яб. окр. — 134
Сарантопорос, проход в Олимп — 348, 459
Саранци (тур. Ташкесен, изоп. Ташкиси), с. в Сф. окр. — 278
Сарилея, вж. Сараково (Валтохори)
Сарлар, изоп. Сармусакли, с. в Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 254
Сармако, вж. Самоков
Сарос, зал. — 52, 69, 290
Саръшабан, изоп. Шаришабан Харладин, дн. гр. Хрисуполис, Югоизт. Мак., Гърция — 50
Сарпиаки (Серпиаки), вж. Пчиня (Голяма) р.

Саръгьол, вж. Кайляри и Кайлярското поле
Сачища (Шатиста, Сатиста, дн. Сятиста), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 376, 412, 413, 422
Сачи, изоп. от Исакче — 313
Сбок (изоп. от Сбог), пл. на северо-

запад от Грамос — 415
Св. Богородица, манастир при с. Суково — 356
Света гора (Атон, Атос), п-в — 50, 88, 210, 340, 398, 411, 476
Св. Петка (Перискеви, изоп. от Параскева), манастир в Охридско — 378
Св. Анастасий (Скалоти), манастир в Еноско — 290
Св. Анастас, манастир в Бургаски залив — 147
Св. Ангел, изоп. от Св. Архангели, манастир — 280
Св. Вазил (Св. Василиос), вж. Лъгадинско ез. — 322, 340
Свети Врач, вж. Сандански
Св. Врачи (Анагари), манастир при с. Бобища — 387, 440
Св. Гаврил Лесновски, манастир — 363
Св. Гавраил Лесновски, манастир в Кочанско, вж. „Свети Отац"
Свети-град (Сфели-Град), крепост в обл. Жупа, Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 381, 461
Св. Димитър, манастир във Велешко — 426
Св. Дионисий, манастир в Олимп — 411
Св. Иван (алб. Ион Владимир) манастир в Елбасанско — 410
Св. Иван Продромион, манастир в Сярско, Гърция — 322, 341
Св. Илия, манастир в Янинско — 416
Свети Наум (Св. Нон), манастир в Охридско — 377, 418, 420
Св. Никола, манастир в Пиротско — 365
Свети Николе (Клисели), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 43
Св. Нон, вж. Св. Наум
Свети Отац — манастир „Св. Гаврил Лесновски" — с. Злетово, Кратовско — 363
Св. Павел, манастир в Солунско — 340
Светлина (Бейкьой, Бет махале, изоп. Бенли), с. в Бс. окр. — 135, 306
Светозарево (Ягодина), гр. в Моравско, СФРЮ — 255, 430
Свиленград (Кюпрю Мустафа, Мустафа паша паланка, Джезаир Мустафа паша, Чезаир Мустафа паша), гр. — 32, 33, 63, 64, 70, 88, 111, 131, 134, 138, 250, 251, 252, 253
Свищов (Шистова, Систов, Систова, ант. Нове), гр. — 203, 283, 299
Свобода (Алипашиново, изоп. Пашачере), с. в Пд. окр. — 314
Себенико, вж. Шибеник
Северчик, неут. сел. в Пазарджишко — 263
Севлиево (Селви, Силви), гр. — 242, 243, 282, 295
Седес, дн. Терми, с. в Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 414
Седмиградско (Трансилвания), обл. в СР Румъния — 75, 83, 453, 454
Сейдол (изоп. Сейдул, Скидул) = Скът, р. — 240
Секлик, изоп. вер. от Сюютлю, вж. Върбяне
Сексанта-Приста, вж. Русе
Селапишка, вж. Цалапица
Селви, вж. Севлиево
Селимание, вж. Сливен
Селасфоро, вж. Звезда
Селимно, вж. Сливен — 116
Селце, с. в обл. Жупа, Дебърско, Вард. Мак., СФРЮ — 378
Селица (Селце), дн. Братира, Сятишко, Юж. Мак., Гърция — 376
Селце, вж. Селица (Ератира)
Семедрия (Семендрия), вж. Смедерево
Семенли, изоп. от Сейменли, вж. Филактон — 289
Семершикьой, неут. с. в Рз. окр. — 291
Семисче, изоп. Семитче, вж. Клокотница
Семитли, изоп. от гр. Симитли — 348
Сенгеловска пл. (изоп. Сингел, Цингели, Ченгел, Чингелдаг), пл. — 320, 328, 338, 341, 342, 343
Сен Готар, проход — 325, 326
Септември (Саранбей), гр. — 392
Серай, вж. Сарай
Сербяни, изоп. от Сърбяни — 425
Сервенено, изоп. от Червеняно
Сервия, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 376, 460
Сердика, вж. София
Серес, вж. Сяр
Серпшин, вж. Лъгадинско ез.
Сермо, вж. Струма
Серовица (Тутлусу), р. — 321
Сетница, изоп. от р. Ситница — 331
Сибиу (Херманщат), гр. в Седмиградско, СР Румъния — 97
Сиври, вж. Силиврия (Силиври)
Сидерокапса, вж. Маденохория
Сидерокастрон, вж. Валовища

Сиза (Синджирли), вж. Веригово
Сизебол (изоп. Сизеболи, Сизополис), вж. Созопол
Силви, вж. Севлиево
Силиври (Силимври, Силиврие, Силизрия), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 22, 53, 64, 70, 71, 75, 84, 87, 138, 168, 206, 209, 210, 216, 263, 255
Силистра (Силистри, среднов. Доростол, старобълг. Дръстър), гр. — 103, 106, 108, 109, 110, 118, 131, 138, 139, 216, 290, 291, 299, 451
Сименлу (Симанлю), изоп. от Сеймен, вж. Марица — 111
Синаки, вж. Синекли
Сингел, вж. Сенгеловска пл.
Сингидинум, вж. Белгард
Синджирли, вж. Веригово
Синекли (ант. Ценофруиум, Синаклъ, изоп. Синаки), с. в Люлебургаско, Югоизт. Тракия, Турция — 310
Синитово (ант. Бесапара), с. в Пз. окр. — 392
Сиполче, изоп. от с. Шипочане — 395
Сирацела (Сирогелис), вж. Малгара
Сирбин, изоп. от Сърбиново, вж. Брежани
Сирищник, с. в Пк. окр. — 239, 240
Сирия — 175, 222, 232
Сирмиум, вж. Сремска Митровица
Сирмия, вж. Срем
Систов, (Систова), изоп. Свищов, — 108, 131, 133
Ситанград, местност в Разложко, навярно местността Ситанкале на юг от гр. Банско; намирани римски монети и славянски глинени съдове; вж. Разлог
Ситница (Сетница) р. — 268, 271, 331
Сичево (Мало Сич. Шишине), с. в Нишко, СФРЮ — 267
Сйеница, гр. в СР Сърбия, СФРЮ — 35
Скардус (Скордус), вж. Шар пл.
Скала (Скеле), неут. с. във Валовишко, Беломор. Мак., Гърция — 341
Скепасто, вж. Инжекьой
Скече (Скиеча), вж. Ксанти
Скидул (Скитул, Сейдул), вж. Скът
Скиедже (Скече), вж. Ксанти
Скопиа (Скопия), изоп. от Скопие — 21, 22, 23, 28, 30, 34, 35, 36, 42, 66, 67, 68, 71, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 369, 361, 368, 396, 402, 406, 407, 408, 409, 426, 427, 431, 455, 457
Скопска Черна гора (Карадаг), пл. — 335, 407
Скордус, изоп. от Скардус, вж. Шар
Скреваст, вж. Рандина
Скребатно, с. в Бл. окр. — 215
Скрицнана, вж. Кичево
Скрока, с. в НР Албания — 381
Скупи, вж. Скопие
Скуриум, вж. Негуш
Скутари (Скудра, Скутарине), вж. Шкодра (Шкодър), — 264, 375, 380, 382, 403
Скутари (Юскюдар), предградие на Цариград — 223
Скът (изоп. Сейдул, Скитолу, Скидул), р. — 240
Скютари (Скутари), вж. Шкодра (Шкодър)
Славянка (Алиботуш и Сенгеловска), пл. — 327, 328, 341, 437
Сладък кладенец (Шекербунар, изоп. Шекерли), с. в Сз. окр. — 247
Слатина, с. в Лч. окр. — 240, 278
Слетово, вж. Злетово
Сливак, (Ериклие, изоп. Ерикли), с. в Шн. окр. — 291
Сливен (изоп. Исливна, Сливно, Селимно, Селимание), — гр. 116, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 252, 253, 284, 285, 295, 454
Сливница (изоп. Слибник, Сливник, Сребниц, Шалкали), гр. — 256, 257, 258
Сливо, изоп. от Сливово, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 422, 424
Слокутиани, вж. Злокучани
Служудере (Саслидере), вж. Саслийка
Слую дере, вж. Сюютлийка
Смавлий, вж. Руманя
Смедерово (изоп. Семедрия, Кемедрия, ант. Винцея), гр. в Сърбия, СФРЮ — 203, 208
Смедеревска паланка (Хасан паланка), Сърбия, СФРЮ — 208
Сминица (Боздаг), дн. Фалакрон, пл., вж. и Мраморица — 321, 326, 328
Смирна (Измир), град — пристанище на Мала Азия — 102, 161, 162, 202, 206, 445
Смолян (Пашмакли), гр. — 329
Смоско, изоп. от Смолско, с. в Сф. окр. — 280
Смърдан (изоп. от Смордан), р. — 239, 240
Смядово (Смядова), с. в Шн. окр. —

300
Снежник (Плач, Синк, преим. Аксион), пл. 389
Созерени, изоп. от Северин, вж. Дробета — Северин
Созопол (Сизебол, Сизеболи, Сизополис), гр. — 99, 147, 188, 192, 193, 194, 295
Солопек, изоп. от Челопек, вж. — 430
Солун (Салоники, Терми, Тесалоники), — 21, 45, 46, 47, 67, 110, 133, 203, 210, 211, 264, 321, 322, 323, 338, 339, 340, 341, 359, 375, 389, 390, 391, 392, 410, 411, 412, 414, 465, 479, 481
Сопот, с. в Лч. окр. — 282
Соротон, вж. Строево
Сотра, погр. от Состра, вж. Ломец
Соугора, вж. Суха гора
София (ант. Сердика, Триадица), — 109, 116, 133, 170, 208, 227, 229, 239, 240, 256, 258, 260, 267, 270, 271, 272, 274, 277, 279, 299, 351, 353, 358, 359, 395, 401, 431, 446, 455
Софлу (дн. Суфлион), гр. в Югозап. Тракия, Гърция — 288
Спатово, дн. с. Кимисис, с. във Воловишко (Сидерокастренско), Беломор. Мак., Гърция — 342, 343
Спац, изоп. от Спай, с. в Белопаланечко, Нишавско, СФРЮ — 268
Сплит, гр. в СФРЮ — 35
Срезойевац, района на Рудник — 336
Сраска, изоп. от Стряма — 32
Сребниц, вж. Сливница
Средиземно море — 26, 31, 46, 48, 49
Средногорие, обр. от Златица, Пирдоп и Църквица (Клисекьой), гр. — 280
Срезовац, района на Крушевац — 336
Средокрив, изоп. от Средогрив, с. във Зд. окр. — 240
Сръбци, село в Битолско, Македония, СФРЮ — 376
Ставича, изоп. от с. Шавица — 372
Ставрос, Тарза, с. в Халкидическия п-в — 48
Стайковица, с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 271
Станиче, изоп. от Станичане, с. в Пиротско, Нишавско, СФРЮ — 326
Станке Димитров — вж. Дупница
Станимака (Станимак), вж. Асеновград
Стара Загора (Ески Загра, Захра, Захара), ант. Ьерое и Августа Траяна, старобълг. Боруй), гр. — 32, 35, 37, 89, 112, 134, 138, 248, 249, 251, 253, 262, 263, 265, 267, 315, 318
Стара Оршова, вж. Оршова — 203
Стара планина (Балкан, Еминедаг, Хемус), — 32, 75, 78, 79, 80, 90, 93, 94, 109, 116, 118, 131, 184, 191, 192, 205, 209, 216, 225, 226, 227, 228, 229, 239, 240, 241, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 256, 260, 261, 262, 263, 268, 270, 273, 274, 278, 279, 280, 284, 285, 286, 290, 292, 293, 294, 295, 299, 301, 302, 304, 305, 313, 314, 315, 316, 353, 358, 360, 363, 392, 393, 400, 430, 450, 451, 452, 454, 455, 476
Стария, бълг. име вер. на Вирися на р. Осум, югоизт. от гр. Берат, НР Албания — 414, 416, 463
Стария, (Истарда), изоп. от Старово, с. в Пограделцко, НР Албания — 376
Стацаица, вж. Страцин
Стоби, вж. Пустоградско
Страгач, изоп. от Стъргач, пл. 326, 328
Стража, Страза, изч. с. в Шн. окр. — 118, 119, 128, 299
Страджа, изоп. от Стража, с. в Кумановско, Вард. Мак., СФРЮ — 68
Стражин, вр., вж. Страцин
Странбаста, вж. Страцин
Странджа, вж. Стража, Шуменско — 58, 300
Странджа — планина в югоизт. част на България и Европ. Турция — 109, 164, 166
Стратоники, вж. Извор
Страфа, изоп. от Стража, с. в Шуменско
Страхилово (Хибилий, изоп. Ебели), с. във Вт. окр. — 283
Страцин (изоп. Стацаица, Страсин, ант. Странбаста?), с. и пл. в Кратовско, Вард. Мак., СФРЮ — 30, 62, 68, 361, 405, 406
Стревина, изоп. от Стефани, с. в Артенско, Епир, Гърция — 22
Стрелец, (Талашманлий, изоп. Чалиматиф), с. в Сз. окр. — 32
Стреница, вж. Струмица
Стригъл, изоп. от Стъргел, вж.
Стримон, вж. Струма
Строево (Дурат-енимахале, Иени

махале), с. в Пд. окр. — 31
Строза, вж. Стража
Струма (Кара су, Сермо), р. — 30, 44, 45, 46, 48, 68, 321, 322, 324, 326, 327, 328, 330, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 358, 363, 365, 396, 401, 402, 458
Струга (изоп. Устружа), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 378, 379, 381, 420, 422, 423
Струмешница (Понтос, Понто, Стара река, Радовиш), р. — 110, 338
Струмица (изоп. Стреница, Струмница, Уструмджа, среднов. Тикериуполис), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 43, 44, 328, 337, 338, 365
Стряма (Гьопса, изоп. Йопсу, Вопче, Рашка), р. — 314, 315
Струденец (Соуджак, изоп. Шушак), с. в Рз. окр. — 291
Студеница, манастир в Новопазарско, Сърбия, СФРЮ — 256
Стуниа, вж. Здуне
Стъргач (изоп. Страгач), пл. — 326
Стъргел (изоп. Стригел), с. в Сф. окр. — 278, 280
Суа гора, планина — 417
Сува планина (Суво планина, тур. Куруяйла), в Нишавско, СФРЮ — 270, 357, 360
Суворово (Козлуджа, Козлиджа, Косладжик, изоп. Кулиджа), с. във Вн. окр. — 138, 291, 313
Суково, с. в Царибродско (Дпмитровградско), Нишавско, СФРЮ — 257, 355
Сулинам — град на средния ръкав на Дунавското устие, наречен Сулино; левия бряг — 205
Сутанери; вж. Царичина
Султаница, вж. Беласица пл.
Сумугу балкан — Берковска пл. — 239
Сунгурли, изоп. от Сунгурларе, гр. в Бс. окр. — 293
Сурлиша, вж. Арда
Суха гора, изоп. Суагора, Соагора, Перистери, пл. във Вард. Мак., СФРЮ — 370, 372
Суха гора (Ксеровуни, Корудаг), пл. в Югоизт. Тракия, Турция — 53
Сухова (Сакова), изоп. от Суковска р. — 354, 356, 357, 360, 363
Сулина (Сулинам), гр. в СР Румъния — 205
Сумла, вж. Шумен
Схелске, вж. Шапчи
Съединение (Атлар), с. в Тщ. окр. — 131
Сърбия — 21, 29, 35, 37, 70, 107, 108, 140, 199, 208, 230, 232, 233, 236, 237, 244, 252, 256, 261, 270, 274, 278, 336, 357, 359, 386, 430, 431, 447, 454, 457, 459, 460, 464, 465, 476, 481, 489
Сърбяни, изоп. Серояни, с. в Сичевско, Вард. Мак., СФРЮ — 425
Сюютлийка, изоп. Саслидере, Слую дере, р. — 32
Сяр (Серес), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 45, 46, 47, 48, 133, 211, 264, 321, 322, 323, 327, 328, 339, 340, 341, 342, 344, 431, 458
Сатиста (Сачица, Сатиста, Шатиста), гр. в Беломор. Мак., Гърция, 376, 412, 413, 422

Таймица (изоп. Тумшейста), с. в Горни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Талашманлий (изоп. Чалиматар), вж. Стрелец
Тамие, вж. Темие
Таор, с. в Скопско, Вард. Мак., Югославия — 65
Таренци от Тараинци, с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Тарза, вж. Ставрос
Тарподизус, вж. Ковчаз
Тастепе, с. в Югоизт. Тракия, Турция — 306
Таслица, вж. Ташлица
Тасос, о-в — 50, 210, 321, 322, 326
Татар-Базарджик (Татар-Базари, Татар-Базандик), дн. Пазарджик, вж.
Тауккьой, вж. Чурек
Таурезиан, вж. Дойран
Тауслариифлпкьой, изоп. от Даутлер, вж. Давидово
Тахино, ез. — 340, 341
Тахино (изоп. Агинова), дн. с. Ахинос, с. в Сярско, Беломор. Мак., Гърция — 321, 340, 341
Ташкиси, изоп. от Ташкесен, вж. Саранци
Ташкьой, вж. Каменяк
Ташлица (Таслица), изоп. от Теслич — 35
Тбилиси (Тифлис), гр. в Грузинска ССР — 93
Теке (Текекьой), вж. Оброчище
Текели, изоп. от Текелиево, преим. на Сипдос, с. в Солунско, Беломор. Мак., Гърция — 392
Текирдаг (Родосто), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 454

Текирдаг (Текери), пл. — 109, 110, 455, 465
Телово (Техово), изоп. от Теово, преим. Карадяс, с. във Воденско, Беломор. Мак., Гърция — 371
Темелково (Батановци, изоп. Батаги, Батевец, Батановица, гр. Пк. окр. — 353
Темпе, пл. —411, 459
Темщица (изоп. Темстица), вж. Темска
Тенево (Фундукли, изоп. Фъндъклии или Пъндъклии), с. в Яб. окр. — 177
Темска (Темщица, изоп. Темстица, Тенщица), р. — 257, 357
Терговист, изоп. от Търговище, във Влашко, Румъния — 108
Терма Лутра, вж. Лутрас
Терми, вж. Солун
Терми, вж. Банево
Термопили — 22, 94
Термопол (Терми), вж. Банево
Тернова, вж. Велико Търново
Терновлак, изоп. от с. Търновлаг — 401
Теслич (изоп. Таслица, Ташлица), гр. в Босна, СФРЮ — 35
Тетевен (погр. Тетово), гр. — 280
Тетово (Калканделен), изоп. Кулканделен, гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 21, 22, 332, 336, 337, 359, 379, 404, 407, 408, 409, 426, 429, 430, 457
Тесалия — 22, 46, 140, 199, 410, 411, 431, 458, 459, 565, 468, 476
Техедервент, вж. Дервент (Авас)
Техафт Чеир, неут. с. в Гюмюрджинско (Комотинско), Югозап. Тракия, Гърция — 209
Техикали, неут. с. в Струмишко — 44
Тешан, изоп. от Кешан — 209
Тжирополис, вж. Цирополис
Тибериуполис (Тивериуполис), вж. Струмица
Тиолища (изоп. Тиволища, Тиолишча), преим. Тихион, с. в Пополе, Костурско, Беломор. Мак., Гърция — 386
Тиквеш, обл. във Вард. Мак., СФРЮ — 339, 368
Тикени, изоп. от Текенлик, вж. Трънак
Тимок, р. — 240, 430
Тирана, (Тиран, Туране, Турана), — 379, 381, 410
Тирнавос (Турново), гр. в Тесалия, Гърция — 412
Тирнова, вж. Велико Търново
Тирнова, вж. Малко Търново — 182
Тирол, обл. — 352
Тиста, вер. изоп. от с. Тисово, преим. Маврохори, Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 326
Титоград (Подгорица), гр. в Черна гора, СФРЮ — 456
Тифлис, вж. Тбилиси
Тица (Теица), вж. Дъница
Тича (Читак, изоп. Чатак), с. в Сл. окр. — 291, 292, 293
Толбухин (Хаджи Оглу Базарджик), гр. — 131, 138, 291, 313
Толи Монастир (Толи Монастири), вж. Битоля
Томор (Томорица или Тур-Томорит), дн. Томори, пл. — 382, 416, 457, 460
Тонджа, вж. Туиджа
Топир (Топирус), ант. сел. в Серско, Беломор. Мак., Гърция — 210
Тополовград, град в Яб. окр. — 178
Торлак (изоп. Торлаг, Турлак), вж. Хлебарово
Тоториан, изоп. от гр. Тутракан — 295, 299
Травник, гр. в Босна, СФРЮ — 35, 37
Трана Бешек, вж. Бешик Големи
Трансилвания, вж. Седмиградско
Транслитис (погр. Транслитос), вж. Димитровград
Трансмариска, вж. Тутракан
Транупара (Трана), вж. Оризари
Трапезунд, дн. Требизон, гр. в Мала Азия, Турция — 203
Трапеца (Трепица), изоп. от Трапезица (Трапейца), с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 420
Траянови врата (Траянова порта, Капулудербент), проход в Ихтиманско — 392
Траянополи, вж. Лутрас
Требенича, вж. Требенище
Требенище (изоп. Требенича), с. в Охридско, СФРЮ — 378, 423
Треговище, изоп. от Требовлье, с. в Горио Порече, Кичевско, Вард. Мак., СФРЮ — 426
Троада (Троя), обл. в Мала Азия, Турция — 210
Тунджа (Калоперсу), р. — 87, 172, 179, 180, 267, 314, 317, 454
Турлак, вж. Хлебарево
Тр(ъ)н, колиби в Корчанско, НР Албания — 415
Требенич (Требенична), изоп. от Требеница, с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 378, 423
Треска (изоп. Дреска), р. — 426,

427
Трикала, гр. в Тесалия, Гърция — 410
Трипатонци, с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 365
Трояк, вж. с. Троянци
Трояк, изоп. от Троян в Мизия, НРБ — 242, 243, 251
Троянски манастир „Успение Богородично“ — 281
Троянци, изоп. Трояк, с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 370
Труча, вж. Тунджа
Триадица, вж. София
Трън, гр. — 260, 267, 270, 271, 274, 275, 276, 363
Трънак (Текенлък, изоп. Тикен), с. Бс. окр. — 304
Туз Касри, вж. Русокастро — 135
Тулчин, гр. УССР — 146
Тулча (ант. Егисус), гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 108, 204, 291, 313
Тумшейста, изоп. от Таймища — 430
Тунджа (Труча, Тонджа, Тонзос), р. — 32, 70, 112, 151, 153, 177, 207, 242, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 262, 284, 286, 301, 315
Туралис Вилаеси, неут. сел. в Хс. окр., навярно с. Тремезлин, преим. на Брягово — 266
Туреков, изоп. от Туроковци (Туряковци), с. в Пк. окр. — 274
Турпе (Турйе), с. в Охридско, Вард. Мак., СФРЮ — 424
Турис, вж. Пирот
Туркбей (изоп. Туручак), с. в Люлебургаско, Югоизт. Тракия, Турция — 310
Турла, вж. Дурла
Турлук, вж. Хлебарово — 134, 296
Турново, вж. Търново
Турново, вж. Тирнавос
Турну Мъгуреле (Турну, Тюрнюл, старобълг. (Холъвник), гр. във Влашко, СР Румъния — 283
Турну Рошу, вж. Червена Кула
Турукели, вер. колиба от с. Читрък, Шуменски окр. — 303
Туручак, изоп. от Туркбей, вж.
Тутлусу, вж. Серовица
Тутракан (погр. Тоториан), ант. Трансмариска, гр. — 295, 299
Търговище (Търговищки, Велики), Тимок, р. — 240
Търговище (Ески Джумая, Ески Джума), гр. в Мизия, НР България, — 131, 134, 135, 282, 291, 295, 302, 451
Търговище (Терговист), гр. във Влашко, СР Румъния — 108
Търговица, неут. село в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 270
Търноглав (изоп. от Терновлак), — 401
Търново (Търнава, Търнова), вж. Велико Търново
Търново, изоп. Турнова, с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Тюрбекьой, изоп. от Тюрк бей кьой (Турско бей кьой), вж. Искра
Тюркмале, с. в Родостенско (Текирдагско), Югоизт. Тракия, Турция — 209
Тюрнюл, вж. Турну Мъгуреле — 203.

Уарци, вж. Улярци
Убретине, вж. Обретеник
Угустул, вж. Огоста
Угърчин (изоп. Гавардин), гр. — 280
Удине, гр. в Италия — 29
Узелия (Уселия), изоп. от Новоселци, вж. Елин Пелин
Узунджово (Узунджаова, Узунзова), местност и с. в Хс. окр. — 63, 69, 266, 267, 328, 330
Узюнкюпрю (среднов. Плотинопол), гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 253, 254
Уйвардже, вж. Враца
Улпиан (Вицианум), вж. Липлян
Улпиана (Улпия Пауталия), вж. Кюстендил
Улцин (Дулчино), гр. в Черна гора, СФРЮ — 22, 60
Улярци, изоп. Уарците, с. в Кочанско, Вард. Мак., СФРЮ — 364, 365
Умур Факих, вж. Факия — 133
Урма, неуточнено — 108
Уселия (Узелия), вж. Елин Пелин
Ускиер, вж. Искър
Ускуб, вж. Скопие
Устрем (Вакоф, изоп. от Вакъв или Ваково), с. в Яб. окр. — 178
Уструмджа, вж. Струмица
Устружа, вж. Струга

Факия (Омур, Факих, Факи, Умур, Факих, с. в Бс. окр. — 132, 133, 135, 253, 306, 397
Фалакрон, вж. Сминица и Мраморица
Фарсала (Фарсал, тур. Чаталджа), гр. в Тесалия, Гърция — 410
Фенераки, с. в Цариградско, Югоизт. Тракия, Турция — 58
Фере (Фереджик, изоп. Ферец, Фенет, Фери, ант. Диме), гр. в Юго-

Югозап. Тракия, Гърция — 52, 132, 133, 209, 210, 253, 287, 289, 290, 320, 326
Фикели, вж. Маточина — 177
Фил (Момина клисура), проход по течението на Места — 456
Филактон (Семенли, изоп. от Сейменли), с. в Софлийско, Югозап. Тракия, Гърция — 289
Филатее, изоп. от Филпатес, гр. в Епир, Гърция — 414
Филево (Каяли), с. в Хс. окр. — 266, 434
Филибе (изоп. Филе), вж. Пловдив
Филитрия, вж. Либяхово
Филипи, ант. и среднов. град в Драмско, Беломор. Мак., Гърция — 50, 133, 211
Филиповци, с. в Пк. окр. — 275, 276, 352
Филипополис (Филипополи), вж. Пловдив
Фиток (Фитоки), изоп. Илок, с. в Нигритско, Беломор. Мак., Гърция — 45
Флорентин, с. във Вд. окр. — 203
Флорина, изоп. Хлурина, вж. Лерин
Форос, зал. — 148
Фудукли (изоп. от Фъндъкли), вж. Шкорпиловци
Фундукли, вж. Тенево

Хабибдже, изоп. от Хебибчево, вж. Любимец
Хаджи Илбег, изоп. от Хаджи Али, вж. Крушево (Коримвос)
Хаджидфе, вер. изоп. от Джиново, вж. Злати войвода
Хаджиолу Базарджик, вж. Толбухин — 131
Хаджидимитрово (Саръяр, изоп. Шария), с. във Вт. окр. — 283
Хаджилари (изоп. Каджанлар), с. в Скопско — 42
Хаджи Реджепли (изоп. Радиреджепли), с. в Щипско, Вард. Мак., СФРЮ — 367
Хаджичерета (?), с. в Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 254
Хадидже — село неуточнено — 316
Хайдос, вж. Айтос, град в Бургаски окр. — 116
Хайрамле (Хайрамли), вж. Харманли
Халкидик (Халкидика), п-в — 322, 340, 341, 391, 412
Хамеум, вж. Прокупле
Ханкьой, изоп. от Хаинкьой (Хайнито), вж. Гурково — 112
Хановер, гр. във ФРГ — 202
Хапсиа, вж. Хафса
Харманли (Хармани, Хайрамле Каран), гр. — 32, 69, 250, 263, 266, 267, 454
Харманкьой, изоп. от Армаганово, вж. Бузовград — 314
Хасан Бегово, изоп. Всебек, Исбек, Хасанбегкьой, с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 235, 407
Хасан паланка (Хасан паша паланка), вж. Смедеревска паланка — 203, 208
Хасенлар, изоп. от Хасанлар, вж. Гецово
Хасково, изоп. от Хаскова, Асиуш, Аскьой от тур. Хаскьой, гр. — 22, 28, 163, 253, 265, 266
Хафса (Хавса), изоп. Апса, Хапсиа, Кавса, ант. Остудизос, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 33, 64, 70, 77, 85, 139, 253
Хаскоае, изоп. от Хаскьой, с. в Хафсенско, Югоизт. Тракия, Турция — 195, 253
Хасът, изоп. Хаскьой, вж. Крън
Хабнбджа (Хебибча), изоп. от Хабибчево, вж. Любимец
Хебър, вж. Марица
Хемус, вж. Стара планина
Хераклия Понтийска, вж. Мармара Ереглиси (Ерекли)
Хераклея Синтика, вж. Жервохор
Херкулан, древен град в областта Кампания, засипан от изригването на Везувий — 103
Херманщат, вж. Сибиу
Херсон, град в южната част на Укр. ССР на 25 км северно от Черно море — 101
Херцеговина — 430, 431, 453, 464, 468, 469, 477, 480
Хилендарски манастир в Св. гора — 50
Хиос — о-в — 91, 191
Хирсова (Хиршова), вж. Хърсова, Хършова
Хисаря (Илиджа, Илия, Лиза, Лъджа), гр. в Пд. окр. — 265
Хистрополис, вж. Истрия
Холъвник, вж. Турну Мъгулере
Хортач (изоп. Хосташ, Хортиатис), преим. Кисиос, пл. — 53, 211, 215, 323
Хлебарово (Торлаг, Торлак, Турлак, Турлук), с. в Рз. окр. — 134
Холандия — 198
Хризополис, вж. Кавала
Хрисуполис (Саръшабан), гр. в Беломор. Мак., Гърция — 50
Хрупища (Крупища), дн. Аргос

Орестикон, гр. в Беломор. Мак., Гърция — 414
Хусенджа, вж. Осенец
Хърватско — 140, 236, 430, 431, 464, 490, 491
Хърлец (ант. Августе), с. във Вр. окр. — 239
Хърсово (изоп. Хирсова, Хърсова), ант. Карснум, дн. Хършова, гр. в Сев. Добруджа, СР Румъния — 110, 204, 291, 313

Цалапица (изоп. Салапишка), с. в Пд. окр. — 263
Цапари (изоп. Запар), с. в Битолско, Вард. Мак., СФРЮ — 376
Цариброд, вж. Димитровград
Цариград (Истанбул, Константинопол) — 21, 115, 166, 180, 193, 202, 253, 254, 260, 264, 450, 481
Царина (Джерина, изоп. от Джерман), обл. в Станкедимитровско — 349, 396, 401
Царичина (Султанйери), обл. в Родопите — 330
Целетрум (Келетрон), вж. Костур
Ценохрупиум (изоп. от Цефрурио), ант. сел. при с. Синекли, Чорленско, Югоизт. Тракия, Турция — 310
Цесиана, вж. Качаник
Цетине (Цетина), гр. в Черна гора, СФРЮ — 36
Черна, вж. Черна
Цибру (Цибър-паланка, Цибър Варош), ант. Киабрис (изоп. Цибрус), вж. Горни Цибър — 239
Цибрица (Джибра), р. — 239, 240
Циргани кале, вж. Грациану — 51
Цирополи (изоп. Зирополе, Тжирополие), дн. с. Господинци, Бл. окр. — 327, 347
Цурулум (Цурулун), вж. Чорлу
Цървеняно (изоп. Сервеняно), с. в Кн. окр. — 402
Църнова, вж. Зърнево (Като Неврокопиои)
Цюрих, гр. в Швейцария — 378

Чавдар (Коланларе, изоп. Киленларе), с. в Св. окр. — 280
Чаироваси — местност в Скопско, СФРЮ — 68
Чайниче, изоп. Чайница, гр. в Босна, СФРЮ — 35
Чакерли, вж. Чаклий
Чаклий (Чащлъ, изоп. Чакерли), с. във Визенско, Югоизт. Тракия, Турция — 312
Чалджилари (Чалджиево), изоп. Чердгилер, преим. Филотас, с. в Кайларско, Беломор. Мак., Гърция — 389
Чалик (Чалъкьой) изч. с. в Сз. окр. — 112
Чаликавак, изоп. Чали Кени, вж. Риш — 134, 135, 300
Чалиматиф, изоп. от Талашманлий, вж. Стрелец — 32
Чалхица, вж. Чашица
Чаршамбе, обл. — 376
Чатак (изоп. от Читак), вж. Тича — 134
Чатал Бургас, вж. Люлебургаз — 135

Чаталджа, гр. в Югоизт. Тракия, Турция — 253, 312
Чаталджа (изоп. Саталджа), вж. Фарсала
Чачак, гр. в Сърбия, СФРЮ — 297
Чашица, изоп. Чалхица, с. в Скопско, Вард. Мак., СФРЮ — 42
Чая, Паша чай, р. — 264
Чезаир Мустафа паша, вж. Свиленград
Челопек (изоп. Солопек), пл. и с. в Долни Полог, Вард. Мак., СФРЮ — 430
Челопеч (изоп. Шелопеч), с. в Сф. окр. — 280
Ченгел, изоп. от Чангърли, вж. Звъничево
Ченгел (Ченгелкьой — село Кука), вж. Дивдядово — 128
Ченгел, вж. Сенгеловска пл.
Чепино (Чепина), квартал от гр. Велинград — 253, 262, 325, 328, 330
Черджилер, изоп. от Чалджиево, вж. — 389
Черибан, изоп. от Черибаш, с. в Еноско, Югоизт. Тракия, Турция — 290
Черкезия — 222
Черково (изоп. Кирсьой), дн. слято със с. Братя Кунчеви, Сз. окр. — 315
Черна (Кючук, Карасу, Черна), р. 339, 368, 369, 371, 372, 383, 426
Черна Гора (Монтенегро), 456, 461, 464, 477
Черна гора, с. в Сз. окр. — 314
Черник (Каралар), дн. квартал от гр. Дулово
Черно дърво, вж. Кокарджа
Черноклисийска, вж. Коритнишка р.
Черно море (Евксин, Евксински Понт, Понт, Пот Ексинус — 26, 78, 79, 80, 90, 94, 95, 109, 116, 118, 133,

139, 146, 166, 204, 205, 242, 253, 254, 267, 285, 450, 454, 463
Четирци (изоп. Шетирца, Шеотирца, Шетарца, Шетирца), с. в Кн. окр. — 401
Чешнегирово (Чешнегир, Йенимахале, Пени мала), с. в Пд. окр. — 28
Чинарли (Чинар Фурнус), преим. Цинафорон, с. в Солунско, Беломор. Тракия, Гърция — 339
Чингани, изоп. от Ченгене скеле, зал. 148
Чингян искеле (Ченгене искелеси), изч. с. в Сз. окр. — 112
Чипровец (изоп. Чипровац), дн. гр. Чипровци — 239, 240, 272
Чирмен (Черномен), прием. Ормений, Югоизт. Тракия, Гърция — 251, 253, 267, 325, 330
Чирпан, гр. — 33, 34, 314
Чисна, вж. Чичово — 42
Чистова, вж. Чичово
Читрък, изч. сел. в Шн. окр. — 135
Чичово, Горно и Долно (изоп. Чисна, Чичова, Чистова), с. във Велешко, Вард. Мак., СФРЮ — 407, 427
Чобан Бунар — с. Овчеларе, преим. Климент, Карловско — 314
Чобансу, изоп. от Чобан пасуф, вж. Загориче
Чолмечли, изоп. от Чомлекчи-кьой, преим. Лаина, с. Софлийско, Беломор. Тракия, Гърция — 288
Чомчекчи, изоп. от Чомлекчи (Неманци), преим. Дипотамон, с. в Кукушко, Беломор. Мак., Гърция
Чуприя, вж. Кюприя
Чурек (Таук кьой?), с. в Сф. окр. — 277
Чурлу, вж. Чорлу — 22, 28, 33, 64, 70, 71, 75, 77, 84, 254, 255, 312

Шав-найора, неут. с. в Пазарджишко — 31
Шавча, вж. Савек
Шаироваси, вж. Чаироваси — 68
Шал, изоп. Чал, вж. Жалещ
Шалия, тур. изговор на Шалъси, гр. в НР Албания — 380, 477
Шалкали, вж. Сливница
Шалковица, вж. Садовец
Шапчи (Шапхане, Шарчилар), изоп. Схепсхе, преим. Сапе, гр. в Гюмюрджинско (Комотинско), Югозап. Тракия, Гърция — 209, 320
Шар (Скардус, Скарду, погр. Скордус), пл. — 67, 332, 335, 337, 361, 371, 375, 381, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 427, 428, 429, 430, 456, 465
Шара или Дрисга, изоп. от Шарвин, вж. Браничево
Шаришабан Халрадин, вж. Саръшабан
Шария, изоп. от Саръяр, дн. с. Хаджидимитрово, вж. — 283
Шарково (Голям Боялък, Буюк Буялик), с. в Яб. окр. — 149
Шаркое, вж. Пирот
Шаруци, изоп. от Ясъкория, вж. Равногор
Шарпанту-чифлик, вж. Неа Карвали
Шатиста, вж. Сатиста
Шашкулан, вж. Дуган Хисар (Есими)
Швейцария — 149, 150, 293, 397, 420
Шевелерци (Шелево), изоп. Шелеверци, с. в Прилепско — 372
Шекере, вж. Ловско
Шекерли, вж. Сладък кладенец
Шеле, вж. Олимп
Шелопеч, изоп. от Челопеч, вж. — 280
Шеновци, изоп. от Полски Сеновец, вж. — 283
Шетирца (Шеотирца), изоп. Четирци, вж.
Шеровиен, изоп. от Жаровяне, вж.
Шетирца (Шеотирца, изоп. Четирци) — 401
Шехерли, вж. Шекерли
Шибеник, гр. в Далмация, СФРЮ — 27
Шиварово (Богаздерекьой, Богаздере), с. в Бс. окр. — 305
Шингел-даг, вж. Сенгеловска пл.
Шинхинсоба, неут. сел. в Калоферско, вер. изч. — 32
Шипка, с. в Сз. окр. — 90, 112, 246, 247, 315
Шипченски проход — 246, 247, 294
Шипочане (изоп. Сиполче), с. в Сф. окр. — 395
Ширпкьой, махала от Мала Църква или Бели Искър, с. в Сф. окр. — 395
Шистова (Шиштова), изоп. от Свищов — 58, 239
Шишине, вж. Сичево
Шишово (Шишова), с. в Лесковацко, Моравско, СФРЮ — 271
Шкодра (Скутари, Скудра, Анотари), дн. Шкодер, гр. в НР Албания — 21, 22, 23, 61, 67, 410,

414, 453, 461, 462, 471, 477, 481
Шкорпиловци (Фъндъкли, изоп. Фудукли), с. във Вн. окр. — 313
Шкумб, изоп. от Шкумби (Шкумбини), р. — 379, 380, 381, 410, 417, 419, 457, 460, 462, 463, 465
Шотландия — 235
Шумен (Шумла, Шюмла), гр. — 58, 70, 80, 93, 94, 95, 100, 109, 114, 115, 117, 118, 119, 122, 127, 128, 129, 131, 135, 139, 159, 182, 185, 209, 216, 241, 282, 290, 298, 305, 431, 450, 451, 452, 453
Шюмла, вж. Шумен

Щавина (изоп. Ставича), с. в Прилепско, Вард. Мак., СФРЮ — 372
Щип (Истиб, Истип, Щуиб, ант. Астибе), гр. във Вард. Мак., СФРЮ — 43, 62, 328, 335, 337, 338, 359, 361, 365, 367, 368, 371, 406, 458

Ъглен (изоп. Аглен), с. в Ловешки окр. — 281
Ърбино (изоп. Ербино), с. в Охридско, Зап. Мак., СФРЮ — 424

Юблуг, вж. Ялпух
Южна (Българска) Морава, р., вж. Българска Морава
Юкюлер (Ютюклере), вж. Гороцвет
Юра, пл. — 297
Юрклюб, вж. Прекоплие
Юрсхор, вж. Гюргево, Румъния — 108
Юсеингенет, вж. Осенец
Юскюб, Юскюн, вж. Скопие
Юстиниана Прима — 335
Юстиниана Секунда, ант. гр., неут. — 402
Ютжюлер, изоп. от Ютюклер, дн. с. Гороцвет, Рз. окр. — 296

Ябанц, изоп. от Жабени — 383
Ябланица, гр. — 280
Якуповик, с. в Моравско, СФРЮ — 273, 274, 275
Ягодина, вж. Светозарево
Ядар, изоп. от Задар — 376
Яйце (изоп. Яуца), гр. в Босна, СФРЮ — 35
Якова, изоп. от Янково, село в Шуменски окръг — 302, 304
Яковци, с. във Вт. окр. — 284
Якоруда (изоп. Жокулу, Жукуру, Йокуруд, Йокоруд, гр. — 321, 325, 327, 392, 394
Ялпух (изоп. Юблуг), ез. в Южна Бесарабия, УССР — 204
Ялувеш, вж. Рудока
Ямбол (Ямболи, Ямбули, Янболи, ант. Дианополис, изоп. Диамболис), гр. — 134, 177, 179, 180, 250, 253, 262, 286, 316
Яна (изоп. Йена, Йене), с. във Визенско, Югоизт. Тракия, Турция — 166, 309
Янболи, вж. Ямбол
Янина, гр. в Епир, Гърция — 21, 22, 254, 351, 410, 413, 414, 416, 445, 460, 461, 473, 476, 477
Яница (Гяница), вж. Енидже Вардар
Янково (изоп. Якова), с. в Шн. окр. — 302
Янтра (Ятрос), р. — 90, 113, 242, 245, 246, 283, 284
Ярловица, с. в Трънско, Пк. окр. — 274
Ясен, местност и с. в Моравско, СФРЮ — 272
Ясеново (Дущубак, изоп. Дучитабак), с. в Рз. окр. — 291
Яси, вж. Яш — 100
Яуца, вж. Яйце
Яфикьой, неут. с. в Дедеагачко (Александрупони), Югозап. Тракия, Турция — 320
Яш (Яша), гр. в Молдава, СР Румъния — 100, 108
Якикьой, изоп. от Якьой, дн. с. Николаево, Сл. окр. — 317

СЪКРАЩЕНИЯ

ант.	— античен
Беломор.	— Беломорски
Вард. Мак.	— Вардарска Македония
вер.	— вероятно
вр.	— връх
гр.	— град
дн.	— днес
ез.	— езеро
зал.	— залив
изч.	— изчезнало
изоп.	— изопачено
креп.	— крепост
ман.	— манастир
неут.	— неуточнено
обл.	— област
о-в	— остров
окр.	— окръг
пл.	— планина
погр.	— пограничен
преим.	— преименувано
прох.	— проход
р.	— река
с.	— село
сел.	— селище
среднов.	— средновековен
тур.	— турски
тур. изг.	— турски изговор
укрепл.	— укрепление

Имената на окръзите са дадени с общоприетите днес в България съкращения.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
ЖОЗЕФ-КЛОД-МАРГЕРИТ, ГРАФ ШАРБОНЕЛ	21
КАП. ДЕЛАШАС ВЕРИНЬИ /1806/	27
ЛУИ ДЬО ЗАМАНЯ /1807/	29
АНОНИМЕН ПЪТЕПИСЕЦ /1807/	39
Ж.-М. ТАНКОАН /1807/	55
АДРИАН-ЛУИ КОШЛЕ /1809/	60
ГРАФ АНТОАН-ФРАНСОА АНДРЕОСИ /1812/	66
ФРАНСОА-ДАНИЕЛ ТОМАСЕН /1814/	75
МАРИ-ЛУИ-ЖАН-АНДРЕ-ШАРЛ ВИКОНТ ДЬО МАРСЕЛЮС /1816—1820/	84
ПОЛКОВНИК РОТИЕ /1818/	93
ОГЮСТ ДЬО МЕСАНС, ГРАФ ДЬО ЛАГАРД (1824)	97
ЖАН-ЖАК ЖЕРМЕН, БАРОН ПЬОЛЕ /1826/	107
ГЕН.-ЛЕЙТЕНАНТ АРМАН-ШАРЛ ГИЙЕМИНО /1829/	111
Ж.-Г. БАРБИЕ ДЬО БОКАЖ /1828/	114
ЖАК-ЖАН-МАРИ-ФРАНСОА БУДЕН, ГРАФ ДЬО ТРОМЛЕН /1828/	131
С. СЕЙЖЕ /1829/	141
Ж.-Б. РИШАР /1828—1833/	197
ФЕЛИКС ДЬО ФАВИЕ /1830/	216
АЛФОНС-МАРИ-ЛУИ ДЬО ЛАМАРТИН /1832—1833/	218
Д-Р АМИ БУЕ. СБОРНИК С МАРШРУТИ ОТ ЕВРОПЕЙСКА ТУРЦИЯ	235
СПИСЪК НА МАРШРУТНИТЕ КАРТИ	495
БИБЛИОГРАФИЯ	496

РЕЧНИК НА ЧУЖДИ И ПО-СТАРИ ДУМИ 521
ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ 525
ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА 530
ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА 536
СЪКРАЩЕНИЯ 574

TABLE DES MATIERES

PREFACE 7

JOSEPH-CLAUDE MARGUERITE, COMTE DE CHARBONNEL (1801) 21

CAPITAINE DELACHASSE VERIGNY (1806) 27

LOUIS DE ZAMAGNA (1807) 29

ANONYME (1807) 39

J.-M. TANCOIGNE (1807 55

ADRIEN-LOUIS COCHELET (1809) 60

ANTOINE-FRANÇOIS ANDREOSSY, COMTE DE (1812) 66

FRANÇOIS-DANIEL THOMASSIN (1814) 75

MARIE-LOUIS-JEAN-ANDRÉ-CHARLES, VICOMTE DE MARCELLUS (1816—1820) 84

COLONEL ROTTIERS (1818) 93

AUGUSTE DE MESSENCE, COMTE DE LAGARDE (1824) 97

JEAN-JACQUES GERMAIN, BARON DE PELET (1826) 107

GEN. LIEUTENANT COMTE ARMAND-CHARLES GUILLEMINOT (1826) 111

J.-G. BARBIÉ DE BOCAGE (1828) 114

JACQUES-JEAN-MARIE-FRANÇOIS BOUDIN, COMTE DE TROMMELIN (1828) 131

C. SAYGER (1829) 141

G.-B. RICHARD (1828—1833) 197

FÉLIX DE FAVIER (1830) 216

ALPHONSE-MARIE-LOUIS DE LAMARTINE (1832—1833) 218

DR AMI BOUÉ, RECUEL D'ITINÉRAIRES DANS LA TURQUIE D'EUROPE 235

INDEX DES CARTES DES ITINÉRAIRES 495

BIBLIOGRAPHIE 49
GLOSSAIRE 52
INDEX DES MATIÈRES 52
INDEX DES NOMS DES PERSONNES 53
INDEX GÉOGRAPHIQUE 53
ABRÉVIATIONS 57

ФРЕНСКИ ПЪТЕПИСИ ЗА БАЛКАНИТЕ (XIX В.)

Съставила и редактирала проф. д-р *Бистра Цветкова*

Рецензенти
доц. *Цветана Георгиева* и ст. н. с. *Илия Тодоров*
Редактор на издателството *Румен Лечев*
Художник *Елена Маринчева*
Художествен редактор *Олга Паскалева*
Технически редактор *Правда Колева*
Коректор *Лиляна Добринова*

Дадена за набор на 11. II. 1981 г. Подписана за печат на 2. XII. 1981 г.
Излязла от печат на 30. XII. 1981 г. Формат 60/90/16.
Печатни коли 39,25 Издателски коли 39,25 Усл. изд. коли 46,67
Издателски № 24839 Литературна група II-6 Тираж 6222
КОД 02/9531472611/0620-10-81. Цена 6,26 лв.

ДИ „Наука и изкуство" — София
ДП „Александър Пушов" — Плевен